

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК КЛАСИЧНИХ МОВ

За редакцією
д-ра філол. наук, проф. Л. Л. Звонської

2-ге видання, виправлене і доповнене

УДК 811.14+811.124]02(038)
Е68

Автори:

Л. Л. Звонська, Н. В. Корольова, О. В. Лазер-Паньків, О. В. Левко, С. М. Лучканин,
В. М. Миронова, О. Г. Михайлова, О. М. Лефтерова, Ю. Л. Мосенкіс,
С. П. Ничаюк, А. С. Поліщук, Н. В. Руда, В. М. Шовковий, І. Ю. Штиченко

Рецензенти:

д-р філол. наук, проф. І. О. Голубовська,
д-р істор. наук, проф. В. В. Ставнюк
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка),
д-р філол. наук, проф. М. А. Собуцький
(Національний університет Києво-Могилянська Академія),
канд. філол. наук, доц. Б. В. Чернюх
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології
(протокол № 3 від 31 жовтня 2016 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2-16/17 від 25 листопада 2016 року)*

Звонська Л. Л.

Е68 Енциклопедичний словник класичних мов / Л. Л. Звонська,
Н. В. Корольова, О. В. Лазер-Паньків та ін. ; За ред. Л. Л. Звонської –
2-ге вид. випр. і допов. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2017. – 552 с.

ISBN 978-966-439-921-7

Пропонований "Енциклопедичний словник класичних мов" є ґрунтовним довідником з античних – давньогрецької та латинської – мов та не має аналогів у світовому антикознавстві. У ньому вміщено понад 700 статей із теоретичної та історичної граматики, загальномовознавчих та специфічних законів давньогрецької та латинської мов, а також спеціальних фахових напрямів класичної філології. Словникові статті містять багатий матеріал з оригінальних текстів та, на відміну від першого видання, супроводжуються ілюстраціями. Представлено інформацію про відомих дослідників класичних мов від античних граматистів до сучасних учених із бібліографією їхніх праць.

Словник стане в пригоді студентам-філологам, філософам, історикам, фахівцям з класичних мов, а також усім шанувальникам античного слова.

УДК 811.14+811.124]02(038)

ISBN 978-966-439-921-7

© Звонська Л. Л., Корольова Н. В., Лазер-Паньків О. В. та ін., 2015

© Звонська Л. Л., Корольова Н. В., Лазер-Паньків О. В. та ін., зміни і доповнення, 2017

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2017

ПЕРЕДМОВА

Історія укладання словників така ж давня, як історія людства, проте лексикографія як наукова справа виникла в руслі античної філології. Антична лексикографія завдячує своїм розвитком Аристофану Візантійському (III–II ст. до Р.Х.), який одним з перших створив тлумачний словник. Відомі також інші автори античних та візантійських словників про мову, літературу й культуру: Памфіл Александрійський, Веррій Флакк (обидва I ст.), Юлій Поллукс, Фрініх (обидва II ст.), Ноній Марцел (III–IV ст.), Гесихій Александрійський (V ст.), Стефан Візантійський (VI ст.), Ісидор Севільський (VI–VII ст.) патріарх Фотій (IX ст.), Суда (X ст.), Мануїл Мосхопул (XIII ст.), Фома Магістр (XIII–XIV ст.). Західноєвропейська лексикографія Ренесансу та часів Просвітництва займалася, в основному, укладанням перекладних словників класичних мов та словників до творів античних авторів.

Відродження енциклопедичної лексикографії з класичних мов у традиціях античності розпочинається з XIX ст. Відомі енциклопедичні довідники та їх численні перевидання, такі, як Paulys-Wissowa "Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft" (Stuttgart, 1837–1980), A Dictionary of Greek and Roman Antiquities (London, 1842), Lübkers "Reallexikon des Klassischen Altertums" (Leipzig, 1855), A. Rich "Illustriertes Wörterbuch der Römischen Altertümer mit steter Berücksichtigung der griechischen" (Leipzig, 1862), W. Smith "Classical Dictionary of Biography, Mythology and Geography" (London, 1875), Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines (Paris, 1877–1919), Jules Marouzeau "Dix années de bibliographie classique: bibliographie critique et analytique de l'Antiquité gréco-latine pour la période" (Paris, 1914–1928), "Mała encyklopedia kultury antycznej" (Warszawa, 1983), "Lexicon der Antike" (Berlin, 1987), "Лексикон

античної словесності" (Дрогобич, 2014) містять, в основному, культурологічну, літературознавчу, бібліографічну та лише побіжно – інформацію мовознавчого характеру.

Пропонований нами "Енциклопедичний словник класичних мов" логічно доповнює існуючі фундаментальні довідкові видання з класичної філології і, водночас, не має аналогів у світовому антикознавстві. На відміну від вище перелічених праць, наш словник подає ґрунтовну власне лінгвістичну інформацію і може слугувати всеохопним довідником з античних – давньогрецької та латинської – мов.

В "Енциклопедичному словнику класичних мов" представлено статті з фонетики, морфології, синтаксису, теоретичної та історичної граматики й діалектології, загальномовознавчих теорій та специфічних законів давньогрецької та латинської мов, що дає можливість використовувати його, поруч з підручниками, як граматичний довідник з класичних мов. Мовному континуїтету античності присвячені статті з численних давніх мов, палеобалканістики, історії писемності та алфавіту. Статті з античної метрики, риторики, давньогрецької та латинської епіграфіки і палеографії, папірології, кодикології, текстології, герменевтики, лексикології, лексикографії та пареміографії класичних мов містять ґрунтовну інформацію із спеціальних фахових напрямків класичної філології. Не залишено поза увагою й особливості грецької мови койне та візантійського періоду, народної та середньовічної латини. Словник уміщує також статті з грецької та латинської мови християнських текстів, їх рукописів та першодруків. Словникові статті подають багатий ілюстративний матеріал з автентичних текстів. Містяться також довідкові статті про античних граматистів, європейських середньовічних, ренесансних та пізніших дослідників класичних мов, відомих фахівців XIX–XX ст. з вичерпною бібліографією їхніх праць.

Для кожного словникового терміна вказано його етимологію; прізвища фахівців у царині класичних мов та назви їхніх праць наводяться мовою оригіналу, при потребі – з перекладом. Посилання на наявні в словнику статті вказуються курсивним написанням слова в тексті статті. Виняток становлять лише назви частин мови, про які є відповідні словникові статті, але

котрі не виділяються курсивом, щоб не загроможувати текст, оскільки ці слова дуже вживані. У словнику використовуються загальновідомі скорочення, на зразок: р. – "рік"; рр. – "роки"; ст. – "століття"; напр. – "наприклад"; пн. – "північ", "північний" тощо. Вживаються скорочення на позначення етнічної чи мовної належності, напр.: давньогрец. – давньогрецький; грец. – грецький; лат. – латинський; нім. – німецький; італ. – італійський тощо (назви давніх мов та етносів, зазвичай, не скорочуються; напр.: санскрит, фракійська мова, умбрська мова, фінікійці тощо). Скорочення імен античних авторів, назв їхніх творів та нумерація цитованих місць подані за загальноприйнятою системою.

"Енциклопедичний словник класичних мов" – колективна праця кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Наприкінці кожної статті зазначено ініціали авторів за такими скороченнями: проф. Леся Леонідівна Звонська – Л.З.; доц. Наталя Василівна Корольова – Н.К.; доц. Олеся Василівна Лазер-Паньків – О.Л.-П.; доц. Олександр Вадимович Левко – Л.О.; доц. Ольга Миколаївна Лефтерова – О.Л.; проф. Сергій Мирославович Лучканин – С.Л.; доц. Валентина Миколаївна Миронова – В.М.; доц. Олена Григорівна Михайлова – О.М.; проф. Юрій Леонідович Мосенкіс – Ю.М.; викл. Світлана Петрівна Ничаюк – С.Н.; доц. Анна Сергіївна Поліщук – А.П.; викл. Наталя Вікторівна Руда – Н.Р.; проф. В'ячеслав Миколайович Шовковий – В.Ш.; викл. Іванна Юріївна Штиченко – І.Ш. Підбір ілюстрацій до статей виконала проф. Л. Л. Звонська.

АБЛАТИВ / ОРУДНИЙ ВІДМІНОК (лат. *ablativus*) – у лат. мові непрямий відмінок, який поєднав функції трьох самостійних індоєвропейських відмінків: власне А., інструменталія та локатива. А. у власній функції означає предмет або особу, від яких щось віддаляється або відокремлюється; А. інструменталь (ablativus instrumentalis) – знаряддя або засіб дії; А. локатив (ablativus locativus) – місце дії. А. у власній функції має такі значення: 1) А. віддалення (ablativus separationis) вживається при дієсловах руху для визначення об'єкту, з якого розпочався процес віддалення, виокремлення, позбавлення тощо, можливий без прийменника, а також у сполученні з прийменником *a* (*ab*); напр., *Dionysius tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat* (С. Tusc. 5, 109) "тиран Діонісій після вигнання з Сиракуз навчав дітей у Коринфі"; *homo sum: humani nil a me alienum puto* (Ter. Heaut. 77) "я людина: вважаю, що ніщо людське мені небайдуже"; 2) А. нестачі (ablativus inopiae) – різновид А. віддалення при дієсловах зі значенням "мати нестачу" (*carere, egere*), "бути позбавленим чогось" (*orbare, privare, spoliare*); напр., *Democritus dicitur oculis se privasse* (С. Fin. 5, 87) "кажуть, що Демокрит позбавив себе очей". А. нестачі можливий також при прикметниках з метафоричним значенням "вільний, чистий, позбавлений чогось" (*liber, purus, vacuus, orbis, nudus*), які виконують функцію іменної частини присудка; напр., *huic tradita urbs est nuda praesidio* (С. Att. 7, 13а. 1) "йому передали місто, позбавлене захисту"; 3) А. походження (ablativus originis) вживається для визначення батьківства, суспільного прошарку, місця походження тощо при дієприкметниках зі значенням "народжений" (*natus, ortus*), як правило, без прийменника; напр., *non sum uni angulo natus, patria mea totus hic mundus est* (Sen. Ep. 28, 4) "я не народжений одним куточком (світу), моя батьківщина – весь цей світ"; *Cerere nati* "народжені Церерою"; 4) А. вико-

навця (ablativus auctoris) за синтаксичною функцією наближається до А. походження, означає діючу особу при пасивній формі дієслова-присудка, вживається з прийменником а (ab); напр., memoria tenebat, Lucium Cassium consulem occisum ab Helvetiis (Cs. В. G. 1, 7, 4) "він пам'ятав, що консул Люцій Кассій був убитий гельветами". Якщо особа не є виконавцем дії, а лише посередником, можлива синонімічна конструкція з прийменником per та іменником у формі *акузатива*; напр., per exploratores Caesar certior factus est (Cs. В. G. 1, 12, 2) "Цезар отримав відомості через розвідників"; 5) А. порівняння (ablativus comparationis) вживається при прикметниках і прислівниках вищого ступеня для визначення об'єкту порівняння; напр., ceteris est auro iuvenis (Tib. 1, 8, 31) "дорожчою за золото є молодість". А. у функції *інструменталія* має такі значення: 1) А. знаряддя (ablativus instrumenti) вживається переважно при *пасивному стані* дієслова-присудка та означає засіб або знаряддя дії; напр., Pyrrhus, lapide ictus, interiit (Nep. 21, 2) "Піпп загинув, уражений каменем". Інколи в ролі знаряддя виступає виконавець дії, який сприймається мовцем як предмет; напр., Caesar militibus murum perducit (Cs. В. G. 1, 8) "Цезар спорудив стіну за допомогою солдат"; 2) А. достатку (ablativus copiae) вживається без прийменника при дієсловах зі значенням "мати вдосталь, наповнювати" (abundare, complere, explere), а також при прикметниках зі значенням "багатий, наповнений" (dives, opulentus, onustus); напр., templum Aesculapi tum donis dives erat (L. 45, 28) "храм Ескулапа тоді був сповнений дарами"; 3) А. ціни (ablativus pretii) вживається при дієсловах зі значенням "продавати, купувати, коштувати, оцінювати" (vendere, emere, stare, constare, pendere), а також при прикметниках з аксіологічним значенням "гідний, негідний" (dignus, indignus); напр., multo sanguine et vulneribus ea Poenis victoria stetit (L. 23, 30, 2) "багато крові та ран коштувала пунійцям ця перемога"; quam multi indigni luce sunt, et tamen dies oritur (Sen. Ben. 1, 1) "як багато негідних світла, але ж день починається"; 4) А. причини (ablativus causae) вживається для визначення причини дії або стану при дієсловах зі значенням "гинути, вмирати" (perire, mori), при емотивних дієсловах і прикметниках (verba affectuum) зі

значенням "радіти, пишатися / страждати, потерпати" (delectari, gaudere, gloriari / dolere, pati), "радісний, задоволений / нещасний, хворий" (laetus, contentus / miser, aeger); напр., imperium est Iovis clari Giganteo triumpho (Н. Od. 1, 21, 3–5) "влада Юпітера, уславленого перемогою над гігантами"; morbo mori "вмерти від хвороби". А. причини можливий також при дієсловах судження (verba cogitandi) зі значенням "дізнаватися, покладатися, розраховувати" (cognoscere, confidere, niti); напр., qui poterit aut corporis firmitate aut fortunae stabilitate confidere? (С. Tusc. 5, 40) "хто може розраховувати на міцність тіла чи постійну прихильність щасливої долі?"; 5) А. обмеження (ablativus limitationis) вказує на межу дії, стану або ознаки та пояснює, стосовно чого існує обмеження; напр., Agesilaus fuit claudus altero pede (Нер. 17, 8, 1) "Агесілай був кульгавим на одну ногу". В ролі А. обмеження вживається форма *супіна* II у сполученні з прикметниками або безособовими виразами "дозволено / недозволено" (fas / nefas); напр., nefas est dictu miseram fuisse talem senectutem (С. Sen. 13) "не можна сказати, що нещасною була така старість"; 6) А. міри (ablativus mensurae) вказує на ступінь якості при порівнянні, вживається при прикметниках і прислівниках вищого ступеня та при дієсловах порівняння зі значенням "віддавати перевагу, перебільшувати / недооцінювати" (malle, excellere, superare / postponere); напр., tanto brevius tempus, quanto felicius (Plin. Ер. 8, 14) "тим коротший час, чим він щасливіший"; Agrippina fecunditate ac fama Liam praecellebat (Тас. А. 2, 43) "Агриппіна перевершувала Лівію славою і тим, що могла народжувати дітей". А. міри вживається також для визначення дистанції при дієсловах зі значенням "бути на відстані, відстояти" (abesse, distare); напр., Ariovistus milibus passuum sex a Caesaris castris consedit (Сс. В. G. 1, 48, 1) "Ариовіст розташувався на відстані шести тисяч кроків від табору Цезаря". У такому випадку може також вживатися А. відстані (accusativus extensionis); 7) А. супроводу (ablativus sociativus) вживається з прийменником cum або без нього при дієсловах руху для визначення особи, предмета, обставини, що супроводжують когось; напр., nuntiatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis contendere (Сс. В. G. 1, 38, 1) "йому доповіли, що Ариовіст з усім своїм військом поспішає"; 8)

А. способу дії (ablativus modi) вказує на ознаку дії, можливий без прийменника та з прийменником cum. А. способу дії без прийменника вживається в адвербіальних виразах зі значенням: "розважливо" (consilio, ratione), "справедливо" (iure), "випадково" (casu), "за звичаєм" (more), "силою" (vi), "в такий спосіб" (eo modo), "спокійно" (aequo animo) та ін.; напр., iniuria fit duobus modis, aut vi aut fraude (C. Off. 1, 41) "несправедливість виникає двома способами – або через насилля, або через обман". Різновидом безприйменникового варіанту А. способу дії можна вважати А. шляху (ablativus lineae), який вказує на спосіб пересування при дієсловах руху; напр., equo vehi "їхати верхи на коні", via proficisci "йти дорогою". Прийменникова конструкція А. способу дії переважно вживається, якщо адвербіалізований іменник не має означення, крім зазначених випадків; напр., cugni cum cantu et voluptate moriuntur (C. Phil. 1, 31) "лебеді помирають зі співом (співаючи) та з радістю"; 9) А. якості (ablativus qualitatis) означає властивість або якість особи (предмета), завжди вживається у сполученні з узгодженим або неузгодженим означенням; напр., ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse, praedicabant (Cs. V. G. 1, 39, 1) "попереджали, що германці вирізнялися тілами величезного розміру, надзвичайною хоробрістю та військовою вправністю". Якщо якість визначена кількісно (за розміром, вагою, часом або в числах) вживається синонімічна конструкція *генетива* якості (genetivus qualitatis). А. у функції *локатива* має такі значення: 1) А. місця (ablativus loci) визначає місце дії, вживається без прийменника або з прийменником in. Більш давня безприйменникова форма (власне *локатива*) можлива у сполученнях іменників "місце" (locus) та "частина" (pars) з прикметниками або займенниками, а також у сполученнях іменників із займенниковим прикметником "весь" (totus) та деяких усталених виразах; напр., qua parte debacchabantur ignes, nebulae pluviique rores (H. Od. 3, 3, 55–56) "в одній частині (землі) вирують пожежі, в іншій – тумани та заливні дощі"; terra marique "на суші та на морі"; hoc loco "в цьому місці"; tota Italia "по всій Італії". А. місця, утворений від топонімічних назв (міст та деяких островів), а також від деяких загальних назв: "земля" (humus),

"дім" (domus), "війна" (bellum), "військова служба" (militia), що граматично належать до I–II *відміни* (крім pluralia tantum), збігається з формою *генетива*; напр., ut Romae consules, sic Carthagine quotannis annui bini reges creabantur (Нер. 23, 7, 4) "як консулів у Римі, так у Карфагені щорічно обирали двох царів"; parvi sunt foris arma, nisi est consilium domi (Сіс. Off. 1, 76) "недорого коштує зброя за межами (країни), якщо немає порозуміння вдома." Закінчення первісного *локатива* має також іменник "село" (rus, ruris), який належить до III *відміни*; напр., Manlius filium ruri habitare iussit (С. Off. 3, 112) "Манлій наказав сину жити в селі"; 2) А. часу (ablativus temporis) визначає проміжок часу, в який відбулася дія, можливий без прийменника або з прийменником in; напр., Roscius Romam multis annis non venit (С. Rosc. Am. 74) "Росцій багато років не приїздив у Рим"; leges, quae in pace latae sunt, plerumque bellum abrogat, quae in bello рах (L. 34, 6, 6) "закони прийняті під час миру, більшою мірою відміняє війна, ті, які прийняті під час війни, – мир". Для визначення дії, подовженої в часі, вживається *акузатив* часу (accusativus temporis). О.М.

АБЛАТИВ САМОСТІЙНИЙ / ОРУДНИЙ ВІДМІНОК САМОСТІЙНИЙ (лат. ablativus absolutus) – у лат. мові виокремлений *дієприкметниковий зворот*, який виконує синтаксичну функцію обставин часу, причини, умови, способу дії, допусту. Зворот має логічний *підмет*, виражений іменником (займенником, числівником, субстантивованим прикметником) в *аблативі* / орудному *відмінку* та логічний *присудок* (participium absolutum). *Присудок* звороту, узгоджений з *підметом*, має відносночасове значення та може бути виражений: 1) *дієприкметником* теперішнього часу *активного стану* (participium praesentis activi) для позначення одночасної дії, залежної від дієслова-присудка; напр., Pythagoras, Tarquinio Superbo regnante, in Italiam venit (С. Tusc. 1, 38) "Піфагор прийшов в Італію, коли царював Тарквіній Гордий"; 2) *дієприкметником* минулого часу *доконаного виду пасивного стану* (participium perfecti passivi) для вираження попередньої дії; напр., perditis rebus omnibus, tamen ipsa virtus se sustentare potest (С. Fam. 6, 1, 4)

"навіть якщо загине все, добродієність може сама себе підтримати". Якщо логічний *присудок* виражений неживим дієприкметником від дієслова *esse*, тоді *присудок* звороту є складеним іменним, а сам зворот вважається неповним. Неповний зворот може складатися з двох іменників у формі орудного відмінка; напр., *Cicerone consule* "за консульства Цицерона", з іменника та прикметника; напр., *patre vivo* "за життя батька", із займенника та іменника; напр., *nobis pueris* "за часів нашого дитинства". У такому випадку перше слово є логічним підметом звороту, а друге – іменною частиною логічного *присудка*. О.М.

АБЛАУТ / АПОФОНІЯ (нім. Ablaut, грец. ἀποφωνία "виміна, чергування") – характерне для *індоєвропейських мов* явище чергування – кількісна чи якісна зміна *голосних звуків* у морфемах (найчастіше, в корені) етимологічно-споріднених слів чи у різних формах того самого слова. Термін А. був запроваджений *Гріммом* з метою опису граматичних систем *індоєвропейських*, та, насамперед, германських мов. Первісно чергування було фонетично обумовленим і пов'язаним з *наголосом*, далі постало як додатковий граматичний засіб словотворення, і з цими функціями, уже як фонетично необумовлене, воно виступає в *давньогрец. мові*. Кількісне чергування – це виміна коротких і довгих *голосних звуків* тієї самої якості (*πατήρ / πατέρες, ἡγεμών / ἡγεμόνος, τίθημι / τίθεμεν*). Зміна тембру наголошених і ненаголошених *голосних* при тонічному *наголосі давньогрец. мови* зумовила якісне чергування звуків високого [e] і низького тонів [o]: *ε/ο*, рідше – *η/ω* (*φίλος / φίλε, λέγω / λόγος, φημί / φωνή*). А. відбувається і в складі *дифтонгів*: *ει/οι/ι* (*λείπω / λέλοιπα / λίπω; εἶδος / οἶδα / ἰδεῖν*); *ευ/ου/υ* (*ἐλεύσομαι / εἰλήλουθα / ἦλυθον; σπεύδω / σπουδή*). При відміні чи дієвідміні того самого слова або ж серед етимологічно-споріднених слів може виступати як кількісне, так і якісне чергування. В *давньогрец. мові* максимально можливий п'ятичленний А. (напр., *μήτηρ / μητέρες / ἀμάτορες / ἀμήτωρ / μητρός*). На відміну від інших мов (*санскриту, давньогрец.*), у *лат. мові* А. представлений доволі слабо, оскільки затемнюється супутніми змінами та впливом

аналогії. До найхарактерніших випадків чергування належать такі: 1) ě / ō: tĕgo – toga; pĕndo – pŏndo; Ø/ ě: ěst–sunt; ě / ō / Ø: feido > foido > fides; ě / ē / ō / Ø: sĕdeo – sĕdus – sŏlium – sĭdo; 2) ō / ě; ō / ō; ō/ Ø: honŏrem – honĕstus, fŏdi – fŏdio, nepŏtem – nep̄tem; 3) ē / ā: fĕci – fācio; 4) ō / ā: dŏnum – dātus; 5) ā / ō: ācuo – ōcris. У лат. мові А. виступає як внутрішня флексія та є засобом розрізнення граматичних форм (напр., dare "давати"; do "я даю"; dedi "я дав"). Розрізняються 2 види А.: якісний, що відбувається в коренях слів та афіксах, та кількісний (такі форми розрізняються за тривалістю *голосного звука*). Л.З., В.М.

АБРЕВІАТУРИ (італ. abbreviatura від лат. brevis "короткий") поділяються на складноскорочені слова та ініціальні. Складноскорочене слово – це слово, складене зі скорочених початкових елементів (морфем) словосполучення. Ініціальні типи складноскорочених слів, або акроніми – це слова, утворені шляхом складання початкових букв слів чи початкових звуків. А. широко побутували на монетах; напр., В – на монетах Візантія, Q – Коринфу, АΘΕ – Афін. Скорочено записувалися власні імена, особливо в римську добу; напр., Γ(άιος), Κ(όιντος); Ν/ΝΕ(ώτερος), ΠΡ(εσβύτερος) ставилися при однакових іменах батька і сина. З VII ст. до Р.Х. практикується акрофонічний запис чисел, на базі якого виробилася ціла система спеціальних знаків; напр., Π = πέντε, Δ = δέκα, Χ = χίλιοι. А. позначалися також грошові одиниці: ΔΡ/ ΔΡΑΧ = δραχμή, Σ = στατήρ, Μ = μνᾶ, Τ = τάλαντον, Ο = ὀβολός, С = ἡμιωβόλιον, Χ = χαλκοῦς. А.П.

Афінська тетрадрахма 490 р. до Р.Х. із скороченням АΘΕ

ΣΙ ή ΒΙ	= 5	Στατήρες
ΔΑ ή ΖΞ	= 10	Στατήρες
Π	= 5	Τάλαντα
Α	= 10	Τάλαντα
ΒΑ ή ΒΑ	= 50	Τάλαντα
Η	= 100	Τάλαντα
Π	= 500	Τάλαντα
Χ	= 1000	Τάλαντα

Символи акрофонічної системи мір в Аттіці

АВГМЕНТ (грец. ἡ αὐξησης, лат. augmentum "збільшення") – у *давньогрец. мові* морфонологічна ознака на початку основи дієслова при утворенні *індикатива історичних часів (імперфекта, аориста, плюсквамперфекта)*. А. як ознаку історичних часів використовують деякі інші *індоєвропейські мови* (іранські, *фригійська*, вірменська). А. за походженням – службове слово, часто факультативне (Гомер, Геродот). А. може бути: 1) складовим (грец. ἡ συλλαβικὴ αὐξησης, лат. augmentum syllabicum): дієслова, основа яких починається на *приголосний звук*, отримують префікс *ἐ-* на початку основи; напр., παιδεύω "виховувати" > ἐπαίδευον "я виховував" та 2) часовим (грец. ἡ χρονικὴ αὐξησης, лат. augmentum temporale): початковий *голосний звук* основи дієслів подовжується; вважається, що часовий А. виникає з поєднання складового А. *ἐ-* та початкового *голосного звука* за правилами *контракції* чи без складового А. за правилами *подовження голосних звуків*; напр., ἀκούω "слухати" > ἤκουσα "я почув". Особливості складового А.: 1) якщо *основа дієслова* починається на *ρ-*, цей звук подвоюється (напр., ῥίπτω "кидати" > ῥρίπτων "я кидав", ῥήγνυμι "ламати" > ῥρηγξα "я зламав"); 2) деякі дієслова можуть мати А. *ε-* або *η-* (напр., βούλομαι "хотіти" > ἐβουλόμην / ἠβουλόμην "я хотів"; δύναμαι "могти" > ἐδυνάμην / ἠδυνάμην "я міг"; μέλλω "мати намір" > ἔμελλον / ἤμελλον "я мав намір" під впливом протетичного *голосного* дієслова θέλω / ἐθέλω; 3) дієслова із початковим *ε-*, перед яким колись стояли *приголосні σ-, F-, σF-, j-* отримують А. *ει-*, що виник шляхом *контракції* складового А. *ε* та початкового звука основи *ε* після випадіння цих *приголосних* (напр., ἔχω < *σέχω утворює *імперфект* εἶχον < *ἐσεχον; εἶδον < *ἐFιδον, εἶμεν < *ἐjεμεν); таких дієслів у I *дієвідміні* десять: ἐάω, "дозволяти"; ἐθίζω "призвичаювати"; ἐλίττω "крутити"; ἔλκω "тягнути"; ἔπομαι "йти слідом"; ἐργάζομαι "працювати"; ἔρπω "повзти"; ἐρύω "тягнути"; ἐστίαω "пригощати"; ἔχω "мати"; можливі варіанти А.; напр., *Fἐργαζομαι > εἰργασάμην / ἠργασάμην; *Fάλισκομαι > ἐάλων / ἤλων. Особливості часового А.: 1) *подовження* початкового *голосного звука* основи відбувається за правилами *контракції* *голосних звуків* (α- > η-; напр., ἀγγέλλω "повідомляти" > ἤγγελον "я повідомляв"; αι- > η-; напр., αἰτέω "просити" > ἤτουν "я просив"; α- > η-; напр., ᾄδω "співати" >

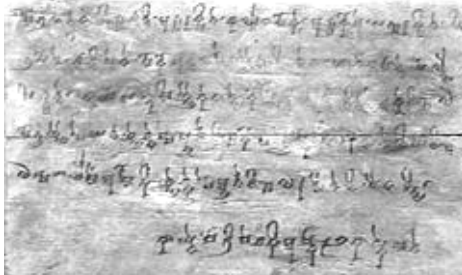
ῆδον "я співав"; αυ- > ηυ-; напр., αὐξάνω "збільшувати" > ηὔξανον "я збільшував"; ε- > η-; напр., ἐθέλω "хотіти" > ἤθελον "я хотів"; ει- > ει- / η; напр., εἰκάζω "зображувати" > ἤκαζον "я зображував"; ευ- > ευ- / ηυ-; напр., εὕρισκω "знаходити" > ηὔρισκον "я знаходив"; η- > η-; напр., ἦκω "приходити" > ἦκον "я прийшов"; ο- > ω-; напр., ὀνομάζω "називати" > ὠνόμαζον "я називав"; οι- > ω-; напр., οἰμώζω "голосити" > ὤμωζον "я голосив"; ου- > ου-; напр., οὐτάζω "ранити" > οὔταζον "я ранив"; ω- > ω-; напр., ὠφελέω "допомагати" > ὠφέλουν "я допомагав"; ἱ- > ἰ-; напр., ἰδρύω "розміщувати" > ἰδρουν "я розміщував"; ὕ- > ὕ-; напр., ὑβρίζω "зневажати" > ὕβριζον "я зневажав"); 2) деякі дієслова із початковим *голосним звуком*, які первісно починалися на F-, отримують складовий A. (напр., ἄγνυμι "ламати" > ἄξα "я зламав", ἀλίσκομαι "потрапляти в полон" > ἄλων "я потрапив у полон", ἀνοίγνυμι "відкривати" > ἀνέφωρον "я відкрив", ὀράω "бачити" > ἑώρων "я бачив", ὄθέω "штовхати" > ἑῶσα "я штовхнув", ὠνέομαι "купувати" > ἐωνούμην "я купував"); у цих дієслів спостерігається інколи звичний часовий A.; напр., ἤλιζον < (F)ἐλπιζω; 3) якщо дієслово починається зі сполучення εο-, то A. отримує другий *голосний звук* (напр., ἐορτάζω "святкувати" > ἐώρταζον "я святкував"); 4) дієслова, які починаються з αυ-, οι- із наступним *голосним звуком*, не отримують A. (напр., οἰακίζω "керувати" > οἰάκιζον "я керував"). Особливості A. у префіксальних дієсловах: 1) якщо префікс може самостійно виступати в ролі прийменника, A. ставиться між префіксом і коренем (напр., εἰσβαίνω "входити" > εἰσέβαινον "я входив"; προσβαίνω "наступати" > προσέβαινον "я наступав"; ὑπερβαίνω "переходити" > ὑπερέβαινον "я переходив"); 2) якщо префікс не може самостійно виступати в ролі прийменника, A. ставиться на початку слова (напр., δυστυχέω "зазнавати невдачі" > ἐδυστύχουν "я зазнавав невдачі"); 3) якщо префікс закінчується на *голосний звук*, кінцевий звук префікса перед A. зазнає *елізії* (напр., ἀνατέλλω "виросувати" > ἀνέτελλον "я вирощував"; ἐπιβαίνω "входити" > ἐπέβαινον "я входив"); 4) у префіксах περί- та πρό- кінцевий *голосний звук* перед A. не зазнає *елізії* (напр., περιμένω "чекати" > περιέμενον "я чекав"; προβαίνω "йти вперед" > προέβην / προὔβην "я вийшов уперед"); 5) асимільовані префікси ἐκ-, ἐγ-, ἐλ-, ἐμ-, συ-, συγ-, συλ-, συμ-, συρ-, συσ- перед

А. повертають собі первісну форму: ἐκ- > ἐξ-, ἐγ-, ἐλ-, ἐμ- > ἐν-; συ-, συγ-, συλ-, συμ-, συρ-, συσ- > συν- (напр., ἐκβαίνω "виходити" > ἐξέβαινον "я виходив"; ἐμπίπτω "падати" > ἐνέπιπτον "я падав"; ἐγγράφω "надписувати" > ἐνέγραφον "я надписував"; συλλέγω "збирати" > συνέλεγον "я збирав"; συμβαίνω "сходитись" > συνέβην "я зійшовся"; συγκαλῶ "скликати" > συνεκάλουν "я скликав"; συσκευάζω "готувати" > συνεσκεύαζον "я готував"; συρρίπτω "з'єднувати" > συνέριπτον "я з'єднував"); 6) у деяких дієсловах із префіксом, котрі зазнали *деетимологізації*, А. ставиться перед префіксом (напр., ἀμφιέννυμι "одягати" > ἡμφίεσα "я одягнув"; ἐναντιόμαι "протидіяти" > ἠναντιούμην "я протидівав"; καθέζομαι "сідати" > ἐκαθεζόμην "я сідав"; καθεύδω "спати" > ἐκάθευδον "я спав"; κάθημαι "сидіти" > ἐκαθήμην "я сидів"; καθίζω "садити" > ἐκάθισα "я посадив"; ἐπίσταμαι "розуміти" > ἠπιστήθην "я зрозумів"); 7) деякі дієслова, складені з префіксами, що можуть самостійно виступати в ролі прийменників, отримують А. і на початку слова, і після префікса (напр., ἀνέχομαι "простягати" > ἠνειχώμην "я простягав"; ἐνοχλέω "набридати" > ἠνώχλουν "я набридав"; ἀνορθόω "виправляти" > ἠνώρθουν "я виправляв"); 8) якщо після префікса εὐ- стоїть *приголосний звук* чи *голосні η, ω*, то А. ставиться на початку слова (напр., εὐδοκίμew "бути в пошані" > ἠϋδοκίμου "я був у пошані"); 9) якщо після префіксів *δυσ-*, *εὐ-* йде *голосний звук*, то він зазнає *подовження* (напр., *δυσ*αρεστέω "бути незадоволеним" > *δυσ*ηρέστουν "я був незадоволеним"; *εὐ*αγρέω "мати вдале полювання" > *εὐ*ἠγρου "я мав вдале полювання"). *Наголос* у формах з А. не може просуватися до початку дієслова поза А., незважаючи на загальну рецесивну тенденцію наголошення особових дієслівних форм (напр., ἀπῆγον "я відвів"). У *койне* система авґментації порушується: А. з'являється і не в *індикативі*. У візантійський період використання А. звужується, і в новогрец. мові він практично зникає. О.Л.-П.

АГНЕО-КУЧАНСЬКІ / (ПСЕВДО)ТОХАРСЬКІ МОВИ

– група *індоевропейських мов*, що складається з *мертвих мов* "тохарської А" ("східно-тохарська", також карашарська, або агнеанська) і "тохарської Б" ("західно-тохарська", також

кучанська). А.-к. м. в I тис. до Р.Х. та в I тис. розмовляли на території Таримської западини, в Кушанському царстві. З 1890 р. знайдено бл. 7000 рукописних документів, як правило, за період з VI–VIII ст. Тохарською мовою А збереглися лише переклади санскритських текстів. Тохарською мовою Б, окрім релігійних текстів, збереглися також монастирські записи, торгівельні документи та медичні трактати. Написи тохарською Б було знайдено також на стінах та малюнках, на дерев'яних

Табличка з тохарським текстом V–VIII ст.

табличках. Тохарською Б також дійшов маніхейський гімн, що має паралельний текст давньотюркською мовою (бл. X ст.). Т.м. у 1908 р. дешифрували нім. мовознавці Е. Зіг та В. Зіглінг. Ю.М.

АДОНІСІВ ВІРШ / АДОНІЙ (грец. Ἀδώνιος, лат. Adonium metrum) – *вірш*, який одержав таку назву через часте вживання в гімнах на честь Адоніса. Вживається здебільшого в кінці *сапфічної строфи*. А. в. має таку структуру: F $\hat{A}\hat{A}$ /F J; напр., πότνια, θύμον (Sapph. Fr. 1); more palaestrae (H. Carm. 1, 10). В.Ш.

АДСТРАТ (лат. ad "до, біля" і stratum "прошарок, пласт") – сукупність рис мовної системи, які пояснюються впливом однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування чи контактування носіїв цих мов, при якому не відбувається *асиміляції* та розчинення однієї мови в іншій. Лінгвістичні зміни не обмежуються лише запозиченням окремих слів, а й зачіпають інші рівні структур контактуючих мов. Поняття А. ввів М. Дж. Бартолі (1939). Прикладами адстратних явищ є скандинавський вплив на англ. мову в IX–XI ст., білорусько-польський та білорусько-литовський взаємовплив у прикордонних ареалах. Н.Р.

АККАДСЬКЕ ПИСЬМО, або АССИРО-ВАВИЛОНСЬКЕ ПИСЬМО – *клинопис*, система писемності аккадців, вавилонян та асирійців на основі *шумерського письма*. Найдавніша

пам'ятка А.п. датується XXV ст. до Р.Х., найпізніша – I ст., коли А.п. було витіснене *арамейським письмом*. Виділяють давньоаккадський (пам'ятки XXV– XX ст. до Р.Х.), вавилонський (пам'ятки XX ст. до Р.Х. – I ст.) та асирійський (пам'ятки XX VII ст. до Р.Х.) діалекти. Л.З.

АКАТАЛЕКТИЧНИЙ ВІРШ – *вірш*, у якому всі розміри повні; напр., $\tilde{A}- / \tilde{A}- / \tilde{A}- / \tilde{A}- / \tilde{A}- / \tilde{A}-$ (А. *ямбічний триметр*): $\tau\rho\omicron\iota\zeta\eta\iota\acute{\alpha}\varsigma \delta\acute{\epsilon} \tau\rho\alpha\upsilon\mu\alpha \phi\omicron\iota\tau\acute{\alpha}\delta\omicron\varsigma \pi\lambda\acute{\alpha}\nu\eta\varsigma$ (Mimn. Fr. 22); *ut vos in vostris voltis mercimoniis* (Plaut. Amph. Pr. 1). В.Ш.

АКЕФАЛЬНИЙ ВІРШ – *вірш*, в якому в першому чи шостому *дактилі* на місці довгого вживається короткий *склад*: у Гомера трапляються акефальні *гексаметри*, або т. зв. *στίχοι μύουροι* "*вірші* з обрізаним хвостом, або з мишачим хвостом". Бруно Стелль виділяє ще одну особливість *віршів* Гомера – *στίχοι λαγαροι* "пусті *вірші*", тобто *вірші*, на початку або в четвертому розмірі яких стоїть $\tilde{D}\tilde{A}$ замість $\tilde{D}\tilde{A}\tilde{A}$ або $\tilde{D}\tilde{D}$. Напр.,

Τρῶες δ' ἐρρίγησαν || ὅπως ἴδον αἰόλον ὄφιν (Hom. II, 12, 208):
ÃÐ / ÃÐ / ÃÃÃ / ÃÃÃ / ÃÃÃ / ÃÃÃ / ÃÃ. В.Ш.

АК(В)ІЛА (грец. Ἀκύλας, поч. II ст.) – перекладач *Старого Завіту давньогрец. мовою*. За походженням А. був греком з Синопа Понтійського, проте в зрілому віці навернувся до іудаїзму. Переклад А., який уважався євреями більш точним, ніж *Септуагінта*, був створений на протипагу *Септуагінті*, яка широко використовувалася християнами. Переклад А. зберігся в "Гекзаплі" Оригена та в *палімпсестах* Каїрської генізи. Текст А. вирізняється надмірним буквалізмом, який негативно позначився на стилі, але його ретельність у збереженні *синтаксису* єврейського оригіналу та точному відтворенні першоджерела високо оцінювали Ориген та Ієронім. Деякі Отці Церкви звинувачували А. в спотворенні месіанських пророцтв при перекладі *Старого Завіту*, зокрема, А. переклав євр. слово חַמַּלָּה "алма" (Іс. 7:14) як νεῆνις "молода жінка", в той час як *Септуагінта* використовувала слово παρθένος "діва". В такому слововживанні А. вбачається його полеміка з Отцями Церкви, які тлумачили Іс. 7:14 як пророцтво про народження Христа від Діви. Л.О.

АКТИВ / АКТИВНИЙ СТАН (грец. ἡ ἐνεργητική, лат. activum) – один із різновидів категорії *стану* дієслова в *давньогрец.* та *лат. мовах*. Дієслова, вжиті в А., виражають дію або стан суб'єкта, спрямовані на об'єкт. Серед дієслів, ужитих у А., вирізняють *перехідні* та *неперехідні дієслова*. В *давньогрец. мові* граматичне значення А. передається за допомогою активних закінчень головних або історичних *часів*. У *лат. мові* граматичне значення А. *часів* системи *інфекта* (praesens, imperfectum, futūrum I) передається за допомогою флексій (-o /-m), -s, -t, -mus, -tis, -nt). Часи системи *перфекта* утворюють форми А. додаванням до *основи перфекта* особових закінчень -i, -isti, -it, -imus, -istis, -ērunt / -ēre) для perfectum та компонентів, утворених за допомогою суфікса -is-, який переходить в -er- (явище *ротацізму*), з'єднувальних *голосних* та особових закінчень -ēr-a-m, -ēr-a-s, -ēr-a-t, -er-ā-mus, -er-ā-tis, -ēr-a-nt для plusquamperfectum та -ēr-o, -ēr-i-s, -ēr-i-t, -er-ī-mus, -er-ī-tis, -ēr-i-nt для futūrum II. О.Л.-II., I.Ш.

АКУЗАТИВ / ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК (грец. ἡ αἰτιατική, лат. accusativus) – один із непрямих відмінків. А. – це відмінок прямого додатка, який ставиться при *перехідних дієсловах*. А. в *давньогрец. мові* може вживатися у функціях: 1) А. зовнішнього об'єкта (грец. ἡ αἰτιατικὴ τοῦ ἑξωτερικοῦ ἀντικειμένου, лат. accusativus obiecti externi): вживається у випадку, коли дія, виражена дієсловом, безпосередньо переходить на об'єкт, змінюючи його стан; вживається при дієсловах зі значенням "робити добро / зло" (напр., βλάπτω "(по)шкодити", ὑβρίζω "ображати", κακῶς ποιέω / δράω "чинити зло"; колаκεύω "підлещуватися", ὠφελέω "допомагати"); при *verba affectuum* (θαυμάζω "дивуватися", ἐλπίζω "сподіватися"); при *дієсловах*, які в укр. мові вимагають *родового відмінка*; напр., αἰδέομαι, φοβέομαι, δείδω "боятися", αἰσχύνομαι "соромитися", ζητέω "шукати", φυλάσσομαι, εὐλαβέομαι "остерігатися"; 2) А. внутрішнього об'єкта (грец. ἡ αἰτιατικὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀντικειμένου, лат. accusativus obiecti interni): вживається у випадку, коли А. прямого додатка не є об'єктом дії, вираженої дієсловом, а лише уточнює або розкриває його значення; в цьому *відмінку* можуть виступати лише абстрактні іменники, здебільшого віддієслівні, утворені як від спільного з дієсловом кореня (напр., εὐεργετέω τὴν εὐεργεσίαν "здійснювати благодіяння", κινδυνεύω τὸ κινδύνευμα "наражатися на небезпеку", τὴν μάχην μάχομαι "битися"), так і від семантично спорідненого (напр., πληγὴν τύπτω "наносити удар", βίον ζάω "проживати життя", ὄρκον ὄμνυμι "присягатися клятвою", ὕπνον καθεύδω "спати сном"); 3) подвійний А. (грец. ἡ διπλῆ αἰτιατικὴ, лат. accusativus duplex) – поєднання А. прямого додатка та А. іменного предиката; вживається: а) при дієсловах зі значенням "робити когось чимось" (напр., ποιέω, καθίστημι, ἀποδείκνυμι), "називати когось чимось" (напр., καλέω, ὀνομάζω, ἀποκαλέω, ἐπικαλέω, проσαγορεύω), "вважати когось чимось" (напр., νομίζω, ἡγέομαι, κρίνω), "призначати, обирати когось чимось" (напр., ποιέω, καθίστημι, ἀποδείκνυμι, ἀποφαίνω, χειροτονέω); б) при дієсловах εὐεργετέω, ἀγαθὰ (καλὰ) ποιέω "робити добро", κακοურγέω, κακὰ ποιέω "чинити зло", (δια)τέμνω, διαίρέω, (κατα)νέμω "ділити, наділяти"; в) при *перехідних дієсловах*, які мають два прямих додатки, один з яких називає особу, другий – річ (напр., ἐρωτάω

"питати", συλλάω "забирати", ἐνδύω, ἀμφιέννυμι "одягати", κρύπτω "ховати", ἀποκρύπτω "приховувати", διδάσκω "навчати", ἀναμνησκω "нагадувати", αἰτέω "просити", ἀπαιτέω "вимагати", ἰκετεύω "благати", ἀποστερέω "позбавляти"); 4) А. відношення (грец. ἡ αἰτιατικὴ τῆς ἀναφορᾶς, лат. accusativus relationis / limitationis) вживається при дієсловах у *пасивному стані* й *неперехідних* та при прикметниках, якщо дія, стан чи властивості, виражені ними, переходять або належать суб'єктові не в повному обсязі, а лише частково, в певному відношенні (деколи в такому ж значенні вживається *dativ*); напр., κάμνω τοὺς ὀφθαλμούς "бути хворим на очі", καλὸς τὸ πρόσωπον "красивий на обличчя", πόδας ὠκύς "швидкий ногами"; 5) А. місця (грец. ἡ αἰτιατικὴ τοῦ τόπου, лат. accusativus loci / extensionis) вказує на відстань від одного місця до другого, або на віддаль, пройдену кимось; напр., διελθόντες τρεῖς σταθμούς "які були на відстані в три переходи"; 6) А. часу (грец. ἡ αἰτιατικὴ τοῦ χρόνου, лат. accusativus temporis) вказує на темпоральну протяжність, тривалість якоїсь дії; напр., τὴν νύκτα "впродовж ночі", δύο ἔτη καὶ μῆνας ἕξ "протягом двох з половиною років"; з *дисприкметником* γεγινώς "народжений" вживається на позначення віку; напр., ἔτα τρία καὶ δέκα γεγινώς "тринадцяти років", ὀδοηκοστὸν ἔτος γεγινώς "у віці 80 років"; 7) прислівниковий А. (грец. ἡ ἐπιρρηματικὴ αἰτιατικὴ, лат. accusativus adverbialis) – це колишні А. внутрішнього об'єкта, відношення, місця або часу, які втратили зв'язок з системою *відміни* і сприймаються як прислівники; напр., πρῶτον / πρῶτα "спочатку", λοιπὸν "нарешті; до того ж", μακρὰν "далеко", τὴν ταχίστην "якомога швидше", τᾶλλα "загалом, хоча", τοῦναντίον "навпаки", πρόφασιν "під приводом"; 8) еліптичний А. (грец. ἡ ἔλλειπτικὴ αἰτιατικὴ, лат. accusativus exclamatioonis) може виступати в еліптичних конструкціях для передачі емоцій; напр., οὐ μὰ τᾶρ Ἀπόλλωνα! "ні, клянусь Аполоном!", οὐ μὰ τὸν Δία! "ні, клянусь Зевсом!", ναὶ μὰ τὸν "клянусь, так!"; 9) абсолютний А. (грец. ἡ ἀπόλυτος αἰτιατικὴ, лат. accusativus absolutus), див. *акузатив самостійний*. У лат. мові залежно від значення А. може виконувати в реченні функцію прямого додатку (accusativus directus, vel obiecti directi), вказувати на відношення між *присудком* та залежними від нього

другорядними членами речення (accusativus relationis), визначати напрямок руху (accusativus directionis). А. прямого додатку можливий при *перехідних дієсловах*, при дієсловах, які стають перехідними завдяки префіксам (ante-, circum-, cum-, per-, praeter-, sub-, super-), при дієсловах, що вказують на негативний емоційний стан (desperare "втрачати надію", dolere "страждати", queri "скаржитися", lacrimare "плакати"); напр., milites fatum suum querebantur (Cs. B. G. 1, 4) "воїни скаржилися на свою долю"; "допомагати / перешкоджати" (iuvo, adiuvo/ impedio, prohibeo); "нагадувати" (moneo, admoneo); "керувати" (rego, guberno, administro); "володіти" (possideo); "нехтувати" (neglego); "рівнятися" (aequo, adaequo); "змагатися" (aequirago, aemulor); "зізнаватися / приховувати" (fateor, confiteor /celo); напр., gloria virtutem tanquam umbra sequitur (C. Tusc. 1, 45, 109) "слава, мов тінь, йде слідом за такою доброчесністю", а також при *безособових дієсловах* для визначення особи, яка виражає свій емоційний стан (riget me "мені прикро", pudeat te "тобі має бути соромно", decet "личить", dedecet "не личить" та ін.); напр., me pudebat in eam urbem redire (C. Phil. 10, 8) "мені було соромно повертатися в те місто". Два прямих додатки утворюють синтаксичну конструкцію подвійний А. (accusativus duplex) при дієсловах зі значенням: 1) "називати" (nominare, vocare, appellare); "вважати" (existimare, putare, habere); "виявляти (себе) чимось /кимось" (me praebeo, praesto, ostendo, exhibeo, habeo); "призначати, обирати" (designare, creare, legere). Подвійний А. створюють А. прямого додатку та А. іменного предиката; напр., me heredem fecit (Plaut. Poen. 1070) "він зробив мене спадкоємцем". При цих дієсловах у формі *пасивного стану* вживається синтаксична конструкція *номінатив* подвійний (nominativus duplex); 2) "вчити" (docere); "вимагати" (poscere, flagitare); "питати" (rogare). Подвійний А. створюють А. особи та А. речі, як у *давньогрец. мові*; напр., Racilius me sententiam rogavit (C. Quin. fr. 2, 1) "Рацілій спитав мою думку"; 3) "переправлятися, переходити" (traducere, transportare, traiescere) з префіксом trans- "через", де подвійний А. виникає через *перехідне дієслово* та граматичне значення прийменника, який перетворився на префікс; напр., Caesar reperiebat, Belgas Rhenum antiquitus traductos (Cs. B. G. 2, 4) "Цезар дізнався, що в

давнину бельги перейшли Рейн". А. відношення має такі відтінки значення: 1) А. відстані (accusativus extensionis) для визначення міри у сполученні з просторовими прикметниками (longus "довгий", latus "широкий", altus "високий, глибокий"); напр., fossa decem pedes alta "рів глибиною десять футів"; для визначення дистанції в сполученні з дієсловами зі значенням "бути на віддалі" (abesse, distare, discedere); напр., Caesar milia passuum tria ab Helvetiorum castris castra ponit (Cs. B. G. 1, 22) "Цезар розташував табір на відстані трьох тисяч кроків від табору гельветів"; 2) А. часу (accusativus temporis) визначає тривання дії, проміжок часу; напр., Servius Tullius regnavit annos quattuor et quadraginta (L. 1, 48, 8) "Сервій Туллій царював сорок чотири роки"; тривалість життя або вік людини; напр., Cato annos quinque et octoginta natus excesit e vita (C. Brut. 80) "Катон пішов з життя у віці вісімдесяти п'яти років"; 3) А. вигуку (accusativus exclamationis) вживається у сполученні з *вигуками* (o, heu, eheu) або самостійно; напр., o, fallacem hominum spem! (C. Or. 3, 2) "о, оманлива людська надія!"; me miserum! "о, я нещасний!"; 4) А. прислівниковий (accusativus adverbialis) виконує функцію ознаки дії, може бути виражений іменником у знахідному *відмінку*, займенником або порядковим числівником у формі сер. *роду*; напр., Suebi non multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt (Cs. B. G. 4, 1) "Свеби меншою мірою харчуються хлібом, більшою молоком і м'ясом". А. напрямку (accusativus directionis, vel tenti) називає кінцевий пункт подорожі або мету при дієсловах руху; напр., Romam ire "іти в Рим", Athenas vehi "їхати в Афіни"; venum ire "іти на продаж". Під впливом *давньогрец. мови в лат. мові* з'явився А. відношення (accusativus relationis), аналог *аблативу* відношення; напр., tremis ossa pavore (H. S. 2, 7, 57) "від страху в тебе тремтять кістки". О.Л.-П., О.М.

АКУЗАТИВ З ІНФІНІТИВОМ / ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК З НЕОЗНАЧЕНОЮ ФОРМОЮ ДІЄСЛОВА (лат. accusativus cum infinitivo) – синтаксична конструкція, яка виконує в реченні функцію поширеного додатка і складається з іменної частини у формі *акузатива* (логічний *підмет* звороту) та *інфінітива* (логічний *присудок* звороту); якщо логічний *присудок*

складений, то предикатив також ставиться в *акузативі*. Конструкція А. з і. виникла як різновид подвійного *акузатива* особи і речі, при цьому функцію *акузатива* речі виконує *інфінітив*. У *давньогрец. мові* зворот вживається після керуючого дієслова (лат. *verbum regens*), вжитого у *активному стані*, зі значенням: 1) "говорити" (грец. τὰ λεκτικὰ ῥήματα, лат. *verba dicendi*); напр., λέγω, φημί "говорити", ἀγγέλλω "сповіщати", διδάσκω "навчати", ὑπισχνέομαι "обіцяти", ὄμνυμι "присягатися", ὁμολογέω "погоджуватись", ἀρνέομαι "заперечувати"; 2) "думати" (грец. τὰ δοξαστικὰ ῥήματα, лат. *verba cogitandi*): δοκέω, οἶομαι, νομίζω, λογίζομαι, ἠγέομαι "думати, вважати", κρίνω "судити", πιστεύω "вірити", ὑπολαμβάνω, ὑποπτεύω, εἰκάζω "припускати", ἐλπίζω, προσδοκάω "надіятися, очікувати", ἀκούω "чути", οἶδα "знати", μνησκόω "пам'ятати"; 3) дієслів волевиявлення (грец. τὰ βουλευτὰ ῥήματα, лат. *verba voluntatis*): κελεύω "наказувати", ἀξιόω "вимагати", ἀναγκάζω "змушувати", κωλύω "перешкоджати", ἐάω "дозволяти"; 4) дієслів прохання (грец. τὰ αἰτητικὰ ῥήματα, лат. *verba rogandi*): αἰτέω "вимагати", εὐχομαι "благати", ἰκετεύω "просити", (ἐ)θέλω, βούλομαι "хотіти", πείθω, προτρέπω, παροξύνω "намовляти, заохочувати"; 5) дієслів наслідку (грец. τὰ ἀποτελεσματικὰ ῥήματα, лат. *verba efficiendi*): πράττω "робити", διαπράττω "досягати", κατεργάζομαι "домагатися" (напр., οἶονται γὰρ κερδαίνειν ταῦτα ποιήσαντες (Pl. Phaed. 116e) "вони вважають, що, зробивши так, мають користь"). Конструкція А. з і. замінює *підмет* при: 1) *безособових дієсловах*: χρή, δεῖ "потрібно, слід"; ἔξεστι, πρέπει, προσήκει "годиться, личить"; συμβαίνει, γίγνεται "трапляється", παρέχει "слушно, можна"; ἐνδέχεται "дозволено"; 2) *безособових виразах*, що включають: а) *прикметник сер. роду* чи *прислівник* та форму *ἐστί* або *γίγνεται*: καλόν, ἄξιον, δίκαιον, δυνατόν *ἐστί* "гарно, добре є" (та антонімічні їм); б) *іменник* з формою *ἐστί*: ἀνάγκη *ἐστί* "необхідно", ὥρα / καιρός *ἐστί* "пора", εἰκός *ἐστί* "звичайно" тощо. Заперечення οὐ, зрідка – μή. У *давньогрец. мові* вживання конструкції А. з і. необов'язкове; замість нього можливе вживання *складнопідрядного з'ясувального речення* зі сполучником *ὅτι* або *ὥς*. У *лат. мові* синтаксичний зворот А. з і. виконує функції поширеного додатка та перекладається

українською мовою підрядними з'ясувальними реченнями зі сполучниками "що", "щоб"; напр., *necesse est, semper beatum esse sapientem* (С. Tusc. 5, 83) "необхідно, щоб мудрий був завжди щасливим". Зворот залежить від дієслів із значенням розумово-емоційної діяльності, а саме: 1) "думати, вважати" (лат. *verba putandi*): *putare* "вважати", *cogitare* "думати", *scire* "знати", *intellegere* "розуміти", *credere* "вірити" та ін.; 2) "говорити, стверджувати" (лат. *verba dicendi*): *dicere, loqui* "говорити", *respondere* "відповідати", *scribere* "писати", *tradere* "передавати", *declarare* "заявляти", *promittere* "обіцяти", *nuntiare* "повідомляти"; 3) "відчувати" (лат. *verba sentiendi*): *sentire* "відчувати", *audire* "слухати", *videre* "бачити", *animadvertere* "звертати увагу"; 4) "бажати / забороняти" (лат. *verba studii et voluntatis*): *studere* "прагнути", *cupere, velle* "хотіти", *nolle* "не хотіти", *mallo* "бажати більше", *iubere* "наказувати", *prohibere, vetare* "забороняти", *sinere* "дозволяти"; 5) "страждати / радіти" (*verba affectuum*): *dolere* "страждати", *gaudere* "радіти", *laetari* "веселитися". Зворот може вживатися як логічний *підмет* при *безособових дієсловах* і виразах: *constat* "відомо", *oportet* "треба", *interest* "важливо", *notum est* "відомо", *necesse est* "необхідно", *prodest* "корисно", *fama est* "є чутка"; напр., *legem brevem esse oportet* (Sen. Epist. 94, 38) "потрібно, щоб закон був коротким". Як логічний *підмет* звороту може виступати форма *акузатива* будь-якої частини мови, а логічного *присудка* будь-яка форма *інфінітива*. Якщо логічним *підметом* звороту А. з і. є особовий займенник 1-ї або 2-ї ос., він вживається у відповідній формі *акузатива*; напр., *Ruthenorum me esse et libenter profiteor* (St. Otichovius) "я з українців, про що охоче заявляю". Якщо особа, на яку вказує керуюче *дієслово*, та *підмет* звороту збігаються і стосуються 3-ї ос., у ролі *підмета* звороту вживається зворотній займенник у формі *акузатива*; напр., *qui existimabit, posse se miserum esse, beatus non erit* (С. Fin. 2, 87) "хто вважає, що він може бути нещасним, той не буде щасливим"; якщо ж особи *підметів* не збігаються, то у звороті вживається *акузатив* вказівних займенників *hic, ille, iste*; напр., *delectabatur eum defectiones solis et lunae praedicare* (Cato M. 14, 49) "він насолоджувався тим, що той провіщав затемнення сонця і місяця". У деяких випадках замість звороту А. з і. може

вживатися *складнопідрядне з'ясувальне речення* зі сполучником *ut obiectivum*. О.Л.-П., О.М.

АКУЗАТИВ ІЗ ДІЄПРИКМЕТНИКОМ / ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК ІЗ ДІЄПРИКМЕТНИКОМ (лат. *accusativus cum participio*) – синтаксична конструкція в *давньогрец. мові*, яка складається з іменної частини мови у формі *акузатива* (логічний *підмет* звороту) та узгодженого з нею в *роді, числі та відмінку дієприкметника* (логічний *присудок* звороту). Зворот А. із д. вживається після керуючого дієслова (лат. *verbum regens*), вжитого в *активному стані*, зі значенням: 1) сприйняття (грец. τὰ αἰσθητικὰ ῥήματα, лат. *verba sentiendi*): ἀκούω "чути", ὁράω "бачити" αἰσθάνομαι "відчувати"; 2) знання (грец. τὰ γνωστικὰ ῥήματα, лат. *verba sciendi*): οἶδα, ἐπίσταμαι "знати", κατανοέω "помічати", μανθάνω, πυνθάνομαι, γινώσκω "дізнаватись", μμνήσκω "пам'ятати", ἐπιλανθάνομαι "забувати"; 3) вияву (грец. τὰ δεκτικὰ ῥήματα, лат. *verba declarandi*): δείκνυμι, ἐπιδείκνυμι, δηλώω, ἀποφαίνω, φανερόν ποιέω "виявляти", ἐλέγχω "викривати", εὕρισκω "знаходити", καταλαμβάνω "заставати", ἀγγέλλω "сповіщати", διαβάλλω "обмовляти"); 4) почуття (грец. τὰ ῥήματα τῶν συναισθημάτων, лат. *verba affectuum*): θαυμάζω, ἄγαμαι "дивуватись", σέβομαι, τιμάω "шанувати", ἡδομαι, χαίρω "радіти", ἐλπίζω "надіятись", ποθέω "сумувати", κλαίω, δακρύω "плакати", φοβέω, δεῖδω "боятись", φυλάσσομαι, εὐλαβέομαι "остерігатись", αἰδέομαι, αἰσχύνομαι "соромитись", χαρίζομαι "тішитись", καταχαίρω "зловтішатись" тощо; напр., ὁρῶμεν γὰρ πάντα ἀληθῆ ὄντα ἃ λέγετε (Хен. Ап. 5, 5, 24) "ми бачимо, що все, що ви говорите, – правда"; οἶδά σε λέγοντα (Хен. Суг. 1, 6, 6) "я знаю, що ти говориш; μέμνημαι Κριτίᾳ τῶδε συνόντα σε (Pl. Char. 156a) "нагадую Критію, що ти є разом з ним"; ἐξήγγειλε προσίον τὸ στράτευμα (Хен. Hell. 7, 5, 10) "він повідомив, що наближається військо". Укр. мовою зворот А. з д. перекладається *підрядним з'ясувальним реченням* або *дієприслівниковим зворотом*. У *давньогрец. мові* вживання конструкції А. з д. необов'язкове; замість нього можливе вживання *підрядного з'ясувального речення* зі сполучником *ὅτι* або *ὡς*. О.Л.-П.

АКУЗАТИВ САМОСТІЙНИЙ / ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК САМОСТІЙНИЙ (грец. ἡ ἀπόλυτος αἰτιατική, лат. accusativus absolutus) – зворот, який складається із займенника (який, зазвичай, пропускається) та *дієприкметника безособових дієслів у акузативі* одн. сер. роду; позначає дію, незалежну від дієслова-присудка, яка тільки уточнює його значення в якості обставини: може виражати час ("коли можливо, дозволено..."), причину ("оскільки можливо, дозволено..."), допуст ("хоча можливо, дозволено...") та (рідше) умову ("якщо можливо, дозволено..."): ἐξόν, παρόν, οἷόν τε ὅν "коли (оскільки, якщо, хоча) можна (було)", δέον, χρεών "коли (...) треба (було)", δόξαν, δόξαντα, εἰρημένον, δεδομένον "коли (...) вирішено", ἀδύνατον ὅν "коли (...) неможливо є (було)", αἰσχρὸν ὅν "коли (...) соромно є (було)", ἀγαθὸν ὅν "коли (...) добре є (було)", γενόμενον ἐπ' ἐμοί "коли (...) це було в моїй владі". Зворот не має очевидного граматичного зв'язку з реченням. А. с. може утворюватися від особових дієслів і, подібно до *генетива самостійного*, має логічний *підмет*; часто уточнюється сполучниками ὡς, ὥσπερ "як, оскільки" і позначає суб'єктивну причину. Напр., δόξαν (= δόξαντα) ἡμῖν ταῦτα, ἐπορευόμεθα (Pl. Prot. 314c) "ми вирушили в дорогу: ми так вирішили"; δῆλον γὰρ ὅτι οἶσθα, μέλον γέ σοι (Pl. Ap. 24d) "зрозуміло, що ти знаєш: тобі не байдуже"; ἐὰν μὴ τυγχάνῃ γέ που, ἀγαθὸν ὅν (Pl. Smp. 205e) "якщо так не трапиться, буде добре". Використання А. с. обмежувалось, головним чином, класичною прозою; у післякласичні часи найдовше проіснував А. с. *дієприкметника тυχόν* "коли (...) може бути". В елліністичний період А. с. поступово виходить з ужитку. О.Л.-П.

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. accidentia "те, що з'являється неочікувано", калька грец. τὸ συμβεβηκός) – у греко-римській граматичній *термінології* позначає словозміну: слова змінюють свою форму, згідно з їх А. Класичні граматисти вважали, що акциденційні властивості лексем можна класифікувати за певним набором категорій. Кожна частина мови має А., тобто певні лексико-граматичні ознаки. Напр., ім'я (ὄνομα) визначалося *Діонісієм Фракійським* як змінювана *частина мови*, А. якої є *рід* (γένος), *вид* (εἶδος), *образ* при словотворенні (σχῆμα), *число* (ἀριθμός), *відмінок* (πτώσις). Н.Р.

АЛЕГОРІЯ (грец. ἡ ἀλληγορία, лат. *inversio* "іносказання") – *τροπ*, у якому конкретні образи мають ще й переносні значення. Прикладами А. є прислів'я, приказки, загадки, казки, притчі, байки тощо: ἀλώπεκος ἵχνησι βαίνειν "йти слідами лисиці (= хитрувати)"; αἱ Ἴβύκου γέρανοι "Івікові журавлі" (= беззаперечне свідчення провини, символ правди); εἰ μὲν γὰρ μὴ ἐχρῆν, ἀλλὰ τὴν Μυσῶν λείαν καλουμένην τὴν Ἑλλάδ' οὖσαν ὀφθῆναι ζώντων καὶ ὄντων Ἀθηναίων, περιεῖργασμαι μὲν ἐγὼ περὶ τούτων εἰδῶν (Dem. 18, 72) "якщо це було не потрібно, а потрібно було, щоб Греція виявилася, як кажуть, місійською (= легкою) здобиччю в той час, коли живі і присутні афіняни, тоді, звичайно, я даремно клопотав про це у промовах"; Fabius scutum Romanorum fuit, Marcellus – gladius (O. Fast. 4, 940) "Фабій був щитом римлян, Марцел – їх мечем". А.П., В.М.

АЛЕКСАНДРІЙСЬКА ШКОЛА – лінгвістична традиція, що склалася в м. Александрія (Єгипет) у кінці IV ст. до Р.Х. Головні представники: *Зенодот Ефеський*, *Лікофрон*, *Аристофан Візантійський*, *Аристарх Самофракійський*, *Діонісій Фракійський*, *Аполлоній Дискол*. Великою заслугою александрійців є те, що вони оформили *граматику* в самостійну науку – виділили її об'єкт, метод дослідження, створили спеціальну *термінологію*, ввели нові поняття та правила. Саме александрійськими вченими було всесторонньо розглянуто питання *морфології давньогрец. мови*, науково викладено синтаксичну теорію, закладено основи *лексикології*, *стилістики*, *текстології*, *палеографії*, *лексикографії*. Тут остаточно сформувалися вчення про τὰ μέρη τοῦ λόγου (що буквально можна перекласти і як "частини мови", і як "члени речення"), про відмінюванні імен за *відмінками* і *числами*, а дієслів за *особами*, *способами*, *часами*, *станами*, тобто були закладені основи того "граматичного мистецтва" (грец. ἡ γραμματικὴ τέχνη, лат. *ars grammatica*), яке панувало в Європі до кінця XIX ст. При систематизації мовного матеріалу А. ш. дотримувалася принципу *аналогії*. Н.Р.

АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ КОДЕКС (лат. *Codex Alexandrinus*) – один з найважливіших унціальних рукописів грец. Біблії, датований V ст. У 1625 р. *кодекс* був подарований

Константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом англ. королю Карлу I, тепер зберігається в Британському музеї. А.к. містить книги *Нового* та *Старого Завітів*, I та II послання Климента Римського та, ймовірно, апокрифічну книгу Псалмів Соломона. В науковій літературі А. к. позначається літерою А або номером 02. Грец. текст Євангелій належить до візантійської редакції, решти новозавітних книг – до александрійської. Рукопис написаний на 773 листах *пергаменту* розміром 32 x 26 см. Текст розміщений у дві колонки по 4952 рядки. Л.О.

АЛКЕЄВА СТРОФА (грец. *στροφή Ἀλκαϊκή*, лат. *systema Alcaicum*) – *строфа*, яка складається з чотирьох *віршів*: два перші – алкеєві одинадцятискладові, третій – алкеїв дев'ятискладовий, четвертий – алкеїв десятискладовий. А. с. уперше була вжита давньогрец. поетом Алкеєм. У римській ліриці А. с. широко використовував Гораций. Має структуру: J F / \hat{A} F J / F $\hat{A}\hat{A}$ / \hat{A} J // J F / \hat{A} F J / F $\hat{A}\hat{A}$ / \hat{A} J // J F \hat{A} / J F \hat{A} F / J // F $\hat{A}\hat{A}$ / F $\hat{A}\hat{A}$ / F \hat{A} – J. Напр., οὐ χρὴ κάκοισι θῦμον ἐπιτρέπην // Προκόψομεν γὰρ οὐδὲν ἀσάμενοι, // ὦ Βάκχι, φάρμακον δ' ἄριστον // οἶνον ἐνεικαμένους μεθύσθη (Alc. Mel. 91); *vides, ut alta stet nive candidum // Soracte nec iam sustineant onus // silvae laborantes geluque // flumina constiterint acuto* (H. Carm. 1, 9). В.Ш.

АЛКЕЇВ ВІРШ (грец. *μέτρον Ἀλκαϊκόν*, лат. *metrum Alcaicum*) – *вірш*, створений Алкеєм (давньогрец. ліриком VII–VI ст.). Існує три різновиди А.в.: А.в. дев'ятискладовий (J F \hat{A} / J F \hat{A} F / J); А.в. десятискладовий (F $\hat{A}\hat{A}$ / F $\hat{A}\hat{A}$ / F \hat{A} – J); А.в. одинадцятискладовий (J F / \hat{A} F J / F $\hat{A}\hat{A}$ / \hat{A} J), які, зазвичай, поєднуються в *алкеєву строфу*. В.Ш.

АЛКМАНІВ ВІРШ (грец. *μέτρον Ἀλκμανικόν*, лат. *versus Alcmanicus*) – *вірш*, названий на честь давньогрец. поета Алкмана (VII ст. до Р.Х.). А.в. має структуру: F $\hat{A}\hat{A}$ / F $\hat{A}\hat{A}$ / F $\hat{A}\hat{A}$ / F J; напр., *χερσὶ λεόντεον ἐν γάλα θέϊσα* (Alcm. 37); *aut Epheson bimarivse Corinthi* (H. Carm. 1, 7). В.Ш.

АЛКМАНОВА СТРОФА (грец. *στροφή Ἀλκμανική*, лат. *systema Alcmanica*) – *строфа*, яка складається із двох *віршів*: *дактилічного гексаметра* і *алкманового вірша*. А.с. використовували як давньогрец., так і римські поети, зокрема Алкман, Архілох, Гораций. А.с. має структуру: F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F I // F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ C I; напр., *laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenen // aut Epheson bimarivse Corinthi* (H. Carm. 1, 7). В.Ш.

АЛФАВИТ (грец. *ἀλφάβητος* від *ἄλφα* – назва першої букви А. і *βῆτα* – назва другої букви А., що в свою чергу походять від назв

перших двох літер *фінікійського письма* "алеф" і "бет") – сукупність знаків певної системи письма, розташованих у визначеному традиційно встановленому порядку. В А. кожен окремий знак (буква) позначає звук або *склад*, хоча відповідність звук (*склад*) / буква може порушуватися. Розрізняють А. консонантно-вокалічні, консонантні та силабічні. А. консонантного типу вперше з'явився у фінікійців бл. II тис. до Р.Х. Основою більшості сучасних європейських систем письма є грец. А., створений у IX ст. до Р.Х. на ґрунті фінікійської *консонантної* системи письма і не пов'язаний з ранніми грец. графічними системами – *лінійним письмом А*, *лінійним письмом Б* та ін. Геродот, який першим висловив думку про фінікійське походження А., називаючи його Φοινικία γράμματα "фінікійськими літерами" або Καδμεία γράμματα "Кадмейськими літерами" (за іменем міфічного Кадма, сина Агенора, царя Фінікії, який заснував у Беотії місто Кадмея, назване згодом Фіви), увів цю гіпотезу, яка з часом отримала і наукове підтвердження. Майже кожен значний культурний центр вносив у А. низку змін, тому грецький А. спочатку не був однотипним, а існував у ряді локальних варіантів; поступово найбільшого поширення набули системи письма двох великих міст – Мілета в Малій Азії та Халкіді на о.Евбея. Мілетським А. користувалася більшість грец. полісів, 403 р. його офіційно визнали в Афінах; ним писали пізніше й у Візантії і користуються й сучасні греки. Халкідським А. писали також жителі халкідських колоній – міст Куми й Неаполь в Італії. В класичному вигляді грец. А., який містив 24 букви, склався до кінця V ст. до Р.Х. У найраніших написах напрямок письма був справа наліво, потім використовувався *бустрофедон* – чергування напрямку письма з рядка в рядок, а в IV ст. остаточно встановився напрямком зліва направо. Алфавітне письмо не було ані єдиним, ані найдавнішим способом фіксації *давньогрец. мови*, але з усіх видів грец. писемності саме А. мав чи не найважливіше значення для грец. цивілізації. Лат. А. було створено на основі західного варіанта грец. письма, припускають, за посередництвом етрусків; остаточно він сформувався в IV–III ст. до Р.Х. Лат. А. використали народи Зх. Європи – романо-германські етноси, а також фіні, угорці, естонці, латиші, литовці, албанці, турки, поляки, чехи, словаки, словенці, хорвати та ін. Слов'янський А. – кирилиця

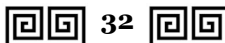
виник на базі візантійського варіанта грец. письма в IX ст. Грец. А. ліг також в основу коптського, ефіопського, готського, вірменського та грузинського письма. А., головною ознакою якого є фонематичність, є найзручнішою та найкомпактнішою системою письма. Н.Р., Л.О.

	<i>N. Semic</i>	<i>Albica</i>	<i>Sigona</i>	<i>Euboa</i>	<i>Boeotia</i>	<i>Thessaly</i>	<i>Phokis</i>	<i>Lokrides and colonies</i>	<i>Argolis</i>	<i>Argolis</i>	<i>Corinth</i>	<i>Megara</i>	<i>Siphnon</i>	<i>Skyon</i>	<i>Phleous, Kionoi, Argos, Triops</i>	<i>Megara</i>	<i>Eastern Argolid</i>	<i>Lakonia</i>	<i>Messenia, Trias</i>	<i>Akasia</i>	<i>Elis</i>	<i>Achaia and colonies</i>	<i>Albica</i>	<i>Epeiros</i>	<i>Illyria</i>	<i>Reparthenia</i>	<i>Euboe W. colonies</i>	<i>Syracuse</i>	<i>Syracuse</i>	<i>Magna</i>	<i>Ubbana, Siphnon</i>	<i>Naxos, Amorgos</i>	<i>Paros, Thasos</i>	<i>Delos, Keos, Syros</i>	<i>Crete</i>	<i>Thera</i>	<i>Kyrene</i>	<i>Miles, Rhodus, Anaphe</i>	<i>Lower Dodekanisos</i>	<i>Rhodes, Gela, Akragas</i>	<i>Knidos</i>	<i>Aiolis</i>				
Alpha	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α			
Beta	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β		
Gamma	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ		
Delta	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		
Epsilon	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	
Vau	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ		
Zeta	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ		
Eta	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η		
Theta	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	
Iota	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	
Kappa	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
Lambda	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	
Mu	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	
Nu	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	
Xi	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ	
Omikron	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
Pi	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	
San	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	Ϻ	
Roppa	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	Ϸ	
Rho	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	
Sigma	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	
Tau	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	
Upsilon	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	
Phi	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ	Φ		
Chi	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	
Psi	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	
Omega	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	Ω	
Punct.	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	

Давньогрецькі діалектні алфавіти

ΑΛ	ΒΒ	ϸ	ΔΔ	ΕΞ	Ϸ	[GI]
a	b	c	d	e	v	z
ΗΒ	Ι	ΚΧ	ΛΙ	ΜΜ	ΝΝ	Ο
h	i	k	l	m	n	o
ΡΙ	Ϸ	ΡΡ	ΣΣ	Τ	Υ	Ϸ
p	q	r	s	t	u	ks

Давній латинський алфавіт

АЛЬБЕРТИНІ (італ. Albertini) Франческо дельї (2-а пол. XV ст. – поч. XVI ст.) – флорентійський священик, антиквар, дослідник *античності*, мистецтвознавець, автор творів "Opusculum de mirabilibus novae et veteris Urbis Romae", "De laudibus civitatum Florentinae et Saonensis", "Septem mirabilia Orbis et Urbis Romae et Florentinae civitatis", виданих *Маццокі* в 1510 р. Ці праці були покладені в основу першої друкованої збірки написів м. Рима "Epigrammata antiquae urbis Romae" (1521), більш відомої за іменем видавця *Маццокі*. Збірка складалася з 3000 написів, переважно *епітафій*, починаючи з часів Римської республіки і до правління Юстиніана, та містила ілюстрації. Н.К.

АЛЬВЕОЛЯРНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (лат. alveolus "виймка", "ямка, в якій міститься корінь зуба") – рефлeksi спільноєвропейського глухого *спіранта* s, який, зазвичай, зберігався в більшості інших *індоєвропейських мов*, у *давньогрец. мові* збігався зі свистячим рефлексом перед *приголосними звуками* (напр., μισθός, дн.-інд. mīddhá-m, авест. mižda-, гот. mizdō, ст.-слов. *мъзда*). Напружена глуха африката була грецьким новотвором, яка дала τ <*кј в *беотійському, аттичному* і *евбейському діалектах*, а в решті *діалектів* – σ (напр., новоіон. і атт. τήμερον, лєсб., дор. σάμερον < *кјаμερον). В інтервокальній позиції в середині слова цей звук подвоюється в африкатизовану *гемінанту* ττ чи σσ; в *беотійському, аттичному, евбейському діалектах* вона переходила в -ττ- (в крит. написах – -ττ-, у більш пізніших також у -θθ), в решті *діалектів* -σσ-. Рефлекс-спірант також давали інтервокальні сполуки *-χλ-, *-θλ- (напр., γλωσσα, атт. γλωττα < *γλωχја). В інтервокальній позиції глуха ненапружена африката-*гемінант*, що походить із сполуки *-тj- в *іонійському, евбейському, аттичному діалектах* спрощувалася до -σ-, в решті *діалектів* вона давала звичайний рефлекс -σσ-/ -ττ-: (напр., μέσος < *μεθjos, арк. μέσαν (f), але крит. μέλατ(ος), μέττον, беот. μέττος, гом., лєсб., дор. μέσσοσ; лат. medius). Ненапружений глухий фрикативний спірант -σ- на початку слова бере витоки із *τF- (напр., σείω, дн.-інд. tvéṣati, авест. θway-ah-, θwae-š-ah-). Кінцева -ς походить із спільноіндоєвропейського свистячого звука і відповідає -s *лат., готської, балтійських, давньоіндійської, хетської мов.* Свистяча *альвеолярна* дзвінка африката ζ виникла із подвоєної *jj; пізніше в численних *діалектах* переходила в -σδ-,

у беотійському, елейському, лаконському, критському в -δδ- (напр., ζυγόν, беот. δυγόν, лат. iugum). Початкова ζ- може походити також зі сполук *dj-, *gj- (напр., Ζεύς, дн.-атт. епігр. Ζδεύς, беот. Δεύς). Інтервокальна -ζ- походить з -*jj-, яке виникло завдяки асиміляції із -*dj- (-*δj-), -*gj- (-*γj-) (напр., τράπεζα, дор. τράπεσδα, беот. τρέπεδα). Після приголосного звука свистяча африката ζ перетворювалась у передньоязиковий δ (напр., ἔρδω < *Fέρζω < *Fέργω). Л.З.

АЛЬДИНА (лат. Aldina) – одне з перших друкованих видань *Септуагинти*, опубліковане в 1518 р. у Венеції в типографії Альда Мануція (1449–1515), видатного італ. гуманіста та видавця, відомого виданням творів давньогрец. авторів, першим впровадив кишеньковий формат книг in-octavo. Текст Альдінської *Септуагинти* близький до тексту *Ватиканського кодексу*. Л.О.

АМПЛІФІКАЦІЯ (грец. ἡ αὐξησις, лат. amplificatio "збільшення") – риторична операція, що "збільшує", "звеличує" предмет промови за допомогою зіставлень, контрастів, роботи з поняттями тощо: ἐνὶ δὲ σώματι πολλὰ σώματα συνήγαγεν ἀνδρῶν ἐπὶ μεγάλοις μέγα φρονούντων, ὧν οἱ μὲν πλοῦτου μεγέθη, οἱ δὲ εὐγενείας παλαιῆς εὐδοξίαν, οἱ δὲ ἀλκῆς ἰδίας εὐεξίαν, οἱ δὲ σοφίας ἐπικτήτου δύναμιν ἔσχον (Gorg. Hel. 4, 3–6) "вона одна поєднала навколо себе багатьох мужів, які вельми шанували себе за свою силу, хто – через велич багатства, хто – через давність благородного роду, хто – через вроджену силу, хто – через набуту мудрість"; ὅτι δ' ἡ πειθῶ προσιοῦσα τῶι λόγῳ καὶ τὴν ψυχὴν ἐτυπώσατο ὅπως ἐβούλετο, χρῆ μαθεῖν πρῶτον μὲν τοὺς τῶν μετεωρολόγων λόγους... δεῦτερον δὲ τοὺς ἀναγκαίους διὰ λόγων ἀγῶνας ... τρίτον [δὲ] φιλοσόφων λόγων ἀμίλλας... (Gorg. Hel. 13, 1–8) "про те, що переконання, виявляючись у слові, може такий відбиток у душі залишити, який йому завгодно, можна дізнатися, по-перше, з учень тих, хто вивчає небесні явища, ...по-друге, із змагальних промов, ... а по-третє, з філософських диспутів..."; "nego in Sicilia tota, tam locupleti, tam vetere provincia, tot oppidis, totfamiliis tam copiosis, ullum argenteum vas, ullum Corinthium aut

Deliacumfuisse, ullam gemmam aut margaritam, quicquam ex auro aut ebore factum, signum ullum aeneum, marmoreum, eburneum" (С. Verr. 2, 4, 1) "я стверджую, що у всій Сицилії, настільки багатій, настільки давній провінції, в якій так багато міст, так багато заможних родин, не було жодної ні срібної, ні коринфської або делоської вази, жодного дорогоцінного каменя або перлини, жодного предмета із золота або слонової кістки, жодного зображення з бронзи, з мармуру або слонової кістки." А.П., В.М.

АНАКОЛУФ (грец. ἀνακόλουθον "непослідовний") – синтаксична конструкція неузгодженості членів речення на фоні граматично правильної мови; напр., ἐλεῖ καὶ ἄλλος ἀνὴρ ἐστὶ Πάριος ἐνθάδε σοφὸς ὃν ἐγὼ ἠσθόμην ἐπιδημοῦντα (Pl. Phaedr. 233b) "ось іще, як я дізнався, проживає тут одна мудра людина з Паросу"; homines maritimi Syracusis quum eius cruciatu atque supplicio pascere oculos animumque vellent, potestas aspiciendi nemini facta est (С. Verr. 5, 65) "приморські жителі Сиракуз, хоча й бажали наситити зір і душу болісною стратою його, нікому не дали змоги його побачити." А.П., В.М.

АНАКРУЗА (грец. ἡ ἀνάκρουσις "відступ назад", лат. anacrusis) – поява одного довгого або двох коротих складів без ритмічного наголосу перед першою стопою розміру; напр., Ἄ|– Ἄ–Ἄ–Ἄ–Ἄ ὁ |πᾶσι κλεινὸς Οἰδίπους καλούμενος (Soph. OT. 8); reliquit ora pelle amicta lurida (H. Ep. 17, 22). В.ІІІ.

АНАЛОГІСТИ (грец. ἡ ἀναλογία "відповідність, схожість") – прихильники принципу аналогії, суть якого полягала в переконанні, що мові властива регулярність, тому при описі форм і слів мови слід виявляти та виправляти випадки їх неправильного вживання. За цим принципом з-поміж існуючих у розмовній мові численних морфологічних дублетів проводився відбір пріоритетних форм – тих, що відповідали правилам аналогії, при цьому робота граматистів-А., очевидно, не обмежувалася лише вже існуючими формами, інколи вони штучно створювали відповідні форми. А. важливо було довести, що вони не насильно змінюють мову, а впорядкованість, симетрія, регулярність властиві самій її за природою. В Греції центром А. була Александрія, найвідоміші А. – Аристарх Самофракійський та Аристофан Візантійський. В

суперечці між А. та *аномалістами* в античній філології врешті-решт переміг принцип аналогії. Н.Р.

АНАЛОГІЯ, див. АНАЛОГІСТИ.

АНАПТИКСА (грец. ἡ ἀνάπτυξις, лат. excrementum, cooritio, evolutio "розгортання") – фонетичне явище виникнення *голосного* чи *приголосного* звука поміж двома *приголосними*. В *давньогрец. мові* між носовим μ і плавним ρ утворюється губний β (напр., $\mu\epsilon\sigma\eta\mu\beta\rho\acute{\iota}\alpha < * \mu\epsilon\sigma\eta\mu\rho\acute{\iota}\alpha$, $\acute{\alpha}\mu\beta\rho\tau\omicron\varsigma < * \acute{\alpha}\mu\rho\tau\omicron\varsigma$). Поміж носовим ν і плавним ρ виникає передньоязиковий δ (напр., $\acute{\alpha}\nu\delta\rho\acute{\omicron}\varsigma < * \acute{\alpha}\nu\rho\omicron\varsigma$). Початковий $\acute{\rho}$ подвоюється після *авгмента* або короткого *голосного* звука (напр., $\rho\acute{\iota}\pi\tau\omega > \acute{\epsilon}\rho\rho\acute{\iota}\phi\alpha$, $\rho\eta\tau\acute{\omicron}\varsigma > \acute{\alpha}\rho\rho\acute{\omicron}\rho\eta\tau\omicron\varsigma$). У *лат. мові* А. – виникнення *голосного* звука, який полегшує вимову між двома *приголосними*; напр., $drachuma <$ грец. $drachme$ "драхма". Л.З., В.М.

АНАСТРОФА (грец. ἡ ἀναστροφή) – вживання прийменника після іменника, до якого він відноситься; в таких випадках двоскладові прийменники ($\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ – у прозі; $\acute{\alpha}\mu\phi\acute{\iota}$, $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}$, $\acute{\alpha}\nu\tau\acute{\iota}$, $\delta\acute{\iota}\alpha$ – у поезії) переміщують *наголос* на перший склад; напр., $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ $\tau\acute{\omega}\nu$ $\delta\epsilon\delta\rho\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\omega\nu$ – $\tau\acute{\omega}\nu$ $\delta\epsilon\delta\rho\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\omega\nu$ $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$; $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$ $\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\nu$ – $\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\nu$ $\pi\epsilon\rho\acute{\iota}$; $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}$ $\text{A}\tau\rho\epsilon\acute{\iota}\delta\omicron\nu$ – $\text{A}\tau\rho\epsilon\acute{\iota}\delta\omicron\nu$ $\kappa\alpha\tau\acute{\alpha}$. О.Л.-П.

АНАТОЛІЙСЬКІ / ХЕТО-ЛУВІЙСЬКІ МОВИ – *індоєвропейські мертві мови* II–I тис. до Р.Х. на території Малої Азії (Хетське царство та пізніші менші держави на його території, які згодом були підкорені й асимільовані персами і греками). Найдавніші писемні пам'ятки – хетський *клинопис* і лувійська *ієрогліфіка*. Пізніші пам'ятки *лікійського, лідійського, сидетського, карійського, пара карійського* *письма* виконані малоазійськими *алфавітами*. Завдяки працям чеського лінгвіста Бедржиха Грозного А. м. були визначені як *індоєвропейські*, що посприяло їх дешифруванню. Хронологічна класифікація А.м. (А. Касьян і І. Якубович): 1-й етап відмежування

Напис лувійською мовою

від спільноанатолійського мовного дерева: хетська підгрупа (хетська мова); 2-й етап: лідійська підгрупа (лідійська мова); 3-й етап: палайська підгрупа (палайська мова); лувійська підгрупа (лувійська, лікійська, мілійська, карійська, сидетська, пісідійська мови). Окрім зазначених, відомі за *гласами* й іншими свідченнями мови, які не мають писемних пам'яток (каппадокійська, катаонська, кілійська, лікаонська, віфінська, пафлагонська, понтійська). Припускають, що до А.м. могли належати *троянська мова* (відома за декількома написами та іменами) та філістимська мова (за фрагментарними написами і *гласами*). Л.З.

АНАФОРА (грец. ἡ ἀναφορά "винесення вперед", лат. repetitio "повтор") – вид повторення слова або вислову на початку речення або періоду; напр., εἴρετ' οὖν, εἴρετ' αὐτὸν τῶν ὑπὲρ τῆς εἰρήνης λόγων (Dem. 19, 97) "припиніть, припиніть його промову про мир!"; nihilne te nocturnum praesidium Palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitis simus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt. Fuit, fuit ista quondam in haec re publica virtus (C. Or. 1, 1) "невже тебе не схвилювали ані нічна охорона Палатину, ані вартові у місті, ані страх народу, ані натовп громадян, ані це достатньо укріплене місце засідання сенату, ані вираз цих облич? Була, була колись у цій республіці гідність". А.П., В.М.

АНГЛОСАКСОНСЬКЕ ПИСЬМО – письмо церковних книг, що застосовувалося до IX ст. в англосаксонських *скрипторіях*, перебувало під сильним впливом *ірландського письма*. Має ту саму графіку, але разом з тим більш унціальний характер і дещо більші відстані між рядками. Найбільшого поширення отримав т. зв. Англосаксонський *мінускул*, або англосаксонське гостре письмо. Характерною рисою всіх різновидів А.п. є вигнуті та загострені нижні виносні, а також подовжені пропорції букв. Англосаксонський *мінускул*

частково застосовувався в Англії і після норманського завоювання, особливо на Пн. О.Л.

АНОМАЛІСТИ (грец. ἡ ἀνωμαλία "відхилення від норми, неправильність") – прихильники принципу аномалії, суть якого полягала в тому, що всі мовні форми та явища – як регулярні (правильні), так і нерегулярні (різноманітні винятки) – визнавалися рівноправними в системі мови. А. стверджували, що не існує єдиного критерію при описі мовних явищ, оскільки власне мовна система не симетрична, тому спроби її ідеального впорядкування ніколи не будуть вдалими. В Греції центром А. був Пергам, найвідоміші А. – засновник *пергамської школи Кратет Малоський*, а також стоїк Секст Емпірик. У римському мовознавстві раціональність принципу аномалії частково визнавав *Варрон*. Н.Р.

АНТИМЕТАБОЛА (грец. ἡ ἀντιμεταβολή, лат. commutatio "поворот навпаки") – повторення слів попереднього речення чи періоду в середині або в кінці наступного речення чи періоду, але в зворотному порядку; напр., οὐ γὰρ Αἰσχίνης ὑπὲρ τῆς εἰρήνης κρίνεται, οὐ, ἀλλ' ἡ εἰρήνη δι' Αἰσχίνην διαβέβληται (Dem. 19, 97) "не Есхіна судять за мир, але мир обвинувачений Есхіном"; ἐγὼ ἐκ μὲν Ἀθηνῶν εἰς Στάγειρα ἦλθον διὰ τὸν βασιλέα τὸν μέγαν, ἐκ δὲ Σταγείρων εἰς Ἀθήνας διὰ τὸν χειμῶνα τὸν μέγαν (Demetr. Eloc. 1, 29) "я приїхав з Афін до Стагіри заради великого царя, а зі Стагіри до Афін через велику зиму"; edimus ut vivamus, non vivimus ut edamus "імо, щоб жити, а не живемо, щоб їсти". А.П., В.М.

АНТИТЕЗА (грец. ἡ ἀντίθεσις, лат. contrapositum "протиставлення") – стилістична *фігура*, яка утворюється зіставленням слів або словосполучень, протилежних за своїм змістом; напр., οὐχ ὡς ἀμάρτημα μεμπτέον ἀλλ' ὡς ἀτύχημα νομιστέον (Gorg. Hel. 19, 5–6) "не як злочин слід її засуджувати, а вважати її нещастям". Антитетичне протиставлення явищ покликано підсилювати враження: ὁ γὰρ σύμβουλος καὶ ὁ συκοφάντης, οὐδὲ τῶν ἄλλων οὐδὲν εὐκότεες, ἐν τούτῳ πλείστον ἀλλήλων διαφέρουσιν: ὁ μὲν γε πρὸ τῶν πραγμάτων γνώμην ἀποφαίνεται, καὶ δίδωσιν ἑαυτὸν ὑπεύθυνον τοῖς πεισθεῖσι, τῇ τύχῃ, τῷ καιρῷ, τῷ βουλομένῳ: ὁ δὲ σιγήσας ἡνίκ' ἔδει λέγειν, ἂν τι

δύσκολον συμβῆῖ, τοῦτο βασκαίνει (Dem. 18,189) "адже головна відмінність між радником і сікофантом, – хоча й взагалі вони не мають нічого спільного між собою, – полягає в тому, що один висловлює свою думку, попереджаючи події, і приймає на себе відповідальність за тих, хто його послухає, – перед долею, перед обставинами, перед будь-якою людиною; а той промовчить, коли потрібно було говорити, зате потім, якщо станеться якась невдача, поширює про це наклеп"; ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi de amicitia (C. Lael. 5) "як тоді я, старий, старому, написав про старість, так у цій книзі другу я, близький друг, написав про дружбу". А.П., В.М.

АНТИЧНІСТЬ (франц., від лат. antiquus "старий, стародавній") – сукупність проявів греко-римської давнини, переважно в галузі літератури та мистецтва, які прийнято вважати за класичні; період історії з VIII ст. до Р.Х. до VI ст. в регіоні Середземного моря. Термін А. було запроваджено на поч. XVIII ст. у франц. мові і першопочатково він позначав (що збереглося й до нашого часу) особливий вид мистецтва, що стосується ранніх історичних періодів. Поява численних досліджень, пов'язаних із вивченням історії мистецтва, призвело до звуження поняття А. У розумінні сучасної науки А. – це історія і культура Давніх Греції і Риму – від виникнення перших давньогрец. держав (кін. III–II тис. до Р.Х.) і до падіння Зх. Римської імперії та завоювання Риму варварськими племенами (V ст.). Відповідно існують поняття античної філософії, античного мистецтва, античної літератури і т.п. Доба А. відрізняється від попередніх і наступних спільними та сталими культурними традиціями, а з початку I ст., унаслідок розширення Римської імперії, також і політичною та культурною цілісністю. У більш вузькому розумінні А. вважають історію стародавньої (архаїчної) та класичної Греції, еллінізму та стародавнього Риму (царського періоду, доби республіки, принципату та домініату). У ширшому розумінні А. включає також історію Єгипту, Межиріччя, Сирії, Персії та Малої Азії, починаючи із започаткування писемності (бл. 3500 р. до Р.Х.). Крито-мікенська цивілізація вважається передпочатком греко-римської А. Як культурна спадщина Давньої Греції та Риму А. справила значний вплив на політичне й релігійне мислення, літературу та мистецтво, на філософські та правничі погляди всіх народів Європи та на весь

сучасний світ. У романських країнах переважно набули розвитку римські традиції; у Німеччині з кінця *Середньовіччя* все більший вплив мала грецька культура, а народи Сх. Європи, Закавказзя та певні регіони Близького Сходу зазнавали на собі впливу візантійської культури. Гуманістичні ідеї античної спадщини за доби кардинальних історичних змін стали ідейним арсеналом революційних сил (див. *Історія класичної філології*), зокрема, в епоху Ренесансу (*Відродження*), у період Великої Французької буржуазної революції 1789–1794, в епоху німецького *класицизму* та *Просвітництва*. Унаслідок величезного впливу античних ідей і традицій на людське суспільство історія класичної давнини та *класичних мов* посіли чільне місце в європейській науці та освіті, що зберігається до нашого часу. С. Л.

АНТОНОМАЗІЯ (грец. ἡ ἀντονομασία, лат. pronominatio "заміна імені") – різновид *синекодохі*, який формується в результаті перейменування. Такий перенос у імені означає, що замість назви певної особи (чи предмету) вживається назва такої її ознаки, риси, властивості, дії, завдяки якій цю особу не можна сплутати з іншими. В результаті власна назва замінюється на загальну, загальна – на власну або одна власна – на іншу власну назву: 1) використання патроніма чи патронімічної фрази замість власного імені; напр., ἦ ἐ σὺ Πηλεΐδῃ πάντων ἐκπαγλότατ' ἀνδρῶν "або ж і сам ти, Пелеїде (= Ахіле), найгрізніший з мужів" (Hom. II.1, 146); σπουδάσας δὲ μάλιστα περὶ τε τὸν ἐξ Ἀλκμήνης καὶ τοὺς ἐκ Λήδας (Isocr. Hel. 10,16) "він особливо піклувався і про сина Алкмени (Геракла), і про синів Леди (Кастора і Полідевкта)"; 2) власна назва, вжита в загальному значенні епітета, який виражає всім добре відому ознаку чи характеристику цієї особи; напр., Κροῖσος "Крез" = багатий, Ἀριστείδης "Арістид" = справедливий; 3) загальна назва або епітет позначають конкретну особу; напр., ποιητής = "Ομηρος "поет" = Гомер; ἄστὺ = Ἀθήναι "столиця" = Афіни, urbs = Roma; напр., egredere aliquando ex urbe (С. Or. 5, 6) "вийшов якимось з міста (= Рима)". А. часто характеризується виразною експресією і вимагає попередніх фонових знань про ознаки і властивості того, чие ім'я або назва використовується. А.П., В.М.

АОРИСТ / МИНУЛИЙ ЧАС ДОКОНАНОГО ВИДУ (грец. ὁ ἀόριστος, лат. aoristus) – один із різновидів категорії *часу*.

Належить до історичних часів. У давньогрец. мові існує два основних різновиди формотворення А.: aoristus I (слабкий, або тематичний) та aoristus II (сильний, або атематичний); не всі дієслова утворюють форми aoristus II. Форми А. утворюються від основи аориста за допомогою вторинних закінчень. Деякі дієслова утворюють форми і aoristus I, і aoristus II (у них форми слабого А. мають перехідне значення; сильного А. – неперехідне; напр., ἄγνυμι "розбивати" – аор. I ἔαξα "я розбив" / аор. II ἐάτην "я був розбитий"; ἀναγινώσκω "знати" – аор. I ἀνέγνωσα "я переконав" / аор. II ἀνέγνων "я був знайомий"). І перший, і другий А. мають форми всіх чотирьох способів, інфінітив та дісприкметник. Індикатив А. може позначати: 1) минулу завершену дію без вказівки на її тривалість та безвідносно до іншої дії (грец. ὁ ἱστορικὸς ἀόριστος, лат. aoristus historicus); напр., ἦλθον, εἶδον, ἐίκησα (Πλουτ.) "прийшов, побачив, переміг"; 2) початок дії в минулому, незалежно від її подальшого розгортання (лат. aoristus inchoativus); напр., καὶ πρῶτον μὲν πρὸς τοὺς Θυρῶκας ἐπολέμησα (Хен. Ан. 1, 3, 4) "спершу він розпочав війну з фракійцями"; 3) припинення, завершення дії (лат. aoristus effectivus); напр., καὶ ὁ Κρίτων ἀκούσας ἔνευσε τῷ παιδί (л Pl. Phaed. 117a) "Критон, коли почув це, кивнув слuzzi"; 4) недоконану або ітеративну дію в минулому, якщо вказується, скільки часу вона тривала чи повторювалась (лат. aoristus summalis); напр., τέσσαρα καὶ δέκα ἔτη ἐνεμειναν αἱ σπονδαί (Th. 2, 2) "договір діяв протягом двадцяти чотирьох років"; 5) стан як результат певної дії (лат. aoristus-perfectum); напр., τοὺς θησαυροὺς τῶν πάλαι σοφῶν ἀνδρῶν, οὓς ἐκεῖνοι κατέλιπον ἐν βιβλίοις γράψαντες, διέρχομαι (Хен. Мем. 1, 6, 15) "розповідаю про скарби мудрості, які залишили по собі в книгах розумні люди"; 6) майбутню дію, коли мовець категорично впевнений, що дія відбудеться (лат. aoristus-futurum); ἀπώλομεθ' ἄρα, εἰ κακὸν προσοίσομεν νέον παλαιῶ (Eur. М. 78) "ми загинемо, якщо додамо нового лиха до попереднього"; 7) позачасову дію, коли індикатив А. вживається у пареміях та гномах, де сприймається позачасово (грец. ὁ γνωμικὸς ἀόριστος, лат. aoristus gnomicus); напр., ῥώμη μετὰ φρονήσεως ὠφέλησεν, ἄνευ δὲ ταύτης τοὺς ἔχοντας ἔβλαψε (Is. 1, 6) "сила у поєднанні з розсудливістю приносить користь, а без неї лише шкодить"; 8) дію, яка відбулася перед іншою минулою дією, особливо в часових та означальних реченнях; напр., καὶ ἐπεὶ ἐσάλπιγγε, προβαλλόμενοι τὰ ὄπλα

ἔφησαν (Хен. Ап. 1, 3, 4) "після того, як був даний сигнал, вони, націливши списи, пішли в наступ". О.Л.-П.

АОРИСТА ОСНОВА – основа дієслів *давньогр. мови*, яка використовується для утворення форм *аориста*. Деякі дієслова мають архаїчні А. о. без з'єднувального *голосного*, утворюючи атематичний *аорист* (напр., βαίνω > ἔβην, γιγνώσκω > ἔγνων); починаючи з індоєвропейських часів група дієслів атематичного *аориста* постійно скорочувалася, а їхні флексії видозмінювалися. А. о. неперехідних *аористів* на -ην, -θην первісно належали до атематичних з чергуванням кінцевого *голосного звука* *ē /*ō (напр., ἔάλων < ἀλίσκομαι, ἔσβην < σβέννυμι), які, окрім походження, не відрізнялися парадигмою від *аористів* типу ἔβην, ἔγνων. Ці *аористи* первісно не були пасивними (напр., ἐχάρην, ἐμάνην, ἐφάνην мають медіальне значення), але з часом, завдяки семантиці окремих коренів, розвинулося пасивне значення. *Аорист* II пасивний утворюється від основи сильного *аориста* за допомогою суфікса -η- (перед *голосними* і сполученням υτ – у формі -ε-); у більшості дієслів кореневий *голосний* ε > α (напр., ἐ-τράπ-η-ν). Походження суфікса -θη- (перед наступним *голосним* і сполученням υτ – у формі -θε-) неясне, навіть у Гомера він трапляється зрідка; з часом суфікс -θη- стає морфологічною ознакою *аориста* I пасивного. Асимгматичні А. о. виступають у дієслів переважно IV–VIII класів; це поширений морфологічний тип *аориста*, звичний для Гомера, але в *аттичному діалекті* сфера його вживання поступово звужується. Цей тип виявився продуктивним для формотворення *основ презенса* (напр., А. о. форм ἔδραμον, ἔλαβον, ἔμαθον, ἔσχον, ἔτυχον, ἔφαγον). Сигматичні А.о. утворюється за допомогою суфікса -σ(α)-, який приєднується до *дієслівної основи*. У формах сигматичного *аориста* використовується дуже архаїчна основа, яка в активних формах має основу на ступені *подовження*, а в медіальних – на повному ступені з коротким *голосним*. При атематичному способі формотворення основи спостерігаються значні фонетичні зміни: форма суфікса -σ(ᾱ)-, яка стала характерною ознакою *аориста* I, розвинулась під впливом форм 1-ї ос. одн. (напр., ἐπαίδευσα < *ἐπαίδευσν) та 3-ї ос. мн. (ἐπαίδευσαν < *ἐπαίδευσντ), де формант -σντ < *snt, втратив

кінцеве -т та перейшов у -σά, до якого для більшої фонетичної виразності і диференціації з 1-ю ос. одн. було додане закінчення -υ від тематичного типу (напр., ἔλιπον). В А. о. на сонанти відбувається асиміляція σ до попереднього плавного приголосного і замінене подовження кінцевого голосного основи, яке варіює залежно від діалектів (напр., дор. ἔφανα, лесб. ἔκριννα, фесал. ἔμεινα); у Гомера засвідчені форми із збереженням λ, ρ (напр., ἔφουσα, κέλοσι). А.о. дієслів II дієвідміни зберігають певні риси архаїзму та змішання ознак тематичного та атематичного аористів. Л.З.

АПІАН (лат. Arianus Petrus) Петр (1495–1552) – нім. механік, астроном і картограф, проф. математики в Інгольштадті. Автор першого зібрання лат. написів з різних територій "Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae, sed totius fere orbis summo studio ac maximis impensis terra marique conquisitae feliciter incipiunt" (1534) з гравюрами (у співавторстві з поетом Бартоломеєм Аманцієм (1505–1576). Н.К.

АПОДОСИС (грец. ἡ ἀπόδοσις "віддача") – головне речення умовного періоду (*складнопідрядного умовного речення*). Л.З.

АПОКОПА (грец. ἡ ἀποκοπή, лат. аросора "відсікання") – різновид *елізії*; пропуск кінцевого *голосного звуку* попереднього слова перед початковим *голосним* наступного з метою уникнення *гіату*. Знак А. у *давньогрец. мові* – *апостроф*. А. підлягають лише короткі *голосні звуки* (за винятком υ), найчастіше – прийменники (за винятком περί, πρό, ἄχρι, μέχρι) і сполучники (крім ὅτι); напр., ἐπ' ἄρτω замість ἐπὶ ἄρτω; οὗτ' ὄναρ замість οὗτε ὄναρ. Перед початковим *голосним звуком* з важким *придихом* глухий *приголосний звук* у кінці апокопованого слова переходить у свій *придиховий варіант* (напр., ἐφ' ἡμέρα < ἐπὶ ἡμέρα; οὗθ' ὕπαρ < οὗτε ὕπαρ). Якщо апокопований *голосний* був наголошеним, то *наголос* пересувається на попередній *склад* (напр., φῆμ' ἐγώ < φημι ἐγώ). При *словотворі*, особливо при приєднанні префіксів, А. не позначається *апострофом* (напр., ἀπ-άγω < ἀπό + ἄγω). А. менше поширена в *лат. мові*, на відміну від *синкопи*. Основні причини виникнення: вплив розмовної мови, певні фонетичні зміни, прагнення до уніфікації парадигми, аналогія. Випадки А. у *лат. мові*: 1) у nom. sing. іменників та прикметників II *відміни* на -gos: *leiberos > liber, *dexiteros > dexter; 2) у voc. sing. іменників II *відміни* на -er: *puere > puer; 3) у nom. sing. іменників та прикметників III *відміни* на -lis, -ris: *vigilis > vigil, *acris > acer; 4) у nom. sing. іменників III *відміни* на -al, -ar: *animali > animal, *exemplari > exemplar; 5) у nom. sing. іменників III *відміни* з основою на -i: *fontis > *fontis > *fonss > *fons; 6) у формах imperativus praesentis dic, duc, fac, fer: *dice > dic, *duce > duc, *face > fac, *fere > fer; 7) у вигуку *emi > em, який за походженням є формою наказового способу від дієслова emere "брати"; 8) в особових закінченнях praes. ind. act. *onti > unt; 9) у службових частинах мови: *uti > ut, *deinde > dein, *atque > ac. А. не виникла: 1) у формах іменників III *відміни*: hostis, sitis, mare; 2) у формах прикметників: avarus < *avaros; 3) *damnatos > damnas (збережене в юридичній термінології). Л.З., В.М.

АПОЛЛОНІЙ ДИСКОЛ (грец. Απολλώνιος ὁ Δύσκολος) – александрійський граматист II ст., автор першої в європейській філології праці зі *синтаксису*. Дослідження А. Д. логічно доповнили граматичний трактат *Діонісія Фракійського*. Серед двадцяти книг А.Д., згаданих в *Суді*, збереглося лише чотири: "Περὶ συντάξεως" (4 кн.), "Περὶ ἀντωνυμιῶν", "Περὶ ἐπιρρημάτων", "Περὶ συνδέσμων". А. Д. справив значний вплив на розвиток граматичної теорії наступних граматистів, а також і свого сина *Елія Геродіана*. Л.З.

АПОСИОПЕЗА (грец. ἡ ἀποσιώπησις, лат. reticentio "замовкання") – *фігура* 'замовчування', коли автор обриває думку, щоб слухач сам здогадався про недомовлене; Позначається трьома крапками; напр., ὅστις μὲν οὖν καὶ δι' ὅτι καὶ ὅπως ἀπέπλησε τὸν ἔρωτα τὴν Ἑλένην λαβὼν, οὐ λέξω... (Gorg. Hel. 5, 1) "хто і чим і як потамував свою любовну жагу, оволодівши Єленою, я говорити не буду..."; ἀλλ' ἐμοὶ μὲν – οὐ βούλομαι δυσχερὲς εἰπεῖν οὐδὲν ἀρχόμενος τοῦ λόγου (Dem. 18, 3) "але й мені... не хочу починати промову з тяжкого"; si perficitis, quod agitis, me ad vos venire oportet; sin autem... sed nihil opus est reliqua scribere (C. Catil. 1, 17) "якщо ви виконаєте те, що робите, мені слід до вас прийти, якщо ж... немає сенсу писати інше". А.П., В.М.

АПОСТРОФ (грец. ὁ ἀλόστροφος "обернений назад") – різновид надрядкової *діакритики*. Графічно зображується як кома, яка ставиться праворуч угорі біля *літери*. В *давньогрец. мові* А. вживається на позначення усічення частини слова внаслідок *апостофи* або *афезези*; напр., ἐκ ποταμοῦ 'πανέρχομαι (Anacr. 73) замість ἐκ ποταμοῦ ἐπανέρχομαι; ἃ δ' ἦνεσάς μοι (Soph.) замість ἃ δε ἦνεσάς μοι. О.Л.-П.

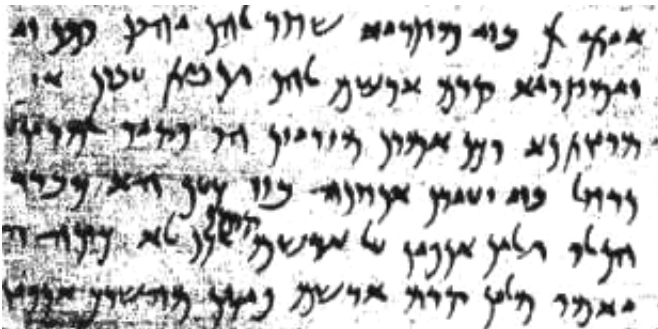
АПОСТРОФА (грец. ἡ ἀλοστροφή, invocatio "особисте звернення") – звертання до відсутньої або уявної особи: ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον (Hom. Od. 1, 1) "музо, оспівуй мужа велемудрого"; ὦ μεγάλα Θέμι καὶ πότνι' Ἄρτεμι, λεύσσεθ' ἃ πάσχω (Eur. Med. 160-161) "о велика Фемідо й володарко Артемідо, дивіться на мої страждання"; quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? (C. Cat. 1, 1, 1) "як довго, Катиліно, будеш зловживати нашим терпінням?" А.П., В.М.

АПОФОНІЯ, ДИВ. АБЛАУТ

АРАМЕЙСЬКЕ ПИСЬМО – західно-семітське алфавітне консонантне письмо, яке виникло на поч. I тис. до Р.Х. від фінікійського *алфавіту*, поширене в X–IV ст. до Р.Х. на території Бл. Сходу, офіційне письмо перської держави Ахеменідів – у цей час А. п. витіснила вавілонський *клинопис* і аккадську мову навіть у Месопотамії. Від А.п. походять сирійське, єврейське "квадратне", *набатейське*, пальмірське, арабське письмо. В А. п. використовувалися "матері читання" (*matres lectionis*), тобто деякі *приголосні* вживалися для позначення *голосних звуків* (наприклад, літери "вав" і "йуд"), також було відсутнє розрізнення літер d та g. На ранній стадії розвитку А. п. писалося *курсивом* без *лігатур* справа наліво. Збереглися численні літературні пам'ятки, написи, офіційні документи, виконані А.п. Л.О.

𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊
kaf	yod	ṭet	het	zayin	waw	he	dalet	gimel	beyt	'alef
k	y	t	h	z	w	h	d	g	b	.
𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕
taw	šin	reš	qop	šade	pe	'ayin	samek	nun	mem	lamed
t	š	r	q	š	p	.	s	n	m	l

Ранньоарамейський алфавіт

Арамейський папірус з Елефантини (V ст. до Р.Х.)

АРИСТАРХ (грец. Ἀρίσταρχος) Самофракійський (216–144 рр. до Р.Х.) – давньогрец. філолог, очільник і найвидатніший представник *Александрійської школи*. Вивчав і відтворював автентичні тексти поетичних творів, особливо Гомера. Як граматист розробляв вчення про *частини мови*; ним було виділено: ім'я, дієслово, прислівник, член, займенник, *дієприкметник*, сполучник. Розробив методика аналізу текстів та систему граматичних принципів, які були покладені в основу всіх європейських *граматик*. Н.Р.

АРИСТОФАН (грец. Ἀριστοφάνης) Візантійський (бл. 257–180 рр. до Р.Х.) – давньогрец. філолог, представник *Александрійської школи*. Вніс значний вклад в античну *філологію*; засновник наукової *лексикографії*. Писав літературно-критичні праці про Гомера та Гесіода, видавав твори класиків давньогрец. літератури: Піндара, Аристофана, Алкмана, Анакреонта, Софокла, Еврипіда та ін. Найвідомішими його роботами є "*Υποθέσεις*", присвячена античній драмі, та "*Λέξεις*" – словник грец. *діалектів*. Як граматист А. належав до течії *аналогістів*, був новатором в області метричного аналізу та *текстології*. Н.Р.

АРИСТОФАНІВ ВІРШ МЕНШИЙ (грец. μέτρον Ἀριστοφάνειον μικρότερον, лат. metrum Aristophaneum minus) – *вірш*, названий на честь давньогрец. комедіографа Аристофана (444–387/380 рр. до Р.Х.). А.в.м. має таку будову: F $\bar{A}\bar{A}$ – / $\bar{A}F$ J : λαμβανόμεθ' ὑπ' αὐτῶν (Arist. Fr. 9); Lydia, dic, per omnis (H. Carm. 1, 8). В.Ш.

АРІЙСЬКІ МОВИ, див. ІНДОІРАНСЬКІ МОВИ.

АРКАДСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення Аркадії – обл. в центр. частині Пелопоннесу; А. д. об'єднується в одну групу з *кіпрським*. Час заселення Аркадії греками невідомий; самі вони вважали себе автохтонами. Ізоглоси, спільні для А., *кіпрського*, *мікенського* і *памфілійського діалектів*, дозволяють припустити, що первісно А. д. був поширений по узбережжю Пелопоннесу. Пізніше, з приходом дорійських племен на рубежі II–I тис. до Р.Х., носії *діалекту* були витиснені в гірські райони пів-ва. В історичні

часи Аркадія поділялася на декілька областей; найбільшими містами були Тегея, де знаходилося відоме святилище Афіни, та Мантінея, які згадується ще в Гомера (Іліада, 2, 607), та Орхомен. Проте сама область була роздрібленою, з 550 р. потрапила під владу Спарти; вплив *лаконського діалекту* можна простежити на окремих рисах А. д. З 250 р. аркадські міста належали до Ахейського союзу. В А. д. збереглася індоєвропейська огласовка флексій (напр, -σοι, яке в решті *діалектів* перейшло в -σαι). Л.З.

АРСА (грец. ἡ ἄρσις, лат. arsis) – наголошена частина *стопи*. В давніх греків наголошена частина *стопи* називалася *тезою*. В.Ш.

АРТИКЛЬ (грец. τὸ ἄρθρον, лат. articulus) – службова частина мови в *давньогрец. мові*, що ставиться перед іменниками та субстантивованими частинами мови (первісно – вказівний займенник). Відмінюється за *родами, числами, відмінками*; вживається препозитивно. За функціями виокремлюють: анафоричний А. (вживається, якщо слово називає відомі або вже згадані особи, предмет або поняття); родовий або категоріальний А. (вказує на рід або вид предметів); монадичний А. (вказує на один предмет як на представника всього класу чи ряду цих предметів; його вживання не обов'язкове); емпатичний А. (вживається, окрім іменника, також перед прикметником для підкреслення його атрибутивного значення). А. вживається також при *прикладці*, при присвійних займенниках, при кількісних числівниках (якщо кількість подається приблизно), при невідмінюваних іменниках та, зазвичай, при *підметі*. Приєднання А. до будь-якої із самостійних *частин мови* визначається як явище *субстантивациї*. А. не вживається при іменнику в предикативній функції; при іменниках на позначення спорідненості; в алегоричних та ідіоматичних висловах; при адвербіалізованих відмінкових формах іменників на позначення обставини часу і місця; при загальних назвах, які, внаслідок *антономазії*, набули значення власних назв. А. може вживатися або пропускатися в генетивних конструкціях (*канон Аполлонія*); з назвами народів; при абстрактних іменниках; при *акузативі* та *датові* відношення (accusativus / dativus relationis). У *койне* в іменних конструкціях зі сполучником *каї* вживання А. регулюється

правилом Гренвіля Шарпа. При власних іменах людей вживання А. відбувається за тими самими правилами, що й при загальних назвах. У синтаксичному сполученні *ὁ μὲν... ὁ δέ* А. зберігає первісне значення вказівного займенника. Відмінювання А.:

Число	Відмінок	m	f	n
Singularis	Nom.	ὁ	ἡ	τό
	Gen.	τοῦ	τῆς	τοῦ
	Dat.	τῷ	τῇ	τῷ
	Acc.	τόν	τήν	τό
	Voc.	(ви́зук ῶ)		
Pluralis	Nom.	οἱ	αἱ	τά
	Gen.	τῶν	τῶν	τῶν
	Dat.	τοῖς	ταῖς	τοῖς
	Acc.	τούς	τάς	τά
	Voc.	(ви́зук ῶ)		

Відмінкові форми А. чол. та сер. *rodiv* мають флексії II відміни, жін. *rodu* – I відміни на -η. О.Л.-П.

АРХЕТИП (грец. τὸ ἀρχέτυπον "прообраз") – у порівняльно-історичному мовознавстві вихідна для наступних утворень мовна форма, котра реконструюється на основі закономірних відповідностей у споріднених мовах. А. виявляється лише теоретично ймовірною формою, яка виводиться шляхом зіставлення практично засвідчених структурних елементів ряду мов і репрезентує прамовний стан сім'ї чи групи споріднених мов. А. можуть бути різні мовні одиниці та їх сполуки – лексеми, морфеми (вільні та зв'язані), фонеми і навіть синтаксеми, проте найпоширеніша *реконструкція* А. на рівні морфеми. *Реконструкція* А. може здійснюватися для прамовних станів різної хронологічної глибини. Прикладом відтворення спільноіндоєвропейської лексеми може слугувати така *реконструкція Шлейхера*: "поле" в *санскриті* називалося *ajras*, лат. *ager*, грец. *agros*, давньогрец. *agras*, гот. *akrs*, дн.-гот. *agras*, тому вихідною індоєвропейською формою, очевидно, була **agras*. Так само на основі існування в *санскриті* слова *data*, грец. *doter*, лат. *dator* дослідниками відтворювався

індоєвропейський архетипний суфікс *ter/tor. Шлейхер навіть написав байку "Avis akvasas kai" відтвореними ним праформами індоєвропейської мови, але, оскільки будь-яка реконструкція А. є лише гіпотетичною, Дельбрюк цю ж назву представив реконструйованими ним А. як "Avis escvos qe", а Г.Хірт "Owis ekwoseskye". Реконструкція А. найбільш розроблена в етимології. Відомими є такі словники корпусу А. слів та коренів: "Индоевропейский этимологический словарь" Ю. Покорного, "Этимологический словарь славянских языков" під ред. О. Трубацова, "Этимологический словарь тюркских языков" Е. Севортяна та ін. Н.Р.

АРХИЛОХІВ ВІРШ (грец. μέτρον Ἀρχιλόχειον, лат. metrum Archilochium) – віриш, названий на честь давньогрец. поета Архілоха (бл. 680 – 640 рр. до Р.Х.). А. в. має таку будову: F $\hat{A}\hat{A}$ /F $\hat{A}\hat{A}$ /F $\hat{A}\hat{A}$ /F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} - \hat{A} /F J; напр., οὐκέθ' ὁμῶς θάλλεις ἀπαλὸν χροῶ· κάρφεται γὰρ ἤδη (Arch. Erod. 112); solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni (H. Carm. 1, 4). В.Ш.

АРХИЛОХОВА СТРОФА ДРУГА (грец. στροφή Ἀρχιλόχεια δευτέρα, лат. systema Archilochium secundum) – строфа, яка складається із двох віршів: каталектичного дактилічного гекзаметра й каталектичного дактилічного тетраметра. А.с.д. дуже часто використовував Гораций. Схема А.с.д.: F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ // F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F \hat{A} . Напр., laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenam // aut Ephesum bimarisque Corinthi (Horat. Carm. 1, 7). В.Ш.

АРХИЛОХОВА СТРОФА ПЕРША (грец. στροφή Ἀρχιλόχεια πρώτη, лат. systema Archilochium primum) – строфа, яка складається із двох віршів: перший – дактилічний гекзаметр, другий – половина дактилічного пентаметра. Схема А.С.П.: F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F I // F $\hat{A}\hat{A}$ F $\hat{A}\hat{A}$ F; напр., diffugere nives, redeunt iam gramina campis // arboribusque comae (H. Carm. 4, 7). В.Ш.

АРХИЛОХОВА СТРОФА ТРЕТЯ (грец. στροφή Ἀρχιλόχεια τρίτη, лат. systema Archilochium tertium) – строфа, яка

складається із двох *viriv*: перший – *архілохів viriv*, другий – *ямбічний триметр*. Схема А.С.П.: F ĀĀF ĀĀF ĀĀF ĀĀF Ā– ĀG F J // J F Ā–ĀF Ā– Ā F–; напр., οὐκέθ' ὁμῶς θάλλεις ἀπαλὸν χροᾶ· κάρφεται γὰρ ἤδη // ὄγμοις, κακοῦ δὲ γήραος καθαιρεῖ (Arch. Epod. 144); *solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni // trahuntque siccas machinae carinas* (H. Carm. 1, 4). В.Ш.

АСИБІЛЯЦІЯ (лат. *assibilatio* "шипіння") – процес заміни передньо- та задньоязикових *приголосних звуків* перед *ж* шиплячими та свистячими звуками (спірантами); явище подібне *палаталізації*. В *давньогрец. мові* прикладами А. є перехід сполучення *τι > σι* в суфіксах і флексіях (в *аркадському, кіпрському, лесбоському, іонійському, аттичному діалектах*): *φέρουσι < *φέροντι*, лесб. *φέροισι*, арк. *φέρονσι*, дор. *φέροντι*, лат. *ferunt*. А. *τ* спостерігається перед суфіксом *-ιο-* (напр., *πλούσιος < *πλούτιος; διακόσιοι*, лесб. *διακάσιοι*, але дор. *διακάτιοι*). У *лесбоському діалекті* існувала А. *δι > ζι* перед *голосними*: атт. *διά* = Алкея і Сапфо – *ζιά*, атт. *Διόνυσος* = лесб. *Ζόνυσος*. У *лат. мові* напр., *assibilatio > assibila[tsio]*. Л.З., В.М.

АСИМІЛЯЦІЯ (грец. *ἡ ἀφομοίωσις*, лат. *assimilatio* "уподібнення") – *уподібнення приголосного звука до сусіднього приголосного*. А. може бути: повною (прогресивною, коли наступний приголосний уподібнюється до попереднього (напр., *ἀγγέλλω < *ἀγγελλω*), та регресивною, якщо попередній *приголосний* уподібнюється до наступного (напр., *συλλέγω < *συυλεγω*)) і неповною, якщо уподібнюється лише місце чи спосіб артикуляції (напр., *ῥγδοος < *ῥκδοος*). У лат. вокалізмі явище А. *голосних звуків* було нерегулярним і не відіграло суттєвої ролі в розвитку *голосних*; це була ознака розмовної мови. Випадки прогресивної А. *голосних*: 1) **anĭtis > anātis*; 2) **vegĭtus > vegetus*; 3) **vigenti > viginti*. Випадки регресивної А. *голосних*: 1) **nemis > nimis*; 2) **hemo > homo*; 3) *rotundus > rutundus*. У *лат. мові* була більше поширеною А. *приголосних звуків*. Розрізняють А. за дзвінкістю, способом артикуляції, місцем артикуляції. А. за дзвінкістю здебільшого регресивна: проривні та спіранти одзвінчувалися перед дзвінками *приголосними* та оглушувалися перед глухими; напр.,

*secmentom > segmentum; *suepnos > somnus; *obscario > occipio. Прогресивна А. за дзвінкiстю значно рiдша, вiдбувається в групах ls та rs: *velse > *velze > velle; *ferse > *ferze > ferre. А. за способом артикуляцiї здебiльшого регресивна; вiдбувається у групах *приголосних*: 1) ds, ts > ss: *adsequor > assequor; 2) pf, bf > ff: *opficina-> officina, *obfero > offero; 3) bn, pn > mn: *skabnom > scamnum, *suepnos > somnus; dn, tn > nn: *atnos > annus; cn > gn: *decnos > dingus; bm, pm, tm, dm > mm: *supmos > *sugmos > summus; 4) br, dr > rr: *subrapio > surripio, *adrideo > arrideo; dl > ll: *lapidlos > lapillus; tl > cl: *vetlus > veclus; nl > ll: *inlustris > illustris; nr > rr: *inrumpto > irrumpo; 5) rl > ll: *sterla > stella. А. за мiсцем артикуляцiї завжди регресивна. Вiдбулася в таких групах *приголосних*: 1) bg, pg, dg, tg, > gg: *adgero > aggero; bc, pc, dc, tc > cc: *hodce > hoc; bq, pq, dq, tq > cq: *quidquam > quicquam; 2) db, tb > bb; dp, tp > pp: *quidpe > quipped; 3) sf > ff: *disfacilis > difficilis; 4) nm > mm: *connemoro > commemoro; md > nd: *eumdem > eundem; mc > nc : *amkolos > anculus. Л.З., В.М.

АСКЛЕПАДІВ ВІРШ (грец. μέτρον Ἀσκληπιάδειον, лат. metrum Asclepiadeum) – *вірш*, створений давньогрец. поетом Асклепадом (кін. IV–поч. III ст. до Р.Х.). А.в. буває малим (з однією *цезурою*) і великим (з двома *цезурами*). А.в. малий має таку схему: F–/F $\hat{A}\hat{A}$ –(F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} J ; напр., ἦλθε^s ἐκ περάτων γὰς ἐλεφαντίαν (Alc. Mel. St. 50); exegi monumentum aere perennius (H. Carm. 3, 30). А.в. великий має таку схему: F–/F $\hat{A}\hat{A}$ –(F $\hat{A}\hat{A}$ –(F $\hat{A}\hat{A}$ –/ \hat{A} J ; напр., μηδὲν ἄλλο φτεύσης πρότερον δένδριον ἀπέλω (Alc. Mel. Sc. 97); tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi (H. Carm. 1, 11). В.Ш.

АСКЛЕПАДОВА СТРОФА ДРУГА (στροφή Ἀσκληπιάδεια δευτέρα, systema Asclepiadeum secundum) – *строфа*, яка складається з чотирьох *віршів*: три перші – *асклепадові менші*, четвертий – *гліконей*. Має структуру: F C/F $\hat{A}\hat{A}$ C/F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} I // F C/F $\hat{A}\hat{A}$ C/F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} I // F C/F $\hat{A}\hat{A}$ C/F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} I // F C/F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} I ; напр., scriberis Vario fortis et hostium // victor Maeonii carminis alite, // quam rem cumque ferox navibus aut equis // miles te duce gesserit (H. 1, 6). В.Ш.

АСКЛЕПАДОВА СТРОФА ПЕРША (грец. στροφὴ Ἀσκληπιάδεια πρώτη, лат. systema Asclepiadeum primum) – *строфа*, яка складається із повторення *асклепиадового* малогого *вірша*. Має структуру: F–/F $\hat{A}\hat{A}$ –(F $\hat{A}\hat{A}$ / F \hat{A} J; напр., exegi monumentum aere perennius // regalique situ pyramidum altius (Н. Carm. 3, 30). В.Ш.

АСКЛЕПАДОВА СТРОФА П'ЯТА (грец. στροφὴ Ἀσκληπιάδεια πέμπτη, лат. systema Asclepiadeum quintum) – *строфа*, яка складається із повторення *асклепиадового* великогого *вірша*. А.С.П. Часто трапляється в Горация. Має структуру: F–/F $\hat{A}\hat{A}$ –(F $\hat{A}\hat{A}$ –(F $\hat{A}\hat{A}$ –/ \hat{A} J; напр., tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi // finem di dederint, Leuconoe, nec Babylonios // temptaris numeros. ut melius, quidquid erit, pati (Н. Carm. 1, 11). В.Ш.

АСКЛЕПАДОВА СТРОФА ТРЕТЯ (грец. στροφὴ Ἀσκληπιάδεια τρίτη, лат. systema Asclepiadeum tertium) – *строфа*, яка складається з чотирьох *віршів*: два перші – *асклепиадови* менші, третій – *ферекратей*, четвертий – *гліконей*. Має структуру: F C/F $\hat{A}\hat{A}$ C/F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} I // F C/F $\hat{A}\hat{A}$ C/F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} I // F C/F $\hat{A}\hat{A}$ C/I // F C/F $\hat{A}\hat{A}$ C/ \hat{A} I напр., quis multa gracilis te puer in rosa // perfusus liquidis urget odoribus // grato, Pyrrha, sub antro? // cui flavam religas comam (Н. Carm. 1, 5). В.Ш.

АСКЛЕПАДОВА СТРОФА ЧЕТВЕРТА (грец. στροφὴ Ἀσκληπιάδεια τετάρτη, лат. systema Asclepiadeum quartum) – *строфа*, яка складається з двох *віршів*: перший – *гліконей*, другий – *асклепиадів* менший. Має структуру: F I /F $\hat{A}\hat{A}$ C/I I // F–/F $\hat{A}\hat{A}$ –(F $\hat{A}\hat{A}$ /F \hat{A} J напр., sic te diva potens Cyprī, // sic fratres Helenae, lucida sidera (Н. Carm. 1, 3). В.Ш.

АСКОНІЙ ПЕДІАН (лат. Asconius Pedianus) Квінт (бл. 9 р. до Р.Х. – 78 р.) – римський філолог. Відомий своїми коментарями до промов Цицерона, з яких збереглося п'ять: "In Pisonem", "Pro Scauro", "Pro Milone", "Pro Cornelio", "In toga candida"; вони є цінним документальним джерелом, оскільки базувалися на достовірному матеріалі, зокрема, сенатських актах. Надруковані в 1833 р. в Цюриху у 6-ти тт. виданні

Ореллі, окремо перевидані 1875 р. в Берліні Кісслінгом. А. П. – автор біографії Салюстія "Vita Sallustii", а також твору, спрямованого супроти противників Вергілія "Contra obtrectatores Vergilii", які не збереглися. З-поміж граматистів та коментаторів часів Імперії А. П. вирізнявся ретельно розробленими методами дослідження, ґрунтовним вивченням джерел та зрозумілістю викладу матеріалу. Н.Р.

АСПРАЦІЯ (лат. aspiratio "придых") – характеристика звука, який вимовляється з *придыхом* (голосні з важким *придыхом*; *приголосні* (т. зв. аспірати), які позначаються літерами θ, φ, χ). У вужчому розумінні, А. – явище набуття *придыховості* непридыховими *приголосними звуками* залежно від фонетичного оточення (δ, τ > θ; β, π > φ; γ, κ > χ). Непридыхові *приголосні звуки* можуть аспіруватися при формотворенні (у формах *аориста* I пасивного, *перфекта* I медіо-пасивного та *перфекта* II активного тощо внаслідок регресивної *асиміляції* (-γ-, -κ- + -(σ)θ- = -χθ-: ἐκηρύχθην < *ἐκηρυκθην, κекήρυχθαι < *κεκηρυκσθαι; -β-, -π- + -(σ)θ- = -φθ-: ἐλείφθην < *ἐλειπθην, λέλειφθαι < *λελειπσθαι, βέβλαφθαι < *βεβλαβσθαι) та при словотворенні: перед *голосним* з важким *придыхом* на морфемному стику (напр., καθαιρέω < *κατ-αίρέω < ката- + αіρέω; πρωθήβης < *πρωτ-ήβης < πρωτος + ήβη; σακχυφάντης < *σακκ-ύφαντης < σάκκος + ύφάντης) або наприкінці слова після *апокопи* (напр., ἐφ' ενός < ἐπὶ ενός, ύφ' ἄρμα < ύπὸ ἄρμα, οὗθ' ἥλιος < οὗτε ἥλιος, καθ' αὐτόν < κατὰ αὐτόν). Придыховий *приголосний* може втрачати А. внаслідок *дисиміляції* *придыхових приголосних* (закон *Грасмана*). Непридыховий *приголосний* не змінювався на *придыховий* варіант у *іонійському діалекті*, т. зв. явище *псилози* (напр., іон. μετήιμι = атт. μεθήιμι). О.-Л.-П.

АСТЕРІСК (грец. ἀστέρισκος зірочка) – редакторський символ, уведений *Аристофаном Візантійським* для позначення неясностей у тексті. А. має вигляд п'яти чи шестиконечної зірочки, яка ставиться у рядку чи над рядком * Л.З.

АССИРО-ВАВИЛОНСЬКЕ ПИСЬМО, див. АККАДСЬКЕ ПИСЬМО

Степа Салманасара III (IX ст. до Р.Х.)

АТОНИ, див. ПРОКЛІТИКИ.

АТТИКІЗМ – концепція та практичне наслідування в давньогрец. літературі післякласичного періоду мовної норми *аттичного діалекту* класичної доби та канону *ἑλληνισμός*. А. започатковує *диглосію* літературної норми й ужиткової розмовної мови. Однією з причин виникнення А. стала поширена серед освіченого прошарку суспільства думка, що великий ступінь відхилення *койне* від *аттичного діалекту* є псуванням мови. Автором аттикістичної теорії є видатний ритор і історик *Діонісій Галікарнаський* (I ст. до Р.Х.), який пропагував не архаїзацію мови, а своєрідне "очищення" мови, повернення й відновлення аттичного ідеалу мовної норми. Його послідовники й апологети А., ритори I ст., прагнули до культурного відродження аттичних традицій, відновлення всіх елементів *аттичного діалекту*, що мало на меті витіснити сучасну мовну форму. А. домінував насамперед у прозових зразках літературної мови, в художній літературі та ораторських творах, тоді як у діловодстві панувало *койне*. Згодом А. поширився на всі різновиди писемної мови і почав активно відтворюватися також і в розмовній мові освіченої частини населення. Для періоду другої софістики (II-IV ст.) характерна поява численних послідовників А., аттикістів-лексикографів та письменників, які практично втілювали цей канон у своїх творах (Діон Хризостом, Герод Аттик, Елій Аристид, Філострат, Лукіан, Гален, Плутарх та інші). Серед лексикографічних праць, що обстоювали і теоретично обґрунтовували канони А., найавторитетнішими були словники *Фрініха*, *Поллукса* і *Мойріда*. З часів другої софістики аттичний канон стає беззаперечним взірцем, і А. утверджується як офіційна літературна норма. Грецька мова в школах вивчається за класичними взірцями та аттикістичними вимогами. Широкий діапазон літературно-екзегетичної діяльності аттикістів – від написання теоретичних трактатів та власних творів за аттикістичними зразками до об'ємних лексикографічних досліджень – свідчить про А. як про унікальне етнолінгвістичне явище. Проте окрім продуктивних елементів відродження класичних зразків, аттикісти періоду другої софістики відійшли від багатьох засад, сформульованих *Діонісієм Галікарнаським*,

звернули до ультраконсервативності і робили закиди навіть таким безумовним авторитетам у сфері класичної прози, як Ксенофонт і Платон. У мові цього періоду трапляються псевдотікізуючі тенденції та надмірний пуризм: тексти переповнені медіальними формами (на фоні їх реального зникнення в живій мові) навіть у тих випадках, де в класичному *діалекті* вживаними були форми *активного стану*; зникненню *дати́ва* протиставляється його широке залучення навіть там, де *аттичний діалект* не надавав перевагу формам давального *відмінка* (напр., *dativus temporis*); у системі *гіпотаксису* штучно поновлюється ригористичне слідування правилу *послідовності способів*; у лексико-морфологічній системі з'являються форми, утворені за квазі-аналогією до аттичних; напр., *συνεωρτάζομεν* за зразком форми з подвійною авґментацією *ἑώρακα*, у дієслів восьмого *класу суплетивізм* утворення форм набуває розмаху тощо. З іншого боку, А. задіював й екстралінгвістичні фактори: аттикісти ідеалізують славне минуле Еллади, намагаються відродити реалії класичного періоду, пов'язані з культурою та релігією. Їхнє прагнення відродити старі культури призвели до конфронтації з раннім християнством. Додатковим чинником цієї опозиції стає мова ранньої християнської літератури, зокрема тексту *Нового Завіту*. Християнська література I ст., численні апокрифи та перші життєписи святих, написана, як і зразок для наслідування – *Новий Завіт*, розмовною мовою того часу. Але з плином часу і поширенням ідей християнства, християнські письменники мусили рахуватися з настроями і мовними уподобаннями суспільства. Тому вже з II ст. християнські автори починають писати, схилиючись до аттикістичних вимог, а з часів Климента Александрійського (III ст.) віддають перевагу аттикістичній мовній нормі. З цього часу мовні зразки творів визначних церковних авторитетів на тисячоліття стали зразком для всієї пізнішої літератури і граматичним каноном у цілому. Поступово вплив А. зростає настільки, що епоху Палеологів (1261–1453) можна назвати епохою "другого А." і "третьої софістики": А. домінує в усіх сферах функціонування літературної мови, що призводить до багатовікового співіснування *катеревуси* і *димотики*. Л.З.

АТТИЧНА ВІДМІНА – в *давньогрец. мові* особливий тип відмінювання іменників та прикметників II *відміни*, основа яких первісно закінчувалась на сполучення -ηο, яке внаслідок часокількісної *метатези* перейшло в -εω (напр., ἔως < η-ός "світанок"; νεός < νη-ός "храм"; Μενέλεως < Μενελη-ός "Менелай"); звук ω поглинає наступні *голосні* закінчень, але сам вважається коротким, тому не отримує огорненого *наголосу* і не впливає на наголошення слова. *Іменники* та *прикметники* А. в. в усіх відмінкових формах мають *наголос* того самого типу і на тому самому *складі*, що і в nominativus singularis. Прикметники А. в. двох родових закінчень у формі, спільній для чол. та жін. *родів*, закінчуються на -ως, у формі сер. *роду* – на -ων (напр., ἴλεως, ἴλεων "прихильний"); прикметники А. в. трьох родових закінчень у формі чол. *роду* закінчуються на -ως, у формі жін. *роду* – на -ᾶ, у формі сер. *роду* – на -ων (напр., πλέως, πλέᾶ, πλέων "повний"); відмінюються форми чол. та сер. *родів* за зразком іменників А. в., а форма жін. *роду* – за зразком іменників I *відміни* жін. *роду* на -α *primum*. А. в. не є особливістю лише *аттичного діалекту*: вона виступає і в *іонійському діалекті*. Однак елліністичні граматисти називають її "аттичною", оскільки вона відома, головним чином, з *аттичного діалекту* класичного періоду. Цей тип відмінювання був обмежений небагатьма словами і в *койне* стає нерегулярним, а згодом і зовсім зник. О.Л.-П.

АТТИЧНИЙ ДІАЛЕКТ (грец. ἡ Ἀτθίς або ἡ Ἀττικὴ) – мова населення Аттики, різновид *іонійських діалектів*, що утворився з *іонійського* та елементів *дорійського діалектів*. А. д. в класичну епоху став основним грецьким діалектом і був літературною мовою прозових жанрів, *риторики* й філософії. Цим *діалектом* писали трагіки Есхіл (525–456 рр. до Р.Х.), Софокл (494–406 рр. до Р.Х.), Евріпід (484–406 рр. до Р.Х.), комедіограф Аристофан (445–386 рр. до Р.Х.), історики Фулідід (460–396 рр. до Р.Х.), Ксенофонт (434–354 рр. до Р.Х.), філософи Платон (427–347 рр. до Р.Х.), Протагор (480–411 рр. до н.н.), Горгій (483–385 р. до Р.Х.) оратори Демосфен (383–322 рр. до Р.Х.), Ісократ (436–338 рр. до Р.Х.) та багато інших. Утвердження Афін у ролі центру духовного життя зробило А. д.

мовою освічених греків класичної доби. У післякласичну добу на ґрунті А. д. розвинулася загальногрецька мова *койне*. Дотримання лексико-граматичних норм А. д. і наслідування зразків мови аттичних авторів класичної доби отримало назву *аттикізм*. Л.З.

АФЕРЕЗА (грец. ἡ ἀφαίρεσις, лат. arphaeresis "відняття") – вид *елізії*, що полягає у втраті початкового короткого *голосного* після слова з кінцевим довгим *голосним звуком* (напр., μὴ ἴπχωρεῖν замість μὴ ἔπχωρεῖν). Знаком А. в *давньогрец. мові* слугує *апостроф* (ὁ ἀπόστροφος) – '. У *лат. мові* напр., tu poteras virides pennis hebetare maragdos (замість smaragdos) (О. El. 2, 6, 20) "ти зміг пір'ям від крил зелені затьмарити смарагди". Л.З., В.М.

АХЕЙСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – в широкому значенні – мова першої хвилі грец. переселення (*аркадський, кіпрський, памфілійський, мікенський діалекти*); у вузькому значенні – мова населення обл. Пн. Пелопоннесу (Ахайя) та о-вів Кефаленія, Закінф й Итака, а також ахейських колоній в Італії (Мегапонтій, Сибарис, Кротон, Посейдонія). Ахейський союз (280–146 рр. до Р.Х.) включав ряд *дорійських держав*, що сприяло проникненню рис *дорійських діалектів*; з іншого боку, деякі риси А. д. проникали в *діалекти* Пелопоннесу. Основна частина текстів відноситься до епохи, коли діалектні особливості стиралися під впливом *койне*. Основні особливості А. д.: збереження *F* і *h* аж до III ст. до Р.Х.; аркадо-кіпрська ізоглоса *iv* = *ev*; тематичний *інфінітив* на -*ev*, що засвідчує паралель з *аркадським діалектом* (проте в обох – під впливом *дорійського*); майбутній час на -*seo-* (вплив *дорійського діалекту*); *аорист* на -*ξα* від дієслів на -*ζω* (вплив *західно-грецьких діалектів*). Л.З.

БАЖАЛЬНИЙ СПОСІБ, див. ОПТАТИВ

БАК (англ. Bock) Карл Дарлінг (1866–1955) – амер. лінгвіст, фахівець у галузі *класичної філології*, проф. санскритської й індоєвропейської порівняльної філології в ун-ті Чикаго. Працював над дослідженням італ. та грец. *діалектів*, над порівняльною *граматикою давньогрец.* та *лат. мов*, над загальними проблемами в галузі індоєвропейстики. Необхідним інструментом для діахронічного аналізу *індоєвропейських мов* є "Словник вибраних синонімів основних індоєвропейських мов" ("Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages"), який містить етимологічну та семантичну історію, зміни значень коренів та існування застарілих форм. Інші праці Б.: "Der Vocalismus der oskischen Sprache" (1892); "The Oscan-Umbrian Verb-System" (1895); "Grammar of Oscan and Umbrian, with a collection of inscriptions and a glossary" (1904); "A Latin Grammar" (1903); "The Greek dialects; grammar, selected inscriptions, glossary" (1910); "Comparative grammar of Greek and Latin" (1933). С.Н.

БАРИТОНИ, див. НАГОЛОС.

БАРТОНЕК (чес. Bartoňek) Антонін (1926–2016) – чеський філолог-класик, проф. ун-ту Палацького в Оломоуці. Займається історичною *граматикою лат.* та *давньогрец. мов*, *мікенологією* (особливо *лінійним письмом Б*) та *давньогрец. діалектами*. Основні праці: "Zlatá Egeis" (1969); "Zlaté Mykény" (1983); "The Classics in East Europe. In Essay of the Survival of a Humanistic Tradition" (1996); "Die ägäischen

voralphabetischen Schriften. In Europa et Asia Polyglotta – Sprachen und Kulturen" (1998); "Řecké ostrovy" (1998); "Latina pro posluchače filologických oborů" (2003); "Handbuch des mykenischen Griechisch" (2003); "Pismo a jazyky mykénské řečtiny (1400–1200 př. Kr.)" (2007). С.Н.

БАСС (лат. Bassus) Цесій (I ст.) – римський поет і граматист. Автор посібника з *метрики* "Liber de metris", написаного для імператора Нерона, який зберігся лише у вигляді цитат у деяких творах пізніших граматистів. У цій роботі Б. виклав теорію, згідно з якою, в різноманітні метричних розмірів виділяються найголовніші: *дактилічний гекзаметр* та *ямбічний триметр*. Від творчого доробку Б. зберігся лише один гекзаметричний *вірш*. Н.Р.

БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА (грец. τὰ ἀπρόσωπα ῥήματα, лат. verba impersonalia) – дієслова, які позначають дію або стан безвідносно до особи виконавця. В *давньогрец. мові* серед Б. д. виокремлюють: 1) дієслово *χρή* "потрібно", яке вживається виключно безособово; 2) дієслова, які вживаються переважно в безособовому значенні; напр., *πρέπει* "необхідно" (< *πρέπω* "личити"), *δεῖ* "необхідно" (< *δέω* "потребувати"), *μέλει* "турбує" (< *μέλω* "цікавити"), *ἔξεστι* "можна" (< *ἔξιμι* "відбуватися") тощо; 3) дієслова, які можуть вживатися безособово; напр., *δοκεῖ* "здається" (< *δοκέω* "вважати"), *προσῆκει* "личить" (< *προσῆκω* "приходити"), *γίγνεται* "трапляється" (< *γίγνομαι* "народжуватися"), *συμβαίνει* "трапляється" (< *συμβαίω* "зближуватися"), *παρέχει* "можна" (< *παρέχω* "тримати"), *ἐνδέχεται* "дозволено" (< *ἐνδέχομαι* "приймати"). При Б. д. у ролі *підмета*, як правило, вживається *інфінітив* або конструкція *акузатив з інфінітивом*. У *лат. мові* Б. д. вживаються в усіх *часах* і *способах*, крім наказового, та розподіляються на такі групи: 1) дієслова з безособовим значенням та неповною парадигмою, що означають морально-етичні категорії; напр., "можна" (*licet*), "треба" (*oportet*); 2) дієслова з повною парадигмою, що змінюють значення у безособовій формі; напр., *constat* "відомо" < *constare* "складатися", *placet* "бажано" < *placere* "подобатися"; 3) дієслова з повною парадигмою, що

називають природні явища та мають відокремлені форми з безособовим значенням; напр., *pluit* "дощить" < *pluere*, *tonat* "гримить" < *tonare*. При першій та другій групі Б. д. у ролі *підмета*, як правило, вживається *інфінітив* або конструкція *акузатив з інфінітивом*. О.Л.-П., О.М.

БЕК (нім. *Voesekh*) Август 1785–1867) – видатний німецький філолог-класик, учень і послідовник *Вольфа*, проф. Берлінського ун-ту і член Берлінської АН. Визначною заслугою Б. стало видання "Корпусу грецьких надписів" ("*Corpus inscriptionum Graecarum*", у 4-х тт., 10-ти випусках, які містили бл. 10 тис. грецьких написів; 1825 р. – 1-й випуск, 1853 р. – останній), що заклало основи грецької *епіграфіки*. Підсумковою працею (опублікованою посмертно) "*Encyclopadie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*" ("Енциклопедія та методологія філологічних наук", 1877) Б. вніс значний внесок у становлення та розвиток нової галузі філології. Окремий предмет вивчення Б. – мало популярна в науковій літературі того часу тема – фінансове господарство Афін, наслідком чого стало видання капітальної праці в 3-х тт. "*Die Staatshaltung der Athener*" ("Державне господарство афінян", 1817). Новизна теми, її вивчення на основі епіграфічного матеріалу, спроба поглянути на давніх греків з погляду їхнього повсякденного життя сприяли подоланню ідеалізації давньогрец. суспільства. Б. – учитель Карла Мюллера, Вільгельма Дройзена, *Курціуса* та ін., котрі піднесли нім. *класичну філологію* XIX ст. на вищий рівень розвитку. С. Л.

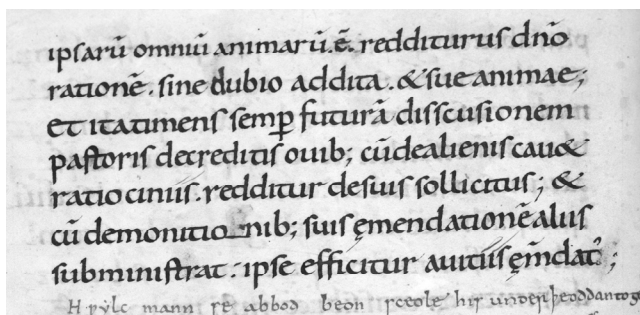
БЕНВЕНИСТ (франц. *Benveniste*) Еміль (1902–1976) – франц. мовознавець, індоєвропеїст, компаративіст. Проф. Колеж де Франс, секретар Празького лінгвістичного гуртка, поважний член низки академій та наукових гуртків. Учень *Мейє*. Автор "*Le vocabulaire des institutions indo-européennes*" (1969) у 2-х тт. У цій роботі Б. встановлює паралельні етимологічні ряди термінів соціального життя іранських,

індійських, грец. та італ. мов. Багато досліджень Б. присвячені іранським, індоарійським та *хето-лувійським, романським*, грец. мовам, *етимології*. Надзвичайно цінним є дослідження Б. структури коренів *праіндоєвропейської мови* та правил індоєвропейського іменного словотвору "Noms d'agent et noms d'action en indoeuropéen" (1948), "Origines de la formation des noms en indoeuropeen" (1935). Дослідження питань загального мовознавства (класифікація мов, організація рівневої будови мови, структура речення, семіотика і т.і.) найповніше викладені в книзі Б. "Problèmes de linguistique générale" (1966–1974). Інші праці Б.: "Problèmes sémantiques de la reconstruction" (1954), "Catégories de pensée et catégories de langue" (1958), "Etudes sur la langue ossète" (1959) "Titres et noms propres en iranien ancien" (1966), "Hittite et indo-europeen" (1966–1974). Н.Р.

БЕНЕВЕНТИНСЬКЕ ПИСЬМО (від назви Беневентинського князівства на Пд. Італії) – південноіталійське письмо, яке використовувалося не тільки в Беневенто, але майже в усіх *скрипторіях* Пд. Італії. Зародилося в абатстві Монтекассіно (тому іноді Б. п. називають також "монтекассінським письмом"), потім поширилося в Беневенто, Неаполі, Салерно, Барі, Сполето. Походить від звичайного пізньоримського письма: має з ним однакові пропорції і форми літер, *лігатури*. В VIII–IX ст. Б.п. ще не мало каліграфічного завершеного варіанта; для нього характерні були незначні зламані вертикалі деяких букв при прямих і потовщених виносних, причому останні були настільки довгими, що майже сягали сусіднього рядки, незважаючи на великі проміжки між рядками. В XI–XIII ст. графіка Б.п. набуває завершеного вигляду. Вертикалі літер [i, m, n, u] складаються неначе з двох з'єднаних ромбів, вертикалі виносних, навпаки, не зламані і дуже потовщені. Разом з тим для Б.п. характерна майже повна відсутність волосних ліній, що відрізняє його від *готичного письма*, яке також мало злам і жирні вертикалі. Б.п.

застосовувалася ще й у XIV–XV ст., незважаючи на активне поширення *готичного письма*. О.Л.

БЕНЕШЕВИЧ Володимир Миколайович (1874–1938) – рос. історик церковного права, візантиніст, палеограф, проф. Петербурзького ун-ту, член-кор. РАН, Страсбурзької, Баварської і Пруської АН, почесний доктор права Афінського ун-ту. Володів 14 мовами (серед них *сирійською*, давньогрецькою та давньовірменською), працював у 49 європейських бібліотеках та в монастирях Афону, Греції, Єгипту, Малої Азії, Палестини. На Синаї ним були віднайдені три листа відомого *Синайського кодекса*. Основним напрямком його наукової діяльності було відтворення історії греко-римського права на основі рукописних джерел, серед яких Б. відкрив чимало невідомих юридичних пам'яток. У радянські часи неодноразово арештовувався і перебував на засланнях, оскільки володіння європейськими мовами і контакти з зарубіжними вченими розцінювалися як шпигунство. Коли в 1937 р. у фашистській Німеччині вийшла монографія Б., був звинувачений у зраді батьківщині і розстріляний разом з двома синами і братом. Основні праці Б.: "Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII в. до 883 г." (1902); "К древнейшей истории источников права греко-восточной церкви" (1905); "Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае" (3 тт., 1911–1917); "Вазелонские акты. Материалы для

истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии VIII–XV веков" (1927); "Corpus scriptorum iuris graeco-romani tam canonici quam civilis" (1935). Л.З.

БЕНФЕЙ (нім. Benfey) Теодор (1809–1881) – нім. лінгвіст, філолог-класик, санскритолог, засновник зіставного літературознавства (зіставної міфології). Учитель цілої плеяди мовознавців: *Фіка*, Г. Колліца, А. Беценбергера та ін. Проф. Геттінгенського ун-ту, член Королівської АН. Володів індійськими, монгольськими, давньоіранськими, арабською, *давньоєврейською*, *романськими*, грец. мовами. Відомий роботами "Griechisches Grammatik" (1839–1842), "Über das Verhältnis der ägyptischen Sprache zum semitischen Sprachstamm" (1844), "Griechisches Wurzellexikon" у 2-х тт. (1839–1842), та працями, присвяченими санскриту: "Vollständige Grammatik der Sanskrit-Sprache" (1852), "Kurze Grammatik des Sanskritsprache" (1855), "A practical grammar of the Sanskrit language" (1863; 1868), "A Sanskrit-English Dictionary" (1866), "Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland seit Anfang des 19 Jahrh." (1869) та ін. Після публікації "Панчатантри" (1859), при дослідженні якої дійшов висновку, що джерелом багатьох казок світу є індійський фольклор, запропонував "міграційну теорію", що пояснює схожість фольклорних сюжетів у різних народів міграцією поетичних творів з однієї (чи декількох) країн в інші країни. Н.Р.

БЕОТІЙСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – діалект *еолійської* групи, мова населення Беотії, обл. Центр. Греції; представлений значною кількістю написів. Основні особливості: *F* зберігається до II ст. до Р.Х.; рання *монофтонгізація дифтонгів* αι, ει, οι у, відповідно, [e], [i], [u]; звуження *голосного* ε в *гіаті* (νιός = атт. νεός); замість загальногрец. *геміната* -σσ-, як і в *аттичному діалекті*, вживається -ττ- (θάλαττα); закінчення -οι = атт. -ωι (давній *локатив*); закінчення -εσσι в давальному *відмінку* мн. атематичних основ на *приголосний звук*; вказівний займенник τοι

або $\tau\upsilon = \omicron\iota$ ($\tau\omicron\iota \iota\pi\pi\acute{o}\tau\eta =$ атт. $\omicron\iota \iota\pi\pi\acute{o}\tau\alpha\iota$; $\tau\upsilon \pi\epsilon\delta\delta\acute{\upsilon} =$ атт. $\omicron\iota \pi\epsilon\zeta\omicron\iota$); закінчення *інфінітива* $-\mu\epsilon\nu$; дієслівний формант $-\alpha\delta\delta\omega =$ атт. $-\acute{\alpha}\zeta\omega$; сполучник $\kappa\acute{\eta} =$ атт. $\kappa\alpha\iota$. Л.З.

БЕХТЕЛЬ (нім. Bechtel) Фрідріх (1855–1924) – один з представників молодогограматиків у Німеччині (геттінгенська школа), дослідник грец. *діалектології*. Проф. Геттінгенського та Галльського університетів. До сьогодні не втратили наукової ваги праці Б.: "Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften" (4 тт., 1884–1915) "Die griechischen Dialekte" (1921–1924): Bd. 1 "Weidmannsche, böotische, arkadische und kyprische Dialekt"; Bd. 2 "Die westgriechischen Dialekte"; Bd. 3 "Der ionische Dialekt". С.Н.

БІБЛІСТИКА – історико-філологічна наука, яка займається вивченням Біблії з позицій текстологічного та літературного аналізу. Б. як наука виникла в Новий час і тісно взаємодіяла з *класичною філологією, порівняльно-історичним мовознавством та гебраїстикою*. Серед підрозділів Б. виділяють *біблійну текстологію, біблійну філологію та лексикографію, біблійне богослов'я, біблійну археологію, історію Стародавньої Палестини, джерелознавство Біблії*. В ХХ ст. Б. бурхливо почала розвиватися внаслідок відкриття великої кількості стародавніх рукописів, зокрема, рукописів Мертвого моря (див. *Кумранські кодекси*), Каїрської генізи та Угаритської *бібліотеки*. Біблійна *філологія* займається дослідженням *семітських мов, зокрема, давньоєврейської та арамейської мов, давньогрец. мови Септуагінти та Нового Завіту*. Предметом біблійної *текстології* є встановлення "автентичного" тексту Біблії шляхом дослідження біблійних рукописів та стародруків з точки зору *палеографії, критики тексту та текстологічного аналізу в інтеграції зі здобутками в сфері філології мов Біблії, порівняльно-історичного мовознавства, біблійної археології та історії Стародавньої Палестини і Близького Сходу*. Л.О.

БІБЛОТЕКИ АНТИЧНІ – збирання рукописів та укладання Б. розпочалося ще на зорі людської цивілізації (достатньо згадати Б. шумерів у Ніппурі та Еблі, аккадців у Марі, хуритів у Нузі, арамейців в Угариті, хетів у Хаттусі, асирійців у Ніневії). В античній Греції книга також поцінувалася, й існували великі Б. При школах Платона й Аристотеля були зібрання книг; учень Аристотеля Теофраст збудував для перипатетичної школи свого учителя спеціальні приміщення для занять та Б. Проте найбільшу колекцію книг античного світу мала Александрійська Б., яка була заснована перипатетиком Деметрієм Фалерським за бажанням Птолемея I Сотера у III ст. до Р.Х. при Мусейоні і проіснувала до кінця *античності*. Книжковий фонд Александрійської Б. складався з грецької та перекладної східної літератури (про кількість рукописів античні автори залишили різні свідчення: від 50 до 700 тис. папірусних *сувоїв*). Очільниками Б. були відомі александрійські вчені *Зенодот Ефеський* (до 260 р. до Р.Х.), Аполлоній Родоський (до 234 р. до Р.Х.), Ератосфен Кіренський (до 195 р. до Р.Х.), *Аристофан Візантійський* (до 180 р. до Р.Х.), *Аристарх Самофракійський* (до 146 р. до Р.Х.). При Б. склалася школа текстологічної і літературної критики, наукової бібліографії та переписування текстів. Каллімах, відомий поет і критик, який стояв на чолі Александрійської Б. (до 240 р. до Р.Х.), започаткував бібліографію, на основі фондів Александрійської Б. уклавши в 120 *сувоях* тематичний каталог з анотаціями та першими рядками кожного твору. Александрійська Б. була не лише книгосховищем, а й освітнім і інтелектуальним центром, свого роду університетом елліністичної доби. Однією з найбільших і найвідоміших Б. а. була Пергамська, заснована Евменом II на поч. II ст. до Р.Х. в Пергамі (Мала Азія). Одним з перших керівників Б. був *Кратет Малоський*, грецький граматист та філософ-стоїк, засновник *Пергамської* граматичної школи – наукового центру, що конкурував з *Александрійською школою*. За свідченням Плутарха, в Б. зберігалася бл. 200 тис. книг. З Пергамською Б. пов'язаний винахід та сама назва *пергаменту*. У 221 р. до Р.Х. поет і граматист Евфоріон Халкидський (275 – після 187 р. до Р.Х.) був запрошений до Сирії царем Антіохом III Великим та заснував Б. в Антіохії, яку й очолював до смерті царя в 187 р. до Р.Х. Пізнішими

елліністичними Б. з I ст. були Б. на о. Родос, яка входила до цілого освітнього комплексу, була каталогізованою та мала посаду власне бібліотекаря, та на о. Кос, відомому науковому на філософському центрі. За римського імп. Адріана в I ст. Афінах існувала велика приватна Б. Тита Флавія Пантена, відкрита для доступу всіх охочих з певним розпорядком роботи та правилами користування книгами. В 114–135 рр. в Ефесі для проконсула римської провінції Азія, високоосвіченої людини свого часу, Тиберія Юлія Цельса (45–120 рр.), була створена одна з найбільших Б. елліністичної доби (можливо, друга після Александрійської або третя, після Пергамської), фонди якої налічували 12 тис. манускриптів. Перші Б. в Римі були приватними, їхні фонди поповнювалися грец. рукописами, захопленими під час завоювань. Так, Плутарх у біографії Павла Емілія повідомляє, що полководець вивіз до Риму в 167 р. до Р.Х. Б. македонського царя Персея. Серед трофеїв Сулли в 86 р. до Р.Х. була книжкова колекція Апеллікона Теоського з повним зібранням творів Аристотеля. Після війни з Мітридатом Лукулл у 71 р. до Р.Х. привіз до Риму таку велику кількість книг, що сучасники були в захопленні. Великим зібранням книг була Б. Луція Кальпурнія Пізона, укладена філософом Філодемом (110–40 рр. до Р.Х.). Після виверження Везувію в 79 р. до Р.Х. колекція в 1800 *сувоїв* виявилася засипана пемзою і була відкопана в кін. XVIII ст. на т.зв. *Віллі панірусів* у Геркуланумі; цікаво, що це переважно грец. та лише невелика кількість лат. рукописів. Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до Р.Х.) володів великою Б., яку поповнював не лише купівлею книг, а й переписуванням; у нього був свого роду домашній *скрипторій*, де раби-переписувачі копіювали рукописи, які неможливо було придбати. Лише на рубежі нової ери Римська держава почала проявляти зацікавлення зібранням та переписуванням книг. У Римі імператорської доби з'являється перша публічна Б. Вважається, що її засновником був полководець, політик і літератор Гай Азійні Полліон (76–5 рр. до Р.Х.), бібліотекарем якої став учений-енциклопедист і письменник Марк Теренцій *Варрон* (116–27 рр. до Р.Х.). Октавіан Август спорудив у Римі храм Аполлона Палатинського, в портиках якого розміщувалася двохсекційна (грецька і латинська) публічна Б. Веспасіан

використав для Б. храм Миру, побудований у 75 р. на честь перемоги над Юдеєю. "Б. Миру", як називали її в Римі, стала прообразом наукової спеціалізованої Б. – в ній зберігалися, в основному, твори граматистів. На форумі Траяна у 106 р. була споруджена Б. з двох будівель, відповідно, для грецьких і латинських книг. Великими бували й приватні Б.: Б. Плутарха, Б. якогось граматиста Епафродита (про котрого згадує Суда) налічувала 30 тис. *сувоїв*, такої ж величини було книжкове зібрання граматика I ст. Тіранніона, вчителя Страбона; Б. Адріана в Тіволі на поч. II ст.; у III ст. лікар Серен Саммонік зібрав 62 тис. *сувоїв*, які його син подарував імп. Гордіану. У III ст. Юлій Квінтіан Флавій Рогатіан (про якого, окрім імені, нічого невідомо) подарував римському народові в Тимгаді (Алжир) Б., яка, як вважається за розкопками будівлі, могла вміщувати 3000 *сувоїв*.

Александрійська бібліотека (реконструкція)

Наприкінці *античності* відомою була Б. оратора Лібанія. У візантійські часи імп. Костянтин Великий започаткував створення імператорської Б., в основу колекції якої були покладені фонди Александрійської Б. Константинопольська Б. – остання з Б. *античності* та одна з найбільших Б.

Середньовіччя – налічувала понад 120 тис. книг, мала свою школу переписувачів; серед її очільників були Михаїл Пселл, Іоан Цец. Після падіння Візантії 1453 р. була розграбована турками, а її залишки розпорошені по різних європейських зібраннях рукописів. Однією з великих Б. пізньої *античності* та ранньохристиянської доби була Б. Кесарії Палестинської, яка існувала з III по VII ст. та налічувала 30 тис. книг. Б. була заснована Оригеном (185–253) для богословських та текстологічних досліджень; за відомих єпископів Кесарії Памфіла (пом. 309) та його учня, знаменитого церковного історика Євсевія (263–340) *скрипторій* Б. став головним центром виготовлення манускриптів у Візантії та склалася своя школа каліграфії (за наказом Костянтина Великого саме тут були виконані 50 пергаментних копій Біблії). В цій Б. працювали Григорій Богослов, Василь Великий, Ієронім. Л.З.

Бібліотека Цельса в Ефесі (сучасний вигляд)

БЛЕЦЬКИЙ Андрій Олександрович (1911–1995) – укр. мовознавець і літературознавець, перекладач, поліглот; проф.,

зав. каф. загального мовознавства та класичної філології Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка, почесний член Грецької

та Кіпрської АН. Автор праць із загального мовознавства, семантики, топоніміки, ономастики, класичної філології, епіграфіки, археології: "Принципи етимологічних досліджень" (1950, рос. мовою), що стали основним джерелом наукових відомостей про історичний процес формування лексичного складу *давньогрец. мови*; "Про власні імена ольвійських написів" (1957), "Грецькі написи на мозаїках Софії Київської" (1960), "Лексикологія і теорія

мовознавства" (ономастика)" (1972), "Природна мова й знакові системи" (1976), "Про мову і мовознавство" (1996). Переклав українською мовою "Історію в 9 книгах" Геродота (1993) з блискучими коментарями. С. Л.

БІЛІНГВА (лат. *bis* "двічі" та *lingua* "мова") – писемні пам'ятки двома мовами. В античному світі, зазвичай, *давньогрец.* і *лат. мовами*; в християнські часи можливим стало поєднання грецької і східної (*сирійської, арамейської, коптської*) мов. Серед епіграфічних Б. – *monumentum Apsuganum*, текст *лат.* та *давньогрец. мовами* на храмі Августа і Роми (Анкара, Туреччина), що містить огляд діяльності імп. Августа (*Res gestae divi Augusti*) та його заповіт; фінікійсько-етруська Б. з Піргі з текстом посвячення етруським царем м. Цере на честь богині Астарти; сидетсько- та карійсько-грецькі Б.; грецько-арамейська Б. напису цариці Зенобії в Пальмірі; численні пунійсько-латинські епіграфії-Б. Найзнаменитішим манускриптом-Б. є *Кодекс Бези* (*Codex Bezae Cantabrigensis*) – один з найдавніших і найзначиміших рукописів *Нового Завіту* поч. V ст. З VI ст. походять греко-латинські рукописи *Клермонський кодекс* (*Codex Claromontanus*) та *кодекс Лауда* (*Codex Laudianus*); з IX ст. – *Санкт-Галленський кодекс* (*Codex Sangallensis*). *Кодекс Борджиа* (*Codex Borgianus*) – манускрипт V ст. *грец.* та *коптською мовами*. Л.З.

Карійсько-єгипетська білінгва

Напис цариці Зенобії (III ст.)

Кодекс Лауда. VI ст. Білінгва

БОККАЧЧО (італ. Воссассіо)

Джованні (1313–1375) – італ. письменник, гуманіст, друг та учень *Петрарки*, під великим впливом якого перебував у галузі науки. Поєднував у своїй особі письменника-митця (автор "Декамерона") і вченого-філолога, продовжував розпочату *Петраркою* працю з вивчення класичних письменників, маючи змогу, до того ж, читати в оригіналі давньогрец. літературу. Б. сприяв першому повному перекладу Гомера *лат. мовою*, уклав збірку фрагментів з античних авторів до історичних, географічних та міфологічних творів. Б. написав кілька наукових праць *лат. мовою*: "Про генеалогію богів" ("De genealogia deorum gentilium"), де подано й алегорично прокоментовано (в річищі теорії *Данте* про чотири смисли поезії) міфи про античних богів та героїв, доводиться, що древні спершу вірили в єдиного бога, а політеїзм виник пізніше внаслідок діяльності філософів та поетів; "Про гори, ліси, озера, річки, болота і назви морів" – являє собою першу спробу створення географічного словника класичної давнини; "Про знаменитих жінок" ("De claris mulieribus") – була задумана як додаток до книги *Петрарки* "Про знаменитих мужів", подає короткі біографії жінок, які прославились розумом, доброчесністю, талантом – від Єви і до королеви Джованни, доньки короля Неаполітанського королівства Роберта, при цьому більша частина життєписів стосується героїнь античного світу; "Про фатум знаменитих мужів", у якій використано афоризми Цицерона та інших лат. письменників, проводяться принципи стоїчної моралі. На відміну від *Петрарки*, який прагнув проникнути в античну мудрість, Б. був передусім ученим-копілятором без належного критицизму в ставленні до античних авторів. Античні мотиви наявні і в оригінальних художніх творах Б. Так, у великому прозовому романі "Філоколо" (1336) в середньовічний сюжет історії кохання язичника Флоріо та християнки Б'янчіфйоре вплітаються ремінісценції з творів Овідія, образи античних богів – Юпітера, Венери, Марса, Амура. Також Б., орієнтуючись на

досвід античних авторів, першим піддав новелу літературній обробці, через що чимало його новел стали джерелом сюжетів для визначних ренесансних письменників. С. Л.

БОПП (нім. Ворр) Франц (1791–1867)

– нім. мовознавець, засновник порівняльного мовознавства; проф. Берлінського ун-ту, член Пруської АН, член-кор. Петербурзької АН. Робота Б. "Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenern der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache" (1816), в якій на прикладі систем *дієвідмини* доводиться спорідненість *санскриту*, *давньогрец.*, *лат.*,

перської та германської мов, була однією з перших робіт з *порівняльно-історичного мовознавства*. Автор праць "Die keltische Sprachen in ihrem Verhältnisse zum Sanskrit n. s. w." (1839), "Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen" (1849, 1857), "Vergleichendes Accentuationssystem" (1854) та ін. Н.Р.

БРАЧЧОЛІНІ (італ. Bracciolini)

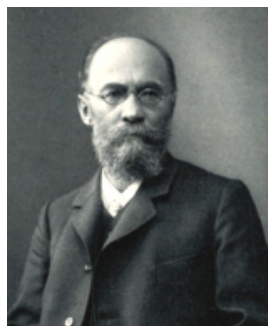
Поджо Джанфранческо Флорентійський (1380–1459) – видатний італ. гуманіст, письменник, колекціонер античних рукописів, один із творців лат. *гуманістичного письма*. Б. збирав в Італії та за кордоном античні рукописи і написи, багато з яких були відкриті вперше. Вивіз із нім., швейцар. і франц. монастирів безліч рукописів як відомих, так і маловідомих або взагалі невідомих римських авторів

(Цицерона, Лукреція, Квінтіліана, Стація, Плавта, Тацита, Колумели, Вітрувія, Фронтіна, Силія Італіка, *Веррія Флакка*, *Веґеція*, Марка Манілія та ін.). Перекладав *лат. мовою* твори грец. авторів, серед яких "Кіропедія" Ксенофонта, 1–4 кн.

"Історичної бібліотеки" Діодора, "Лукій" Лукіана. В 1417 р. знайшов повний рукопис Лукреція "Про природу речей", який вважався втраченим після падіння імперії. В 1427 р. спільно з Козімо Медічі займався розкопками античних руїн в Остії. Уклав рукописну колекцію лат. написів з 86 екземплярів. У морально-філософських і політичних трактатах "De avaritia" (1428–1429), "De nobilitate" (1440), "De varietate fortunae" (1431–1448), "De infelicitate principum" (1440), "De miseria humanae conditionis" (1455), "Contra hypocritas" (1447–1448) Б. виступав провісником гуманістичних ідей. Як письменник-гуманіст уславився своїми "Facetiae" ("Книги жартів"), 1438–1452) – яскравим зразком лат. ренесансної прози, а також "Modus epistolandi" ("Технікою написання листів"). Одним із перших стверджував романське походження румунського народу та його мови. С. Л.

БРЕВІС (лат. brevis "короткий") – різновид надрядкової *діакритики*. Графічно зображується як дужка чи хвиляста лінія над літерою. Використовується в навчальних текстах, лінгвістичній літературі та словниках для позначення короткості *голосного звука* (ставиться лише над обопільними *літерами*, які можуть позначати як довгий, так і короткий *голосний звук*, тобто а, і, у); напр., ὀσῖνής 2 "неушкоджений", Ἀττικός, οὐ ὀ "афінянин", ἔγκλις, εως ἤ "нахил". О.Л.-П.

БРУГМАН (нім. Brugman) Карл (Фрідріх Крістіан) (1849–1919) – нім. мовознавець, фахівець в галузі *порівняльно-історичного мовознавства* та індоевропейстики; проф. Лейпцизького ун-ту. Разом з А. Лескіном та *Остгофом* заснував школу молодогограматиків. Спільно з *Остгофом* Б. випускав багатотомне видання "Морфологічні дослідження" ("Morphologische Untersuchungen", 6 тт., 1878–1887). Б. є автором двох з п'яти тт. монументального видання "Grundriß der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen" ("Нарис порівняльної граматики

індоєвропейських мов"): "Фонологія" (т. 1, 1886) і "Морфологія" (т. 2 в 2 ч., 1888–1892). 1904 р. Б. випустив короткий варіант "Kurze Vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen", що з того часу неодноразово перевидавалися. Інші праці: "Nasalis sonans in der indogermanischen Grundsprache" (1876); "Ein Problem der Homerischen Textkritik und der Vergleichenden Sprachwissenschaft" (1876); "Griechische Grammatik. Lautlehre, Stammbildungs und Flexionslehre, Syntax in Handbuch der klassischen Altertums Wissenschaft in systematischer Darstellung" (vol. 2, 1885); "Die Demonstrativpronomina der Indogermanischen Sprachen. Eine Bedeutungsgeschichtliche Untersuchung" (1904); "Die Syntax des einfachen Satzes im Indogermanischen" (1925). С.Н.

БУСТРОФЕДОН (грец. βοῦς "бик", στροφή "поворот, зміна", -δόν, "подібно, на зразок") – спосіб письма, при якому його напрямок змінюється в кожному наступному рядку, тобто якщо перший рядок пишеться справа наліво, то другий – зліва направо, третій – знову справа наліво і т. д., що нагадує звивистий шлях бика, який тягне плуг. При зміні напрямку письма букви записуються дзеркально. Б. засвідчений у пам'ятках грец., *етрусського*, південно-аравійського письма, а також *малоазійських* та інших писемностей. До грец. пам'яток, записаних Б., належать: *Напис Нікандри*, *Гортинські закони* тощо. А.П., Л.О.

ВАЛЛА (італ. Valla) Лоренцо (1407–1457) – італ. гуманіст, засновник історико-філологічної критики, представник історичної школи ерудитів, проф. *риторики* в Павії, з 1455 р. – папський секретар. В. критично ставився до традиційних учень й авторитетів, прагнув до оновлення філологічних, філософських й історичних методів. В. боровся з вульгарною *латиною*, завдяки своїм перекладам познайомив Зх. Європу з Геродотом і Фукидідом. Твір В. "Quaestiones dialecticae" (1499) спрямований проти схоластичного аристотелізму. Полемічну спрямованість мають також філософські твори В. "De libero arbitrio" та "De voluptate ac de vero bono" (1432), а також найвідоміший трактат "De falso credita et ementita Constantini Donatione declamatio" ("Про оманливість дарчої грамоти імператора

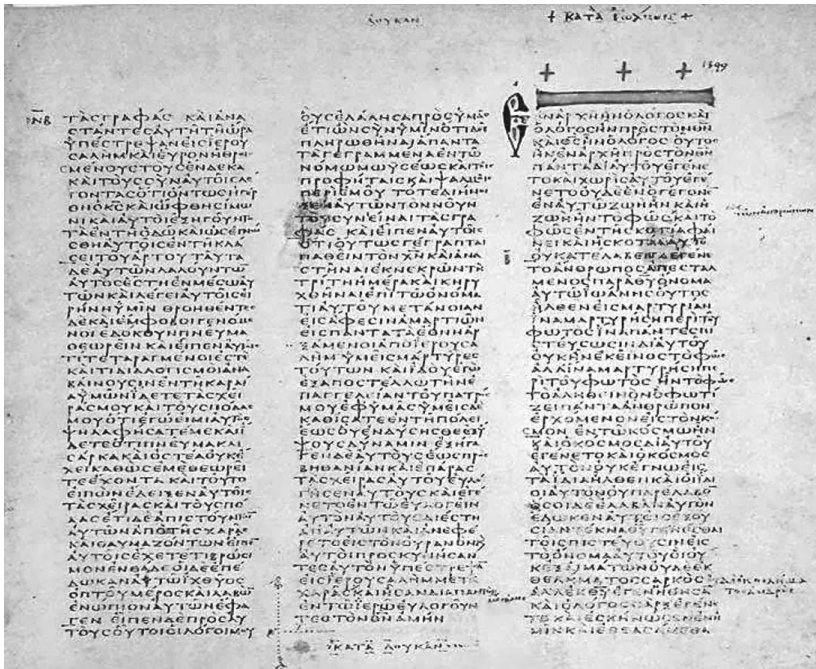

Костянтина", 1440), де блискуче доведено, що посягання римських пап на світську владу ґрунтуються на історико-філологічних фальсифікаціях латинськомовного тексту. В. показує, що т. зв. "Дарча грамота" імп. Костянтина містить величезну кількість внутрішніх суперечностей і помилок, мова її далека від мови часу Костянтина, тому грамота аж ніяк не могла бути створена в IV ст., а носить видимі нашарування того часу, коли про пізню *античність* знали мало і неточно, а тому, без сумніву, є пізнішою фальшивкою. Твір В. "Elegantiae linguae Latinae" (1440) – своєрідне філологічне кредо італійських гуманістів раннього періоду (лише в XV ст., тобто в час інкунабул, трактат В. витримав 24 видання в Італії та у Франції, *Еразм Роттердамський* у XVI ст. продовжував уважати його неперевершеним). В. у дусі *александрійської* граматичної школи аналізує *частини мови*, пояснює значення спеціальних термінів,

виявляє помилки письменників, розглядає важливі граматичні питання. В. наголошує на необхідності вивчати слово в контексті та історичному розвитку, враховувати живі варіації його значень у різних авторів. Уважне вивчення давніх авторів дозволило подати йому періодизацію історії розвитку *лат. мови*, в якій розрізняються період Цицерона і пізніший, період Квінтіліана, що починається з Тита Лівія, Вергілія та Горация. В. перекладав грец. авторів *лат. мовою* (Гомера, Геродота, Фулідіда, Ксенофонта, Демосфена, Езопа), коментував Квінтіліана та Салостія, здійснив критичне порівняння тексту *Вульгати* з грец. оригіналом. С. Л., Н.К.

ВАРРОН (лат. Varro) Марк Теренцій (116–27 рр. до Р.Х.) – видатний римський філолог, вчений-енциклопедист. У сфері наукових інтересів В. були історія, *граматика*, філософія, математика, право, сільське господарство, мистецтво. Творчий та науковий спадок В. нараховує понад 600 кн. Найповніше зберігся трактат В. "Res rusticae" в 3-х кн. Для науки про мову цінними були праці В. "De lingua Latina", "De sermone Latino", "De similitudine verborum", "De utilitate sermonis", "De origine Linguae Latinae", "De antiquitate litterarum", 1-ша кн. 9-тт. енциклопедії "Disciplinae", в якій, окрім *граматики*, викладалася теорія діалектики, геометрії, арифметики, астрономії, музики, медицини та архітектури. З втрачених робіт вагомими були "Antiquitates rerum humanarum et divinarum" в 41-ій кн. та "Hebdomades vel de imaginibus" в 15-ти кн., що містили біографії відомих греків та римлян. Для літератури значущими є збережені фрагменти "Saturae Menippeae", для історії "De gente populi Romani", "De vita populi Romani". Н.Р.

ВАТИКАНСЬКИЙ КОДЕКС (лат. Codex Vaticanus) – один з найважливіших унціальних рукописів грец. Біблії, написаний у сер. IV ст. Зберігається у Ватиканській *бібліотеці* Рима приблизно з 1475 р., коли був уперше згаданий у каталозі. В. к. містив книги *Нового та Старого Завітів*, деякі апокрифічні книги. На сьогоднішній день у В. к. існують лакуни, зокрема, відсутні 46 глав кн. Буття, третина Псалтирі, Послання до Тита, Филимона, 1-е та 2-е Послання до Тимофія, кн. Одкровення.

У науковій літературі В. к. позначається літерою В або номером 03. Грец. текст належить до александрійської редакції, проте в Посланнях апостола Павла містяться вкраплення західної редакції. Рукопис написаний дрібним уніалом на 759 пергаментних листах розміром 27 x 27 см. Текст розміщений у три колонки по 42 рядки. Л.О.

ВАТТЕНБАХ (нім. Wattenbach) Вільгельм 1819–1897) – нім. історик і палеограф; проф. Гайдельберзького та Берлінського ун-тів, член Пруської АН. Автор фундаментальних праць з середньовічної історії Німеччини та грец. і лат. *палеографії*: "Monumenta Germaniae Historica" (1843), "Anleitung zur griechischen Palaeographie" (1867), "Anleitung zur lateinischen Palaeographie" (1869), "Das Schriftwesen im Mittelalter" (1871). Н.К.

ВЕНЕТСЬКА МОВА – мова стародавніх венетів, які населяли пн.-сх. Італію, витіснена *лат. мовою*. Складає окрему групу індоєвропейської мовної сім'ї, пов'язана з *італійськими*, кельтськими, германськими та *іллірійськими* мовами. Засвідчена в написах VII–I ст. до Р.Х. (бл. 250 текстів), виконаних адатованим північно-етруським *алфавітом* зі вставками грецьких літер (VII–II ст. до Р.Х.) або *лат. алфавітом* (III ст. до Р.Х.). *Фонетика* характеризується наявністю довгих та коротких *голосних*, *дифтонгів* *ei, ai, oi, eu, au, ou*, втратою *придихових приголосних*, збереженням індоєвропейського *лабіовелярного* (k^w) та появою нових *приголосних* *f, h, ts*. У *морфології* виділяють 5 *відмінків*, 3 *роди* та 3 *числа* (мн., двоїна, одн.), в системі дієслівного відмінювання – 4 *дієвідміни*, 3 дієслівні *стани* (*активний, медіальний, пасивний*) тощо. Значний внесок у вивчення В. м. внесли К. Паулі, *Кречмер, Пізані, Дж. Б. Пеллегріні, Тронський, Нерознак. Л.О.*

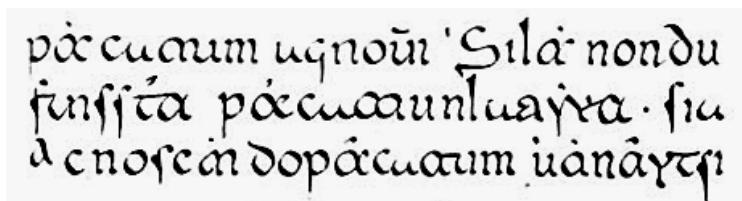
ВЕНТРИС (англ. Ventris) Майкл Джордж Френсіс (1922–1956) – англ. архітектор. Відомий як лінгвіст-самоучка, що дешифрував (разом з Дж. Чедвіком) найпізнішу форму критського письма – *Лінійне письмо Б*. Новаторський підхід В. при дешифруванні критського письма полягав у відмові від порівняльного методу на користь математичних і логікокомбінаторних методів, започаткованих амер. істориком і філологом Алісою Кобер (1906–1950). Правильність дешифрування В. буда підтверджена в 1952 р., коли К.Блеген опублікував більшу кількість табличок із Пілоса, невідомих В. Основні праці: "Evidence for greek dialect in the Mycenaean Archives" (1953, разом з Chadwick J.); "Documents in Mycenaean Greek" (1956–59, разом з Chadwick J.). С.Н.

ВЕРРИЙ ФЛАКК (лат. Verrius Flaccus) Марк (бл. 55 р. до Р.Х. – 20 р.) – римський граматист, автор першого великого словника "De verborum significatu". Ця лексикографічна праця містила слова, що вимагали лексичного чи граматичного

тлумачення. У словникових статтях пояснювалося значення слів, відзначалися фонетичні та морфологічні особливості, виявлялася *етимологія*, розповідалося про давні звичаї, завдяки чому робота Ф. була цінним джерелом цитат та інформації про старовинні культури, обряди тощо. В пізніших авторів трапляються посилання на втрачені праці Ф. "De obscuris Catonis", "De orthographia", "Epistulae". Н.Р.

VERSO (лат. *versum* "зворотня сторона") – в *палеографії* зворотня (зазвичай, несписана) сторона *сувою* з *панірусу*. На V. писали тоді, коли текст на *recto* ставав непотрібним і економні люди списували V. Значно рідше рукописи написані відразу на V., без усіякої на те причини (деякі сувої III–I ст. до Р.Х.). Сторона, на якій міститься текст, називається *recto*. Л.З.

ВЕСТГОТСЬКЕ / ВІЗГОТСЬКЕ ПИСЬМО – розрізняють уніціальний та мінускульний типи В. п. *Уніціал* В.п. (частіше, *готське письмо*) був створений для перекладу готською мовою Біблії, який здійснив єпископ Вульфїла (318–383). Більшість графем цього письма – грецький *уніціал* того часу, лише для літер f, h, g, r, s були використані лат. знаки та для u, õ – рунічні; для двох специфічних готських звуків hu, þ використовуються грец. літери θ, ψ. У *Середньовіччі* В. п. – це мінускульне письмо королівства вестготів (візиготів) в Іспанії; було в ужитку в VII–XIII ст. Особливості графіки В. п. – відкрита горішня дужка літери a (що робить її схожою з u); подібні між собою форми літер r та s; літера i схожа з l; декілька різних форм літер d та t. Яскрава ознака В. п. – наявність особливої літери z, що згодом перетворилась на t. зв. седилю (значок-хвостик під літерою ç). Л.З.

Вестготське письмо IX ст.

ВИГУК (грец. τὸ ἐπιφώνημα, лат. interiectio) – незмінювана особлива частина мови, яка виражає почуття, волевиявлення мовця, не називаючи їх. За значенням В. поділяються на: 1) емоційні, які позначають зміну емоційного стану мовця: здивування (напр., αἰβοῖ, βαβαί, ὦ / ὤ), біль (ἀτ(τα)ταταῖ, ἰοῦ ἰοῦ, οἴμοι / ὤμοι, (ἀπα)παπαῖ, φεῦ), скорботу (напр., ᾄ, αἰαῖ, ἔ ἔ, ἰή, ἰώ, οἶ / οἰοῖ οἰοῖ / οἰ(οι)οἶ(οι), ὀτοτοῖ τοτοῖ / ὀτο(το)(τοτοτο)τοῖ), радість (напр., ἀλαλή, εὐαῖ / εὐαί, εὐάν, εὔα, ἰαῖ); 2) В. волевиявлення, які виражають наказ чи бажання мовця, спрямовані на слухача (напр., εἶα, ἦν, ψύττ(α) – спонування; ἦ, ὦή – зверни на мене увагу); 3) звуконаслідувальні, які є вираженням акустичних уявлень людини про звуки, що видають різні тварини чи предмети (напр., αῦ αῦ – "гав-гав" (собака), βῆ – "бе" (вівця), βρεκεκεκέξ κοάξ κοάξ – "ква-ква" (жаба), κοῖ κοῖ – "рох-рох" (поросся), κόκκυ – "ку-ку" (зозуля), φνεῖ – фиркання або сопіння, φνη – птах; (πα)(πα)παππάξ – звук шлунку або "трах-тарарах", θρεττανελο – звук ліри або кифари ("тра-ля-ля"), τήνελλα – труба або ліра ("тра-ля-ля"), φλαττοθραττο, φλαττόθρατ – звук ліри ("тра-та-та-та"); ἐλελεῦ – плач, ἰῆ ἰῆ – сміх, μῦ μῦ – звук носом, μυμῦ μυμῦ μυμῦ – завивання, схоже на звук флейти, ὦ ὦ ὦ ὦ – звук, коли принохуються). Деякі В. можуть мати паралельну форму із префіксом i- та / або закінченням –αξ; напр., ἰή, ἰοῦ, ἰαοῖ, βαβαίαξ, ἀτταταίαξ, πόπαξ, ἰατταταῖ, ἰατταταίαξ. За походженням В. поділяються на первинні та похідні. В. можуть виконувати роль еквівалентів речення (напр., Aristoph. Nub. 707: Ἄτταταῖ ἀτταταῖ. "Ой-ой-ой! Ой-ой-ой!") або супроводжувати його, вказуючи на емоції, волевиявлення людини як реакцію на навколишню дійсність. У лат. мові В. розрізняють за походженням: первинні; напр., eho "гей!", eia "нужбо!", heu "на жаль!", та вторинні, або похідні: age "нумо!" < agere, vale "бувай!" < valere, Hercle "Геркулесом!" присягатися; за значенням: 1) емоційні; напр., vae "шкода!", heu "на жаль!"; 2) спонукальні: eho "гей!", age "нумо!", st "тс!"; 3) мовного етикету: quaeso "будь ласка!" та ін. О.Л.-П., О.М.

ВИГУК у риторичі (грец. ἡ ἐπιφώνησις, лат. exclamatio) – фігура слова, засіб вираження афектів: подиву, гніву, радості,

болю тощо. Напр., ὦ πάτερ, ὦ πόλις, ὧν κάσιν αἰσχυρῶς τὸν ἐμὸν κτείνας' ἀπενάσθην (Eur. Med. 166–167) "о батьку, о краю, яких я ганебно полишила далеко, убивши рідного брата"; πρῶτον μὲν, ὦ ἄνδρες Αθηναῖοι, τοῖς θεοῖς εὐχομαι πᾶσι καὶ πάσαις, ὄσσην εὐνοίαν ἔχων ἐγὼ διατελῶ τῇ τε πόλει καὶ πᾶσιν ὑμῖν, τοσαύτην ὑπάρξει μοι παρ' ὑμῶν εἰς τουτονὶ τὸν ἀγῶνα (Dem. 18,1) "перш за все, громадяни афінські, я молю всіх богів і богинь, щоб така ж доброзичливість, яку я завжди плекаю щодо держави і всіх вас, була і мені надана вами в цьому процесі". А.П.

(ВІД)ДІЄСЛІВНИЙ ПРИКМЕТНИК (грец. τὸ ῥηματικὸν ἐπίθετον, лат. adiectivum verbale) – в *давньогрец. мові* прикметникові форми, утворені від дієслівних *основ* за допомогою формантів -τός (чол. *pid*), -τή (жін. *pid*), -τόν (сер. *pid*) або -τέος (чол. *pid*), -τέα (жін. *pid*), -τέον (сер. *pid*) (напр., λυτός, λυτή, λυτόν та λυτέος, λυτέα, λυτέον < λύω; γνωστός, γνωστή, γνωστόν та γνωστέος, γνωστέα, γνωστέον < γινώσκω). У *дієслів* з кінцевим *приголосним звуком основи I і III класів* суфікси приєднуються до *основи презенса*; в *дієслів* з кінцевим *голосним звуком основи* та *дієслів II і IV класів* ці суфікси сполучаються з *дієслівною основою*, причому у *verba pura* кінцевий *голосний основи* подовжується (напр., ποιητός, ποιητή, ποιητόν та ποιητέος, ποιητέα, ποιητέον < ποιέω), у *verba muta* при приєднанні суфіксів між кінцевим *приголосним основи* і початковим -τ- суфікса відбуваються закономірні фонетичні зміни (*асиміляція* або *дисиміляція*) (напр., пракτός, пракτή, пракτόν та пракτέος, пракτέα, пракτέον < πράττω). Відмінюються В. п. за зразком *прикметників I–II відмін.* В. п., на відміну від *дієприкметника*, не мають ні видового, ні часового значення. В. п. на -τός, -τή, -τόν може мати значення *дієприкметника перфекта пасивного стану* (напр., λυτός "розв'язаний") або позначати можливість у *пасивному стані* (напр., θαυμαστός "якому можна здивуватися, дивовижний"). В. п. на -τέος, -τέα, -τέον позначає необхідність у *пасивному стані* й відповідає лат. *герундиву* (напр., пракτέον (ἐστίν) "яке необхідно зробити"); логічний *підмет* на позначення суб'єкта дії ставиться в *дативі* (грец. ἡ δοτικὴ τοῦ ἐνεργούντος προσώπου, лат. *dativus auctoris*); напр., τὸν θάνατον ἡμῖν μετ' εὐδοξίας αἰρετέον ἐστὶ (Is. 6, 91) "нам

слід обрати почесну смерть"; εἴτε ὑπὸ φίλων ἐθέλεις ἀγαλᾶσθαι, τοὺς φίλους εὐεργετητέον (Хен. Мет. 2, 1, 28) "якщо хочеш, щоб друзи тебе любили, повинен друзям робити добро". В. п. можуть *субстантивуватися*. О.Л.-П.

ВІДКЛАДНІ / ДЕПОНЕНТНІ ДІЄСЛОВА (грец. τὰ ἀποθετικά ῥήματα, лат. verba deponentia) – дієслова, які утворюють лише медіальні чи пасивні часові форми, маючи при цьому активне значення. В *давньогрец. мові* всі В. д. умовно поділяють (залежно від *медіального* чи *пасивного стану аориста*, оскільки інші *часи* не обов'язково мають лише форми цього *стану*) на медіально відкладні (грец. τὰ μέσα ἀποθετικά, лат. deponentia medii), пасивно відкладні (грец. τὰ παθητικά ἀποθετικά, лат. deponentia passivi) та медіально-пасивно відкладні (грец. τὰ μεκτὰ ἀποθετικά, лат. deponentia medii-passivi). Медіально В. д. (напр., αἰτιάομαι "звинувачувати", βιάζομαι "примушувати", ὀνέομαι "купувати") в aoristus medii мають активне значення, в aoristus passivi і futurum passivi – пасивне, perfectum medii-passivi має активне або пасивне значення (або обидва одночасно); напр., ἰάομαι "лікувати" > aor. med. ἰασάμην "я вилікував", aor. pass. ἰάθην "мене вилікували", fut. pass. ἰαθήσομαι "мене лікуватимуть", perf. med.-pass. ἴαμαι "я вилікуваний". У пасивно В. д. (напр., ἄχθομαι "сумувати", βούλομαι "хотіти", δύναμαι "могти") aoristus passivi має активне значення; futurum у них має переважно медіальну форму; напр., ἐπίσταμαι "знати" > aor. pass. ἠπιστήθην "я дізнався", fut. med. ἐπιστήσομαι "я дізнаватимусь". Медіально-пасивні В. д. (напр., διαλέγομαι "розмовляти", ἔραμαι "любити", σεβάζομαι "шанувати") мають форми aoristus medii та aoristus passivi з активним значенням; напр., αἰδέομαι "соромитись" > aor. med. ἠδεσάμην і aor. pass. ἠδέσθην "я засоромився", fut. med. αἰδέσομαι і fut. pass. αἰδεσθήσομαι "соромитимусь". У значної кількості *дієслів* депонентними є лише окремі часові форми. Зокрема, багато дієслів (напр., ἀρπάζω "хапати", δάκνω "кусати", πάσχω "терпіти") мають форму futurum medii з активним значенням; напр., βιώω "жити" > fut. med. βιώσομαι "житиму"). Futurum medii деяких дієслів (напр., ἀδικέω "кривдити", λέγω "говорити") вживається з пасивним значенням (деякі з них мають при цьому

ще й форми *futurum passivum*); напр., ἀπαλλάσσω "виганяти" > fut. med. ἀπαλλάξομαι і fut. pass. ἀπαλαχθήσομαι "мене виганятимуть". Деякі *перехідні дієслова* мають певні відхилення в значенні форм *активного, медіального чи пасивного стану*, зокрема: 1) утворюють *futurum medii і passivum* з відносно активним значенням (напр., λυπέω "засмучувати" > aor. pass. ἐλυπήθην "я засмутився", fut. med. λυθήσομαι "я засмучусь"); 2) мають *futurum passivum* з активним чи медіальним значенням (напр., βρέχω "мочити" > aor. pass. ἐβράχην "я змок", fut. med. βρεθήσομαι "намокну"); 3) мають *futurum medii і passivum* з пасивним значенням (напр., φθείρω "нищити" > aor. pass. ἐφθάρην "мене знищили", φθεροῦμαι "мене знищуватимуть"). У *лат. мові* В. д. мають особові форми тільки *пасивного стану*, але зберігають активне (медіальне) значення. На відміну від правильних *дієслів*, мають 3 *словникові форми* та 2 *основи* (відсутня основа *перфекта*), розподіляються на 4 *дієвідміни*; напр., arbitror, arbitratus sum, arbitrari 1 "думати"; polliceor, pollicitus sum, polliceri 2 "обіцяти"; loquor, locutus sum, loqui 3 "говорити"; experior, expertus sum, experiri 4 "випробовувати". В. д. відмінюються в *пасивному стані* за загальним правилом, за винятком форм, які утворюються активно: participium praesentis, participium futuri, infinitivus futuri, gerundivum; напр., arbitrans "мислячий", arbitraturus "той, що має намір подумати" та ін. Деякі дієслова поруч із депонентною формою мають також активну: vago/vagor "блукати", venero/veneror "шанувати". О.Л.-П., О.М.

ВІДМІНА (грец. ἡ κλίσις, лат. declinatio) – тип парадигми формо- та словозміни іменних *частин мови* (іменників, прикметників, більшості займенників, деяких числівників та іменних форм дієслова) за *відмінками*. Всі іменники *давньогрец. мови* залежно від типу основи поділяються на три групи, які мають однакові закінчення при відмінюванні за *відмінками* та *числами*, тобто три В. До першої (I) В. належать іменники жінок (та деякі чоловіки) *роду*, основа яких закінчується на -ᾱ / -ā (-η); до другої (II) В. – іменники чоловіків та серед (та деякі жінок) *родів*, основа яких закінчується на -ο / -ε; до третьої (III) В. – іменники, основа яких закінчується (переважно) на *приголосний*, деякі *голосні* та *дифтонги*. I та II В. називають тематичними, а III В. –

атематичною. *Наголос* при відмінюванні іменних форм залишається на тому самому *складі*, що і в початковій формі, якщо це не суперечить правилам наголошення. Односкладові іменники III В. у формах *генетива* одн. і мн. та *датови* мн. є *окситонами*, а у формі *генетива* мн. – *периспоменами*. В *лат. мові* існує п'ять В. Розподіл імен за типами *відмін* загалом зводиться до розрізнення кінцевих звуків їх індоєвропейських основ. На практиці ж належність до В. визначається за закінченням родового *відмінка* одн. (*genetivus singularis*), яке фіксується в словнику: для I *відміни* -ae; напр., *vita*, ae (f); для II -i; напр., *deus*, i (m); для III -is; напр., *civis*, is (m); для IV -us; напр., *casus*, us (m); для V -ei; напр., *res*, ei (f). О.Л.-П., I.Ш.

ВІДМІНОК (грец. ἡ πτώσις "падіння", лат. *casus*) – граматична словозмінна категорія іменних *частин мови* (іменника, прикметника, займенника, числівника, *дієприкметника*, (*від*)*дієслівного прикметника*), яка виражає різні типи синтаксичних відношень іменних *частин мови* до іншого слова, до інших елементів синтаксичної конструкції чи до речення в цілому. Давньогрец. відмінкова система складається з п'яти В.: називний (грец. ἡ ὀνομαστική, лат. *nominativus*), родовий (грец. ἡ γενική, лат. *genetivus*), давальний (грец. ἡ δοτική, лат. *dativus*), знахідний (грец. ἡ αἰτιατική, лат. *accusativus*), кличний (грец. ἡ κλητική, лат. *vocativus*), серед яких виокремлюють прямі (грец. αἱ πτώσεις ὀρθαί, лат. *casus recti*) (*номінатив*, *вокатив*) та непрямі В. (грец. αἱ πτώσεις πλάγια, лат. *casus obliqui*) (*генетив*, *датов*, *акузатив*). Іменники в *номінативі* відповідають на питання "хто? що?"; *номінатив* – це В. *підмета* та іменної частини *присудка*; він уживається також у конструкції подвійний *номінатив* (*nominativus duplex*). *Генетив* і *датов* об'єднали за формою і за значенням три давніх індоєвропейських В.: *ablativus* (*аблатив*, віддільний), *locativus* (*локатив*, місцевий), *instrumentalis* (*інструменталь*, орудний), а також мають інші синтаксичні функції, тому звуться синкретичними. Іменники в *генетиві* відповідають на питання "кого? чого?"; *генетив* може виступати в ролі незгодженого означення, мати посесивні, темпоральні, сепаративні та інші функції. Іменники в *датові* відповідають на питання "кому?"

чому?"; *датов* може виражати непрямий додаток, мати посесивні, темпоральні, інструментальні, каузативні функції. Іменники в *акузативі* відповідають на питання "кого? що?"; *акузатив* може виражати прямий додаток після *перехідних дієслів*, вживатися у конструкції подвійний *акузатив* (*accusativus duplex*). *Вокатив* – В. звертання. У *класичній лат. мові* – шість В.: *номінатив* (*nominatīvus*, називний) – В. *підмета* та іменної частини *присудка* (хто? що?); *генетив* (*genetīvus*, родовий) – зазвичай В. *неузгодженого означення* (кого? чого?); *датов* (*datīvus*, давальний) – В. *непрямого додатка*; як правило, вказує на особу чи предмет, до якого спрямовано дію (кому? чому? для кого? для чого?); *акузатив* (*accusatīvus*, знахідний) – В. *прямого додатка* (кого? що?); *аблатив* (*ablatīvus*, відкладний) – *аблатив*, який поєднав у собі функції трьох В., що раніше існували самостійно: власне *ablatīvus* (позначав місце походження руху, віддалення); *instrumentālis* (позначав знаряддя) та *locatīvus* (позначав місце дії). Залежно від контексту *ablatīvus* може вказувати на діючу особу чи знаряддя дії (ким? чим? – відповідає орудному В. в укр. мові); *обставину місця* (де?), *часу* (коли?), *причини* (чому?), *способу дії* (як?); *вокатив* (*vocatīvus*, кличний) – В., в якому використовується назва особи чи предмета, до якої/якого звертаються. Форма кличного В. у *лат. мові*, зазвичай, збігається з формою називного. В системі субстантивного деклінування окрім усталених парадигм існують *неправильні парадигми* (*anomalīa*), *паралельні парадигми* (*abundantia*), *неповні парадигми* (*defectīva*) *невідмінювані іменники* (*indeclinabilia*); певні особливості має *відмінювання слів*, запозичених з *давньогрец. мови*. О.Л.-П., І.Ш.

ВІДРОДЖЕННЯ / РЕНЕСАНС (франц. Renaissance) – культурно-філософський рух кінця *Середньовіччя* – початку Нового часу в історії культури народів Зх. і Центр. Європи (в Італії XIV–XVI ст., в інших країнах – кін. XV–XVI ст.), що ґрунтувався на ідеалах гуманізму (першорядної ваги набувають людина, її внутрішній світ) та орієнтувався на спадщину *античності*, її "відродження", сприйняте як відродження літератури, мистецтва й науки після середньовічного занепаду

(звідси і походження терміна, який уперше застосував італ. історик мистецтва Дж. Вазарі 1550 р.). Провісниками В. (т. зв. Передвідродження, Проторенесанс) виступили поет і філолог *Данте*, художник Джотто та ін. Виникнення В. пов'язане з утворенням централізованих національних держав, переходом від ремесла до мануфактури, зростанням торгівельних відносин у зв'язку з великими географічними відкриттями. Поширюється вільнодумство, активізуються еретичні рухи, гуманісти В., стверджуючи людське право на земне щастя, критикують усю систему феодального і церковного гніту, виступають проти тотального контролю церкви над діяльністю людини. Родоначальниками В. вважаються *Петрарка* та *Боккаччо*. Величезну роль у розвитку культури В. відіграла антична спадщина, в якій гуманісти, надавши їй великого практичного значення, вбачали опору в боротьбі проти середньовічної схоластики й аскетизму. Найповніше і найпоследовніше еволюція В. проходила в Італії, де воно постало найраніше. Слід згадати, що *Середньовіччя* також зверталось до *античності*, особливо з XII ст., але успадкувало від неї лише окремі елементи. В добу В. засвоєння *античності* мало зовсім інший характер, її відродження стало метою і суттю нової культури. *Античність* сприймалася як найвищий авторитет, ідеал людської досконалості, в світлі якого оцінювалася сучасність. Найсильніше антична культура вплинула на освіту, філософію, образотворче мистецтво і літературу. *Античність* позначилася на формуванні провідної ідейної течії доби В. – ренесансного гуманізму. С. Л.

ВІЗАНТИНІСТИКА – синтез історичних та філологічних студій з візантійської історії, культури та літератури. **ВІЗАНТІЯ** (Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων "Римська імперія", як називали себе її мешканці) – держава, що виникла в IV ст. під час розпаду Римської імперії в її східній частині та проіснувала до сер. XV ст. Назву одержала в працях істориків уже після свого падіння (уперше – від нім. вченого *Вольфа* в 1557) від найменування давньогрец. поліса на узбережжі Босфору – Візантія, який імператор Константин I 330 перетворив на столицю держави – Константинополь. До складу В. у період її найвищого

розквіту входили значна частина Балканського пів-ва, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, частина Месопотамії, Зах. Вірменія і Грузія, Херсонес Таврійський, о-ви Кіпр і Крит. У В. державною мовою в IV–VI ст. була *лат.*, бл. 620 р. імп. Іраклій (610–641) змінив офіційну мову Сх. Римської імперії з *лат.* на грецьку, з 629 почав називати себе "басилевс" (грец. βασιλεύς "цар"). Історію В. переважно поділяють на три основні періоди. У 1-й період (IV – сер. VII ст.) за рівнем розвитку ремесла і торгівлі (мала зв'язки з багатьма країнами), ступенем інтенсивності міського життя (рання В. – "країна міст", на відміну від пізньої) В. на той період значно випередила країни Зах. Європи. За правління імп. Юстиніана I (527–565) було проведено адміністративну й законодавчу реформи (*Corpus Iuris Civilis* – сучасна назва зведення римського цивільного права, укладеного 528–534), зміцнено централізацію держави, створено сильну армію. Це дало можливість В. 533–534 завоювати королівство вандалів у Пн. Африці, 555 – королівство остготів в Італії, Пд.-Сх. Іспанію (Бетіка). В останні десятиліття VI – на поч. VII ст. В. вступила в смугу внутрішнього занепаду і зовнішньополітичних поразок, народних рухів за участі армії: 602 імп. Маврикія (582–602) було страчено, престол зайняв начальник центурії Фока. За його правління (602–610) у В. почалася громадянська війна, яка серйозно ослабила імперію. Наприкін. VI – на поч. VII ст. значну частину В. заселили слов'яни. У 70-х рр. VII ст. на пн.-зх. кордоні В. виникла велика слов'янська і протоболгарська держава – Болгарія. У 636–642 араби завоювали у В. Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію і Єгипет, 693–698 – володіння в Пн. Африці. В Італії лангобарди (див. *лангобардське письмо*) захопили у В. значну частину її територій. 2-й період історії В. (сер. VII – поч. XIII ст.) був часом інтенсивного розвитку феодалізму. В. стала грецькою, а з XI–XII ст. (після тимчасового приєднання Болгарії у 1018–1185/1187) – греко-слов'янською державою. Незважаючи на значні територіальні втрати, В. залишалася однією з наймогутніших країн Середземномор'я. У VIII–IX ст. у зв'язку з поселенням на території В. слов'ян, у яких панували общинні відносини, значно посилилася вільна селянська община, близька до європейської марки, однак до X ст. зміцніло велике

феодалне землеволодіння, і феодали почали наступ на вільну общину. Поступово зникала рабська праця. Утворилися торгівельно-ремісничі корпорації, діяльність яких регламентувала держава. У сер. X ст. В. відвоювала в арабів Верхню Месопотамію, частину Малої Азії та Сирії, о-ви Крит і Кіпр. Посилився вплив В. у Вірменії та Грузії. За імп. Іоанна Цимісхія (969–976) та Василя II Болгаробійці (976–1025) В. поступово завоювала Болгарське царство (1018). У IX–XI ст. істотну роль у зовнішній політиці В. відігравали взаємовідносини з Київською Руссю. Похід на Константинополь здійснили Аскольд і Дір (860), після облоги Константинополя військами київського князя Олега (907) візантійці змушені були 911 укласти вигідний для Русі торгівельний договір (засвідчений "Повістю временних літ"). Він сприяв розвитку торгівельних зв'язків між двома державами по "шляху з варягів у греки". У 941 і 944 київський князь Ігор здійснив походи на В., внаслідок яких 944 було укладено новий договір, що забезпечував інтереси Київської Русі на Чорному морі. В останній третині X ст. між В. і Київською Руссю (за князя Святослава Ігоровича) точилася боротьба за Болгарію. За правління Володимира Святославича з В. було укладено союз з метою допомогти візантійському імп. Василю II придушити феодалні заколоти всередині В. Василь II змушений був погодитися на шлюб своєї сестри Анни з київським князем Володимиром. Цей акт, а також хрещення України-Русі наприкін. X ст. посилили її торгівельно-політичні і культурні зв'язки з В. Після розквіту, яким позначилося правління майже всіх імператорів династії Комнінів (1057–59, 1081–1185), В. за Андроніка Комніна (1182/1183–1185) стала занепадати, а в останні два десятиліття XII ст. за династії Ангелів (1185–1204) назавжди втратила свою колишню могутність. 3-й період історії В. (1204–1453) характеризувався посиленням феодалної роздробленості, занепадом центральної влади, постійною боротьбою проти іноземних завойовників. Частину території В. захопили хрестоносці й утворили на ній Латинську імперію (1204–1261). Поряд із цим на землях В. постали незалежні грецькі держави: Нікейська імперія, Трапезундська імперія, Епірська держава. У 1261 нікейський імп. Михайло VIII

Палеолог (1259–1282) відновив В. На престолі утвердилася династія Палеологів (1261–1453). Проте В. не відродила своєї колишньої могутності. В останні роки існування вона була невеликим феодальним князівством, окремі імператори прагнули знайти підтримку Заходу в боротьбі з турками-османами шляхом укладення церковної унії й визнання зверхності Папи Римського, однак візантійці переважно відхилили унію, а допомога Заходу виявилася незначною. У 1453 Константинополь завоювали турки-османи, В. припинила своє існування, хоча її залишки проіснувала ще декілька років, до падіння Містри в 1460 і Трапезундської імперії в 1461, які ввійшли до складу Османської імперії. В. була центром своєрідної культури, яка складалася під впливом римської, грецької і елліністичної (див. *еллінізм*) традицій. Типологічні особливості візантійської культури та їхній вплив на історико-літературний процес: синтез греко-римської, східної та західної культур із переважанням першої; тривале і стійке збереження античних традицій; наявність мовної і конфесійної (православної) спільності в межах єдиного державного утворення, тяжіння до монокультурного монолінгвізму, до мовно-культурної моностилістики; панування державної доктрини, культу імператора і домінуючої ролі столиці (Константинополя), що призвело до значної централізації візантійської культури; збереження світської міської культури й освіченості. Початкову освіту у В. здобували в приватних школах граматистів з 6–8 років. Розвинута була й домашня освіта, в т.ч. жіноча. Центрами освіти і культури (до VII ст.) були Афінська школа, Александрійські медична і філософська школи, риторичні школи Гази й Кесарії, Школа права в Бейруті. Усі вони мали *бібліотеки*. Після VII ст. на перше місце вийшла Константинопольська вища школа (засн. 425). У сер. IX ст. у столиці було відкрито Магнаврську школу, у сер. XI ст. – юридичну і філософську школи – державні установи, що готували чиновників. У кін. XI ст. було організовано вищу богословську Патріаршу школу. Богословські заклади були й в інших візантійських містах. Після 1204 вища школа у В. перестала існувати. Філософія В., як і всі інші сфери духовного життя, перебувала під опікою церкви. У IV–VII ст. розвивався

неоплатонізм (Ямвліх, Прокл), який, з одного боку, був використаний для інтерпретації християнського віровчення (Псевдо-Діонісій Ареопіт), з іншого, – став ідейним джерелом ересей. У VIII–IX ст. поширилися еретичні вчення іконоборства, прогресивне крило якого очолили патріарх Іоанн Граматик і митрополит Ігнатій – прозаїк, оброблювач у віршованій формі байок Езопа, поет. У кін. IX – на поч. XIII ст. розвинулося вчення богомилів про боротьбу доброго і злого начал, розгорнулася боротьба між номіналізмом й реалізмом, розвивався раціоналізм (учення Михайла Пселла, Іоанна Італа). У XIII–XV ст. загострилася боротьба між прогресивними раціоналістичними течіями (Варлаам) і містичним ученням Григорія Палами про внутрішнє споглядання як засіб досягнення вічного блаженства в потойбічному світі. У В. значно розвинулася історична наука. Євсевій Кесарійський зробив спробу викласти всесвітню історію з найдавніших часів до 324 до Р.Х., у т.ч. стародавню історію Пн. Причорномор'я. Прокопій Кесарійський ("Історія воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами", "Про будови Юстиніана", "Таємна історія") і Агафій ("Про царювання Юстиніана") висвітлювали історію В. за правління імп. Юстиніана. Водночас у їхніх творах (а також в "Історії" Феофілакта Сімокатти) подано відомості про слов'ян. У кін. VI–X ст. основним історичним жанром візантійських істориків (Іоана Малали, Феофана Сповідника, Георгія Синкела, Георгія Амартола) стали всесвітньо-історичні хроніки. У творах цих істориків значне місце відведено історії слов'ян (зокрема їхньому вторгненню та розселенню на території В.). У сер. XI–XII ст. візантійські історики (Лев Диякон, Анна Комніна, Іоанн Кіннам, Нікіта Хоніат та ін.) прагнули описати події, свідками яких вони були. "Історія" Льва Диякона містить образи сучасників – імп. Романа II, Никифора II Фоки й Іоанна Цимісхія, описує походи Святослава Ігоровича (964–972) на Балкани (подано його портрет), Доростолську оборону. Деякі з них (Нікіта Хоніат), критично ставлячись до сучасної дійсності, виступили проти культу імператорської влади, яскраво відобразили завоювання Константинополя хрестоносцями 1204. З XIII ст. почався занепад візантійської історичної науки, новий розквіт якої припадає на середину XV ст. у зв'язку із

захопленням Константинополя турками-османами. Особливості історичної думки пізньої Візантії: інтерес до людської особистості, природи, світобудови, поєднання біблійної концепції історичного процесу з теорією закономірної зміни світових монархій. "Мала Хроніка" Георгія Сфрандізі (1401 – бл. 1478), праця історика Дуки (бл. 1400 – після 1462) про падіння Константинополя, "Історія" Лаоніка Халкоконділа (бл. 1423 – після 1487; говориться про наявність романського (проторумунського) населення на північ від Дунаю) мали яскраве антиосманське спрямування, натомість "Історія Мехмеда II" Михаїла Гермодора Крітовула (? – після 1467) – панегірик завойовникові Константинополя. Література В. відзначається самобутністю, багатством нових форм і жанрів, була тісно пов'язана з античною та східними літературами. Її історію поділяють на три основні періоди. У 1-му періоді (IV–VI ст.) вона продовжувала традиції античної літератури, водночас на ній позначилася християнська ідеологія: поети Нонн Паннополітанський (IV–V ст.), Агафій, Павло Сіленціарій (VI ст.). У церковній ліриці уславився Роман Солодкоспівець (V–VI ст.) як найвизначніший представник церковної гімнографії, у його творах з'являються перші зародки рими, вирізняють створення ним кондака – складної композиції з гімнів із хоровим рефреном. Постійно у В. розвивалась агіографія з суворою канонічністю фабули. У 2-му періоді (VII–IX ст.) з посиленням ролі церкви почали переважати жанри церковної літератури (Андрій Критський, Іоан Дамаскін, Феодор Студит). Світські твори писали поети Касія (її ліриці притаманні суб'єктивні медитації про дружбу, взаємодопомогу, глибоке розчарування, насмішки з дурнів), Іоан Граматик, Ігнатій, патріарх Фотій. Розвивалася народна творчість. В останньому, 3-му періоді (X–XV ст.) були поширені різні жанри церковної та світської, художньої і наукової літератури. Найвідоміші письменники того періоду: імп. Константан VII Багрянородний (913–959), твори якого "Про управління імперією", "Про феми", "Про церемонії візантійського двору" – об'ємна енциклопедія найцінніших відомостей про політичну й адміністративну структуру В., яскравий матеріал етнографічного й історико-культурного характеру про сусідів імперії, наявний опис

перебування київської княгині Ольги в Константинополі у 957 (946) р., також *Суда*, Симеон Метафраст та ін. Представником придворної літератури був Михаїл Пселл (XI ст.), для якого характерно розмаїття образних засобів – метафор, гіпербол, порівнянь, єдність риторичної патетики і пульсу реального життя. Сучасниками Пселла виступають Михаїл Атталіат (1030/35–1085/1100), Іоан Скіліца (2-га половина XI ст.). У В. була поширена сатира, переважно анонімна: "Патріот" (X ст.), "Тімаріон" (XII ст.) (наслідування сатир Лукіана), "Розмова мертвих, або Перебування Мазаріса в підземному царстві" ("Мазаріс", XV ст.). У пізній В. розвинулася байкарська ("звірина") література як відображення теми боротьби добра і зла, осуду соціальних і моральних вад: "Повість про чотириногих" (XIV ст.) – гостра народна сатира на сучасне суспільство; "Пулолог" ("Птахолов"); "Плодослов" ("Поріколог") – сатира за мотивами персоніфікації рослинного світу; "Псаролог" ("Рибослов"). Світський театр у В. був спадкоємцем античного театру. У IV ст. у Константинополі існувало 4 театри, у яких виставлялися міми і пантоміми, а також злободенні огляди. Церква знищила традиції античного театру у В., бо вважала лицедійство язичницьким елементом, ворожим християнській релігії, особливо жорстоко розправлялися з мімами, проте їхні традиції продовжували жити в народних масах. З візантійським театром ознайомилися княгиня Ольга та її придворні, перебуваючи в Константинополі. Під впливом візантійського придворного побуту виступи народних акторів-скоморохів культивувалися і на княжому дворі в Києві. Культурна спадщина В. стала предметом спеціального вивчення (візантинознавство або В.); особливо активно розвивається зараз у Києві, Львові, Харкові, Чернівцях. Наука, мистецтво, освіта і література В. справили значний вплив на розвиток культури багатьох країн Азії, Пн. Африки, Європи, зокрема Болгарії, Чехії, Польщі, Румунії, Київської Русі. Після запровадження християнства в давньоруській державі творчо використовували культурні досягнення В. для розвитку власної культури. В Україні-Русі були відомі твори візантійських учених і письменників, зокрема хроніки Георгія Амартола, Іоана Малали та Георгія Синкела, життя святих ("Четы-Мінеї"),

апокрифи, повісті "Олександрія", "Девгенієве діяння", "Троянські діяння". У церковному співі використовували деякі теоретичні основи культового співу В. (осьмогласіє). Давньоруські архітектори в X–XI ст. творчо опанували досягнення будівельної техніки і художньої майстерності візантійської архітектури, що позначилося на таких спорудах, як Десятинна церква і Софійський собор у Києві, Спаський собор у Чернігові, Софійський собор у Новгороді (1045–50) та в Полоцьку. Візантійське царство знайшло змалювання в художній літературі: Юліан Опільський – "Іду на вас", "Ідоли пануть"; Семен Скляренко – "Святослав", "Володимир"; Павло Загребельний – "Диво"; Володимир Малик – "Князь Кий"; Антонін Ладинський – "Коли впав Херсонес"; Валентин Іванов – "Русь перевозданна"; Франц Салешка Фінжгар – "Слов'янський меч"; Жан Ломбар – "Візантія"; румунський письменник Михаїл Садовяну (1880–1961) – "Золота гілка" (1933), де змальовано добу іконоборства у В.; Ольга Страшенко – "Візантійський лукавець" (про імператора Андроніка Комніна) тощо. С.Л.

ВІКТОРИН (лат. Victorinus) Гай Марій (281/291 – після 363 рр.) – римський граматист, оратор, філософ. Надзвичайно важливими були переклади та тлумачення В. творів філософів-платоніків – Плотіна, Порфирія та Аристотеля, які не збереглися. Високо цінувалися коментарі В. з *риторики* та діалектики. Автор трактату "De definitionibus", у якому розглядає різновиди визначень, що використовуються філософами та ораторами. Написав посібник з *граматики* "Ars grammatica" в 4-х кн., від якого зберігся лише початок, де майстерно викладається теорія *фонетики*. Оригінальною була пізня філософія В. з точки зору християнської догматики: його концепція Трійці виявилася безпрецедентною в ранньохристиянській філософії, про її витоки ведуться суперечки. Праці В. мають велике значення для історії західноєвропейської культури. Н.Р.

ВІЛАМОВИЦ-МЕЛЛЕНДОРФ (нім. von Wilamowitz-Moellendorff) Ульріх фон (1848–1931) – найвидатніший нім. філолог-класик. Проф. у Грейфсвальді, Геттингені, Берліні.

В.-М. здійснив комплексний синтез *філології* та історії античної матеріальної культури, що дозволило йому подолати застій у філологічній науці, зумовленим тривалим пануванням історизму в методології. В.-М. розширив сферу матеріалу, який вивчає *класична філологія*, увівши до нього епоху *еллінізму* (сам термін запроваджений Дройzenом, Johann Gustav Bernhard Droysen; 1808–1884), що назавжди перервало давню традицію переважної орієнтації на вивчення класичного періоду *античності*. Укладена В.-М. "Книга для читання грецькою мовою" (т. 1–2, 1902) є зібранням блискуче прокоментованих зразків найрізноманітніших галузей грец. словесності та відіграла вагому роль у здійсненні реформи викладання *класичних мов*. Ґрунтовні наукові дослідження, публікації текстів (зокрема Есхіла, Еврипіда, Менадра, Платона) та численні промови й майстерні переклади В.-М. посприяли глибшому розумінню *античності*. С. Л.

ВІЛЛА ПАПРУСІВ (італ. Villa dei Papiri) — розкішна давньоримська вілла поблизу Геркуланума, зруйнована під час виверження Везувію в 79 р., засипана 25-ти метровим шаром попелу і відкрита в 1740 р. Вілла була прикрашена десятками бронзових і мармурових статуй. На В.п. була знайдена велика *антична бібліотека* з 1800 папірусних *сувоїв* з творами Філодема, Цецилія Стація, Хрисіппа, Епікура та його учнів Лукреція, Метродора з Лампсаку, Полістрата та ін.

На В.п. і до сьогодні ведуться розкопки та продовжуються роботи по реставрації пошкоджених високими температурами *папірусів* і прочитанню текстів. Л.З.

ВІРШ (грец. ὁ στίχος, лат. versus) – метрична одиниця, що складається зі *стоп* і має визначений розмір. Напр., μῆνιν ἄειδε θεὰ Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος (Hom. II. 1,1) – бда. Scriberis Vario fortis et hostium (H. Carm. 1, 6) – ascl. min. В.Ш.

ВІТКОВСЬКИЙ (польс. Witkowski) Юзеф Станіслав (1866–1950) – польс. класичний філолог, проф. Львівського ун-ту, член Польської АН. Коло наукових інтересів В. – *папірологія*, елліністика, польсько-латинська література, історія Стародавнього Єгипту. Основні праці: "Homer i Troja" (1893); "Nowoodkryty poeta grecki Herondas i jego utwory" (1893); "Prodromus grammaticae papyrorum Graesarum aetatis Lagidarum" (1895); "Ad Herodam" (1896); "Istota powstania Koine" (1905); "Studia nad Homera "Dolomeia" (1917); "Tragedia grecka" (1930); "Historyczna składnia grecka na tle porównawczym" (1936); "Państwo greckie" (1938). С.Н.

ВНУТРІШНЯ ФОРМА – семантична і структурна співвіднесеність морфем, з яких складається слово, з іншими морфемами мови; ознака, покладена в основу номінації. В античному мовознавстві поняття В. ф. увів Платон, в уявленнях якого, В. ф. – це ще один компонент, окрім звукової оболонки та значення, з яких складається слово. В термінології Платона, В.ф. називається ідеєю, образом слова, під якими розуміються ті ознаки, властивості, характеристики об'єктів, що лягли в основу їх найменування. В діалозі "*Кратил*" Платон намагався розкрити В. ф. шляхом етимологізацій (напр., в основі імені Гектор лежить дієслово ἔχω "мати, володіти", ім'я сина Гектора Астианакса складається з двох частин ἄστυ "місто" та ἄναξ "цар"). У новітній мовознавчій науці вчення про В. ф слова пов'язано з іменами *фон Гумбольдта*, який під В. ф. розумів насамперед прояв "духу народу" в структурі його мови, та О. О. Потєбні, який трактував В. ф. як спосіб вираження значення, а також Л. Вайсгербера, Е. Сепіра, Б. Урфа та ін. Питання В. ф. активно розробляються і в сучасному мовознавстві, зокрема вітчизняному, особливо в контексті дослідження т. зв. національно-мовних картин світу. Н.Р.

ВОКАТИВ / КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК (грец. ἡ κλητική, лат. vocativus) – один з прямих *відмінків*. В. використовується у звертаннях, закликах; напр., ὦ παῖ, σῖόλα (Soph. fr. 78) "О дитя, мовчи!"; o salve, bone vir! (Ter. Andr. 846) "здраслуй, добрий чоловіче!" В. синтаксично не пов'язаний з іншими членами речення. Інколи поруч з В. вживається *номінатив* у значенні В. У лат. мові, як правило, В. збігається з граматичною формою *номінатива*, за винятком слів чол. роду одн. П *відміни*, які змінюють закінчення *номінатива* -us на -e. Власні назви та *іменники* чол. роду з закінченням -ius у формі *номінатива* утворюють В. еліптично; напр., vivere, Lucili, militare est (Sen. Ep. 96, 3) "жити, Луцилію, означає боротися"; salve, mi fili! "здраслуй, мій сине!" О.Л.-П., О.М.

ВОЛЬФ (нім. Wolf) Фрідріх Август (1759–1824) – видатний нім. філолог-класик, завдяки працям якого *класична філологія* розширилася до загального антикознавства. Проф. у Галле та Берліні. Заснований В. 1787 р. філологічний семінар сприяв відокремленню *філології* від богослов'я. В. став першим уживати термін "філолог" на позначення фаху. В творі "Darstellung der Altertumswissenschaft" ("Становлення науки про класичну старожитність", 1807) виокремив предмет *класичної філології* (науки про старожитності, Altertumswissenschaft) – давні пам'ятки, давши їй назву, що охоплює різні галузі (див. *класична філологія*). В "Prolegomena ad Homerum" (1795) В. уперше науково поставив "гомерівське питання": подавши зразок критичного розгляду як самого тексту, так і внутрішнього змісту поем, В. намагався викласти історично документоване обґрунтування того, що "Іліада" й "Одіссея" є зводами різних пісень, складеними в різний час багатьма народними співцями, серед яких найзнаменитішим виявився Гомер. В. не заперечує єдності й цілісності поем, але вважає, що ця єдність лежить уже в самому матеріалі, в міфі, і тому не вимагає припущення про єдиного автора поем. Проте В. припускає, що більшість окремих пісень, які ввійшли в поеми,

належать одному співцеві, якого він називає Гомером; пізніші співці склали ряд інших пісень, які зберігались у рапсодичному переказі разом зі справжнім Гомером і були об'єднані з ним за часів Пісістрата (VI ст. до Р.Х.). Після виходу в світ праці В. дослідники "гомерівського питання" поділилися на прибічників двох основних гіпотез: "аналітичної" ("вольфганці"), яка розділяла епос на окремі самостійні твори, складені різними співцями, й "унітарної", що захищала єдність поем та одного їхнього автора – Гомера. До нашого часу в силі залишається аргумент В. про суперечності й неузгодженості між окремими частинами поем. Погляди В. справили величезний вплив на розвиток *класичної філології*, яка з поч. XIX ст. набула характеру модерної науки, що має свої чітко визначені завдання, спонукала до критичного аналізу джерел. С. Л.

ВОСТОКОВ (рос. Востоков) Олександр Христофорович (псевдонім; справжнє ім'я Остенек (Osteneck) Александр-Вольдемар (1781–1864) – рос. філолог, мовознавець-компаративіст, один із засновників *порівняльно-історичного мовознавства*, етимолог, поет, член Російської АН. Автор праці "Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам" (1820), в якій розглядаються питання походження церковнослов'янської мови. В своїх роботах В. обмежувався групою слов'янських мов (хоча в деяких дослідженнях залучається й *санскрит*), встановлюючи їхнє відношення одна до одної, тим не менш висновки, зроблені В., були підтверджені дослідженнями Ф. Міклошича та *Шлейхера*, здійсненими на ширшому індоєвропейському матеріалі. В роботі "Коренные и первообразные слова языка славянского" В. висловлює думку про те, що в основу становлення спорідненості мов повинен бути покладений поділ слів на "першокласні" (або "первинні" – найдавніша, власна, незапозичена група слів у кожній мові) та "другокласні" (або "вторинні"); і якщо "першокласні" слова при тотожності значення в двох чи більше

мовах мають той же чи подібний звук, то це є доказом спорідненості цих мов. Учнями В. були відомі славісти П. Шафарик, В. Копітар, Ф. Міклошич та ін. Н.Р.

ВОЩЕНІ ДОЩЕЧКИ / ТАБЛИЧКИ (грец. ἡ δέλτος, τὸ δελτίον, ὁ πίναξ γραμματεῖος, лат. tabula saerata, saera) – дерев'яні дощечки, вкриті шаром воску, які використовували як писемний матеріал для об'ємніших, порівняно з епіграфічними, записів. Виготовлялися з твердих порід дерева (бука, дуба, самшита) або кісті. Така дощечка вставлялася в рамку з дещо вищими краями, щоб написане не стиралося, заливалася здебільшого темним (з додаванням смоли, сажі) воском, поверхня вирівнювалася. Дві або більше дощечки часто з'єднувалися між собою; для цього в рамці навколо В. д. робилися отвори, через які пропускали кільце, так що кожна була неначе сторінкою в книзі і поверталася на цьому кільці. Залежно від кількості такі В. д. називалися диптихи (δίπτυχα), триптихи (τρίπτυχα), пентаптихи (πεντάπτυχα), поліптихи (πολύπτυχα). Закриту книжечку зав'язували шнурком чи ремінцем, які пропускалися крізь дірочки в рамці на протилежній від кілець стороні та які можна було скріпити печаткою. Найдавніша В. д. відкрита археологами на території античної Етрурії; датується поч. VII ст. до Р.Х. і вирізана зі слонової кісті. На ній по краю вирізьблений грец. *αλφavit* із напрямом письма справа наліво.

Вощені дощечки (таблички)

Із знахідок В. д. у Помпеях відомо, що на табличках-документах писали не на кожній стороні, а лише на одній із прилеглих сторін. Знатні і багаті люди могли собі дозволити користуватися розкішними В. д., найчастіше зі слонової кістки, іноді вони оздоблювалися золотом, а зовнішня сторона прикрашалася високохудожнім різьбленням. Використання В. д. було різноманітним: для щоденних нотаток, писання в школах, чернеток, заміток, листування. По воску писали загостреною металічною чи кістяною паличкою (грец. τὸ στῦλος, τὸ γραφεῖον, лат. stylus, graphium). На В. д. писали, зазвичай, *курсивом*, і не лише для власного вжитку автора, а, наприклад, у ділових сферах (розписки, фінансові книги, угоди, заповіти). В. д. відігравали значну роль у процесі створення античних книг: на них автор первісно втілював свій задум та відшліфовував його, постійно зтираючи і оновлюючи написаний текст. Лише після ретельної редакції на В. д. літературний твір переносився на *папірус* чи *пергамент*. Літературні твори та живопис *Середньовіччя* (особливо до XII ст.) свідчать, що В. д., які практично не змінилися з часів *античності*, продовжували активно використовуватися в попередній якості. Канцелярія французьких королів використовувала В. д. ще в XIV ст. В Європі як предмет повсякденного вжитку грамотної людини В. д. використовувалися майже до сер. XIX ст. В. д. послужили прообразом сучасної книги, оскільки пергаментні *кодекси* створювалися на зразок поліптихів з вощених дощечок; цю форму перейняли також книги на *папері*, і в такому традиційному і напрочуд раціональному вигляді існують книги до сьогодні. Л.З.

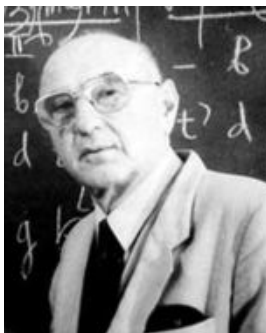
ВТОРИННІ ЗАКІНЧЕННЯ – дієслівні закінчення, названі так на початковому етапі компаративних досліджень, насправді давніші *первинних закінчень*, які виникли із В. з. унаслідок приєднання до них частки -і, яка була показником актуальності. В *лат. мові* така система зазнала значного спрощення, наслідком чого була майже повна втрата різниці між первинними і В.з. Причина цього – введення до дієслівних основ показників темпорального та модального значення і тенденція до *апокоти* короткого *голосного* в кінці слова.

	Активний стан		Медіальний стан	
	Первинні	Вторинні	Первинні	Вторинні
1 ос. одн.	*-mi	*-m̥	*-(m)ai	*-(m)ā
2 ос. одн.	*-si	*-s	*-soi	*-so
3 ос. одн.	*-ti	*-t	*-toi	*-to
1 ос. мн.	*-mos/mes	*-mos/mes	*-mo/me	*-mo/me
2 ос. мн.	*-te	*-te	*-the	*-the
3 ос. мн.	*-nti	*-nt	*-ntoi	*-nto

Закінчення 1 ос.одн., індоєвропейське $-m̥$, у *давньогрец. мові* переходить в $-v$, в *лат. мові* залишається як $-m$; v виступає для атематичних і тематичних флексій (ἔστην, ἔλιπον). Після *приголосного* звука носовий $-v$ вокалізувався, даючи \ddot{a} : (ἔλυσσα; у Гомера вживається ἦα < *es-m̥, атт. ἦν). У тематичному типі замість переходу $-m̥ > \alpha$ після $-oi-$ запозичається первинне закінчення $-mi$ (у деяких *діалектах*, напр., в *аркадському*, є регулярні форми; напр., ἐξελαύνοια). Медіальне закінчення $-m̥n$ (дор. $-man$) виступає в атематичних і тематичних типах. Закінчення 2 ос. одн. обох типів $-s$ похідне з індоєвропейського $-s$, виступає й у формах *оптатива*; в атематичних дієсловах – також і в теперішньому часі (напр., ἔφερες, ἔβης, εἶδες; δίδως, τίθης, ἴης). Флексія $-so$ має ті ж фонетичні властивості, що й $-sai$: закономірне випадіння $-s-$ в тематичній флексії (ἔθου, гом. ἔθεο < * ἔθεσο; гом. ἴκεο) часто відбувається і в атематичному типі (гом. ἐμάριαι, геродот. ἐκτήσαι). Закінчення 3 ос. одн. у тематичному і атематичному типі мають первісно $-t$ < * $-t$, далі цей кінцевий звук у *давньогрец. мові* відпав. Медіальна флексія $-to$ використовується в обох типах (напр., κείτο, ἐφέρετο). Закінчення 3 ос. мн. мають своїми відповідниками морфологічні витоки *первинних*, але без кінцевого звука t : у тематичних дієслів $-*nt$, де t відпадає (ἔλιπον, ἔλειπον); в атематичному типі чергуються всі три закінчення: $*enti$ / $*onti$ / $*nti$. Закінчення $-*ent$ збереглося в *оптативі* (напр., εἶεν). Закінчення $-*ont$ трапляється в Гомера (напр., ὤμυον). Закінчення $-*nt$ виступає після *голосного* звука (лесб. ἐξεπεμφθεν, беот. ἔσσευραφεν, дор. κατέγνωσθεν; в епічній мові у формах aoristus

passivi (ἄγειν, ἔμχθεν). Медіальні закінчення -*nto, -*onto, -*nto, на грец. ґрунті дають -vto, -ovto, -ατο. Л.З., В.М.

ВУЛЬГАТА (від лат. editio vulgata "народне видання") – переклад Біблії лат. мовою, виконаний бл. Ієронімом Стридонським у кін. IV – на поч. V ст. за дорученням римського папи Дамаса I. Поява В. зумовлена наявністю численних помилок та різночитань у старолатинських перекладах Біблії II–IV ст. (*Vetus Latina*). *Старий Завіт* був перекладений бл. Ієронімом з *давньоєврейської мови* у Віфлємі впродовж 15 років (390–405 рр.). В. поступово почала вживатися в богослужбовій практиці католицької Церкви в V–VII ст., а у XVI ст. на Тридентському соборі була визнана офіційним текстом Біблії католицької Церкви. Існує декілька основних рукописних редакцій тексту В., що дійшли до нас від *Середньовіччя*, зокрема, італійська, іспанська та англосакська. З появою друкарства було зроблено близько 100 видань В. у XV–XVI ст., проте всі вони були без критичного апарату. На Тридентському Соборі (1546 р.) було прийняте рішення створити критичне видання В. У результаті роботи комісії, створеної папою Сикстом V, у 1590 р. була видана т.зв. Сикстинська Біблія, яка була доповнена та доопрацьована за часів папи Климента VIII і перевидана в 1604 р. у Ліоні (т.зв. Сиксто-Клементинська Біблія, або *Клементина*). Ця версія В. була офіційним лат. текстом Біблії до 70-х років XX ст., доки не була видана Нова *Вульгата* в результаті роботи біблійної комісії, створеної на II Ватиканському Соборі. Л.О.

ГАМКРЕЛІДЗЕ (груз. გამგებლობე)
Тамаз Валеріанович (нар. 1929 р.) – груз.
та радян. лінгвіст, орієнталіст, індо-
європейєст, проф. Тбіліського ун-ту, акад.
РАН, президент Грузинської АН, лауреат
Ленінської премії. Автор низки праць з
індоєвропейєстики, стародавніх мов,
теоретичної лінгвістики. Разом з *Івановим*
є автором двотомної монографії
"Индоевропейский язык и индоевропейцы.

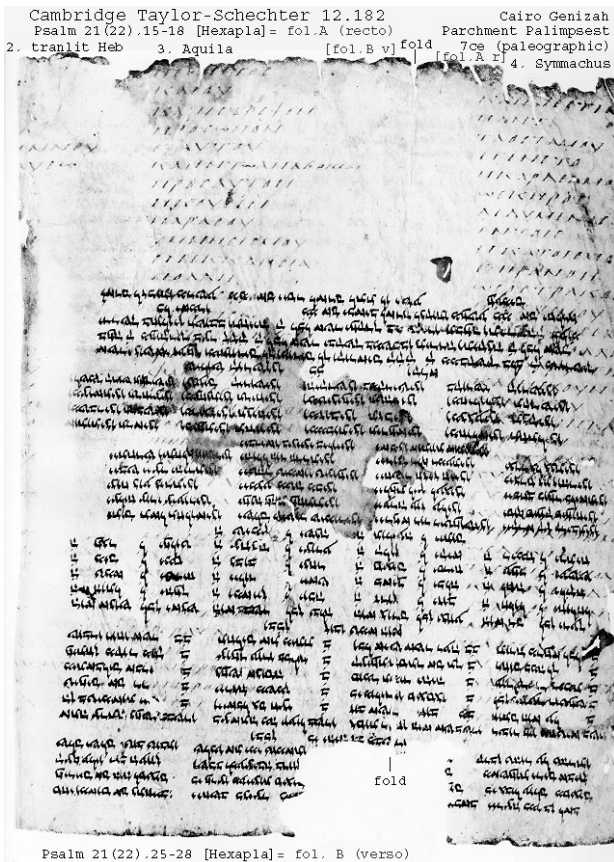
Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры" (1984; Ленінська премія 1988) ("Indo-European language and Indoeuropeans", Berlin-New York, 1994–1995), в якій викладено одну з гіпотез походження *праіндоєвропейської мови* (гіпотеза Гамкрелідзе-Іванова), яка ґрунтується на т. зв. глотальній теорії. Авторами аргументується думка про спільну прабатьківщину *індоєвропейських мов* на території Вірменського нагір'я та сусідніх регіонів та про вторинну прабатьківщину на каспійських та причорноморських територіях. Важливо підкреслити, що індоєвропейські мігрування розглядаються не як тотальне етнічне переселення, а як переміщення, в першу чергу, власне індоєвропейських *діалектів* разом із певною частиною населення, яке асимілювалося з різними етносами і передавало їм свою мову. Лінгвістична аргументація ґрунтується на строгому використанні порівняльного методу та основних положень теорії мовних запозичень і в своїй основі вміщує глотальну теорію. Згідно з цією теорією, реконструювалися три серії індоєвропейських зімкнених звуків: I глоталізовані (p', t', k', k', k°), II дзвінки (= аспірати) bh/b, dh/d, gh/g, ĝh/ĝ, gh°/g°), III глухі (= аспірати) (ph/p, th/t, kh/k, k̂h/k̂, kh°/k°) (причому *аспірація* була фонетично релевантною, але фонологічно зайвою ознакою). Результатом цієї інтерпретації стала принципово нова парадигма

індоевропейської фонологічної та морфологічної системи. Цікаво, що глотальна теорія, висунута Г. та *Івановим* у 1972 р., була незалежно від них запропонована в 1973 р. американським лінгвістом Дж. Хоппером. Інші праці Г.: "Миграции племен-носителей индоевропейских диалектов с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии", "Лингвистическая типология и реконструкция системы индоевропейских смычных" (у співавторстві з *Івановим*), "Глоттальная теория: новая парадигма в индоевропейском сравнительном языкознании", "Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность (Типология и происхождение алфавитных систем письма)" та ін. Н.Р.

ГАПЛОЛОГИЯ (грец. ἡ ἀπλολογία від ἀπλοῦς "простий" + λόγος "вислів") – випадіння одного з двох суміжних *складів* схожого фонетичного оформлення (напр., τράπεζα < *τετραπεζα, ἀμφορεύς < *ἀμφιφορεύς). У *лат. мові* напр., *nutririx > nutrix; *stipendium > stipendium; *respondit > respondit. Л.З., В.М.

ГАРДГАУЗЕН (нім. Gardthausen) Віктор Еміль (1843–1925) – нім. історик, палеограф, бібліограф та видавець античних текстів. Проф. Лейпцизького ун-ту та очільник університетської бібліотеки. Займався грец. та лат. *палеографією*, встановив, що *Синайський кодекс* старіший від *Ватиканського кодекса*, датував Codex Voergerianus 850–900 рр., Порфирієвське Четвероєвангеліє. Праця Г. "Griechische Paläographie" (1879) стала фундаментальним продовженням праці *Монфокона* й не втратила своєї значимості до сьогодні. Інші видання Г.: "Mastara oder Servius Tullius: Mit einer Einleitung über die Ausdehnung des Etruskerreiches" (1882), "Augustus und seine Zeit" (1861–1904), "Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum" (1886), "Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften" (1903), "Die Schrift, Unterschriften, und chronologie im Altertum und im byzantinischen Mittelalter" (1913), "Handbuch der wissenschaftlichen Bibliothekskunde" (1920), "Die Alexandrinische Bibliothek, ihr Vorbild, Katalog und Betrieb" (1922), "Das alte Monogramm" (1924). Л.З.

ГЕКСАПЛА (грец. Ἑξάπλῃ "шестикратна", лат. Hexapla) – звід шести різних текстів *Старого Завіту*, складений християнським письменником III ст. Оригеном. Текст Г. був розташований у шести колонках, у кожній з яких містилися синхронізовані редакції або переклади одного і того ж уривка зі *Старого Завіту*, зокрема, єврейський текст у прото-масоретській редакції, єврейський текст у грец. транслітерації, грец. переклад *Акіли* Понтійського (II ст.), грец. переклад *Симмаха* (кін. II ст.), *Септуагінта* в редакції Оригена та грец. переклад *Феодотіона* (бл. 150 р.).

Лист Гексапла з Каїрської генізи

Вважається, що Г. налічувала понад 50 тт., проте існувала в одному примірнику в Кесарійській бібліотеці, з якого робилися часткові копії. Після арабського завоювання повний текст Г. був утрачений. За свідченням Євсевія Кесарійського існувала коротка версія Г. – Тетрапла, що містила грец. переклади *Старого Завіту* (*Септуагінта*, переклади *Акіли*, *Симмаха* та *Феодотіона*). Г. вважається першою в світі монументальною працею в царині *критики тексту* та *текстології*. Л.О.

ГЕЛЮДОР (грец. Ἠλύδορος) – давньогрец. граматист I ст., дослідник *метрики*, працював над комедіями Аристофана; на його праці посилається історик і граматист, мавританський цар Юба II. Н.Р.

ГЕЛЛАНІК (грец. Ἐλλάνικος) – давньогрец. граматист (III–II ст. до Р.Х.), учень Агафокла і опонент *Аристарха Самофракійського* в "гомерівському питанні". Один із дослідників поем Гомера і представник т.зв. "chorizontes" – александрійських критиків, які вважали що "Іліада" та "Одіссея" належать різним авторам. Н.Р.

ГЕНДІАДИС (грец. ἐν δια̅ δυοῖν, лат. hendiadys "одне через два") – *фігура*, що виражає одне поняття двома лексичними одиницями; напр., ἔρωτα καὶ πόθον (Gorg. Hel.18, 4) "любов і пристрасть"; τὰ ἄλιστα καὶ ἄδηλα (Gorg. Hel. 13, 4) "сумнівне і недостовірне"; ἐπίπονον καὶ φιλοκίνδυνον τὸν βίον (Isocr. Hel.10,17) "сповнене трудів і небезпек життя"; ora vultusque (C. Or. 1, 1) "обличчя та вуста", тобто "вираз обличчя"; anentiae scelerisque socii (C. Or. 4, 8) "товариші по безглуздому злочину"; mors ac rei publicae poena (C. Or. 2, 8) "смертна кара республіки". А.П., В.М.

ГЕНЕТИВ / РОДОВИЙ ВІДМІНОК (грец. ἡ γενική, лат. genetivus) – один з непрямих *відмінків*, який об'єднує функції двох індоєвропейських *відмінків*: власне Г., який маркував відношення дії або ознаки до особи чи предмета, а також відношення між особами і предметами, та *аблатива*, який позначав роз'єднання дії та об'єкта, відмінність осіб чи предметів

за якоюсь ознакою. Г. у *давньогрец. мові* у власній функції може вживатися як: 1) Г. власника (грец. ἡ κτητικὴ γενική, лат. genetivus possessivus), який позначає річ чи особу, якій щось належить; вживається а) у функції неузгодженого означення при іменниках (напр., τὰ στόματα τῶν ἀνθρώπων "вуста людей", τὰ τῶν φίλων (Pl. R. 449c) "(справи) друзів"); б) з дієсловами εἶμι "бути", γίγνομαι "ставати", κρίνω "присуджувати" (напр., Βοιωτῶν ἡ πόλις ἔσται (Lys. 12, 58) "це місто буде беотійців"); в) з прикметниками οἰκεῖος, ἴδιος "власний", ἀλλότριος "чужий", συγγενής "споріднений", πλησίος "близький", φίλος "дружній", ἐχθρός "ворожий", κοινός "спільний", ἱερός "священний" тощо (напр., ἱερός ὁ χῶρος τῆς Ἀρτεμίδος (Xen. An. 5, 3, 13) "земля, присвячена Артеміді"); різновидом Г. власника є Г. походження (грец. ἡ γενικὴ τῆς καταγωγῆς, лат. genetivus originis), який виступає при дієсловах γίγνομαι, φύομαι, γεννάομαι (напр., πατὴρὸς μὲν δὴ λέγεται ὁ Κῦρος γενέσθαι Καμβύσεω (Xen. Cyr. 2,1) "кажуть, що Кір народився від батька Камбіса"; 2) Г. характеризуючий (грец. ἡ κατηγορητικὴ γενική, лат. genetivus characteristicus) означає особу, якій належить дія або стан, виражені *інфінітивом*; при перекладі ці вислови доповнюються словами "обов'язок, справа, ознака" тощо; напр., δις ἐξαμαρτεῖν ταῦτὸν οὐκ [ἔστιν] ἀνδρὸς σοφοῦ (Men. Mon. 183) "двічі помилятися не характерне для мудрого чоловіка"; τῶν μάχῃ νικόντων καὶ τὸ ἄρχεῖν ἐστίν (Xen. An. 2, 1, 4) "обов'язком переможців є правити"; 3) Г. *підмета* (грец. ἡ ὑποκειμενικὴ γενική, лат. genetivus subiectivus), який позначає логічний суб'єкт дії; напр., γονέων εὐχαί "благословіння батьків", τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων (Th. 1, 1) "війну пелопоннесців і афінян"; 4) Г. додатка (грец. ἡ ἀντικειμενικὴ γενική, лат. genetivus obiectivus), який позначає логічний об'єкт дії, може поєднуватися а) з іменниками, що означають особу діяча або дію, стан чи їх результат; б) з девербативними прикметниками, що означають знання, турботу або недбальство (ἐμπειρος "досвідчений", ἐπιστήμων "який знає", ἐπιμελής "який опікується", ἀμελής "безтурботний"), пам'ять чи забуття, досвід чи недосвідченість, участь або непричетність (ἄμοιρος, ἀμέτοχος "непричетний", μέτοχος "причетний"; напр., μέτοχος εἶναι ἐλπίδων "поділяти чийсь сподівання"; μέτοχος τῆς συμφορῆς, τοῦ φόνου "учасник події, вбивства"); в) з дієсловами

προνοέω, ἐπιμελέομαι "піклуватися", κήδομαι, φροντίζω "турбуватись" – ἀμελέω, ὀλιγωρέω, καταφρονέω "нехтувати"; чуттєвого або душевного сприйняття: ἀπολαύω, γεύεσθαι "куштувати, насолоджуватися", ἐσθίω "їсти", πίνω "пити", ἀκούω, ἀκροάομαι, πυνθάνομαι "чути, дізнаватися", αἰσθάνομαι "помічати, відчувати", μμνήσκω, μνημονεύω "пам'ятати", ἐπιλανθάνω "забувати"; бажання та прагнення: ἐπιθυμέω, ὀρέγομαι "прагнути", ἐράω "бажати", λαγχάνω, ἀφικνέομαι "досягати, отримувати", ἀντιποιέομαι "добиватися, прагнути"; ἄρχεσθαι "починати", (ἀντ)ἔχεσθαι "примикати, триматися когось" (напр., δέδοικα μὴ ἐπιλαθώμεθα τῆς οἴκαδε ὁδοῦ (Xen. An. 3, 2, 25) "я боявся, щоб ми не забули дорогу додому"; σωτηρίας ἐλπίς (Xen. An. 2, 1, 19) "надія на спасіння"; Κύρου παιδεία "виховання Кіра"; ἐμαυτοῦ ἐπελαθόμεν (Pl. Ar. 17a) "я забув про себе самого"; ὁ γραμμάτων ἄπειρος οὐ βλέπει βλέπων (Men. Mon. 586) "той, хто не знає літер, дивлячись не бачить"; деколи різницю між Γ. *nidmeta* та Γ. додатка без контексту встановити досить важко; напр., τῶν δὲ βαρβάρων φόβος (Xen. An. 1, 2, 17) "страх варварів" (тобто "варвари бояться" чи "варварів бояться"); 5) Γ. розділовий (грец. ἡ διαιρετικὴ γενική, лат. *genetivus partitivus*), який позначає цілісність, масу чи групу, з якої виділяється частина; завжди ставиться в предикативному положенні і вживається: 1) при іменниках, прикметниках у найвищому ступені та звичайному з компаративним значенням, прикметниках, що означають кількість чи міру; числівниках, питальних, неозначених та заперечних займенників, прислівниках способу дії, місця, часу (напр., τὰ δύο μέρη τῆς στρατιᾶς (Dem. 59, 101) "дві частини війська"; οὐδὲν ἄρα τῶν καλῶν κακόν, οὐδὲ τῶν αἰσχυρῶν ἀγαθόν (Pl. Alc. 116a) "ніхто з хороших не є лихим, і ніхто з ганебних – добродесним"; ποῦ τῆς γῆς; πανταχοῦ τῆς γῆς "де на землі? по всій землі"; πότε τῆς ἡμέρας; "коли вдень (у який період дня)?"; πάντων κτημάτων κράτιστόν ἐστι φίλος σαφῆς καὶ ἀγαθός (Xen. Mem. 2, 4, 1) "з усіх надбань найціннішим є щирий та добродесний друг"; 2) при *дієсловах*, якщо їх дія переходить не на цілий предмет, а лише на його частину: μεταδίδωμαι "ділитися", μέτεστί μοι, μεταλαμβάνω, κληρονομέω "одержувати частку", μετέχω "брати участь"; ἀπολαύω, εὐωχέω, χαίρω, ὀνίνημι, ἐσθίω, πίνω, γεύω "користуватись, вживати"; (ἐπι)τυγχάνω, πειράομαι "досягати" –

ἀποτυγχάνω, παραχωρέω "не досягати, зазнавати невдачі"; ἀμαρτάνω, σφάλλομαι, ψεύδομαι "помиляться"; αἰσθάνομαι "відчувати", ὀσφραίνομαι "сприймати", ἄπτομαι, θιγγάνω, ψαύω "торкатися", (ἐπι-/ἀντι-) λαμβάνομαι "братися", (ἀντ-) ἔχομαι "дотримуватись" (напр., τῆσδε κοινωνῶ τύχης (Eur. M. 302) "я співучасниця цієї долі"; ἀποτυγχάνω τοῦ σκοποῦ (Pl. Leg. 744a) "не досягаю мети"; 6) Γ. властивості (грец. ἡ γενικὴ τῆς ιδιότητος, лат. *genetivus qualitatis*), який вказує на властивість, якість; напр., ἀνὴρ μεγάλου φρονήματος "людина великого розуму", κρήνη δὲ ἡδέος ὕδατος (Xen. An. 6, 4, 4) "джерело з солодкою водою"; 7) Γ. міри (грец. ἡ γενικὴ τοῦ μέτρου, лат. *genetivus mensurae*), який вживається зі словами, що позначають величину чи вік, із числівниками; напр., μισθὸς τεσσάρων μηνῶν (Xen. An. 1, 2, 12) "платня за чотири місяці"; 8) Γ. матеріалу (грец. ἡ γενικὴ τῆς ὕλης, лат. *genetivus materiae*), який позначає матеріал, з якого складається чи виготовлений предмет (об'єкт) або його вміст; напр., ἡ πηγὴ ῥεῖ μάλα ψυχροῦ ὕδατος (Pl. Phaedr. 230b) "тече потік занадто холодної води"; 9) Γ. вартості (грец. ἡ γενικὴ τῆς ἀξίας, лат. *genetivus pretii*), який використовується на позначення ціни, вартості; він вживається: а) при прикметниках ἀξίος "вартий", ἀνάξιος "невартий", ἀντάξιος "рівноцінний", τίμιος "цінний", ὄντιος "той, що продається" та прислівниках з цим значенням (напр., χρυσὸς ἀρετῆς οὐκ ἀντάξιος (Pl. Leg. 728a) "золото не рівноцінне добродетелі"; б) при дієсловах ἀξιόω, τιμάω "цінувати", πωλέω, πιπράσκω "продавати", ὀνέομαι, ἀγοράζω "купувати", εἰμί τινος "коштувати", ἀλλάσσω, ἀμείβομαι "обмінювати"; напр., συνίστημι τὰς τιμὰς τοῦ σίτου "встановлювати вартість хліба"; τῶν πόνων πωλοῦσιν ἡμῖν πάντα τ' ἀγαθ' οἱ θεοί (Xen. Mem. 2, 1, 20) "усі блага нам продають боги за страждання"; πόσου διδάσκει; – πέντε μῶν (Pl. Ar. 20b) "за скільки навчає? – за п'ять мін"; 10) Γ. достатку (грец. ἡ γενικὴ τῆς πλησμονῆς, лат. *genetivus copiae*), який може залежати від семантики прикметників πλήρης, μεστός, ἔμπλεος "повний", πλούσιος "багатий", дієслів πληρόω, πῖμπλημι "наповнювати", γέμω "бути наповненим", εὐπορέω "бути в достатку"; напр., πολλῶν τε μεστόν ἐστι τὸ ζῆν φροντίδων (Men. fr. 386,1–2) "життя сповнене численних турбот"; πόλις θυμαμάτων γέμει (Soph. O. R. 4) "місто сповнене пахощів"; 11) Γ. нестачі (грец. ἡ γενικὴ τῆς στερήσεως, лат. *genetivus inopiae*), який

позначає позбавлення чогось, нестачу і вживається: а) при прикметниках ἔρημος "пустельний", πένης "бідний", ἐπιδείης "потребуючий", ἐλλείπης "позбавлений", κενός "порожній" (напр., πένης φίλων (Pl. Ep. 332c) "бідний на друзів"); б) при дієсловах δέομαι "мати потребу", στέρομαι, ἀποστερέομαι "бути позбавленим", стерέω "позбавляти", ἐρημόω, κενόω "спустошувати", στανίζω "мати нестачу" (напр., τὸ πνεῦμα τῶν ὁσμῶν ἐρημωθὲν (Pl. Tim. 66e) "подих, позбавлений запаху"); 12) Γ. провини (грец. ἡ γενική τῆς ποινῆς, лат. genitivus criminis), який називає звинувачення, проступок, провину; поєднується: а) з прикметниками ὑλόδικος "засуджений", ἔνοχος, αἴτιος "винний", ὑπεύθυνος "відповідальний" (напр., φόνου ὑλόδικος (Dem. 24, 25) "засуджений за вбивство"); б) із дієсловами звинувачення αἰτίαομαι, γράφομαι, κατηγορέω "звинувачувати", διώκω "переслідувати судом", κρίνω, δικάζω, καταψηφίζομαι "засуджувати", φεύγω, αἰρέω "бути звинуваченим", τιμωρέομαι "мститися" (напр., ἀσεβείας γράφεσθαι τινα (Pl. Euthyphr. 5c) "звинувачувати когось у нечестивості"); 13) Γ. часу (грец. ἡ γενική τοῦ χρόνου, лат. genitivus temporis), який без *артикля* набуває адвербіального значення (напр., ἡμέρας "удень", νυκτός "уночі", ἐσπέρας "увечері", θέρους "улітку", χειμῶνος "узимку"), з *артиклем* має розділове значення (напр., τῆς ἡμέρας "щодня", τῆς νυκτός "щоночі", τοῦ χειμῶνος "щозими"), а з означенням вказує, упродовж якого часу щось відбувається (напр., ὀλίγων ἐτῶν "протягом небагатьох років", τοῦ λοιποῦ χρόνου "протягом часу, який залишився"); напр., ἔρχεται ἐπ' αὐτοὺς τῆς νυκτός (Xen. An. 5, 7, 14) "приходить до них щоночі"; 14) Γ. місця (грец. ἡ γενική τοῦ τόπου, лат. genitivus loci) виступає майже виключно в морфологічно деетимологізованих формах прислівників: ποῦ "де?", οὗ, ὅπου "де", οὐδαμοῦ "ніде", πανταχοῦ "скрізь", (ἐμ)προσθε(ν) "попереду", (κατ)ὀπισθε(ν) "позаду", καθυπερθε(ν) "вище", ἐκατέρωθεν, ἀμφοτέρωθεν "з обох боків". Γ. у значенні *аблатива* може вживатися у функціях: 1) Γ. причини (грец. ἡ γενική τῆς αἰτίας, лат. genitivus causae), який може залежати від іменників та прикметників, що означають здатність, фізичну чи душевну властивість, від дієслів, що означають почуття та їх прояв: θαυμάζω, ἄγαμαι "дивуватись", μακαρίζω, εὐδαμονίζω "вважати щасливим", οἰκτεῖρω "співчувати", φθονέω "задрити" або від вигуків, що виражають емоції, для зазначення

причини; напр., στένω τινὰ τῆς τύχης "оплакувати чийсь долю"; ζῆλῶ σε τοῦ νοῦ, τῆς δὲ δειλίας στυγῶ (Soph. El. 1027) "хвалю тебе за розум, а за боягузтво ненавиджу"; εὐ τοῦ ἀνδρός (Xen. Cyr. 3, 1, 39) "О! Що за чоловік!"; 2) Г. порівняння (грец. ἡ γενική τῆς παραθέσεως, лат. *genetivus comparationis*), який позначає об'єкт, з яким щось зіставляється, над яким вивищується чи якому підпорядковується; вживається при прикметниках і прислівниках у вищому ступені; при прикметниках просторово-часових та субординативних ознак ἕτερος "другий", ἄλλος "інший", протераῖος "раніший", ὑστεραῖος "пізніший", κύριος "спроможний", ἐγκρατής "наділений владою", ἀκρατής "безсилий"; при дієсловах ἄρχω, βασιλεύω, τυραννέω, δυναστεύω "владарювати, управляти", ἡγέομαι, ἡγεμονεύω "очоловати", προέχω, περιέειμι, περιγίγνομαι, ὑπερέχω, πρωτεύω "перевищувати, бути першим", ἡσσάομαι, ἐλασσόομαι, μειόομαι, ὑστερέω "бути слабшим, поступатися", προτιμάω, προτίθειμι, προαιρέομαι "надавати перевагу"; напр., οὕτως ἐγινώσκομεν... πάντων τῶν ἄλλων ῥᾶον εἶη ζῶων ἢ ἀνθρώπων ἄρχειν (Xen. Cyr. 1, 1, 3) "ми знаємо, що правити усіма іншими тваринами легше, аніж людиною"; φιλίας γὰρ οὐδὲν ἐστὶ τιμώτερον (Men. Comp. 1, 247) "немає нічого ціннішого за дружбу"; 3) Г. віддалення (грец. ἡ γενική τοῦ χωρισμοῦ, лат. *genetivus separationis / seiunctionis*), який вживається при дієсловах χωρίζω, ἀποκρίνω, διέχω, ἀπέχω, ἀπειμι, ἀφήμι, ἀπαλλάσσω, ὑφίημι "віддаляти(ся), відділяти(ся)"; ἀπέχομαι, φείδομαι "утримуватись, шадити"; εἴρω, ἐμποδῶν εἶμι, ἀποκόλλω, καταλύω "заважати, відхиляти"; (ἀπο)λύω, ἐλευθερόω "звільняти, позбавляти"; при прислівниках і прийменниках ἄνευ, χωρὶς "без, крім", λάθρα, κρύβδα "таємно", δίχα "окремо" (напр., ἀπέχοντες ἀλλήλων παρασάγγην (Xen. An. 2, 4, 10) "будучи віддаленими одні від одних на парасанг"; λάθρα μητρὸς καὶ πατρὸς (Soph. OT, 787) "таємно від матері та батька"); 4) абсолютний Г. (грец. ἡ ἀπόλυτος γενική, лат. *genetivus absolutus*), див. *генетив самостійний*. У лат. мові Г. з іменниками переважно вживається в синтаксичній функції означення та має такі відтінки значення: 1) Г. належності (*genetivus possessivus*); напр., flumen est Arar, quod per fines Aeduarum et Sequanorum in Rhodanum influit (Cs. B. G. 1, 12) "є річка Арап, яка через землі едуїв і секванів тече та впадає в річку Родан"; 2) Г. підмета (*genetivus subiectivus*); напр., vita mortuorum

in memoria est posita vivorum (C. Phil. 9, 10) "життя мертвих існує в пам'яті живих"; 3) Г. додатка (genetivus obiectivus); напр., historia – testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis (C. De or. 2, 36) "історія – свідок часів, світло істини, життя пам'яті, вчителька життя, провісниця давнини"; 4) Г. якості (genetivus qualitatis); напр., Xerxis classis mille et ducentarum navium fuit (Nep 2, 2, 5) "флот Ксеркса нараховував 1200 кораблів"; puella septem annorum "дівчинка семи років"; 5) Г. кількості (genetivus quantitatis) означає предмет, кількість або міру якого треба визначити, тому вживається при іменниках із значенням міри (pars "частина", numerus "число", multitudo "безліч", libra "фунт"); напр., maxima pars vatum... decipimur specie recti (H. De A. P. 25–26) "ми, більша частина поетів, помиляємося, прагнучи зовнішньої вишуканості", а також у сполученні з кількісними прикметниками та займенниками сер. роду (multum "багато", plus "більше", minimum "мало", minus "менше", quid "що", nihil "ніщо"); напр., iam diu nihil ad nos novi adferebatur (C. Fam. 2, 14) "давно вже до нас не доходило ніяких новин" та прислівниками (satis "достатньо", parum "мало", nimis "занадто"); напр., iam satis terris nivis atque dirae grandinis misit Pater (H. Od. 1, 2, 1–2) "вже достатньо снігу та нищівного граду наслав на землю батько (Юпітер)". Г. кількості за своєю синтаксичною функцією та способом вживання збігається з Г. роду (genetivus generis); 6) Г. розділовий (genetivus partitivus) означає ціле (завжди у формі мн.), а керуюче слово – частину від нього, вживається при словах зі значенням кількості, а також у сполученні з вищим або найвищим ступенем прикметників; напр., Pompei, meorum prime sodalium (H. Od. 2, 7, 5) "Помпею, ти – перший серед моїх друзів". Г. з дієсловами та прикметниками вживається в синтаксичній функції додатка та має такі відтінки значення: 1) Г. пам'яті (genetivus memoriae) вживається при дієсловах мисленнєвого процесу (meminisse "пам'ятати", geminisci "пригадувати", admonere "нагадувати", oblivisci "забувати"); напр., Catilina admonebat multos victoriae Sullanae (Sl. Cat. 21, 4) "Катіліна багатьом нагадав про перемогу Сулли"; 2) Г. знання (genetivus sciendi) залежний від прикметників та дієприкметників на позначення обізнаності / необізнаності; напр., conscius foederis, ignarus belli (C. Balb. 20, 47) "свідомий умов договору, не

обізнаний з військовою справою"; 3) Г. з прикметниками та *дієприкметниками*, що характеризують душевний стан (*adiectiva affectuum*); напр., *frustratus captionis* (Gell. 5, 10, 16) "захоплений обманом"; 4) Г. провини, злочину (*genetivus criminis*) називає причину покарання або виправдання при дієсловах зі значенням "звинувачувати" (*accusare, incusare, arguere*); "засуджувати" (*damnare, condemnare*); "виправдовувати" (*absolvere, liberare*), що широко вживаються в судовій практиці; напр., *Miltiades accusatus est prodicionis* (Нер. 1, 7, 5) "Мільтіад був звинувачений у зраді"; 5) Г. ціни (*genetivus pretii*) сполучається з дієсловами зі значенням "оцінювати, коштувати" (*aestimare, pendere, toxare*), "цінуватися, бути коштовним" (*esse, fieri*), а також для визначення особи, на користь якої здійснюється оцінка, з безособовою формою "важливо" (*interest*); напр., *interest omnium recte facere* (С. Fin. 2, 72) "важливо для всіх поводити себе чесно". Г. належності, якості або ціни може виконувати в реченні предикативну функцію при дієсловах *esse* "бути", *fieri* "ставати"; напр., *haec oratio Ciceronis est* "це промова Цицерона"; *parvi pretii est* "мало коштує". Г. може виступати в ролі *прикладки* (*genetivus appositivus*) при іменниках *urbs, oppidum* "місто", *regio* "область", *promunturium* "мис", *nomēn, vox, vocabulum* "ім'я, слово, назва" та ін.; керуюче слово у даному випадку є загальною назвою, а *прикладка*, виражена Г., – конкретною; напр., *urbs Romae* "місто Рим"; *urbem Patavi* (V. Ae. 1, 247) "місто Патавій"; *ad lucum Lucrini* (Тас. Ann. 24, 12, 4) "біля озера Лукрин". У *вигуках* при *elincisci verba affectuum* вживається Г. вигуків (*genetivus exclamationis*); напр., *foederis heu taciti!* (Проп. 4, 7, 21) "о, таємна змова!" О.Л.-П., О.М.

ГЕНЕТИВ САМОСТІЙНИЙ / РОДОВИЙ ВІДМІНОК САМОСТІЙНИЙ (грец. ἡ ἀπόλυτος γενική, лат. *genetivus absolutus*) – у *давньогрец. мові* синтаксичний зворот, який складається з іменної частини мови в *генетиві* (логічний підмет звороту) та узгодженого з нею в *роді, числі і відмінку дієприкметника* (логічний присудок звороту). За значенням зворот Г. с. прирівнюється до підрядних обставинних речень часу, причини, умови, допусту; напр., *τῆς τύχης ἀντιπλοῦσης* "якщо доля буде сприятливою"; *τῶν πραγμάτων εὐροοῦντων, τῆς τύχης εὐροοῦσης, τῆς τύχης συνεκδραμοῦσης* "за сприятливих

обставин"; τῆς τύχης οὕτω συνελθούσης "оскільки доля так склалася"; τῆς τύχης εὖ μετεστώσης "внаслідок сприятливої долі"; σίτου ἀκμάζοντος "коли збіжжя достигло"; σίτου ἔτι χλωροῦ ὄντος "коли хліби ще були зелені"; σίτου οὐκ ἐνόντος "оскільки не було хліба"; οὕτως ἀποτλεῖ οἴκαδε, καίπερ μέσου χειμῶνος ὄντος (Хен. Ages. 2, 31) "отже, відпливає додому, хоча й була середина зими". Логічний *підмет* звороту може опускатись, якщо він легко встановлюється з контексту або мав бути виражений словами ἄνθρωπος "людина", πρᾶγμα "справа", θεός "бог"; напр., οὕτω δ' ἐχόντων εἰκὸς τοῖς μὲν πολεμίους ἐναντίους εἶναι τοὺς θεοὺς, ἡμῖν δὲ συμμάχους (Хен. An. 3, 2, 10) "коли обставини були такими, здавалось, що боги були ворожими до супротивників, а до нас прихильними"; ὄντος (sc. θεοῦ) πολλῶ (Хен. Hell. 1, 1, 16) "коли дуже дощило". Вживання Г. с. для заміни підрядних обставинних речень можливе лише за умови, що суб'єкт дії, вираженої *дієприкметником* у звороті, не знаходиться і не мається на думці в реченні в жодному *відмінку*. Укр. мовою зворот Г. с. може перекладатися підрядним обставинним реченням (тип підрядного речення і вибір сполучника визначаються за контекстом і з огляду на пов'язані зі зворотом прислівники, частки тощо), дієприкметниковим зворотом або віддієслівним іменником з прийменником. Найбільш повно конструкція розвинулася в аттичній прозі, особливо в творах ораторів; широко використовується і в післякласичний період. О.Л.-П.

ГЕОРГІЄВ Володимир Іванович (1908–1986) – болг. лінгвіст, проф. Софійського ун-ту, член Болгарської АН. Застосовував порівняльно-історичний метод до вивчення *палеобалканських мов*, зокрема *фракійської, іллірійської та етрусської*. Постулював існування т. зв. *пеласгської мови* серед *бб*. Його варіант дешифрування *кіпро-мінойського письма* не здобув визнання в наукових колах. Основні праці: "Предгрцько езикознание" (1941–1945), "История Эгейского мира во II тысячелетии до Р.Х. в свете минойских надписей" (1950), "Тракийският език" (1957), "Исследования по сравнительно-историческому языкознанию" (1958), "Българска етимология и ономастика" (1960). Л.О.

ГЕРМАН (нім. Hermann) Готфрід (1772–1848) – нім. філолог-класик, проф. Лейпцизького ун-ту, який прагнув надати *класичній філології* герменевтичного розуміння. Г. зі своїми послідовниками вважали, що завдання, поставлені перед *класичною філологією Вольфом* та його сподвижниками, є надзвичайно широкими, і що справжнім предметом *класичної філології* є *давньогрец. і лат. мови*, тлумачення і критика літературних творів класичної давнини, а вивчення т. зв. реальних сторін цієї давнини належить іншим наукам, а саме: вивчення давньогрецької і давньоримської історії – історичній науці, вивчення мистецтва – археології та ін. Г. здійснював видання античних трагедій, займався *граматикою* й античною *метрикою*, його "Elementa doctrinae metricae" тривалий час слугували керівництвом у цій галузі. Г. уніс внесок і в розробку "гомерівського питання": "Про інтерполяції (вставки) у Гомера" (1832), "Про повтори в Гомера" (1840). Він припустив, що першопочатково Гомером були створені дві невеличкі поеми – "пра-Іліада" і "пра-Одіссея" – і що потім вони поступово розширювалися й доповнювалися іншими поетами. Внаслідок цього основну єдність було збережено, але в частинах сталися численні відступи від плану й навіть суперечності, бо основне зерно обросло багатьма різними доповненнями. Цей напрям, створений Г., отримав назву "теорії первісного ядра" (нім. Kerntheorie). Г. належить вислів *Quae res longae sunt difficillimae – lexicon scribere et grammaticam* "Існують дві найважчі справи – укладати словник і граматичку". С. Л.

ГЕРМЕНЕВТИКА (грец. ἡ ἑρμηνευτική "мистецтво тлумачення") – наука, яка спрямована на тлумачення глибинного змісту текстів, їхніх перекладів шляхом досліджень структури й семіотичної природи мови, вивчення історичних, релігійних та інших відомостей, пов'язаних із конкретним типом літературного твору (за визначенням О.Селіванової). Г. бере свій початок з доісторичних часів, коли люди почали тлумачити пророцтва, оракули, сни, гадання. Однак онтологічні засади Г. були закладені давніми греками. В грец. філософії поняття Г.

виникло в IV ст. до Р.Х. Г. набула системного узагальнення в працях Платона, Філона Александрійського (інтерпретація філологічних джерел) та Йосифа Флавія (інтерпретація історичних джерел та явищ). Ця традиція була продовжена *Александрійською* та *Антіохійською школами* інтерпретації давніх рукописів; у них уже були закладені два протилежні підходи, чи методики – алегорична й буквалістична інтерпретації, що паралельно продовжувались у патристичній *екзегетиці* та схоластичній літературі. Пізніше ця традиція лягла в основу біблійної Г. як методу інтерпретації текстів Святого Письма. Після виходу в світ праці Й. Даннгауера в Страсбурзі в 1654 р. (Dannhauer J. "Hermeneutica Sacra sive methodus exponendarum sacrum litterarum") за Г. закріпилась назва "Hermeneutica Sacra", і Г. набула статусу окремої сфери наукового дослідження. Наступним, принципово новим кроком у розвитку Г. стала епоха німецької Реформації, виникнення лютеранства, коли почався інтенсивний розвиток біблійної Г., що засвідчують численні праці, присвячені проблемам інтерпретації сакральних текстів. З'являються нетрадиційні тлумачення біблійних догм і книг, зникає монополія католицької церкви на тлумачення Біблії. В цей час зароджується критична Г. До 2-ої пол. XIX ст., поки термін Г. стосувався лише інтерпретації Біблії, не було чіткого розмежування між Г. й *екзегетикою*. Ф. Шлейєрмахер (1768–1834) першим запропонував застосовувати закони інтерпретації сакральних текстів до творів художньої літератури. З його ім'ям пов'язана поява власне філософської Г. Принципи текстової інтерпретації В. Дильтей (1833–1911) переніс на аналіз історичних подій, прирівнявши історичний розвиток до метатексту. З ім'ям В. Дильтея пов'язується особливий етап у розвитку Г.: він долучив до царини Г. все те, що пов'язане з проявами людського духу. М. Гайдеггер (1889–1976) уперше використав герменевтичну методологію стосовно філософської теорії інтерпретації феноменів буття та явищ культури. Засновником лінгвістичної Г. став *фон Гумбольдт*. У 90-ті рр. XX ст. західноєвропейські філософи переорієнтували свій дослідницький інтерес із царини універсального розуміння в царину фундаментальної інтерпретаційної позиції, яка своєрідно тлумачила різноманіття смислів і не зводила їх до єдиного смислового універсуму. Це

переорієнтувало філософські дослідження в площину аналізу множинності, а іноді й конфліктності інтерпретацій, що спричинило появу адогматичної Г., яка передбачає безкінечний пошук значень; жодна інтерпретація не є остаточною і зміст залишається невіднайденим. Натомість догматична Г. передбачає існування єдиного значення тексту, незалежного від інтерпретатора, чії зусилля з інтерпретації мають на меті віднайти це єдиноправильне значення. Сучасна філософія досліджує т. зв. "нечисте" розуміння зі зростанням важливості суб'єктивного елемента інтерпретації. У лінгвістиці нині під поняттям Г. розуміють окрему науку, яка спрямована на тлумачення глибинногзмісту текстів, їхніх перекладів шляхом досліджень структури й семіотичної природи мови, вивчення історичних, релігійних та інших відомостей, пов'язаних із конкретним типом літературного твору (О.Селіванова). У контексті адогматичної Г., яка нині є домінувальною, можна виділити такі співвідношення мови та об'єктивної реальності: 1) мова є унікальним кодифікатором інформації, чи не найголовнішим, найунікальнішим засобом її збереження та передавання; те, що хочуть повідомити, – за словами Г.-Г. Гадамера, "знають" не інакше як у мовній формі; 2) мова не може бути адекватним засобом відображення об'єктивної реальності; вона не в змозі цілком і повністю передавати знання про навколишню дійсність; мова не тотожна тому, що нею сказано, не збігається з тим, чого набуло в ній слово; 3) ті знання про об'єктивну дійсність, які знаходяться на виході (які хоче передати адресант вербально), не є такими ж на вході (коли їх одержує адресат вербально); 4) текст не є моносемантичним: інформація, подана в тексті, може сприйматися й інтерпретуватися кожним суб'єктом по-різному, тексти, коли їх розуміють, постійно переосмислюються; 5) в адогматичній Г. закладена ідея плюралізму інтерпретацій, кінцевою метою яких є пошук істинності. В.Ш.

ГЕРОДОТІВСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – новоіонійський *діалект*, найбільш відомий за твором Геродота (484–425 рр. до Р.Х.). Для фонетичної системи Г. д. характерні: вживання η замість атт. ā (πρήσσω = атт. πράσσω, χώρη = атт. χώρα); α вживається замість ε або η (μέγαθος = атт. μέγεθος, μεσαμβρία = атт. μεσημβρία); ε замість α

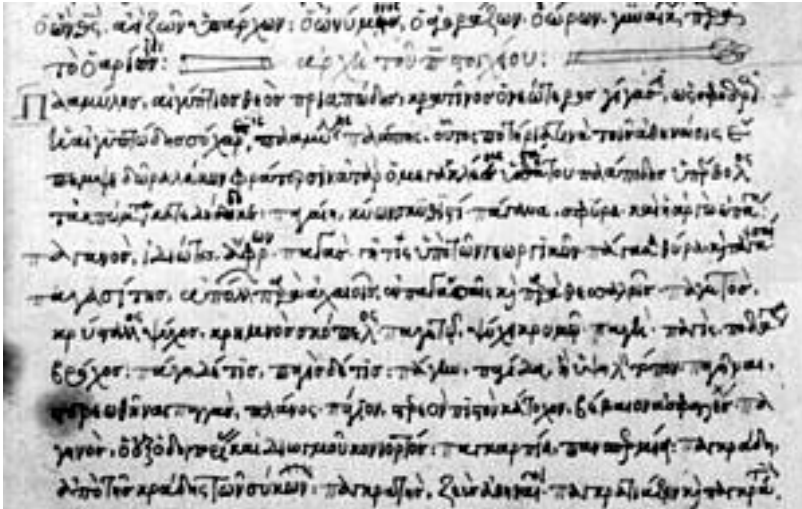
(ἔρσην = атт. ἄρσην); ε замість η та ει (ἔσσομαι = атт. ἤτταομαι, κρέσσων = атт. κρείττων, ἐς = атт. εἶς), ει замість ε (ξείνος = атт. ξένος), ου замість ο (μοῦνος = атт. μόνος); ω замість αυ, ου (θαυμάζω = атт. θαυμάζω, ὦν = атт. οὔν); контракція ευ замість ου (ποιεῦντες, ἡγεῦνται); часто зберігається *giat* (ἀέκων = атт. ἄκων, γνωμέων = атт. γνωμῶν); поширена дієрезація *дифтонгів* (βασιλέϊ, ῥήϊδιος = атт. ῥάϊδιος); відсутнє приставне ν як засіб уникнення *giatu*; відсутня *аспірація* проривних з *голосними звуками*, які мають важкий *придых* (κατήκω = атт. καθήκω, ἀπ' οὐ = атт. ἀφ' οὐ, ἀπικεῖσθαι = атт. ἀφικεῖσθαι); *деетимологізація* основ з презентною *редуплікацією* (γίνομαι = атт. γίγνομαι, γινώσκω = атт. γιγνώσκω) та ін. Окрім морфологічних особливостей, спільних для *Гомерівського* та Г. д., для мови Геродота характерні такі риси: родовий *відмінок* мн. у I *відміні* завжди закінчується на -έων: γνωμέων, αὐτέων, λοιπέων; знахідний *відмінок* одн. власних імен на -ης закінчується на -ην або -εα (Ξέρξην і Ξέρξεα); іменник πόλις у всіх *відмінках* зберігає основу поли-; компарація прикметників на -ύς, -εία, -ύ (ταχύτερος, ταχύτατος); зворотні займенники мають форми σεωυτοῦ, έωυτοῦ і т.д.; у непрямих *відмінках* відносних займенників чергуються форми з початковим τ і важким *придыхом* (έν τῶ, άντ' ὦν). У системі дієслова спостерігаються особливості, аналогічні *Гомерівському діалекту*. Л.З.

ГЕРУНДИВ (лат. gerundivum) – віддієслівний прикметник, у післякласичну добу – participium futuri passivi, який у реченні може виконувати предикативну та атрибутивну функції (еквівалент *герундія*). У *лат. мові* належить до неособових форм дієслова, утворюється від основи *інфекта* за допомогою суфікса -nd- / -end- та родових закінчень, має повну іменну парадигму I–II *відміни*; напр., amare > amandus, a, um "гідний любові", legere > legendus, a, um "той, якого треба читати". Г. у ролі узгодженого означення є поширеним еквівалентом синтаксичної конструкції *герундія* з прямим додатком; напр., tempus librorum legendorum / tempus legendi libros "час читати книжки". Г. у предикативній функції виражає необхідність виконання дії, виступає в ролі іменної частини складеного іменного *присудка* в сполученні з дієсловом

esse, утворюючи описову *дієвідміну пасивного стану* (coniugatio periphrastica passiva), яка може бути особовою або безособовою. Для визначення виконавця дії вживається давальний *відмінок* діючої особи (dativus auctoris); напр., mihi libri legendi sunt "мені необхідно читати книжки". О.М.

ГЕРУНДІЙ (лат. gerundium) – віддієслівний іменник, що означає дію як процес. У лат. мові Г. належить до неособових форм дієслова, утворюється від основи *інфекта* за допомогою суфікса -nd- / -end- та відмінкових закінчень, має неповну іменну парадигму II *відміни*: непрямі *відмінки* одн. та форма *інфінітива* в ролі називного *відмінка* (legere > legendi, legendo, legendum, legendo). Г. зберігає властивості іменника та дієслова, перекладається довільно, за допомогою форм *інфінітива*, віддієслівного іменника або дієприслівника. Як іменник Г. має відмінкові форми та виконує у реченні функції: 1) означення (напр., tempus legendi "час читати / читання"); 2) непрямого додатку; напр., non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum (С. Fin. 3, 66) "ми схильні не тільки до навчання, але також до повчання"; 3) на позначення мети; напр., erant et virtute et numero pugnando pares nostri (Сs. В.G. 5, 34, 2) "і мужністю, і кількістю наші сили були рівними для боротьби"; 4) також обставини способу дії; напр., hominis mens discendo alitur et cogitando (С. Off. 1, 105) "розум людини живиться навчанням і мисленням". Як неособова форма дієслова Г. сполучається з прислівником (напр., gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo "крапля довбе камінь не силою, а частим падінням") та зберігає дієслівне керування (напр., tempus legendi libros "час читати книжки". О.М.

ГЕСИХІЙ (грец. Ἡσύχιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς) Александрійський (V ст.) – грец. філолог і лексикограф, автор найгрунтовнішого словника *давньогрец. мови* і діалектів "Συναγωγὴ Πασῶν Λέξεων κατὰ Στοχαστῶν", який містить 51000 статей. Зберігся єдиний примірник словника у рукописі XV ст. Вперше виданий у Венеції в 1514 р. Словник Г. є цінним джерелом з історії та діалектології *давньогрец. мови* та античної культурології. Л.З.

ГЕТЕРОГРАМА (грец. ἕτερος "інший" і γράμμα "знак", "літера", "напис") – знак або сукупність знаків, які позначають слово однієї мови, введені в іншомовний текст з метою прочитання мовою тексту. Г. вперше виникли в Месопотамії в клинописних писемностях, зокрема, в аккадському *клинописі* використовувалися шумерські клинописні *ідеограми* та складові знаки в аккадському прочитанні. Г. використовувалися в *еламському, хетському, урартському клинописі* (т.зв. "шумерограми" та "аккадограми"). Л.О.

ГЕФЕСТІОН (грец. Γηφεστίων) – давньогрец. граматист II ст., представник *Александрійської школи*. Автор повністю втраченого фундаментального трактату "Περὶ μέτρων" в 48-ми кн., проте зберігся підручник "Εὐχεϊρίδιον περὶ μέτρων", створений на його основі; це – єдиний повністю збережений виклад александрійської метричної системи. В роботі описано 9 основних метричних *розмірів*: *ямб*, *трохей*, *дактиль*, *анapest*, *холіямб*, *антиспаст*, *іонічний* та *критський метри*, а також їх сполуки. Г. був прихильником *метрики*, що базувалася на аналізі розмірів шляхом їх розкладу на базові метричні одиниці – *стопи*. Праця Г. містила багато цінних цитат із творів античної комедії та лірики, нині втрачених. Інші роботи Г.: "Περὶ τῶν ἐν ποιήμασι ταραχῶν",

"Κωμικῶν ἀπορημάτων λύσεις", "Τραγικῶν (ἀπορημάτων) λύσεις", "Περὶ ποιημάτων", які або повністю втрачені, або збережені фрагментарно. Н.Р.

ГІАТ (грец. ἡ χάσμηδία, лат. hiatus "з'явання") – збіг двох або більше *голосних звуків* у середині слова чи на стику слів, коли попереднє слово закінчується *голосним звуком*, а наступне починається з *голосного*. В *іонійському діалекті* Г. був поширений, зате *аттичний* усіяко намагався йому запобігти. Засобами уникнути Г. були: 1) в середині слова – *контракція*, на стику слів – *елізія* та *красис*; 2) у кінці слова – *приставне ν* (ν ἐφέλκυστικόν), яке приєднується в дієслівних і відмінкових формах до кінцевих ε, ι перед початковим *голосним звуком* наступного слова чи розділовим знаком (у давальному *відмінку* мн. III *відміни*; напр., πᾶσι(ν); у 3-й ос. одн.; напр., ἐπαίδευε(ν), ἐπαίδευσε(ν) тощо; у 3-й ос. мн.; напр., παιδεύουσι(ν), διδόασι(ν) тощо; у вище зазначених формах дієслова *εἶμι бути*: ἐστί(ν), εἰσί(ν); у словах *εἶκοσι(ν), παντάπασι(ν)*; в інфіксі для позначення місця -σι(ν); напр., Ἀθήνησι(ν). У *лат. мові* Г. допускався; напр., posthabita coluisse Samo: hic illius arma (V. Ae. 1, 16.) "найбільше з усіх полюбила, більше ніж Самос. Тут зброя її". Л.З., В.М.

ГІПЕРБАТОН (грец. τὸ ὑπέρβατον, лат. inversio / transgressio "перестановка") – стилістична *фігура*, в якій порушено усталену синтаксичну послідовність слів; *емфатичне* вживання на початку або в кінці речення значимого слова. При цьому може спостерігатися незвичний порядок членів речення; напр., εἰσὶ τινες οἱ μέγα φρονοῦσιν, ἦν ὑλόθεσιν ἄτοπον καὶ παράδοξον ποιησάμενοι περὶ ταύτης ἀνεκτῶς εἰλεῖν δυνηθῶσι (Isocr. Hel.10,1) "є деякі люди, вельми задоволені собою, коли, запропонувавши незвичну і парадоксальну тему, вони можуть її більш-менш задовільно викласти"; speluncam Dido dux et Troianus eandem (V. Ae. 4, 124) "у цю же печеру Дідона і троянський вождь (сховаються)". А.П., В.М.

ГІПЕРБОЛА (грец. ἡ ὑπερβολή, лат. superiectio "перебільшення") – зображення рис і особливостей явища або предмета в перебільшеному вигляді; напр., τὸ ἰσόθεον κάλλος

(Gorg. Hel. 4,1) "богорівна краса"; καὶ τηλικαῦτα καὶ τοιαῦτ' ἐψεύσαθ' ἥλικ' οὐδεὶς πόποτ' ἄλλος ἀνθρώπων οὔτε πρότερον οὔθ' ὕστερον (Dem. 19, 94) "і він набрехав такою мірою і стільки, скільки жодна людина ані до, ані після нього"; Catilina, orbem terrae caede atque incendis vastare cupiens (C. Or. 1, 3) "Катіліна, який прагне спустошити землю вбивством і пожежами"; luce sunt clariora nobis tua consilia omnia (C. Cat.1, 6) "ясніше від світла для нас усі твої рішення; et ventis et fulminis ocior alis (O. Amor. 3, 5) "швидше вітрів і крил блискавки" А.П., В.М.

ГІПЕРКОРЕКЦІЯ (грец. ὑπέρ "понад" та лат. coeectio "виправлення") – надання надмірних та етимологічно не виправданих характеристик певним лексичним чи граматичним явищам. Напр., процес *монофтонгізації* в *давньогрец. мові* супроводжувався проявами Г., коли первісна ι передавалася через квазі-дифтонгічну графіку ει: πείπτω замість πίπτω, πολείτης замість πολίτης; зникнення у вимові γ після ε та ι підтверджується її графічною Γ.: ἀρχιγερεύς замість ἀρχιερεύς; τῆς δὲ γίσης замість τῆς δὲ ἴσης тощо. Л.З.

ГІППОНАКТИВ ВІРШ (грец. μέτρον Ἴππονάκτεον, лат. versus Hipponacteus) – *вірш*, названий на честь давньогрец. поета Гіппонакта (2-а пол. VI ст. до Р.Х.). У лат. *метриці* Г.в. засвідчений у *Варрона*. Має таку будову: F Â–J / F Â–J / F Â–Â / F–J καὶ δικάζεσθαι Βίαντος τοῦ Πριηνέος κρέσσων (Hipp. Fr. 79); quem secuntur cum rotundis velites leves parmis (Varr. Sat. Men. 7, 22, 552). В.Ш.

ГІППОНАКТОВА СТРОФА (грец. στροφὴ Ἴππονάκτεα, лат. systema Hipponactium) – *строфа*, яка складається із двох *віршів*: перший – *трохеїчний каталектичний* диметр, другий – *каталектичний ямбічний триметр*. Г.с. є в Горация; в Гіппонакта її зразок до нас не дійшов: F Â–Â / F ÂJ // ÂF Â– / – F Â– / ÂFJ non ebur neque aureum // mea renidet in domo lacunar, // non trabes Hymettiae // trahunt honestae purpuras clientae (H. Carm. 2, 18). В.Ш.

ГЛІКОНЕЇВ ВІРШ (грец. μέτρον Γλυκόνειον, лат. versus Glyconius) – вірш, названий на честь давньогрец. поета Глікона (невідомої епохи), який уперше його використав. Г.в. має структуру: FI / FĀĀC/ I I ; напр., σφαίρη δηῦτέ με πορφυρή (Anacr. 1); sic te diva potens Cypri (H. Od. 1, 3). Можливі варіанти з анакрузою: I / FĀĀC/ ĀFĀI ; напр., χρυσαλακάτου τ' ἄκταν Κόρας (Soph. Trach. 637); I FI / FĀĀC/ ĀI ; напр., μάκαιρα Θεσσαλία. πατρὸς (Pind. Pyth. 10, 2). В.Ш.

ГЛОСА (грец. ἡ γλῶσσα "мова, мовлення") – застаріле, запозичене, діалектне чи малозрозуміле в деяких своїх значеннях слово, яке потребує коментарів; переклад чи тлумачення незрозумілого, застарілого, запозиченого, діалектного слова чи виразу, написані під або над цим словом / виразом (інтерлінерна Г.) або на полях рукопису (маргінальна Г.). Дослідження Г. в античному мовознавстві почалося з аналізу цих одиниць у творах Гомера та інших класичних авторів грец. літератури, а укладання глосаріїв (словників Г.) було одним із перших етапів розвитку античної *лексикографії*. Найвідомішим був словник гомерівських Г. *Зенодота Ефеського*. Матеріал із античних глосаріїв зберігся в словниках *Гесихія*, *Феста*, *Ісидора*. В подальшому Г. стали об'єктом дослідження при тлумаченні Біблії. З VI–VIII ст. відомі лат. Г., пізніше з'являються германські, романські, кельтські. Н.Р.

ГОЛОСНІ ЗВУКИ (грец. τὰ φωνήεντα, лат. vocales) – поділяються на монофтонги (грец. αἱ μονόφθογοι, лат. monophthongi "поодинокі звуки") та *дифтонги* (грец. αἱ δίφθογοι, лат. diphthongi "подвійні звуки"). Монофтонги можуть бути довгими (грец. μακρόχρονα, лат. longae) і короткими (грец. βραχύχρονα, лат. breves). *Літери* α, ι, υ – обопільні (грец. δίχρονα, лат. mutuae), оскільки можуть позначати і довгий, і короткий звук. *Літери* η та ω позначають завжди довгі Г. з., а *літери* ε та ο – завжди короткі Г. з. *Лат. мова* мала шість графем для позначення Г.з.: а, о, u, і, е, у. Протиставлення довготи і короткості монофтонгів виконувало дистрибутивну функцію. Довгота позначається знаком ¯, а короткість знаком ˘ над Г.з.: natūra, porūlus. О.Л.-П., І.Ш.

ГОМЕОПТОТОН (грец. ὁμοίωπτωτον, лат. *similiter cadens* "однакововідмінковість") – вживання слів в однакових *відмінках*, яке часто набуває форми переліку; напр., ἡ δὲ δόξα σφαλερὰ καὶ ἀβεβαιοὺς οὕσα σφαλεραῖς καὶ ἀβεβαιοῖς εὐτυχίαις περιβάλλει τοὺς αὐτῆι χρωμένους (Gorg. Hel. 11, 8–10) "слава, будучи оманливою і нестійкою, оточує тих, хто нею користується, таким ж оманливим і нестійким успіхом"; ἐξ ὧν ὑμῖν μὲν τὰ κάλλιστα, ἔπαινοι, δόξαι, τιμαί, στέφανοι, χάριτες παρὰ τῶν εὖ πεπονθῶτων ὑπῆρχον (Dem. 18, 80) "це приносило вам прекрасні наслідки – похвали, славу, почесні, вінки, подяку від тих, хто скористався вашою допомогою"; in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas (теолог XVII ст. Руперт Мелденіус) "у необхідному єдність, у сумнівному свобода, в усьому любов". А.П., В.М.

ГОМЕОТЕЛЕВТОН (грец. ὁμοιοτέλευτον, лат. *similiter decidens* "з подібними закінченнями") – вживання слів однакової морфологічної будови із співзвучними флексіями; напр., τὰ νῦν γε οὔτε μνησθῆναι τὸ παροιχόμενον οὔτε σκέψασθαι τὸ παρὸν οὔτε μαντεύσασθαι τὸ μέλλον εὐπόρως ἔχει (Gorg. Hel. 11, 2–7) "нині ж не так і легко пам'ятати минуле, аналізувати теперішнє, передбачати майбутнє"; καὶ γὰρ ὅτε φανερῶς διεφερόμεθα, ληστὰς ἐξελέμετε καὶ τοὺς πλέοντας ὡς ἡμᾶς ἐπωλεῖτε, τοῖς ἐναντίοις ἐβοηθεῖτε, τὴν χώραν μου κακῶς ἐποιεῖτε (Dem. 12, 5) "адже і в той час, коли між нами був явний розрив, ви посилали розбійників і продавали в рабство людей, що прямували до нас, надавали допомогу нашим супротивникам і творили зло моїй країні"; doletis tres exercitus populi Romani interfectos; interfecit Antonius. desideratis clarissimos cives; eos quoque nobis eripuit Antonius. auctoritas huius ordinis afflicta est; afflixit Antonius. (C. Phil. 2, 55) "ви страждаєте за трьома розбитими арміями римського народу; загубив Антоній. Ви сумуєте за найславнішими громадянами; їх також забрав у нас Антоній. Авторитет цього прошарку втрачений; зганьбив Антоній". А.П., В.М.

ГОМЕРІВСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова епічних поем Гомера; Г.д., будучи в своїй основі давньоіонійським, включає й деякі елементи інших *діалектів*, зокрема *еолійського*. Основні

фонетичні особливості Γ. д.: замість $\bar{\alpha}$ вживається η , також після ρ , ϵ , ι (σοφίη, κρήτηρ, ἴησομαι); збереження довгих *дифтонгів*; часті метричні розтягнення (αἰεί, εἵνεκα, χρύσειος, οὔνομα, οὐλόμενος, ἕειπον, ὀρώς, δρώωσι); *дієреза дифтонгів*; *σσ* рівнозначне *ττ*; поширена *анаптика* (ἀμφασίη, πτόλις); подвоєння *приголосних* (ἔλλαβε, ἔμμαθον, ὄππολος, ὄττι); огласовка *ρα / αρ* (κάρτος / κράτος); трапляється *псилоза*. Іменники I *відміни* мають такі основні особливості: іменники чол. *роду* на *-ης* мають закінчення *α* (ἵππότα, νεφεληγερέτα); в *генетиві* одн. іменники чол. *роду* мають закінчення *-αο*, *-ω* (< αο) та *-εο*; в *генетиві* мн. усі іменники закінчуються на *-άων*, *-ών*, *-έων*; у *дативі* мн. вживаються закінчення *-ησι(ν)* або *-ης*. У іменників II *відміни* *генетив* одн. має закінчення *-οιο*, *-ου*, *-ωο* (θεοιο, αὐτοῦ, Πετewο); у *генетиві* і *дативі* *двоїни* закінчення *-οῖιν*; *датив* мн. закінчується на *-οσι(ν)* і *-οις* (σοῖς ἐταῖροισι); контраговані форми трапляються зрідка (*νόος / νοῦς*). Іменники III *відміни*: в *дативі* мн. трапляється еолійське закінчення *-εσσι(ν)* (κύνεσσι; ἀνάκτεσι); іменники на *-ις* (род. *-ιδος*), особливо ж власні назви, приймають у *генетиві* також закінчення *-ιος*, у *дативі* *-ι* (Θέτις, Θέτιδος, Θέτι); *πόλις* має *genetivus* *πόλιος* і *πόληος*, *dativus* *πόλι* і *πόληϊ*; *акузатив* закінчується на *α* (ἰχθύα = атт. ἰχθυον, εὐρέα = атт. εὐρύον, νέα = атт. ναῦν); в іменників з основами на *-ευ* не спостерігається часокількісної *метатези* (βασιλῆος, βασιλῆι, βασιλῆα); у власних іменах *метатеза* може виступати або не виступати (Ὀδυσῆος / Ὀδυσσέος, Ὀδυσσῆα / Ὀδυσσέα); іменники сер. *роду* на *-ος* в *генетиві* одн. після *контракції* мають формант *-εως* (θέρεως = θέρους, γένεως = γένους); у іменників на *-ηρ* *голосний* *ε* за вимогою *вірши* або опускається, або утримується (μητέρος / μητρός, μητέρι / μητρί); *генетив* і *датив* *двоїни* закінчується на *-οῖιν*. Система прикметника має такі основні особливості: деякі прикметники I–II *відмін* трьох родових закінчень вживаються з двома закінченнями (ἄγριος, κλυτός), і, навпаки, численні складні прикметники мають особливу форму для жін. *роду* (ἀβρότη, ἵππαλασίη); прикметники III *відміни* на *-ος* закінчуються в жін. *роді* на *-έα* або *-έη* (βαθέη, ὠκέα); в *акузативі* чол. *роду* вони іноді мають закінчення *-έα* замість *-ον* (εὐρέα πόντον); прикметники на *-ήεις* вживаються в повній і

в скороченій формах (τιμήεις / τιμῆς, τιμήεντα / τιμήντα); прикметник πολὺς в чол. і сер. *родах* утворює відмінкові форми від основ πολυ- / πολυλ- / πολλο-, жін. *рид* завжди – від πολλη-; при ступенюванні переважають форманти -ίων, -ιστος (φιλίων < φίλος, ὠκιστος < ὠκύς); особливі суплетивні *ступені порівняння* (ἀγαθός > φέρτερος, κακός > χειρότερος). Система займенника зберігає чимало архаїчних рис: особові займенники мають таку парадигму в одн.: ген. ἐμεῦ, σεο/σεῦ, ἐό; dat. τοί (= σοι); асс. ἔ, μίν (= αὐτόν); у мн.: ном. ἄμμες (= ἡμεῖς), ген. σφέων, dat. σφίν, асс. σφέας; займенник ὅς, ἧ, ὅ є відносним і присвійним; питально-неозначений займенник має в родовому *відмінку* одн. форму τέο, в давальному – τέω. Числівники мають специфічні лексеми: крім μία, трапляються форми ἴα, ἰῆς, ἰῆ, ἴαν; крім ἐνί – ἰῶ; δύο і дύω мають відмінкові форми δοιῶ, δοιοί, δοιαί, δοιά; dat. δοιοῖς і δοιοῖσι, асс. δοιῶ, δοιούς, δοιάς, δοιά; замість τέσσαρες вживається числівник πίσυρες, α, ον; замість ἑίκοσι – ἐείκοσι, форманти -ἄκοντα і -ακόσιοι переходять в -ῆκοντα і -ῆκόσιοι: τριῆκοντα, τριῆκόσιοι; серед порядкових трапляються числівники: τρίτατος, τέτατος, ἐβδόματος, ὀγδόατος, ἕνατος і εἵνατος, δωδέκατος, ἑξικοστός. У системі дієслова основні риси Г. д. такі: історичні часи дійсного способу виступають з факультативним *авгментом*, залежно від потреб *віриа*; трапляються нерегулярні форми *редуплікації* (δείδεγμαί, ῥερυτωμένος, ἔμμορα); окремі форми виступають без *редуплікації* (δέγμαί, δέχαται); *редуплікацію* нерідко приймає *аорист II активного і медіального станів* у всіх *способах* (πέιθω > πέπιθον, πεπίθω, πεπίθοιμι, πεπιθέιν, πεπιθών); часто трапляються ітеративні форми із суфіксом -σκ-; специфічний з'єднувальний *голосний α* (κρύπτασκε, ῥίπτασκον); деякі дієслова мають особливу форму на -θω із з'єднувальними *голосними ε, α* (νεμέθω < νέμω), ἐργάθω < ἔργω); у *кон'юнктиві* часто виступають короткі з'єднувальні *голосні*; закінчення *інфінітива активного стану* -μεναι і -μεν (ἀμυνόμεναι, ἀμυνόμεν, καλήμεναι); закінчення *інфінітив аориста пасивного стану* -ήμεναι та -ῆναι (μιχθήμεναι, μιγήμεναι і μιγήναι); закінчення *інфінітива перфекта II* -μεναι, -μεν (τεθνάμεναι / τεθνάμεν); деякі дієслівні основи на -ρ, -λ утворюють сигматичні *футурум* і *аорист* (κείρω > κέρσω, ἔκερσα); деякі дієслова утворюють

майбутній час і *аорист* I асигматично (ἀντιάω > fut. ἀντιόω; σεύω > aor. ἔσεια; χέω > aor. ἔχευα і ἔχεα); змішання флексій *аориста* I та II (βήσετε і βήσεο < βαίνω, εἶπα і εἶπον); деякі дієслова відкидають ознаку *перфекта* I, особливо в *дієприкметнику* (κάμνω > κεκμηώς); у *перфекті* виступає скорочення попереднього *голосного* в 3-й ос. мн. дійсного *способу* і в *дієприкметнику* (βαίνω > βεβάασι, βεβαώς); у *плюсквамперфекті* одн. часто зберігаються давні кінцеві форманти -εα, -εας, -εε (1-а ос. πεποίθεα, ἠγώνεα; 2-а ос. ἐτεθήπεας; 3-а ос. ἦδεεν, ἦδεε; βεβλήκειν, ἔστήκειν, ἠνωγειν); у 1-й ос. одн. *кон'юнктива* часто трапляється первісне закінчення -μι; у 2-й ос. одн. *кон'юнктива* і *оптатива* трапляється давнє закінчення -σθα (ἐθέλησθα, βάλοισθα); у 3-й особі одн. *кон'юнктива* закінчення -σι (ἄγῃσι, λάβῃσι); 2-а ос. одн. *медіального стану* буває в неконтрагованих формах (λείπεαι, μυθείαι, ἔπλεο); у 3-й ос. мн. *медіального стану* форми дієслова дуже часто закінчуються на -αται, -ατο замість -νται, -ντο; 3-я ос. мн. пасивного *аориста* закінчується на -εν замість -σαν (τράφεν = ἐτράφησαν); дієслова на -έω та на -άω піддаються або не піддаються *контракції* на вимогу *вірша*; скорочений *голосний* розтягується, приймаючи вставку α перед α і ο або ω перед ω (ὀράω, ὀρώ, ὀρώω); дієслова на -όω частково піддаються розтягненню з вставкою ο або ω (ἀρόωσιν, ῥυπόωντα); численні дієслова, які в *аттичному діалекті* належать до I дієвідміни, в Γ. д. відмінюються за II *дієвідміною* (δάμνημι = атт. δάμνω, βίβημι = атт. βαίνω, κίχημι = атт. κιχάνω); аналогічне явище спостерігається в *аористі* II (ἔβλην, ἔβλητο, βλήσθαι, βλήμενος < βάλλω); 2-а ос. одн. *презенса* та *імперфекта* дійсного *способу* закінчується інколи на -σθα: τίθησθα, φῆσθα, ἔφησθα; 3-я ос. мн. *імперфекта* і *аориста* II має закінчення -ν (= атт. -σαν); у *кон'юнктиві аориста* II *активного стану* вживаються, на вимогу *вірша*, то скорочені форми, то повні і розтягнені дієслів II *дієвідміни* (στώ, στέω, στείω); дієвідмінювання εἰμί (*імперфект* ἔην, *інфінітив* ἔμμεναι, *дієприкметник* ἔών). Особливості словотворення Γ. д.: часто трапляються локативно-темпоральні суфікси -θι, -θεν і -δε; замість -δε трапляється з таким же значенням -ξε; особливий суфікс Гомерівської мови -φι(ν) приєднується до основи імені й заміняє закінчення родового і

давального *відмінків* одн. і мн. (gen. κεφαλῆφι, Ἰλιόφι, ὄρεσφι, dat. ἀγέληφι, θεόφιν, ὄχεσφι); частим є явище *тмези*. Л.З.

ГОРТИНСЬКІ ЗАКОНИ – єдина майже повністю збережена пам'ятка давньогрец. законодавства. Текст Г.з. записаний *бустрофедоном* дорійським діалектом у м. Гортина на о. Крит.

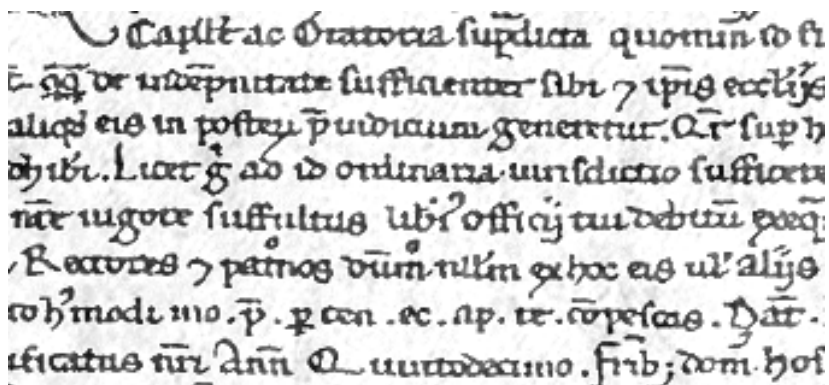

Ймовірною датою створення вважаються 480–60 рр. до Р.Х., хоча не виключений і більш ранній час. Цьому запису законів передують інші кодекси, фрагменти якого (з міст Гортина та Елевтерни) відносять до VI ст. до Р.Х. Основний текст Г.з. містить 12 стовпців, був вирізьблений на стіні однієї з публічних будівель і стосувався найрізноманітніших питань правового регулювання: майнових, сімейних, спадкових та ін. А.П.

ГОТИЧНЕ ПИСЬМО – тип середньовічного лат. письма. Термін Г. п., або "готичний *мінускул*" історично не обґрунтований, виник у колі італійських гуманістів у XV ст., якими використовувався як синонім поняття "варварський", середньовічний. З XVIII ст. почав уживатися на позначення архітектури, мистецтва і письма "готичної доби" XIII–XV ст., втрапивши негативне забарвлення, перетворився на суто умовне

поняття. Тривале існування в Німеччині готичного друкованого шрифту і Г. п. (вони вийшли з ужитку лише в сер. ХХ ст.) сприяло найбільш широкому застосуванню поняття Г. п. на даній території. В основі Г. п. лежить *каролінзький мінускул*, який в XI ст. став універсальним письмом у всіх *скрипторіях* та канцеляріях 3х. Європи. Проте з сер. XI ст. простежуються чіткі відмінності Г. п. від *каролінзького мінускула*: літери звузилися і витягнулися, слова і рядки розташувалися тісніше; стало вживатися перо іншого загострення, що дозволило проводити дуже жирні лінії нарівні з найтоншими волосними; письмо набуло іншого вигляду і щільніше заповнило простір сторінки. Однак визначальні елементи письма залишилися такими, як і в *каролінзькому мінускулі*. Зміни торкнулися лише пропорцій букв, товщини ліній і розташування тексту на сторінці. Тому Г. п. не є новим етапом у розвитку лат. писемності і представляє лише один з типів середньовічного мінускульного письма. Процес "готизації" письма проходив більш-менш однаково майже в усіх країнах, але варіював у часі та послідовності прояву певних окремих рис, що відобразилось в існуванні деяких національних особливостей Г. п. Упродовж 1-ї пол. XI ст. літери стали поступово витягуватися вгору, але накреслення їх майже не змінилося. До сер. XI ст. пропорції ширини і висоти досягли 3:5, тобто суттєво відрізнялися від квадрату букв *каролінзького мінускула*. Нові пропорції літер збереглися майже без зміни аж до появи друкарства. Літери були не тільки витягнуті вгору, але й тісно зчеплені усередині слова. В цей же час з'явився злам букв, але спочатку в дуже слабкій формі. До сер. XI ст. він став помітним у Франції і в Англії, в інших країнах – на поч. XII в. Поступово посилилася різниця між жирними і волосними; в місцях їх з'єднання літера немов би дещо зламувалася, вертикалі і виносні отримали вуглуваті закінчення. В буквах з закругленими контурами корпусу (b, d, o, p, q) овали починають поступово перетворюватися на ромбики. Висхідними пунктом графічних змін стали подовжені пропорції літер і їх тісне розташування всередині слова, що супроводжувалося поступовим посиленням зламу. Щільне розміщення літер зводило до мінімуму невеликі

закруглення (g, e), додаткові елементи (r), півкола (m, p, i). Злиття букв всередині слова, а також звуження проміжків між словами і навіть між рядками, свідчило про пошуки таких форм письма і розташування тексту на сторінці, які дали б можливість більш економно витрачати матеріал. У XIII в. Г.п. набуває завершеної форми. З XIII ст., і особливо в XIV–XV ст., Г. п. за винятком літургійних книг, починає втрачати саме ті риси, які робили його економним. Письмо стало "розлогим", з'явилися довгі виносні і великі відстані між рядками, однак збереглися злам, жирні вертикалі і найтонші волосні лінії. Г. п. продовжує розвиток в нових каліграфічних варіантах. У XIV ст. під безпосереднім впливом *курсиву* виникає остання каліграфічна форма Г. п. На поч. XV ст. з появою в Італії *гуманістичного письма* монополія Г.п. була порушена. Проте в більшості країн Зх. Європи вона зберегла свою панівну роль в ролі книжного письма аж до винаходу друкарства. Перші спроби класифікації Г. п. датуються XIII–XV ст. Термінологія XIII–XV ст. представляє значний інтерес, оскільки відображає тогочасну класифікацію різних типів письма в залежності від їх характеру та цільового призначення: *littera formata* (*lettre de forme*); *textus*, *textura*; *littera rotunda*; *fractura*; *littera bastarda*. Перша спроба пов'язати проблему класифікації Г. п. з питаннями його розвитку належить голландському палеографу Р. Ліфтинку (Liefinck, 1902–1989). О.Л.

Die dominica.
domatutinas
trinitatis.

D
mi
ne
la
bi

amea aperies. Et
os meum annu
tiabit laudem tuam.

Sus in ad
iutorum
meum in te
re. Domine ad
adiuandum me
festina. Gloria
patri et filio et spi
ritui sancto. Si
cut erat in prin

cipio et nunc et
semper et in secula
seculorum. Amen.

Hymnus.

Quicumque
uult aiam
firmitez saluare.

tres psonas
credere ipsas ho
norare.

Uene
tur et iugiter p
cibus orare. Omni
deum dicere soli
adorare.

De
iure laudant te
adorant te glori
ficant omnes cre
ature o beata tri
nitas.

Quone
exaudi oronem

et miram. Et responso accepto i
sompnis ne redirent ad herodem
p aliam viam reuerti sunt in re
gionem suam. scdm marcum.

In illo tempore. Recumten
tibz undecim discipulis
apparuit illis ihus et exprobra
uit incredulitatem illorum et
duriciam cordis quia hijs qui
uiderant eum surrexisse non ac
diderant. Et dixit eis. Euntes in
mundum uniuersum predicate
euangelium omni creature.
Qui crediderit et baptizatus fue
rit: saluus erit. Signa autē eos
qui crediderint hec sequentur
In nomine meo demonia eiciunt

Текстура

Ci comence le liure du chastel de labour
de pouerte et de richesse Et come besoing
necessite souffrete & disete vien assaillir vn
homme nouuel nuue soy gisat en son lit
N Dit souuent A reprochier
vn prouerbe que say moult de
Car ventable est bien le say
Que mette vn fol a pur say
Il s'pensera Desoy cheuir
Par moy mesmes le pme pleuir

Бастарда

aabbcæacod
 æoðoefffgg
 hhoḥhhœxi kl
 mnoœœoꝛoꝛ
 ppꝛepoppꝛ
 pqrꝛssstlstr
 ttuvxxxxyzz

Ротунда

A B C D E F G H I K
 L M N O P Q R S T V
 X Y Z a a a b b b c c d d
 e e f f f g g g h h i i j
 l l l m m m n n n o o o
 p p p q q q r r r s s s
 t t t u u u v v v x x x
 y y z z z z z z z z z z z z

Фрактура

Die Edele Künig Kuffen wel
 ley. mit hundt marken silber
 vorgenanten gewihtes so sollen

Готичний курсив

ГОТСЬКЕ ПИСЬМО

— письмо, створене в IV ст. єпископом Вульфілою (пом. 383 р) під час християнізації готів, які населяли територію нижнього Дунаю. В основі Г. п. лежить грец. *алфавіт*. Після переселення готів до Італії та Іспанії під впливом лат. *алфавіту* написання літер Г. п. стало більш прямим. За своїм характером Г. п. є маюскульним і використовувалося для написання літургійних книг. Збереглося п'ять Біблій V–VI ст., у тому числі знаменитий "Срібний кодекс" (Codex Argenteus) VI ст.,

виконаний золотими та срібними чорнилами на пурпуровому пергаменті. Відомі також два готські *рунічні* написи – на обручці з Пьетроасси і на Ковельському списі (обидва, ймовірно III–IV ст.). Готи дотримувалися аріанства – віровчення, засудженого християнською церквою. Коли готи прийняли католицизм і римський обряд богослужіння, Г.п. й готська мова були вилучені із вжитку. О.Л.

ГОФМАН (нім. Hoffmann) Отто (1865–1940) – нім. лінгвіст і політик, член Пруського ландтаду, проф. Кенігсберзького ун-ту, згодом у Бреслау та ректор Мюнстерського ун-ту. Видав фундаментальну 3-тт. працю з історії давньогрец. *діалектів* "Die griechischen Dialekte in ihrem historischen Zusammenhange mit den wichtigsten ihrer Quellen" (1891–1898). Уперше зібрав і описав *давньомакедонські* мовні сліди в праці "Die Makedonen, Ihre Sprache und Ihr Volkstum" (1906). Інші праці: "Praesens der indogermanischen Grundsprache in seiner Flexion und Stammbildung" (1889); "Eine Neugestaltung des griechischen Unterrichtes, besonders des Elementarunterrichtes" (1889); "Geschichte der griechischen Sprache. I. Bis zum Ausgange der klassischen Zeit" (1911). С.Н.

ГРАДАЦІЯ (грец. ἡ κλίμαξ, лат. gradatio "сходи") – *фігура* розташування частин висловлювання, де кожна наступна частина є більш виразною і насиченою, ніж попередня; напр., τσοούτω μᾶλλον Ἑλένην Ἡρακλέους προὔτιμησεν ὥστε τῷ μὲν ἰσχὸν ἔδωκεν, ἢ βία τῶν ἄλλων κρατεῖν δύναται, τῇ δὲ κάλλος ἀπένειμεν, ὃ καὶ τῆς ῥώμης αὐτῆς ἄρχειν πέφυκεν (Isocr. Hel.10, 16) "настільки більше він шанував Єлену порівняно з Гераклом, помітно з того, що його нагородив силою, що могла перемагати усіх своєю міццю, а її – красою, що була здатна панувати над самою силою". οὐκ εἶπον μὲν ταῦτα, οὐκ ἔγραψα δέ, οὐδ' ἔγραψα μὲν, οὐκ ἐπρέσβευσα δέ, οὐδ' ἐπρέσβευσα μὲν, οὐκ ἔλεισα δὲ Θηβαίους (Dem) 18, 179) "якби я не сказав цього, то б не

звернувся письмово, а якби не звернувся письмово, то не був би посланцем, а не ставши посланцем, не переконав би фіванців"; ego multa tacui, multa pertuli, multa concessi, multa meo quodam dolore investro timore sanavi (С. 4, 1, 2) "багато про що я змовчав, багато зніс, багато вибачив, багато чого залагодив через свій біль і ваш страх." А.П., В.М.

ГРАМАТИКА (грец. ἡ γραμματικὴ τέχνη, лат. ars grammatica) – термін, який вживається на позначення будови мови та розділу мовознавства, що вивчає граматичну будову мови. Г. як будова мови – це характерна для конкретної мови сукупність правил, за якими слова об'єднуються в змістовні фрази і речення, набираючи при цьому залежних від функції в реченні форм, а також правил утворення слів. Г. як наука про граматичну будову мови вивчає спільні закономірності Г. різних мов та відмінності між ними. Вона складається з двох розділів: *морфології* та *синтаксису*. Початки граматичної думки і термінології були закладені софістами та філософами (Протагор, Платон, Аристотель, стоїки). Свого розквіту антична Г. досягла в елліністичну добу; центрами вивчення Г. були Мусейон в Александрії, де викладали *Аристофан Візантійський*, *Аристарх Самофракійський* – т. зв. школа *аналогістів*, та Пергам, де працював *Кратет Малоський* – т. зв. школа *аномалістів*. *Діонісій Фракійський*, учень *Аристарха Самофракійського*, в II ст. до Р.Х. об'єднав усі відомі на той час результати граматичних досліджень у першій давньогрец. Г. (Тέχνη γραμματικῆ). Видатними представниками давньогрец. Г. були *Аполлоній Дискол*, *Елій Геродіан*, *Зенодот*, *Філет*, *Тімей* та ін. Давньогрец. граматичні традиції продовжували і розвивали вчені Риму (*Варрон*, *Палемон*, *Донат*, *Прісціан* та ін.). Окрім того, антична Г. включала коментування творів античних авторів, укладання глосаріїв, чим був покладений початок літературної критики, *текстології* та завдяки чому збережено чимало цитат із втрачених творів античної літератури. Г. займала важливе місце в системі вищої освіти в *античності*. Ідеї та методи античного мовознавства мали великий вплив на філологів епохи *Відродження*. О.Л.-П.

ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЯ – процес перетворення лексичних одиниць з розвитком мови в граматичні показники (напр., вживання форм *кон'юктива* в підрядних реченнях *лат. мови* та *кон'юктива* і *оптатива* в підрядних реченнях *давньогрец. мови*). Термін Г. був уведений А. Мейє в 1912 р. Л.З.

ГРАСМАН (нім. Grassmann) Герман Гюнтер (1809–1877) – нім. фізик, математик і філолог. Закінчив ф-т теології Берлінського ун-ту. В 1844 р. сформулював положення зовнішньої алгебри (алгебра Г.), в 1853 р. відкрив закон кольоросприйняття (закон Г. в оптиці). В 1863 р. сформулював закон *дисиміляції придихових приголосних звуків у давньогрец. мові та санскриті* (закон *Грасмана*). Г. відомий як перекладач "Рігведи" нім. мовою (Rig-Veda. Übersetzt und mit kritischen und erläuternden Anmerkungen versehen; 2 B-de, 1876–1877) і автор "Словника до "Рігведи"" (Wörterbuch zum Rigveda, 1873–1875). Л.З.

ГРАФІТИ (від італ. grafficare "дряпати", досл. "надряпані") – спершу так називали одну з технік настінного малярства. Пізніше цим словом скористалися археологи та епіграфісти, використовуючи його як загальний термін на означення всіх видів випадкових написів і малюнків на стінах будинків. Одна з найвідоміших колекцій античних Г. знайдена під час розкопок Помпей. Дослідженнями Г. міст Пн. Причорномор'я займалися І. І. Толстой, *Соломонік*. А.П.

ГРЕКО-ІТАЛІЙСЬКА ГІПОТЕЗА – гіпотеза походження *лат. мови*, яка передбачає генетичний зв'язок *лат.* та *давньогрец. мов.* У граматистів і дослідників I ст. до Р.Х. існувала думка про *лат. мову* як спотворений варіант *еолійського діалекту давньогрец. мови*. У XIX ст. ця гіпотеза, яка отримала назву "Г.-і."

поширилася серед частини мовознавців та істориків. Зокрема, *Шлейхер* у класифікації мов зарахував *італійські* та грецьку мову до єдиної південноєвропейської гілки *індоєвропейських мов*. Зіставленням згаданих мов виявлено певні схожі риси на лексичному та граматичному рівнях, але наявність таких паралелей ще не є доказом існування доісторичної греко-латинської єдності. Нім. лінгвіст *Кречмер* зазначав, що "різниця між грецькою та *італійськими мовами* є настільки значною, що гіпотеза про Г.-і. мовну спільність завжди залишатиметься невірною". В.М.

ГРЕКО-РИМСЬКА МОВОЗНАВЧА ТРАДИЦІЯ – традиція дослідження та опису мови, яка склалася та існувала в греко-латинському культурному ареалі протягом V ст. до Р.Х. – VI ст. На відміну від інших лінгвістичних традицій, Г.-р. м. т. першопочатково не була пов'язана з практичними потребами і розвивалася в рамках філософії. Основоположником Г.-р. м. т. вважається Аристотель, який сформував її структуру та основні напрямки. М. т. була продовжена філософськими школами епохи *еллінізму*, лінгвістичними пошукуваннями стоїків, а вершиною її розквіту вважається діяльність *Александрійської школи*. М. т. у Давньому Римі переважно базувалася на досягненнях греків. Оскільки принципи підходу до аналізу мови (концептуальна база) і понятійний термінологічний апарат Г.-л. м. т. в цілому виявилися придатними як для опису різних мов, так і для обґрунтування найбільш загальних властивостей мови як універсального явища, Г.-р. м. т. стала основою для становлення європейського мовознавства. Н.Р.

ГРИММ (нім. Grimm) Якоб Людвіг Карл (1785–1863) – нім. філолог, один із засновників *порівняльно-історичного мовознавства*. Зав. каф. нім. мови та літератури в Геттінгенському ун-ті, проф. Берлінського ун-ту. Автор першої фундаментальної *граматики* германських мов "Deutsche Grammatik" (1819–1837) в 4-х тт., в основі якої лежить діахронічне зіставлення всіх германських мов на всіх рівнях їх структур.

Основна заслуга Г. перед *порівняльно-історичним мовознавством* полягає у виявленні ним закономірностей звукових переходів, що було сформульовано в "законі *Раска-Грімма*". Суть цього закону в тому що: 1) індоєвропейським глухим проривним [p, t, k] в германських мовах відповідають глухі щілинні [f, þ, h] (напр., санскрит. *trayas*, ст.-слов. три, грец. τρείς, лат. *tres*, гот. *þreis*); 2) індоєвропейським дзвінким *придиховим* [bh, dh, gh] в германських мовах відповідають дзвінки проривні непридихові [b, d, g] (напр., санскрит. *bharami*, гот. *baira*); 3) індоєвропейським дзвінким проривним [b, d, g] в германських мовах відповідають глухі проривні [p, t, k] (напр., санскрит. *padam*, гот. *fofu*). Відкриття регулярних фонетичних відповідностей стало вирішальним кроком у становленні *порівняльно-історичного мовознавства*. Інші праці Г.: "Deutsches Wörterbuch" (1854–1861), "Deutsche Mythologie" (1835), "Über den altdeutschen Meistergesang" (1811), "Geschichte der deutschen Sprache" (1848). Н.Р.

ГУМАНІСТИЧНЕ ПИСЬМО (лат. *littera antiqua*)– тип *грец.* та *лат.* рукописного письма XIV–XV ст. Каліграфічно чітке (рукописні *кодекси* можна прийняти за друковані книги) і дуже зручне для читання Г. п. було винаходом вузького кола осіб та проіснувало менше століття (до початку книгодрукування). Грец. Г.п. започаткував Мануїл Хрисолар (Χρυσολωρᾶς, бл. 1355–1415); здібний оратор і педагог, який викладав грецьку мову в університетах Флоренції, Мілана, Падуї; багато знаменитих італійських гуманістів були його учнями. Подальший розвиток цей тип письма отримав у XV–XVI ст. серед греко-італійських гуманістів в оточенні кардинала Вісаріона Нікейського (1403–1472), якого сучасники називали *Latinorum Græcissimus*, *Graecorum Latinissimus*. Серед них візантійські вчені Феодор Газіс, Андрей Калліст, найкращий перекладач з грец. мови Георгій Трапезундський, каліграф зі своєю майстернею книгописання Михаїл Апостоліс. Лат. Г. п. було винайдене італійськими гуманістами: Колюччо Салютаті (1331–1406), Нікколо Нікколо (1363–1437), Поджо *Браччоліні* (1380–1459), Амброджо Траверсарі (1386–1439). Самі творці називали його *littera antiqua*, вважаючи, що книги античних авторів із *скрипторіїв* часів Карла Великого написані в античні часи (*codices vetustissimi, vel antiquissimi, vel venerandae vetustatis*).

quentissimus græcæ. quid illi uetus
Anstus. hospes et familiaris meus.
s partis oratorum futurus sumus. No
ratibus. binos oratores laudabiles con
ot equales unus excellens. cui quem
cedebat senior. et qui temporibus illis
epidus postea. deinde carbo. Nam q

По суті, ця думка була близькою до істини, оскільки *каролінзький мінускул* виник на основі античної графіки, але в конкретному втіленні кодексів IX–XI ст. було помилково відносити їх написання до римської *античності*. На відміну від *каролінзького мінускула*, Г. п. має дуже маленькі відстані між словами, успадковані від *готичного письма* (як правило, менше одного корпусу), точки або штрихи над [i], подовження вертикалі [t] над горизонталлю, готичні лігатури [st] і [et], кругле [s] у кінці слова. *Скорочення* зустрічаються рідко. Від визначення гуманістами письма як античного походить і назва першого друкарського лат. шрифту – Антиква, оскільки в основу його (при створенні в 1465 р. в монастирі Субіако біля Риму першої в Італії типографії) було покладено Г. п. Л.З., О.Л.

ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК, див. ДАТИВ

ДАВНЬОГРЕЦЬКА МОВА (грец. ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα, лат. lingua Graeca) – одна з *індоєвропейських мов*, яка була поширена на території грец. ойкумени в період з 2-го тис. до Р.Х. до IV ст. Д. м. – мова поезії, драматургії, історіографії, *риторики*, філософії, теології та природничих наук; нею розмовляли в крито-мікенську добу, в полісах класичного періоду, в імперії Александра Македонського та царствах діадохів; вона була другою державною мовою Римської імперії та державною мовою Сх. Римської імперії (Візантії), поступово перероджуючись у середньовічну (візантійську) грец. мову. Падіння Візантійської імперії в середині XV ст. традиційно вважають початком зародження новогрец. мови. В період *Середньовіччя* Д. м. стала зразком літературної мови, отримала статус класичної в Зх. Європі періоду *Відродження* та вплинула на розвиток літературної новогрец. мови, що спричинило значні відмінності між архаїзованою внаслідок тенденцій *аттикізму катаревусою* та *димотикою*; ці два різновиди грец. мови співіснували до 1974 року. В історії розвитку Д. м. виокремлюють такі періоди: протогрец. (XX–XVII ст. до Р.Х.), мікенський (XVI–XII ст. до Р.Х.), постмікенський (XI–IX ст. до Р.Х.), архаїчний (VIII–VI ст. до Р.Х.), класичний (V–IV ст. до Р.Х.), елліністичний – період формування на основі *аттичного* та *іонійського діалектів* загальногрец. мови – *койне* (κοινή (sc. διάλεκτος)) у її літературному та розмовному різновиді (III–I ст. до Р.Х.), пізньогрец. (I–IV ст.). Існує кілька теорій про походження Д. м. За однією з них, мова виокремилася в процесі міграції носіїв протогрец. мови на територію Греції (переселення могло відбутися у період з XXV по XVII ст. до Р.Х.). За іншою версією, в Грецію прийшли племена, які говорили пізньою праіндоєвропейською мовою, і

вже тут пізніше відбулися певні фонетичні зміни, які спричинили виокремлення протогрец. мови з індоєвропейської єдності. Найдавнішими відомими писемними пам'ятками Д. м. є записи архаїчним *мікенським діалектом* ("мовою") силабічним *лінійним письмом Б*, яке було розшифроване в 1950–1953 рр. *Вентрісом* та Дж. Чедвіком. Після занепаду мікенської цивілізації протягом кількох століть писемність для фіксації Д. м. не використовувалася. Приблизно з VIII ст. до Р.Х. Д. м. фіксується вже грец. *алфавітом*, який було створено на основі *фінікійського письма*. Основні групи *діалектів* Д. м. сформувалися приблизно на поч. XI ст. до Р.Х. В архаїчний та класичний періоди в Д. м. виокремлюють основні діалектні групи, які співвідносяться з грец. племенами: *іонійським (іонійський та аттичний діалекти), еолійським та дорійським*. На базі місцевих *діалектів* формувалися місцеві *койне* – узагальнені варіанти споріднених *діалектів* певної області; напр., *дорійська койне* Пелопонесу, *малоазійська іонійська койне, койне* Ахейського союзу. Від територіальних *діалектів* живої розмовної мови потрібно відрізнити штучні *діалекти* літературної мови, які, залежно від жанру, протягом віків зберігали особливості того *діалекту*, на ґрунті якого вперше виникли. Такі надлокальні діалектні форми ставали основою певного жанру: *епічний діалект* через змішання *іонійського та еолійського* перетворився на мову епосу, *дорійський діалект* був мовою хорової лірики та хорових трагедійних партій, *аттичний діалект* – мовою прозових творів. *Лексика* Д. м., поряд з лат., стала джерелом формування сучасної наукової та науково-технічної термінології. О.Л.-П.

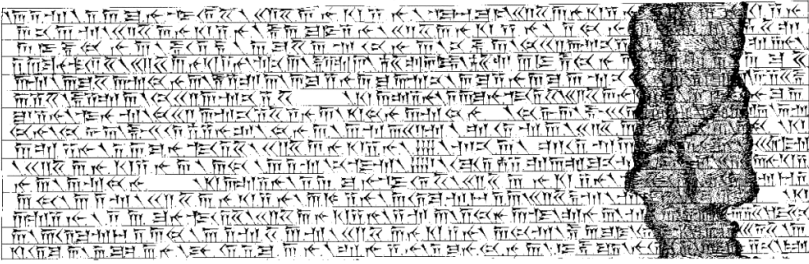
ДАВНЬОЄВРЕЙСЬКА МОВА / ІВРИТ (євр. עברית) – *мертва мова*, засвідчена в книгах *Старого Завіту* (XII–III ст. до Р.Х.) та написах у Палестині VIII–II ст. до Р.Х. Використовувалася як розмовна до I ст., розвинулася в т. зв. *мішнаїтську єврейську мову* (мову раннього Талмуду). Належить до семітських мов середнього ступеню, має скорочену систему *приголосних та дифтонгів*, розширену систему *голосних*, втратила відмінкову флексію. Для передачі *голосних звуків* на письмі була напрацьована система діакритичних знаків та

"матерів читань" (*matres lectionis*). У *морфології* виділяють 2 *роди* (чол. і жін.) та 3 *числа* (мн., двоїна, одн.). Відмінкова система зникла за винятком окремих форм *локатива*. В системі дієслова слабо розвинуті *способи* та *пасивний стан* дієслова. *Лексика* Д. м. містить власне семітську, а також запозичення з *арамейської*, *давньоєгипетської*, *аккадської* та *давньогрец. мов*. Л.О.

ДАВНЬОІНДІЙСЬКА МОВА див. **САНСКРИТ**

ДАВНЬОМАКЕДОНСЬКА МОВА – *індоєвропейська мова*, якою розмовляли племена давніх македонців, що населяли територію сучасної Македонії в античну добу. Існують різні погляди на місце Д.м. у системі *індоєвропейських мов*: її вважають архаїчним *діалектом давньогрец. мови* (О. Гофман, Г. Хаджидакіс, Л. Гіндін) або окремою індоєвропейською мовою, близькою до інших *палеобалканських мов*, зокрема, *фракійської* та *ілірійської*, яка зазнала значного впливу *давньогрец. мови* (Х. Барич, Пізані, Георгієв, *Нерознак*). Засвідчена в *глосах* (бл. 150 апелятивів та власних імен) у творах грец. авторів. Більшість лексичного матеріалу Д.м. зібрана в лексикографічній праці *Гесихія Александрійського* (V ст.). *Фонетика* характеризується наявністю довгих та коротких *голосних*, *дифтонгів* та *сонантів*. *Морфологія* реконструйована фрагментарно, зокрема, відомо про існування в системі імені основ на -о, -а та окремі *голосні звуки*. Л.О.

ДАВНЬОПЕРСЬКЕ ПИСЬМО – *клинописна писемність*, створена бл. 520 р. до Р.Х., засвідчена в написах доби давньоперської династії Ахеменідів. Відомо 5 монументальних написів, найбільш знаменитий серед яких тримовний напис на Бехистунській скелі (Д., аккадською та еламською мовами). Дешифрована в XIX ст. Г. Ф. Гротефендом (1775–1853) та Г. К. Роулінсоном (1810–1895). Знаки давньоперського *клинопису* зовнішньо схожі на шумеро-аккадські, проте за походженням вони були штучно створені для фіксації царських написів династії Ахеменідів. Містить 41 знак: 36 *фонограм* та 5 *логограм*. Фонограми позначали окремі *приголосні звуки* або відкриті *склади* (*приголосний + голосний*), логограми вживалися під впливом *клинописних систем Месопотамії*. Л.О.

Напис на Бехистунській скелі Дарія I (VI ст. до Р.Х.)

ДАКІЙСЬКА МОВА – одна з *індоєвропейських палеобалканських мов*, якою говорили жителі історичної області Дакія (сучасна зх. Частина Румунії). Д. м. вважається найбільш спорідненою з *фракійською мовою*, або навіть її північним різновидом. Дакські племена розмовляли власною мовою ще в VII в. За однією з гіпотез, один з дако-мезійських діалектів став предком албанської мови. Д. м., вочевидь, є джерелом субстратної лексики румунської мови. Л.З.

ДАКТИЛІЧНИЙ ГЕКЗАМЕТР (грец. μέτρον ἠρωϊκόν, лат. versus heroicus) – найдавніший відомий віршовий розмір, Д. г. є віршовою формою епічної поезії. Першими літературними

пам'ятками, написаними Д. г., є "Іліада" та "Одіссея" Гомера. Д. г. написані твори Гесіода (VIII–VII ст.). Д. г. використовували у структурі *елегійного дистиха* поети VII–VI ст. до Р.Х.: Каллін, Тіртей, Архілох, Семонід, Мімнерм, Феогнід та ін., а також пізніших часів – Каллімах із Кірени (310–240 до Р.Х.), Нонн Паннополітанський (V ст.). У римській літературі цей розмір увів в ужиток Енній; ним писали Вергілій, Овідій, Лукрецій, Катулл, Луцилій, Цицерон, Горацій, Проперцій, Тібулл та ін. Схеми Д. г.: $\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}/\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}/\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}/\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}/\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}/\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}}$. Д. г. складається із шести дактилів, останній при цьому завжди *каталектичний*. До того ж кожна зі *стоп* має власний ритмічний *наголос*; напр., ἄνδρα μοι ἔννεπε, | Μοῦσα, | πολὺ|τροπον, | ὅς μάλα| πολλὰ (Hom. Od. 1, 1). Arma vi|rumque sa|no||, Tro|iae qui pri|mus ab| oris (V. Ae. 1, 1). У Д. г. завжди можлива рівнокількісна заміна двох коротких *складів* одним довгим, тобто заміна дактиля спондеєм: $\text{D}\tilde{\text{A}}\tilde{\text{A}} = \text{D D}$. Іноді в Д. г. можуть траплятися *вірші*, які складаються тільки зі спондеїчних *стоп*; напр., Ἄτρείδης τὸ δ' αὐτ' ἐκ δίφρου γουναζέσθην (Hom. Il. 11, 130) $\tilde{\text{D}}\tilde{\text{D}}/\tilde{\text{D}}\tilde{\text{D}}/\tilde{\text{D}}\tilde{\text{D}}/\tilde{\text{D}}\tilde{\text{D}}/\tilde{\text{D}}\tilde{\text{D}}/\tilde{\text{D}}\tilde{\text{D}}$. *Вірш*, який складається тільки з дактилів, називається *όλοδάκτυλος*, а який тільки зі спондеїв – *όλοσπόνδειος*. *Цезури* Д. г.: 1) пентемімерес (πενθημιμερής, *semiquinaria*) *цезура* після п'ятої півстопи; напр., Μῆνιν ἄ|ειδε, θε|ά,|| Πη|ληϊά|δεω Ἄχι|λῆος (Hom. Il. 1, 1); aurea prima sata est || aetas, quae vindice nullo (O. Met. 1, 89); 2) після третього трохею (κατὰ / μετὰ τρίτον τροχάιον, *post tertium trochaeum*): Ἄνδρα μοι ἔννεπε, | Μοῦσα,|| πολὺ|τροπον,| ὅς μάλα| πολλὰ (Hom. Od. 1, 1); pandite nunc Heliconā || deae, cantusque movete (V. Ae. 7, 641); 3) гептемімерес (ἑφθημιμερής, *semiseptenaria*) *цезура* після сьомої півстопи: ὅς κε θεοῖσ' ἐπιπέιθηται, || μάλα τ' ἔκλυον αὐτοῦ (Hom. Il. 1, 218); quidquid id est, || timeo Danaos || et dona ferentes (V. Ae. 2, 49). *Цезура* після сьомої півстопи зазвичай поєднується з *цезурами*: а) після третьої півстопи (τριθημιμερής, *semiternaria*); б) після другого трохею (κατὰ δεύτερον τροχάιον, *post secundum trochaeum*); Без поєднання з зазначеними вище *цезурами* вона трапляється один раз на 100 *віршів* в "Іліаді" та один раз на 200 *віршів* в "Одіссей";

4) після четвертої *стопи*, яку називають *буколічною* (грец. βουκολική τομή, лат. caesura bucolica); часто поєднується з *цезурою* після п'ятої півстопи або після третього трохею. В *Гомера* таких *цезур* (окремих та в поєднанні з вище названими) Карл Рупрехт налічує близько 60%. У римських поетів вона з'являється значно рідше. Напр., χέρσω ῥήγνύμενον || μεγάλη βρέμει, || ἀμφὶ δέ τ' ἄκρας (Hom. II. 4, 424); ite meae, felix quondam pecus, || ite capellae (V. Buc. 1, 74). В.Ш.

ДАНТЕ (італ. Dante) Аліг'єрі (1265–1321) – видатний італ. поет доби *Відродження*, учений і політик, "батько італійської літератури", творець італ. літературної мови. Першим став писати літературні твори народною (тобто італ.) мовою, а не *латиною*. Його головний художній твір, поема "La Divina Commedia" ("Божественна Комедія", 1307–1321), вважається

шедевром світової літератури. Погоджуючись із церковною картиною *Середньовіччя*, Д., однак, відстоював пріоритет світської влади в боротьбі між імперією та церквою (латинськомовний трактат "Monarchia", 1310–1313). Поряд з *Петраркою* та *Боккаччо* сприяв розвитку італійської розмовної мови (латинськомовний трактат "De vulgari eloquentia" ("Про народне красномовство"), 1305). Творчість Д. спирається як на античний, так і на середньовічний фундамент. Це знайшло відображення в поетичних ("La vita nuova") та філософських творах Д. (італійськомовний трактат "Il Convivio" ("Бенкет"), 1304–1307), у "Божественній комедії". Д. неодноразово звертався до багатства духовного світу *античності*, шанував Гомера, Аристотеля, Вергілія, Горация, Овідія, Лукана, Стація. Їхні ідеї та образи поряд з ідеями середньовічних філософів та містиків лягли в основу просвітницького християнського гуманізму Д., що мав на меті досягти універсальності й реалізму. Літературними джерелами "Божественної комедії" стали середньовічні й античні твори, при цьому з античних

джерел поеми Д. найбільше значення має "Енеїда" Вергілія, у якій описується сходження Енея в Тартар для того, щоб побачити свого покійного батька Анхіза. Тінь Вергілія стає провідником Д. під час його мандрування пеклом і чистилищем. Язичник Вергілій отримує в поемі Д. роль, яку в середньовічних "видіннях" виконував ангел. Цей сміливий прийом до деякої міри пояснюється тим, що в *Середні віки* Вергілія вважали за провісника християнства ("християнином до Христа") на основі вільного тлумачення одного місця з його IV еклоги, де прорікається про наступ "золотого віку", що символізується з образом хлопчика, з народженням і змушнінням якого на землі з'являться мир і добробут. Через усю "Божественну комедію" наскрізною ниткою проходить пошановливе ставлення до *античності*. У ставленні до *античності* виразно проявляються суперечності в свідомості Д. Як людина *Середньовіччя*, він не міг нагородити античних письменників райським блаженством, тому що вони були язичниками. Навіть Вергілій не допущений у рай. Але поет не хотів покарати великих людей античного світу і створив для них окреме місце – лімб, де вони не зазнають мук у нагороду за ту славу, якої заслужили на землі своєю працею, талантом і знаннями. С. Л.

ДАТИВ / ДАВАЛЬНИЙ ВІДМІНОК (грец. ἡ δοτική, лат. *dativus*) – один з непрямих *відмінків*, який об'єднує функції трьох індоєвропейських *відмінків*: власне Д., *інструменталія* та *локатива*. В *давньогрец. мові* власне Д. означає особу чи предмет, на яку переноситься дія *дієслова* чи для якої щось існує чи відбувається. Д. виступає як непрямий додаток при *перехідних* і *неперехідних дієсловах*, прислівниках, прикметниках і, зрідка, іменниках. Д. керують дієслова (та споріднені за семантикою прикметники) зі значенням: 1) "виявляти", "повідомляти", "наказувати", "слідувати" (напр., πλησιάζω "наближатися до когось", ἔπομαι, ἀκολουθέω "йти за кимось", πείθομαι "переконувати когось"); напр., Κύρος δίδωσιν αὐτῷ ἕξ μηνῶν μισθόν (Хен. Ап. 1, 1, 10) "Кір дав йому платню за шість місяців"; 2) *приятних* чи *ворожих стосунків* (напр., βοηθέω "допомагати", ἀρέσκω "подобатися", φθονέω "заздрити", μέμφομαι "дорікати", ἀπειλέω "загрожувати"); напр., μετέμελεν δ' αὐτοῖς ἀπάντων τῶν

εἰρημένων (Isocr. 5, 23) "співчував їм через усе сказане". Д. у власній функції може позначати: 1) інтерес (грец. ἡ χαριστική / ἀντιχαριστική δοτική, лат. *dativus commodi / incommodi*): позначає особу, на користь / шкоду або на честь якої відбувається дія чи існує стан; напр., πιστεύω "довіряти", χαρίζομαι "догоджати"; πυρὸς βροτοῖς δοτῆρ' ὄραξ Προμηθεά (Esch. Prom. 612) "Прометей, як бачиш, подарував смертним вогонь"; πᾶς ἀνὴρ αὐτῷ πονεῖ (Soph. A. 1366) "кожен чоловік для себе трудиться"; ἄλλω ὁ τοιοῦτος πλουτεῖ, καὶ οὐχ ἑαυτῷ" (Pl. Menex. 246e) "такий чоловік багатий для іншого, а не для себе"; 2) почуття (грец. ἡ ἔθικὴ δοτική, лат. *dativus ethicus*): позначає особу, яка відчуває чи виражає певні емоції; напр., ἐμοὶ βουλομένω "за моїм бажанням"; ἡμῖν ἡδομένοις "нам на радість"; οὕτως ἔχει σοι ταῦτα (Soph. An. 37) "так він собі мав"; ἀσμένοις τοῖς ἀνθρώποις τὸ φῶς ἐγένετο (Pl. Crat. 418d) "світло з'явилося на радість людям"; 3) співвідношення (грец. ἡ δοτικὴ τῆς συναναφορᾶς, лат. *dativus (cor)relationis*): називає особу, по відношенню до якої щось є співмірним, зіставляється у просторі й часі; напр., τῷ γὰρ καλῶς πράσσοντι πᾶσα γῆ πατρὶς "для того, кому щастить, уся земля батьківщина", μετὰ γὰρ Θηβαίων τῶν ἡμῖν ἐχθίστων... ἦκετε (Th. 2, 71) "оскільки ви йдете з фіванцями, найгіршими, як на нас"; 4) належність (грец. ἡ κτητικὴ / τῆς χρήσεως δοτικὴ, лат. *dativus possessivus*): поєднується лише з назвами осіб залежно від дієслів εἰμί, ὑπάρχω, πέφυκα, γίγνομαι "бути, існувати"; напр., ἐνταῦθα Κύρω βασίλεια ἦν καὶ παράδεισος μέγας (Xen. An. 1, 2, 7) "там був царський палац Кіра та великий сад"; ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν (Lys. 1, 9) "коли у нас народилося дитя"; ἄλλοις μὲν χρήματά ἐστιν, ἡμῖν δὲ σύμμαχοι ἀγαθοί (Th. 1, 86) "у інших є багатства, а в нас – добрі союзники"; 5) виконавця (грец. ἡ δοτικὴ τοῦ ἐνεργοῦντος προσώπου, лат. *dativus auctoris*): вказує на діючу особу, зокрема, в конструкціях з *віддієслівними прикметниками* як предикатив та з дієсловами в *пасивному стані у перфекті, плюсквамперфекті* чи *футурі III*; напр., ὠφελήτεια σοὶ ἢ πόλις ἐστὶν (Xen. Mem. 3, 6, 3) "ти маєш допомогти місту"; τῶν πραγμάτων ὑμῖν ἐκείνων αὐτοῖς ἀντιληπτέον ἐστίν (Dem. 1, 2) "ви повинні взяти самі ці справи". Д. у функції *інструменталія* може позначати: 1) супровід (грец. ἡ δοτικὴ τῆς συνοδείας, лат. *dativus comitativus*); напр., φαίνεται γὰρ ναυσί τε πλείεσταις αὐτὸς

ἀφικόμενος (Th. 1, 93) "він, як виявилось, прибув з численними кораблями"; 2) спільноту (грец. ἡ δοτικὴ τῆς κοινῶνίας, лат. *dativus sociativus*); напр., μάχομαί τι "битися з кимось", πολεμέω τι "воювати з кимось", στασιάζω τινί "сперечатися з кимось"; ἀνάγκη δ' οὐδὲ θεοὶ μάχονται (Pl. Prot. 345d) "з долею і боги не борються"; 3) знаряддя (грец. ἡ δοτικὴ τοῦ ὀργάνου, лат. *dativus instrumenti*); напр., μὴ ὁμολόγει δῆλωμα συλλαβαῖς καὶ γράμμασι πράγματος ὄνομα εἶναι (Pl. Crat. 433b) "не погоджуйся, що ім'я – це прояв речі літерами та складами"; 4) спосіб дії (грец. ἡ δοτικὴ τοῦ τρόπου, лат. *dativus modi*); напр., βιά "силою", δημοσία "на державному рівні", κοινῇ "спільно", (τῷ) ἔργῳ і τῷ ὄντι "в дійсності", λάθρα "таємно", σιγῇ "мовчки", (μεγάλῃ) σπουδῇ "з (великим) поспіхом", τούτῳ τῷ τρόπῳ "таким чином", οὐδενὶ τρόπῳ "ніяким чином", πάντι τρόπῳ "будь-яким способом", τῷ αὐτῷ τρόπῳ "так само"; πολλῇ βοῇ προσέκειντο (Th. 4, 127) "вони наступали з великим криком"; μὴ θείν δρόμῳ, ἀλλ' ἐν τάξει ἕπεσθαι (Xen. An. 1, 8, 19) "не бігцем, а йти шеренгою"; 5) міру (грец. ἡ δοτικὴ τοῦ μέτρου, лат. *dativus mensurae*); напр., πολλῶ (μεῖζων) "набагато (більший)", ὀλίγῳ (μεῖζων) "трошки (більший)", τοσούτῳ... ὅσῳ (μεῖζων) "настільки... наскільки (більший)"; τέχνη δ' ἀνάγκης ἀσθενεστέρα μακρῶ (Esch. Prom. 514) "мистецтво набагато слабше за необхідність"; οὐ πολλαῖς ἡμέραις ὕστερον ἦλθεν (Xen. Hell. 1, 1, 1) "він прийшов небагатьма днями пізніше"; 6) причину (грец. ἡ δοτικὴ τῆς αἰτίας, лат. *dativus causae*); напр., οὐκ οἶονταί με εὐνοία τοῦτο ποιεῖν... οὐδ' ἐγὼ δυσνοία τοιοῦτον οὐδὲν δρῶ (Pl. Theaet. 151c) "вони не вважають, що я роблю це через прихильність, ... я ж нічого такого не роблю через неприязнь"; 7) відношення (грец. ἡ δοτικὴ τῆς ἀναφορᾶς, лат. *dativus relationis*); напр., ἀσθενὴς τῷ σώματι (Dem. 21, 165) "слабкий тілом". Д. у функції *локатива* може позначати: 1) місце (грец. ἡ δοτικὴ τοῦ τόπου, лат. *dativus loci*); напр., τὰ τρόπαια τὰ τε Μαραθῶνι καὶ Σαλαμῖνι καὶ Πλαταιαῖς (Pl. Menex. 245a) "пам'ятники перемог при Марафоні, Саламіні та Платеях"; 2) час (грец. ἡ δοτικὴ τοῦ χρόνου, лат. *dativus temporis*); напр., τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ ἀφίκοντο ἐπὶ τὸν ποταμὸν (Xen. An. 4, 8, 1) "у перший день прибули до річки"; ἐν νυκτὶ βουλὴ τοῖς σοφοῖσι γίγνεται (Men. Mon. 222) "рішення в розумних з'являється вночі"; Д. часто вживається також після дієслів, які мають префікси ἐν-, ἐπι-, παρα-, περι-, προσ-, συν-, ὑπο- (грец. ἡ προθετικὴ δοτικὴ, лат. *dativus praepositivus*); напр., ταῖς συνθήκαις καὶ ταῖς

σπονδαῖς ἐμμένειν (Th. 5,18) "дотримуватися угод та договорів";
 συνελόλεται Κύρω πρὸς αὐτόν (Хен. Ап. 1, 4, 2) "він вирушив з
 Кіром проти нього"; τοῖς κακοῖς περιίπτουσι (Хен. Мет. 4, 2, 27)
 "нападають на поганих"; ἑλλίδας ἐμποιεῖν ἀνθρώποις (Хен. Суг. 1,
 6, 19) "дати людям надію". У лат. мові Д. – непрямої відмінки, у
 назві якого є вказівка на синтаксичну функцію непрямого додатку
 (obiectum indirecti), що відповідає на питання: кому?, чому?
 Д. вживається при *перехідних* та *неперехідних дієсловах* зі
 значенням: 1) "давати, дарувати" (dare, donare); 2) "обіцяти,
 пропонувати" (promittere, polliceri, proponere); 3) "допомагати,
 доручати" (auxiliari, mandare, за винятком, iuvare); 4) "наказувати,
 підкорятися" (imperare, parere, за винятком iubere) та ін.; напр.,
 mihi populus Romanus aeternitatem immortalitatemque donavit
 (С. Pis. 7) "мені римський народ подарував вічність і безсмертя";
 5) при дієсловах, утворених за допомогою префіксів (ad-, ante-,
 in-, inter-, post-, prae-, super- та ін.); напр., terror incidit exercitui
 (Сs. В. G. 3, 13) "страх охопив військо"; Pelopidas omnibus
 periculis affuit (Нер. 16, 4, 3) "Пелопід брав участь в усіх
 небезпечних подіях". У деяких випадках вживання Д. у функції
 непрямого додатку не збігається з дієслівним керуванням в укр.
 мові; напр., Germani agriculturae non student (Сs. В. G. 6, 22)
 "Германці не займалися землеробством"; ipse mihi gratulatus sum
 (С. Fam. 3, 11, 2) "я сам себе привітав". Д. непрямого додатку
 можливий також при прикметниках зі значенням: "корисний"
 (utilis), "шкідливий" (noxius), "необхідний" (necessarius), "зручний"
 (commodus), "схожий" (similis), "нещасний" (miser), "щасливий"
 (felix), "приємний" (suavis), "довірливий" (credulus) та ін.; напр.,
 o vita misero longa, fellici brevis (Суг. 476) "о життя, довге для
 нещасного, коротке для щасливого"; carpe diem, quam minimum
 credula postero (Н. Od. 1, 2, 7–8) "лови день, як найменше
 довіряй наступному (дню)" або при прислівниках; напр.,
 convenienter naturae vivere "жити згідно природі". Для
 визначення особи (предмета), на яку скерована дія дієслова-
присудка, вживається Д. інтересу; він виражає зацікавленість
 об'єкта через відношення його до інших предметів, до дії чи
 обставини та має такі відтінки значення: 1) Д. користі або шкоди
 (dativus commodi / incommodi) означає зацікавлену в дії особу
 (предмет); напр., non scholae, sed vitae discimus (Sen. Ep. 106)
 "ми вчимося не заради школи, а заради життя"; 2) Д. належності

(*dativus possessivus*) означає особу, якій належить предмет, що виступає в реченні в ролі *підмета*, сполучається з допоміжним дієсловом *esse* "бути"; напр., *ubi mihi est filius?* (Plaut. *Va.* 244) "де мій син?"; *an nescis, longas regibus esse manus?* (O. *Her.* 17) "хіба ти не знаєш, що в царів довгі руки?". Д. належності можливий у фразеологічних зворотах із значенням "мати / давати ім'я"; напр., *leges decemvirales, quibus tabulis duodecim est nomen* (L. 1, 34) "закони децемвірів, які мають назву дванадцяти таблиць"; 3) Д. виконавця (*dativus auctoris*) вказує на діючу особу та залежить від пасивної форми дієслова-присудка, вираженого *герундивом* або *дієприкметником* минулого часу *пасивного стану* (*participium perfecti passivi*) у сполученні з особовою формою дієслова *esse* "бути"; напр., *mihi res tota provisa est* (C. *Verr.* 4, 91) "я все передбачив"; 4) Д. моральної оцінки (*dativus ethicus*) є *відмінком* особових займенників, переважно 1-ї ос. одн., виражає емоції при безпосередньому спілкуванні; напр., *hic mihi quisquam misericordiam nominat?* (Sl. *Cat.* 52, 11) "тут у мене хтось згадує про співчуття?"; 5) Д. мети (*dativus finalis*) вказує на призначення та бажаний результат дії в сполученні з дієсловами *esse*, *feri* у значенні "слугувати чим", а також у сполученні з дієсловами: *dare* "давати", *tribuere* "наділяти", *vertere* "обертати", *habere* "мати", *accipere* "отримувати", *mittere* "відправляти", *venire* "приходити" та ін. для відповіді на питання, з якою метою відбувається дія. Д. мети, як правило, поєднується з Д. користі або шкоди (*dativus commodi / incommodi*) для визначення особи, на користь якої скерована дія, утворюючи синтаксичну конструкцію Д. подвійний (*dativus duplex*); напр., *magno malo est hominibus avaritia* (Auct. ad *Her.* 2, 37) "жадібність є великим нещастям для людей"; *venio tibi auxilio* "йду тобі на допомогу". В поетичному мовленні, а також у пізній прозі трапляються давальні *відмінки* з функціональною семантикою, запозиченою з *давньогрец. мови*; напр., *solus tibi certat* (V. *Ae.* 5, 8) "лише він сперечається з тобою". Під впливом *давньогрец. мови* з'явився також Д. співвідношення (*dativus correlative*), який виражається *дієприкметниками*, похідними від дієслів руху, і служить для позначення особи, по відношенню до якої щось є співмірним, зіставляється в просторі і часі; напр., *Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum*

Thessaliae venientibus ab Epiro (Cs. В. С. 3, 80, 1) "Цезар перейшов Гомфи, які були першим містом Фесалії зі сторони Епіру". О.Л.-П., О.М.

ДВОЇНА (грец. ὁ δῦϊκός, лат. dualis) – форма відмінювання та дієвідмінювання, яка використовувалася для позначення двох або парних осіб чи предметів (напр., τὸ πόδε "ноги", τὸ χεῖρε "руки", τὸ ὀφθαλμῷ "очі", τὸ Διосκούρω "Діоскури", τὸ ἀδελφῷ "брати", τὸ βίε "бики"). Ця категорія збереглася, крім *давньогрец. мови*, у *санскриті*, *давньоєврейській*, *давньолат.*, *давньогерманській*, *готській*, *старослов'янській* та інших мовах, однак жодна з нових мов не зберегла Д. Однією з характерних рис морфологічної системи *давньогрец. мови*, притаманних як системі імені, так і дієслівній парадигмі, був поступовий занепад категорії Д., що більшою чи меншою мірою проявлялося в різних *діалектах*. Найбільш консервативним у цьому відношенні виявився *аттичний діалект*. У системі іменного відмінювання використовувалися закінчення:

Відмінки	Артикль	I відміна	II відміна	III відміна
N., Acc., V.	τό	-ᾱ	-ω	-ε
Gen., Dat.	τοῖν	-αιν	-οιν	-οιν

У системі дієслівного відмінювання використовувалися закінчення:

Ос.	Головні часи		Історичні часи			Imperativus	
	act.	med. et pass.	act.	med.	aor. pass.	act.	med. et pass.
1	=1 pl.						
2	-τον	-σθον	-τον	-σθον	-τον	-τον	-σθον
3	-τον	-σθον	-την	-σθην	-την	-των	-σθων

Поступово використання Д. стає менш поширеним, а значення конкретизується числівником δύο "два" та його синонімами, що

використовуються в поєднанні з множиною. До I ст. до Р.Х. Д. у *давньогрец. мові* зникла остаточно. Лише в II–III ст. наслідком аттикістичних архаїзаторських тенденцій стало штучне відновлення використання Д. в літературній мові. О.Л.-П.

ДВОРЕЦЬКИЙ (рос. Дворецкий) Йосиф Хана(а)нович (1894–1979) – рос. філолог-класик, редактор, перекладач. Уклав найбільш повний давньогрецько-російський словник, редактором якого був *Соболевський*. Як співробітник та помічник проф. Д. М. Королькова, працював над створенням найбільш детального латинсько-російського словника (бл. 200 тис. слів та словосполучень з контекстними значеннями), виданого 1949 р. з численними перевиданнями. О. Л.-П.

ДЕБРУНЕР (нім. Debrunner) Альберт (1884–1958) – швейцарський філолог-класик та індоєвропеїст. Проф. порівняльної лінгвістики та *санскриту* в ун-ті Єни, проф. *класичної філології* та індоєвропеїстики в ун-ті Базеля, зав. каф. індоєвропейського мовознавства та *класичної філології* в Берні. Автор бл. 600 опублікованих робіт з індогерманістики та досліджень з *давньогрец. мови*. Надзвичайно цінною для екзегетичних досліджень Біблії є його "Grammatik der neutestamentlichen Griechisch" (у співавторстві з Ф. Бласом) (створена 1913; витримала близько 10 видань у період з 1896 по 1960; перекладена англійською мовою Р. Фанком: Blass F., Debrunner A. A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature, 1961). Інші праці Д.: "Griechisch Wortbildungslehre" (1917), "Nachklassisches Griechisch" (1933), 2-тт. "Griechische Grammatik" (у співавторстві з *Швіцером*) (1950). "Grundfragen und Grundzüge des nachklassischen Griechisch" (1953–1954) та ін. О.Л.-П., Н.Р.

ДЕЕТИМОЛОГІЗАЦІЯ (лат. префікс de- зі значенням заперечення, грец. ἔτοςος "істинний, правильний" та λόγος "судження") – втрата словом первинних етимологічних зв'язків, тобто втрата смислового зв'язку з твірною основою або морфологічного поділу, в результаті чого слово (чи його частини/ морфеми) стають немотивованими. Явище Д. вперше

описане Платоном, як процес затемнення, зникнення *внутрішньої форми* слова, наслідком чого є порушення співвідношення між назвою та названою річчю. Наприклад, Платон пояснює походження слова "боги": оскільки, на його думку, перші люди обожнювали природні об'єкти (сонце, землю, зірки тощо), то за їхньою здатністю здійснювати кругообіг вони назвали їх θεοί, похідним від слова θεῖν "бігти". З часом, коли люди пізнали інших богів, їх стали називати цим же словом, що вже не відображало первинного смислу. Д., за Платоном, найчастіше виникає внаслідок зміни значення, звучання слів, а також запозичувань. Н.Р.

ДЕКРЕТИ (лат. decreta "рішення, постанови") – державні правові акти, які затверджувалися народними зборами в координації з радою, а також іноді з чільними представниками уряду. В Афінах Д. (ψήφισμα) міг бути введений у дію без попереднього парафування радою. Протокол (ἀναγραφή) офіційного засідання ради і народних зборів записували на *папірусі* або дерев'яних табличках. Зміст деяких з таких записів чеканили або гравірували на стелах, які потім споруджували в публічних місцях. Структура Д.: 1) інвокація (спеціальний заклик); 2) дата; 3) імена представників законопроекту; 4) преамбула (мотивація); 5) формула введення Д. в дію; 6) виголошення пропозиції; 7) правки; а також інструкції для гравіювання і представлення громадськості. А.П.

ДЕЛЬБРЮК (нім. Delbrück) Бертольд Густав Готліб (1842–1922) – нім. мовознавець, фахівець з порівняльного мовознавства, один з головних представників школи молодогограматиків. Проф. у Галлі та Єні, ректор Єнського ун-ту. Сферою наукових зацікавлень Д. був порівняльно-історичний *синтаксис індоєвропейських мов*, який він вивчав переважно на матеріалі *давньогрец. мови та санскриту*. Разом з *Бругманом* написав монументальний "Нарис порівняльної граматики індоєвропейських мов"

("Grundriß der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen"), де йому належать три останні томи, присвячені *синтаксису* (1893, 1897, 1900). Д. фактично заклав підвалини науки про історичний *синтаксис*; багато його спостережень і висновків не втратили свого значення й досі. Основні праці: "Das altindische Verbum" (1874); "Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen" (3 тт., 1893–1900); "Grundfragen der Sprachforschung" (1901); "Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen" (1919). С.Н.

ДЕН (франц. Dain) Альфонс (1896–1964) – франц. палеограф і візантиніст, директор Колегії ун-тів Франції, член Академії написів та художньої літератури. Займався грец. *кодикологією* та упорядкуванням каталога світового фонду грец. рукописів. Праці Д.: "Les manuscrits d'Onésandros" (1930), "Inscriptions grecques du Musée du Louvre. Les textes inédits" (1933); "La tradition du texte d'Héron de Byzance" (1933); "Inscriptions grecques du Musée du Bardo" (1936); "La collection florentine des tacticiens grecs" (1940); "Leçon sur la stylistique grecque" (1941); "Leçon sur la métrique grecque" (1944); "Les manuscrits (où apparaît le mot "codicologie")" (1949); "Les types de phrase en grec" (1952); "Les manuscrits. Nouvelle édition revue" (Paris, 1964); "Traité de métrique grecque" (1965); "Le "Poliorcétique" d'Énée le Tacticien" (1967). Л.З.

ДЕНТАЛЬНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – індоєвропейські зімкнені *приголосні звуки*, з яких походять передньоязикові *давньогрец. мови*. Грец. глухий напружений звук τ відповідає дентальним проривним глухим майже в усіх *індоєвропейських мовах* (напр., грец. τός, лат. tud, дн.-інд. tat, лит. tas, ст.-слов. ТО). Передньоязиковий ненапружений *придиховий* θ має своїм відповідником глухий фрикативний в італійських мовах, у решті індоєвропейських мов відповідає передньоязиковому дзвінкому зімкненому звукові dh (напр., грец. θαρρός, лат. fortis, дн.-інд. dhṛṣṇú-, гот. da-daúrsum, ст.-слов. *дръзъкъ*). Дзвінкий передньоязиковий звук δ, адекватний d у більшості *індоєвропейських мов* (у германських мовах – глухому дентальному); напр., грец. δόμος, лат. domus, дн.-інд. dámos, ст.-слов. *ДОМЪ*). Л.З.

ДЕПОНЕНТНІ ДІСЛОВА, див. ВІДКЛАДНІ ДІСЛОВА

ДЕТЕРМІНАТИВ (таксограма, або семаграма) – *ідеограма*, яка використовувалася для позначення семантичних категорій слів у логографічному письмі. Д. не вимовлявся. За функцією Д. подібний до класифікатора в мовах Сх. Азії. В єгипетській *ієрогліфіці* Д. використовувалися для розрізнення слів при читанні омофонів. Д. містили символи на позначення богів, людей, тварин, рослин, частин тіла та абстрактних понять; напр., після слів jб "козеня" та jб "відчувати спрагу" стояли символи у вигляді стрибаючого козеняти та людини, що підносить до рота ріг. У клинописних текстах шумерською, аккадською та *хетською* мовами перед або після іменників ставилися шумерські слова-Д., які позначали, до якої семантичної групи належить дане слово. Л.О.

ДИГАММА (грец. τὸ δίγαμμα "подвійна гамма") – шоста літера давньогрец. алфавіту (F), яка вимовлялась як [в], зникла в *іонійсько-аттичному діалектах* ще до появи найстаріших написів. Д. довгий час зберігалася в *північно-західних та дорійських діалектах*, також у *лесбоському*; в написах вона могла позначатися літерою β (елейс. βοκίαρ = атт. οἰκίας, лесб. βρόδον = атт. ῥόδον, цаконськ. βάννι < *Φαρνίόν). Сліди Д. можна побачити, зіставляючи слова спільного індоєвропейського походження та інших давньогрец. *діалектів*, де вона існувала до елліністичної доби (напр., грец. οἶνος < *Φοῖνος, лат. vinum). Між *голосними* Д. зникає (Δί < *ΔιFι, ὄγδοος < *ὄγδοFος); також зникає Д. у інтервокальних групах з ν, ρ, λ (ξένος < *ξεFνος). На початку слова перед *голосними* ο, ε та *дифтонгом* ου Д. зникає, інколи залишаючи по собі важкий *придих* (напр., ὄχος < *Φοχος, ἔσπερος < *Fεσπερος); важкий *придих* дає початкова сполука σF (ἡδύς < *σFαδύς). У *дифтонгах* αυ, ευ, ηυ, ου звук υ перед наступним *голосним звуком* переходив у Д., яка далі зникла (*βουος > *βοFος > βοός). Початкова сполука τF перейшла в σ (σός < *τFος, лат. tuus), о́у < *τFυ, лат. tu); у середині слова τF перейшло в *іонійському діалекті* в σσ, в *аттичному* дало ττ: τέτταρες < *τετFαρες. Л.З.

ДИГЛОСІЯ (грец. ἡ διγλωσσία "двомовність") – одночасне існування в суспільстві двох мов або двох різних форм однієї мови, застосовуваних у різних функціональних сферах. На відміну від двомовності та багатомовності, Д. як соціолінгвістичний феномен передбачає свідому оцінку мовцями за шкалою "високе – низьке", "урочисте – повсякденне" тощо. Компонентами Д. можуть бути різні мови (напр., франц. та рос. у дворянському суспільстві Росії в кін. XVIII ст.), різні форми однієї мови (літературна та розмовна мова – напр., *катаревуса* та *димотика*), різні мовні стилі (напр., книжний і розмовний стилі в "теорії трьох штилів" М. В. Ломоносова). Термін Д. був запропонований американським лінгвістом Чарльзом Фергюсоном у кінці 1950-х рр. Л.З.

ДИГРАФ (грец. δι(σ) "двічі, подвійний" та γραφή "запис") – сполучення двох *голосних* або *приголосних звуків*, що вимовляються як один *склад* і на рівні вимови позначають один звук. У *лат. мові* первісні *дифтонги* стали Д. ae (<*ai) та oe (<*oi), в I ст. монофтонгізувалися і позначали одиничний *голосний* [e] (напр., aera [e-ra], praesidium [пре-зі-ді-ум], roena [пе-на]). У навчальній практиці традиційно зберігається пізні монофтонгічне читання Д.; при класичній вимові – дифтонгічне. Д. *голосних звуків* прирівнюються до довгих *голосних*. Д. також називаються буквосполучення *приголосних звуків* з літерою h (th, ph, ch, rh), які використовувалися для передачі *придихових приголосних звуків* у словах давньогрец. походження і на рівні вимови передають один звук: th [т], ph [ф], ch [х], rh [р]. І.Ш.

ДИМОТИКА (грец. ἡ δημοτική "народна (мова)") – літературна норма новогрец. мови, яка стала офіційною мовою Греції після тривалого протистояння з *катаревусою*; історично склалася на основі розмовної грец. мови візантійського періоду. Основоположником сучасної новогрец. літератури Д. вважається національний поет Греції Д. Соломос (1798–1857). У 1888 р. у світ вийшла відома книга Я. Психаріса (1854–1929) "Моя подорож" ("Το ταξίδι μου"), яка стала своєрідним маніфестом димотикістів. Представники Нової Афіньської школи в особі свого засновника поета К. Паламаса (1859–1943) та його значних послідовників таких, як А. Палліс (1851–1953),

П. Властос (1879–1941), А. Ефталіотіс (1849–1923) послідовно впроваджували Д. у літературну творчість. Переклади Д. "Іліади" та *Нового Завіту* А. Паллісом, "Одіссеї" А. Ефталіотісом утвердили Д. як повноцінну і повноправну літературну мову. У 1917 р. ліберальний уряд Е. Венідзелоса запровадив Д. у сфері шкільної освіти; з цього часу і до 1967 р. (з невеликими інтервалами 1921–1923 рр. та 1935–1936 рр., коли при владі був право-консервативний уряд) відчутними стають прогресивні тенденції у вирішенні мовного питання. У 1967 р. військова хунта знову проголосила офіційною мовою *катаревусу*. З поваленням у липні 1974 р. військового режиму і відновленням демократії, мовне питання було вирішене на користь Д. остаточно. Л.З.

ДИПЛОНСЬКИЙ НАПИС – короткий текст, записаний на грец. керамічній вазі, датований приблизно 740 р. до Р.Х.

Відомий тим, що є одним з найбільш ранніх прикладів використання грец. *алфавіту*. Текст записаний архаїчною формою грец. *алфавіту*, в якій літери ще повторюють символи *фінікійського письма*: напрямок письма справа наліво, причому певні букви розташовуються дзеркально до того, як вони відображуються в грец. *алфавіті*. У фрагменті 46 знаків, з перших 35-ти можна прочитати давньогрец. *вірш гекзаметром*. Вважається, що другий *вірш* є *дистихом*, проте точна його інтерпретація непевна. Оригінальний напис: **ΝΟΣΝΥΝΟΡΧΕΣΤΟΝΠΑΝΤΟΝΑΤΑΛΟΤΑΤΑΠΑΙΖΕΙΤΟΤΟΔΕΚΛΜΙΝ**. Із словоподілом і *діакритиками*: **νοσ νυν ορχεστον παντων αταлотата παιζει τοτοδεκλ[]μ ι ν[←**. У класичній орфографії: **ὄς νῦν ὀρχηστῶν πάντων ἀταλώτατα παιίζει τοῦ τότε [κᾶλὸν ἄγαλμα ?]** (або інший іменник сер. *роду*). Переклад: той, хто з усіх нинішніх танцівників найжвавіше танцює, (отримає) цей [прекрасний подарунок?]. А.П.

ДИСИМІЛЯЦІЯ (грец. ἡ ἀνομοίωσις, лат. *dissimilatio* "розподібнення") – втрата схожості між сусідніми *приголосними звуками*. В *давньогрец. мові* Д. *придихових приголосних звуків* вимагає, щоб два сусідніх *склади* не починались із *придихових приголосних* (*закон Грасмана*). Д. *сонорних*, або *плавних* полягає в тому, що при збігові в одному слові двох *плавних* *λλ* дає *ρλ*, а *ρρ* дисимілюється в *λρ* (напр., *ναύκληρος* < **ναυκραρος*); інколи один з *плавних* зникає зовсім (напр., *φαῦλος* < **φλαυρος*). Також дисимілюються *передньоязикові* (*δ, τ, θ*) з наступним *τ* у сполученні *στ* (напр., *ἄστος* < **ἄδτος*, *πειστός* < **πειθτος*). У *лат. мові* Д. заторкнула переважно *сонанти*, зокрема *плавні l та r*. Як і *асиміляція*, Д. була прогресивна та регресивна. Регресивна Д. більш частотна, особливо в розмовній *латині*. Типові приклади регресивної Д.: а) *rr* > *lr* : **peregrinus* > *pelegrinus*; б) *ll* > *rl* : **caeluleus* > *caeruleus*; в) *nn* > *rn* : **canmen* > *carmen*; г) *ll* > *nl* : **cultellum* > *cuntellum*; ґ) *rr* > *nr* : **meretrix* > *menetrix*; д) *mb* > *nb* : **temebrai* > *tenebrae*. До прогресивної Д. належить перехід *l* в *r*: *ll* > *lr*, характерний для суфіксів *-alis-, -clo-, -blo-*, якщо в корені наявний звук *l*; напр., **militalis* > *militāris*, **semelaclom* > *simulacrum*, **ventilablom* > *ventilabrum*. Л.З., В.М.

ДИСТИХ ЕЛЕГІЙНИЙ (грец. ἐλεγεία, лат. elegion) – *строфа*, яка складається із двох *віршів*: перший – *дактилічний гекзаметр*, другий – *елегічний пентаметр*. Д. е. використовували поети Архілох, Каллін, Тиртей, Солон, Феогнід, Мімнерм, Овідій, Проперцій, Тібулл та інші. Метрична структура: F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F J || F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F || F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F $\hat{\text{A}}\hat{\text{A}}$ / F. Напр., τίς δὲ βίος, τί δὲ τερπνὸν ἄτερ χρυσῆς Ἀφροδίτης; // τεθναίην, ὅτε μοι μηκέτι ταῦτα μέλοι (Mimn. Fr. 1); haec tua Penelope lento tibi mittit, Ulixee; // nil mihi rescribas attinet: ipse veni (O. Her. 1–2). В.Ш.

ДИФТОНГ (грец. ἡ δίφθογγος, лат. diphthongus "подвійний звук") – фонетично цілісний *голосний звук*, що складається з двох елементів, які утворюють один *склад*. На письмі Д. часто позначається *диграфом* – стійким поєднанням двох *літер*, які читаються однаково практично в усіх випадках. У *давньогрец. мові* Д. поділяються на власні (κύριοι), в яких вимовляються обидва звуки, причому перший з них є складотворчим (αι [ai], ει [ei], οι [oi], υι [üi], αυ [au], ευ [eu], ηυ [eu]), та невласні (καταχρηστικοί), які вимовляються як один звук (ου [u], α [a], η [e], φ [o]). Літера ι у невластных Д. не вимовляється і називається "*йота підписна*", оскільки пишеться під літерою. При *маюскулах* ι ставиться біля літери, яка вимовляється, і називається "*йота приписна*". У *лат. мові* давньогрец. Д. передавалися таким чином: αι – ae (напр., αἵμα – haema), ει – i (напр., χειρουργός – chirurgus), οι – oe (напр., Κροῖσος – Croesus), αυ – au (напр., αὐτόχθων – autochton), ευ та ηυ – eu (напр., εὐνοῦχος – eunuchus). У *класичний період лат. мови* було чотири Д.: au[au/v], eu[eu/v], ae [ai], oe [oi]. Д., що позначають один звук: ae [e] – aera, praesidium; oe [e] – roena. До Д., що позначають два звуки належать: au [aʷ] – auditorium; eu [eʷ] – Eurora. У I ст. Д. [ae] та [oe] монофтонгізувалися та стали *диграфами*. Якщо кожна літера Д. має бути прочитана окремо (явище *дієрези*), то над другою літерою ставляться знаки роздільної вимови " (punctum diaerēsis, двокрапка, *трема*), або знак довготи ¯; напр., ὄϊς "вівця", αἆρ/αἆρ [a-ep] "повітря, роѐта/роѐта [по-е-та] "поет". Д. прирівнюються до довгих *голосних звуків*. О.Л.-П., І.Ш.

ДІАКРИТИКИ (грец. διακριτικός "який слугує для розрізнення", лат. diacritica) – допоміжні знаки, які використовуються в *давньогрец. мові* для уточнення читання деяких літер. Д. були введені в епоху *еллінізму* (III ст.) *Аристофаном Візантійським*; до цього часу позначення придиховості (за допомогою літер) та наголошення спорадично трапляється в написах та *папірусах* з II ст. За місцем написання давньогрец. Д. поділяються на надрядкові (знаки гострого, тупого та огорненого *наголосу*; довготи (*макрон*) та короткості (*бревіс*) *голосних звуків*; важкого та легкого *придиху*; *трема*; *апостроф*; *короніс*) та підрядкові (*йота підписна*). Якщо над літерою має стояти і *придих*, і *наголос*, то гострий та тупий *наголоси* пишуться після знаку *придиху* (напр., ᾀ, ᾆ), огорнений *наголос* ставиться над знаком *придиху* (напр., ᾷ, Ᾱ). У *дифтонгах*, які позначаються двома літерами, знаки *придиху* та *наголосу* ставляться над другою літерою (напр., αὐ, εῦ). Якщо слово починається з великої літери, яка позначає наголошений *голосний*, то знак *наголосу* ставиться перед *літерою* вгорі ліворуч (напр., Ἄ, Ὅ). У словах, написаних *маюскулами*, Д. не ставляться (ΑΝΘΡΩΠΟΣ). З 1960-х у *новогрец. мові* тупий *наголос* замінювався гострим, важкий *придих* над початковим ρ та *підписна йота* не вживалися; у 1982 було законодавчо закріплене використання лише знаку гострого *наголосу* та *треми*, а знаки *придиху* офіційно скасовано. В сучасній грец. мові Д. використовуються лише у виданнях, написаних *катаревусою*. О.Л.-П.

ДІАЛЕКТ (грец. ἡ διάλεκτος "наріччя" від διαλέγομαι "говорити") – форма загальнонародної мови, яка є засобом спілкування на певній території або обслуговує соціальну групу людей. Відповідно, розрізняють територіальні та соціальні Д. Територіальні Д. належать до певної мови, маючи як спільні риси, так і низку значних і незначних відмінностей у *фонетиці*, *граматиці*, *лексичі* тощо. В історії діалектології принципи виділення Д. неодноразово змінювалися і досі не є однаковими. Досі вчені не можуть назвати точну кількість мов на землі через складність проблеми розмежування мови і Д. Принципи розмежування різноманітні, і подекуди географічні, політичні, культурологічні критерії відіграють вагомішу роль, аніж власне

мовні. Процес відокремлення, об'єднання, перегрупування територіальних Д. ніколи не зупиняється. Об'єднання декількох Д., як правило, називаються наріччями або говорами, а одиниці менші за Д. – говірками. Територія поширення певного діалектного явища називається ареалом, а кордони між Д., які, зазвичай, мають нечіткий характер та об'єднують певні ознаки кількох Д., в лінгвістичному картографуванні називаються ізоглосами. Напрямок мовознавства, що вивчає поширення Д. на певній території та їх особливості, називається ареальною лінгвістикою. Поняття територіальної диференціації мови було відоме ще в епоху *античності*; так, до нашого часу дійшли фрагменти словників *аттичного* та *лаконського* Д. *давньогрец. мови Аристофана Візантійського*. Соціальними Д. називають мови певних соціальних груп. Соціальна диференціація загальнонародної мови включає професійну *лексику*, жаргони (сленги), арго. Різновидами загальнонародної мови, які займають проміжне місце між Д. та літературною мовою, є просторіччя (форми, в яких порушені норми мови) та *койне* (наддіалектна форма загальнонародної мови). Н.Р.

ДІДИМ АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (грец. Δίδυμος Χαλκέντερος) – давньогрец. учений і граматист (I ст. до Р.Х.), сучасник Цицерона та Августа. Жив та працював в Александрії та в Римі, в якому поширював учення *александрійської школи*. Був послідовником *Аристарха Самофракійського*, зберігся фрагмент його коментарів "Περὶ τῆς Ἀριστάρχου διορθώσεως" до Аристархового видання Гомера. Авторству Д. приписуються примітки до багатьох творів грец. поетів та прозаїків (Вакхїліда, Піндара, Софокла, Еврипіда, Іона Хіоського, Фрініха, Кратина, Менандра, Демосфена, Ісея, Гіперіда, Динарха та ін.). Уклав словник, компіляція якого увійшла до "Συναγωγή πασῶν λέξεων κατὰ στοιχείον" *Гесихія Александрійського*. Відомими були його лінгвістичні роботи про незрозумілі, змінені, затемнені значення слів, про орфографію, про аналогію в *лат. мові*, про флексію, а також відповідь на трактат Цицерона "De re publica". Пізнішими авторами згадуються ще такі твори Д., які донині не збереглися: "Περὶ τραγωδομένης λέξεως" у 28-ми кн., "Λέξεις κωμικαί", "Πρὸς τοὺς περὶ παρομιῶν συντεταχότας" у 13-ти кн., "Περὶ τῶν ἄξόνων Σόλωνος" та ін. Н.Р.

ДІЄВІДМІНА (грец. ἡ συζυγία, лат. coniugatio) – тип парадигми формо- та словозміни дієслова за *часами, способами, станами, особами та числами*. Всі дієслова *давньогрец. мови* за типом творення форм від *основи презенса* поділяються на дві Д. До першої (I) Д. (грец. ἡ πρώτη συζυγία, лат. coniugatio prima) належить переважна більшість дієслів *давньогрец. мови*, в яких особові закінчення у більшості часових форм приєднуються за допомогою сполучних *голосних* (т. зв. тематична Д.); у 1-й ос. одн. теперішнього часу дійсного *способу активного стану* вони мають закінчення -ω; напр., *νικάω* "перемогати". До другої (II) Д. (грец. ἡ δευτέρα συζυγία, лат. coniugatio secunda) належить порівняно незначна група дієслів, у яких у формах *індикатива презенса* та *імперфекта* особові закінчення приєднуються безпосередньо до *основи* (т. зв. атематична Д.); у 1-й ос. одн. теперішнього часу дійсного *способу активного стану* вони мають закінчення -μι; напр., *τίθημι* "класти". Розбіжності у відмінюванні дієслів I та II Д. стосуються лише *презенса, імперфекта* та *аориста*. Дієслова II Д. мають низку особливостей, зокрема: 1) в *активі* мають архаїчні особові закінчення; 2) *основа* може виступати на ступені *подовження* (одн. *індикатива презенса, імперфекта* та *аориста*) або на повному ступені з коротким кінцевим *голосним звуком* (мн. *індикатива презенса, імперфекта* та *аориста*; всі форми *медіально-пасивного презенса* та *імперфекта*). У післякласичний період існувала стійка тенденція усунути особливості атематичного типу порівняно з тематичним, тому в *койне* часто трапляються *контраговані* й тематичні форми дієслів II Д. У межах I Д. виділяють вісім *класів дієслів*, у межах II – два *класи*. У *лат. мові* дієслова поділяються на чотири Д., які визначається за кінцевим звуком *основи інфекта*: у дієсловах I *дієвідміни* – -a (amā-re), II – -e (habē-re), III – *приголосний звук* або -u, -ī (teg -ē-re; ru-ē-re; fac-ē-re), IV – -ī (finī-re). I, II та IV Д. мають *основу на голосний звук* і називаються *голосними*, а III – переважно на *приголосний звук*, внаслідок чого називається *пригласною*. При відмінюванні I, II та IV Д. в системі *інфекта* закінчення додаються безпосередньо до *основи*, а в дієсловах III Д. приєднуються до *основи* за допомогою з'єднувальних *голосних* -ī, -e, -u, які називаються *тематичними*. О.Л.-П., І.Ш.

ДІЄПРИКМЕТНИК (грец. ἡ μετοχή, лат. participium) – дієслівна форма, яка має властивості і *дієслова* (категорії *часу, стану*), і *прикметника* (категорії *роду, числа, відмінка*). Давньогрец. Д., як і лат., не виражає *часу*, а лише вказує на категорію дії: Д. *презенса* (participium praesentis activi, participium praesentis medii et passivi) має значення недоконаного виду і вказує на дію (стан), одночасну з дією (станом) дієслова-присудка; Д. *аориста* (participium aoristi I activi, participium aoristi I medii, participium aoristi I passivi; participium aoristi II activi, participium aoristi II medii, participium aoristi II passivi) має значення доконаного виду і вказує на дію, яка передує дії дієслова-присудка; Д. *перфекта* (participium perfecti I activi, participium perfecti medii et passivi; participium perfecti II activi) має значення результативного виду і вказує на минулу дію, наслідки якої співіснують протягом дії дієслова-присудка; Д. *футура* (participium futuri I activi, participium futuri I medii, participium futuri I passivi; participium futuri II passivi, participium futuri III activi, participium futuri III medii et passivi) відносить дію до передбачуваного або наперед визначеного майбутнього, а після дієслів руху замінює *підрядні речення мети*. Конкретизація часової характеристики дії Д. можлива лише в зв'язку з часовим значенням особової форми дієслова. Д. має відносно-часове значення та утворюється, залежно від часової належності, від різних *основ* дієслова. Активні форми Д. *презенса, аориста, футура I* та пасивні форми *аориста й футура II* утворюються за допомогою суфікса -vt-. У II *дієвідміні* у *номінативі* чол. *роду* сигматично, жін. *роду* – асигматично за допомогою форманта -jǎ, сер. *роду* – асигматично (при цьому відбуваються закономірні фонетичні зміни). У I *дієвідміні* аналогічно, лише *номінатив* чол. *роду* активного Д. *презенса* і *футура I* утворюється асигматично. Форми чол. та сер. *родів* Д. відмінюються за зразком *іменників III відміни* з основою на -vt-, жін. – за зразком *іменників I відміни* на -ǎ impurum; напр., participium praesentis activi від παιδεύω "виховувати": παιδεύων < *пαιδευοντ, gen. παιδεύοντος; παιδεύουσǎ < *пαιδευοντjǎ, gen. παιδευούσης; παιδεύον < *пαιδευονт, gen. παιδεύοντος; participium praesentis activi від νικάω "перемагати": νικῶν < *νικαονт, gen. νικῶντος; νικῶσǎ < *νικαονтjǎ, gen. νικῶσης; νικῶν < *νικαονт, gen. νικῶντος; participium aoristi I

activi від παιδεύω "виховувати": παιδεύσας < *παιδευσαντς, gen. παιδευσαντος; παιδεύσασα < *παιδευσαντjǎ, gen. παιδευσάσης; παιδεύσαν < *παιδευσαντ, gen. παιδευσαντος; participium aoristi II activi від βάλλω "кидати": βαλών < *βαλοντ, gen. βαλόντος; βαλοῦσα < *βαλοντjǎ, gen. βαλούσης; βαλόν < *βαλοντ, gen. βαλόντος; participium aoristi II activi від ἵστημι "ставити": ἰστάς < *ἰстанτς, gen. ἰστάντος; ἰστᾶσα < *ἰстанτjǎ, gen. ἰστάσης; ἰστάν < *ἰстант, gen. ἰστάντος; participium aoristi II activi від δίδωμι "давати": διδούς < *διδοντς, gen. διδόντος; διδοῦσα < *διδонτjǎ, gen. διδούσης; διδόν < *διδονт, gen. διδόντος; participium aoristi II activi від δείκνυμι "показувати": δεικνύς < *δεικνунтς, gen. δεικνύντος; δεικνῦσα < *δεικнунтjǎ, gen. δεικνύσης; δεικνύν < *δεικнунт, gen. δεικνύντος; participium aoristi II activi від τίθημι "κласти": τιθείς < *τιθενтς, gen. τιθέντος; τιθειῶσα < *τιθενтjǎ, gen. τιθείσης; τιθέν < *τιθενт, gen. τιθέντος; participium futuri I activi від παιδεύω "виховувати": παιδεύσων < *παιδευσονт, gen. παιδεύσοντος; παιδεύσουσα < *παιδευсонтjǎ, gen. παιδευσοῦσης; παιδεύσον < *παιδευсонт, gen. παιδεύσοντος; participium aoristi I passivi від παιδεύω "виховувати": παιδευθείς < *παιδευθενтς, gen. παιδευθέντος; παιδευθειῶσα < *παιδευθενтjǎ, gen. παιδευθείσης; παιδευθέν < *παιδευθενт, gen. παιδευθέντος; participium aoristi II passivi від γράφω "писати": γραφεῖς < *γραфентς, gen. γραφέντος; γραφεῖσα < *γραфентjǎ, gen. γραφείσης; γραφέν < *γραфент, gen. γραφέντος. Активні форми Д. *перфекта* утворюються за допомогою формантів -ώς, -υῖα, -ός (gen. -ότος, -υίας, -ότος відповідно), які приєднуються до перфектної *основи*; напр., participium perfecti I activi від παιδεύω "виховувати": πεπαιδευκός (gen. πεπαιδευκότος), πεπαιδευκυῖα (gen. πεπαιδευκυίας), πεпαιδευκός (gen. πεпαιδευκότος); participium perfecti II activi від τρέφω "вигодовувати": тетροφώς (gen. тетροφότος), тетροφυῖα (gen. тетροφυίας), тетροφός (gen. тетροφότος). Форми чол. та сер. *rodiv* відмінюються за зразком *іменників III відміни* з основою на -т-, жін. – за зразком *іменників I відміни* на -ᾶ. Активні форми Д. *футура III* утворюються аналітично і складаються з participium perfecti activi дієслова та participium futuri activi допоміжного дієслова εἰμί; напр., participium futuri III activi від παιδεύω "виховувати": πεпαιδευκώς ἐσόμενος, πεпαιδευκυῖα ἐσομένη, πεпαιδευκός ἐσόμενον. Медіальні і пасивні форми Д. *презенса*, *футура* та *перфекта*, а також медіальні форми Д.

αοριστα утворюються від відповідних часових *основ* за допомогою суфікса *-μεν-* та родових закінчень *-ος, -η, -ον* та відмінюються за зразком *прикметників I-II відмін*; напρ., від *παιδεύω* "виховувати" *participium praesentis medii et passivi*: *παιδευόμενος, παιδευομένη, παιδευόμενον*; *participium futuri I medii*: *παιδευσόμενος, παιδευσομένη, παιδευσόμενον*; *participium futuri I passivi*: *παιδευθησόμενος, παιδευθησομένη, παιδευθησόμενον*; *participium futuri III medii et passivi*: *πεπαιδευσόμενος, πεπαιδευσομένη, πεπαιδευσόμενον*; *participium perfecti I medii et passivi*: *πεπαιδευμένος, πεπαιδευμένη, πεπαιδευμένον*; *participium aoristi I medii*: *παιδευσάμενος, παιδευσαμένη, παιδευσάμενον*; *participium futuri II passivi* від *γράφω* "писати": *γραφησόμενος, γραφησομένη, γραφησόμενον*; *participium aoristi II medii* від *βάλλω* "кидати": *βαλόμενος, βαλομένη, βαλόμενον*. Д. може вживатися у функції: 1) означення при іменнику (грец. *ή επιθετική μετοχή*, лат. *participium attributum*); ставиться в атрибутивному положенні та узгоджується із означуваним словом у *роді, числі, відмінку*; напρ., *ἐλύπει γάρ αὐτὸν ἡ χώρα πορθομένη* (Хен. Ап. 7, 7, 12) "засмучувала його зруйнована країна"; такий атрибутивний Д. часто може субстантивуватися; напρ., *λέγω δὲ τοῦτο πρὸς τοὺς ἐμοῦ καταψηφισαμένους θάνατον* (Pl. Ap. 38d) "я це кажу тим, хто засудив мене на смерть"; *οὐκ ἔστι μὴ νικῶσι σωτηρία* (Хен. Ап. 6, 5, 18) "немає спасіння тим, хто не переміг"; атрибутивний Д. вживається також у зворотах *αкузатив / номінатив із дієприкметником*; 2) *присудка* (грец. *ή κατηγορηματική μετοχή*, лат. *participium praedicativum*), якщо Д. доповнює значення особової форми дієслова і може відноситись до *підмета* або додатка при дієслові; в поєднанні з особовою дієслівною формою набуває домінуючого значення, в той час як значення дієслова стає вторинним (у таких випадках Д. перекладається особовою формою дієслова, а дієслово – прислівником); у такій функції Д. може вживатися після дієслів *τυγχάνω* "траплятися", *λανθάνω* "приховувати", *φαίνομαι* "з'являтися", *δηλός εἰμι*, *φανερός εἰμι* "бути очевидним", *φθάνω* "встигати", *ἄρχομαι* "починати", *διατελέω* "завершувати", *διάγω* "зволікати", *διαγίγνομαι* "залишатися", *παύομαι* "припиняти", *ἀδικέω* "чинити несправедливо", *εὖ / καλῶς ποιέω* "добре / погано поводитися", *χαρίζομαι τινι* "догоджати комусь", *ὀνίνημί τινα* "бути корисним комусь", *νικάω* "перемагати", *κρατέω τινά* "заволодіти чимось", *ἠττάομαι*

"азнати поразки", χαίρω "радіти", ἥδομαι "насолоджуватися", ἀγαπάω "любити", αἰσχύνομαι "соромитися", μεταμέλομαι "шкодувати", ἀναακτέω "обурюватися", χαλεπῶς φέρω "важко зносити", ἄχθομαι "сумувати" тощо; напр., φεύγων Ὀρέστης ἐστίν (Esch. Ch. 136) "Орест утік"; ἔτυχον ἐν τῇ ἀγορᾷ ὀπλίται καθεύδοντες (Xen. An. 4, 113, 2) "трапилось, що на агорі гопліти спали"; ἡ μάθησις οὐκ ἄλλο τι ἢ ἀνάμνησις τυγχάνει οὐσα (Pl. Phaed. 72e) "пізнання є не що інше як пригадування"; ἔλαθον ἡμᾶς ἀποδράντες (Xen. Cug. 4, 2, 5) "ми тікали таємно"; φθάνουσιν ἐπὶ τῷ ἄκρῳ γενόμενοι (Xen. An. 3, 4, 49) "вони встигли дійти до вершини"; κύριος ἦν αὐτὸς πρᾶσσων ταῦτα (Th. 8, 51, 1) "головне було, щоб він це зробив"; 3) обставини (грец. ἡ προσδιοριστικὴ μετοχή, лат. participium coniunctum); конкретний характер обставини допомагають встановити прислівники і частки: а) часу, вживаючись з прислівниками εὐθύς, αὐτίκα, μεταξύ, ἄμα (напр., ἐμάχοντο ἄμα πορευόμενοι οἱ Ἕλληνες (Xen. An. 6, 3, 5) "елліни билися, одночасно просуваючись"; εὐθύς παῖδες ὄντες μανθάνουσιν ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι (Xen. An. 1, 9, 14) "ще будучи дітьми, вчаться правити та підкорятися"); б) причини, з частками ἅτε, οἷον, οἷα, ὥς (напр., ἡξίου ἀδελφὸς ὢν αὐτοῦ δοθῆναι οἱ ταύτας τὰς πόλεις (Xen. An. 1, 1, 8) "будучи його братом, просив віддати ці міста"); в) Д. *футура* (деколи з ὥς) – мету (напр., ἔπεμψέ τινα ἐροῦντα (Xen. An. 2, 5, 2) "послав когось, щоб повідомив"; г) умови (деколи з ὥσπερ); напр., τίνα ἂν βοήθειαν μὴ δυνάμενος ἄνθρωπος βοηθεῖν ἑαυτῷ καταγέλαστος ἂν τῇ ἀληθείᾳ εἶη (Pl. Gorg. 509b) "якщо якась людина сама собі не зможе хоч ялось допомогти, то чи не заслужено буде висміяна"; д) з καίπερ – допусту (напр., δόξω γυναῖκα καίπερ οὐκ ἔχων ἔχειν (Eur. Alc. 352) "навіть не маючи жінки, я вважајтиму, що маю"); 4) у складі зворотів *генетив* / *номінатив* / *акузатив самостійний* (грец. ἡ ἀπόλυτος μετοχή, лат. participium absolutum) вживається для заміни підрядних обставинних речень. Д. з часткою ἂν позначає здійсненну або нездійсненну можливість; напр., τὰ μὲν ἄλλα σιωπῶ, πολλὰ ἂν ἔχων εἰπεῖν (Dem. 3, 27) "про інше мовчатиму, хоча багато міг би сказати". У лат. мові класичного періоду існували три види Д.: теперішнього часу *активного стану* (participium praesentis activi), минулого часу *пасивного стану* (participium perfecti passivi) та майбутнього часу *активного стану* (participium futuri activi). У *пізній латині* в ролі

Д. майбутнього часу пасивного стану (*participium futuri passivi*) почали вживати *герундив*. Д. має відносно-часове значення та утворюється, залежно від часової належності, від різних основ дієслова за допомогою суфіксів та прикметникових (родових) закінчень I–II або III відміни. Д. теперішнього часу активного стану утворюється від основи *інфекта* за допомогою суфікса *-nt-* / *-ent-* та закінчення *-s* > *-ns*, *-ntis* / *-ens*, *-entis* (напр., *legere* > *legens*, *ntis* "читаючий") та відмінюється за прикметниковою парадигмою III відміни; Д. минулого часу пасивного стану – від основи *супіна* за допомогою родових закінчень *-us*, *-a*, *-um* (*lectum* > *lectus*, *a*, *um* "прочитаний"), відмінюється за парадигмою I–II відміни; Д. майбутнього часу активного стану – від основи *супіна* за допомогою суфікса *-ur-* та родових закінчень *-us*, *-a*, *-um* (*lectum* > *lecturus*, *a*, *um* "який буде читати"), відмінюється за парадигмою I–II відміни. Д. минулого часу пасивного стану є складовою частиною *часів* доконаного виду, т.зв. системи *перфекта* (*perfectum*, *plusquamperfectum*, *futurum II*) пасивного стану. Відносно-часове значення Д. теперішнього часу активного стану та минулого часу пасивного стану залежить від часу дієслова-присудка в особовій формі та може бути: 1) одночасним відносно дії керуючого дієслова (*arces igneas inter Augustus recumbens purpureo bibet ore nectar* (Н. Od. III, 3, 11–12) "посеред сяючого небосхилу Август, що буде лежати, питиме нектар пурпуровими вустами"); 2) передувати дії керуючого дієслова (*Divitiacus multis cum lacrimis, Caesarem complexus, obsecrare coepit* (Cs. B. G. 1, 20, 1) "Дивіціак, обійнявши Цезаря, зі сльозами почав благати"). Д. у *лат. мові* може виконувати синтаксичні функції означення або обставини та входити до складу узгоджених (*participium coniunctum*) та незалежних (*ablativus absolutus*) *дієприкметникових зворотів*. О.Л.-П., О.М.

ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ (лат. *participium coniunctum*) – у *лат. мові* синтаксичний зворот, до складу якого входить узгоджений *дієприкметник* теперішнього часу активного стану (*participium praesentis activi*) або минулого часу пасивного стану (*participium perfecti passivi*). Узгоджені Д. з. виконують синтаксичні функції означення (*participium attributivum*); напр., *astrologi motus errantium stellarum notaverunt* (С. Fat. 146) "астрологи зафіксували рух блукаючих зірок" або обставини часу,

причини, способу дії, умови та ін. (*participium praedicativum*); напр., *Dyonysius tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat* (С. Tusc. 4, 27) "тиран Діонісій, після вигнання з Сіракуз, навчав дітей у Коринфі". У Д. з. *дієприкметник* має відносно-часове значення одночасності або попередньої дії залежно від часу дієслова-присудка в особовій формі. Д. з. *аблатив самостійний* (лат. *ablativus absolutus*) можливий тільки у формі орудного відмінку. О.М.

ДІСРЕЗА (грец. ἡ διαίρεσις, лат. *diaeresis* "розділення") – фонетичне явище роздільного читання двох літер, які позначають *голосні звуки*; на письмі позначається *тремою*, яка ставиться над другою літерою (і або ü); напр., ᾠλός 2 "нематеріальний" (пор. ὀ αὐλός "флейта"). О.Л.-П.

ДІЄСЛОВО (грец. τὸ ῥῆμα, лат. *verbum*) – частина мови, яка позначає дію або стан. Д. *давньогрец. мови* має майже всі граматичні ознаки індоєвропейської *дієвідміни*, а саме категорії часу (головні та історичні *часи*), способу (*індикатив, кон'юнктив, оптатив, імператив*), стану (*актив, медій, пасив*), особи (перша, друга та третя) та числа (однина, двоїна, множина), деякі форми – роду (чоловічий, жіночий, середній). Д., які належать до *активного* та *медіального станів*, поділяються на *перехідні* та *неперехідні*. Всі форми Д. поділяють на: 1) особові (грец. τὰ παρεμφατικὰ ῥήματα, лат. *verba finita*) – часові форми, які співвідносять дію з певною особою і мають характеристики *числа, часу, способу, стану*; 2) неособові (грец. τὰ ἀπαρέμφατα ῥήματα, лат. *verba infinita*) – *інфінітив, дієприкметник, (від)дієслівний прикметник*, які ознакою *особи* не володіють, але мають категорії *часу, стану, форми дієприкметника* та *(від)дієслівного прикметника* – роду. Утворення форм Д. відбувається за допомогою *особових закінчень*, шляхом *авігментації* та / або *редуплікації* та / або *суфіксації*. У системі *особових закінчень* збережена диференціація на закінчення головних (*первинні закінчення*) та історичних *часів* (*вторинні закінчення*). Для утворення форм при дієвідмінюванні використовують *основи презенса, футурума, аориста, перфекта*. *Наголос* у особових формах Д. рецесивний, тобто намагається, наскільки це дозволяють правила наголошення, бути якнайдалі від кінця слова (є й відхилення від цього правила); в іменних формах

акцентуація протиставляє видові *основи презенса, аориста, перфекта*. У лат. мові Д. має майже всі граматичні ознаки, успадковані від праіндоевропейської дієслівної системи: *час, спосіб, стан, особу, число*. Проте відбулися і певні спрощення: зникла *двоїна*, не розрізняється *оптатив* і *кон'юнктив*, *аорист* і *перфект* злилися в єдиний час – *перфект* – ще до писемного періоду. Дієслова поділяються на чотири *дієвідмини*. Усі дієслівні форми лат. мови можна розділити на дві групи: особові (*verba finīta*), які співвідносять дію з певною особою (вони мають також характеристики *числа, часу, способу та стану*); неособові (*verba infīnīta*), які не співвідносяться з *особою*, але мають грам. категорії *часу та стану*, а деякі – *роду і числа: інфінітив, дієприкметник, герундій, супін*. Дієслівна система лат. мови розрізняє *часи* недоконаного виду, т.зв. *інфекта* (*praesens, imperfectum, futūrum I*) та доконаного виду, т.зв. *перфекта* (*perfectum, plusquamperfectum, futūrum II*). Розрізняють також *перехідні* (*verba transitīva*) та *неперехідні* (*verba intransīva*) Д. *Перехідні дієслова* скеровують дію на відмінний від суб'єкта об'єкт, який завжди стоїть у знахідному *відмінку*. *Неперехідні дієслова* виражають дію, яка пов'язана з об'єктом, вираженим непрямым *відмінком* або через прийменникове керування. О.Л.-П., І.Ш.

ДІЙСНИЙ СПОСІБ, див. ІНДИКАТИВ

ДІЛЬС (нім. Diels) Герман Александр (1848–1922) – нім. філолог-класик, проф. та ректор Берлінського ун-ту, член Берлінської АН, відомий своїми виданнями творів та фрагментів творів античних філософів. Основні праці: "Doxographi Graeci" (1879); "Simplicii in Aristotelis Physicorum libros quattuor priores [-posteriores]" (2тт., 1892–1895); "Die Fragmente der Vorsokratiker" (3 тт., 1903); "Lukrezstudien" (1918–1922); "Lucretius Carus. De rerum natura" (1923). С.Н.

ДІОНІСІЙ (грец. Διονύσιος) Галікарнаський (I ст. до Р.Х.) – грец. історик, ритор і критик. Автор надзвичайно цінної історичної роботи "Ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία" в 20-ти кн., де викладена історія

Риму з найдавніших часів до 1-ї Пунічної війни. Написав один з найвідоміших трактатів з *риторики* "Περὶ συνθέσεως ὁνομάτων", в якому розглядаються питання належного сполучення слів і благозвучності та інші важливі питання *риторики*. Збереглася частина праці Д. "Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων ὑπομνηματιστοί", цінна історико-літературними фактами, в якій Д. розглядає творчість Лісія, Ісократ, Ісея, стиль Демосфена, Гіперіда, Есхіна. Д. започаткував теорію *аттикізму*. Н.Р.

ДІПНТИ (італ. dipinti "намальовані") – написи фарбою; в *античності* використовувалися, зазвичай, на кераміці, зрідка на камені. Л.З.

Напис гончара Нікосфена на чорнофігурній амфорі

ДІТТОГРАФІЯ (грец. διττός "подвійний" та γράφω "писати") – випадкове, помилкове повторення літери, слова, фрази або комбінації літер. Наприклад, χαῖρέ μοι 'будь у радості в мене'. А.П.

ДІЦ (нім. Diez) Фрідріх Крістіан (1794–1876) – нім. філолог, засновник романської філології. Проф. Боннського ун-ту, іноз. член-кор. Петербурзької АН. Першим до дослідження романського матеріалу (*граматика, етимологія*) застосував порівняльно-історичний метод, створив першу порівняльно-історичну *граматику романських мов*. Д. розглядав звуки і форми *романських мов*, виходячи з їх

спільної лат. основи. Досліджуючи питання співвідношення народної та письмової латини, Д. вказував, що *романські мови* виростили з римської народної мови (Volkssprache), що існувала поряд з *класичною латиною*, причому *народну латину* слід сприймати як нижчу форму мови в межах однієї й тієї ж мови. Основні праці: "Altspanische Romanzen" (1821), "Beiträge zur Kenntniss der romanischen Poesie" (1825), "Leben und Werke der Troubadours" (1829; 1882), "Altromanische Sprachdenkmale" (1846), "Zwei altromanische Gedichte" (1852), "Über die erste portugiesische Kunst- und Hofpoesie" (1863), "Altromanische Glossare, berichtet und erklärt" (1865), "Romanischen Wortschöpfungen" (1875), "Grammatik der romanischen Sprachen" (1836–1844; 1882), "Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen" (1869–1870), "Die Poesie der Troubadours" (1883). Д. виступав прихильником та захисником гіпотези *Шлегеля* про самостійний паралельний розвиток *романських мов* з латини з урахуванням впливу на нелатинські мови мов-субстратів. Н.Р.

ДОКЛАСИЧНА (РАННЯ, АРХАЇЧНА, РЕСПУБЛІКАНСЬКА) ЛАТИНА – лат. мова III–I ст. до Р.Х. Цей історичний період представлений не лише *епіграфічними*, а й літературними джерелами, зокрема комедіями Плавта і Теренція, сільсько-господарським трактатом Катона, фрагментами творів Лівія Андроніка, Еннія, Невія, Луцілія. Період Д. л. супроводжувався становленням літературної мови. Д. л. була неоднорідною, вона поєднувала архаїчні риси та новотвори. Словниковий склад збільшився за рахунок абстрактних назв та складних слів (напр., *silvicola*, *belligerans*, *mirificus*, *iusiurandum*, *sacrosanctus*, *plebiscitum*). Міська говірка Риму як провідного міста серед інших італійських міст лягла в основу літературної мови. В.М.

ДОЛІТЕРАТУРНА ЛАТИНА – лат. мова VII–III ст. до Р.Х., котра доволі слабо представлена писемними пам'ятками, серед яких переважають *епіграфічні*. Найзначнішими з них є напис на золотій застібці з м. Пренеста (*Пренестська фібула*, VII ст. до Р.Х.), напис на форумі (*Lapis Niger*, V ст. до Р.Х.), *Дуеновий напис* (VI–V ст. до Р.Х.). Відомості про мову цього періоду надають також уривки текстів юридичного та сакрального змісту

(закони XII таблиць, гімни колегії жерців – саліїв, гімни Арвальських братів). *Лексика* Д. л. конкретна і стосується сфери матеріальної культури. Джерелом поповнення *лексики* були запозичення з *етруської, давньогрец.* та інших мов, які переважно культової, суспільно-політичної і мистецької галузей. В.М.

ДОНАТ ЕЛІЙ (лат. Donatus Aelius) – давньоримський граматист сер. IV ст. Автор граматичних праць "Ars minor" ("Мала граматика") – для початкового рівня навчання, і "Ars maior" ("Велика граматика") – для поглибленого студіювання *лат. мови*. Д. був наставником одного з отців західної Церкви Ієроніма Блаженного (бл. 340–420). Обидві праці під назвою "Донат" були широко розповсюджені в Зх. Європі впродовж усього *Середньовіччя* у вигляді численних рукописів, а з 2-ї пол. XV ст. – і в друкованому вигляді, слугували основним посібником із вивчення *лат. мови* в *Середні віки*. Ім'я "Донат" (граматичні настанови якого написано в популярній формі запитань і відповідей) стало за *Середньовіччя* синонімом слова "граматика". Серед поширених в Італії XIII ст. трактатів про поезію один так і називався – Donatz provensals ("Провансальський Донат"). Д. згаданий у "Божественній комедії" Данте ("Рай", XII, 127–138) генералом францисканського ордену Джованні Бонавентурою з Баньйореджо (1221–1274), одним із найвідоміших містиків свого часу, серед дванадцяти вогнів у своєму вінку, поряд з Аврелієм Августином, Петром Іспанським, Іоаном Златоустом, Ансельмом Кентерберійським та ін. Майже повністю зберігся коментар Д. до Теренція, подібний коментар до Вергілія – лише частково. С.Л.

ДОРІЙСЬКІ ДІАЛЕКТИ (ή Δωρίς або ή Δωρική) – мова племен дорійського переселення на значній території континентальної й острівної Греції та колоній. Групу острівних Д. д. представляють говірки о-вів Кіклад (о. Тера та її колонія Кірена, о-ви Анафа, Астипалея), о-вів Карпата, Родоса та його сицилійських колоній Гели, Акраганта, пд.-спорадських о-вів Телоса, Нісіра, Коса, Калімни, також м. Кнід на півдні Карії. До них близькі говірки Сх. Криту (Пресос, Дренос та ін.) та Центр. Криту (Кносс, Гортина, Фест, Аксос). Другу групу Д. д.

представляють говірки Пд. Пелопоннесу: Лаконії, Месенії, Гераклеї Мінойської та Тарента, спартанських колоній у Пд. Італії. Третя група Д. д. представлена на пн.-сх. Пелопоннесі та Саронічному узбережжі: Кінурія, Герміона, Трезен (та його колонія м. Галікарнас), у Сх. Арголіді (Метана, Епідавρ), Зх. Арголіді (Аргос, Тірінф, Клеони, Неменя, Мікени), Фліунт, Сікіон, Коринф (та його колонії в Акарнанії, на Левкаді, в Епірі та на о-ві Керкіра, на Сицилії: Сиракузи, Акри), Мегара (та її колонія Селінунт), о-в Егіна. Епіграфічні пам'ятки Д. д. датуються VIII–IV ст. до Р.Х. В літературі Д. д. представлений у творах поетів Алкмана (VII–VI ст. до Р.Х.), Стесіхора (VII ст. до Р.Х.), Івіка (VI ст. до Р.Х.), Бакхіліда (505–450 рр. до Р.Х.), Піндара (522–446 рр. до Р.Х.), Феокрита (1-ша пол. III ст. до Р.Х.); філософа Емпедокла (495–435 рр. до Р.Х.); у математичних трактатах Архімеда (287–212 рр. до Р.Х.). Д. д. має значні фонетико-морфологічні особливості: *дигамма*, яка в *іонійському діалекті* зникла в VIII ст. до Р.Х., збереглася ще в епоху *еллінізму* (Fέργον, Fάναξ); разом з ахейцями дорійці зберегли ā (μάτηρ, φάμα, έορτά, δάμος); звуки α + ε контрагуються в η (υκῆν = атт. υκᾶν); замісне *подовження* ο > ου (έχοισα = атт. έχουσα); *апокоса* прийменників ἀνά, παρά перед усіма *приголосними* та прийменників κατά і ποτί = атт. πρός перед наступним передньоязиковим *приголосним* (атт. παρά ποταμόν = пар' ποταμόν; κατά τόν = кат' τόν, ποτί τόν = пот' τόν); називні *відмінки* мн. *артикля* на чол. та жін. *роди* τοί, ταί; закінчення родового *відмінка* мн. I *відміни* -ᾶν (Μουσᾶν); у давальному *відмінку* мн. I та II *відмін* є змішання закінчень з третьою *відміною* (σοφοῖσι(ν), κορυφαῖσι(ν)); займенник τῦ замість сῦ; вказівний займенник τῆνος = атт. έκέλιος і зворотний αὐταυτοῦ = атт. έαυτοῦ; числівники τέττορες = атт. τέτταρες і Fίκατι = атт. έίκοσι; частки κά (замість кέ), γά (замість γέ); прислівник ποκά (замість ποτέ); первісні дієслівні закінчення -τι, -ντι (δίδωτι = δίδωσι, φέροντι = φέρουσι); 1-а ос. мн. закінчується на -μεс (φέρομεс, έστήσαμεс); *інфінітив* дієслів II *дієвідміни* закінчується на -μεν (δίδομεν, δόμεν = атт. δίδοναι, δοῦναι); поширений *futurum doricum* (φευγ-σ-ε'-ομαι > φευξοῦμαι, ποιη-σ-ε'-σ-ω > ποιησῶ); дієслова на -ζω утворюють *аорист* на -ξα, *футурум* на -ξω (έδοκίμαξα, δοκιμάξω); *інфінітив*

аориста I активного закінчується на $-\acute{\alpha}\xi\alpha\iota$, $-\acute{\iota}\xi\alpha\iota$ ($\sigma\kappa\epsilon\acute{\upsilon}\alpha\xi\alpha\iota$ = атт. $\sigma\kappa\epsilon\acute{\upsilon}\alpha\sigma\alpha\iota$, $\kappa\omicron\mu\acute{\iota}\zeta\omega$ = атт. $\kappa\omicron\mu\acute{\iota}\sigma\alpha\iota$) та ін. Л.З.

ДУЕНОВИЙ НАПИС (лат. Duenos) – один із найдавніших лат. написів (VI ст. до Р.Х.), нанесений у три рядки на стінки білої глиняної посудини з трьох частин, з'єднаних перемичкою (кернос). Назва Д.н., або напис Дуеноса отримана за першим словом DVENOS, яке є давньою формою слова bonus "хороший, добрий". Д. н. було виявлено в 1880 р. Генріхом Дресселем на Квіриналі в Римі. Тлумачення і датування напису залишаються спірними. Складність розшифрування пояснюється наявністю багатьох скорочень, які не дозволяють його однозначно інтерпретувати. Н.К.

ЕВАНС (англ. Evans) Артур Джон (1851–1941) – англ. археолог, найбільше відомий своїми розкопками та дослідженнями Мінойської цивілізації на о. Крит. У 1900 р. організував масштабні розкопки Кносського палацу, який було названо палацом царя Міноса та описано в роботі "The Palace of Minos at Knossos". Вивчення Е. мінойського ієрогліфічного письма знайшло своє відображення в його публікаціях "Scripta Minoa, I" (1909), "Scripta Minoa, II" (1952) та ін. У знайдених джерелах Е. виділив декілька типів критської писемності, яким дав назви: критські ієрогліфи, *лінійне письмо А*, *лінійне письмо Б*; ці письмена слугували для фіксації *давньогрец. мови* в епоху мінойської культури. Н.Р.

ЕВФЕМІЗМ (грец. ὁ εὐφημισμός, лат. laudatio "пом'якшений вираз") – різновид *перифрази*, вживання приємних або пристойних слів замість неприємних і вульгарних; завуальоване вираження думок через різні негативні емоції, пов'язані з ними (страх, сором, лихі передчуття) тощо. Яскравий приклад Е. – перейменування Чорного моря, названого спочатку греками Πόντος Ἄξεινος "Негостинне море", в Πόντος Εὐξεινος "Гостинне море". Інші приклади: καὶ μετὰ τοῦτο λέγει αὐτοῖς Λάζαρος ὁ φίλος ἡμῶν κεκοίμηται, ἀλλὰ πορεύομαι ἵνα ἐξυπνίσω αὐτόν (Ин. 11:11) "після того він сказав їм: "Наш друг Лазар заснув (= помер), але я іду туди, щоб розбудити його"; remenisceretur...incommodi populi Romani (Cs. В. G. 13, 4) "нехай пригадає незручність римського народу"; si aliquis iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse cavere (Cs. В. G. 14, 2) "якщо б він (римський народ) був винним у якійсь несправедливості, це неважко було б приховати"; tu ne quesiveris, scire nefas quem mihi, quem tibi finem di dederint (Н. Ad Leucon.) "ти не запитуй, не потрібно знати, який мені, а який тобі боги кінець приготували". А.П., В.М.

ЕКЗЕГЕТИКА (грец. ἡ ἐξήγησις "тлумачення") – 1) вчення про тлумачення текстів, переважно старовинних, первинний смисл яких затемнений через давність чи мало збереженість; 2) розділ фундаментальної теології, який займається тлумаченням текстів Святого Письма. В античних Афінах під Е. розумілося тлумачення священного права спеціальними тлумачами – екзегетами, один з яких обирався народними зборами, інший призначався за вказівкою Дельфійського оракула. В Е. розуміння досягається граматичним дослідженням мови тексту, вивченням історичних реалій, розтлумаченням місць, смисл яких з часом став незрозумілим, розглядом закономірностей форми твору. Е. послугувала джерелом *герменевтики*. Хоча іноді ці терміни вживаються як синоніми, поняття *герменевтики* значно ширше: якщо Е. – це виключно тлумачення текстів, то *герменевтика* стосується інтерпретації всіх видів комунікації – як вербальної, так і невербальної. Н.Р.

ЕЛАМСЬКЕ ПИСЬМО – письмо на території Стародавнього Еламу. Існувало три системи Е.п.: протоеламське ієрогліфічне письмо, еламське лінійне письмо та еламський варіант шумерсько-аккадського *клинопису*. На сьогоднішній день збереглося бл. 1600 пам'яток протоеламського письма, більшість яких представлена глиняними табличками господарського призначення із Суз, датованими приблизно 2800 р. до Р.Х. Протоеламське письмо мало піктографічний характер і досі не дешифроване за винятком знаків, що позначають цифри. Еламське лінійне письмо розвинулося з протоеламського наприкінці III тис. до Р.Х. Збереглося близько 20 пам'яток, 12 з них – написи на камені, серед яких трапляються *білінгви*, напр., еламсько-аккадські. Дешифруванням *еламського* лінійного *письма* займалися К. Франц, В. Хінц, П. Меріджі, проте їхня праця не увінчалася значними успіхами. Було встановлено, що еламське лінійне письмо було силабічним, містило приблизно 60 *силабограм* та використовувалося для передачі еламської мови. З XXIII ст. до Р.Х. походять пам'ятки, написані *клинописом* аккадського та шумерського типу, в яких зафіксовані тексти аккадською, шумерською та староеламською мовою (найдавніша пам'ятка – договір Нарам-Суена, царя

Аккаду, з правителями міст-держав Еламу). Починаючи з XII ст. до Р.Х. для передачі середньоеламських текстів використовувався особливий еламський варіант *клинопису*, який мав силабічний характер, меншу кількість силабограм та логограм (131 силабограма та 25 логограм), спрощену форму знаків. З VI ст. до Р.Х. в період династії Ахеменідів засвідчені пам'ятки новоеламською мовою (як правило, еламські версії тримовних царських написів), написані новоеламським *клинописом*, який містив 102 силабічні знаки, 11 словесних знаків та 5 *детермінативів*. Л.О.

**Еламське лінійне письмо.
Договір Нарам-Суена (XXIII до Р.Х.)**

ЕЛЕЙСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення Еліди, обл. на пн.-зх. Пелопоннесу. Традиційно розглядається як проміжна ланка між *північно-західними* і *дорійськими діалектами* Пелопоннесу. Е. д. відомий завдяки численним написам з Олімпії; в них прослідковується нівелювання діалектних явищ по мірі зміцнення політичного престижу Олімпійських ігор. Окрім доризмів особливості Е.д.: *ротацізм* (τοῖρ = τοῖς, τῖρ = τῖς); *апокопа* прийменників перед *приголосними* з подальшою повною прогресивною *асиміляцією* та спрощенням (напр., *καδαλέμενοι* = атт. *καταδηλούμενοι* < *καταδελέομαι* з розвитком *κατδ->καδδ->καδ-*). Л.З.

ЕЛІЗІЯ (грец. ἡ ἔκθλιψις, лат. *elisio* "видавлювання, виштовхування") – фонетичне явище заникнення чи втрати *голосного звука*; буває двох видів: *апокопа* та *афереза*. В римській поезії Е. використовувалася як стилістичний та метричний засіб і була осмисленою; напр., *turrim in praecipiti stantem summisque sub astra* (V. Ae. 2, 460). Л.З., В.М.

ЕЛПСИС (грец. ἡ ἔλλειψις, лат. *exemptio* / *omissio* "випущення") – пропущення в реченні слова або слово-

сполучення, легко зрозумілого з контексту. Е. надає висловленню більшої компактності: καὶ γὰρ τότε ἀπιόντων οἴκαδε μόνος τῶν ἄλλων ἐκεῖνος οὐδὲν ἄλλο ἢ τοὺς πεπρωκότας περιελαύνων ἐθεᾶτο (Xen. Cyr. 1, 4, 24) "і коли вони відійшли додому, лише він один нічого іншого [не робив], як об'їжджаючи оглядав загиблих"; Λακεδαιμονίους δὲ πάντες ἴσασι, ἀφ' οὗ περ εἰς Πελοπόννησον εἰσῆλθον, οὐδὲν ἄλλο πράττοντας οὐδὲ βουλευομένους πλὴν ὅπως μάλιστα μὲν ἀπάντων ἄρξουσιν, εἰ δὲ μὴ, Πελοποννησίων (Isocr. Panath. 98) "усі знають, що спартанці, відтоді як прийшли на Пелопоннес, нічого іншого не роблять і не планують, окрім як панувати над усіма, якщо ж ні [не вдасться], то – над пелопоннесцями"; quo mihi fortunam si non conceditur uti (H. Epist. I, 5, 12) "для чого мені багатство, якщо я не можу насолодитися [ним] по-спражньому"; oхmnia praeclara – rara (C. Lael. 76) "все прекрасне – рідкісне". А.П., В.М.

ЕЛПСИС ПІДМЕТА – пропуск *підмета*; може відбуватися:

1) зазвичай, коли він виражений особовими займенниками ἐγώ, σύ, ἡμεῖς, ὑμεῖς при дієслівному *присудку*: ταῦτά τε οὖν πάντα ἐδίδοσκέ με (Pl. Smp. 207a) "цьому всьому вона мене навчала"; ut sementem feceris, ita metes "що посієш, те й пожнеш"; 2) якщо *підметом* є 3-я ос., що називає діяча, при *присудку*, вираженому етимологічно-спорідненим або семантично близьким до нього дієсловом: ἐκήρυξε (sc. ὁ κήρυξ) "(вісник) оповістив"; τοὺς νόμους ἀναγνώσεται (sc. ὁ γραμματεὺς) (Dem. 29, 27) "(секретар) зачитає закони"; iam diu ita vivitur (= viva vivitur) ut nihil boni divinet animus (L. 3, 67, 2) "вже довго так живеться, що нічого хорошого не видно в перспективі"; 3) при дієсловах у 3-й ос. одн., що означають природні явища і перекладаються безособово, *підметом* до яких домислюються слова ὁ θεός або ὁ Ζεὺς: ἕι "йде дощ", σπονδῶν τῶν μετὰ δέιπνον ἤδη γιγνομένων ἔσεισεν (Xen. Hell. 4, 7, 4) "після пообідніх uzливань струсонуло"; namque et lapidibus pluit et nox interdiu visa intendi (L. 7, 28, 7) "йшов дощ із каміння, і, здавалося, ніч наступає серед дня"; 4) при дієсловах мовлення (*verba dicendi*) та мислення (*verba cogitandi*), при яких мається на думці *підмет* οἱ ἄνθρωποι: πόνοσ, ὡс λέγουσιν, εὐκλείας πατήρ "труд, як люди кажуть, є батьком слави"; 5) якщо *підмет* легко встановлюється з попереднього контексту:

Τισσαφέρης διαβάλλει τὸν Κῦρον πρὸς τὸν ἀδελφὸν ὡς ἐπιβουλεύει αὐτῷ (Xen. An. 1, 1, 3) "Тиссаферн обмовляє Кіра перед братом як його зловмисника"; ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata. Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit (L. 1, 7, 3) "тепер єдиним володарем залишився Ромул; засноване місто отримало назву від імені свого засновника. Насамперед (Ромул) зміцнив Палатинський пагорб, де був вихований"; б) неозначений займенник τις у ролі *підмета* пропускається у випадку, коли зберігається означення чи *прикладка* до нього: ἐν ἧ τὴν χεῖρα ἔχων οὐδὲν ἂν δύναιτο ποιῆσαι (sc. τις) (Xen.) "де (хтось), маючи змогу, нічого не міг би зробити". Л.З., В.Ш.

ЕЛПСИС ПРИСУДКА – пропуск як дієслова-зв'язки, так і дієслівного *присудка*. Дієслово-зв'язка, як правило, не вживається у формі теперішнього *часу* (рідше – минулого) дійсного способу, переважно в 3-й ос. одн. Зрідка *εἶμι* пропускається у формах інших *способів*; напр., τίς ἂν σοῦ γε ἰκανώτερος πείσαι; (sc. εἶη) (Xen. Cyr. 1, 4, 12) "хто міг би краще за тебе переконати?" τοῖς θεοῖς μεγίστη χάρις (sc. ἔστω) (Xen. Cyr. 5, 7, 2) "нехай буде найбільша вдячність богам"; octo, quot nunquam antea, creati, M'. Aemilius Mamercus iterum L. Valerius Potitus tertium Ap. Claudius Crassus M. Quinctilius Varus L. Iulius Iulus M. Postumius M. Furius Camillus M. Postumius Albinus (L. 5, 1, 2) "вісім осіб – скільки ще ніколи раніше не (було) обрано: Марк Емілій Мамерк – вдруге, Луцій Валерій Потит – утретє, Аппій Клавдій Красс, Марк Квінктилій Вар, Луцій Юлій Юл, Марк Постумій, Марк Фурій Камілл, Марк Постумій Альбін". Еліпсис дієслова "бути" відбувається в таких випадках: 1) у прислів'ях та *гномах*: ἐχθρῶν ἄδωρα δῶρα "дарунки ворогів – не дарунки"; amicus meus alter ego "мій друг – друге я"; 2) при іменних предикативах-іменниках ἀνάγκη "необхідно", χρεῶν "потрібно", θέμις "дозволено", ἀκμή "пора", καιρός "нагода", ὥρα "час"; при прикметниках-предикативах ἕτομος "готовий", πρόθυμος "охочий", φροῦδος "зниклий", οἶός (τε) "здатний": (ἡ ψυχὴ) πάντων καταφρονήσασα δουλεύειν ἐτοίμη (Pl. Phaedr. 252 a) "душа, зневаживши усе, здатна коритись"; 3) при прикметниках і *дієприкметниках* у формі сер. *роду*, які становлять частину безособових зворотів, та в ролі

дієслова-зв'язки у зворотах *акузатив/номінатив з інфінітивом*: ῥάδιον "легко", χαλεπόν "важко", δῆλον "ясно", δεόν "потрібно", πρέπον "личить", ἐξόν "можна", εἰκός "звично": σκοπέσθαι οὖν χρὴ ἡμᾶς εἴτε ταῦτα πρακτέον εἴτε μὴ (Pl. Crit. 46 b) "треба нам поглянути, чи слід це робити, чи ні"; mirum ni hic me quasi murenam exossare cogitat (Plaut. Amph. 319) "дивно, якщо він не задумає мене безкостим зробити, як мурену". Значно рідше, аніж дієслово-зв'язка, може пропускатися простий дієслівний *присудок*. Е. особового дієслова буває, якщо воно легко встановлюється з попереднього або наступного контексту: ἐπράξαμεν ἡμεῖς, κακείνοι πρὸς ἡμᾶς (sc. ἔπραξαν) εἰρήνην (Dem. 3, 7) "ми забезпечили, і вони для нас (забезпечили) мир". Л.З., В.Ш.

ЕЛЛІНІЗМ (грец. ὁ ἑλληνισμός лат. hellenismus "грецькість") – етап в історії країн Сх. Середземномор'я з часу походів Александра Македонського (334–323 до Р.Х.) до поступового завоювання цих країн Давнім Римом, що завершився 30 р. до Р.Х. підпорядкуванням Єгипту на Зх. та Парфії на Сх. Термін Е. введений в історіографію в 30-х рр. ХІХ ст. нім. істориком Й. Г. Дройзенем. Одні вчені висувають на перший план в Е. взаємовплив грец. та місцевих, переважно східних, культур, розширюючи іноді хронологічні рамки Е. до початку *Середньовіччя*. Інші акцентують увагу на взаємодії соціально-політичних структур, підкреслюють провідну роль греко-македонян, модернізують економічні відносини. Основні ознаки доби Е.: розширення ойкумени, велике перемішування і змішування населення, а звідси – космополітизм світогляду, посилення контрасту між надмірним багатством знаті та злиденністю народних мас, відхід на задній план поняття громадського колективу як найвищої цінності в людських відносинах, що породило стрімке поширення індивідуалізму, який сприймається як загальноприйнята норма поведінки, спроба замкнутися в світі внутрішніх переживань, що часто набувають форм інтимно-еротичних аж до вульгарності, широке поширення фаталізму, що підживлювало ґрунт для розповсюдження містичних уявлень, астрології на шкоду науці, проникнення східних релігійно-філософських уявлень. За Е. у свідомості людей витворилося складніше ставлення до

дійсності, яка часто виступала як сила, ворожа людині. Бурхливе життя, сповнене небезпек і воєн, породжувало думку про неможливість протистояти ударам долі, зумовлювало трагічне світовідчуження і бажання замкнутися у світі особистих переживань. На противагу спокійній вольовій цілеспрямованості класичних грец. літератури і мистецтва образи Е. несуть у собі величезну напругу і пристрасну патетику, як-от скульптури Ніки Самофракійської, "Лаокоон" Агесандра, Полідора й Афанодора, фриз олтару Зевса в Пергамі. Наприкінці Е. патетика елліністичної скульптури вироджується в надмірне захоплення жахливими сюжетами й манірністю. Період Е. протистоїть попередній добі як епоха маньєризму – епосі класици, а їхні стосунки нагадують відношення *Ренесансу* і бароко, *класицизму* й романтизму, реалізму й модернізму в культурі Нового часу. Центром поезії Е. стала Александрія – місто, засноване Александром Македонським, столиця елліністичного Єгипту царського двору Птолемеїв. В Александрії засновник династії Птолемеї Сотер, за порадою одного з учнів Аристотеля, Деметрія Фалерського, заснував особливу установу, присвячену дев'яти музам, і назвав її Музеєм. Музей являв собою сукупність приміщень, передбачених для життя вчених, читання лекцій і наукових занять відомої Александрійської *бібліотеки*. На утримання Музею відпускалися спеціальні кошти з царської скарбниці. Птолемеї запрошували для праці в музеї найвидатніших учених з усього елліністичного світу. Александрія була багатонаціональним містом, там жили носії різних мов, проте мовою адміністрації та культури була грецька. Це зумовило необхідність навчання негреків грец. мови, для чого було потрібно належним чином її описати. Саме тому антична лінгвістична традиція, яка раніше обмежувалася окремими зауваженнями щодо природи і властивостей мови, перейшла в *александрійській лінгвістичній школі* до систематичного опису мовної системи. У III ст. до Р.Х. в Александрійському музеї працювали Аполлоній Родоський (автор "Аргонавтики"), Ератосфен, *Аристарх*, Архімед, Евклід, Каллімах та інші славетні вчені. Главою Музею був очільник *бібліотеки*, який водночас був і виховником спадкоємця єгипетського трону.

Органічну частку поезії Е. складало таке оригінальне явище як міми, міміямби, в яких сипалися ляпаса, демонструвалися грубо-еротичні сценки. Для літератури Е. прикметним є втрата політичного характеру, її основною рисою стало відображення життя звичайних людей, їхніх переживань, щоденного побуту. У творчості письменників епохи Е. поєднувалися дві тенденції – звернення до фольклорних традицій і використання літературних джерел, елементів давньої міфології, філософії. Замість гострополітичних комедій Аристофана постала нова аттична комедія (найхарактерніший представник – Менандр), визначальною ознакою якої став посилений інтерес до приватного життя. Для Е. характерним є зникнення хорової лірики, як і самого хору з театральних вистав, елітарність поезії, яка стає набуток лише освіченої публіки. Справжня поезія класичного періоду підмінюється вченими пошуками у віршованій формі, з'являються "фігурні вірші", де рядки різної величини утворювали якусь фігуру – напр., жертovníк, крила людини тощо. В елегіях замість моралізаторських тенденцій переважали міфологічні мотиви. Феокрит (Теокрит) із Сіракуз заснував жанри буколіки та ідилії. Елліністичну літературу перекладали українською мовою *Іван Франко, Маслюк, Содомора, Ольга Страшенко* та ін., досліджували *Білецький, І. П. Мегела* та ін. С. Л.

ЕЛОГІЇ СЦИПОНІВ (лат. Scipionum elogia) – римські похвальні написи (елогії) на саркофагах знатного римського роду Сципіонів. Написи на честь Луція Корнелія Сципіона Бородатого, консула 298, цензора 290 р. до Р.Х. та на честь його сина, Луція Корнелія, консула 259, цензора 258 р. до Р.Х. є одними з найдавніших написів епохи Римської республіки, з досить архаїчними мовними особливостями.

QVESPICENSIGNEDIAL
 MORSPERFEC
 BREVIA·HON
 GLORIA·ATOV·INGENIVM·QVIBVSSET
 INLONGALIC·SETTIBE·VTIERVITA
 FACILEFACTEIP·SVPERASE·S·GLORIAM
 MAIORVM·CVARELVBENS·TEINGREMIV
 SCIPIO·RECIPIT·TERRA·PVBLI
 PROGNATVA·PVBLIO·CORNELI

CORNELIO V SCIPIO
AIDILES COSOI CENSOR

HONORINO PLURVME COSENTIONTR
DVONORO OPTVM OFVISE VIRO
LVCIOM SCIPIONE FILIOS BARBATI
NSOL CENSOR AIDILIS HIC VET A
HIC CEPIT CORSICA ALERIAQVE VRBE
VDET TEMPESTATEBVS AJDE MERE TO

Написам передусе коротка прозова назва (titulus), хронологічно більш давня, в якій зазначається ім'я і найголовніші державні посади, які обіймав покійний. Обидві Е. написані *сатурновим віршем*. Н.К.

ЕМЕНДАЦІЯ (лат. emendatio "виправлення, вдосконалення") – виправлення помилок у тексті для більш точного відновлення його первісного написання. При внесенні змін дослідник може спиратися, наприклад, на власні граматичні знання або ж на свідчення позарукописного тексту. За наявності великої кількості збережених копій проводиться цілеспрямоване вивчення усіх різночитань з метою виключення помилок переписувачів і встановлення оригінального прочитання. На відміну від *кон'єктури*, Е. є поліпшенням тексту, адже *кон'єктура* базується на здогадці з метою відновлення пошкодженої або взагалі відсутньої частини оригінального тексту. Н.К.

ЕНАЛАГА (грец. ἡ ἐναλλάγή, лат. enallage "підстановка") – *фігура*, суть якої полягає у використанні однієї форми чи конструкції замість належної іншої: вживання *номінатива* замість *вокатива*, одн. замість мн., сер. *роду* замість жін. або чол., форми теперішнього *часу* замість майбутнього тощо; напр., ὦ φίλατ' Αἴας (Soph. Ai. 977) "любий Аяксе!"; ὦς φάσαν ἢ πληθὺς (Hom. II. II, 278) "так висловилася більшість". А.П.

ЕНКЛІТИКИ (грец. τὰ ἐγκλιτικά, лат. encliticae "прихилені назад") – деякі одно- та двоскладові слова, які, залежно від

фонетичного оточення, або мають *наголос*, або втрачають його, приєднуючись у вимові до попереднього слова. До Е. належать непрямі *відмінки* особових займенників (μου, μοι, με, σου, σοι, σε (οὐ, οἱ, ἐ); форми неозначеного займенника τις; двоскладові форми у praesens indicativi activi від дієслів φημί "говорити" та εἰμί "бути" (не є Е., якщо вживається у значенні "існує" або у значенні "можна", після ἀλλ', εἰ, καί, οὐκ, ὥς); прислівники που, ποι, ποθέν, ποτέ, πως, πη; частки γε, τε, τοι, νυν, περ, πω. В *окситонах* та *периспоменах* *наголос* перед Е. не змінюється, а Е. втрачає свій *наголос* (напр., ἀγαθός τις, ὁ πατήρ μου, σοφοί τινες; χρυσοῦς τις, κικῶ σε); у *парокситонах* перед односкладовою Е. *наголос* не змінюється, а Е. втрачає свій *наголос* (напр., νίκη τις); у *парокситонах* перед двоскладовою Е. *наголос* не змінюється, а Е. зберігає свій *наголос* (напр., φίλοι τινές, νίκης τινός); *пропарокситони* та *пропериспомени* перед Е. отримують другий *наголос* на першому складі з кінця, а Е. втрачає свій *наголос* (напр., ἔνδοξός τις, ἄνθρωποι τινες; κοῦφός τις, ἐταῖροί τινες, δῶρόν τι); *проклітики* перед Е. отримують гострий *наголос* (напр., ὧς τινα). Е. зберігають *наголос*, якщо на них падає логічний *наголос*, з прийменниками, перед іншою Е. (напр., τινές εἰσίν), після елідованого слова (напр., ἄνθρωποι δ' εἰσίν, πολλοὶ δ' εἰσίν) та на початку речення (напр., Εἰμί). О.Л.-П.

ЕПЕНТЕЗА (грец. ἡ ἐπένησις, лат. epenthesis "вставка") – в *давньогрец. мові* явище перестановки j у сполученнях vj, rj, яким передують α, ο або ε, яка приєднується до попередніх *голосних*, перетворюючи їх у *дифтонги* αι, οι, ει; напр, φαίνω < *φανjω, μοῖρα < *μορjα, τείνω < *τενjω. У *лат. мові* Е. – поява в словах з групами *приголосних* ml, ms та mt етимологічно невмотивованого р, що призводило до появи груп з трьох *приголосних* mpl, mps, mpt; напр., sumo, sumpsi, sumptum, sumēre; eximo, але exemplum. Л.З., В.М.

ЕПГРАФИКА (від грец. ἡ ἐπιγρᾶφή "напис") – допоміжна (прикладна) історична і філологічна дисципліна, що вивчає зміст і форми написів на твердих матеріалах (камені, кераміці, металі, склі, штукатурці тощо) і класифікує їх відповідно до їхнього історичного і культурного контексту. Написи на монетах і

печатках вивчаються, відповідно, нумізматикую і сфрагістикою. Вивченням стародавнього письма, переважно чорнилом, на папері або пергаменті і папірусі, займається окрема дисципліна – *палеографія*. Перші згадки про грец. написи трапляються в Геродота; Фулідід та оратори використовували написи як документальні джерела. Систематизація епіграфічних пам'яток *давньогрец. мовою* започаткована Аристотелем, який виклав списки переможців на Олімпійських та Піфійських іграх, а також дослідженнями історії Афінівської держави і грец. драми за епіграфічним матеріалом. У Греції були відомими епіграфічні збірки Філохора, Кратета, Полемона. У римський та ранньовізантійський період копії віршованих написів були розміщені в збірках *віршів* Мелеагра Гадарського, Філіпа Солунського, Костянтина Кефали. В VI ст. александрійський купець, згодом монах, Козьма Індікоплов у праці "Χρῆσταινῆ τοπογραφία" вмістив написи, на які натрапляв під час своїх подорожей (серед них т.зв. *monumentum Adumlitanum*) Найперша спроба описати античні (переважно лат. та два грец.) епіграфічні пам'ятки була здійснена мандрівником з Італії, відомим як Анонім з Ейнзідельна (Anonymus Einsiedlensis, IX–X ст.). Проте більш значний внесок у становлення Е. зробив Кіріак з Анкони (Cyriacus ex Ancona, 1391–1455), купець, який переписував написи під час своїх подорожей Егеїдою та Єгиптом; він вважається "батьком" Е. в епоху *Відродження*. У 1534 р. з'явилась перша збірка систематизованих написів "майже всього світу": "Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae, sed totius fere orbis", яку видали інгольдштадський математик *Апіан* і поет Б.Аманцій. Звичайний метод презентації написів полягав у їхньому згрупуванні відповідно до місця знаходження. Ця географічно орієнтована система зазнала критики з боку голланд. ученого *Смеція* (XVI ст.), який надавав перевагу типу і характеру інскрипцій відповідно до їхнього змісту та є автором упорядкованої за цим принципом збірки (1551 р.). Ці два методи не є взаємовиключними і обидва використовуються донині. Перше критичне видання написів з'явилося в 1603 р. завдяки трьом вченим: Й. Скалігеру, Я. Грутеру, М. Вельзеру. Їхня праця під назвою "Inscriptiones antiquae totius orbis Romani in corpus absolutissimum reductae" налічувала 12 тис. грец. та лат.

написів, поділених за змістом на 18 частин. Серйозною працею була 4-тт. збірка *Мураторі* "Novum thesaurum veterum inscriptionum" (1739–1742), проте Е. як наукова дисципліна сформувалася лише на поч. ХІХ ст. Першою науковою працею з Е. став "Корпус грецьких написів" у 4-х тт. – *Corpus Inscriptionum Graecarum*, що за ініціативою Берлінської АН видавався протягом 1825–1877 рр. нім. ученим *Беком* (ред. А. Voeckh, J. Franz, E. Curtius, A. Kirchhoff). Іншими відомими корпусами грец. інскрипцій є: "Inscriptiones Graecae" (Berlin, 1873–1952; A. Kirchhoff, U. Wilamowitz-Moellendorff); "Orientis Graeci Inscriptiones Selectae" (Leipzig, 1903–1905; W. Dittenberger); "Sylloge Inscriptionum Graecarum" (Leipzig, 1883; W. Dittenberger); "Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes" (Paris, 1901–1906; R. Cagnat); "Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini" (Petropoli, 1885–1901, 1916; *Латуніев*). А.П.

ЕПТАФІЯ (грец. ἐπιτάφιος "надгробний") – поминальний напис на надгробку, звернений, у більшості випадків, до "перехожого" зі словами втішання або від імені покійного до живих (найчастіше знову таки до "перехожого"), або від імені самого каменю до лежачого під ним. Е. (лат. tituli sepulcrales) є найбільш поширеним видом написів. Їх гравірували переважно на стелах, саркофагах, гробницях, вівтарях. Дуже близькі за жанром до Е., *урочистих написів* та *присвят* tituli memoriales, які вшановують бенефіціантів після їхньої смерті. Оскільки більшість Е. дуже важко піддаються датуванню, в корпусних виданнях вони подаються не в хронологічному порядку, а в алфавітному за першою літерою імені. А.П.

ЕПФОРА (грец. ἡ ἐπιφορά, лат. destillatio "винесення назад") – *фігура*, протилежна *анафорі*, що полягає в повторенні однакових слів чи виразів у кінці речення або *періоду*; напр., ὅστις δ' ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τὴν ψῆφον αἰτεῖ, ὄρκον αἰτεῖ, νόμον

αἰτέϊ, δημοκρατίαν αἰτέϊ (Aeschin. 3, 198) "хто в першу чергу голосування звинувачує, той присягу звинувачує, закон звинувачує, демократію звинувачує"; *roenas populus Romanus iustitia vicit, armis vicit, liberalitate vicit* (С. Ор.) "римський народ переміг страждання справедливістю, зброєю, свободою". А.П., В.М.

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ (лат. Erasmus Rotterodamus, 1466–1536) –

центральна фігура європейського гуманізму, ранній представник світської гуманістичної інтелігенції. Народився в Роттердамі, навчався в Парижі (1495–1499) у колеґії Монтеґю. Офіційної посади Е. Р. не займав, ведучи життя вільного митця, багато подорожуючи по Італії, Англії, Німеччині, Австрії, Швейцарії, останні роки життя він провів у Базелі. Мав

загальноєвропейське визнання і сам зараховував себе належним швидше до всього т. зв. "християнського світу", ніж до якої-небудь із його країн зокрема. Писав *лат. мовою*, вільною від середньовічних варваризмів, й уславився як найкращий латиніст *Відродження*. Е. Р. поєднав успіхи гуманістичної *класичної філології* з богословськими інтересами, фактично заклав основу того, що прийнято називати "християнським гуманізмом". Е. Р. першим розпочав у нові часи вивчення крилатих висловів *античності*, із його книги "Adagiorum collectanea" ("Збірка прислів'їв", скорочено "Adagia"), виданої в Парижі 1500 р., починається розвиток європейської *пареміографії*. Збірка афоризмів Е. в першому її виданні містила понад 800 прислів'їв (античних і деяких західноєвропейських, які наводилися для порівняння з античними), потім її доповнювали (сам автор та його послідовники), і вона перетворилася на величезний фоліант, що містив уже кілька тисяч висловів, які супроводилися детально розробленим коментарем (у 1536 р. у ній нараховувалася вже 4151 позиція). Е. Р. належить також збірка "Aprophthegmata", де вміщено влучні і дотепні відповіді славетних античних філософів, письменників, державних і політичних діячів. Найцінніший твір Е. Р. присвячений його

найкращому другові Томасу Мору (Е.Р. став видавцем його "Утопії" 1516) – "Declamatio in laudem Stultitiae" ("Похвальне слово Глупоті", 1509), де використано широко вживану античними письменниками (передусім Лукіаном) форму жартівливого панегірика. Однодумців Е. Р. називали еразмістами, вплив його творчості спостерігався в європейській літературі і суспільно-політичній думці аж до XIX ст., у тому числі і в українських землях. Різнобічні стосунки Е. Р. майже з усіма визначними його сучасниками знайшли відображення в колекції майже 3000 листів *лат. мовою*. Реконструював вимову *давньогрец. мови*, спираючись на транслітерацію грецизмів *лат. мовою*; ця вимова, т. зв. *етацизм*, є загальноприйнятою в світській науці. С. Л.

ЕРАЗМОВА ВИМОВА – спосіб читання давньогрец. *літер* та буквосполучень, запропонований у XV ст. *Еразмом Ротердамським*. Норма вимови Еразма (т. зв. *етацизм*; назва походить від вимови η як [ē]) базується на *лат. транскрипції грец. слів і запозичень з давньогрец. мови*. Е. в. прийнята у *класичній філології*; орієнтуючись на неї, створена майже вся наукова термінологія грец. походження. Особливості читання деяких *літер* та буквосполучень за Е. в.:

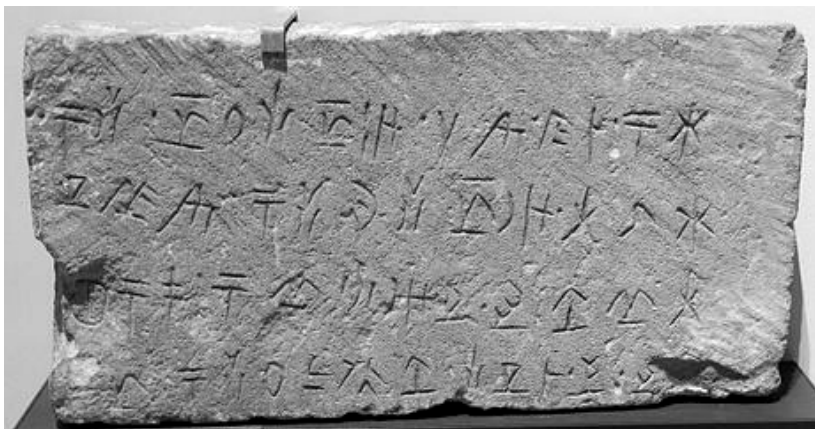
η – [ē]	αι – [aj]	γ – [g]
υ – [ü]	ει – [ej]	ζ – [dz]
αυ – [au]	οι – [oj]	β – [b]
ευ, ηυ – [eu]	υι – [üi]	θ – [th] ´ – [h] О.Л.-П.

ЕРНУ (франц. Ernout) Альфред (1879–1973) – франц. філолог, проф. Сорбонни, член Академії написів і художньої літератури, засновник асоціації ім. Гійома Бюде. Автор найбільшого етимологічного словника *лат. мови* "Dictionnaire étymologique de la langue latine" (1932, разом з *Мейє*) та праці з *лат. синтаксису* "Syntaxe latine" (1951, разом з Ф. Тома). Здійснив наукові видання текстів багатьох *лат. авторів* (Лукреція, Петронія, Плавта, Плінія Старшого та ін.) Інші праці: "Historische Formenlehre des Lateinischen" (1913), "Morphologie historique du latin" (1914), "Recueil de textes latins archaïques" (1916), "Aspects du vocabulaire latin" (1954). Л.З.

ЕРОТ (лат. Eros) Стаберій (I ст. до Р.Х.) – римський граматист. Пліній Старший називав Е. засновником римської *граматики*, оскільки трактат Е. "De proportione" став чи не першою теоретичною роботою про принципи систематизації лат. відмінювання та дієвідмінювання. Е. був рабом, учителем Марка Юнія Брута та Гая Кассія Лонгіна. Н.Р.

ЕТАЦИЗМ, див. ЕРАЗМОВА ВИМОВА.

ЕТЕОКІПРСЬКА МОВА – мова догрец. населення о-ва Кіпр. Збереглося кілька написів, виконаних *кіпрським письмом*. Ймовірно, на цій же мові виконані більш ранні написи недешифрованим *кіпро-мінойським письмом*. Е.м. була під впливом *аркадо-кіпрського діалекту давньогрец. мови* з X ст. до Р.Х., і вимерла в сер. IV ст. до Р.Х. З точки зору *граматики* та *лексики* Е. м. зближують з *етрусською мовою* та *мовою пеласгів*, проте через незначну кількість написів таку точку зору не можна вважати певною. Найвідоміший напис з Амагуса – двомовний текст-*білінгва* Е.м. та *давньогрец. мовою*, датований бл. VI ст. до Р.Х. Л.З.

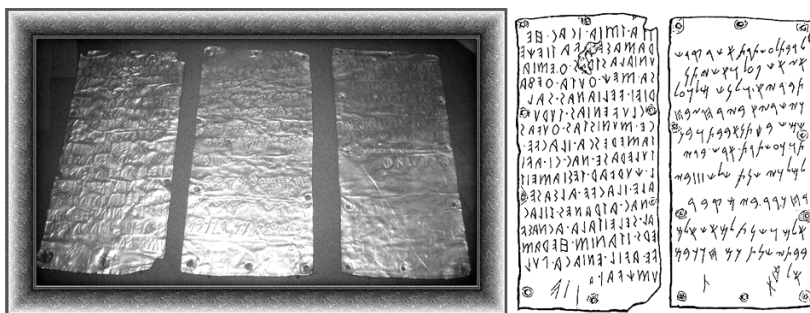

ЕТИМОЛОГІЯ (грец. ἔτυμος "істинний, правильний" та λόγος "судження") – 1) розділ лінгвістики, що вивчає походження слів; 2) будь-яка гіпотеза про походження певного слова чи

іншої мовної одиниці. Тлумачення імені – Е. – було першим проявом рефлексії над мовою в історії грец. думки, яка за допомогою аналізу слів намагалася пізнати світ. В основі такого етимологізування лежало уявлення стародавніх про те, що назва нероздільно пов'язана з річчю, є носієм її властивостей, магічним замісником. Власне термін Е. було введено в науковий обіг стоїком Хрисіппом (281–209 рр. до Р.Х.). Е. займає виключне місце в наукових пошуках стоїків, очевидно, вони були першими філософами мови, які присвятили Е. спеціальні дослідження. Питання Е. розглядаються в діалозі Платона "Кратил". Хоча більшість Е. античних філософів ненаукові, проте саме етимологічні дослідження стали джерелом формування античної теорії мови. Н.Р.

ЕТРУСЬКА МОВА – мова етрусків, одного з найдавніших племен, що населяло територію Апеннінського пів-ва. Генетична належність Е.м. остаточно не з'ясована, входить до групи середземноморських мов. Була поширена на Апеннінському пів-ві, в I ст. витіснена лат. мовою. Засвідчена в численних (близько 11 тис.) написах різного змісту, що датуються VII–I ст. до Р.Х., а також у *гlossen* (близько 60) з творів античних авторів і в топонімії. Найвідоміші тексти Е.м.: написи на пеленах Загребської мумії (340 рядків), напис на черепиці з Капуї (60) і фінікійсько-етрусська *білінгва* з Піргі (25). Основні місця знахідок – античні області: Етрурія, Кампанія, Лацій і Пн. Африка (Карфаген). Написи виконані етрусським *алфавітом*, створеним на основі грец. прототипу. Напрямок письма справа наліво. Е. м. найбільш близька до мови негрец. написів з о. Лемнос. Фонетична система включала 20 фонем: 4 *голосних* [а, е, і, у] і 16 *приголосних, дифтонги* [ai, au, eu, ui]. Система консонантизму об'єднує 2 типи глухих вибухових: глухі непридихові [р, т, к], глухі *придихові* [ph, th, kh]; зубні [s, ś, z]; губно-зубний [f]; плавні [r, l] та носові [m, n], виступають у ролі також складових *придиховий* [h], півголосний [v]. Особливості етрусської *фонетики* полягають у відсутності *голосного звуку* [o], який злився з [u]; відсутності дзвінких вибухових; переміщенні *приголосних* (глухі вибухові > *придихові* > фрикативні). *Наголос* був силовим, фіксованим на першому *складі*, що призводило до повної або

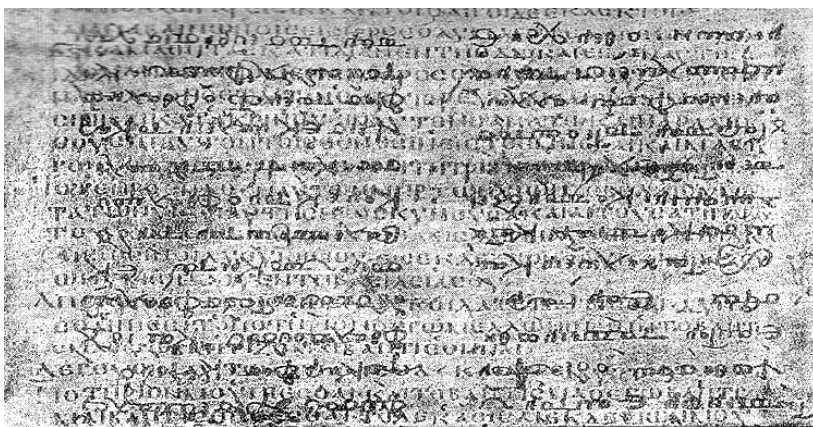
часткової редукції ненаголошених *голосних*. Для морфологічної системи була характерною наявність двох типів іменників (подібно двом *відмінам*) з парадигмою, де протиставлені тематичний *відмінок (номінатив)* і "непрямий" *відмінок*, із закінченнями -s(-ś), -si (-śi), -sa (-śa) або -l, -al, -la. Особливості *морфології* Е.м. – нашарування рівнозначних афіксів (т. зв. морфологічна редетермінація); в структурі слова виділяють форми суб'єкта, а також низку морфем, що виконують в іменній та дієслівній системах як морфологічні, так і синтаксичні функції. Виділяються 2 *роди* (чол. та жін.) і 2 *числа* (одн. і мн.). У дієсловах представлені форми теперішнього та минулого часу, наказового способу. У *синтаксисі* спостерігається подібність з *лат. мовою* щодо порядку слів у реченні; наявність родового *відмінка* перед керуючим іменем, розміщення дієслова в кінці речення. Відомості про *лексику* обмежені. Витлумачено значення близько 150 слів, в т. ч. числівники від 1 до 9. Є запозичення з грец. і *анатолійських мов*. О.Л.

Етруссько-фінкійська білінгва з Піргі

ЄФРЕМІВ КОДЕКС (лат. Codex Ephraemi Syri) – грец. біблійний рукопис V ст., текст якого був стертий у XII ст. та поверх нього написаний грец. переклад 38 аскетичних трактатів Єфрема Сиріна, представника сирійської патристики IV ст. Є.к. є одним з найдавніших *палімпсестів*. У 1453 р. рукопис був вивезений з Константинополя до Флоренції і знаходився у власності родини Медічі, потім його забрала з собою до Парижа Катерина Медічі. Тепер Є.к. зберігається в Національній бібліотеці Франції. В XIX ст. *Тишендорфу* вдалося прочитати початковий текст манускрипту завдяки використанню різних хімічних реактивів. Збереглося лише 64 листа *Старого Завіту* та 145 – *Нового Завіту*. В науковій літературі Є. к. позначається літерою С або номером 04. Грец. текст рукопису належить до візантійської редакції з вкрапленнями різночитань александрійської редакції. Текст написаний *унціалом* на пергаментних листах розміром 31 x 23 см в одну колонку. Є.к. містить правки двох пізніших коректорів, які позначаються як С2 та С3. Перший, ймовірно, жив у Палестині в VI ст., а інший – у Константинополі в IX ст. Л.О.

ЗАЙМЕННИК (грец. ἡ ἀντωνυμία, лат. pronomen) – частина мови, яка замінює іменник, прикметник або числівник у реченні. Вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх. З., подібно до іменників, прикметників і числівників, відповідають на питання "хто? що? який? чий? скільки?". Серед З. *давньогрец. мови* виокремлюють особові (грец. προσωπικά, лат. personalia); зворотні (грец. αὐτοπαθητικά, лат. reflexiva); присвійні (грец. κτητικά, лат. possessiva); взаємний (грец. ἀλληλοπαθητική, лат. reciprocum); вказівні (грец. δεικτικά, лат. demonstrativa); відносні (грец. ἀναφορικά, лат. relativa); питальні (грец. ἐρωτηματικά, лат. interrogativa); неозначені (грец. ἀόριστοι, лат. indefinita); співвідносні (грец. συσχετικά, лат. correlativa). Особові З. не мають категорії *роду*. Залежно від того, яку *особу* вони позначають, особові З. можуть бути 1-ї ос. (в одн. – ἐγώ, ego "я", у мн. – ἡμεῖς, nos "ми") або 2-ї ос. (в одн. – σύ, tu "ти", у мн. – ὑμεῖς, vos "ви"). У *давньогрец. мові* особові З. 3-ї ос. вживаються переважно в *іонійському діалекті* (в одн. – οὗ (*генетив*), у мн. – σφεῖς), а в класичному *аттичному діалекті* його функції виконує, як правило, вказівний З. αὐτός, αὐτή, αὐτό "цей, сам". Особові З. мають *суплетивне* відмінювання. У непрямих *відмінках* особовий З. 1-ї ос. одн. може мати паралельні форми, одна з яких є *енклітикою* (ἐμοῦ / μου, ἐμοί / μοι, ἐμέ / με); форми непрямих *відмінків* особових З. 2-ї та 3-ї ос. одн. можуть бути або не бути *енклітиками* (σοῦ / σου, σοί / σοι, σέ / σε; οὗ / οὐ, οἷ / οἶ, ἔ / ἐ). Зворотні З. мають форми лише непрямих *відмінків* одн. та мн. усіх трьох осіб (напр., *генетив* зворотнього З. 1-ї ос. одн. – ἐμαυτοῦ, ἐμαυτῆς "мене самого (самої)", 2-ї ос. одн. – σεαυτοῦ (σαυτοῦ), σεαυτῆς (σαυτῆς) "тебе самого (самої)", 3-ї ос. одн. – ἐαυτοῦ (αὐτοῦ), ἐαυτῆς (αὐτῆς) "його (її) самого"; 1-ї ос. мн. – ἡμῶν αὐτῶν "нас (самих)", 2-ї ос. мн. – ὑμῶν αὐτῶν "вас (самих)", 3-ї ос. мн. – ἐαυτῶν (αὐτῶν) / σφῶν αὐτῶν "їх (самих)"). Для кожної особи *підмета* вживається свій зворотний З. (напр., ρῦσαι σεαυτόν! "рятуйся!", γνῶθι σεαυτόν "пізнай себе"). *Генетив*

зворотного З., який стоїть в атрибутивному положенні, може мати посесивне значення (ὁ ἐμαυτοῦ βίος "моє життя"). Присвійні З. (1-ї ос.: одн. – ἐμός, ἡ, ὄν "мій" та мн. – ἡμέτερος, α, ον "наш"; 2-ї ос.: одн. – σός, ἡ, ὄν "твій" та мн. – ὑμέτερος, α, ον "ваш"; 3-ї ос. (вживані, переважно, в *іонійському діалекті*): одн. – ἐός, ἡ, ὄν "його"; мн. – σφέτερος, α, ον "їх") відмінюються за зразком *прикметників I–II відмін*. Для вираження посесивності можуть вживатися також форми *генетива* особових (напр., στόμα μου "мої вуста", γλῶσσά σου "твоя мова") або вказівних З. (ὁ ἐκείνου τεκὼν "його батько", τοῦτου τράπεζα "його стіл", τὰ τοῦδε πράγη "його справи"). Присвійні З. чітко відповідають особі й числу підмета. Взаємний З. має лише форми мн. непрямих *відмінків* для чол., жін. та сер. *родів*, які відмінюються за зразком *прикметників I–II відмін* (напр., *генетив ἀλλήλων* "один одного (одна одну)"). Вказівні З. ἐκεῖνος, η, ο той та αὐτός, ἡ, ὁ "цей, сам" відмінюються за зразком *прикметників I–II відмін*; можуть вживатися у функції особових З. 3-ї особи. Вказівні З. ὅδε, ἧδε, τόδε "цей", τοῖόςδε, τοιάδε, τοιόνδε "такий", τοσόσδε, τοσήδε, τοσόνδε "такий великий", τηλικόσδε, τηλικήδε, τηλικόνδε "такого віку", οὗτος, αὕτη, τοῦτο "цей", τοιοῦτος, ταιοαύτη, τοιοῦτο(v) "такий", τοσοῦτος, τοσαύτη, τοσοῦτο(v) "такий великий", τηλικοῦτος, τηλικαύτη, τηλικοῦτο(v) "такого віку" в ролі означення до іменника ставляться у формально предикативному положенні. Відносні З. ὅς, ἡ, ὅ "який, котрий" та ὅσπερ, ἧπερ, ὅπερ "такий самий" відмінюються практично так само, як *артикуль*, але без початкової τ у непрямих *відмінках*; незмінною залишається *частка* -περ. При відмінюванні відносних З. ὅστις, ἧτις, ὅτι та ὅστισοῦν, 3 "який би не" (складаються з відносного З. ὅς, ἡ, ὅ та неозначеного τίς, τί) змінюються обидві частини (напр., *генетив* одн. οὔτινος, ἧστινος, οὔτινος); незмінною залишається *частка* -οῦν. До відносно-питальних належать З. οἷός, 3 "який", οἷόσπερ, 3 "який", ὀλοῖός, 3 "який", ὀλοῖοσοῦν, 3 "який би не", ὄσος, 3 "який великий", ὄσοσπερ, 3 "такий самий", ὀλόσος, 3 "який великий", ὀλοσοσοῦν, 3 "який би не", ἧλίκος, 3 "якого віку", ἧλίκосπερ, 3 "такого самого віку", ὀπλίκος, 3 "якого віку", ὀπλίκосоῦν, 3 "якого б віку не"; вони відмінюються за зразком *прикметників I–II відмін* (незмінними залишаються *частки* -περ та -οῦν). Питальний З. τίς; τί; "хто? що?" відмінюється за зразком іменників III *відміни*;

має завжди гострий *наголос* на першому *складі*, який ніколи не змінюється на тупий *наголос*. Питальні З. *πότερος*, З "який з двох?", *όπότερος*, З "який з двох?", *ποιός*, З "який?", *όποιος*, З "який?", *πόσος*, З "який за кількістю?", *όπόσος*, З "який за кількістю?", *πλήκος*, З "якого віку?", *όπλήκος*, З "якого віку?" відмінюються за зразком прикметників I-II *відмін*. Неозначений З. *τίς*, *τί* "хтось, щось" відмінюється як питальний З. *τίς*; *τί*; "хто? що?", однак завжди є *енклітикою* (крім форми *ἄττα*); у двоскладових формах *наголос* стоїть на другому *складі*, в наголошених односкладових – завжди тупий *наголос*. Неозначений З. *ὁ* (*ἦ*, *τό*) *δεῖνα* "якийсь" відмінюється за зразком іменників III *відміни* і вживається з *артиклем* відповідного *роду*. Співвідносні З. – це З. головного та підрядного речень, які перебувають між собою в певному відношенні за змістом й за формою: один з них містить питання, інший – часткову відповідь. У ролі співвідносних З. можуть виступати відносні, неозначені та вказівні З. У *лат. мові* З. поділяються на такі розряди: особові (*personalia*); зворотний (*reflexivum*); присвійні (*possessiva*); вказівні (*demonstrativa*); відносні (*relativa*); питальні (*interrogativa*); неозначені (*indefinita*); співвідносні (*correlativa*); займенникові прикметники (*adiectiva pronominalia*). Особові З. не мають категорії *роду*. Для позначення 1-ої ос. використовуються З. *ego* "я" та *nos* "ми", 2-ої – *tu* "ти" та *vos* "ви". Функції 3-ої ос. одн. та мн. (він, вона, воно, вони) в *лат. мові* виконують вказівні З. Особові З. мають суплетивне відмінювання. З. *nos* "ми" та *vos* "ви" у *генетиві*, окрім звичайної форми, мають ще й т. зв. вибіркочку: *nostrī* "нас" (*nostrum* "з-поміж нас") *vestrī* "вас" (*vestrum* "з-поміж вас"). Зворотний З. *se* "себе" має лише форми непрямих *відмінків*. Присвійні З. *meus*, а, um "мій, моя, моє", *tuus*, а, um "твій, твоя, твоє", *suus*, а, um "свій, своя, своє", *noster*, *tra*, *trum* "наш, наша, наше", *vester*, *tra*, *trum* "ваш, ваша, ваше" відмінюються за зразком прикметників I-II *відміни*. З. *suus*, а, um "свій, своя, своє" вказує лише на 3-ю ос. у значенні "його, її, їх". З. *meus* у *вокативі* має форму *mī*: *mī amice!* "мій друже!". Вказівний З. *is*, *ea*, *id* "цей, ця, це" відмінюється як прикметники I-II *відміни*, проте у *gen.* та *dat. sing.* має т. зв. займенникові закінчення *-ius* та *-ī* відповідно. Цей З. виконує функції особових З. 3-ої ос. одн. та мн/ (він, вона, воно, вони) в тому випадку, коли вживається самотійно, а не як означення при іменнику: *por.:* *is amicus dicit* "цей друг говорить" та *is dicit* "він

говорить". Вказівний З. *ille, illa, illud* "цей, ця, це" вказує, як правило, на віддалений предмет та логічно відноситься до 3-ої ос., позначаючи також знамениту, відому особу: *ille populus* "цей народ"; *ille poeta* "цей [відомий] поет". Вказівний З. *iste, ista, istud* "цей, ця, це; той, та, те" вказує на менш віддалений предмет і логічно відноситься до 2-ої ос., тобто співрозмовника того, хто говорить: *iste homo* "ця людина". Вказівний З. *hic, haec, hoc* "цей, ця, це" вказує на предмет, близький до того, хто говорить, і логічно відноситься до 1-ої ос., часто маючи значення "мій, наш": *haec sententia* "ця думка" (близька мені або наша). Вказівні З. відмінюються за зразком З. *is, ea, id*. Відносний З. *qui, quae, quod* "який, яка, яке" часто виконує функцію співвідносного (той...який): *mihi placet, qui de fato victoriam parit* "мені подобається той, хто вириває перемогу в долі". На початку незалежного речення відносний З., як правило, виконує функції вказівного: *qua de causa bellum inceptum est* "з цієї причини розпочалася війна". Питальні З. *quis? "хто?"* та *quid? "що?"* відмінюються за зразком одн. відносного З. *qui, quae, quod* "який, яка, яке". Неозначені З. утворюються шляхом додавання до відносних або питальних З. незмінних часток, що приєднуються перед (*ali-*), або після (*-dam, -que, -riam* тощо). При їх відмінюванні частки залишаються незмінними. Означальний З. *ipse, ipsa, ipsum* "сам, сама, саме" відмінюються за зразком З. *is, ea, id*. Це ж стосується і означального З. *idem, eadem, idem* "той самий, та сама, те саме", в якому частка *-dem* залишається незмінною. Заперечні З. *nemo* "ніхто" та *nihil* "ніщо" відмінюються лише в одн. з частковим використанням форм заперечного займенникового прикметника *nullus, nulla, nullum* "ніякий, ніяка, ніяке" та мають суплетивне відмінювання (*gen. neminis / nullius* "нікого" та *nullius rei* "нічого"). Відмінювання З. у *лат. мові* має ряд особливостей, зумовлених їх архаїчністю. Вони не виробили власного типу відмінювання і у більшості випадків використовують флексії іменної парадигми I–III відмін. О.Л.-П., I.Ш.

ЗАКОН ВАКЕРНАГЕЛЯ – фонетичний закон, сформульований швейцарським лінгвістом Я. Вакернагелем (1853–1938), стосовно позиції ненаголошених слів, т. зв. клітиків, у *праіндоєвропейській мові*. Клітики, в основному займенники і

частки, шляхом просодичного приєднання до попереднього слова ставали *енклітиками*. Л.З.

ЗАКОН ВАНДРІЕСА – фонетичний закон, сформульований франц. лінгвістом Ж. Вандрієсом (1875–1960), за яким у *аттичному діалекті наголос* переміщувався на один *склад* далі від кінця слова, якщо метрична схема слова відповідала *амфібрахії*, і слово мало *огорнений наголос* на другому *складі* з кінця (напр., $\acute{\epsilon}\tau\omicron\iota\mu\omicron\varsigma > \acute{\epsilon}\tau\omicron\mu\omicron\varsigma$; $\acute{\epsilon}\gamma\tilde{\omega}\gamma\epsilon > \acute{\epsilon}\gamma\omega\gamma\epsilon$; але $\acute{\alpha}\rho\chi\alpha\iota\omicron\varsigma > \acute{\alpha}\rho\chi\alpha\iota\omicron\varsigma$, оскільки не *амфібрахій*). О.Л.-П.

ЗАКОН ГРАСМАНА – фонетичний закон, сформульований 1863 р. *Грасманом*, за яким у *давньогрец. мові* в суміжних *складах* внаслідок *дисиміляції* перший із *придихових приголосних звуків* (χ , ϕ , θ і початковий *голосний* слова із важким *придихом*) втрачає свою *аспірацію* й переходить у відповідний *глухий* (κ , τ , а початковий *голосний* отримує легкий *придих*); напр., $\tau\rho\iota\chi\omicron\varsigma < *θ\rho\iota\chi\omicron\varsigma$, $\acute{\epsilon}\chi\omega < *ἔ\chi\omega$. Це правило інколи уступало дії *аналогії* (напр., $\phi\acute{\alpha}\theta\iota$, а не $\pi\acute{\alpha}\theta\iota < \phi\eta\mu\acute{\iota}$; у парадигмі *імператива аориста I пасивного стану* 2-й ос. одн. (напр., $\pi\alpha\iota\delta\epsilon\upsilon\theta\eta\tau\iota$, а не $*\pi\alpha\iota\delta\epsilon\upsilon\tau\eta\theta\iota$). Л.З.

ЗАКОН КОУГІЛЛА – названий на честь англ. індоєвропеїста У. Коугілла фонетичний закон переходу в *прагрец. мові* $*o > *u > \upsilon$ в положенні між *сонорними* і *губними приголосними* (напр., $\upsilon\acute{\upsilon}\xi < *nok^{wts}$, пор. лат. *nox*). Л.З.

ЗАКОН ЛАХМАНА – фонетичний закон, сформульований у 1850 р. нім. філологом-класиком К. Лахманом (1793–1851), за яким у *лат. мові* відбувається *подовження* кореневого *голосного* в тому випадку, якщо первісно *дзвінкий проривний приголосний* після нього ставав *глухим* внаслідок *асиміляції*; напр., $\acute{a}go - \acute{a}gtos > \acute{a}ctus$; $\acute{e}do - \acute{e}dtos > \acute{e}sus$. В.М.

ЗАКОН ОСТГОФА – індоєвропейський фонетичний закон, сформульований нім. лінгвістом *Остгофом*, за яким *довгі голосні звуки* скорочувалися перед сполученням *сонорного* і

наступного проривного або шиплячого *пригolosного* звука (напр., γνόντων < *γιωντων; ornānt, amānt, perna < *persna). Л.З., В.М.

ЗАКОН СОССЮРА – фонетичний закон, сформульований швейцарським лінгвістом *Соссюром*, за яким при утворенні *ступенів порівняння* прикметників I–II відмін, у яких передостанній склад короткий, кінцевий *голосний звук* основи подовжується; напр., νέος, α, ον – νεώτερος, α, ον – νεώτατος, η, ον; виняток становлять прикметники στενός, ή, όν "вузький" та κενός, ή, όν "порожній". О.Л.-П.

ЗАКОН УЇЛЕРА (т. зв. "дактилічний закон") – фонетичний закон, сформульований у 1885 р. амер. лінгвістом Б. А. Уїлером, за яким *окситони* з кінцевим звуками за метричною схемою *дактиля* стають *парокситонами* (*πατρασί > πατράσι; *ποικίλος > ποικίλος; *Αἰσχυλός > Αἰσχύλος, *ἤσυλος > ἤσύλος). Грець. слова з іншою складовою структурою залишаються *окситонами* (напр., χαμηλός, όμαλός). Є чимало винятків з цього закону. Уїлер оперує переважно утвореннями на -ύλος та -ίλος; у численних словах на -άλος зміна місця *наголосу* не відбувається (напр., όμφαλός). Немає жодного прикладу зміни місця *наголосу* в словах на -ρος, (напр., ἀρίστερος, άλμυρός). О.Л.-П.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ – в *давньогрец. мові* є дві прості заперечні частки: οὐ (οὐκ, οὐχ), що відповідає в *лат. мові* *non*, та μή, яка має значення *лат. части* *ne*. Частка οὐ і всі складені з нею заперечні слова (οὐδέίς "жоден"; οὐδέτερος "жоден з двох"; οὐτε–οὐτε "ні–ні"; οὐδέ "і не"; οὐποτε, οὐδέποτε "ніколи"; οὐδαμῶς "ніяк"; οὐκέτι "вже не" заперечують об'єктивно, безпосередньо і фактично, тому ставляться в реченнях судження: 1) незалежних реченнях: οὐκ εἶπον μὲν ταῦτα, οὐκ ἔγραψα δέ (Dem. 18, 288) "я не сказав цього і не написав"; 2) у незалежних питальних реченнях: σκόπει δὴ, εἰ ὀρθῶς ἐξαίρησομεν ἢ οὐ (Pl. R. 387d) "поглянь, чи правильно ми виберемо чи ні"; 3) у сполученнях: πῶς γὰρ οὐ "як же ні", οὐδαμῶς "зовсім ні", οὐ δῆτα "у жодному разі, ніскільки"; 4) у риторичних запитаннях: οὐ βάρβαρος Φίλιππος; (Dem. 3, 16) "чи не варвар Філіп?" 5) у *підрядних з'ясувальних реченнях* із сполучниками ὥς, ὅτι: καὶ ὅτι οὐκ

ἐξήρκει τὰ ἐκείνου εἰς τὸν ἐκπλοῦν ἀκηκόατε (Lys. 19, 55) "ви чули, що недостатньо його грошей для відплати"; ἀμφισβητοῦν, ὡς οὐκ ἀληθῆ λέγομεν (Pl. R. 476d) "він заперечує, що ми кажемо правду"; 6) у відносних, які означають поодинокі явища, предмети: τίς οὕτω μαίνεται, ὅστις οὗ σοι βούλεται φίλος εἶναι; "хто є настільки безумцем, щоб не хотіти бути для себе другом?"; 7) причинових: οἱ Ἀθηναῖοι ἐνόμιζον ἡσασθαι, ὅτι οὐ πολὺ ἐνίκων (Th. 7, 34) "афіняни вважали, що вони зазнали поразки, бо отримали незначну перемогу"; 8) у наслідкових реченнях з *присудком* в особовій формі: τοσαύτην χώραν ἔλαβον, ὅσην οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων ἔχωσι "вони захопили таку велику країну, якої не мав ніхто з греків"; 9) у наслідкових реченнях, залежних від *інфінітива* чи *дісприкметника*: ἔφασαν τοὺς στρατιώτας εἰς τοῦτο τρυφῆς ἐλθεῖν, ὥστε οὐκ ἐθέλειν πίνειν (Xen. Hell. 6, 2, 5) "казали, що воїни дійшли до такого свавілля, що не хотіли пити"; 10) при предикативному або залежному *дісприкметнику*, в абсолютних дісприкметникових конструкціях, що замінюють підрядні часу, причини, способу дії: οὗτ' εὐτυχοῦσα μᾶλλον οὗτ' ἀτωμένῃ (Soph. Ant. 17) "але я не є щасливішою, ані нещаснішою"; οὐκ ἀπειλούντων, οὐκ ἐπαγγελλομένων (sc. τῶν ἀνθρώπων) οὐδαμῶς ἐγὼ προσέδωκα τὴν εἰς ὑμᾶς εὐνοίαν (Dem. 18, 322) "незважаючи на те, що мені погрожували, намагалися підкупити, я жодним чином не втратив прихильності до вас"; 11) при *дієслівних прикметниках* на -τός, -τέος: οὐ βιωτόν μοί ἐστι (Aristoph. N. 548) "мені не слід жити", οὐκ ἀθυμητέον (Dem. 4, 3) "не треба зневажати". Заперечна частка μή і складені з нею заперечні слова: μηδεὶς ніхто, ніщо", μηδέτερος "жоден з двох", μήτε...μήτε "ні...ні", μηδέ "і не", μηδαμῶς, μηδαμῆ "ніяк" і т. п. заперечують щось суб'єктивне, непередбачуване, тому ставляться у реченнях волевиявлення, можливості, умови та перед зворотами і конструкціями з їх значенням: 1) у незалежних реченнях з *присудком* в: а) *імперативі*: μηδεὶς ὑμῶν προσδοκῶτάω ἄλλως (Pl. Ar. 17c) "ніхто з вас хай не вважатиме інакше"; б) *кон'юнктиві* заборони: μὴ φευρεθῆς ἄνους τε καὶ γέρων ἅμα (Soph. Ant. 281) "не виявляй на старість безглуздя"; в) *оптативі*: ὄλοτο μὲν μή (Eur. M. 83) "о, щоб він не загинув"; 2) у *підрядних з'ясувальних реченнях* після виразів боязні для позначення небажаності факту,

якого остерігаються; поєднання двох заперечень $\mu\eta$ $\sigma\upsilon$ вказує на застереження щодо бажаної обставини: $\mu\eta$ $\sigma\upsilon$ $\delta\epsilon\eta$ $\upsilon\pi\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\zeta\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ $\theta\acute{\alpha}\nu\alpha\tau\omicron\nu$ (Pl. Ar. 29b) "не слід брати до уваги смерть"; 3) у незалежних *питальних реченнях*: а) з *кон'юнктивом* вагання (coniunctivus dubitativus): $\acute{\alpha}\lambda\alpha\nu\tau\omicron\nu$ δ' $\pi\rho\omicron\iota\zeta$ · $\mu\eta$ $\lambda\acute{\alpha}\beta\omega$; "придане в талант; чи брати?"; б) з *індикативом*: $\mu\eta$ $\tau\iota$ $\nu\epsilon\acute{\omega}\tau\epsilon\rho\omicron\nu$ $\acute{\alpha}\gamma\gamma\acute{\epsilon}\lambda\lambda\epsilon\iota\varsigma$; (Pl. Prot. 310 b) "нічого новішого не сповістиш?" 4) у *підрядних реченнях мети*, входячи до складу сполучників $\acute{\iota}\nu\alpha$ $\mu\eta$, $\acute{\omicron}\pi\omega\varsigma$ $\mu\eta$, $\mu\eta$ щоб не: $\pi\omicron\lambda\lambda\acute{\alpha}$ $\delta\iota\delta\acute{\alpha}\sigma\kappa\epsilon\iota\varsigma$ $\acute{\alpha}\phi\theta\acute{\omicron}\nu\omega\varsigma$ $\delta\iota\acute{\alpha}$ $\phi\theta\acute{\omicron}\nu\omicron\nu$, $\acute{\omicron}\pi\omega\varsigma$ $\pi\omicron\lambda\lambda\acute{\alpha}$ $\acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\omicron\nu$ $\mu\eta\delta\acute{\epsilon}$ $\acute{\epsilon}\nu$ $\mu\acute{\alpha}\theta\omega$ (Dem. 49, 14) "ти щедро навчався із заздрощів, щоб багато чуючи, я нічого не навчився"; 5) при *інфінітиві* мети, вираженому футуральним *інфінітивом*: $\acute{\omicron}\mu\nu\acute{\iota}\upsilon\sigma\iota$ $\pi\acute{\alpha}\nu\tau\epsilon\varsigma$ $\omicron\iota$ $\pi\omicron\lambda\acute{\iota}\tau\alpha\iota$, $\mu\eta$ $\tau\epsilon$ $\tau\eta\nu$ $\acute{\alpha}\xi\iota\nu$ $\lambda\epsilon\acute{\iota}\psi\epsilon\iota\nu$, $\acute{\alpha}\mu\upsilon\nu\acute{\epsilon}\iota\nu$ $\delta\acute{\epsilon}$ $\tau\eta$ $\pi\alpha\tau\rho\acute{\iota}\delta\iota$ $\kappa\alpha\acute{\iota}$ $\mu\eta$ $\pi\alpha\rho\alpha\delta\acute{\omega}\sigma\epsilon\iota\nu$ "усі громадяни присягають не полишати бойового порядку, захищати і не зраджувати батьківщину"; 6) в наслідкових з *присудком*, вираженим *інфінітивом*: $\pi\acute{\alpha}\nu$ $\pi\omicron\iota\omega\varsigma\iota\nu$, $\acute{\omega}\sigma\tau\epsilon$ $\mu\eta$ $\delta\iota\delta\acute{\omicron}\nu\alpha\iota$ $\delta\acute{\iota}\kappa\eta\nu$ (Pl. R. 470d) "нехай вони все роблять, щоб не потрапити до суду"; 7) у *протасисі умовного періоду*: $\acute{\epsilon}\acute{\alpha}\nu$ δ' $\mu\eta$ $\acute{\epsilon}\theta\acute{\epsilon}\lambda\omega\sigma\iota\nu$ η $\sigma\upsilon\chi\acute{\iota}\alpha\nu$ $\acute{\alpha}\gamma\epsilon\iota\nu$, $\pi\acute{\alpha}\lambda\lambda\iota\nu$ $\tau\epsilon\mu\acute{\omega}$ $\delta\acute{\iota}\chi\alpha$ (Pl. Smp. 190d) "якщо ж не захочуть втихомиритись, знову їх розітну навпіл"; $\phi\acute{\omega}\varsigma$ $\acute{\epsilon}\iota$ $\mu\eta$ $\acute{\epsilon}\lambda\chi\omicron\mu\epsilon\nu$, $\acute{\omicron}\mu\omicron\iota\omicron\iota$ $\tau\omicron\iota\varsigma$ $\tau\upsilon\phi\lambda\omicron\iota\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu$ η $\mu\epsilon\nu$ (Xen. Mem. 4,3,3) "якщо не мали б ми світла, були б схожими на сліпих"; 8) в означальних реченнях з відтінком умови, допусту, узагальнення: $\acute{\alpha}$ $\mu\eta$ $\omicron\acute{\iota}\delta\alpha$, $\omicron\upsilon\delta\acute{\epsilon}$ $\acute{\omicron}\iota\omicron\mu\alpha\iota$ $\acute{\epsilon}\acute{\iota}\delta\acute{\epsilon}\nu\alpha\iota$ (Xen. Mem. 5, 7, 27) "того, чого не знаю, то не вважаю, що знаю"; 9) у часових реченнях з відтінком умови: η $\pi\epsilon\rho$ $\mu\epsilon\gamma\acute{\iota}\sigma\tau\eta$ $\gamma\acute{\iota}\gamma\upsilon\epsilon\tau\alpha\iota$ $\sigma\omega\tau\eta\rho\acute{\iota}\alpha$, $\acute{\omicron}\tau\alpha\nu$ $\gamma\upsilon\nu\eta$ $\pi\rho\acute{\omicron}\varsigma$ $\acute{\alpha}\nu\delta\rho\alpha$ $\mu\eta$ $\delta\iota\chi\omicron\sigma\tau\alpha\tau\eta$ (Eur. M. 14–15) "яке величезне щастя, коли жінка не ворогує з чоловіком"; 10) при *інфінітиві* в конструкціях accusativus (nominativus) cum infinitivo та accusativus (nominativus) cum participio: $\acute{\epsilon}\upsilon$ $\acute{\iota}\sigma\tau\epsilon$ $\mu\eta\delta\acute{\epsilon}\nu$ $\acute{\alpha}\nu$ $\mu\epsilon$ $\acute{\epsilon}\pi\iota\chi\epsilon\iota\rho\acute{\eta}\sigma\omicron\nu\tau\alpha$, $\acute{\epsilon}\acute{\iota}$ $\acute{\epsilon}\omega\rho\omega\nu$ (Is. 5, 13) "добре знайте, що я ні до чого не прагнув би, якщо б бачив"; 11) при субстантивованому *інфінітиві*: $\phi\alpha\sigma\acute{\iota}\nu$ $\acute{\epsilon}\kappa\kappa\epsilon\kappa\eta\rho\acute{\upsilon}\chi\theta\alpha\iota$ $\tau\omicron$ $\mu\eta$ $\tau\acute{\alpha}\phi\omega$ $\kappa\alpha\lambda\acute{\upsilon}\psi\alpha\iota$ $\mu\eta\delta\acute{\epsilon}$ $\kappa\omega\kappa\upsilon\sigma\alpha\acute{\iota}$ $\tau\iota\nu\alpha$ (Soph. Ant. 27–28) "кажуть, що наказано нікому не ховати ні не оплакувати"; 12) при *інфінітиві*, що означає заклик чи бажання: $\theta\epsilon\omicron\iota$ $\mu\eta$ $\mu\epsilon$ $\delta\omicron\upsilon\lambda\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ $\tau\upsilon\chi\acute{\epsilon}\iota\nu$ (Aesch. Nept. 269) "боги, о щоб я не потрапив в рабство"; 13) при атрибутивних і залежних

дієприкметниках та в незалежних дієприкметникових зворотах, якщо вони заміняють умовні та ітеративні речення: ὁ μὴ ἰατρός γε ἀνεπίστων, ὧν ὁ ἰατρός ἐπίστων (Pl. Gorg. 459b) "не лікар не може знати того, на чому знається лікар"; μὴ ἀκουσομένων ἡμῶν οὕτω διανοείσθε (Pl. R. 327c) "зважте, що ми не станемо вас слухати"; 14) при абстрактних іменниках, дієприкметниках, прикметниках: τὸ μὴ ὄν "не суще", τὰ μὴ δίκαια "несправедливість". У непрямих питальних реченнях однаковою мірою вживані З. οὐ і μῆ : σκοπέετε, εἰ δίκαια λέγω ἢ μῆ (Pl. Prot. 18a) "погляньте, чи справедливо я кажу, чи ні". Іноді, коли З. тісно пов'язане з наступним словом, так що його можна замінити відповідним синонімом, використовується οὐ замість μῆ : εἰ οὐ πολλοὶ ἦσαν (= εἰ ὀλίγοι ἦσαν) (Lys. 13, 62) якщо не багато (= мало) було. *Лат. мова* має три модальні частки, які виконують заперечну функцію: *non*, *haud*, *ne*. Частина *non* виникла із *noenim* (*oenim* = *unum*). *Non* використовується: 1) для З. поняття: *non amicus* "не друг" (особа), *non tam* "не особливо" (якість, міра), *non facio* "не роблю" (дія); 2) з *індикативом* та *кон'юнктивом*, а також у питаннях; напр., *quis hoc non credit?* "хто в це не вірить?"; 3) для З. як окремого слова, так і цілого речення; 4) у питаннях як синонім до *nonne* "хіба не", "чи": *non taces?* "чи ти замовкнеш?"; 5) як З. при відповідях: *etiam aut non respondere* "відповідати так або ні"; 6) заперечне значення мають також слова, до складу яких входить *non*: *pondum* "ще не", *nonne* "хіба не". Частина *haud* (варіанти *haut*, *hau*) виникла шляхом злиття трьох основ *h* + *au* + *d* (*h* – вказівний займенник *hic*; *au* – має значення віддалення "геть", "ні", "не"; *de* "так само"). Дослівно перекладається: "не так само", "не зовсім". Вживається переважно при прикметниках та прислівниках, рідше при іменниках та дієсловах. Має подвійне значення: менш категоричне заперечення або цілком категоричне заперечення, яке перекладається синонімічним ствердженням: *haud facile* "нелегко", "дуже важко". Напр., *haud ergo, ut opinor, erro vero* (C. N. D. 2, 21, 57) "як я гадаю, я помиляюся зовсім не через це"; *Thraecum decem haud amplius milia ex quattuor populis viam circum sederunt* (L. 38, 40, 7) "не більше десяти тисяч (= менше десяти тисяч) фракійців із чотирьох племен оточили дорогу". *Haud* вживається: 1) із займенниками прикметникового типу:

haud quisquam, haud quicquam, haud usquam, haud unquam, haud quaquam, haud ullus; 2) з прикметниками та прислівниками зі значенням міри та розміру: haud magnus, exiguus, longus, mediocris, bonus, malus, procius, longe, sane, alius, aliter, diu, saepe, multo, paulo; при компаративах: haud magis, minus, secus, ita, sic, haud parum, perinde, satis, semper, facile, ferme, dubie, temere; 3) з деякими дієсловами в різних граматичних формах: haud faciam, postulo, repudio, fugio, accuso, vereor, opinor, parco, nosse, pernoram, possum, mentior, muto, nego, desino, abstinent, celo, eo, raenitet, pudet, plaset, licet, scio; 4) з вигуками: edepol hau ted orat (Plaut. Rud. 1152) "клянусь Поллуксом, він тебе не просить". Ne – 3. суб'єктивне, тобто з не заперечується щось із суб'єктивної позиції мовця – його бажання, наказ, намір, спонування. Частка не вживається: 1) переважно з імперативом та кон'юнктивом; у докласичній латині зустрічається з індикативом замість non; 2) входить до складу таких заперечень: nec (neque) "і не", nedum "ще не"; necne "чи ні"; necunde "щоб звідки-небудь не"; nedum "не кажучи вже про", "тим менше" (після заперечення), "тим більше" (після ствердження), "щоб не"; nequam "нічого не вартий"; nequamquam "ніяк", "ніяким чином"; neuter "жоден з двох"; 3) входить до складу іменників та дієслів: nefas "нечестиво", "беззаконно", negotium (nec-otium) "заняття", nequeo "не могти"; 4) вживається як підрядний сполучник у складнопідрядних з'ясувальних, наслідкових, мети). У конструкції акузатив з інфінітивом Ne здебільшого пов'язується з verbum regens; напр., non puto insipientem beatum esse posse "думаю, що нерозумні не можуть бути щасливими". У прикметниках і прислівниках замість Ne. non вживається заперечний префікс in; напр., non amicus = inimicus, non sanus = insanus; При протиставленнях фігурує переважно заперечення non: non magnus, sed parvus "не великий, а малий". Л.З., В.Ш.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ПОДВІЙНЕ / ПЛЕОНАЗМ ЗАПЕРЕЧЕНЬ

– у давньогрец. мові Π. з. οὐ і μή при дієсловах: 1) заперечення: ἀντιλέγω "заперечувати", ἀρνέομαι "суперечити", ἀμφισβητέω "сперечатись"; напр., οὐδὲν ἀντιλέγω (Pl. Theaet. 169c) "не заперечую"; 2) заборони: εἴρω "закривати", ἐμποδίζω "перешкоджати", παύω "припиняти": Προμηθεὺς ἔπαυσε θηητοὺς

μὴ προδέρκεσθαι μόρον (Aesch. P. 248) "Прометей заборонив, щоб люди передбачували долю"; 3) афективних дієслів: πείσομαι τοσοῦτον ὥστε μὴ οὐ καλῶς θανείν (Soph. Ant. 97) "настільки переконаюся, що радо помру". Два *заперечення* або зберігають, або емпатично посилюють заперечне значення у випадках: 1) якщо всі *заперечення* складні: οὐδεὶς οὔτε κίνδυνος οὔτε πόλεμος περὶ τηλικόντων ἡμῖν τὸ μέγεθος γέγονεν (Is. 6, 7) "ані небезпека, ані війна через такі важливі справи не стали для нас великою перешкодою"; μηδέποτε μηδὲν αἰσχρὸν ποιήσας ἔλιπε λήσειν (Is. 1, 16) "зробивши щось ганебне, ніколи не сподівайся приховати"; 2) якщо після першого простого *заперечення* йде складне: μὴ λανθανέτω σε μηδέ τοῦτο (Xen. Cyr. 5, 2, 36) "нехай він не приховує від тебе й це". Якщо ж після першого простого чи складного *заперечення* стоять заперечні частки οὐ чи μὴ, то все речення виходить стверджувальним: οὐδεὶς οὐκ ἔπασχέ (= πάντες ἔπασχον) τι ψυχὴν (Xen. Con. 1, 9) "усі перетерпіли щось у душі". У лат. мові два *заперечення* дають ствердження: nihil non "все"; non nihil, haud nihil "щось"; nullus non, nemo non "кожен"; non nulus, non nemo "дехто"; nunquam non "завжди"; non nunquam "іноді"; nusquam non "скрізь"; non nusquam "де-небудь" тощо: напр., Athenienses Alcibiadem nihil non afficere posse dicebant (Nep. 7, 7, 1) "афіняни говорили, що Алківіад все може зробити". Л.З., В.Ш.

ЗАХІДНОГРЕЦЬКІ ДІАЛЕКТИ / ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІ ДІАЛЕКТИ – мова населення Зх. Пелопоннесу та обл. середньої та Пн. Греції, близька до *дорійських діалектів*. Виділяють такі групи З. д.: *елідський, ахейський*, пн.-зх. обл. Греції (Епір, Акарнанія, Етолія, Локрида, Фокіда, Дорида, Еніда, Маліда, Акарнанія, Амфілохія); грец. колоній Пд. Італії (Брундізій, Гідрунт). Епіграфічні пам'ятки З. д. датуються VI–IV ст. до Р.Х. Основні особливості З. д.: перехід ερ > αρ (φάρην = атт. φέρειν, ἡαρήια = атт. ἱερήια); -σθ- > -στ- (πρόστα = атт. πρόσθε; інфінітивна флексія -σται); давальний *відмінок* мн. атематичних основ має закінчення -οις; утворення контрагованих *дієприкметників* на -ε-ε-μενος або -ημενος (καλειμέναν = атт. καλουμένην); трапляються еолізми (закінчення -εοσι; вживання ἐν з *акузативом*). Л.З.

ЗВУКОВИЙ СИМВОЛІЗМ – закономірний, не довільний, фонетично мотивований зв'язок між фонемами слова і покладеною в основу номінації не звуковою ознакою денотата. Теорія З. с. походить з античного мовознавства, де її найбільш активно розробляли Платон (в діалозі "*Кратил*") та стоїки в рамках розбудови гіпотези походження мови. Платон вважав, що найперші слова виникли в результаті асоціації уявлень про властивості тих чи інших об'єктів із певними звуками, а пізніші утворилися від перших шляхом зміни значення, звучання, а також за допомогою словоскладання. Так, за Платоном, звук [p] асоціюється з рухом, тому *ρεῖν* "текти", [i] – з чимось тонким, малим, тому *μικρόν* "маленьке", а [л] – з чимось гладеньким, слизьким, тому *λίπαρόν* "лискуче" тощо. Стоїки в запропонованій ними теорії звуконаслідування розглядали два способи появи первинних слів: безпосереднє звуконаслідування, при якому звучання слова якомога точніше передає звучання речі, та символічне звуконаслідування, при якому в звучанні слова начебто відтворюється враження, відчуття від речі. Найповніші відомості про вчення стоїків про З. с. можна отримати в шостому розділі латинськомовного трактату "*De dialectica*" св. Августина. Приклади слів *лат. мови*, утворених, за вченням стоїків, шляхом безпосереднього наслідування, Августин наводить такі: *tinnitus* "дзвін", *balatus* "бекання овець", *hinnitus* "іржання"; приклади слів, утворених шляхом символічного наслідування, такі: *mel* "мед" (слово приємне для слуху, як і мед для смаку), *сгх* "хрест" (неприємне за звучанням слово, що позначає знаряддя тортур), *vos* "ви" (при вимові губи витягуються в напрямку співбесідника), *nos* "ми" (при вимові губи притискуються до зубів, тобто до себе). Вчення стоїків про З. с. лягло в основу звуконаслідувальної теорії походження мови, яку підтримував у ХІХ ст. В. Уїтні, та звукосимволічної теорії, до якої схилилися Г.-В. Лейбніц, *Гумбольдт*, *Грімм*, *Штейнталь*, О.Потебня, Ш. Баллі. У новітньому мовознавстві слова, що виникли внаслідок наслідування тих чи інших звуків (напр., тук-тук, гавкання, гуркотіти) називаються ономатопами (грец. *ὀνοματολογία* "творення слова"). Проблеми З.с. інтенсивно розробляються і сучасними мовознавцями. Н.Р.

ЗЕВГМА (грец. τὸ ζεύγμα "зв'язок, поєднання") – *фігура*, яка полягає в тому, що слово, яке в пропозиції утворює однотипні синтаксичні поєднання з іншими словами, вживається тільки в одному з цих сполучень, в інших – опускається, тобто відбувається об'єднання одним словом кількох слів або речень; напр., οὕτω καὶ τῶν λόγων οἱ μὲν ἐλύπησαν, οἱ δὲ ἔτερψαν, οἱ δὲ ἐφόβησαν, οἱ δὲ εἰς θάρος κατέστησαν τοὺς ἀκούοντας, οἱ δὲ πειθοῖ τιμὴν κακῆι τὴν ψυχὴν ἐφαρμάκευσαν καὶ ἐξεγοήτευσαν (Gorg. Hel. 14, 5–8.) "так і серед промов: одні засмучують, інші радують, одні залякують, інші вселяють відвагу слухачам, а деякі недобрими переконаннями отрують душу і зачаровують"; οὐλοσ δextramque presantem protendens (V. Ae. 12, 931) "очі і молячу десницю простягають". А.П., В.М.

ЗЕНОДОТ (грец. Ζηνόδοτος) Ефеський (бл. 325 – бл. 260 рр. до Р.Х.) – давньогрец. філолог, поет, коментатор Гомера, лексикограф, засновник *текстології*. Представник *Александрійської школи*. Будучи першим очільником Александрійської бібліотеки, керував багатоаспектною роботою по критичному вивченню поем Гомера, встановленню оригінальності його текстів, створенню різноманітних словників, зокрема діалектної *лексики*. Автор словника гомерівських *глос*, упорядкованого за алфавітним принципом. Вважається, що саме З. поділив "Іліаду" та "Одіссею" на 24 пісні. Уклав канон давньогрец. епічних поетів. Н.Р.

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК, див. АКУЗАТИВ

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК ІЗ ДІЄПРИКМЕТНИКОМ, див. АКУЗАТИВ ІЗ ДІЄПРИКМЕТНИКОМ

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК З НЕОЗНАЧЕНОЮ ФОРМОЮ ДІССЛОВА, див. АКУЗАТИВ З ІНФІНТИВОМ

ЗНАХІДНИЙ ВІДМІНОК САМОСТІЙНИЙ, див. АКУЗАТИВ САМОСТІЙНИЙ

ІВАНОВ (рос. Иванов) Вячеслав Всеволодович (нар. 1929 р.) – радян. та рос. лінгвіст, семіотик, індоєвропейіст, антрополог; академік РАН, проф. Каліфорнійського ун-ту, директор Ін-ту світової культури МГУ, директор Російської антропологічної школи РГГУ. Лауреат Ленінської премії, Державної премії РФ, премії Б. Пастернака. Наукова діяльність І. присвячена порівняльно-історичним дослідженням (насамперед індоєвропейських мов), психолінгвістиці, семіотиці, математичній лінгвістиці, літературознавству, історії культури, антропології. Автор понад 1000 наукових праць. Разом з *Гамкрелідзе* є автором двотомної монографії "Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры" (Тбілісі, 1984; Ленінська премія 1988) ("Indo-European language and Indoeuropeans", Berlin-New York, 1994–1995), в якій викладено одну з гіпотез походження *праіндоєвропейської мови* (гіпотеза Гамкрелідзе-Іванова). В роботі досліджується *граматика* і *лексика* гіпотетичної мови-предка всіх *індоєвропейських мов*. Разом з В. Н. Топоровим є автором фундаментальної монографії "Санскрит". Автор віршованих перекладів з англ., франц., нім., ісп., лат. та давніх східних мов. Н.Р.

ІДЕОГРАМА (грец. ή ιδέα "ідея", "образ" і τὸ γράμμα – "знак", "літера", "напис") – письмовий знак або малюнок, який позначає поняття або окреме слово. І. розвинулася з *пиктограми*, використовується в системах ідеографічного та словесно-складового письма у вигляді схематичних малюнків на позначення предметів, істот, дій та абстрактних понять. І.

поширені в єгипетському ієрогліфічному письмі, шумерському *клинописі*, китайській *ієрогліфіці*, писемності майя. Л.О.

Критська ієрогліфіка

ІЄРОГЛІФІКА (грец. *ієρός* "священний" та *ἡ γλυφή* "різьблений малюнок") – 1) тип письма, знаки якого мають вигляд зображення певних об'єктів (люди, тварини, рослини, предмети) і позначають слова та поняття (*ідеограми*), окремі *склади* або звуки. До ієрогліфічних систем письма належить єгипетське, в якому поєднувалися елементи ідеографічного, силабічного та

фонетичного письма, критське та китайське; 2) сукупність графем які вживаються в ієрогліфічному письмі. Л.О.

Єгипетська ієрогліфіка

ІЛЛІРІЙСЬКА МОВА – мова стародавніх іллірійців, належить до *палеобалканських мов* індоевропейської мовної сім'ї, близька до албанської мови, представлена двома різновидами: балканоіллірійською та *месапською* мовами. Балканоіллірійська мова була поширена на пн.-зх. Балканського пів-ва, не

засвідчена писемними пам'ятками, відновлена за численними антропонімами, топонімами та етніміями, а також невеликою кількістю *глос* у творах античних авторів. Витіснена *лат. мовою*. *Месапська мова* засвідчена в написах VI–I ст. до Р.Х., знайдених у пд.-сх. Італії, та декількома *глосами*. *Фонетика* І. м. характеризується зникненням *голосного звуку* [o], наявністю *дифтонгів* ai, au, eu, непослідовною сатемізацією задньоязикових *приголосних*. *Морфологія* балканоіллїрійської мови майже не реконструйована, натомість у *месапській мові* встановлено п'ять *відмінків* у системі іменника, форми *аориста*, *перфекта* та *оптатива*. Збережена *лексика* містить, в основному, власні назви та апелятиви. Л.О.

ІМЕННИК (грец. τὸ ὄνομα οὐσιαστικόν, лат. *poimen substantivum*) – самостійна частина мови, що має значення предметності, вираженої у формах *роду*, *числа* і *відмінка*; відповідає на питання "хто? що?". І. *давньогрец.* та *лат. мови* має граматичну категорію *роду*, відмінюється за *числами* та *відмінками*. Усі І. *давньогрец. мови* залежно від типу основи поділяються на три *відміни*; І. *лат. мови* – на п'ять *відмін*. Рід, *відміну* та тип основи І. можна визначити за *словниковою формою* І. О.Л.-П., І.Ш.

ІМПЕРАТИВ / НАКАЗОВИЙ СПОСІБ (грец. ἡ προστακτική, лат. *imperativus*) – один зі *способів* давньогрец. та лат. дієслова. В *давньогрец. мові* виражає наказ на 2-у або 3-ю ос.; закінчення І. головних *часів* в *активі* на 2-у ос. одн. різні, на 3-ю -τω, на 2-у ос. мн. -τε, на 3-ю -των, -τωσαν; в *медії* та *пасиві* (частково) на 2-у ос. одн. -σο, -θι, на 3-ю -σθω, на 2-у ос. мн. -σθε, на 3-ю -σθων, -σθωσαν. Інколи І. передає дозвіл, згоду або схвалення; напр., βραδέως μὲν φίλος γίγνου, γενόμενος δὲ πειρῶ διαμένειν (Isocr. 1, 24) "повільно ставай другом, а ставши, намагайся залишитися". Заперечення μή. І. *аориста* вказує на конкретну ситуацію для волевиявлення і виражає переважно наказ; напр., ἀλλά, παῖ, λαβὲ τὸν βιβλίον καὶ λέγε (Pl. Theaet. 143c) "дитино, візьми книжку та читай"; γνῶθι σεαυτὸν "пізнай себе". Заборона здебільшого виражається *кон'юнктивом аориста*;

напр., τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρούονα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε (Pl. Phaed. 118a) "Асклепію заборгували півня, то ж віддайте і не нехуйте"; καὶ μοι, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖων, μὴ θορυβήσητε (Pl. Ap. 20e) "о мужі афіняни, не галасуйте". Лат. І. вживається у формах двох часів: *презенса*, який має лише форми 2-ї ос. одн. та мн., та *футурум* – 2-ї та 3-ї. У 2-й ос. одн. наказового *способу* теперішнього часу для дієслів І, ІІ та ІV *дієвідмін* І. є чиста основа *інфекта*, а для дієслів ІІІ *дієвідміни* до основи *інфекта* додається закінчення -е (за винятком дієслів *dicēre, ducēre та facēre*, які мають у ролі цієї форми основу); 2-а ос. мн. утворюється додаванням до основи *інфекта* для дієслів І, ІІ та ІV *дієвідмін* закінчення -te, а для ІІІ -ite. І. майбутнього часу для дієслів І, ІІ та ІV *дієвідмін* утворюється додаванням до основи *інфекта* для 2-ої та 3-ої ос. одн. закінчення -to, для 2-ої ос. мн. -tōte, для 3-ої ос. мн. -nto. Дієслова ІІІ *дієвідміни* утворюють аналогічні форми з допомогою тих же закінчень, однак з допомогою тематичних голосних -ī- та -u- (-ī-to, -ī-to, -i-tōte, -u-nto). Лат. І. не має категорії виду. І. теперішнього часу використовується для висловлення прохання чи наказу, котрий виконується одразу, виконається пізніше чи виконуватиметься завжди; напр., *festīna lente* "поспішай повільно". І. майбутнього часу вживається для передачі наказу, скерованого в майбутнє; напр., *iacta alea esto* (Suet. Cs. 32) "нехай буде кинуте жереб". О.Л.-П., І.Ш.

ІМПЕРФЕКТ / МИНУЛИЙ ЧАС НЕДОКОНАНОГО ВИДУ (грец. ὁ παρατατικός, лат. imperfectum) – один із різновидів категорії часу. В *давньогрец. мові* належить до історичних часів; має форми лише *індикатива*. Форми утворюються від *основи презенса* за допомогою *авгмента* та закінчень історичних часів (*вторинних закінчень*). Може позначати: 1) минулу дуративну або ітеративну дію; напр., οὐκ ἠμφεσβήτει, ἀλλ' ὠμολόγει καὶ ἰκέτευσεν (Lys. 1, 29) "він не сперечався, а визнавав свою провину і благав"; 2) початок чи спробу дії (грец. παρατατικός τῆς ἀπολείρας, лат. imperfectum de conatu); може мати як результативне, так і безрезультатне завершення початкового етапу дії; напр., διέφθειρον προσιόντες

τοὺς στρατιώτας· καὶ ἓνα γέ διεφθείραν (Xen. An. 3, 3, 5) "нападники намагались убити воїнів і одного таки вбили"; 3) початок розвитку дії в минулому, яка мала подальше продовження чи завершення (лат. imperfectum inchoativum); напр., εὐθὺς ἀνεβόησάν τε πάντες καὶ προσπεσόντες ἐμάχοντο, ἔωθοῦντο, ἔπαιον, ἐπαίοντο (Xen. An. 8, 1, 38) "одразу здійнявся галас, і накинувшись на ворогів, воїни почали боротися, штовхатися, натискати, завдавати ударів і отримувати їх"; 4) минулу доконану дію (І. від verba dicendi, voluntatis, sentiendi, affectuum, дієслів руху, дієслова γίγνομαι, εἶμι та складених з ними); напр., ἀνηρώτα, τί βούλοιντο (Xen. An. 2, 3, 4) "він запитав, чого вони хочуть"; ὁ Δημοσθένης προὔταξε καὶ προσαγορεύειν ἐκέλευε (Th. 3. 112) "Демосфен спеціально розмістив у перших лавах месенців і наказав їм звернутися з привітанням". Дієслова, які в *презенті* мають перфектне значення, в І. мають значення *плюсквамперфекта*; напр., τότε μὲν ὄρχετο ἄγων Ξενοφῶν τὸν ἵππον (Xen. An. 4, 5, 35) "тоді Ксенофонт відійшов, ведучи коня". У *лат. мові* І. належить до *часів* системи *інфекта*, що позначає минулу незавершену одноактну тривалу (дуративну) дію або минулу повторювану (ітеративну) дію; напр., sophistae appellabantur ii, qui aut ostentationis aut quaestus causa philisophabantur (С. Ас. 2, 23, 73) "софістами називалися ті, хто займалися філософією напоказ або задля прибутку"; principio regum gentium nationumque imperium penes reges erat (Iust. 1, 1, 1) "від самого початку в усіх племен і народів влада належала царям". І. утворює форми дійсного *способу* додаванням до інфектої основи суфіксів -ba- (для дієслів І–ІІ *дієвідміни*) та -eba- (для ІІІ та ІV) і особових закінчень *активного* (-m,-s,-t,-mus,-tis,-nt) та *пасивного стану* (-r,-ris,-tur,-mur,-mīni,-ntur). Форми *кон'юнктива* утворюються додаванням до основи *інфекта* суфікса -rē- <*-se та особових закінчень *активного* (-m,-s,-t,-mus,-tis,-nt) та *пасивного стану* (-r,-ris,-tur,-mur,-mīni,-ntur). О.Л.-П., І.Ш.

ІНДИКАТИВ / ДІЙСНИЙ СПОСІБ (грец. ἡ ὀριστική, лат. indicativus) – один зі *способів* дієслова. Може вживатися в первісному або в похідному значенні. В *давньогрец. мові* в

первісному значенні служить для позначення дії, стану як об'єктивно існуючих (лат. *modus realis*); напр., ἀληθέστατα λέγεις (Pl. Leg. 719e) "істинно говориш"; τοιοῦτος ὢν ὁ Ἔρως, τίνα χρεῖαν ἔχει τοῖς ἀνθρώποις; (Pl. Smp. 204c) "якщо Ерот такий, то яка користь людям?". У похідному значенні, яке обмежується I. *історичних часів* з часткою ἄν, служить для позначення: 1) недійсної дії у минулому (лат. *indicativus irrealis*); напр., ἔνθα δὴ ἔγνων ἄν τις ὄσου ἄξιον εἶη τὸ φιλεῖσθαι ἄρχοντα ὑπὸ τῶν περὶ αὐτόν (Xen. Cyr. 7, 1, 38) "тоді хтось міг би дізнатися, чого варта любов до правителя тих, хто навколо нього"; 2) неіснуючої можливості в минулому (лат. *indicativus potentialis*); напр., καὶ καλῶς ἂν εἶχε (Pl. Crit. 44d) "навіть якби він був красивим"; 3) невизначеного повторення дії в минулому (лат. *indicativus iterativus*); напр., εἰ τις αὐτῷ δοκοίη βλακεύειν, ἔπειεν ἄν (Xen. An. 2, 3, 11) "якщо йому здавалося, що хтось повільний, він бив". I. *імперфекта* й *аориста* з частками εἶθε, εἰ γάρ "о якби, якби тільки" та I. *аориста* від ὀφείλω "бути зобов'язаним" з *інфінітивом* виражає нездійсненне бажання або шкодування; напр., εἶθε σοί... τότε συνεγενόμην (Xen. Mem. 1, 2, 46) "якби ж я тоді з тобою зустрівся". I. *імперфекта* дієслів, які позначають можливість, необхідність (напр., ἐξῆν, παρήν, ἦν, οἶόν τ' ἦν "було дозволено"; ἔδει, χρῆν "необхідно було"; προσῆκεν "слід було"; καλόν, δίκαιον, εἰκός, αἰσχρόν, ἄξιον... ἦν "добре, справедливо, розумно, ганебно, достойно... було б"), вживається на позначення нереальної дії без частки ἄν; напр., τί σιγᾶς; οὐκ ἐχρῆν σιγᾶν, τέκνον (Eur. Hipp. 297) "чому мовчиш? Не слід було мовчати, дитя". Лат. I. – це дійсний *спосіб*, що слугує для визначення дії, буття, стану як об'єктивно існуючих. Значення I. дієслів *лат. мови* збігається зі значенням дійсного способу в укр. мові. О.Л.-П., I.Ш.

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ – генетично споріднена родина (сім'я) бл. 200 мов, які гіпотетично розвинулися зі спільної мови-предка – *праіндоєвропейської мови*. Термін I. м. увів англ. дослідник Т. Юнг у 1813 р. До індоєвропейської родини належать такі групи мов: індійська (гіндустані, бенгальська, пенджабі, ведійська, *санскрит*, циганська та ін.);

іранська (перська, афганська, курдська, таджицька, осетинська, давньоперська, скіфська та ін.); грецька (*давньогрец.*, візантійська (середньогрецька), новогрецька); слов'янська, яка ділиться на східнослов'янську (українська, російська, білоруська), західнослов'янську (польська, чеська, словацька та ін.) та південнослов'янську (болгарська, македонська, словенська, сербська, хорватська, старослов'янська та ін.) підгрупи; балтійська (литовська, латиська, пруська); *італійська* (*лат.*, *оскська*, *умбрська* та ін.), *романська* (французька, італійська, іспанська, португальська, румунська та ін.); кельтська (ірландська, шотландська, бретонська, галльська та ін.); германська, яка ділиться на західнороманську (англійська, німецька, голландська, фризська ідиш та ін.), північногерманську (данська, шведська, норвезька та ін.) та східногерманську (вестготська та остготська) підгрупи; вірменська (давньо- та нововірменська), *анатолійська* (*хетська*, лувійська, *лідійська* та ін.), а також *тохарські А і Б*, албанська та *ілірійська* мови. Досі немає єдиної загальноприйнятої класифікації І.м., оскільки спірними залишаються статуси окремих мов та діалектів, не до кінця встановлений рівень спорідненості між деякими мовами, не з'ясовано місце деяких мертвих мов, які збереглися лише фрагментарно тощо. І. м. нараховують більше 2,5 млрд. носіїв. Для фіксації І.м. використовувалися різні види письма – логографічне, силабічне, фонетичне; найпоширенішими графічними системами для І.м. є латиниця, кирилиця, індійське письмо. У типологічній класифікації більшість І.м. належать до мов флективного типу, проте частина їх має синтетичну будову, а частина аналітичну, хоча ступінь синтетичності та аналітичності є різним. До мов переважно синтетичної будови, для яких характерні такі процеси словозміни, як афіксація, *редуплікація*, *суплетивізм*, акцентуація тощо, належать *давньогрец.*, *лат.*, *санскрит*, готська, старослов'янська, українська, російська, чеська, польська та ін.; до мов переважно аналітичної будови, в яких граматичні значення виражаються за допомогою порядку слів у реченні, службовими словами, інтонацією тощо, належать італійська, французька, англійська, перська, данська, новогрецька,

болгарська та ін. За синтаксичними характеристиками І.м. є мовами номінативного типу. Н.Р.

ІНДОІРАНСЬКІ МОВИ – група *індоєвропейських мов* (у XIX ст. називалися *арійськими*) за локалізацією носіїв поділяються на: 1) індійські (гінді, урду, бенгальська, маратхі, гуджаратська, пенджабі, орія, ассамська, сіндхі, непальська, сингальська, циганська, а також давньоіндійські *санскрит* і *пракрити*); 2) іранські (перська, таджицька, осетинська, курдська, белуджійська, татська, талиська, мунджанська, ягнобська, памірські та ін.). Ю.М.

ІНЦІАЛИ (лат. *initialis* "початковий") – у рукописах початкові літери заголовків чи розділів. У найдавніших рукописах (напр. *Синайський кодекс*) власне І. немає, бо заголовні літери такої ж величини, як і решта літер, і не мають відступу вліво. Невдовзі (напр., *Александрійський кодекс*) вони починають відсуватися вліво, виступають за стрічку та збільшуються в розмірах. Згодом І. почали розмальовувати та оформлювати як мініатюри. Зазвичай, для розмаловування використовували маленькі жанрові сцени, рідко міфологічні або історичні сюжети. Л.З.

INSCRIPTIONES ANTIQUAE ORAE SEPTENTRIONALIS PONTI EUXINI GRAECAE ET LATINAE (скор. IOSPE) – монументальний звід грец. і лат. написів Пн. Причорномор'я, здійснений рос. ученим *Латишевим*. 1-й т. з написами з Тіри, Ольвії та Херсонесу Таврійського побачив світ 1885 р. У 1890 р. з друку вийшов 2-й т. з написами Боспорського царства (Пантікапея та інших міст європейської та азійської частини Боспору). 3–4-й тт. містять написи, знайдені з 1885 до 1900 рр.,

серед них відома знахідка присяги громадян Херсонесу. Матеріал IOSPE відразу ж увійшов у ряд класичних публікацій, таких, як *Inscriptiones Graecae* (X, Berlin, 1873–1952). Видання написів з Пн. Причорномор'я принесло *Латишеву* величезну популярність і славу в науковому світі як на батьківщині, так і поза її межами, серед яких обрання членом-кор. Берлінської АН. А.П.

ІНСТРУМЕНТАЛЬ / ОРУДНИЙ ВІДМІНОК (грец. ἡ ὀργανική, лат. *instrumentalis*) – один з непрямих *відмінків*. Вийшов з ужитку ще в докласичний період розвитку *давньогрец. мови*; його функції у класичний період виконує *датив*, зокрема, на позначення супроводу, спільноти, знаряддя, міри, причини та відношення. Залишки І. зберігаються у класичний період у прислівникових формах; напр., ἄνω "зверху", κάτω "знизу", ἔσω "всередині", ἔξω "назовні", πόρρω "далеко", οὐτω "ні в якому разі", ὡςδε "таким чином". У *лат. мові* відбулося злиття *аблатива*, *локатива* та І. в один відмінок – *ablatīvus* – ще в дописемний період. Причиною такого злиття стали наслідки фонетичного ослаблення кінця слова, яке позбавляло відмінкову форму її диференціюючих ознак. *Аблатив* у ролі І. вказує на знаряддя, засіб, спосіб дії, супровід (чим?): *oppidum incendiō delētum est* "місто зруйновано пожежею"; *clavus clavō pellitur* "клин клином вибивають"; *lacte et carne vivunt* "харчуються молоком і м'ясом". О.Л.-П., І.Ш.

ІНТЕРПОЛЯЦІЯ (лат. *interpolatio*, "перетворення, підробка") – зміна первинного тексту; вставка переписувачем або перекладачем у текст слів або фраз, відсутніх у оригіналі. Відомо чимало І., зокрема в кодексах римських юристів, у творах Гомера, в *Старому* і *Новому Завіті*. В багатьох випадках І. обумовлені прагненням переписувачів до *гіперкорекції*, як, напр., римські кодекси в обробці візантійських юристів або трактат Гіпократа, який містить додаткові медичні знання, привнесені невідомим переписувачем. У XIX ст., в зв'язку з підвищеним інтересом до І., були вироблені нові прийоми їх розпізнавань на основі історико-критичного методу дослідження першоджерела. Проте цей метод мав суттєві недоліки, оскільки через гіперкритичний аналіз з тексту вилучалися достовірні матеріали. О.Л., Н.К.

ІНФІНІТИВ / НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (грец.

ἡ ἀπαρέμφατος, лат. infinitivus) за своїм основним значенням – віддієслівний іменник сер. *роду*, який виражає основне позачасове значення дієслова. В *давньогрец. мові* в І. з *артиклем* найяскравіше проявляється його субстантивна природа. Як іменник І. виступає в реченні *підметом*, додатком, іменем предиката; як дієслівна форма зберігає відмінкове керування цього дієслова і обставинне визначення прислівником, поєднання з часткою ἄν для вираження умови. І. з *артиклем* широко використовується в аттичній прозі; завдяки відмінюванню *артикля*, набуває значення всіх відмінкових форм (τὸ εἶναι, τοῦ εἶναι, τῷ εἶναι) (напр., καὶ ἡμεῖς ἀκούσαντες ἠσχύθημέν τε καὶ ἐλέσχομεν τοῦ δακρύειν (Pl. Phaed. 117e) "і ми, послухавши, були присоромлені та припинили плакати"; ἀπώλλυντο οὖν ὑπὸ τῶν θηρίων διὰ τὸ πανταχῆ αὐτῶν ἀσθενέστεροι εἶναι (Pl. Prot. 322b) "отже, вони гинули від диких тварин, оскільки в усьому були слабшими за них"; προεἶπον δὲ ταῦτα τοῦ μὴ λύειν ἔνεκα τὰς σπονδάς (Th. 1, 45, 3) "оголосили таке, щоб не порушувати договорів"). І. без *артикля* може вживатися: 1) у функції *підмета*: а) при *безособових* дієсловах δεῖ, χρή, προσήκει, ἔξεστι "слід, належить, потрібно"; γίγνεται, συμβαίνει "буває"; б) при *безособових* виразах, які складаються з факультативного дієслова ἐστί "бути" з *номінативом* прикметника сер. *роду* або іменника: καλόν ἐστί "прекрасно", αἰσχρόν ἐστί "ганебно", ἀναγκαῖόν ἐστί "необхідно", ὠφέλιμόν ἐστί "корисно", δυνατόν ἐστί "можна", καιρός (ᾠρα) ἐστί "є пора", νόμος ἐστί "існує закон", ἀνάγκη ἐστί "є необхідність", οὐ θέμις (ἐστί) "не дозволено" тощо (напр., ἀλλὰ γὰρ ἦδη ᾠρα ἀπιέναι (Pl. Ap. 42a) "але вже час іти"); 2) у суб'єктній конструкції *номінатив з інфінітивом*; 3) у функції прямого додатка при дієсловах, що позначають: а) бажання: βούλομαι, ἐθέλω, ἀξίω "хотіти", ἐπιθυμέω "прагнути", εἶω, ἐπιτρέπω, δίδωμι "дозволяти"; б) можливість: δύναμαι "могти, бути здатним", πέφυκα "бути за природою"; в) знання, уміння: οἶδα, νομίζω, δοκέω, ἠγέομαι "знати", μανθάνω "вчитися", εἶθθα "мати звичку", κρίνω "вирішувати", ὑποπτεύω "підозрювати", ἐλπίζω "сподіватися"; г) намір, спробу: βουλευομαι, διανοέομαι "задумувати", παρασκευάζομαι "готувати(ся)", μέλλω "мати намір", ζητέω,

πειράομαι, σπεύδω, ὀρέγομαι, προθυμέομαι "прагнути, намагатись", πείθω "переконувати"; д) емоційний стан та почуття сміливості чи страху: толμάω "відважуватися", φοβέομαι, εὐλαβέομαι, φυλάσσομαι "остерігатися", ὀκνέω, αἰσχύνομαι "не наважуватися" (напр., τίκτειν ἐπιθυμεῖ ἡμῶν ἢ φύσις (Pl. Smr. 206c) "наша природа прагне народження"; αἰσχύνομαι ὑμῖν εἰπεῖν ἀληθῆ (Pl. Ar. 22b) "я не наважуюся вам сказати правду"); 4) одного з додатків при дієсловах з подвійним керуванням (іменним – у певному непрямому *відмінку* та дієслівним – в I.), які позначають: а) потребу, прохання, наказ: δέομαι τινος, ἰκετεύω τινά "просити", κελεύω τινά, προστάσσω τινί, παραγγέλλω τινί "наказувати"; б) дозвіл, заборону: ἐάω τινί, ἐπιτρέπω τινί "дозволяти", ἀπαγορεύω τινί "відмовляти"; в) пораду, вплив, навчання: συμβουλεύω τινί, παρακελεύομαι τινί, παραινέω τινί "радити", πείθω τινά "переконувати", ἀναγκάζω τινά "змушувати", διδάσκω τινά "навчати"; 5) в об'єктній конструкції *акузатив з інфінітивом*; б) у функції обставини: а) мети після дієслів руху (*infinitivus futuri*) та дієслів δίδωμι, παραδίδωμι "віддавати, доручати", λαμβάνω, δέχομαι "брати", αἰρέομαι "вибирати", τάσσω "встановлювати"; напр., δέκα δὲ τῶν νεῶν προὔλεμψαν ἐς τὸν μέγαν λιμένα πλεῦσαι (Th. 6, 50, 4) "відіслав десять човнів у велику гавань пливти"); з артиклем сер. *роду* в *генетиві* (τοῦ); напр., τοῦ δὲ μὴ διαφεύγειν τὸν λαγὼ σκοποῦς καθίστης (Xen. Cyr. 1, 6,40) "щоб заєць не втік, ставиш наглядачів"; б) наслідку зі сполучником ὥστε (рідше ὡς); напр., ἐνθάδε οὔτε ἀργύριον ἔχομεν ὥστε ἀγοράζειν (Xen. An. 7, 3, 5) "ми тут не маємо навіть срібла, щоб купити"; в) часу після πρῖν; напр., ἐπὶ τὸ ἄκρον ἀναβαίνει Χειρίσοφος πρῖν τινας αἰσθῆσθαι τῶν πολεμίων (Xen. An. 4, 1, 7) "Хейрисоф піднімається на вершину ще до того, як помітив декого з ворогів"; г) умови з *часткою* ἄν; напр., ἐνόμιζον παρὰ Κύρῳ ἀξιώτερας ἄν τιμῆς τυγχάνειν ἢ παρὰ βασιλεῖ (Xen. An. 1, 9, 29) "вважали, що від Кіра можна було б отримати більш гідну платню, аніж від царя"; 7) I. обмеження, який вживається з прикметниками на позначення здатності, якості (δεινός "страшний", ἰκανός "здатний", ἐπιτήδειος "зручний" тощо) або з висловами, що виражають міру чи умову, що обмежують дію (οἷος "такий", ὅσος "настільки великий"), та позначає відношення суб'єкта до ознаки, вираженої

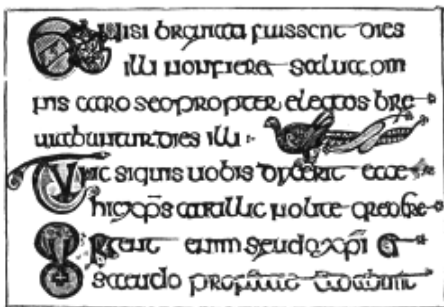
прикметником; напр., δειναὶ γὰρ αἱ γυναικες εὕρισκειν τέχνας (Eur. I. T. 1032) "страшні жінки у винахідливості хитрощів"; 8) у абсолютних зворотах (грец. ἡ ἀπόλυτος ἀπαρέμφατος, лат. infinitivus absolutus), які розвинулися з I. відношення та разом із залежними словами оформилися в окремі вставні речення, зокрема, ὀλίγου / μικροῦ / πολλοῦ δεῖν "майже, ледве", (ὡς) ἐμοὶ δοκεῖν "як мені здається", (ὡς) (ἔπος) εἰπεῖν "одним словом", τὸ σύμπαν εἰπεῖν "коротко сказати", ὡς συντόμως εἰπεῖν / (ὡς) συνελόντι εἰπεῖν "просто кажучи" тощо; напр., καίτοι ἀληθές γε, ὡς ἔπος εἰπεῖν, οὐδὲν εἰρήκασιν (Pl. Ap. 17a) "хоча, одним словом, правдивого нічого не сказав"; 9) у значенні *імператива*; напр., ὦ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις ὅτι τῆδε κείμεθα, τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι (Her. 7, 228) "о чужинець! Повідом спартанцям, що ми тут полягли, підкорившись їх словам"; μὴ ἐμὲ αἰτιᾶσθαι τούτων (Pl. Soph. 218a) "не звинувачуй мене в цьому". I. в лат. мові, залежно від категорії часу та способу, має 6 форм: теперішнього часу *активного* та *пасивного стану* (infinitivus praesentis activi et passivi), минулого часу *активного* та *пасивного стану* (infinitivus perfecti activi et passivi), майбутнього часу *активного* та *пасивного стану* (infinitivus futuri activi et passivi). Форми I. утворюються від основ *інфекта* або *перфекта* за допомогою суфіксів: I. теперішнього часу *активного* / *пасивного стану* – додаванням до основи *інфекта* суфікса -re, -(e)re / -ri, -i (напр., amare "кохати" / amari "бути коханим", legere "читати" / legi "бути читаним"); I. минулого часу *активного стану* – додаванням до основи *перфекта* суфікса -isse (напр., amavisse, legisse). Інші форми I. утворюються аналітичним способом: I. минулого часу *пасивного стану* за допомогою *дієприкметника* минулого часу *пасивного стану* (participium perfecti passivi) та презентної форми I. (infinitivus praesentis) допоміжного дієслова esse "бути" (напр., lectus, a, um esse); I. майбутнього часу *активного стану* – за допомогою *дієприкметника* майбутнього часу *активного стану* (participium futuri activi) та презентної форми I. (infinitivus praesentis) допоміжного дієслова esse "бути" (напр., lecturus, a, um esse); I. майбутнього часу *пасивного стану* – за допомогою форми *супіна* (supinum I) та презентної форми I. *пасивного стану* (infinitivus praesentis passivi) iri, від дієслова eo, ii, itum, ire

"іти" (напр., lectum iri). І. зберігає в реченні дієслівне керування (напр., legere libros "читати книжки") та обставинне визначення прислівником (beate vivere "щасливо жити"). У лат. мові класичного періоду у значенні особової форми минулого часу дійсного способу може вживатися т.зв. історичний І. (infinitivus historicus); напр., Caesar Aeduos frumetum, quod essent publice polliciti, flagitare (Cs. B.G. 1, 16, 1) "Цезар вимагав від едуїв зерно, яке вони офіційно пообіцяли". І. як іменна форма із значенням дії може виконувати в реченні функції: 1) підмета та присудка (docto homini vivere est cogitare (C. Tusc. 5, 111) "для людини освіченої жити означає мислити"; 2) додатка (vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis (L. 22, 51, 4) "ти вмієш перемагати, Ганнібале, але не вмієш скористатися перемогою"); 3) прикладки (nimias miseria nimis pulchrum esse hominem (Plaut. Mil. 68) "дуже обтяжливо бути красивою людиною"); 4) вживатися з прийменником (multum interest inter dare et accipere "між давати та брати є велика різниця"); 5) мати означення у вигляді прикметника або займенника сер. роду (non est mentiri meum (Ter. Heaut. 549) "брехати мені невластиво"). О.Л.-П., О.М.

ІОНІЙСЬКІ ДІАЛЕКТИ (грец. ἡ Ἰάς або ἡ Ἰωνική) – мова населення таких діалектальних груп: 1) аттична (Аттика); 2) євбейська (Еретрія, Халкіда та її колоній Олінф, Амфіполь, євбейських колоній в Італії та Сицилії: Куми, Неаполь, Регій, Леонтини, Фурії), о-в Наксос; 3) східноіонійська (власне іонійська), що розподілялася на: а) іонійсько-кікладську (о-ви Кеос, Андрос, Тенос, Міконос, Делос, Сирос, Сифонос, Іос, Парос, Наксос, Аморг, Іос та ін., також о-ви Скірос, Лемнос, Імброс, Самофрака, Тасос, м. Абдери у Фракії) та б) іонійсько-малоазійську (о. Хіос, Ерітри, о. Теос, Ефес, Прієнна, Клазомени, Лебедос, Міунт, Мілет та його колонії: Абідос, Кардія, Синопа, Ольвія, Пантикапей, Херсонес Таврійський; Колофон, Елея, Фокея та її колонії: Масалія, Алерія; частково Галікарнас, згодом Смирна, о. Самос та ін., також Кізік у Пропонтиді). Історично існувало три різновиди І. д.: 1) давньоіонійський (ἡ ἀρχαία Ἰάς), або епічний, відомий з поем Гомера і Гесіода (VIII–VII ст. до Р.Х.) та їхніх наслідувачів (див. *Гомерівський діалект*); 2) новоіонійський (ἡ νέα Ἰάς), яким писав історик

Геродот (484–424 рр. до Р.Х.), (див. *Геродотівський діалект*); засновник наукової медицини Гіппократ (460–370 рр. до Р.Х.) та, за традицією, його послідовники; цим *діалектом* написані праці іонійських натурфілософів Фалеса (624–546 рр. до Р.Х.), Геракліта (554–483 рр. до Р.Х.) та інших, поезії Калліна (VII ст. до Р.Х.), Архілоха (VII ст. до Р.Х.), Мімнерма (VI ст. до Р.Х.), Анакреонта (VI ст. до Р.Х.); 3) *аттичний діалект*. Для фонетико-морфологічної системи І. д. характерні такі явища: загальногрец. \bar{a} перейшла в η (φάμα = іон. φήμη, μάτηρ = іон. μήτηρ, φίλια = іон. φίλίη); швидко зникла *дигамма*; F після λ, ν, ρ дає замінене *подовження* (ξένφορ = атт. ξένος = іон. ξέινος); *псилоза* в сх.-іонійському діалекті (ὄσπερ = ὄσκερ, ὄπως = ὄκως, ποῦ = κοῦ); впровадження часо-кількісної *метатези* (гом. βασιλῆος = іон. βασιλέως); *контракція* ε+ο=ευ (атт. ποιούσι = іон. ποιεύσι); аттичному ττ відповідає σσ (атт. θάλαττα = іон. θάλασσα); відпадіння другого елемента невластних *дифтонгів* (іон. αὐτή = атт. αὐτῆ); *асибіляція* (λέγουσι = дор. λέγοντι, πλούσιος = дор. πλούτιος); іменники I відміни чол. *роду* мають архаїчне закінчення genetivus singularis (πολιτήρ, потім πολιτέω = атт. πολίτου); *номінатив* і *генетив* особових займенників виступають у неконтрагованих формах (ἡμέες > ἡμεῖς, ἡμέων > ἡμῶν); введення рухомого ν (ἔφερε(ν)); частка ἄν (= в інших діалектах кέ, κά) та ін. Л.3.

ІРЛАНДСЬКЕ ПИСЬМО – лат. каліграфічне письмо церковних книг кін. VII–VIII ст., створене ірландцями в пн.-англійських *скрипторіях*. Літери розмішені вільно, мають квадратні пропорції і виведені рівно, без натиску. Групи слів розділені. За формами букв І. п. є *унціалом* з елементами першопочаткового *мінускула* (літери b, d, l, p, q) і з деякими дуже характерними для цього письма літерами (літери a, g, r), а також особливими *скороченнями*.

Ірландський мінускул

Характерною рисою І.п. є звернені наліво легкі потовщення вгорі виносних ліній і вигини літер b та l. Перлиною І. п. є знамените Кельське Євангеліє кін. VII ст., що зберігається в Дубліні. В простіших *кодексах*, для документів та записів застосовувався звичайний тип І.п., т. зв. ірландське острівне письмо, або ірландський *мінускул*, який походить від пізньоримського письма і характеризується курсивними формами літер та наявністю *лігатур*; виписаний недбало, з сильним натиском; нижні виносні лінії загострені. Проте за пропорціями і формами, за потовщенням та вигинам верхніх виносних літер цей тип письма подібний до каліграфічного І.п. У VII–VIII ст. І.п. справило великий вплив на письмо континентальних *скрипторіїв*. В Ірландії І.п. проіснувало до кінця *Середньовіччя*. О.Л.

Сторінка з Кельського Євангелія

ПРОНІЯ (грец. ἡ εἰρωνεία, лат. illusio "удаване незнання") – *τροπ*, у якому істинний сенс криється, суперечить, протиставляється чи співіснує зі змістом явним; напр., εἰ γάρ τις ὡς ἀληθῶς χαίρει τῇ εἰρήνῃ, τοῖς στρατηγοῖς, ὧν κατηγοροῦσιν ἅπαντες, χάριν αὐτῆς ἐχέτω (Dem. 19, 96) "хто справді радий миру, нехай дякує за нього нашим стратегам, яких усі засуджують"; imperatorem ducemque hostium intra moenia atque adeo in senatu videmus (C. Or. 2, 5) "ми бачимо імператора і вождя ворогів у місті і навіть у сенаті". Гостра І., глузування, що має викривальний, засуджуючий зміст, називається сарказмом (σαρκασμός); напр., αἶψ' ἐμέων, ἐλεῖ οὐ μιν ἀφαιρότατος βάλ' Ἀχαιῶν (Hom. II, 15,11) "кров'ю блював, – ударив його не найслабший з ахейців"; nos autem, fortes viri, satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus (C. Or. I, 1) "ми уявляємо, що ми, хоробрі мужі, достатньо робимо для республіки, якщо уникаємо його гніву і зброї". А.П., В.М.

ІСИДОР СЕВІЛЬСЬКИЙ (лат. Isidorus Hispalensis, бл. 570–636) – лат. визначний письменник і філософ-енциклопедист, у 600–601 рр. – архієпископ Севільї у вестготській Іспанії. Автор численних природознавчих, граматичних, історичних і теологічних творів. Автор "Книги канонів", у якій зібрано постанови церковних соборів, "Історії готів, вандалів та свевів" ("De origine Gothorum et regno Sueborum et Vandalorum"), що є цінним документом з історії германських народів. Найвідоміший як автор "Етимологій" ("Etymologiarum sive originum libri XX") – своєрідної грандіозної компілятивної енциклопедії раннього *Середньовіччя* в 20 кн., у якій широко використовувалися досягнення античної науки, що зробило І. С. одним із найзначніших посередників між античною культурою та *Середньовіччям*. У "Етимологіях" викладено відомості з *граматики, риторики, математики, медицини, історії, права, космології, теології, агрономії, зоології* та інших галузей знань. Книга користувалася надзвичайною популярністю в *Середні віки*: до нашого часу збереглися понад тисячу її рукописних примірників. Для *класичної філології* важливі перші три томи, присвячені *семи вільним мистецтвам – граматиці* (1-й том), *риториці* та *діалектиці* (2-й том), *арифметиці, геометрії,*

астрономії та музиці (3-й том), а також 10-й том, який подає численні *етимології* (походження) слів. З 1998 санкціонований Римським Папою як святий – офіційний покровитель Інтернету. С. Л., Н.К.

ІСОКОЛОН (грец. *ισόκωλον*, лат. *figura par*) – *фігура*, в якій частини *періоду* рівні між собою за кількістю елементів (може поєднуватись з *гомеотелевтономом*); напр., *ἦτις εἴτ' ἐρασθεῖσα εἶτε λόγῳ πεισθεῖσα εἶτε βίᾳ ἀρασθεῖσα εἶτε ὑπὸ θείας ἀνάγκης ἀναγκασθεῖσα ἔπραξεν ἢ ἔπραξε* (Gorg. Hel. 20, 2–3) "чи закохана, чи переконана словами, чи викрадена силою, чи примушена божим велінням здійснила вона те, що здійснила"; *veni, vidi, vici* (Cs.) "прийшов, побачив, переміг". А.П., В.М.

ІСТОРІЯ ГРЕЦЬКОЇ МОВИ – розвиток грец. мови умовно поділяється на періоди, які хронологічно майже збігаються з аналогічно названими епохами політичної історії Греції: 1) мікенський (XVI–XII ст. до Р.Х.), 2) архаїчний, або догомерівський та часів Гомера й Гесіода (до VII ст. до Р.Х.); 3) класичний (з поч. VI ст. до Р.Х. до кінця IV ст. до Р.Х.); 4) період *койне* – загальногрец. мови епохи *еллінізму* (з поч. III ст. до Р.Х.); 5) візантійський – формування з VI ст. середньовічної грец. мови; 6) період новогрец., або сучасної грец. мови – з часів падіння Візантійської імперії в XV ст. і до сьогодні. Грец. мову архаїчного, класичного та елліністичного періодів прийнято називати *давньогрец. мовою*. Л.З.

ІСТОРІЯ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ – сукупність досліджень про *давньогрец.* та *лат.* (т.зв. *класичні*) мови, античну літературу, рецепцію античної культури (тобто культури Давньої Греції та Риму) в національних (передусім європейських) культурах, починаючи з доби *Середньовіччя* й до сучасності. Основна мета дисципліни – ознайомлення з основними етапами історичного розвитку однієї з найдавніших і найбільш розроблених наук, з'ясування розуміння її місця в різні культурно-історичні епохи та ролі в загальній історії філології, характеристика діяльності її найвидатніших представників, огляд

їхніх праць. Із часів *Вольфа* – основоположника сучасної *класичної філології* на межі XVIII–XIX ст., існують широке і вузьке розуміння предмету *класичної філології* (звідси – й огляду її історії) – як комплексу наукових дисциплін, змістом яких є культура античного суспільства (під поняттям "*античність*" традиційно розуміємо греко-римську цивілізацію) в усіх її проявах або як джерелознавчої роботи над пам'ятками античної писемності, їх виданням і коментуванням, виправленням і доповненням спотворених переписувачами або пошкоджених текстів, збиранням і впорядкуванням фрагментів, розбором автентичності пам'яток і достовірності свідчень. Враховуючи синкретизм античної культури, тісний зв'язок різних її сторін одна з одною, *класичну філологію* традиційно розуміють як комплексну науку, що вивчає вже протягом більш ніж півторатисячоліття античну суспільну формацію різнобічно, досліджуючи *давньогрец.* (з *діалектами*) і *лат. мови*, літературу (художню, наукову літературу та написи), матеріальну і духовну культуру в усіх її проявах, а також проблему рецепції *античності* (у тому числі й засобом художнього перекладу грецьких і римських авторів національними мовами) на тому чи іншому національному ґрунті в усіх мистецьких жанрах (передусім, безумовно, в літературі). І. к. ф. невіддільна від джерелознавства й загальної історіографії. У самій *античності* відбувається зародження едиційної й коментаторської праці філологів ("граматистів"), постановки ними проблем *критики тексту*, метричного аналізу, тлумачення складних місць і застарілих слів (*Зенодот, Аристарх, Теренцій Варрон, Валерій Проб* та ін.); історико-літературні проблеми так чи інакше висвітлюють комедія Аристофана "Жаби", "Поетика" Аристотеля, "Поетичне мистецтво" Горація. До поч. XIX ст. більшість гуманітарних наук "перебували в зародковому стані" (хоча це традиційне твердження не слід перебільшувати), розвиваючись переважно в річищі філософії, загальної культури, однак *класична філологія*, навпаки, займає панівне становище аж до поч. XIX ст., оскільки саме на *античності* засновувалися і часто *лат. мовою* (зрідка *давньогрец.*) писалися значні наукові дослідження, художні твори від раннього *Середньовіччя* й до поч. XIX ст. Перипетії античної

історії, блискучі досягнення античної культури, лат. і, меншою мірою, *давньогрец. мови* були тим важливим інгредієнтом, без якого неможливі творчі пошуки й історико-філософські концепції *Середньовіччя, Відродження, Класицизму, Просвітництва*, а частково – і романтизму, реалізму й модернізму. В раннє *Середньовіччя* синтез античного знання з новими реаліями перемагаючого християнського світогляду здійснили *Марціан Капелла* (лат. Martianus Minneius Felix Capella; 1-ша пол. V ст.) та *Боецій* (лат. Anicius Manlius Torquatus Severinus Boëthius; 480–525) концепцією *septem artes liberales* (див.: *сім вільних мистецтв*), до складу яких увійшли *граматика, риторика* й *діалектика*, які стали називатися "трипуттям" (*trivium*). "Трипуттю" до певної міри протиставлялися такі чотири мистецтва, що склали "чотирипуття" (*quadrivium*): арифметика, геометрія, астрономія, музика, що подавали переважно природничі знання. Середньовічні мовознавчі концепції теоретично ґрунтувалися на основі догматичного теоцентризму, який в 3х. Європі був основною (і єдиною) філософською доктриною, проголошеною отцями Церкви (Тертуліан, каппадокійці, Августин та ін.). Унаслідок універсальності середньовічної філософської парадигми мова тогочасної церкви й науки теж була єдиною – лат.; *давньогрец.* перестала виступати об'єктом вивчення, про що свідчить приказка того періоду – *Graecum est, non legitur* ("Це грецькою, не читається"). Для *класичної філології* важливе місце займають "Етимології" *Ісидора Севільського*. На VI–VIII ст. у 3х. Європі припадає період "темних віків", нове культурне пожвавлення й водночас оновлення лат. писемності в середньовічній Європі наприкінці VIII – на поч. IX ст., пов'язане з правлінням Карла Великого (768–814) – т. зв. *Каролінзьке відродження* (фр. *renaissance carolingienne*). В зріле *Середньовіччя* з'являються віршовані шкільні *граматики лат. мови* Александра Вілладейського (Alexander de Villa Dei) "Doctrinale" (1199) та "Graecismus" Еврарда (Еберхарда) Бетунського (Bethuniensis, поч. XIII ст.). На останні десятиріччя XIII – 1-шу пол. XIV ст. припадає розквіт діяльності *модистів* – представників пізньосередньовічного етапу в розвитку лат. граматичного вчення, розвинутого в струнку й "універсальну" логіко-

граматичну теорію на основі "універсальної" латини. Греко-римські традиції ніколи не переривалися повністю у Візантії (IV–XV ст.) Величезна роль у становленні й розвитку ренесансної культури, зокрема літератури і мистецтва, у виробленні ідеології гуманізму належить античності, що яскраво відобразилося самою назвою епохи – *Відродження (Ренесанс)*. Гуманісти *Відродження* звернулися до античної спадщини в усій її повноті, охопили все те, що збереглося, старанно розшукуючи й примножуючи все нове, відкрили в античності її "людське наповнення", відсторонилися від посередництва релігійно-церковних догм в її сприйнятті й інтерпретації, використавши античність як опору в боротьбі з середньовічною ідеологією. На останню третину XIII – поч. XIV ст. припадає період, під час якого з'явилися перші ознаки якісних змін у культурному процесі середньовічної роздрібненої Італії – т. зв. Передвідродження (Проторенесанс), для якого характерна поява світських реалістичних тенденцій, пробудження інтересу до ідейної і культурної спадщини античності, проте ще в межах середньовічної теоцентричної системи (див. Данте). Главою старшого покоління італ. гуманістів був *Петрарка*, який фактично є засновником класичної філології як науки (у традиційному розумінні "класичної філології", не беручи до уваги період *Середніх віків*). Молодшим сучасником *Петрарки* був *Боккаччо*, який також поєднував у своїй особі письменника-митця і вченого-філолога. Розпочатий ними гуманістичний рух набуває великого поширення в Італії в XIV–XV ст. (*Браччоліні*, *Луїджі Марсілі*, *Колуччо Салютаті*, *Альд Мануцій*, *Флавіо Бьондо*, *Помпоній Лет*, *Леонардо Бруні*, *Джовано Понтано*, *Анджело Поліціано*, *Валла* та ін.). На зламі XV–XVI ст. гуманістичний рух вийшов за межі Італії, вплинувши на становлення ренесансної думки в "заальпійських країнах", зокрема – в Німеччині, де культура гуманізму утвердилася вже наприкінці XV ст. і протягом першого тридцятиліття XVI ст. переживала період найвищого піднесення. Нім. гуманісти (*Себастьян Брант*, *Мартін Лютер*, *Рейхлін*, *Ганс Сакс* та ін.) активно відроджували класичну латину на противагу "попсованій" середньовічній, яка висміюється, зокрема, в "Листах темних людей" (лат. "Epistulae obscurorum virorum", 1515–1517),

що є найвидатнішим твором нім. гуманістичної літератури. Нове в порівнянні з *Середньовіччям* ставлення до *лат. мови*, відродження античної граматичної традиції сприяло появі чималої кількості ренесансних *граматик лат. мови*, що базувалися на староримському лінгвістичному фундаменті: праці "Elegantiae Linguae Latinae" *Валли*, "Rudimenta Grammaticae" Нікколо Перотто (1429–1480), "Opus Grammaticum" Джованні Сульпізіо з Верони, "Grammatica Latina" *Меланхтона* (1526), "Institutiones Grammaticae Latinae" Н.Кленарда (1538), *лат. граматика* П'єра Рамуса (1559; запроваджено літеру j). Повернення до античної граматичної традиції чіткіше простежується на матеріалі ренесансних *граматик грец. мови* (яких не знала середньовічна Європа), найвідомішою із яких є "Compendium octo orationis partium", 1476) *Ласкаріса*, будучи першою друкованою грец. книгою й залишаючись аж до XIX ст. надзвичайно використовуваним шкільним підручником (що неодноразово перевидавався з коментарями й доповненнями, а також у перекладі *латиною*). На другому етапі *Відродження*, починаючи з сер. XV ст., в Італії все більше зростає інтерес до *давньогрец. мови* і культури. На межі XIV–XV ст. з Візантії, яка перебувала під турецькою загрозою, до Італії у великій кількості почали прибувати грецькі вчені, які стали першими справжніми вчителями грец. мови в ренесансній Італії. Найвидатнішою постаттю в ренесансній *класичній філології* в Нідерландах був *Еразм Роттердамський*. Античною культурою захоплювався видатний англ. політичний діяч, письменник-гуманіст Томас Мор (Thomas Mor, 1478–1535), який переклав з *давньогрец. мови* на *латину* діалоги Лукіана; цей переклад лише в XVI ст. витримав 16 видань. Як наслідування Лукіану Мор написав знаменитий твір "Золота книжечка, така ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія", що відомий під скороченою назвою "Утопія" ("Utopia", 1516), який започаткував жанр утопічного роману та течію утопічного соціалізму у філософії, розвинуту згодом латинськомовним твором "Місто Сонця" ("Civitas Solis"; 1623) італ. письменника-гуманіста Томмазо Кампанелли (Thoma Campanella, 1568–1639). В історії *класичної філології* доба *Просвітництва* подала нове

витлумачення й розуміння *античності*, котра у XVIII ст. знову стала необхідною для формування естетико-художньої програми, цілком звернутої до сучасності, вона давала новому варіанту *класицизму* (просвітницькому класицизму) зразки "справжнього мистецтва", що поєднувало велич і простоту, людяність і пафос громадянськості. Найвидатнішими просвітниками, що збагатили *класичну філологію* (в її найширшому розумінні, в тісному зв'язку з історичною наукою, філософією, літературною теорією та критикою і т.д.) своїми дослідженнями, були Джамбатиста Віко (Vico, 1668–1744) в Італії й автор трактату "Роздуми про причини величі й занепаду римлян" (1734) франц. просвітник Шарль Монтеск'є (Charles-Louis de Montesquieu, 1689–1755), який долю римлян пояснює, виходячи з їхньої історії, вивчаючи характер політичних установ (учений став одним із перших вивчати факти економічної історії греків та римлян), вірувань, національного духу, звичаїв і моралі, природних умов. Інші франц. просвітники Ф. Вольтер (Voltaire, 1694–1778) і Д. Дідро (Denis Diderot, 1713–1784) причинами загибелі Римської держави вважали не виродження моралі, а політичний і релігійний розбрат, підкреслювали широку демократичну основу давньогрец. мистецтва. Англ. учений Едуард Гіббон (Gibbon, 1737–1794) у 7-т. праці "Історія занепаду і руйнації Римської імперії" (1776–1788) охопив події з часу правління Марка Аврелія (161–180) і до падіння Константинополя 1453; історія Візантії для Гіббона – пряме продовження Римської імперії, що руйнується. Окремо слід виділити *класичну філологію Просвітництва* в Німеччині, представлену іменами Й. Вінкельмана (1717–1786), Лессінга (Gotthold Ephraim Lessing, 1729–1781), Гердера (Johann Gottfried Herder, 1744–1803), який, подібно до Вінкельмана, також пов'язував характер античного мистецтва з кліматом країни, державним устроєм, релігією, способом життя давніх греків. На зламі XVIII-XIX ст. відбулася суттєва й рішуча зміна становища *класичної філології*, її місця серед інших наук, її предмет як науку про старожитності (Altertumswissenschaft) було визначено *Вольфом*. Напрямок, накреслений ним *класичній філології*, набув особливого поширення в Німеччині, де вона і розвивалася

найбурхливіше у ХІХ ст., представлена іменами Бека, Й. Дройзена, Моммзена, Я. Буркгардта та ін. Найзапеклішим противником широкої концепції предмету *класичної філології* Вольфа-Бека був професор Лейпцизького університету Герман та його послідовники, які вважали, що завдання, поставлені перед *класичною філологією Вольфом* та його сподвижниками, є надзвичайно широкими, і що справжнім предметом *класичної філології* є *давньогрец.* і *лат. мови*, тлумачення і критика літературних творів *класичної давнини*, а що вивчення т.зв. реальних сторін цієї давнини належить іншим наукам, а саме: вивчення *давньогрец.* і *давньорим. історії* – історичній науці, вивчення мистецтва – археології та ін. З поч. ХІХ ст. вивчення *класичних мов* набуло цілком нового характеру. Завдяки працям Боппа, Раска, Востокова та братів Грімм з'явилося *порівняльно-історичне мовознавство*. Першим, хто пристосував *порівняльно-історичний метод* для вивчення *класичних мов* був нім. філолог Куриціус. Не так вправно й досконало здійснив упровадження *порівняльно-історичного методу* для вивчення *лат. мови* В. Корссен (1820–1875) у своїй роботі "Про вимову, вокалізм і наголос у латинській мові" (1858). Велике значення для подальшого розвитку античної історіографії і вивчення римського права мала діяльність нім. історика Георга Бартольда Нібура (Niebuhr V.G., 1776–1831), який 1816 віднайшов у бібліотеці м. Верона (Італія) *палімпсести* з текстами "Інституцій" ("Institutiones", елементарний посібник з цивільного права) римського юриста II ст. Гая, а також трактату Цицерона "Про державу" ("De re publica"). Ще з ХVІІІ ст. розгорнулася жвава археологічна діяльність: 1711 розпочалися розкопки Геркуланума, з 1748 – у Помпеях, 1871 визначний нім. археолог Г. Шліман (1822–1890) розпочав свої розкопки в Малій Азії на місці давньої Трої й переніс їх згодом на материкову Грецію, у Мікени, Тірінф і на о. Ітаку, у 1870-х Ернст Курціус (E. Curtius, 1814–1897), учень і сподвижник Бека та К. Мюллера, розпочав розкопки в Олімпії. З 1900 англійський археолог Еванс розпочав археологічні розкопки на Криті в районі стародавнього Кносса. Учений відкрив залишки кноського палацу і глиняні таблички з *піктографічним* і *лінійним письмом*. У 1952–1953 англ. учений і професійний

дешифрувальник *Вентріс* розшифрував крито-мікенське складове лінійне письмо Б, що датується XIV–XIII ст. до Р.Х. (лінійне письмо А періоду XVII–XIV ст. до Р.Х. залишається й донині нерозшифрованим, але, як гадають, користувалися ним не греки, а догрецьке населення Криту). 1953 він разом з елліністом Джоном Чедвіком опублікував цінну працю "Свідчення про грецьку мову в мікенських архівах", яка доводила, що населення Греції цього періоду (II тис. до Р.Х.) говорило грец. мовою, а аналіз змісту документів дозволяв виявити характер соціальної організації суспільства. З 1947 було відкрито в районі Мертвого моря рукописи давньоєврейських релігійних громад (*кумранські рукописи*), які датуються II ст. до Р.Х. – II ст. і частково написані (поруч з *давньоєврейською, арамейською* та ін.) також *давньогрец.* та *лат. мовами*, які по-новому освітлювали риси елліністичних релігій, історію первісного християнства. У XIX – на поч. XX ст. вивчення *давньогрец.* і *лат. мов* дещо втрачає суспільно-політичне і культурне значення, хоча зберігається майже в усіх вищих навчальних закладах і багатьох класичних гімназіях європейських країн; на базі лексичних одиниць *лат.* і *давньогрец. мов* формуються терміносистеми національних новоєвропейських мов, інтернаціональна *лексика*. З'являються дослідження з історичної *граматики давньогрец.* і *лат. мов*, історичної фонетики, І. к. м., передусім молодогограматика Уоллеса Мартіна Ліндсея (Lindsay, ?–1937) "Коротка історична граматика латинської мови" (1895; 1915), праці *Кюнера* та *Швіцера*. Хоча вивчення і викладання *класичних мов* дещо зменшується, проте саме в цей час з'являються такі відомі праці як "Історична фонетика латинської мови" швейцарського вченого Макса Нідермана (1874–1954), "Історична морфологія латинської мови" франц. науковця *Ерну*, "Історична морфологія грецької мови" ученого з Франції *Шантрена*. Цікаві думки про розвиток *латини* після падіння 3х. Римської імперії висловив у праці "Історія мови Риму" (1944) італ. неолінгвіст Джакомо Девото (1897–1974), оперуючи такими лінгвістичними термінами як *субстрат*, *суперстрат*, якісна зміна літературної мови в порівнянні з живою розмовною тощо. Нові умови для розвитку *класичної філології* склалися після другої світової війни: і в цей період

продовжуються знахідки нових творів античних авторів: 1958 В. Мартен уперше опублікував комедію Менандра "Дискол" ("Відлюдник"; 1962 її вперше в колишньому Радянському Союзі укр. мовою переклав *Содомора*), 1964 було надруковано близько 400 *віршів* його ж комедії "Сікіонець" (публікація фрагментів Менандра триває й до нашого часу). Розвиток суспільних наук, включаючи й *класичну філологію*, аж до середини 1980-х визначався панівними в кожній групі країн ідеологічними доктринами, між якими виникла гостра конфронтація (т. зв. "ідеологічна боротьба"), яка стала помітно слабнути лише з середини 1980-х. Розпад "світової системи соціалізму" і СРСР на початку 1990-х, неухильні процеси глобалізації, світової політичної й економічної інтеграції, розширення нових технічних можливостей (Інтернет, відео, DVD і под.) зумовили новий етап суспільно-культурного розвитку і традиційної *класичної філології* зокрема, яка все більше глобалізується, відбувається нове "прочитання" і "постановка" античних творів. С. Л.

ІСТОРІЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ – в своєму розвитку *лат. мова* пройшла декілька етапів, серед яких мовознавці за допомогою мовно-історичних критеріїв виділяють такі: 1) *долітературна латина* (VII–III ст. до Р.Х.); 2) *докласична латина* (рання, архаїчна, республіканська) (III–I ст. до Р.Х.); 3) *класична латина* (I ст. до Р.Х. – I ст.); 4) *післякласична латина* (I–II ст.); 5) *пізня латина* (III–VII ст.). Більш детальна періодизація, яка ґрунтується на стилістичних критеріях, диференціює *класичну латину* (80–43 рр. до Р.Х.) та *латину* епохи Августа (43 р. до Р.Х. – 14 р.), а в післякласичній виділяє "архаїзаторський період" (117–180 рр.). В.М.

ІТАЛІЙСЬКІ МОВИ (лат. *italicus* "італійський") – група *мертвих мов* індоевропейської мовної сім'ї. Були розповсюджені в 2-ій пол. I тис. до Р.Х. – перших ст. нашої ери на території Центр. та Пд Італії. І. м. традиційно діляться на дві гілки – *осксько-умбрську* та *латино-фаліську*. До *осксько-умбрської* належать *оскська* та *умбрська* мови. Першу утворюють *діалекти* сабельських племен – пелігнів, вестинів, марруцинів, самнітів та

ін., – проте основним був *діалект* кампанських осків, який ліг в основу мови оскських офіційних документів. Пам'ятки *оскської мови* датуються V ст. до Р.Х. – I ст. Пам'ятки *умбрської мови* відносяться до III–I ст. до Р.Х. До латино-фаліської – *латинська* та *фаліська* (найдавніші фаліські написи датуються VII–VI ст. до Р.Х., лат. – VI ст. до Р.Х.). Фаліські тексти містять, в основному, ономастику, в якій простежується сильний вплив *етрусської мови*. На відміну від *лат.*, у *фаліській мові* збереглися незмінними *голосні серединних складів*, низка давніх закінчень, але *монофтонгізація дифтонгів* ai > e, au > o відбулася раніше, індоєвропейські інлаутні [dh], [bh] > [f] (лат. [b]). Найбільш характерні відмінності між гілками I. м.: трактування індоєвропейських [k^w] і [g^w] як [qu] і [v] в *латинській* і [p], [b] в осксько-умбрській мовах; в останніх зберігається s перед носовими (пор. оск. fīsnam = лат. fānum), індоєвропейські [*dh], [*bh] відображаються як [f] (пор. оск. mefīai = лат. (in) media, але в *фаліській* [f]); в групах двох *приголосних* в осксько-умбрській мовах, де, зазвичай, відбувається диференціація або прогресивна *асиміляція* (-kt->-ht-, -nd->-nn-), для *лат. мови* характерна регресивна *асиміляція*. Характер фонетичних змін I. м. свідчить про існування в них силового початкового *наголосу*. В *лат. мові* в процесі історичного розвитку тип *наголосу* змінився; достовірні відомості про подібні зміни в інших I. м. відсутні. Початковий силовий *наголос* спричинив *синкопу* і *скорочення голосних* ненаголошених *складів*, що особливо характерно для *умбрської мови*. Тенденція до змішання [ē] та [ī], [ō] та [ū], яка проявилася в пізній *латині*, мала місце і в *осксько-умбрській* гілці I. м. З фонетичної точки зору *оскська мова* найбільш консервативна. Це проявляється в збереженні в усіх позиціях давніх *дифтонгів* ai, oi, ei, ou, які були монофтонгізовані в *лат.* і *умбрській мовах*, відсутності *ротацізму*, що виник у *лат.* та *умбрській*, сполучення -kt- в *оскській* і *умбрській* переходить в -ht-, але -pt- дає в *оскській* -ft-, тоді як в *умбрській* спостерігається наступний ступінь розвитку -ht-. У *морфології* I. м. чимало спільного. В *осксько-умбрській* гілці I. м. представлені ті ж 5 *відмін* і 4 *дієвідміни*, що і в *класичній латині*, з незначними змінами (якщо не брати до уваги фонетичні

процеси). У системі дієслова відмінності стосуються утворення *перфекта*, майбутнього часу й *інфінітива*. Спільними є *редуплікація* й *подовження* кореневого *голосного*. *Синтаксис* *осксько-умбрської мов* має багато спільного з *синтаксисом* ранньої лат. прози. Проте, в *осксько-умбрській мовах* частіше, ніж в *лат. мові* використовуються *безособові конструкції*, та частотнішим є вживання *паратаксису*. І. м. за типологічною структурою *синтетичні*, *флексивні*, а за синтаксичною класифікацією належать до мов *номінативного типу*. Фонетичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні характеристики І. м. дуже схожі, проте існує й ряд відмінностей. В І. м. збережена значна кількість *лексем* *спільноіндоевропейського фонду*, проте численними є й слова, характерні для *західного ареалу індоєвропейських мов*. Найвагомішими в дослідженні І. м. стали праці *Момзена*, *Т. Ауфрехта*, *Кірхгофа*, *М. Бреалья*, *Ф. Бюхелера*, *Р. фон Планті*, *Цветаєва*, *Пізани*, *Дж. Девото* та ін. *О.Л., Н.Р.*

ІТАЛО-КЕЛЬТСЬКА ГІПОТЕЗА – теорія походження *лат. мови*, яка передбачає існування доісторичної італо-кельтської мовної єдності як проміжного етапу між *індоєвропейською* та *протоіталійською* мовами. І.-к. г. ґрунтується на наявності певних рис, які будучи спільними для *італійських* та *кельтських* мов, не відображені в інших. Це стосується *граматичної будови*, зокрема: *gen. sing.* іменників на *-o/-e*: лат. *equi*, ст.-ірл. *maí*; найвищий ступінь порівняння: лат. *maximus* < **magsimos*. ст.-ірл. *nessam*; злиття *кон'юнктива* та *оптатива* в єдину форму з суфіксом *-a-*: лат. *feram*, ст.-ірл. *bera*. Але спільні ознаки, які є в *італійських* та *кельтських* мовах, властиві й іншим мовам та зумовлені міжмовними контактами. Тому наявні в обох групах подібні риси не можна вважати безперечним доказом їхньої єдності в *праісторичну епоху*. *В.М.*

ІТАЦИЗМ, див. **РЕЙХЛІНОВА ВИМОВА**.

ІТІФАЛІК (грец. *ἰθυφαλλικὸν μέτρον*, лат. *versus ithyphallicus* "фалічний *віри*") вживався в давньогрец. поезії, в піснях на честь Діоніса. І. складається із трьох хорейчних *стоп*:

$F\hat{A}/\hat{A}/FJ$. Іноді в драмах і комедіях вживаються каталектичні І: $F\hat{A}/\hat{A}/F$. Напр., εἰδόμαν λεών- (Eur. I. A. 295). Трапляються випадки, коли по два І. поєднуються в один період: $F\hat{A}/\hat{A}/FJG\hat{A}/F\hat{A}/J$. Напр., δεῦρο δηῦτε Μοῖσαι, χρύσιον λίποισαι (Sapph. Fr. 84); nec boni ingeni quiquam in is inest (Plaut. Ps. 1109). В.Ш.

ЙОТА ПІДПИСНА та **ЙОТА ПРИПИСНА** (грец. τὸ ἰῶτα ὑπογεγραμμένη / προσγεγραμμένη, лат. *iota subscriptum / adscriptum*) – різновид підрядкової *діакритики*. Графічно зображується як маленька літера йота, написана під літерами α, η, ω. Використовується на позначення невластних *дифтонгів* αἱ, ηἱ та ωἱ, в яких йота не вимовляється (напр., ἄδω, ἦειν, σῶζω). У класичній *давньогрец. мові* йота в невластних *дифтонгах* писалася поряд з *літерою* (αἱ, ηἱ, ωἱ), а традицію писати її під *літерою* впровадили візантійські граматисти. Якщо невластний *дифтонг* стоїть на початку слова, яке пишеться з великої літери, або слово написано *маюскулами*, йота пишеться поряд з літерою (Αἱ, Ηἱ, Ωἱ та ΑΙ, ΗΙ, ΩΙ відповідно), але не читається; в таких випадках вона називається "йота приписна" (напр., Ἄιδης / ΑΙΔΗΣ). О.Л.-П.

КАЛЛІГРАМА (грец. *καλός* "гарний" та *γραμμά* "письмо"), або фігурні *вірші* – різновид вірشوграфіки, при якому поетичні рядки утворюють певні фігури. К. започаткована в добу *еллінізму* (збереглися вірші *Сімія Родоського* у формі сокири, крил, яйця; *Досіада* та *Бесантіна* – у формі жертовника). Відомими були латиномовні К. *Оптиціана Порфирія*, християнського префекта Риму (IV ст.), який писав вірші у вигляді геометричних вігур, пальми, корабля, призми, формінги. У *Середньовіччі* надавали перевагу формі хреста У *Середньовіччі* К. захоплювалися *Теодульф Орлеанський*, *Алкуїн*, *Рабан Мавр*. К. була популярною у часи *барокко*; у XIX ст. у *символістів* та *авангардистів*. З *новогрец.* поетів вірші у вигляді К. писав лауреат *Нобелівської премії* *Й. Сеферіс* (1900–1971). Термін К. належить відомому різноманітними К. *франц.* поетові *Г. Аполлінеру* (1880–1918). Л.З.

КАНОН АПОЛЛОНІЯ – правило, сформульоване *Аполлонієм Дисколом* в II ст. щодо вживання *артикля* в тексті *Нового Завіту*: в конструкціях "іменник у *номінативі* + іменник у *генетиві*" обидва слова вживаються з *артиклем* або обидва вживаються без нього; напр., *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* (Мт. 9:6); *ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ* (Мк. 4:26); *τὸν λόγον τοῦ θεοῦ* (Дії. 13:5). К. А. був доповнений *Д. Хеджесом*: коли обидва слова вживаються без *артикля*, вони мають однакове семантичне навантаження, зокрема, обидва відомі або обидва невідомі; напр., *ἐν τούτῳ φανερά ἐστὶν τὰ τέκνα τοῦ θεοῦ* (1 Ін. 3:10); *ἀγαπητοί, οὖν τέκνα θεοῦ ἐσμεν* (1 Ін. 3:2). Виняток становлять випадки, коли головний іменник вживається з *прийменником*, входить до складу складеного іменного *присудка*, вжитий у *вокативі* або є власною назвою. О.Л.-П.

КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ КУРСИВ – один із різновидів канцелярського письма, особливо розвинутого в Зх. Європі, тому латинськомовного. На відміну від каліграфічного канцелярського письма, з чіткими красивими буквами, прикрашеними вишуканими завитками, К. к. є швидким письмом, яке, проте, зберігає каліграфічний аспект. Документація (грамоти, акти, розписки, квитанції), а також реєстри і картулярії написані канцелярським письмом, але одні з них каліграфічним, інші (особливо розписки, квитанції, записи на *verso*, реєстри і чернетки) – курсивним. Н.К.

КАППАДОКІЙСЬКА МОВА / КАППАДОКІЙСЬКИЙ ДІАЛЕКТ (грец. ἡ Καππαδοκική γλώσσα, ἡ Καππαδοκική διάλεκτος) – умовне найменування кількох груп *діалектів*, на яких розмовляло населення внутрішніх районів Малої Азії (особливо в Каппадокії) в *Середньовіччі* та в Новий час. Носії мови існували в регіоні до 1923 р., а в 2005 р. у сучасній Греції виявили мовців-нащадків депортованих у 1923 р. каппадокійців. К. М. мова розвинулась із середньогрецького (візантійського) варіанту грец. мови та після

підкорення цих територій турками в XI ст. зазнала сильної тюркізації. Перші свідчення про К.М. датуються XIII ст.; багато каппадокійців одразу перейшли на турецьку мову, хоча й користувалися грец. *алфавітом* для її запису; було й зворотнє – грецькі слова записувалися

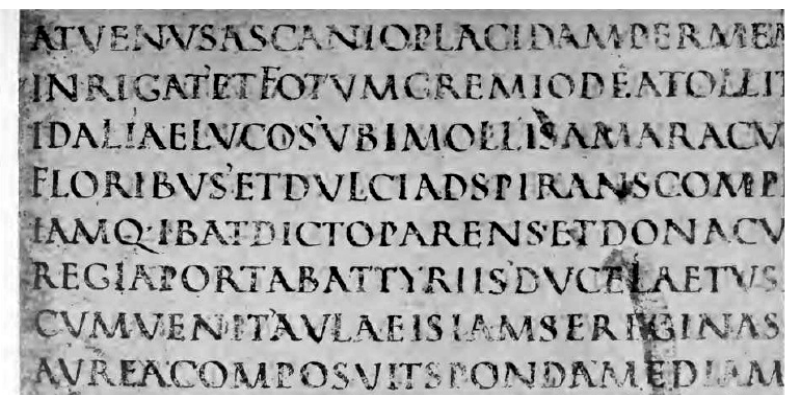
арабікою без *matres lectionis*, що ускладнює їх прочитання. Виділяють 7 *діалектів* К.М. Характерною рисою К.М. є співіснування у відмінках іменників як флективної (за зразком грец. мови), так і аглютинативної (за зразком турецької мови) моделей. Споконвічні грец. елементи мають іноді архаїчне давньогрец. походження; напр., присвійні займенники *τό(η)*, *σό(η)* тощо розвинулись з давньогрец. *εμός*, *σός*; *імперфект*

формується за допомогою суфікса *-isk-* < *-isk-*; збереження архаїчного *наголосу* на *ι* (ποῖος, καρδία, βοήθεια). Як і *понтійська мова*, К.М. для *η* зберігає звук [e] замість сучасного новогрец. [i]. Для *фонетики* К.М. характерні явища *палаталізації*, *аспірації* та *сингармонізму*. *Лексика* К.М. насичена тюркізмами, персизмами і арабізмами; істотно відрізняється від новогрец. мови майже повною відсутністю середньовічних запозичень з італ., франц. та слов'ян. мов. О. Хіленко.

КАПІТАЛЬНЕ ПИСЬМО, див. МАЮСКУЛ

Латинський капітальне письмо в епіграфіці

Латинське капітальне письмо в палеографії

КАРІЙСЬКЕ ПИСЬМО – алфавітне *малоазійське письмо*, поширене на території Карії в пд.-зх. частині Малої Азії. Збереглося понад 200 написів, датованих VII–III ст. до Р.Х., більшість яких знайдені на території Єгипту (написи карійських найманців в Абу-Симбелі, Абідосі та Фівах), Карії (*enimafii*, монети). Відома карійсько-грецька *білінгва* VI ст. до Р.Х., знайдена в Афінах. Карійський *алфавіт* походив, ймовірно, від західносемітських писемностей, містив понад 40 знаків, візуально схожих на грец. літери та частково на знаки *кіпрського складового письма*. Проте фонетичне значення знаків К. п. відрізняється від схожих літер у грец. *алфавіті*. К. п. дешифроване в сер. XX ст. Л.О.

ΔΑΟΥΥ□ΦΦΕΜΦΑΙ

Карійське письмо з Єгипту

ΦΟΛΟΩΜΜΛΛΦΜΑ

Карійське письмо із Карії

ΛΗΘΝΘ□ΠΝΔΑΥ□Φ□ΛΘ

Карійське письмо

КАРОЛІНЗЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ (франц. *renaissance carolingienne*) – період розвитку освіти, науки та мистецтв, нове культурне пожвавлення й водночас оновлення лат. писемності (витворився т. зв. каролінзький *мінускул* – нове, легко прочитуване письмо) в середньовічній Європі наприкінці VIII – на поч. IX ст., пов'язаний із правлінням Карла Великого (768–814) та його спадкоємців. Намагаючись створити централізоване державне управління за типом Римської імперії, імп. з 800 р. франкської держави Карл Великий здійснив немало культурно-освітніх реформ. Неабияка людина для свого часу, він цінував ученість (як свідчить "Життєпис Карла Великого" франка Ейнгарда, сам Карл вирізнявся красномовством, знав кілька мов,

у тому числі й *лат.*, займався науками й робив спроби оволодіти "мистецтвом письма", та "його праця, так пізно розпочата, мала незначний успіх"), піклувався про виховання освіченого покоління з франкського середовища. В період Карлового правління було відкрито чимало церковних шкіл, до яких, окрім молодих ченців, мали певний доступ і діти мирян. В Ахені, столиці Франкської імперії, для дітей короля і його найближчих сановників було відкрито придворну школу, до викладання в якій залучалися найкращі тогочасні вчені й педагоги. За наказом імператора в спеціальних майстернях – *скрипторіях* переписувались і помножувались античні рукописи, вивезені з Італії, куди Карл починаючи з 774 р. здійснив кілька походів проти лангобардів, захопивши всі їхні володіння. Так було збережено для наступних поколінь багато античних творів. На державну службу до себе Карл запрошував з усіх кінців Європи відомих своєю вченістю й талантами духовних та світських осіб. Деякий час в Ахені жили відомий учений з Пн. Італії Павло Диякон (Paulus Diaconus, бл. 720–799, автор "Historia Langobardorum"); прекрасний знавець *лат. мови* франк Ейнгард (Einhard, бл. 770–840), який написав "Vita Caroli Magni", взявши за зразок "Життєписи дванадцяти цезарів" Светонія; Теодульф (Theodulfus, 760–821), учений-гот з Іспанії. Серед них особливо вирізнявся англосакс Алкуїн (бл. 735–804), який створив кілька популярних у IX–XI ст. богословських трактатів і підручників філософії, *граматики, риторики*, математики, організував кілька шкіл, головною з яких була школа при Турському монастирі, абатом якого він був. Державною мовою й мовою культури в різноплемінній імперії Карла Великого була *латина*. Для поновлення *лат. писемності* багато зробили вчені-поети. При дворі Карла було створене своєрідне об'єднання вчених, поетів, любителів поезії, яке за античним зразком називалося Академією (відома під назвою "Академія Карла Великого"). В діяльності товариства брав участь і сам Карл. Тут читалися лекції, обговорювалися богословські питання, тлумачилися твори різних авторів; на диспутах змагались у вченості та дотепності, на банкетах – у вишуканих компліментарних *віршах*, у яких наслідували античних авторів, уславлювали Карла, його походи й перемоги, його родину, придворний побут, розваги тощо. Учені-

поети широко використовували класичні лат. *метри, строфи*, жанри, наслідували стиль античних письменників, особливо Вергілія, Пруденція. Ідеалом двору й Академії було поєднання досконалих античних форм із християнським змістом. Проте коло осіб, причетних до каролінзької освіти, було дуже вузьке; навіть придворні вельможі Карла залишались у переважній більшості неграмотними. К. в. не варто порівнювати з усеохопністю європейського *Відродження* XIV–XVI ст., очевидно можна констатувати лише певне культурне піднесення. На фоні раннього *Середньовіччя* (V–XI ст.) К. в. залишило помітний слід: добре впорядковану школу – надійне підґрунтя для майбутніх університетів, поліпшене лат. письмо (*каролінзький мінускул*), що сприяло збереженню й примноженню античних рукописів. У майбутньому, в епоху *Відродження* європейські гуманісти будуть знайомитися з античними пам'ятками переважно за текстами, виконаними в *скрипторіях* доби Карла Великого. С. Л.

КАРОЛІНЗЬКЕ ПИСЬМО / КАРОЛІНЗЬКИЙ МІНУСКУЛ

– письмо *скрипторіїв* імперії Карла Великого, згодом поширене майже по всій Європі. З сер. VIII ст. до сер. IX ст. К. п. набуває своєї графічної довершеності, витіснивши всі місцеві варіанти й різновиди письма. До кін. XI ст. К. п. стало провідним типом письма в усіх європейських *скрипторіях*, за винятком Ірландії та Пд. Італії. К. п. починає розвиватися в 2-й пол. VIII ст. у великих *скрипторіях* Пн. Галлії. На початковому етапі майже всі літери К. п. зберегли вигляд первісного *мінускула*, але стали прямими, дрібними і стислими; літера [n] нарешті змінила маюскульну форму на мінускульну. Однак перша ще часто зустрічалась в каролінзьких рукописах до сер. IX ст., оскільки в поєднанні з [i], яка не мала тоді крапки, мінускульну форму [n] можна було сплутати з [m] або [ni], або [in]. Тому її уникали, залишаючи виразну маюскульну форму N; остання зникла вже з естетичних міркувань, бо надто виділялася на тлі інших мінускульних літер. У сер. VIII ст. в Корбі було створене письмо, що отримало в науці назву письма Леутхарія. Всі букви мають квадратні пропорції, письмо немов би сплющено, що ще більше підкреслювалося великими відстанями між рядками (більше двох корпусів літери); слова не розділені. Наступний етап –

письмо абата Маурдрамна, що датується останньою чвертю VIII ст. Письмо продовжує залишатися дещо сплющеним через широку форму букв m, n, o, r; маюскульні форми d та n співіснують з мінускульним. Відстані між рядками зменшилися. Слова або групи в 2–3 слова розділені дуже невеликими проміжками. Письмо 1-ї чверті IX ст. стало набагато дрібнішими, слова розділені, відстань між рядками дорівнює двом корпусам літер.

Мінускул сер. XI ст.

¶ LITIN DIEBUS HERODIS REGIS IUDAE: SACERDOS
 quidam nomine Zacharias de uice Abia: & uxor illi
 desibabuf ἄλρον: & nomen ei elisabeth. Exiit autē
 iusta ambo antedñ: Incedentes in omnibus mandata
 cis: & iustificationibus dñi sine querela. Et non erat
 illis filius: eo quod eēt elisabeth fidelis: & ambo pro
 cessissent in diebus suis. Factum est autē cū sacer
 dotio fungeretur in ordine uicis suo antedñ: se
 cundū consuetudinē sacerdotum: forte exiit ut in

Мінускул X ст.

У кін. IX ст. К.п. набуло остаточно оформленої й сталої форми, яка не зазнала в X–XI ст. істотних змін. Усі літери розміщувалися вільно, виписувалися рівно, без натисків, гостроконечним пером. Відстані між рядками дорівнювали приблизно трьом корпусам літери. Слова були розділені, хоча проміжки між ними не завжди були виразні. Завдяки повній диференційованості літер стало можливим зменшити їх розміри. Основною причиною перемоги К.п. над усіма попередніми типами письма була його графічна досконалість і економічність. О.Л.

КАТАЛЕКТИЧНИЙ ВІРШ – *вірш* з однією неповною стропою; напр., –ÂÂ/–ÂÂ/–ÂÂ/–ÂÂ/–ÂÂ/–ÂΛ (6da) (К. *дактилічний гекзаметр*). Напр., ἀλλὰ κακῶς ἀφίει, κρατερὸν δ' ἐπὶ μῦθον ἔτελλε (Hom. II. 1, 25) (6daΛ); Italiam fato profugus Laviniaque venit (V. Ae. 1, 2) (6daΛ). В.Ш.

КАТАРЕВУСА (грец. ἡ καθαρεύουσα "очищена") – літературна та офіційна норма новогрец. мови на основі *койне*, що слідувала зразкам *аттикізму*. З 1830 р. звільнена від турецького панування Греція визнала офіційною державною мову К. У суспільстві розгорнулася боротьба різних тенденцій щодо вирішення мовного питання. Ідея обстоювання канонів *аттикізму* віднайшла свій прояв у творах поетів А. Калвуса (1792–1867), П. Сутсоса (1806–1868) та А. Рангавіса (1809–1892), відомого філолога К. Кодоса (1834–1909). К. стала мовою

судочинства та адміністрування, науки та освіти. Проте сама К. була неоднорідною: від крайніх ригористичних вимог (як от збереження парадигми *оптатива* та давньогрец. формотворення *футурума*, системи аттичного відмінювання, вживання *датива* та дотримання давнього прийоменникового керування) до поміркованих позицій, які враховували закономірні історичні зміни в самій же К. Протистояння між прибічниками К. і *димотики* особливо загострилися на початку ХХ ст. З 1917 р. по 1967 рр. (з невеликими інтервалами 1921–1923 рр. та 1935–1936 рр.) К. витіснила *димотику*. В 1967 р. військова хунта знову повернула К. у шкільну освіту; офіційною мовою державних установ, урядовців, преси, армії, судочинства, освіти та науки була визнана К. З поваленням у липні 1974 р. військового режиму і відновленням демократії, мовне питання було остаточно вирішене на користь *димотики*. К. використовується лише церквою, а в Афінах виключно К. видається консервативний журнал "Естія". Л.З.

КАТАХРЕЗА (грец. ἡ κατάχρησις, лат. abusio "неправильне вживання") є варіантом *тропа*, в якому слова і звороти вжиті в переносному смислі всупереч несумісності їх букввальних значень; напр., κτύλον δέδωρκα (Aesch. Sept. 99) "я побачив шум"; βότρυας δεῖξαι δ' ἠελίῳ δέκα τ' ἡμέρα καὶ δέκα νύκτας (Hes. Erg. 611–2) "виноградні грона виставляй на сонце на десять днів і десять ночей"; Cynthia prima suis miserum me cepit ocellis (Prop. 1, 1) "Цинтія перша мене нещасного впіймала очима". А.П., В.М.

КВІНТІЛІАН (лат. Quintilianus) Марк Фабій (бл. 35 р. – бл. 96 р.) – римський ритор, автор "Institutio oratoria" в 12-ти кн. – найповнішого підручника ораторського мистецтва, який дійшов до нас з *античності*. При створенні цієї праці К. використав увесь власний досвід з класичної *риторики*, отриманий ним на посадах викладача *риторики* та судового адвоката. 1-ша кн. присвячена дориторському вихованню хлопчиків; 2-га – заняттям у риторичній школі та природі *риторики* як науки; 3–9-та є повним викладом традиційної теорії ораторського мистецтва; в 10-ій подано критичний огляд грецької та римської літератури за жанрами та вибраними

творами; в 11-ій викладено, які зовнішні прийоми має використовувати оратор; 12-та змальовує моральний та соціальний образ оратора. Ця праця за цінністю ставилася поруч з творами Цицерона. К. відомий як реформатор літературного стилю, а також дослідник проблем *лат. мови*. Автор втраченого трактату "De causis corruptae eloquentiae". Н.Р.

КІПРО-МІНОЙСЬКЕ

ПИСЬМО – складове письмо, поширене на о. Кіпр у XVI–X ст. до Р.Х. Виникло з критського *лінійного письма А*. Відкрито бл. 200 написів, більшість яких не прочитані. Найбільш відомі пам'ятки К.-м. п. – написи на табличках в Енкомі та Айос-Дімітріос (о. Кіпр), а також в Угариті (Палестина). Достеменно не встановлено мову написів К.-м. п., хоча більшість учених схиляється до думки, що ранні написи виконані мовою, близькою до *мінойської мови* написів *лінійним письмом А*, а більш

пізні написи – етеокіпрською мовою. Гіпотези про належність мови написів К.-м. п. до *індоєвропейських*, семітських та хуррито-урартських мов не підтверджуються археологічними даними. Прочитанням К.-м. п. займалися А. Молчанов, С. Феррара, Дж. Сміт, проте на сьогодні К.-м. п. залишається все ще не дешифрованим. Л.О.

КІПРСЬКЕ ПИСЬМО – складове письмо, засвідчене пам'ятками з о. Кіпр VI–IV ст. до Р.Х. Походить від *кіпро-мінойського письма*, котре у свою чергу виникло з критського *лінійного письма А*. Використовувалося для передачі етеокіпрської мови та *кіпрського діалекту давньогрец. мови*.

Містить 56 складових знаків на позначення "голосний" або "голосний+приголосний". У К. п. відсутнє розрізнення довгих та коротких *голосних*, а також глухих, дзвінких та *придихових приголосних*; не позначається *сонорний* у кінці складу; одиничний *приголосний* передається складовим знаком, який містить *голосний*, що повторює *голосний* звук сусіднього складу, *приголосний* у кінці слова – знаком "*приголосний* + е"; напр., a-to-ro-po-se = anthropos, to-ko-ro-ne = ton khōron. К. п. було дешифроване в XIX ст. Дж. Смітом через грецько-фінікійську *білінгву*. Л.О.

КІПРСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення о-ва Кіпр, близька до *аркадського, мікенського і памфілійського діалектів*; фіксувалася *силабічною писемністю*, що налічує 56 знаків, спорідненою з *лінійним письмом Б*. До появи грецького населення (II тис. до Р.Х.) існувало *негрецьке етеокіпрське* (недешифроване) та *кіпро-мінойське* (частково дешифроване) *письмо*. Л.З.

КЛАСИ ДІЕСЛІВ (грец. τάξεις τῶν ῥημάτων, лат. classes verborum) – окремі умовні групи дієслів *давньогрец. мови*, які виокремлюються залежно від співвідношення *основи презенса* та

дієслівної основи. Дієслова I *дієвідміни* умовно поділяють на вісім К. (порядковий номер класу може не збігатися в різних дослідників). Перші чотири К. (I–IV) дієслів першої *дієвідміни* – це т. зв. правильні дієслова (включають переважну більшість дієслів), дієслова V–VIII К. – *неправильні*. До I К. належать дієслова, *основа презенса* яких якісно збігається з *дієслівною*; це дієслова з *основами*: 1) на *голосний звук* (лат. *verba pura*), серед яких виокремлюють: а) неконтраговані (напр., βουλεύω, λούω, λύω, παιδεύω), б) *контраговані* (лат. *verba contracta*) (напр., δηλώω, ποιέω, τιμάω), в) з історичною *основаю* на -σ- (напр., αἰδέομαι < *αἰδεσ-, αἰνέω < *αἰνεσ-, γελάω < *γελασ-, καλέω < *καλεσ-, σπάω < *σπασ-, τελέω < *τελεσ-), г) з історичною *основаю* на *дигамму* (напр., καίω < *καFι-, κλαίω < *κλαFι-, νέω < *νεF-, πλέω < *πλεF-, πνέω < *пνεF-, ρέω < *ρεF-), д) з -σ- в *аористі і перфекті пасивного стану* (напр., ἀκούω, κελεύω, κλείω, παίω, σείω, χράω); 2) на *приголосний звук* (лат. *verba consonantia*), серед яких виокремлюють: а) на задньоязикові (γ, κ, χ) (напр., ἄγω, διώκω, ἄρχω), б) на губні (β, π, φ) (напр., τρίβω, βλέπω, γράφω), в) на передньоязикові (δ, τ, θ) (напр., ἄδω, ἀρύτω, ἐρέθω), г) на *сонанти* (лат. *verba liquida*) з огласовкою [e] (напр., γέμω, στένω, στέργω, φλέγω). До II К. належать дієслова, *дієслівна основа* яких закінчується на губний *приголосний* (β, π, φ), а *основа презенса* утворюється шляхом приєднання звука -j та закінчується на -пт; напр., βλάπτω < *βλαβjω, θάπτω < *θαπjω, κόπτω < *κοπjω, κλέπτω < *κλεπjω, κρύπτω < *κρυπjω, ρίπτω < *ριπjω. До III К. належать дієслова, *дієслівна основа* яких закінчується на передньоязикові (δ, τ, θ), задньоязикові (γ, κ, χ) *приголосні звуки* (лат. *verba muta*) та на *сонорні* (λ, μ, ν, ρ) звуки (лат. *verba liquida*); *основа презенса* утворюється шляхом приєднання -j- до кінцевого *приголосного звука* дієслівної *основи* з подальшими фонетичними змінами: γ, κ, χ + j > ττ (напр., ἀλλάπτω < *ἀλλαγjω, πράπτω < *πραγjω, ταραπτω < *ταραχjω, φυλάπτω < *φυλακjω); γ + j > ζ (напр., ἀρπάζω < *αρπαγjω, κράζω < *κραγjω, σαλπίζω < *σαλπιγγjω, στίζω < *στιγjω); δ, τ + j > ζ/ττ (напр., ἀρμόδτω < *αρμοδjω, πλάπτω < *πλατjω, γυμνάζω < *γυμναδjω, κομίζω < *κομιδjω, ὀπλίζω < *οπλιτjω, σώζω < *σωδjω); λ + j > λλ (напр., ἀγγέλλω < *αγγελjω, βάλλω < *βαλjω, στέλλω < *στελjω, σφάλλω < *σφαλjω); αν, εν + j > αιν, ειν; ιν, υν + j > ιν, υν (напр.,

αἰσχύνω < *αἰσχυνῶ, κρίνω < *κρινῶ, κτείνω < *κτενῶ, φαίνω < *φανῶ); αρ, ερ + j > αρ, ειρ; ἶρ, ὕρ + j > ἶρ, ὕρ (напр., ἐγείρω < *ἐγερω, καθαίρω < *καθαρῶ, οἰκτίρω < *οἰκτῖρω, σπείρω < *σπερω, σύρω < *σῶρω). До IV (нечисельного) К. належать дієслова, *основа презенса* яких утворюється шляхом *подовження голосного звука дієслівної основи* (напр., λείπω < λιπ-, πείθω < πιθ-, τήκω < так-, φεύγω < φυγ-. До V К. належать дієслова, *основа презенса* яких утворюється шляхом додавання до *дієслівної основи* інфіксів -v- (напр., δάκνω (δακ-), κάμνω (καμ-), τέμνω (τεμ-), φθάνω (φθα-)), -uv-, -ve- (напр., ἀφικνέομαι (ικ-), ἐλαύνω (ἐλα-), ὑπισχνέομαι (σχη-)), -av- (напр., αἰσθάνομαι (αἰσθ-), ἁμαρτάνω (ἁμαρτ-), αὐξάνω (αὐξη-), κιχάνω (κῖχ-)), -av- і назальним звуком перед кореневим *приголосним* (напр., θιγγάνω (θιγ-), λαμβάνω (λαβ-), μανθάνω (μαθ-), τυγχάνω (τυχ-)), -vj- (напр., κερδαίνω < *κερδανῶ, βαίνω < *βανῶ). До VI К. належать дієслова, *презентна основа* яких утворюється шляхом додавання до *дієслівної основи* інфікса -(ι)σκ- (напр., γηράσκω (γηρα-), εὕρισκω (εὕρ-), στερίσκω (στερ-), χάσκω (χαν-)); причому в деяких з них у *основі презенса* відбувається *редуплікація* (напр., βιβρώσκω (βρω-), μιμνήσκω (μνη-), πιπράσκω (πρα-)); вони, як правило, позначають початок або розгортання дії чи процесу (інхоативні), їх тривання й повторюваність (ітеративні); серед них є поетичні експресивні утворення. До VII К. належать дієслова, в яких або *основа презенса* закінчується на -ε (напр., γαμέω (γαμ-), δοκέω (δοκ-), ὠθέω (ὠθ-)), або *дієслівна основа* закінчується на -ε (напр., ἄχθομαι (ἄχθε-), μάχομαι (μαχε-), μένω (μενε-), νέμω (νεμε-)). До VIII кл. належать дієслова, часові форми яких утворюються *суплетивно* (напр., ὀράω (ὄρα-/ὄπ-/ὶδ-), τρέχω (τρέχ-/δραμ-/δραμη-)). Дієслова II *дієвідміні* умовно поділяються на два К. До I К. належать: 1) дієслова, *презентна основа* яких має *редуплікацію*, а *дієслівна основа* закінчується на -ε, -ο (напр., δίδωμι (δο-), ἴημι (ε-), τίθημι (θε-)) або -α (напр., ἴστημι (στα-), ὀνίνημι (ὄνα-), πίμπλημι (πλα-), πίμπρημι (πρα-)); 2) *відкладні дієслова* без *редуплікації* з *основою* на -α (напр., ἄγαμαι (ἀγα-), δύναμαι (δυνα-), ἐπίσταμαι (ἐπίστα-), κρίεμαι (κρέμα-)). До II К. належать дієслова, *презентна основа* яких утворюється шляхом додавання інфікса -vu-; *дієслівна основа* закінчується на -ασ, -εσ, -ωσ (напр., κεράννυμι (κερασ-), корέννυμι (κορεσ-), στρώννυμι (στρωσ-)), на

задньоязикові (напр., ἄγυυι (ἀγ-), δεῖκνυι (δεικ-), (ἀν)οἶγυυι (οἶγ-)) або на *сонанти* (напр., ὄμνυι (ὀμ-), ὄρνυι (ὀρ-)). О.Л.-П.

КЛАСИФІКАЦІЯ ІНСКРИПЦІЙ ТЕМАТИЧНА – тип кодифікації епіграфічного матеріалу відповідно до його змісту та призначення. Вперше запропонована в XVI ст. *Смецієм*. В *епіграфіці* розрізняють суспільні та приватні написи. Суспільні написи включають *написи адміністративні* – всі офіційні постанови держави або її підрозділів (напр., демів, філ, провінцій): закони, угоди, фінансова звітність, перепис скарбниці, будівельна документація, громадські посвяти богам, написи на меморіалах загиблим воїнам, написи на статуях заслуженим громадянам або іноземцям, сплачені громадським коштом. До приватних написів відносять: *епітафії* (в яких іноді трапляються пункти офіційного характеру; напр., призначення штрафу за пограбування гробниці), приватні посвяти богам, індивідуальні правовстановлюючі документи (манумісії, майнові угоди, іпотека тощо), знаки власності, написи на статуях або пам'ятниках, зведених за рахунок індивідуальних коштів, а також замовляння. З метою уникнення проблеми надто детальної класифікації інскрипцій відповідно до їхнього змісту більшість корпусних колекцій класифікує матеріал за стандартними рубриками: *decreta, catalogi, tituli honorarii, tituli sacri, tituli sepulcrales, varia* або *fragmenta incerta*. Подальша рубрикація епіграфічних текстів здійснюється за хронологічним принципом відповідно до точної або передбачуваної дати їхнього створення. А.П.

КЛАСИЦИЗМ (від лат. *classicus* "зразковий") – напрям, що сформувався в культурі європейських країн на початку XVII ст., став одним із основних складників європейської художньої традиції та естетико-художнього розвитку. Як тип художньої творчості відзначався поклонінням перед *античністю*, що було характерною його особливістю (як і всієї *класичної філології* XVII ст.). Класицистична доктрина XVII–XVIII ст. сформувалася за доби *Відродження* завдяки італ. мислителям-гуманістам, які розробили основні закони й правила як "загальної", так і "прикладної поетики", що без істотних доповнень і змін увійшли

до теоретико-нормативного арсеналу франц. К. XVII ст. З Італії К. переходить до Франції, Англії, Іспанії, Німеччини, пропагується переважно університетськими колами. Мистецтво Давньої Греції та Давнього Риму розглядалося К. в ахронії як ідеальна модель художньої творчості. "Поетика" Аристотеля й "Поетичне мистецтво" Горація справили значний вплив на формування естетичних принципів К., де яскраво простежується тенденція до створення піднесено-героїчних, ідеальних, раціоналістично-чітких, логічних і пластично завершених образів мистецтва. Зазвичай у мистецтві К. сучасні політичні, моральні й естетичні ідеали втілюються в характерах, конфліктах, ситуаціях, запозичених з античної історії, міфології або безпосередньо з античного мистецтва (трагедії П'єра Корнеля "Медея", "Горації", "Едіп", "Помпей"; Жана Расіна "Андромаха", "Мітрідат", "Федра", "Британік"). Раціоналістичний характер естетики К. виявився в умовній типізації образів, у відстороненій інтерпретації античної художньої спадщини, в зверненні мистецтва до розуму, а не до почуттів, у спробі підпорядкувати творчий процес непохитним правилам і канонам. Відсутній був і диференційований підхід до античних джерел, зокрема, до Аристотеля і Горація, яких розділяє кілька століть і які представляють різні етапи розвитку античної художньої культури. Звідси методологія вільного комбінування і фактичного ототожнення положень і висновків різних античних авторів, зведення їх до спільної узгодженої системи. У поетиках К. домінує раціоналізм, прагнення до нормативності й регламентації, що цілком сфокусувалося у франц. класицизмі XVII ст. (Буало, Корнель, Расін, Рапен та ін.). Класицисти дотримувалися слідом за Аристотелем міметичної теорії, але, оскільки основне завдання поезії – за визначенням Горація, *aut prodesse volunt, aut delectare poëtae* ("поети прагнуть приносити або користь, або насолоду"), – то мімесис переважно тлумачиться як наслідування ідеального (ідеальна держава на чолі з ідеальним володарем, ідеальні піддані, навіть ідеальна природа – *belle nature*, як на пейзажах відомого французького живописця Нікола Пуссена (1594–1665)), що має сприяти моральному "поліпшенню" людей. Усі праці теоретиків і критиків К. XVI–XVII ст. спиралися на постулат: існують об'єктивні правила поезії (*les règles*), які

поет повинен знати й керуватися ними, суперечки можуть стосуватися змісту й обсягу певних правил, але не їх існування. Усі ці правила намагалися вивести з Аристотеля, піддаючи його "Поетику" й "Риторику" догматичному й водночас довільному витлумаченню. Найбільшу популярність як теоретик К. отримав Нікола Буало (Nicolas Voileau, 1636–1711), який свою доктрину виклав у віршованому трактаті "Поетичне мистецтво" ("L'art poétique", 1674). Корнель (Вольтер називав його "давнім римлянином серед французів") і Расін часто зверталися до античних сюжетів, але тлумачили їх по-сучасному. Зразками наслідування для К. є "Енеїда" Вергілія, комедії Теренція, оди, сатири і послання Горация, трагедії Сенеки. Класицистами переосмислюється антична міра, яку естетика *Відродження* тлумачила в душі внутрішньої гармонії, що ніби-то присутня людині за природою. Класицисти також вели пошуки гармонії особистого й суспільного, але за умови підпорядкування індивіда абстрактному державному принципу. Якщо в епоху *Відродження* "світлі образи" *античності* протиставляються "середньовічним примарам", то К. інтерпретує красу, гармонію, пропорцію як справжні інгредієнти світу і людини з позицій ідеалізму. С. Л.

КЛАСИЧНА ("ЗОЛОТА") ЛАТИНА – *лат. мова* I ст. до Р.Х. – I ст. , що має остаточно внормовану фонетико-морфологічну систему. Діалектні особливості в літературній мові не відображені. Утворення єдиної італ. народності та проникнення *лат. мови* в підкорені області сприяло її становленню як офіційної мови Римської держави. К. л. була властива тенденція до аналогії, яка виявлялася в уніфікації фонетичних та морфологічних явищ. Збагачення лексичного складу відбувається за рахунок абстрактних назв сфери науки, політики, техніки (*philosophus, schola, essentia, corpuscular, semina*). У сфері *синтаксису* уніфіковано використання часів та способів у складних реченнях; набули завершеності синтаксичні періоди. З огляду на це К.л. є зразком гармонійного поєднання змісту та форми. Еталоном літературної мови є *latinitas* (чиста мова), а більш правильно, *urbanitas* – мова освічених римлян, яка протиставлялася мові мешканців села (*rusticitas*) та провінцій (*peregrinitas*). У цей період формувалися відмінності мови прози

від мови поезії, яка допускала використання архаїзмів, вільний порядок слів, безприменникове вживання *відмінків* та ін. В. М.

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ – наука, розділ філології, який займається вивченням обох т. зв. *класичних мов: давньогрец. та лат. мов*, а також літератури Давньої Греції та Давнього Риму для відтворення картини античного світогляду. Таким чином К. ф. складається з грецистики/елліністики (давньогрецької філології) та латиністики (латинської філології). К. ф. поряд з археологією та історією античного світу є частиною антикознавства. Термін К. ф. є доволі новим, хоча історія К. ф. зароджується в самій *античності* (див. *історія класичної філології*). Уперше в англomовному світі термін *classical* на позначення літературних здобутків *античності* почали вживати в XVI ст. У німецькому культурному просторі це було значно пізніше, термін "К. ф." (*klassische Philologie*) уперше виник 1792 р. у працях нім. філолога Ердуїна Юліуса Коха з Галле. У покажчику лекцій Тартуського університету за 1803 р. уперше фігурує предмет, що називається "*altklassische Philologie*" (давньокласична філологія). У творі "*Darstellung der Altertumswissenschaft*" ("Становлення науки про класичну старожитність", 1807) *Вольф* виокремив предмет К. ф. (науки про старожитності, *Altertumswissenschaft*) – давні пам'ятки, давши їй назву, що охоплює такі галузі: грец. і лат. *граматики* (тобто нормативна (базова) *граматика давньогрец. і лат. мов*); теорія прози й поезії давніх греків і римлян, або стилістика й *метрика* (сучасне "античне віршування"); основи філологічної *герменевтики* і критики (тобто тлумачення стародавніх авторів, критика й виправлення тексту і т.п.); географія та історія стародавніх греків і римлян з включенням хронології та історичної критики ("історія античного світу"); грецькі і римські старожитності, суспільні та приватні ("приватне і громадське життя давніх греків та римлян"); грецька та римська міфологія; історія грецької та римської літератур; археологія або теорія та історія мистецтва стародавніх греків і римлян ("античне мистецтво"); *епіграфіка* та нумізматика; *історія класичної філології* з включенням бібліографії як підсумкова дисципліна. К. ф. вивчає мовні та літературні пам'ятки Давньої Греції та Риму починаючи з перших відомих творів давньогрец. літератури

(Гомер, Гесіод) VIII ст. до Р.Х. й до зникнення літератури пізньої *античності* близько VI ст. Особливістю К. ф. є те, що на відміну від літературознавства, яке досліджує нові літератури, предметом філологів-класиків є не лише вивчення античної лірики, епіки та драматургії, але й текстів античної філософії, історіографії і навіть природничих наук; таким чином К. ф. – наука синкретична (в широкому розумінні). До сфери К. ф. безпосередньо не належить вивчення повсякденних текстів нелітературного змісту, що збереглися у вигляді написів на різних предметах, *папірусів* та монет. Цими текстами займаються відповідно *епіграфіка*, *папірологія* та нумізматики. Спорідненими з К. ф. є такі дисципліни, як *візантиністика* та *середньовічна латина* (неолатиністика). Традиції та досвід К. ф. як найдавнішої філологічної науки та класичної науки про *античність* постійно впливають на проблематику й методику сучасних філологічних наук, що сформувалися як самостійні науки за доби романтизму на поч. XIX ст. Останнім часом формується новий погляд на вивчення греки та *латини* як мов європейської *античності* в контексті домінації в сучасному мовознавстві антропологічної парадигми гуманітарного знання, висуваються основні теоретичні постулати, пропонуються можливі шляхи лінгвокультурологічного дослідження у царині класичних мов. С.Л.

КЛАСИЧНІ МОВИ (лат. *classicus* "взірцевий") – під К.м. традиційно розуміють вивчення *давньогрец.* й *лат. мов*. Вивчення К. м. – це дослідження загальнотеоретичних проблем *класичної філології* і специфіки цих К. м. (*давньогрецьк.* та *лат.*), закономірностей їх історичного розвитку та функціонування в античному суспільстві, а також історії письма цими мовами. Галузі дослідження К. м.: граматична системи *давньогрец.* і *лат. мов*; *лексикологія*, фразеологія та *лексикографія* К. м.; ономастика цих мов; діалектне членування цих мов; стилістика і поетика цих мов; історія розвитку цих мов, історія їх літературних мов; особливості мови давньогрецьких та давньоримських письменників; специфіка *середньовічної латини* в Європі та в Україні; історія письма *давньогрец.* та *лат. мовами* (*епіграфіка*, *палеографія*); *історія класичної філології*. К. м. є базовими для класичної освіти – системи середньої загальної освіти, основою

якої було вивчення мов, історії та літератур античного світу (Греції і Риму), що виникла в Західній Європі в епоху *Відродження (Ренесансу)*. З прийняттям християнства на Київській Русі відбувається знайомство з біблійною та богословською грекомовною літературою на багато століть раніше, ніж у Зх. Європі. *Лат. мова* (література, культура) через посередництво польської культури в XVI–XVII ст. проникає на східнослов'янські терени й посідає помітне місце в науковому, духовному, адміністративному та культурному житті України (Білорусі, Росії). Інтенсивне вивчення *лат. мови*, переклади латинськомовних художніх творів, використання лат. та давньогрец. *лексики* для наукової термінології впливало на "книжковий" характер запозичень. Процес запозичення латинізмів та грецизмів тривав і в наступні століття, але інтенсивність його була значно меншою. Не всі з давніх запозичень збереглися в сучасній українській літературній мові, однак серед запозичень з інших мов латинізми та грецизми переважають. С. Л.

КЛАУЗУЛА (лат. *clausula* "заклучення") – заключна частина віршового рядка, починаючи з останнього наголошеного складу; в *риториці* – закінчення мовного *періоду* в ритмізованому вигляді. Античні оратори вважали, що ця ритмізація не повинна призводити до уподібнення промови до поетичного твору, тому К. не мала нагадувати найбільш уживані віршові розміри. Обсяг ритмізованої кінцівки становив, як правило, дві *стопи*. *Квінтіліан* визначав метричний принцип К. таким чином: передостання стопа – кретик, остання – спондей, хорей, пеон або кретик залежно від бажаного стилістично-слухового ефекту. Ціцерон в "Ораторі" вказує, що найвдалішою К. є дихорей (два хорей). К. зустрічаються й в інших жанрах античної та християнської прози, зокрема у Тита Лівія, Салюстія, Амвросія, Августина. Л.З.

КЛЕМЕНТИНА (лат. *Sixto-Clementina*) – видання *Вульгати* 1604 р. у редакції папи Климента VIII, яке було офіційним виданням лат. Біблії в католицькій церкві до кін. XX ст. У 1546 р. на Тридентському Соборі було прийняте рішення внести правки в текст *Вульгати* через необхідність уніфікації біблійного тексту та усунення помилок і різночитань. У результаті роботи комісії,

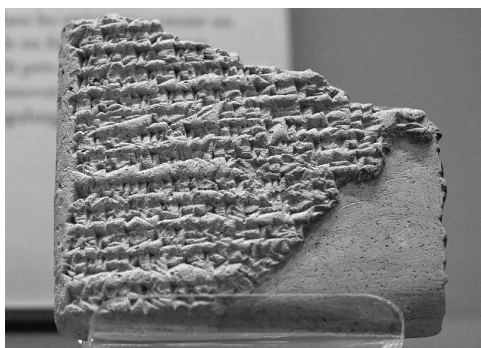
створеної папою Сикстом V, у 1590 р. була видана т.зв. Сикстинська Біблія, яка була доповнена та доопрацьована за часів папи Климента VIII і перевидана в 1604 р. у Ліоні (т.зв. Сиксто-Клементинська Біблія). К. містила Галльський Псалтир та апокрифічні книги в додатках: молитву Манасії, 3-ю та 4-у кн. Ездри. К. витримала багато перевидань до сьогоднішнього часу. Наприкінці XX ст. офіційним виданням лат. Біблії в католицькій церкві була проголошена Нова *Вульгата*. Л.О.

КЛИНОПИС – система письма у вигляді клиноподібних рисок на глині, винайдена шумерами в Пд. Месопотамії наприкінці IV тис. до Р.Х., поширена в Передній Азії, Близькому Сході та Малій Азії в III–I тис. до Р.Х. Розрізняють *шумерський, аккадський* (вавилонський та *ассирійський*), *еламський, хурритський, хетський, урартський, давньоперський* К. Шумерський К. виник з *піктографічного письма* і сформувався в словесно-складову систему до сер. III тис. до Р.Х. Основа імені або дієслова позначалася *ідеограмою*, а службові слова та граматичні показники – складовими знаками. Для виділення слів, які позначали поняття певних категорій (тварини, професії і т.д.), використовувалися *детермінативи*. Кількість знаків у шумерському К. скоротилася з 1000 до 600, а напрям письма еволюціонував: спочатку писали вертикальними стовпчиками справа наліво, а потім – горизонтальними рядками зліва направо. Аккадський К. виник з шумерського шляхом пристосування клиноподібних шумерських знаків до флективної семітської мови, внаслідок чого кількість знаків скоротилася до 300, виникли нові складові значення знаків, що відповідали фонетичній системі аккадської мови, також почали використовуватися складові знаки замість *ідеограм* для запису повнозначних слів, проте деякі шумерські *ідеограми* в аккадському прочитанні залишалися в ужитку. Аккадська система письма поширилася за межі Месопотамії і була пристосована до *еламської, хурритської, хетолувійської та урартської* мов. Збереглося багато пам'яток К.: ділові документи, історичні написи, релігійні тексти, словники, художня література (епос), наукові трактати. У 50-х рр. XIX ст. був дешифрований аккадський К. завдяки тримовним персько-еламсько-аккадским написам (Г. Роулінсон, Е. Хінкс, Ж. Опперт), а шумерський К. – на поч. XX ст. Л.О.

Шумерский клинопис

Аккадский клинопис

Вавилонский клинопис

Еламский клинопис

Ассирійський клинопис

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК, див. **ВОКАТИВ**

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА в античності – особливе відношення до книг, уявлення про їх святість у Давній Греції відсутнє, як і привілейованість писарів та процесу писання. Гомер і Гесіод, взагалі не згадують про письмена, книги та їх створення. Лише пізніша поезія звертається до написаних рядків, вбачаючи в них різновид пам'яті: такі порівняння зустрічаються в Піндара (Pind. Ol. 10,1), Есхіла (Pr. 789, Choef. 450, Ik. 179), Софокла (Phil. 1325, Trach. 683). Евріпід в трагедії "Троянки" порівнює людське серце з розгорнутим сувоям (Tr. 662). Промовистим є бажання Есхіла уславити себе в автоепітафії як учасника Марафонської битви, але зовсім не як автора трагедій. Платон у діалозі "Федр" (274с – 276а) вустами Сократа стверджує, що записування – це не більше, як підтримка пам'яті для тих, хто вже знає, що міститься в написаному. Писемна мова, на думку Платона, не в змозі передати самої науки – на це здатна тільки усна мова. В Платона знову впливає метафора, що письмена – це як спогади, якими

"запасаються на ті часи, коли ослабне стареча пам'ять" (276с). Тут також уперше зустрічаємо негативний образ тексту в прислів'ї ἐν ὕδατι γράφειν "писати на воді", який міцно закріпився як символ непостійності й швидкоплинності у фразеологічному арсеналі. Від Платона йде й інший образ, пов'язаний з таким письмовим приладдям, як *вощена табличка*, відтиски на якій філософ в діалозі "Теетет" порівнює з відображенням речей в душі (191с). Аристотель також звертається до образу *вощеної таблички*, кажучи в трактаті "Про душу" (III, 4, 430a), що розум, доки він не візьметься за пізнання, подібний до письмової таблички, на якій насправді ще нічого не записано. Альберт Великий і Фома Аквінський закріплюють цей образ в латинізованому афоризмі *tabula rasa* "чиста дошка". В епоху *еллінізму* К.к. набуває нових форм, пов'язаних з поширенням освіти. Книжка стає культурною цінністю, розміщується в палацах освічених правителів-колекціонерів, у створених ними *бібліотеках*. Сприйняття книги як предмета гордощів й розкошів переходить і в римську, й у візантійську епохи. Елліністичні шанувальники книги займалися не тільки збиранням текстів, а й укладанням антологій (див. *Палатинська антологія*). Об'єктами похвал й поетичної патетики стали сфера філології та бібліотекознавства, бібліофілії й каліграфії, напр., *вощені таблички*, віск, що їх покриває, перо, *папірус*, навіть перочинний ніж. У Візантії, де мистецтво каліграфії високо цінувалось, подібні поетичні вправи були дуже модними. З елліністичних часів бере початок образ сторінки, як уособлення літератури взагалі (напр., у Ієроніма зустрічається вираз *pagina sancta* в значенні Біблія). Пізньоантичний світ дав філософські роздуми про К.к. Плотіна, який порівнює зірки з літерами, що "навічно записані на небесах" (II, 3, 7) і за допомогою яких можна прочитати майбутнє в створених ними образах. У Плотіна вперше зустрічається метафорара "книга природи" (III, 1, 6) – найулюбленіший образ в європейській духовній та природничій літературі. Неоплатоніки, як і перші християни, стають ревними прихильниками святості книги. Характерною є творчість найбільшого епічного поета пізньої *античності* Нонна Паннополітанського (V ст.), який в своїй величезній

поемі в 48 кн. "Діяння Діоніса" описує створення грец. писемності Кадмом. Після свого навернення в християнство Нонн написав поетичний парафраз Євангелії від Іоана, де також знайшло місце образу священних книг. Розігрує Нонн й метафору "книга долі", в якій прарозум накреслив в таблицях червоними письменами майбутню історію світу (12, 67–133). Римська література епохи розквіту також звертається до К.к. Під впливом александрійсько-елліністичної літератури ідеалом стає poeta doctus "вчений поет". Політика імп. Августа, що породила афоризм caedant arma togae "хай зброя поступиться тозі", сприяла заняттям літературою, наукою й мистецтвами. В Марціала зустрічається ряд епіграм щодо книжкового приладдя. Горацій вніс у літературу новий образ – порівняння книжкових рядків з лініями старту й фінішу на стадіоні життя. Пізня римська література живиться, по суті, вже існуючими символами "книжкового світу", доводячи їх до тривіальності. В Авсонія (IV ст.) зустрічаються порівняння букв з "чорними дочками Кадма". Античні корені помітні також у виразі "книга історії", хоч безпосередньо такого вислову не трапляється. Поштовхом до такої *метафори* могла послужити викладена в I кн. Геродота історія спартанця Отріада, який власною кров'ю написав на трофеях звістку про перемогу над ворогом. Зроблений на щиті історичний напис про переможну війну перейшов в римські часи до монументальної "книги історії" перемог на Траяновій колоні. Розквітле на руїнах античного світу християнство надало книзі ореолу святості. Багато новозавітних образів співзвучні з метафорикою *Старого Завіту*: скрижалі законів написані пером Божим (Вих. 31: 18), у псалмах Давид говорить: "язик мій – тростина скорописця" (Пс. 45: 2) "книга життя" (Вих. 32: 22; Пс. 29, 68, 138), яка використовується Об'явленні Іоана Богослова (3: 5; 20: 13). у видіннях пророка Ісаїї небо згорнулось, як книжний сувій (Іс. 34: 4), а в Апокаліпсисі ὁ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον ἐλισσόμενον "небо розгорнулось, як книжний сувій" (Об. 6: 14). Апостол Павло в Посланні до коринтян пише φανερούμενοι ὅτι ἐστὲ ἐπιστολὴ Χριστοῦ διακονηθεῖσα ὑφ' ἡμῶν, ἐγγεγραμμένη οὐ μέλαιν ἀλλὰ πνεύματι θεοῦ ζῶντος, οὐκ ἐν πλαξίν λιθίναις ἀλλ' ἐν πλαξίν καρδίαις σαρκίνας "ви – послання Христа, написане не

чорнилами, але Духом Бога живого, не на кам'яних таблицях, а на тілесних таблицях серця" (2 Кор. 3: 3). Латиномовний християнський поет Пруденцій (V ст.) в своїх гімнах на честь великомучеників ("Про вінки") використовує багато метафорики, пов'язаної з книгою. Поет порівнює написані з засіяним полем (Peris. IX, 52; Apoph. 596). *Ісидор Севільський* (VI ст.) розвиває *метафори: пергамент* – поле; писар володіє мистецтвом вишивати на книжному полотні. Для західноєвропейського *Середньовіччя* характерним є переплетіння та взаємопроникнення релігійної і літературної книжкової символіки, що йде від *античності*. Напр., Касіодор (VI ст.), який написав "Інституції" – підручник з викладом духовних і світських знань для вдосконалення ченців, подаючи в ньому основи *граматики* – першого із *семи вільних мистецтв*, детально передає магічно-містичне розуміння елементів письма. В VI кн. Касіодор зупиняється на історії письма й книг, бібліотечної справи в давніх євреїв, греків, римлян та християн. *Писемні приладдя* в нього повні сакрального змісту: роздвоєний кінчик гусячого пера – двоїстість, що переходить в єдність, як символ *Логоса*, слова Господа, поєднуючого *Старий й Новий Завіт*; писання трьома пальцями є вказівкою на Трійцю тощо. У часи *каролінзького відродження* книжкова справа високо цінувалася; вважалося, що праця переписувача книг не тільки більш шанована за фізичну, але й служить спасінню душі. У цей період з'являється посада *dictator* "той, хто диктує" і пов'язаний с нею образ Бога, як *dictator'a*, за яким святі записують сказане (в Алкуїна, Грабана Мавра). Грабан Мавр у книзі "*Liber de laudibus sanctae cruce*", де вірші утворюють певні фігури, віддає шану мистецтву письма, вбачаючи в ньому перевагу перед живописом. Цій же епосі належать загадки, відповідями на які служать слова "перо", "чорнила", "букви", "*nanip*", "лінійка" і т. п. Символіка червоних чорнил й написаного ними – *rubrica* – породжує як сучасне слово рубрика, так і традиційно служить порівнянням з пролитою кров'ю великомучеників. Ремінісценцією античного світу є образ книги серця. В *Carmina Virgana* є рядки про того, хто нещасливий в коханні й "читає в книзі суму й страждань". До журливих мотивів належить й образ судної книги, наповненої жахами Страшного Суду.

Книжкова містика постантичної Європи найкраще виражена у вислові Франциска Асизського: *fili mi, litterae sunt ex quibus componitur gloriosissimum Dei nomen* "сину мій, з букв складається найславніше ім'я Господнє". Європа Нової доби знову звертає свій погляд на "книгу природи". Технічний прогрес приніс нові образи в К.к.: книга як дзеркало, книга як колесо машини, книга як серіал, обгортка книги як реклама і т.п. Книга від античної Греції і до сьогодні є виразом можливостей розвитку людства і, незважаючи на появу такого потужного конкурента, як Інтернет – глобальна віртуальна електронна книга, писана книга залишається найважливішим $\kappa\tau\eta\mu\alpha \epsilon\iota\varsigma \acute{\alpha}\epsilon\iota$ духовності світу. Л.З.

КНИЖНЕ ПИСЬМО (лат. *scriptura libraria*) – чітке каліграфічне письмо, призначене для читання широким колом людей. Припинило своє існування з появою книгодрукування. Виділяють два основні різновиди лат. К. п.: *scriptura libraria elegans* та *scriptura libraria rustica*. Н.К.

КОБІВ Йосип Устимович (1910–2001) – укр. філолог-класик, перекладач. Проф., зав. каф. *класичної філології* Львівського ун-ту. Канд. дисертація "Вчення античних граматиків про відмінки", доктор. дисертація "Система граматичних понять і термінів давньогрец. вчення про мову" започаткували

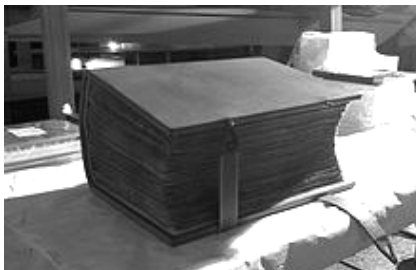

на кафедрі потужну школу дослідження граматичних вчень *античності*. В перекладі К. вийшли "Поетика" Аристотеля, промови Демосфена і Цицерона, повість про Херея і Каллірою, діалоги Платона, "Сатирикон" Петронія, "Метаморфози, або Золотий осел" Апулея, "Місто Сонця" Т.Кампанелли, "Листи темних людей", "Утопія" Т.Мора, "Паралельні життєписи" Плутарха, Кодекс Канонів

Східних Церков та багато інших творів (усього понад 50). С. Л.

КОДЕКС (лат. *codex* "дерев'яний брус, книга") – книга з *пергаменту*; первісно К. позначав книгу-поліптих з *вощених табличок*. Грец. слово $\eta \beta\iota\beta\lambda\omicron\varsigma$, $\tau\omicron \beta\iota\beta\lambda\iota\omicron\nu$ початково позначало *папірус* як матеріал, пізніше як *сувій*, зроблений з нього, а

згодом почало означати і пергаментний К. Згодом з'явилась і спеціальна грец. назва для пергаментного К. – τὸ σωματίον, τὸ τεῦχος. З IV ст. пергаментний К. з'являється на пам'ятниках поруч з папірусним *сувоєм*, а з V ст. переважає зображення К. В *античності* найпоширенішою формою К. була квадратна книга, що давала змогу розмістити декілька колонок тексту на одній сторінці. Зазвичай, колонок було три або чотири: така організація простору сторінки походить від *сувою*, де в поле зору читача потрапляло одразу три-чотири колонки тексту. В К. писали *унціалами* та *мінускулами*. К. складався не з аркушів, а з зошитів (грец. τὸ τετράδιον, лат. quaternio), що виготовлялися з декількох (зазвичай, чотирьох) аркушів, складених вдвоє, які давали 8 подвійних сторінок або 16 одинарних (у сучасній поліграфії таке поєднання зберігається і вважається за 1 друк. арк.). У старовинних рукописах на зо-

Аміатинський кодекс Вульгати (VIII ст.)

шитих проставлялася нумерація (сигнатури); нумерація безпосередньо сторінок починається лише з XIV ст. Для з'єднання зошитів між собою використовувалися "переноси", тобто на останній сторінці кожного зошиту, під останньою стрічкою пишеться слово, з котрого починається наступний зошит. Ці переноси з'являються в II ст., а з XII ст. вони стають обов'язковими. Переплітали К. лише після того, як зошити були списані, бо на окремих зошитах могли писати відразу декілька переписувачів. Обкладинка-оклад виготовлялися з дошок, покритих зверху шкірою чи матерією. Високохудожніми творами мистецтва були коштовно оздоблені оклади Євангелій та Біблій. К. часто прикрашалися численними мініатюрами (напр., К. Іоана Дамаскіна на 768 стор. ілюмінований по маргіналіях 1600 мініатюрами). К. часто прикрашались з великою розкішшю, пергаментні листи фарбували в різні кольори – пурпуровий, жовтий, ліловий, навіть чорний і писали золотом або ж сріблом; ще дорожчою оздобою книги було позолочення листів (існував звичай зображати святих та

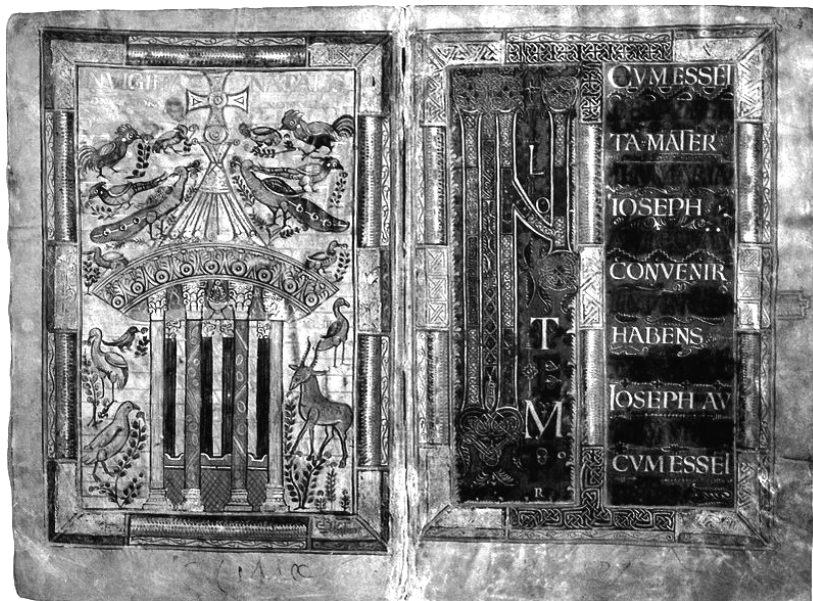
імператорів на золотому фоні; листи візантійських імператорів часто повністю писалися золотими літерами).

Росанський кодекс VI ст.

Такими коштовними грец. манускриптами VI ст., писаними *унціалами*, є Віденський Генезис, Бориліанський, Синопський, Росанський, Бератинський-1, Петербурзький пурпуровий К. Коштовні К. IX ст., писані *мінускулами* на пурпуровому пергаменті: т.зв. К. імператриці Феодори та Бератинський К.-2. Лат. коштовні унціальні К. IV–VI ст.: Верчельський, Веронський, Палатинський, Брешианський, Сареццанський, Віденський та ряд рукописів, виконаних в Ахені в часи *Каролінзького відродження* (VIII–IX ст.): Євангеліє Годескальда, Імперське Євангеліє, Золотий К. з Лорша; а також мінускульний рукопис Євангелія з Сен-Рікбора. До пам'яток

книжкової розкоші відноситься Срібний К. VI ст. – текст перекладу Біблії готського єпископа Вульфїли. Дослідженнями К. займається окрема галузь *палеографії* – *кодикологія*. Л.З.

Євангеліє Годескальда (VIII ст.)

КОДИКОЛОГІЯ (лат. *codex* "книга" та грец. *λόγος* "слово, наука") — спеціальна історико-філологічна дисципліна, предметом якої є вивчення написаної на *пергаменті* чи *папері* рукописної книги, як пам'ятки матеріальної та духовної культури. К. займається вивченням рукописної традиції, історії *скрипторіїв*, тенденцій розвитку рукописно-книжної культури, а також дослідженням технологій виготовлення *кодексів*, організації тексту, походження книги та її долі. Термін К. у науковий обіг увів *Ден*. Л.З.

КОЙНЕ (грец. *ἡ κοινή διάλεκτος* "спільна мова") – загальногрец. *діалект*, що виник в епоху *еллінізму* із *аттичного* та елементів *іонійського діалектів*. За часів римського панування (з сер. II ст. до Р.Х.) К. функціонував у духовній сфері як греків, так і

римлян, а на сх. Римської імперії був поруч з *лат.* другою офіційною *мовою*. На К. писали поети Каллімах (300–240 рр. до Р.Х.), Аполоній Родоський (III ст. до Р.Х.), історики Полібій (200–120 рр. до Р.Х.), Діодор Сицилійський (бл. 90–21 рр. до Р.Х.), Плутарх (46–120 рр.), Павсаній (II ст.), Арріан (95–175 рр.), Аппіан (100–170 рр.), Діоген Лаертський (III ст.); географи Страбон (I ст. до Р.Х. – I ст.), Птолемей (бл. 83–161 рр.); сатирик Лукіан (бл. 120–190 рр.); філософи Феофраст (372–288 рр. до Р.Х.), Епікур (342–271 рр. до Р.Х.) Зенон (336–264 рр. до Р.Х.) Хрисіпп (280–204 рр. до Р.Х.), Панецій (180–100 рр. до Р.Х.), Посидоній (135–51 рр. до Р.Х.), Епіктет (50–130 рр. до Р.Х.), Плотін (204–270 рр.), на К. написаний *Новий Завіт* та грец. *патристика* (Іоан Златоуст, Василь Великий, Ориген та інші церковні авторитети). Упродовж тисячолітнього існування Візантійської імперії К. поступово трансформувався в середньовічногрецьку, або візантійську мову. Для фонетичної системи К. характерні такі процеси: зникнення часо-кількісної різниці поміж *голосними* і спрощення вокалічної системи з дванадцятичленною до п'ятичленною; спостерігається збіг у вимові довгих звуків [ε] та [ε̄], котрі на грецькому ґрунті дали, відповідно, *дифтонг* ει та довгий звук η (з кін. II ст. до Р.Х. у *папірусах* спостерігається графічне змішання ει, η та ι), тобто явище *ітацизму*, а також *гіперкорекції*; в системі *дифтонгів* спостерігалася тенденція до *монофтонгізації*; в *дифтонгах* αυ, ευ напівголосний υ перетворився на *приголосний звук*, який зберіг графічне відтворення через υ, але з III–II ст. до н.е у вимові одзвінчується [v] перед наступним *голосним* та *сонорним*, або оглушується [f] перед наступним глухим *приголосним* (Εὐρώπη / εὐκαίρια; παύω, αὐγή / αὐτός); фрикатизація глухих φ, θ, χ та дзвінких β, δ, γ, ζ, яка розпочалася ще в VI–IV ст. до Р.Х.; з VI ст. до Р.Х. засвідчений процес *асибіляції*, або *спірантизації* (οὐζέ = οὐδέ, ζίκαλα = δίκαλα); πτ, φθ, κτ, χθ переходять у φτ, χτ, а в групах μπ, ντ, γк зімкнені починають одзвінчуватися; з II–III ст. вимова β як [v]; з'являються нові свистячі африкати τσ та τζ; нечасте застосування *елізії*, *красиса*, *асиміляції* та *дисиміляції* та поширеність рухомого ν; зникнення важкого *придиху* та *аспірації* до III ст.; *гемінанти* починають вимовлятися як один

приголосний звук. У системі морфології основні особливості К.: взаємопроникнення форм I і II відмін; перехід окремих типів іменників III відміни до I–II; уніфікація утворення ступенів порівняння із суфіксами -τερ-, -τατ- (напр., ταχύτερος, ταχύτατος); вживання зворотного займенника ἑαυτοῦ в 1-й і 2-й ос;/ вживання числівника εἷς в якості неозначеного займенника; проникнення форм I дієвідміни в II (напр., ἀνοίγνύω, δεικνύω); взаємопроникнення форм контрагованих дієслів на -έω і -άω; злиття медіального стану з пасивом; вживання коротких з'єднувальних голосних в кон'юнктиві; часте відкидання автента в історичних часах; зникнення оптатива; вживання аориста II пасивного замість I; вживання аориста I активного замість II; уніфікація аористних форм за сигматичним типом; проникнення форм аориста I активного в II (напр., εἶπα, ἦλθα); витіснення форм futurum atticum регулярними футуральними формами; розмаїття перифрастичних конструкції для вираження майбутності (έχω з інфінітивом аориста, ἔσομαι із дієприкметником теперішнього часу, ἔξομαι з інфінітивом аориста, μέλλω з інфінітивом презенса або аориста, θέλω з інфінітивом аориста, ὀφείλω з інфінітивом аориста). В галузі синтаксису для К. характерні: порушення послідовності способів та зникнення оптатива непрямої мови; багатозначність сполучника ἵνα (να); гемінація, або подвоєння службових слів (напр., ὡς ἵνα, διὰ ἵνα); вживання прийменникової конструкції замість родового розділового; вживання прийменникової конструкції замість давального відмінка зняряддя; зміна дієслівного керування відмінками при дієсловах; переважання прямої мови над її передачею підрядними реченнями непрямої мови та синтаксичними конструкціями; спрощення речень та мовних періодів. Л.З.

КОЛОН, див. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ.

КОНВЕРСИЯ – один зі способів *словотвору*, при якому відбувається перехід слова з однієї частини мови в іншу. При К. змінюється не лише граматичне, але, часто, й лексичне значення слова. Виділяють такі типи К.: *субстантивація*, *ад'ективація*, *вербалізація* та *адвербіалізація*. Формальним показником

субстантивациї в давньогрец. мові є артикль. Найбільш поширений випадок субстантивациї – перехід прикметників у іменники шляхом еліпсису означуваного іменника; напр., οἱ ἀθάνατοι (θεοί) "безсмертні (боги)", ἡ οἰκουμένη (χώρα) "населена (країна)". Численні субстантивати стали самостійними іменниками (абсолютна субстантивация); напр., ἡ πατρὶς "батьківщина" (ἡ πατρὶς χώρα "батьківська земля"), ἡ τριήρης "трієра" (ἡ τριήρης ναὺς "триярусний корабель"). Шляхом субстантивациї сер. роду прикметники утворилося багато абстрактних понять: τὸ ἀγαθόν "добро", "благо", τὸ δίκαιον "справедливість". До абсолютної субстантивациї належить перехід прикметників у власні імена; напр., φαίδρος "сяючий" > Φαῖδρος "Федр", πολκράτης "багатовладний" > Πολκράτης "Полікрат". Для давньогрец. мови властива також оказіональна синтаксична субстантивация, коли будь-яке слово, словосполучення або речення при приєднанні до нього артикля перетворюється на іменник, наприклад, τὸ γινώσκειν "пізнання", οἱ νῦν "нинішні (люди)", досл. "ті, що тепер". Ад'ективація – вживання іменника в значенні та в позиції прикметника; напр., ἀνὴρ τύραννος "чоловік-тиран", ῥοδόδακτυλός ἕως "рожевоперста зоря". Рідкісним випадком вербалізації в давньогрец. мові є вживання невідмінюваного іменника χρή в значенні безособового дієслова: χρή "необхідно", ἐχρήν "було необхідно". Адвербіалізація – перехід форм непрямих відмінків іменника, прикметника, займенника, числівника у прислівник; напр., νυκτός "вночі" (від νύξ "ніч"), πρῶτον "спочатку" (від πρῶτος "перший"). У словнику пари конверсійних слів подаються роздільно і позначаються римськими цифрами; напр., у лат. мові I cellarius, a, um "той, що зберігається в коморі", II cellarius, ii m "комірник"; I librarius, a, um "книжковий, книжний", II librarius, ii m "переписувач, продавець книг"; I cacinno, ōnis m "насмішник, сміхотун", II cacinno, āvī, ātum, āre "сміятися, висміювати". Л.О., Н.К.

КОН'ЄКТУРА (лат. coniectura "припущення, тлумачення") – метод відновлення втраченого або зіпсованого місця в тексті, т. зв. лакуни. Відновлена інформація вноситься до тексту дослідником при науковому описі. Реконструкція тексту

будується на історико-лінгвістичних особливостях, а також спирається на факти *палеографії*: текст відновлюється за контекстом, на підставі правил *граматики*, при цьому передбачається систематичність використання тих або інших елементів упродовж одного тексту (напр., одноманітність оформлення, орфографія, закономірності вживання слів, синтаксичних форм і зворотів); можлива реконструкція і на основі загальних історичних і філологічних відомостей (напр., відновлення стандартних ритуальних, юридичних формул тощо). При публікації текстів К. спеціально позначаються (напр., квадратними або кутовими дужками) та/або обумовлюються в примітках. Н.К.

КОНСОНАНТНЕ ПИСЬМО (лат. *consonans* "співзвучний") – графічна система, яка відображає повністю або переважно *приголосні звуки*, *голосні ж* відтворюються *діакритиками*. Прикладами суцільно К. п. слугують *угаритське* та *фінікійське письмо*, зразками переважно К. п. є сучасні євр. та араб. *алфавіти*. Як правило, К. п. є перехідним етапом від складового до фонетичного письма. Поява К. п. стала наслідком нового рівня емпіричного пізнання мови: люди усвідомили можливість поділу складу на окремі звуки, а, відповідно, й можливість виділення звуків у потоці мовлення. Очевидно, що основними вважалися *приголосні звуки*, а *голосні звуки* сприймалися вокальними супровідниками *приголосних*, тому на перших етапах розвитку К. п. кожен знак відповідав сполученню певного *приголосного* з довільним, у тому числі й "нульовим", *голосним*, і тільки згодом графеми стали референтами суто *приголосних звуків*. Для позначення ж *голосних* з'являються т.зв. *matres lectionis* (*діакритики-огласовки*), які вживалися для позначення не всіх *голосних*, а лише найважливішого для певного слова і, як правило, для уникнення незрозумілості. Давні греки, запозичивши К. п. від фінікійців у IX ст. до Р.Х., використали окремі графеми на позначення *голосних звуків* та додали до нього букви ϕ , χ , ψ , ξ , ω , що стало останнім кроком в історії розвитку письма – від давніх греків до нашого часу у внутрішньому розвитку письма нічого нового не відбулося. Слід підкреслити, що букви грец. *алфавіту* та інших після нього, як і графеми в

К. п., позначали не просто звуки, а фонемі (інваріанти), тому такі системи письма називають ще фонематичними. Н.Р.

КОНТРАКЦІЯ (грец. ἡ συαίρησις, лат. contractio "стягнення") – злиття двох *голосних звуків*, що стоять поруч, в один довгий звук – монофтонг або *дифтонг* за правилами (*аттичний діалект*):

$\alpha + \alpha = \alpha$	$\alpha + \omicron\iota = \omega$	$\epsilon + \eta = \eta$	$\omicron + \eta = \omega$
$\alpha + \epsilon = \alpha$	$\alpha + \omega = \omega$	$\epsilon + \omicron = \omicron\upsilon$	$\omicron + \iota = \omicron\iota$
$\alpha + \eta = \alpha$	$\alpha + \omicron\upsilon = \omega$	$\epsilon + \omega = \omega$	$\omicron + \epsilon\iota = \omicron\iota$
$\alpha + \iota = \alpha$	$\epsilon + \alpha = \eta$	$\epsilon + \omicron\iota = \omicron\iota$	$\omicron + \omicron = \omicron\upsilon$
$\alpha + \epsilon\iota = \alpha$	$\epsilon + \epsilon = \epsilon\iota$	$\epsilon + \omega = \omega$	$\omicron + \omega = \omega$
$\alpha + \eta = \alpha$	$\epsilon + \eta = \eta$	$\epsilon + \omicron\upsilon = \omicron\upsilon$	$\omicron + \omicron\iota = \omicron\iota$
$\alpha + \omicron = \omega$	$\epsilon + \iota = \epsilon\iota$	$\omicron + \alpha = \omega$	$\omicron + \omega = \omega$
$\alpha + \omega = \omega$	$\epsilon + \epsilon\iota = \epsilon\iota$	$\omicron + \epsilon = \omicron\upsilon$	$\omicron + \omicron\upsilon = \omicron\upsilon$

К. двох сусідніх *голосних* не відбувається лише в тому випадку, якщо *приголосний* (F, j, σ) поміж ними випав, а процес злиття історично вже завершився (напр., γλυκέος < *γλυκεFος, де F випала пізніше, аніж інтервокальна σ у формі *εὔτυχεος, що дало контраговану форму εὔτυχοῦς). На перешкоді К. могло стати правило *аналогії* (напр., поруч з контрагованими формами ἰᾶσι, ἰστᾶσι виступають не контраговані τιθέασι, διδῶασι, зберігаючи незмінним закінчення -ασι). Контрагований *голосний звук* завжди довгий. *Наголос* у контрагованих словах керується такими правилами: якщо жоден із *голосних*, які зазнали К., не був наголошеним, то і контрагований *склад* не матиме *наголосу* (παιδεύη < *παιδεύεσαι); якщо наголошеним був перший з *голосних*, які підпали під дію К., то контрагований *склад* отримує *circumflexus* (ποιεῖτε < *ποιέετε); якщо наголошеним був другий із звуків, що злилися, то контрагований *склад* матиме *acutus* (ἐποιοῦμην < *ἐποιεόμην). Л.З.

КОНТРАКЦІЯ в рукописах (лат. contractio "стискання") – *скорочення* слова; особливо численними К. в лат. рукописах з XIII ст. К. передбачає певні закономірності, пов'язані з фонетичними і графічними особливостями слова. Легкість

схоплювання оком групи письмових знаків залежить від наявності виносних ліній. Тому в К. букви [b, f, g, h, p, q, s] (остання буква мала в *Середньовіччі* високу верхню виносну) не випадали (або випадали рідко), оскільки були свого роду зоровими "опорами", які дозволяли вгадувати контраговане слово. Найчастіше випадали *голосні*, а також *приголосні* m n r t (остання буква в *Середньовіччі* не піднімалася над своєю горизонтальною поперечиною). Таким чином, весь лат. *алфавіт* ніби поділявся графічно на ті букви, які були дуже помітні, і тому вони зберігалися при написанні, і букви менш помітні, які можна було видалити. К. є зручною формою *скорочення*, адже, зберігаючи останню літеру (або 2–3 останні букви), вона одразу вказує на закінчення слова. У К. широко застосовуються комбінації пропуску букв зі *спеціальними знаками*. Н.К.

КОНТРАГОВАНЕ ВІДМІНЮВАННЯ – в *давньогрец. мові* особливий тип відмінювання іменників та прикметників I–II *відмін*, при якому відбувається *контракція* кінцевого *голосного звука* основи й *голосного звука* закінчення внаслідок випадіння в кінці основи первісної *F* чи *j*. Контраговані іменники та прикметники в усіх *відмінках* – *періспомени*, складені – *баритони*. Іменники I *відміни* жін. *роду*; напр., $\mu\nu\tilde{\alpha}$ < * $\mu\nu\tilde{\alpha}-\tilde{\alpha}$, $\mu\nu\tilde{\alpha}\varsigma$ < * $\mu\nu\tilde{\alpha}-\tilde{\alpha}\varsigma$ ἡ "міна" (монета); $\sigma\kappa\tilde{\eta}$ < * $\sigma\kappa\tilde{\eta}-\tilde{\alpha}$, $\sigma\kappa\tilde{\eta}\varsigma$ < * $\sigma\kappa\tilde{\eta}-\tilde{\alpha}\varsigma$ ἡ "смоква"; $\gamma\tilde{\eta}$ < * $\gamma\tilde{\eta}-\tilde{\alpha}$, $\gamma\tilde{\eta}\varsigma$ < * $\gamma\tilde{\eta}-\tilde{\alpha}\varsigma$ ἡ "земля"; чол. *роду*: $\epsilon\rho\mu\tilde{\eta}\varsigma$ < * $\epsilon\rho\mu\tilde{\eta}-\tilde{\alpha}\varsigma$, $\epsilon\rho\mu\tilde{\omega}$ < * $\epsilon\rho\mu\tilde{\eta}-\tilde{\omega}$ ὁ "Гермес, статуя Гермеса"; $\beta\omicron\rho\rho\tilde{\alpha}\varsigma$ < * $\beta\omicron\rho\rho\tilde{\eta}-\tilde{\alpha}\varsigma$, $\beta\omicron\rho\rho\tilde{\omega}$ < * $\beta\omicron\rho\rho\tilde{\eta}-\tilde{\omega}$ ὁ "борей". Іменники II *відміни*; напр., чол. *роду*: $\nu\omicron\tilde{\omega}\varsigma$ < * $\nu\omicron\tilde{\omega}-\tilde{\omega}\varsigma$, $\nu\omicron\tilde{\omega}$ < * $\nu\omicron\tilde{\omega}-\tilde{\omega}$ ὁ "розум"; $\pi\lambda\omicron\tilde{\omega}\varsigma$ < * $\pi\lambda\omicron\tilde{\omega}-\tilde{\omega}\varsigma$, $\pi\lambda\omicron\tilde{\omega}$ < * $\pi\lambda\omicron\tilde{\omega}-\tilde{\omega}$ ὁ "плавання"; сер. *роду*: $\eta\mu\tilde{\iota}\chi\omicron\upsilon\nu$ < * $\eta\mu\tilde{\iota}\chi\omicron-ov$, $\eta\mu\tilde{\iota}\chi\omicron\upsilon$ < * $\eta\mu\tilde{\iota}\chi\omicron-ov$ τό "половина"; $\kappa\alpha\nu\tilde{\omega}\nu$ < * $\kappa\alpha\nu\tilde{\eta}-ov$, $\kappa\alpha\nu\tilde{\omega}$ < * $\kappa\alpha\nu\tilde{\eta}-ov$ τό "кошик". Контраговані прикметники двох родових закінчень у формі, спільній для чол. та жін. *родів*, закінчуються на *-ovς*, у формі сер. *роду* – на *-ovν* (напр., $\epsilon\tilde{\upsilon}\nu\omicron\upsilon\varsigma$, $\epsilon\tilde{\upsilon}\nu\omicron\upsilon\nu$ "сприятливий", $\tilde{\alpha}\nu\tilde{\tau}\tilde{\iota}\xi\omicron\upsilon\varsigma$, $\tilde{\alpha}\nu\tilde{\tau}\tilde{\iota}\xi\omicron\upsilon\nu$ "ворожий"); відмінюються за зразком контрагованих іменників II *відміни* чол. та сер. *роду* відповідно. Контраговані прикметники трьох родових закінчень у формі чол. *роду* закінчуються на *-ovς*, у формі жін. *роду* – на *-ᾱ / -ἠ*, у формі сер. *роду* – на *-ovν* (напр., $\tilde{\alpha}\rho\gamma\upsilon\rho\tilde{\omega}\varsigma$, $\tilde{\alpha}\rho\gamma\upsilon\rho\tilde{\alpha}$, $\tilde{\alpha}\rho\gamma\upsilon\rho\tilde{\omega}\nu$ "срібний";

χρυσούς, χρυσῆ, χρυσοῦν "золотий"; ἀπλοῦς, ἀπλῆ, ἀπλοῦν "простий"); форми чол. та сер. *rodiv* відмінюються за зразком контрагованих іменників II *відміни* чол. та сер. *роду* відповідно, форма жін. *роду* відмінюється за зразком контрагованих іменників I *відміни*. О.Л.-П.

КОНТРАГОВАНІ ДІЄСЛОВА (грец. τὰ συνηρημένα ῥήματα, лат. *verba contracta*) – у *давньогрец. мові* дієслова I класу I *дієвідміни*, *основа презенса* яких закінчується на -ε, -α, -ο. При дієвідмінюванні кінцеві *голосні звуки основи* зазнають *контракції* з тематичними *голосними, голосними звуками* суфіксів та деякими закінченнями. Дієслова, первісна *основа* яких закінчувалася на -εF- (δέω "потребувати", θέω "бігти", νέω "пливти", πλέω "пливти", πνέω "дути", ῥέω "текти", χέω "лити"), мають *контракцію* тільки у випадках -ε-+-ε- та -ε-+-ει-, а решта форм – неконтраговані (крім δέω "зв'язувати" та ξέω "точити", які мають *контракцію* в усіх формах); напр., χέω, χεῖς, χεῖ, χέομεν, χεῖτε, χέουσι(v). Дієслова, первісна *основа* яких закінчувалася на -εσ- (напр., αἰδέομαι "соромитись", καλέω "кликати", τελέω "завершувати") не подовжують кореневого *голосного*; напр. ἀρκέω "утримувати" > fut. ἀρκέσω, аог. ἦρκεσα, perf. ἦρκεσμαι. За зразком презентних форм *дієслів* на -έω відмінюються aoristus coniunctivi passivi (напр., παιδευθῶ, παιδευθῆς...; κοπῶ, κοπῆς...), futurum дієслів з основою на *сонанти* (напр., ἀγγεῶν, ἀγγελεῖς...), futurum atticum (напр., νομιῶ, νομιεῖς...), futurum doricum (напр., φευξοῦμαι, φευξεῖ...), форми *кон'юнктива* атематичних дієслів з основою на -ε- (напр., τιθῶ, τιθῆς...; ἰῶ, ἰῆς...). У презентних формах деяких дієслів з *основою* на -α (зокрема, ζάω "жити", διψάω "бути спраглим", πεινάω "бути голодним", χράω "давати в борг", ψάω "розсипатись") *голосні звуки* контрагуються тільки в η/η та ω/ω (η + ε, ει, η, η = η/η; η + ο, οι, ω, ου = ω/ω). Дієслова, первісна *основа* яких закінчувалася на F (κάω "горіти" та κλάω "плакати"), не зазнають *контракції* в жодній формі. Дієслова, первісна *основа* яких закінчувалася на -ασ- (напр., δράω "робити", θλάω "давити", κλάω "ламати", σπάω "тягнути", χαλάω "відпускати"), не подовжують кореневого *голосного*; напр. γελάω "сміятись" > fut. γελάσομαι, аог. ἐγέλασα. Дієслово ἀρόω "орати",

первісна *основа* якого закінчувалася на -σ-, не подовжує кореневого *голосного* (аог. ἦροσα). *Основа дієслова* ῥιγῶω "мерзнути" закінчується на -ω-, тому *контракція* відбувається тільки в -ω/-φ: ῥιγῶς, ῥιγῶ... тощо. У словниках К. д. подаються в нестягнутій формі для полегшення визначення *основи*; напр., ἀδικέω "шкодити", σιγάω "мовчати", ζημιόω "карати". О.Л.-П.

КОНЦЕПТ (лат. conceptus від concipio "вбирати в себе, схоплювати разом, утворювати, зачинати") – основне семантичне поняття лінгвокогнітології та лінгвокультурології. Незважаючи на новаційну методологію когнітивної парадигми, стрижневе поняття її термінологічного апарату – К. має тривалу історію розвитку семантики та дефініцій, а також використання у сферах інших наук. Лат. слово К. завдяки своїй *етимології* ще з античних часів увійшло в ужиток як філософське поняття. У певному сенсі його можна розглядати як рефлекс грец. понять κατάληψις "схоплення", καταληπτόν "схоплене", введених Платоном та Аристотелем, τὰ λεκτα "номінальні речі" стоїками на позначення здатності активно осягнути об'єкт чи ситуацію. Ототожнення слова conceptus з ментальною єдністю осягнутої суті є певним інваріантом і в середньовічній, і в сучасній теорії пізнання і когнітології, але смислова частина терміна протягом історії його використання зазнала значних змін. Лат. слово conceptus означає "накопичування вод, водойма", "зачаття", "плід"; з такими значенням воно виступає як у класичних лат. текстах, так і в церковних авторів. Вперше Макробій (V ст.) використовує його в переносному значенні, кажучи про те, що інтенції народжуються з К. розуму. Проте до кінця *Середньовіччя* К. мав біологічні конотації, вказуючи на продукт внутрішнього породження, і тільки з XIII ст., завдяки роботам Фоми Аквінського, набув значення центрального поняття семантичного поля ментальної єдності осягнення суті. До позицій концептуалізму в теорії пізнання були близькі Д. Локк, Е.де Кондільяк, К. Гельвецій. У філологічній сфері першим до поняття К. звернувся граматист *Прісіціан* (VI ст.), який писав про те, що усне слово вказує на К. розуму. Античні граматисти і логіки поняттю К. протиставляють поняття affectus, розвиваючи диференціацію між позначенням за модусом К. (per modum

conceptus) і за модусом афекту (per modum affectum). З часом К. стає терміном когнітології – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують мислення і пізнання світу. У сучасній лінгвістиці К. є широко використовуваним поняттям, хоча до цих пір не має однозначного визначення. Під ним розуміють ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття чи навіть саме поняття. Поняття К. визначається як одиниця ментальних або психічних ресурсів свідомості та тієї інформаційної структури, яка відображає свідомість і досвід людини; це – оперативна смислова ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (lingua mentalis), картини світу, відображеної у свідомості людини; одночасно це й інформація про знання, уявлення, думки людини про об'єкти світу. Взаємовідношення концептів, їх комплекс утворює концептосистему зі своєю структурою. Дослідження концептів стало предметом численних студій (досліджено чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, ментальних, культурних, міфологічних концептів) у широкому мовному контексті, зокрема й на матеріалі *класичних мов*. Л.З.

КОН'ЮНКТИВ / УМОВНИЙ СПОСІБ (грец. ἡ ὑποτακτικὴ, лат. coniunctivus) – один зі *способів* дієслова. В усіх давньогрец. *діалектах* К. у тематичному типі виступає з характерною ознакою – довгим з'єднувальним *голосним звуком* на противагу короткому у формах *індикатива*; в атематичному типі – з короткими, найчастіше – в Гомера. Далі обидва типи стали однаково використовувати довгий *голосний*. К. усіх часів (*презенса, аориста, перфекта*) має *первинні закінчення*. Може вживатися в незалежних судженнях або головних реченнях та як граматикалізований *спосіб присудка* підрядних речень. У незалежних судженнях К. вживається для вираження: 1) заохочення, спонування до дії, ввічливого наказу (лат. coniunctivus hortativus), які можуть підсилюватися частками ἄγε (δή), ἴθι, φέρε (δή) "ну ж бо"; заперечення μή; вживається у 1-й ос. одн. та мн.; напр., φειδώμεθ' ἀνδρῶν εὐγενῶν, φειδώμεθα, какоῦς δ' ἀποπτόμεν (Eur. fr. 414) "будьмо обережними, благородні мужі, лихих позбавляймося"; 2) заборони (лат. coniunctivus prohibitivus);

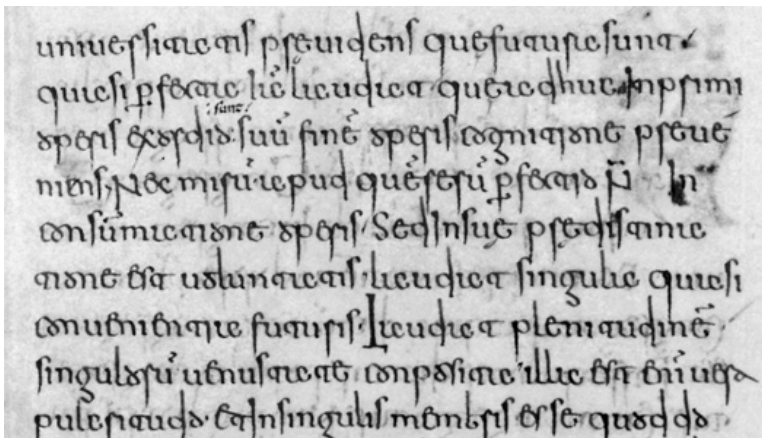
заперечення μή; вживається у 2-й і 3-й ос. одн. та мн. *презенса* або *аориста*; вживається замість *імператива*; напр., καί μοι, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖων, μή θορυβήσητε (Pl. Ar. 20e) "о мужі афіняни, не галасуйте"; 3) вагання, сумніву, невпевненості (лат. *coniunctivus dubitativus / deliberativus*); вживається у запитаннях, які виражають нерішучість, роздуми мовця; заперечення μή; вживається у 1-й ос. одн. і мн., часто у сполученні зі словами βούλει, βούλεσθε; напр., εἴπωμεν ἢ σιγῶμεν; ἢ τί δράσομεν; (Eur. Ion. 758) "говорімо чи мовчімо? чи що робитимемо?". У підрядних реченнях К. вживається за правилом *послідовності способів*; позначає майбутню дію або узагальнення (лат. *coniunctivus prospectivus*). *Лат. мова* ще в дописемний період об'єднала два способи – *coniunctivus et optativus* – під спільною назвою *subiunctivus*, проте в переважній більшості *граматик* використовується саме термін *coniunctivus*. Значення умовного *способу* в *лат. мові* в більшості випадків не відповідає семантиці умовного *способу* в *укр. мові*. К. вживається в незалежних та в підрядних реченнях. У незалежних реченнях К. передає: заохочення (*hortativus*), наказ (*imperativus*), заборону (*prohibitivus*), сумнів, вагання (*dubitativus*), допуст (*concessivus*), можливість (*potentialis*), бажання (*optativus*). У підрядних реченнях К. використовується за чіткою схемою, яка називається *consecutio temporum* (*послідовність часів*). Форми К. *активного* та *пасивного стану* утворюють такі часи: *презенс*, *імперфект*, *перфект* та *плюсквамперфект*. О.Л.-П., І.Ш.

КОПТСЬКЕ ПИСЬМО – алфавітна писемність, створена в II–III ст. для перекладу Біблії давньоєгипетською мовою з *давньогрец. мови*. Поширення К. п. пов'язане з розповсюдженням християнства в Єгипті. В основі К.п. лежить давньогрец. *алфавіт*, до якого було додано вісім знаків давньоєгипетської демотичної писемності, стилізованих під грецькі літери, які позначали відсутні в *давньогрец. мові* звуки. Використовувалася для фіксації текстів коптською мовою в IV–XIV ст. Містить 31 літеру та один знак з числовим значенням, деякі діакритичні знаки (*апостроф* та *циркумфлекс*). К. п. – перша з єгипетських писемностей, у якій *голосні звуки* на письмі позначені літерами. Л.О.

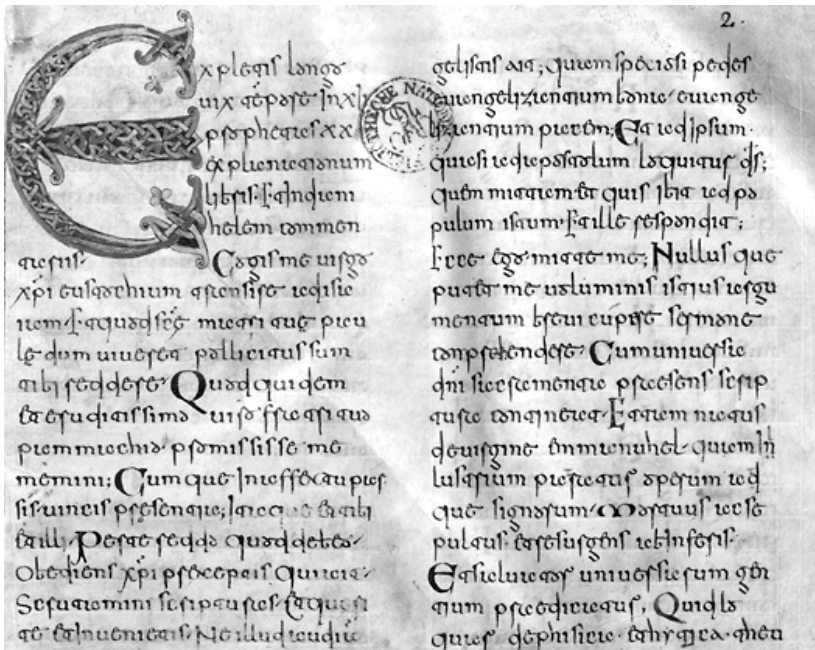

Коптське письмо IV–V ст.

КОРБІЙСЬКЕ ПИСЬМО – тип каліграфічного письма *скрипторію* Корбійського монастиря (пн.-сх. Галлія), заснованого в сер. VII ст. королевою Бальгільдою, англосаксонкою за походженням. Традиції острівної каліграфії своєрідно поєднувалися з деякими формами і *лігатурами* пізньоримського курсиву.

Корбійське письмо VII ст.

Корбійське письмо VIII–IX ст.

Корбійський монастир був тісно пов'язаний з королівським двором і з англосаксонськими *скрипторіями*. Незважаючи на те, що в Корбі працювали свої майстри каліграфії, які навчалися в переписувачів з Луксейського монастиря (див. *Луксейське письмо*), тут завжди відчувався сильний вплив острівного письма, особливо англосаксонського *мінускула*. Збереглася велика кількість корбійських рукописів VII–VIII ст. Належність *кодексів* до даного *скрипторію* встановлюється за характерним орнаментом (стилізовані риби і листя) та асортиментом фарб (зелена, червона, жовта). Першим оригінальним К.п. 1-ї пол. VIII ст. є "ена-тип", названий за трьома характерним для нього буквами. О.Л.

КОРЕКЦІЯ (грец. ἡ ἐλανόρθωσις, correctio "виправлення") полягає в уточненні суті предмету або явища шляхом заміни щойно вжитого визначення, як немовби невідповідного, іншим,

точнішим, влучнішим; напр., εἶτ' ὧ – τί ἄν εἰπὼν σέ τις ὀρθῶς προσείποι; (Dem. 18, 22) "ну, а ти – вже не знаю, як тебе правильно було б назвати!" ὁψὲ γάρ ποτε – ὁψὲ λέγω; χθὲς μὲν οὖν καὶ πρόην ἄμ' Ἀθηναῖος καὶ ῥήτωρ γέγονεν (Dem. 18, 130) "доволі пізно – я кажу пізно? – вчора-позавчора він став одночасно і афінським громадянином і оратором". А. П.

КОРОНИС (грец. ἡ κορωνίς "загнутий кінець", лат. coronis) – різновид надрядкової *діакритики*, який використовується на позначення *красису*. Графічно зображується так само, як знак легкого *придиху*, але, на відміну від *придиху*, ставиться всередині слова, де відбувся *красис*; напр., καὶ γὰρ (= καὶ ἐγὼ), τοῦμόν (= τὸ ἐμόν). О.Л.-П.

CORPUS INSCRIPTIONUM GRAECARUM (скор. CIG) – перший чотиритомний науковий звід давньогрец. написів у грец. *єпіграфіці*. Видавався в 1825–1859 рр. (покажчик 1877 р.) Берлінською АН з ініціативи *Бека* (Corpus inscriptionum Graecarum. Auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae, Bd 1–4, В., 1825–59). Написи згруповані, в основному, за географічним принципом, а всередині розділів – за хронологією. 1-й том (1829 р.) містить найдавніші написи, написи Фурмона (визнані підробленими), Пд. і Центр. Греції; 2-й том (1843 р.) – написи Пн. Греції, Македонії та Фракії, о-вів Середземного моря, частину написів М. Азії; 3-й том (1853 р.) – написи з Малої і Передньої Азії, Африки, Сицилії та сусідніх островів, а також написи країн Європи; 4-й том – написи, місце знахідки яких невідоме. У зв'язку з новими відкриттями і технічною недосконалістю видання CIG з 1873 по 1897 рр. Берлінська АН видавала Corpus inscriptionum Atticarum (CIA), який у 1903 р. був включений до перших трьох томів у новий багатотомний звід Inscriptiones Graecae (IG) (1–14 тт. видавалися по 1913 р., з 1916 р. перевидається). Inscriptiones Graecae: <http://www.bbaw.de/vh/ig/index.html> А.П.

CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (скор. CIL) – зібрання лат. написів епохи *античності*, найповніше і найцитованіше джерело з античної *єпіграфіки*, громадського та

приватного життя Давнього Риму. План наукового зводу лат. написів був прийнятий спочатку Французькою АН, проте реалізувала цей грандіозний проект під керівництвом *Моммзена* Берлінська АН. Складається з 17 тт., має понад 70 частин і містить понад 180 000 написів. Згодом було видано ще 13 додаткових томів з покажчиками та ілюстраціями (*Supplementa*). I том ("Найдавніші написи до смерті Цезаря") вийшов 1863 р., видання триває і донині – планується випуск XVIII т., який міститиме *вірші* з лат. написів. Зміст СІЛ: Том I (у 2-х ч., 2-а ч. – в 4 вип.) – написи Римської республіки до смерті Цезаря (1893–1986). Том II (у 2-х ч.) – написи Іспанії (у 2-х ч., 2-а ч. – в 4 вип.; ч. 1 – 1869, ч. 2 – 1995). Том III (у 2-х ч.) – написи Єгипту, Азії, Ілірика (1873), + додаток (2 ч., 5 вип.). Том IV – настінні написи з Помпей, Геркуланума і Стабії (1871) + додаток в 3-х ч. Том V – написи Цизальпійської Галлії (ч. 1 – 1872, ч. 2 – 1877). Том VI – написи міста Риму (8 ч., 1876–2000). Том VII – лат. написи Британії (1873). Том VIII – лат. написи Африки (2 ч., 5 вип. додатків – 1881). Том IX – написи Італії (Калабрія, Апулія, Самній, сабіни, піцени) – 1883. Том X – написи Італії (Бруттій, Луканія, Кампанія, Сицилія, Сардинія) – 1883. Том XI – написи Італії (Емілія, Етрурія, Умбрія) – 2 ч. (1888–1926). Том XII – лат. написи Нарбонської Галлії (1888). Том XIII – лат. написи трьох Галлій та Німеччини (5 ч., 1899–1943). Том XIV – стародавні лат. написи Лація (1887, доповнення – 1930). Том XV – написи міста Риму (написи на начинні) – 2 ч. (1891–1899). Том XVI – військові дипломи (1936, додаток – 1955). Том XVII – мильні камені (3 ч., 1986). Н.К.

КРАСИС (грец. ἡ κράσις, лат. *mixtio* "змішання") – злиття кінцевого *голосного* звука попереднього слова з початковим *голосним* наступного таким чином, що обидва слова з'єднуються в одне. К. у *давньогрец. мові* відбувається, як правило, за законами *контракції голосних*, але інколи перемагає початковий *голосний* другого слова як такого, що несе більше смислове навантаження. К. зазнають *артиклі*, прийменник *прó* і сполучник *каї*, особові займенники в сполученні з наступним словом; напр., *τὰ γὰθά* < *τὰ ἀγαθά*; *καγαθός* < *καὶ ἀγαθός*; *ἐϋφῶδα* < *ἐϋφῶ οἶδα*. Знаком К. над складом, що його зазнав, є

короніс (ἡ κορωνίς) – ' У лат. мові К. – стягнення голосних у дифтонг або монофтонг на стику слів або у межах слова; напр., sis < sies (praes. coni. від esse). Л.З., В.М.

КРАТЕТ (грец. Κράτης) Малоський (II ст. до Р.Х. – бл. 145 р. до Р.Х.) – давньогрец. філософ, філолог, очільник пергамської граматичної школи. Першим створив модель глобуса з розташуванням суходолу і морських просторів. У дослідженні мовного матеріалу дотримувався принципу аномалії. К. був головним представником алегоричної теорії екзегетики і наполягав на тому, що Гомер у поетичній формі висловлював наукові чи філософські істини. Від численних творів К. залишилися тільки назви і мізерні фрагменти. Головним з творів були критичні та екзегетичні коментарі до Гомера "Διόρθωσις Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσείας". Йому також належали коментарі до Гесіода, Еврипіда і Аристофана, робота "Πίνακες" та інші твори. Н.Р.

"КРАТИЛ, АБО ПРО ПРАВИЛЬНІСТЬ ІМЕН" (Κρατύλος ἢ περὶ ὀρθότητος ὀνομάτων) – один із діалогів Платона, побудований на аналізі мовних даних. Перший твір з філософських проблем мови і основне джерело відомостей про погляди Платона на мову. В центрі діалога перебуває питання про зв'язок між словом та позначуваним ним об'єктом, див. *теорія найменувань*. Учасники діалога: Гермоген, як прибічник теорії умовного зв'язку (тесей), Кратил, як прихильник теорії про природний зв'язок (фюсей), та Сократ, який веде діалог. За змістом текст діалогу можна умовно поділити на такі частини: 1) про загальний взаємозв'язок речі та назви; 2) про людину, яка встановлює зв'язок між річчю та назвою (законодавець); 3) про істинність найменувань і способи встановлення цієї істинності (етимологізації). У ході лінгвістичної суперечки Платон проводить численні, хоча й позбавлені науковості, етимологізації, які мають на меті виявити зв'язок між звучанням слів та суттю позначуваних ними об'єктів (напр., ἀγαθόν "хороше" утворено зі сполучення слів ἀγαστόν "чудове" та θεόν "швидке", а ἄνθρωπος "людина" буквально слід розуміти як "споглядаюча те, що бачить", оскільки слово утворене від ἀναθρώων та ἄ ὄρωτε". *Етимології* Платона не мають на меті науково-історичного

дослідження, а спрямовані на встановлення того, наскільки влучною, відповідною суті речі є її назва. Саме в діалозі К. Платон висловлює думки щодо явищ звуконаслідування, *деєтимологізації, внутрішньої форми*, існування в мові первинних (непохідних) та вторинних (похідних) слів, зв'язку між речами та поняттями про них, способів збагачення словника мови (запозичень, скорочень, словоскладань тощо) і т. д. Викладеними в діалозі роздумами Платон проводить глибокі спостереження над явищами мови та висловлює ідеї, що певною мірою передують мовознавчим ідеям Нового часу. Н.Р.

КРЕЧМЕР (нім. Kretschmer) Пауль (1866–1956) – нім. філолог, спеціаліст з *давньогрец.* та *етрусської мов*, проф. Марбурзького та Віденського ун-тів. Особливе значення мала праця К. "Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache" (1896), в якій вперше було розглянуто питання про догрец. мовний *субстрат* у Середземномор'ї. Основні праці: "Indogermanische Accent – und Lautstudien" (1891); "Die griechische Vasenschriften" (1894); "Griechische Volksmärchen" (1917). С.Н.

КРИТИКА ТЕКСТУ – метод *текстології*, який використовується для встановлення автентичності тексту або його підробки та реконструкції початкового тексту у випадку встановлення автентичності. Критика автентичного тексту передбачає діагностику тексту (встановлення зіпсованих місць у тексті, пізніших виправлень та редакторських вставок) та його *кон'єктуру* (створення проекту виправлення тексту, яке базується на основі аналізу архітектоніки твору, композиції та змісту усього твору, його мови та стилю, його співвіднесеності загалом з творчістю автора, з історичним контекстом та іншими близькими текстами). Звід аналізу всіх існуючих версій тексту та їх співвіднесеності одна з одною називається критичним апаратом, який має супроводжувати наукове видання твору. Л.О.

КРИТО-МІКЕНСЬКЕ ПИСЬМО – система писемностей, поширених на о. Крит у період мінойської цивілізації в кін. III – сер. II тис. до Р.Х. та на материковій Греції в 2-й пол. II тис. до Р.Х. Виділяють декілька етапів розвитку К.-м. п.: ієрогліфічне

письмо А (XXI–XIX ст. до Р.Х.), ієрогліфічне письмо Б (XIX–XVII ст. до Р.Х.), *лінійне письмо А* (XIX–XVI ст. до Р.Х.), *лінійне письмо Б* (XV–XII ст. до Р.Х.) було відкрите А. Евансом під час розкопок у Кноссі на о. Крит наприкінці XIX ст. Критське ієрогліфічне письмо містить близько 150 *ідеограм*, проте вважається, що в ньому також були складові знаки. Ієрогліфічне письмо А (написи на бронзових печатках), ієрогліфічне письмо Б (написи на бронзових печатках та глиняних табличках), *лінійне письмо А* (написи на печатках, знаряддях праці, глиняних табличках) не дешифровані, натомість *лінійне письмо Б* було дешифроване Вентрісом та Дж. Чедвіком у 1950–1953 рр. *Лінійне письмо Б* виникло з *лінійного письма А* і було пристосоване до мікенського діалекту давньогрец. мови. Нащадком К.-м. п. вважається кіпро-мінойське письмо. Л.О.

КРИТСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення о. Крит, різновид *дорійських діалектів*; зберігає чимало рис *мікенського діалекту*. Основні особливості: відсутнє позначення *аспірації* (κ і π замінують χ і φ, але θ звична); немає знака для важкого *придиху*; ε позначає [ē] і [ě] (напр., αἰλέν, ὄπε, ἄλε, πάντε), η передає [e] і [ɛ] (ἦμεν < ἔσμεν); звуження ε > ι (θεοί = атт. θεοί); передача етимологічного *dj через δ (в інших *діалектах* ζ); характерне оглушення (θροπά = атт. τροφή; κλεύκιος = атт. γλεύκος); ἵκατι = атт. ἕκοσι; коротке закінчення *акузатива* мн. -ος; закінчення *інфінітива* атематичних основ -μεν, тематичних -εν. Л.З.

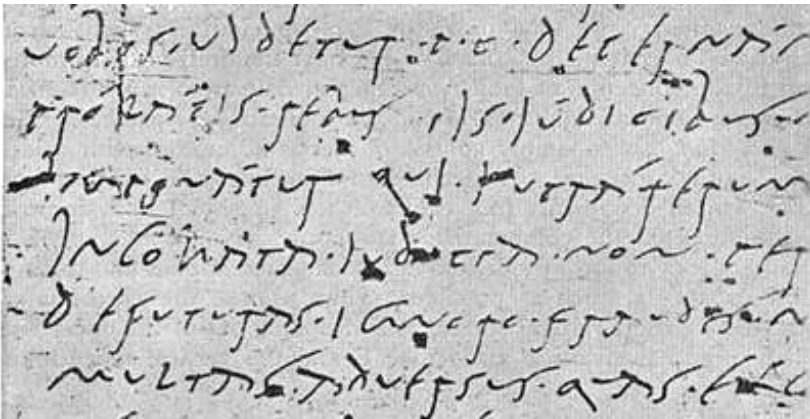

КУРИЛОВИЧ (польс. Kuryłowicz) Єжи (1895–1978) – польський мовознавець, індоєвропеїст, компаративіст. Проф. Львівського, Вроцлавського, Ягеллонського ун-тів. Член Польської АН (1952), поважний член низки європейських АН, доктор honoris causa Сорбонни (1957) та Дублінського ун-ту (1959). Переважна більшість робіт К. присвячена проблематиці *порівняльно-історичного мовознавства, індоєвропейським та семітським мовам*. У працях "L'accentuation des langues indoeuropéennes" (1952), "L'apophonie

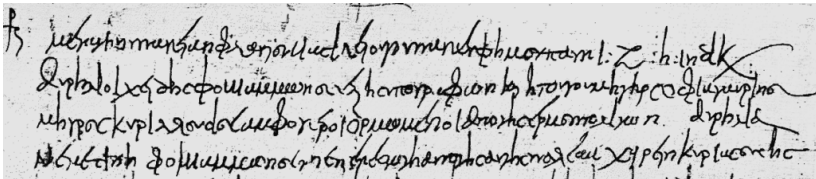
en indoeuropéen" (1956) К. робив спроби реконструкції праїндоевропейського *наголосу* та розглядав питання праїндоевропейської *фонетики* та *метрики*. В 1927 р. К. виявив теоретично описані Ф. де Соссюром сонантичні коефіцієнти в *хетській* мові і назвав їх ларингальними звуками, що стало вагомим підтвердженням гіпотези про існування в індоєвропейській прамові особливих *приголосних* (ларингалів) і значним внеском у розвиток *ларингальної теорії*, оскільки спричинило низку досліджень з індоєвропейської *фонетики*. У роботах "Études indoeuropéennes" (1935), "The Inflectional Categories in Indo-European" (1964) "Indogermanische Grammatik" (1968–1986 у 3-х ч., у співавтор. з М. Mayrhofer) К. розглядає питання діакронії *фонетики* та *морфології індоєвропейських мов*, тим самим здійснюючи спробу реконструкції граматичної структури *праїндоевропейської мови*. Праця "On the Methods of Internal Reconstruction" (1962) присвячена розробці методу *внутрішньої реконструкції*, а також питанням історії індоєвропейської *фонетики*, морфонології та *морфології*. К. досліджував багато мов, серед яких найбільше семітські, балтійські, слов'янські, афразійські та ін. К. – один із найвидатніших представників європейського структуралізму. Загальнолінгвістичні праці К. переважно зібрані в книзі "Esquisses linguistiques" (1960). Інші роботи К. "L'arophonie en sémitique" (1961), "Лингвистика и теория знака" (1949), "Derivation lexicale et derivation syntaxique" (1960), "Studies in Semitic grammar and metrics" (1972), "Problèmes de linguistique indo-européenne" (1977), "Metrik und Sprachgeschichte" (1975), "Die sprachlichen Grundlagen der altgermanischen Metrik" (1970) та ін. Н.Р.

КУРСИВ (від лат. *cursus* "біг") – тип швидкого зв'язного лат. і грец. письма, який використовувався в писемній повсякденності, не для написання книг і цікавий для *палеографії* тільки в період *унціалів*. Курсивними є тексти численних грец. приватних листів з *Оксирінхських папірусів*, та лат. знахідок з *Вілли папірусів* у Геркуланумі. У К. основна форма всіх літер така сама, що й в *унціалах*; проте якщо в *унціалах* літера пишеться іноді в декілька прийомів, то в К. намагаються написати декілька літер в 1–2 прийоми, тому в ньому наявні численні *лігатури*. В грец. К.

(ἐπισειρμένη, або κοινή γραφή), котрий' виник у III ст. до Р.Х., розрізняють К. птолемеївської (III–I ст. до Р.Х.), римської (I–III ст.) та візантійської доби (з IV ст.). К. до VI ст. має характер невпорядкованого і недбалого письма, лише згодом він набуває більш ясних і читабельних форм. Уважається, що з VII ст. з К. *унціалів* починає розвиватися грец. *мінускул*.

Римський курсив, сер. I ст.

Грецький курсив VI ст.

К. продовжував існувати нарівні з *мінускулами* і в більш пізні епохи. Лат., або римський К. (*cursiva Romana*) – спрощене побутове письмо періоду Римської імперії (I–IV ст.). Виділяють маюскульний К. і мінускульний К., інша назва старший (ранній) і молодший (пізній), або новий римський К. Деякі палеографи виділяють нечисленну групу пам'яток т. зв. середнього римського К. IV–V ст. імператорської канцелярії. Ранній, або маюскульний К. (*cursiva maiuscula*) вживався в I–IV ст. і складався як, власне, і

капітальне письмо із маюскулів, написаних окремо один від одного. На вигляд це вертикальні риси або ледь вигнуті дуги (напр., буква А складається з двох вертикалей, N – з трьох, а O – з двох окремих ледь вигнутих дуг). Ранній К. *воцених табличок* походить від архаїчних форм букв, а чотиричленна буква М повторює етрусську форму. У мінускульному К. (*cursiva minuscula*), який виник у IV ст. і був поширений по всій Італії та застосовувався в документах, головним чином для записів на *папірусі*, форма букв набула зовсім іншого характеру. Для цього, т.зв. нового римського К., характерні нахилені вправо крупні букви мінускульного типу, тобто з довгими виносними: вгору в літер [b, c, d, e, i, l]; униз у [p, q]; униз і вгору в [f, s]. Літери написані з однаковим натиском калама. Відстані між рядками дуже великі. Поділ між словами відсутній, але невеликі проміжки між групами пов'язаних букв створюють враження, що рядки розпадаються на окремі частини. Цей К. можна вважати попередником лат. *мінускулів*. Л.З., Н.К., О.Л.

КУРЦУС (нім. Curtius) Георг (1820–1885) – нім. лінгвіст, спеціаліст з *класичної філології* та *порівняльно-історичного мовознавства*, етимолог. Проф. Берлінського, Празького, Кільського та Лейпцизького унів. Разом із *Шлейхером* К. здійснив суттєвий вплив на шляхи розвитку індоєвропейського мовознавства. В своїх працях намагався застосовувати дані порівняльного мовознавства до *класичної філології*. Видавав серію: "Дослідження з грецької та латинської граматики" (тт. 1–10, 1868–1878). Основні праці: "Die Sprachvergleichung in ihrem Verhältniss zur klassischen Philologie" (1848); "Sprachvergleichende Beiträge zur griechischen und lateinischen Grammatik" (1846); "Grundzüge der griechischen Etymologie" (5 вид., 1879); "Das Verbum der griechischen Sprache" (2 тт., 1877–1880). С.Н.

КЮНЕР (нім. Kühner) Рафаель (1802–1878) – нім. філолог-класик та педагог. Автор численних праць з *граматики* давніх мов, серед яких двотомна "Ausfürliche Grammatik der griechischen Sprache" (1834–1835) та двотомна "Ausfürliche Grammatik der lateinischen Sprache" (1877–1879). Видав "Тускуланські бесіди" Цицерона (1829, 1874). О.Л.-П.

ЛАБІАЛЬНІ ЗВУКИ (лат. labialis "губний") – лабіальний ряд *давньогрец.* і *лат.* мов походить від індоєвропейських зімкнених Л. Глухий Л. праіндоєвропейський звук відповідає губно-губному напруженому π у *давньогрец. мові*, у *лат. мові* – p, у кельтських – f, h, w або зникає, у вірменській – h, w або зникає (грец. πατήρ, лат. pater, дн.-інд. pitā́, дн.-перс. pitā, ірл. athir, гот. fadar, вірм. haug, агн. rāsar, куч. rāser). Дзвінкий губно-напружений *придиховий* bh у *давньогрец. мові* відповідає ф, в італ. мовах – глухому фрикативному f, який в *лат. мові* одзвінчується в інтервокальній позиції, у більшості інших *індоєвропейських мов* – дзвінкому b (грец. ἡ νεφέλη, лат. nebula, дн.-інд. pábhā́s, хет. periš, кімр. pufel, двн. nebul, ст.-слов. нѣво). Загальногрец. губно-губний дзвінкий *приголосний звук* β трапляється в словах, що, як правило, не мають індоєвропейських *етимологій*, як от звуконаслідувальні слова (грец. βαμβαίνω, лат. būsina, дн.-інд. bukkāra-s, ст.-слов. быкъ, боучати). Л.З.

ЛАБИВЕЛЯРНІ ЗВУКИ (лат. labium "губа" та velaris "задньопіднебінний") – *приголосні звуки*, які походять від індоєвропейських поствелярних: у *мовах-кентом* давали задньоязикові лабіалізовані рефлекси, в *мовах-сатем* – задньоязикові, які з часом палаталізувалися. Задньоязиковий глибокозадньопіднебінний лабіалізований глухий напружений звук k^u відповідає qu в *лат. мові* (*k^u чи p в італо-кельтських), h^w в германських мовах, в арійських і балто-слов'янських та албанській – k; загальногрец. *k^u пізніше перейшов у π (πεπτός < πέττω < *πέκ^uω, лат. coquo, со-ctus, і.-е. *rek^uo- / *k^uek^uo-, дн.-інд. rásati, raktá-s, ст.-слов. пеку, пѣчѣтъ). У більшості грец. *діалектів* *k^u перед *голосними* переднього ряду палаталізувався і переходив у передньоязиковий звук τ; цей перехід не торкнувся *беотійського* і *лесбоського діалектів*. Дзвінкий задньоязиковий лабіалізований *приголосний звук* γ^u, який

перейшов у β в усіх грец. *діалектах*, перед *голосним* переднього ряду також у δ- (крім *еолійського*), відповідає в *італ. мовах*: лат. v, оск., умбр. b, в *давньоіндійській мові* – g (j = дж), у кельтських – g, германських – kw (в готській q), балт. – g, алб. – g (z), вірм. – k, слов'ян. – г, з *палаталізацією* – ж, з (грец. βίος, лат. vīvus, оск. bīvus, дн.-інд. jīva-s, дн.-ірл. beo, biu, гот. qius, лит. gūvas, ст.-слов. живѣ). В *діалектах іонійсько-аттичному, аркадському, кіпрському, дорійських та західногрецьких* *γ^υ могла переходити в δ (δελφύς, ἀδελφός, Δελφοί, беот. Βελφοί, лат. vulva, дн.-інд. gárbha-s). Задньоязиковий глибокозадньо-піднебінний лабіалізований *придиховий приголосний* g^υh відповідає в прагрец. мові χ^υ, в *італ. мовах* лабіалізованому глухому фрикативному звукові (одзвінчувався в інтервокальній позиції в *лат. мові*) – лат. f-, -v-, оск. і умбр. f, у дн.-інд. – gh- > jh, h, в *агнео-кучанських (псевдотохарських А, В)* – k, g, у кельт. – дзвінкому g, у герм. – gw, w, в балт., слов'ян., алб., вірм. та іран. – g. У більшості грец. *діалектів* цей *приголосний* перед *голосними*, зазвичай, палаталізувався й переходив у θ (грец. τὸ θέρος, θερμός, дн.-інд. gharmá-s, háras, алб. zjarr, ст.-слов. жаръ); в інших випадках загальногрец. χ^υ перейшов у губно-губний *придиховий* ненапружений звук ф (грец. ψείφει, лат. pinguī, дн.-ірл. snigid, гот. snaiws snig, дн. snīwit, лит. діал. sniėgas, ст.-слов. снѣгъ). Поряд із υ внаслідок *дисиміляції* виникав нелабіалізований χ (грец. ἔλαχός, лат. levis, дн.-інд. laghú-, гот. leihts, дн. lungar, дн.-англ. lungre, лит. lengvas, ст.-слов. лыгъкъ). Л.З.

ЛАКОНСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення обл. Пд. Пелопоннесу: Спарта, її італ. колонії (Тарент, Гераклея) і Месенія; різновид *дорійських діалектів*. Месенський *діалект* відомий за небагатьма написами, зате для Л. д. відомі понад 2000 пам'яток. Поява дорійців на цих територіях датується межею II і I тис. до Р.Х.; до їхнього приходу ці території (особливо Месенія) були заселені носіями *мікенського діалекту*. Про Л. д. можна судити й за такими літературними текстами, як пародіювання мови спартанців у комедіях Аристофана. Л. д. має прямого потомка – *цаконський діалект* новогрец. мови. Основні особливості Л. д.: збереження *дигамми*; відсутня *асибіляція* τ > σ, але водночас з IV ст. до Р.Х. σός = атт. θεός; перехід

інтервокального -s- в -h-; починаючи з II ст.до Р.Х. *ротацізм* кінцевої -ς. Л.З.

ЛАМБРОС (грец. Λάμπρος) Спиридон (1851–1919) – грец. палеограф і історик; прем'єр-міністр Греції (1916–1917); ректор Афінівського ун-ту; генеральний секретар Комітету Олімпійських ігор. Автор фундаментальної праці по історії Греції в 6-ти тт. ("Ιστορία της Ελλάδος", 1886–1908), досліджень з грец. *палеографії* та кодикології "Αθηναίοι Βιβλιογράφοι και κτήτορες Κωδίκων κατά τους μέσους Αιώνας

και επί Τουρκοκρατίας" (1902), "Ελληνίδες Βιβλιογράφοι και Κυρίαί Κωδίκων κατά τους μέσους αιώνες και επί Τουρκοκρατίας" (1903); уклав каталог грец. рукописів "Κατάλογος των εν τη κατά την Ανδρον Μονή της Αγίας Κωδίκων" (1898). Інші праці: "Αι Αθήναι περί τα τέλη του δωδέκατου αιώνας κατά πηγάς ανέκδοτους" (1878), "Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου – Τα Σωζόμενα" (1880), "Die Olympischen Spiele 776–1896" (1896), "Ιστορία της πόλεως Αθηνών κατά τους Μέσους Αιώνας : Από του Ιουστινιανού μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως" (1904). Л.З.

ЛАНГОБАРДСЬКЕ ПИСЬМО – письмо VI–VIII ст. в Пн. Італії; найчастіше називається "північноіталійським докаролінгським *мінускулом*". У церковних *скрипторіях* Лукки, Верони, Верчеллі та інших міст застосовувався як каліграфічне письмо *унціал*. Для інших текстів, так само як і для документів, вживали звичайний *курсив* з різним ступенем ретельності або біглості. В документах Л.п. зберегло аж до XI ст. всі риси письма равеннських *папірусів*; вирізняється формами, типовими для нового римського *курсиву*, *лігатурами*, іноді нахилом вправо. До цього ж типу відноситься письмо папської курії, т. зв. "старий папський куріан", на *папірусі* кін. VIII ст. О.Л.

ЛАРИНГАЛЬНА ТЕОРІЯ (грец. ή λάρυγξ "гортань") – теорія найдавнішого складу, походження та чергування індоєвропейських *голосних*, за якою в прамові існували особливі фонемі, умовно

названі ларингалами. Основна ідея Л. т. була висловлена Ф. де Соссюром (1878), який порівняв форми грец. мови $\lambda\epsilon\acute{\iota}\lambda\text{-}\omega$ "залишаю" – *аорист* $\acute{\epsilon}\text{-}\lambda\lambda\text{-}\omega\text{-}\nu$; $\pi\epsilon\nu\theta\text{-}\acute{\epsilon}\omega$ "сумую" – *аорист* $\acute{\epsilon}\text{-}\pi\alpha\theta\text{-}\omega\text{-}\nu$; $\phi\acute{\alpha}\text{-}\mu\acute{\iota}$ (атт. $\phi\eta\mu\acute{\iota}$) "говорю" – $\phi\acute{\alpha}\text{-}\mu\acute{\epsilon}\nu$ "говоримо", $\delta\acute{\iota}\text{-}\delta\omega\text{-}\mu\acute{\iota}$ "даю" – $\delta\acute{\iota}\text{-}\delta\omega\text{-}\mu\acute{\epsilon}\nu$ "даємо", де представлено чергування повного (*голосний* *е + сонантний коефіцієнт) і нульового (вокалізований сонантний коефіцієнт) ступеня. Відповідно до цього, вказані пари форм відображають давні корені *leik^w-/lik^w-, *penth-/pŋht-, *bheA-/bhA-, *deQ-/dQ; елементи А і Q є тими новими фонемами, які Соссюр ввів у праїндоевропейську фонологічну систему на основі теоретичних міркувань і які він уважав функціонально аналогічними *сонантам* r, l, m, n, y, w. Впливом наступних А и Q на попередній *голосний* *е пояснювалася поява в індоєвропейських мовах довгих *голосних* (в позиції перед *приголосними*): е + А > ē, ā; е + Q > õ; о (апофонічне) + А, Q > õ, а також довгих складових *сонантів* (ī, ū, ū̄, ū̄̄, ū̄̄̄) із сполук "сонант + А, Q". З цієї гіпотези випливало, що індоєвропейські *а і *о (неапофонічні) – вторинні і що раніший вокалізм містив лише *е (яке в певних формах чергується з *о). У рамках Л.т. отримало пояснення і припущення про існування первинного *ə, який реконструювався з тотожностей на зразок індоіранське і (pitar) – грец. а (або е, о) (πατήρ), лат. а (pater з *rətēr); у результаті *ə трактувалося як відображення вокалізації ларингала в інтерконсонантній позиції. Незважаючи на те, що теорія мала й слабкі моменти, її активно розробляли, відтворюючи інші ларингали та шукаючи їхні рефлексії в *індоєвропейських мовах*, Г. Мюллер, А. Кюні, Курилович, Бенвеніст, Е. Сепір, Е. Стертевант, У. Ф. Леман, В. М. Ілліч-Світич, Р. Ф. Адрадос, Я. Пухвел, А. Мартіне, Х. Педерсен, Г. Хендріксен, Р. Кросланд, Іванов, Л. Хаммеріх, Л. Згуста, О. Семерен'ї, Л. Г. Герценберг та ін. У 1927 р. Курилович виявив теоретично описані Соссюром сонантичні коефіцієнти в *хетській* мові і назвав їх ларингальними звуками, що стало вагомим підтвердженням гіпотези про існування в *праїндоевропейській мові* ларингалів і значним внеском у розвиток Л. т., оскільки стало поштовхом до здійснення низки досліджень з індоєвропейської *фонетики*. Н.Р.

ЛАСКАРИС (грец. Λάσκαρις, лат. Lascaris) Костянтин (1434–1501) – "батько грецької науки на Заході", візантієць, після завоювання турками Константинополя (1453) втік до Італії, де викладав грец. мову в Мессині. Автор "Compendium octo orationis partium", що побачила світ 1476 в Мілані, будучи першою друкованою грец. книгою й залишаючись аж до ХІХ ст. надзвичайно використовуваним шкільним підручником, що неодноразово перевидавався з коментарями й доповненнями, а також у перекладі латиною. Граматику Л. створено за зразком праці *Діонісія Фракійського* та його послідовників. Вона починається поділом букв, далі йдуть дефініції традиційних восьми частин мови (іменник, займенник, дієслово, артикль, дієприкметник, прийменник, прислівник, сполучник). Подібну структуру граматичного опису й класифікації мовного матеріалу мають й інші ренесансні *граматики* грец. мови – *Меланхтона* (1518), *Н. Кленарда* (1563), *М. Крузія* (1573). С. Л.

ЛАТИНО-ФАЛІСЬКА МОВНА ГРУПА – мова латинських, фаліських і сікульських племен, які заселяли території Пд. Етрурії та Сицилію. Мова фалісків відома з 300 написів VI–II ст. до н. е., які містять переважно власні назви. Центр проживання фалісків, м. Фалерії (Falerii Veteres), римляни зруйнували в 241 р. до н. е., а жителів переселили в нове місто Falerii Novi. Сікульська мова відома лише з окремих написів, за лексичним матеріалом була дуже близька до лат. Проблема взаємозв'язку *оско-умбрської* та Л.-ф. мовних груп тісно пов'язана з питанням існування протоіталійської мовної спільноти. В.М.

ЛАТИНСЬКА МОВА / ЛАТИНА (лат. lingua Latīna) – *індоєвропейська мова* італ. групи. Л. м. за своєю граматичною будовою належить до *індоєвропейських мов* флективного синтетичного типу. В мовах синтетичного типу слово одночасно виступає як лексична і граматична одиниця, оскільки змінна флексія слова (особові закінчення в системі *дієвідмін*, відмінкові

закінчення в системі *відмін* тощо) визначає його відношення до інших слів речення. Напр., *legit* "він читає", *legitis* "ви читаете"); форма *librum* (знахідний *відмінок* одн. іменника *liber* "книжка") вимагає в реченні *перехідного дієслова* тощо. В Л. м. зрідка трапляються аналітичні утворення, зокрема, *часи* і форми перфектного пасивного ряду. Аналітичні (описові) утворення в *класичній Л. м.* були лише тенденцією розвитку, не змінюючи загального синтетичного характеру мови. Л. м. понад дві з половиною тисяч років тому розмовляло плем'я латинян, яке населяло невелику область Лацій (*Latium*), розташовану в зх. частині Апеннінського пів-ва на берегах р. Тібр. Центром цієї області було місто Рим (*Roma*), засноване, згідно з топонімічною легендою, в 753 р. до Р.Х. братами Ромулом та Ремом. Жителі нового міста – римляни (*Romāni*) – дали початок наймогутнішій рабовласницькій державі Середземномор'я, влада якої з часом поширилася на території Пн. Африки, Малої Азії та на значну частину Зх. та Пд. Європи. Л. м. як офіційна державна мова проникає до підкорених областей, стаючи одним із найефективніших засобів *романізації*. В деяких провінціях, розташованих найближче до метрополії, *народна* розмовна *латина*, поширювана нижчими прошарками римського населення, витісняє місцеві племінні наріччя і стає основою для творення нових мов, об'єднаних під назвою *романських*. Період *докласичної (архаїчної) латини*, представлений найдавнішими писемними пам'ятками, датується VII – поч. V ст. до Р.Х. Становлення Л. як літературної мови відносять до III ст. до Р.Х., на цей період припадає літературна творчість Плавта, Теренція, Катона Старшого, Еннія. Однак найдосконалішої форми вона набуває в період I ст. до Р.Х. – I ст., коли римська культура сягає найбільшого розквіту. Цей період отримав назву періоду *класичної*, або "золотої" *латини* і представлений творами таких видатних представників письменства як Цицерон, Цезар, Вергілій, Гораций, Овідій тощо. Наступний період *післякласичної*, або "срібної" *латини*, характеризується призупиненням розвитку фонетичної та граматичної систем літературної мови. У шкільній *граматики* вводиться курс *класичної латини*, тоді як раніше вивчалася мова архаїчного періоду. Літературна мова зазнає поступового відриву від розмовної. Цей період характеризується

творчістю Сенеки, Петронія, Марціала, Плінія Молодшого, Ювенала, Тацита. Після падіння імперії (476 р.) Л. м. як загальнодержавна мова припинила своє існування, однак в Італії, Галлії, Іспанії до VII ст. функціонують традиційні лат. школи *риторики* і *граматики*. Довгий час Л. м. була єдиною мовою писемності і продовжувала зберігати почесне місце в ієрархії мов, оскільки живі народні мови використовувалися переважно для побутового спілкування. Період *Середньовіччя* (VI–XV ст.) представлений великою кількістю хронік, актових і документальних латинськомовних джерел. У добу *Відродження* бути письменним означало володіти не лише рідною мовою, а й Л. До XVIII ст. включно Л. м. зберігала в Європі роль міжнародної мови науки і дипломатії. Твори таких видатних гуманістів, учених і просвітителів як *Еразм Роттердамський*, Томас Мор, Томазо Кампанелла, Бенедикт Спіноза, Ісаак Ньютон, Рене Декарт також написані Л. м. Помітну роль відіграла Л. м. і на українських землях, починаючи з часів Галицько-Волинського князівства. До наших днів збереглося близько 7 тис. томів рукописних судово-адміністративних книг Львова, Галича, Перемишля та інших міст, котрі хронологічно охоплюють період з 20-х рр. XV до кінця XVIII ст. З XVIII ст. сфера використання Л. м. звужується, однак і до наших днів вона відіграє важливу роль у розвитку наук, адже греко-латинський лексичний фонд став базовим у термінотворенні та у формуванні інтернаціональної *лексики*. Л. м. сьогодні – це і мова римокатолицької церкви, основа класичної гуманітарної освіти, обов'язкова навчальна дисципліна в підготовці філологів, юристів, істориків, філософів, теологів, медиків, біологів тощо. І.Ш.

ЛАТИНСЬКА МОВА В УКРАЇНІ – в Україні ставлення до лат. мови на різних етапах її використання було неоднаковим: спершу – ворожим, згодом – прихильним. Переломним етапом у визнанні лат. мови в Україні були 30-ті рр. XVII ст. Поштовхом до остаточного витіснення староукр. мови з галицьких і західноподільських судово-адміністративних органів став Єдлинський привілей 1430 р., згідно з яким на Галичину і Поділля поширювалось т. зв. польське право (*ius Polonicum*), кодифіковане Віслицьким статутом Казимира III 1347 р. Від цього часу і до кін. XVIII ст. офіційною діловою мовою на

галицьких і подільських землях стає *латина*. Дещо пізніше Л. м. в У. поширюється і на Волині та Наддніпрянщині, хоч і не в судово-адміністративній сфері, оскільки тут діяло русько-литовське право (Литовський статут) з руською мовою публічного побуту. Тому вживання *лат. мови* охоплює тут переважно шкільний побут, світську літературу, а згодом, з початком визвольної війни українського народу 1648 р., і дипломатичні міжнародні відносини. Культурна переорієнтація на західно-європейські освітні взірці, здійснена в Україні наприкінці XVI ст., сприяла широкому використанню *лат. мови* у шкільній практиці. Основне коло збережених пам'яток шкільного обігу, написаних *лат. мовою*, пов'язане з Києво-Могилянською академією. В річищі європеїзації укр. культури кін. XVI – поч. XVII ст. розвивалося латинське книгодрукування, яке здійснювали друкарні Львова, Чернігова, Києва та інших міст. Л. м. в У. також відіграла далеко не останню роль у світській літературі того часу та в *епіграфіці* (надгробних написах, написах на будівлях, печатках, ювелірних виробках). Упродовж XV–XVIII ст. створювалася українська латинськомовна література, зокрема такими авторами, як Григорій Сковорода, Станіслав Оріховський, Ян Юзефович, Павло Русин та інші. Латинськомовні українські твори XV–XIX ст. та їх дослідження належить до тієї частини української літератури, яка називається неолатиністикою. С.Л., В.М.

ЛАТИШЕВ Василь Васильович (1855–1921) – рос. філолог-класик, епіграфіст, історик. Член Петербурзької та член-кор. Пруської АН. З праць Л. найбільше значення мають "*Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*" (IOSPE, 2тт., 1885–1901), а також видані в оригіналах і з російським перекладом "Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе" (2тт., 1893–1906). Автор низки праць з питань історії Пн. Причорномор'я, *епіграфіки*, візантійської агіографії та ін. Був творцем і беззмінним редактором "Известий археологической комиссии". Л.З.

ЛЕЙДЕНСЬКА СИСТЕМА – уніфікована система позначень щодо *παπύρου* і написів прийнята в 1931 р. на 18-му Міжнародному конгресі орієталістів у Лейдені. Незважаючи на те, що Л.с. згодом зазнала критики, вона і нині є основним орієнтиром для видавців. Напр., | – початок нового рядка, || – початок кожного 5-го рядка, () – літери, які доповнюють *абрєвіатуру*, [] – нечитабельні або зниклі літери, < > – пропущені або помилкові букви, { } – помилково додані при виготовленні напису літери, v – порожнє місце для букви, *vasat* або *vas.* – порожнє місце до кінця рядка або увесь вільний після напису рядок та ін. А.П.

ЛЕКСИКА (грец. ἡ λέξις "слово") – сукупність слів мови. За походженням давньогрец. Л. охоплює: 1) найдавнішу спільно-індоєвропейську Л. (назви тварин, рослин, родинних стосунків та ін.; напр., λύκος "вовк", δένδρον "дерево", πατήρ "батько", βίωω "жити", ἐλεύθερος "вільний"); 2) власне грец. Л.; напр., ἀδελφός "брат"; 3) Л. догрецького *субстрату*; напр., θάλασσα "море", πύργος "вежа", δηθύραμβος "дифірамб"; 4) запозичення з давніх індоєвропейських та неіндоєвропейських мов, зокрема, з *хетської, фракійської, давньоєгипетської* та інших мов; напр., λείριον "лілія", μύρμηξ "мурашка", χαλκός "мідь"); 5) запозичення з *лат. мови*; напр., κεντούριων "центуріон", "сотник", πρατόριον "преторій"; 6) запозичення з *давньоєврейської мови*; напр., γέενα "геєна", σάββατον "субота". Велика кількість давньогрец. Л. утворена шляхом афіксації, словоскладання, *конверсії*, лексико-семантичної деривації, просодичної деривації. Л. *лат. мови* зберігає сліди впливу мов давніх сусідніх племен, як споріднених, напр., сабінського (bōs "бик", lupus "вовк", так і неспоріднених, напр., етрусського (histriō "актор", persona "маска". Найбільший і найтриваліший вплив на *лат. мову* справила *давньогрец.* (особливо в III–I ст. до Р.Х.). Крім прямих запозичень з *давньогрец.*, у лат. Л. є багато кальок; напр., у філософській та лінгвістичній термінології: *essentia* < οὐσία "сутність"; *qualitas* < ποιότης "якість"; *accentus* < προσωδία "наголос". Л. *лат. мови* (поряд з *давньогрец.*) продовжує слугувати джерелом створення інтернаціоналізмів, особливо в галузі наукової термінології. Л.О., Н.К.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ (грец. ἡ λέξις "слово, вираз" і γράφω "пишу") – розділ мовознавства, пов'язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад. Л. антична – розділ античної філології, присвячений опису та тлумаченню лексики літературних пам'яток. Першими формами античної Л. були глосарії, тобто списки *глос* до певних літературних творів. Антична Л. завдячує своїм розвитком *Аристофану Візантійському*, який одним з перших створив глосарії за предметним або діалектним принципом. Відомі також інші пам'ятки античної Л.: "Словник" Памфіла Александрійського (I ст., не зберігся), "Про значення слів" *Веррія Флакка* (I ст., зберігся в редакції Феста), "Ономастикон" *Юлія Поллукса* (II ст.). У I–II ст. з'явилися етимологічні трактати Філоксена та Селевка, а також словники *аттичного діалекту давньогрец. мови* Мінучія Плаката та *Фрініха*. До найбільш відомих творів античної Л. належать "Лексикон грецької мови" *Гесихія Александрійського* (V ст.), етногеографічний словник "Опис народів" Стефана Візантійського (VI ст.) та енциклопедичний словник *Суда* (X ст.). Серед найвизначніших латиномовних лексикографічних творів можна назвати "Conpendiosa Doctrina" *Нонія* та "Etymologiarum", або "Origines" *Ісидора Севільського*. У складі давньогрец. та лат. Л. виділяють такі словники: 1. Словники давньогрецько-/латинсько-іншомовні; напр., давньогрецько-/латинсько-російські, латинсько-українські, давньогрецько-/латинсько-англійські, давньогрецько-/латинсько-німецькі тощо. 2. Словники іншомовно-давньогрецькі / латинські: російсько-давньогрецькі / латинські, українсько-давньогрецькі / латинські, давньогрецько-латинські, французько-давньогрецькі / латинські, німецько-давньогрецькі / латинські тощо. 3. Тлумачні словники *давньогрец. та лат. мов.* 4. Етимологічні словники *давньогрец. та лат. мов.* 5. Словники пізньої латини. 6. Словники *середньовічної латини*. 7. Словники нової латини. 8. Словники сучасної термінології і номенклатури: ботанічна, зоологічна, фармацевтична, ветеринарна, хімічна, медична (анатомічна, гістологічна та ін.) тощо. 8. Словники латинських і латинізованих географічних назв. 9. Словники давньогрец. та лат. імен. 10. Словники окремих понятійних сфер і тематичних груп латинської лексики: назви тварин, птахів, комах, рослин, одягу, меблів, посуду; морська термінологія, військова; релігійна *лексика* тощо. Л.О., Н.К.

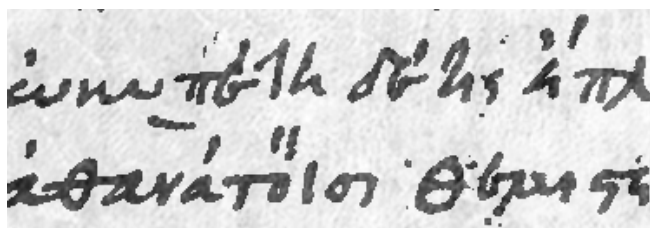
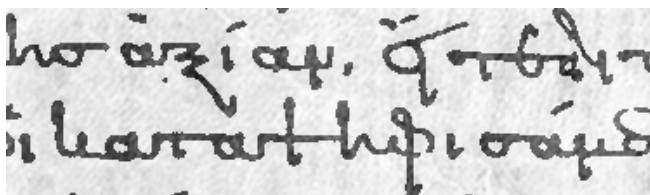
ЛЕКСИКОЛОГІЯ (грец. ἡ λέξις "слово, вираз" і ὁ λόγος "судження") – розділ мовознавства, що вивчає слово як одиницю словникового складу мови (*лексики*) і всю лексичну систему (*лексику*) мови. *Лексика лат. мови* зберігає сліди впливу мов давніх сусідніх племен, як споріднених; напр., сабінського (bōs "бик", lupus "вовк"), так і неспоріднених; напр., етрусського (histriō "актор", persona "маска". Найбільший і найтриваліший вплив на *лат. мову* справила *давньогрец.* (особливо в III–I ст. до Р.Х.). Крім прямих запозичень з грец., у лат. *лексиці* є багато кальок, наприклад, у філософській та лінгвістичній термінології: essentia < οὐσία "сутність"; qualitas < ποιότης "якість"; accentus < προσῳδία "наголос". *Лексика лат. мови* (поряд з грец.) продовжує слугувати джерелом створення інтернаціоналізмів, особливо в галузі наукової термінології. Н.К

ЛЕМНОСЬКА СТЕЛА – надгробний пам'ятник (стела) VI ст. до Р.Х. з недешифрованим написом мовою, близькою до етрусської. Мова належить до гіпотетичної тирренської родини. Стела знайдена в 1885 р. на о-ві Лемнос.

ЛЕСБОСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення о-ва Лесбос та сусідніх о-вів, а також деяких міст узбережжя Малої Азії (Пергам, Кіма), різновид *еолійських діалектів*, який іноді називають малоазійським еолійським. Окрім власне еолізмів, Л. д. має найбільше спільних рис із *фесалійським* та *беотійським*. Деякі риси зближують Л. д. з *іонійськими діалектами*: перехід -τι > -σι, *псилота*. Л.З.

ЛІГАТУРА (лат. *ligatura* "зв'язок") – поєднання двох або декількох літер одним знаком, де зберігаються всі частини літер або принаймні вони всі ясно видимі. Л. використовувалися в грец. та лат. *епіграфіці* та *палеографії* і були загальноприйнятими.

Більшість букв могли вільно поєднуватися між собою, лише літери ζ, ι, ν, ξ, ο, ρ, φ, ω приєднувалися до попередньої літери, а літери ε, η, κ, σ – до наступної. В різні періоди письма використовувалися різні Л. Деякі Л. ставали показовими ознаками стилю письма; напр., у грец. *палеографії* *en as de pique* "неначе туз пік", *Fettaugenmode* "стиль випуклих очей". Л.3.

Г. Дж. Лідел

ЛІДЕЛ-СКОТ (Liddell & Scott, Liddell-Scott-Jones, LSJ) – поширена назва давньо-грец.-англ. словника (Greek-English Lexicon) за прізвищами авторів Генрі Джорджа Лідела (Liddell, 1811–1898) та Роберта Скота (Scott, 1811–1887), у підготовці якого також брали участь Генрі Стюарт Джонс (Jones, 1867–1939) та Родерік МакКензі (McKenzie, 1852–1934). Словник було створено на основі грец.-нім. словника Франца Пасова (Franz Passow) "Handwörterbuch der

griechischen Sprache". Роботу над ним було розпочато 1834 р., перше видання побачило світ 1843, до 1897 було здійснено 8 видань. Того ж 1843 р. було видано "A Lexicon: Abridged from Liddell and Scott's Greek-English Lexicon" (т. зв. the Little Liddell "Малий Лідел"). У 1889 р. на основі 7-го вид. Л.-С. було видано "An Intermediate Greek-English Lexicon" (Middle Liddell "Середній Лідел"), який, порівняно з "Малим Ліделом", був доповнений лексикою та цитатами з найбільш широко використовуваних у навчальній практиці давньогрец. авторів. О.Л.-П.

ЛІДІЙСЬКЕ ПИСЬМО – писемність одним з малоазійських *алфавітів*, схожим на грец., який виник паралельно з грец. від західно-семітських *консонантних* писемностей. Тексти Л. п., серед яких переважають *epitaphii*, датуються кін. VII – кін. IV ст. до Р.Х. Л.п. налічує 26 символів, лідійський знак для звука f мав форму 8, як в *етруській мові* (цей знак був запозичений з південно-аравійського письма), що підтверджує вплив південно-семітських писемностей. Більшість пам'яток написані справа наліво, лише невелика частина зліва направо та *бустрофедоном*. Л.п. дешифроване на поч. XX ст. нім. ученими П. Кале і Ф. Зоммер та італ. П. Меріджі. Л.О.

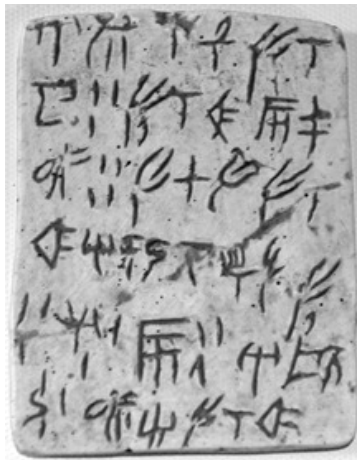
Α	Β	Γ	Δ	Ε	Ζ	Η	Θ	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο
a	b	d	e	v	s	i	k	l	m	n	t	o		
[a]	[b]	[d]	[e]	[w]	[s]	[i]	[k]	[l]	[m]	[n]	[ʔ]	[o]		
Ϟ	ϙ	Ϡ	ϡ	Ϣ	ϣ	Ϥ	ϥ	Ϧ	ϧ	Ϩ	ϩ	ϫ	Ϭ	ϭ
g	s	t	λ	e	p	δ	f	ā	v	q	g	u		
[r]	[s]	[t]	[ʔ]	[e]	[p]	[dʰ]	[f]	[ā]	[n]	[q]	[g]	[u]		

ЛІКІЙСЬКЕ ПИСЬМО – алфавітне *малоазійське письмо*, близьке до *лідійського*, *фригійського* та грец. Походить від західно-семітських *консонантних* писемностей, ймовірно, від *фінікійського алфавіту*, містить багато схожих символів з грец. *алфавітом*, проте більшість з них мають інше фонетичне значення. Написи, виконані Л. п., датуються V–III ст. до Р.Х.

Лікійський *алфавіт* містить 29 знаків, серед яких 6 позначають *голосні звуки* (знак на позначення звука [o] відсутній), 2 – *носові голосні* та 12 знаків, які не мають аналогів у грец. *алфавіті*. Л. п. дешифроване в XX ст. Л.О.

ЛІНІЙНЕ ПИСЬМО А – словесно-складове письмо, поширене на о. Крит, Егейських о-вах та в Лаконії в XIX–XVI ст. до Р.Х. Виникло з *критського ієрогліфічного письма*, використовувалося в написах на глиняних табличках у господарських цілях. З Л. п. А розвинулося *лінійне письмо Б* та *кіпро-мінойське письмо*. Написи Л. п. А були відкриті А. Евансом наприкінці XIX ст. Прочитання знаків Л. п. А більш-менш відоме завдяки дешифровці *лінійного письма Б* у 1950–1953 рр. *Вентрісом* та Дж. Чедвіком, проте їх зміст залишається до кінця не зрозумілим. Мова написів Л. п. А, т. зв. *мінойська мова*, суттєво відрізняється від мови написів *лінійним письмом Б* і, скоріш за все, не належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Л. п. А містить декілька сотень складових знаків та

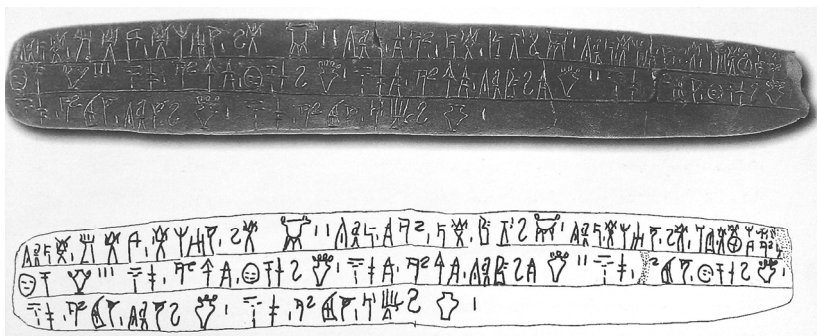
логограм. Більшість складових знаків схожі на знаки лінійного письма Б, проте майже всі логограми унікальні. Питанням дешифрування Л. п. А займалися А. Еванс, Б. Грозний, Е. Зіттіг, Георгієв, В. Брайс, Д. Паккард, Лур'є, А. Молчанов. Л.О.

Силабарій лінійного письма А

ЛІНІЙНЕ ПИСЬМО Б – складове письмо, поширене на о. Крит (Кнос) та пд. Пелопоннесу (Мікени, Пілос, Тірінф) у XV–XII ст. до Р.Х., яке використовувалося для передачі текстів

господарського характеру *мікенським діалектом давньогрец. мови*. Написи Л. п. Б були знайдені А. Евансом разом з написами *лінійним письмом А* наприкінці XIX ст. при розкопках у Кноссі на о. Крит. В 30-х р.р. XX ст. такі ж написи були знайдені в пд. частині Пелопоннесу під час розкопок у Пілосі. Після декількох невдалих спроб Б. Грозного, *Георгієва* та Е. Зіттіга лінійне письмо Л. п. Б було дешифроване *Вентрісом* та Дж. Чедвіком у 1950–1953 рр. Л. п. Б виникло на основі *лінійного письма А* після завоювання Криту ахейцями, повністю витіснивши свого попередника, та було пристосоване для передачі *давньогрец. мови*. Знаки Л. п. Б не зовсім точно передавали фонетику *мікенського діалекту давньогрец. мови*, оскільки розвинулися з *лінійного письма А*, яке фіксувало неіндоєвропейську мінойську мову, *фонетика і граматики* якої суттєво відрізнялася. Крім того, в написах Л. п. Б використовувалися мінойські *скорочення та лігатури*. Л. п. Б містило бл. 87 складових знаків та понад 100 *логограм*, які виконували функцію семантичних класифікаторів.

У Л. п. Б складові знаки позначали "*голосний+приголосний*", було відсутнє розрізнення довгих та коротких *голосних*, дзвінких та глухих *приголосних*, *гемінат*, плавних звуків [l] та [r], а також не позначалися в кінці складу звуки [l, m, n, r, s]. Після занепаду палацової культури на Криті і Пелопоннесі та нашестя дорійських племен *лінійне письмо Б* вийшло з ужитку. Л.О.

01 da	16 qa	31 aa	46 je	61 o	76 ra,
02 ro	17 za	32 qo	47	62 pte	77 ka
03 pa	18	33 ra,	48 nwa	63	78 qe
04 te	19	34	49	64	79
05 to	20 zo	35	50 pu	65	80 ma
06 na	21 qi	36 jo	51 du	66 ta,	81 ku
07 di	22	37 ti	52 no	67 ki	82
08 a	23 mu	38 e	53 ri	68 ro,	83
09 se	24 ne	39 pi	54 wa	69 tu	84
10 u	25 a,	40 wi	55 nu	70 ko	85
11 po	26 ru	41 si	56	71 dwe	86
12 so	27 re	42 wo	57 ja	72 pe	87
13 me	28 i	43 ai	58 su	73 mi	88
14 do	29 pu,	44 ke	59 ta	74 ze	89
15 mo	30 ni	45 de	60 ra	75 we	90 dwo

a 08	ka 77	o 61	ra 60	ta 59	18	86
a ₂ 25	ke 44	pe 03	ra ₂ 76	ta ₂ 66	19	87
ai 43	ki 67	pe 72	ra ₃ 33	te 04	22	88
da 01	ko 70	pi 39	re 27	ti 37	34	89
de 45	ku 81	po 11	ri 53	to 05	35	
di 07	ma 80	pte 62	ro 02	tu 69	47	
do 14	me 13	pu 50	ro ₂ 68	u 10	49	
du 51	mi 73	pu ₂ 29	ru 26	wa 54	56	
dwe 71	mo 15	qa 16	sa 31	we 2	75	
dwo 90	mu 23	qe 78	se 09	wi 40	64	
e 38	na 06	qi 21	si 41	wo 42	65	
i 28	ne 24	qo 32	so 2	za 17	79	
ja 57	ni 30		su 58	ze 74	82	
je 46	no 52			zo 20	83	
jo 36	nu 55				84	
	nwa 48				85	

100 VIR	108 ^f SUS ^f	118 L	130 OLE um	151 CORN u	162	172+ KERRO	190	141+213 AUR+LANX	233
101	108 ^m SUS ^m	120 GRA num	130+A OLE+A	152	162+KI	173 LUNA	191 GAL eu	214	234 GLA dius
102 MUL ier	108+KA SUS+SI	120+PE GRA+PE	130+PA OLE+PA	153 PEL lis	162+QE	174	200	215 CAL ix	240
103	108+SI SUS+SI	121 HORD eum	130+PO OLE+PO	154	162+RI	175 FICus	201 TRI pus	216	241
104 CERV us	23-109 MU-HOS	122 OLIV a	130+WE OLE+WE	155	163	176	202	217	242 CAPS us
105 EQV us	109 ^f BOS ^f	122+A OLIV+A	131 VIN um	156 TURO ₂	164	177	203	218	243 ROTA
105 ^f EQU ^f	109 ^m BOS ^m	122+TI OLIV+TI	132	157	165	178	204	219	243+TE ROTA+TE
105 ^m EQU ^m	109+SI BOS+SI	123 AROM a	133 AREPA	158	166	179	205	220	244
21-106 QI-OVIS	110 Z	KO+123 KO+AROM	134	159	166+WE	180	206 HYD rin	225 ALV eus	Signa 299 incerta X
106 ^f OVIS ^f	111 V	124+QA	135 MERI	159+KU	167	181	207	226	Numeri vacantes (vel*delet)
106 ^m OVIS ^m	112 T	124+123	140 AES	159+PA	168	182	208 PAT tra	228 LIG uia	119, *126-129, 136, 139, *143, 144, 147-149, *186, *187, 192-199, 221-224*235, 236, 239, 245-298
106+TA OVIS+TA	113 S	125+KU CYP+KU	141 AUR um	159+PU	168+SE	183	209 AMPH ora	229	HAS ta
22-107 CAP ra	114	125+O CYP+O	142	159+TE	169	184	210	229	230
107 ^f CAP ^f	115 P	125+PA CYP+PA	146	159+ZO	170	185	211	231	230 HAS ta
107 ^m CAP ^m	116 N	127 KAPO	146	160	171	188	212 SIT ula	231	231 SAC itta
85-108 SUS	117 M	128 KANAKO	150	161	172	189	213 LANX	232	

Класифікація ідеограм лінійного письма Б

I.	a	e	i	o	u	II.					
	8	38	28	61	10	25 ha(a ₂)	43 ai(a ₂)	76 ra ₂	33rai(ra ₁)	68 ro ₂	
p	3	72	39	11	50	66 ta ₂	29 pu ₂	85 au		62 pte	
t	59	4	37	5	69	71 dwe	90 dwo	87 twe	91 two	48 nwa	
d	1	45	7	14	51						
k	77	44	67	70	81						
q	16	70	21	32							
j	57	46		36							
w	54	75	40	42							
m	80	13	73	15	23						
n	6	24	30	52	55						
r	60	27	53	2	26						
s	31	9	41	12	58						
z	17	76		20							

Силабарій лінійного письма Б

ЛПТОТА (грец. ἡ λῑτότης, лат. simplicitas "стримане ствердження") – варіант *перифрази*, *фігура* стриманого твердження, але часто з посиленням сенсом, яка вживається переважно у формі заперечення; напр., οὐ μικρός = μέγας; τὸ πρῶτον ἄγειν οὐχ ὡς παρ' οὐδέν "надавати справі важливого значення"; neque abest suspicio (Cs. V. G. 4, 4) "і не позбавлений підозри" ; non deest rei publicae consilium (C. Or. 1, 3) "і не немає (= ε) рішення держави". А. П., В.М.

ЛОГАЕДИ (грец. λογαοιδικός, лат. logaedicus) – у квантативній системі віршування – *вірші* мішаних розмірів, утворені поєднанням дактилів, анапестів із ямбами, хорейми. Л. поширені в ліриці та трагедії. До логаядів належать *адоній*, *ферекратей*, *глікопей*, *ітіфалік*, *санфічні вірші*, *пріанесві вірші* та інші. В.Ш.

ЛОГОС (грец. ὁ λόγος "слово, думка, намір, смисл") – у грец. філософії вище організуюче начало буття, вищий моральний принцип. Л. протистоїть міфу; в літературі Л. позначає відмінний від поезії жанр прози; в античній драмі Л. позначав діалог акторів на відміну від виступу хору. Поняття Л. як всезагального закону, основи світобудови у філософію вперше введене Гераклітом. Із завершенням натурфілософського етапу філософії *античності* втрачається онтологічне значення терміна Л., акценти зміщуються в логіко-гносеологічну сферу. Платон трактував Л. як "поняття", "судження", "обґрунтування", "теорія", "критерій". Аристотель додає такі більш лінгвістичні значення, як "слово", "визначення", "доведення", "силогізм". У стоїків Л. – світовий розум, якому підпорядковані природа і людина. Пізні концепції античної філософії підготували благодатний культурний ґрунт для оформлення християнського догмату про втілення Бога-Л.: творення світу відбувається через матеріалізацію Слова (Л.) Божого. В християнстві термін Л. вперше з'являється в Євангелії від Івана. Завдяки багатству свого змісту поняття Л. увійшло в категоріальний апарат філософії різних напрямків. Н.Р.

ЛОКАТИВ / МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК (грец. *τοπή*, лат. *locativus*) – один з непрямих *відмінків* індоєвропейської мови. В *давньогрец. мові* вийшов з ужитку ще в докласичний період розвитку; його функції в класичний період виконує вже *датив*, який використовується на позначення місця та часу. Залишки Л. зберігаються в класичний період у прислівникових локативних суфіксах *-θι* (-ι, -σι) (позначає місце (де?); напр., Ἀθήνησι "в Афінах"; θύρασι "назовні"), *-σε* (-δε) (позначає напрямок (куди?); напр., Αθήναςε "до Афін"; θύρασε "назовні"), *-θεν* (позначає напрямок (звідки?); напр., Ἀθήνηθεν "з Афін"; θύραθεν "ззовні"). У *лат. мові* відбулося злиття *аблатива*, Л. та *інструменталя* в один відмінок – *ablātīvus* – ще в дописемний період (хоча в класичній *латині* засвідчують форми Л.). Причиною такого злиття стали наслідки фонетичного ослаблення кінця слова, яке позбавляло відмінкову форму її диференціюючих ознак. *Аблатив* у функції Л. вказує на місце дії (де?): *Romā* "у Римі". О.Л.-П., І.Ш.

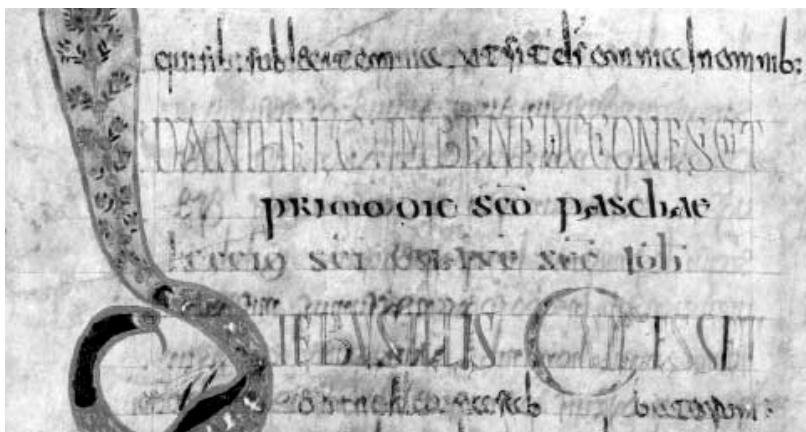

ЛОСЄВ (рос. Лосев) Олексій Федорович (у чернецтві Андронік, 1893–1988) – рос. філософ, філолог-класик. Автор перекладів Аристотеля, Плотіна, Секста Емпірика, Прокла, а також монументальної праці з історії античної думки "Історія античної естетики" у 8 тт., яка є глибоким історико-філософським та культурологічним дослідженням духовної традиції *античності*; редактор видання творів Платона. Розвивав теорію *ономатодоксії*, за якою слово завжди виражає сутність названої ним речі, що невіддільна від останньої. Інші відомі праці Л.: "Критика платонізму у Аристотеля" (1929), "Очерки античного символізму и мифологии" (1930), "Диалектика мифа" (1930), "Диалектика числа у Плотина" (1928), "Музыка как предмет логики" (1927), "Античная музыкальная эстетика" (1960–1961), "Знак. Символ. Миф" (1983) та ін. Н.Р.

ЛУВІЙСЬКЕ ПИСЬМО – оригінальна ієрогліфічна писемність, засвідчена в текстах Хетського царства. Знаки мають піктографічний вигляд, проте є не *ідеограмами*, а *силабограмами*.

Виникла пізніше, ніж хетський *клинопис* (адаптований варіант *аккадського письма*), і згодом витіснила його. Засвідчена в написах XIV–XII та X–VIII ст. до Р.Х. лувійською мовою. Містить знаки на позначення відкритих *складів*, *логограми* та деякі *детермінативи*. Слова можуть позначатися *логограмами* або *логограмми* в поєднанні з *силабограмами*, перед якими часто вжиті *детермінативи*. Лувійські ієрогліфи мають деяку зовнішню схожість з ієрогліфами *Фестського диску*, що дало підстави *Георгієву* для їх ототожнення. Значний внесок у дешифрування Л.п. зробили Б. Грозний, *Фрідріх*, Е. Ларош, Д. Хокінс. Л.О.

ЛУКСЕЙСЬКЕ ПИСЬМО – тип каліграфічного письма *скрипторію* Луксейського монастиря (Бургундія), заснованого в VII ст. ірландцями Корбійського монастиря (пн.-сх. Галлія), заснованого в сер. VII ст. королевою Бальтільдой, англосаксонкою за походженням.

Традиції острівної каліграфії своєрідно поєднувалися з деякими формами і *лігатурами* пізньоримського *курсиву*. Луксейські *кодекси* мають характерний орнамент і набір фарб, у якому переважає зелений колір. О.Л.

ЛУР'Є Соломон Якович (1891–1964) – рад. філолог-класик, проф. Львівського ун-ту. Відомий дослідник *епіграфіки*,

мікенології, суспільних відносини античності та давньогрец. науки. Автор понад 200 наукових праць, з яких найбільш значущі: "История античной общественной мысли" (1929), "Механика Демокрита. Архив истории науки и техники" (1935), "Архимед" (1945), "Геродот" (1947), "Очерки по истории античной науки" (1947), "Язык и культура Микенской Греции" (1957), "Демокрит: тексты, перевод, исследования" (1970). Л.О.

ЛЯПС НІГЕР (лат. lapis niger "чорний камінь") – квадратний камінь із чорного мармуру на Форумі в Римі, знайдений археологом Джакомо Боні в 1899 р. між тріумфальною аркою Септимія Севера і Курією серед комплексу ранньоримських будівель (VI ст. до Р.Х.). В античних джерелах повідомлялося, що саме на цьому місці було вбито Ромула. З усіх відомих лат. написів символи на цій плиті найбільш наближені до грецьких, оскільки приблизно в цей період грец. *алфавіт* було запозичено з італійських грец. колоній. Значення напису, виконаного *бустрофедоном*, важко зрозуміти, оскільки початок і кінець не збереглися, а більшість літер стерлися. Припускають, що цей напис провіщав прокляття кожному, хто посміє потривожити спокій царського поховання. Н.К.

МАБІЛЬОН (франц. Mabillon) Жан (1632–1707) – франц. монах-бенедиктинець, учений, науковець, "батько" лат. *палеографії* і дипломатики. Один із засновників у 1701 р. Академії написів та художньої літератури (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). Автор твору "De re diplomatica libri sex" (1681), з якого бере початок лат. *палеографія*, оскільки М. залучив до нього велику кількість матеріалів з історії письма. Він встановив поділ на *книжне письмо* та дипломатичне (*канцелярське*), виділяючи в першому унціальне письмо. М. визначив типи середньовічного лат. письма, що пізніше одержало назву "національного": *готське*, *лангобардське* (північно-італійське), *франко-галльське*, або *меровінзьке*, *саксонське* і *романське*. М. здійснив багатотомну публікацію джерел з історії ордену бенедиктинців з коментарями та примітками "Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti" (1688), "Annales ordinis S. Benedicti" (1703). Готуючи джерела до видання, скрупульозно перевіряв їх достовірність і відновлював первинний текст. М. розробив методику визначення автентичності документа, встановив ознаки датування і локалізації рукопису. О.Л., Н.К.

МАВР (лат. Maurus) Теренцій (II ст.) – римський граматист і поет. Автор віршованого трактату "De litteris, syllabis, pedibus et metris" у 4-х кн., присвяченого просодії та різним видам віршових розмірів. Пишучи свій трактат, М. користувався посібником з *метрики Цесія Басса*. Цей трактат зберігся і вперше був надрукований у Мілані 1497 р., перевид. 1584 р., 1605 р. в збірнику "Grammatici veteres", 1611 р. у збірнику "Corpus omnium veterum Poetarum Romanorum". М. належить відомий афоризм "Habent sua fata libelli". Н.Р.

МАЙБУТНІЙ ЧАС, див. ФУТУРУМ

МАКРОН (грец. μακρόν "довге") – різновид надрядкової *діакритики*. Графічно зображується як риска над літерою. Використовується в навчальних текстах, лінгвістичній літературі та словниках для позначення довготи *голосного звуку* (ставиться лише над обопільними літерами, які можуть позначати як довгий, так і короткий *голосний звук*, тобто а, і, у); напр., ἄσβῆρος 2 "який зневажає", ἄσitos 2 "голодний". О.Л.-П.

МАЛОАЗІЙСЬКЕ

ПИСЬМО – група *алфавітів*, які виникли на території Малої Азії в X–VIII ст. до Р.Х. для *індоевропейських мов* анатолійської групи. Відомі такі різновиди М.а.: *фригійське* (написи кін. VIII–III ст. до Р.Х. на території Фригії), *лідійське* (написи кін. VII – кін. IV ст. до Р.Х. на території Лідії, Карії та Єгипту), *карійське* (написи кін. VII – поч. III ст. до Р.Х. на території Карії, Єгипту, Іонії), *паракарійське* (написи VII–II ст. до Р.Х. на території Карії та в містах Ефес, Стратонікея і Халкетор), *лікійське* (написи V–III ст. до Р.Х. на території Лікії), *сидетське* (написи в містах Сида та Селевкія в

	1	2	3	4	5	
a	ΑΛ	Α	Α	Α	4	5-α
p	ΒΧ	Β	Β	Β	7	
b					Ρ	
β	ΥΜΝ	Μ		W	Ω	3
v	F	F	1	F	X	
w					Υ	
u'	VY	V	Y	O	YV	
u ²	ΠΩ					
g	Κ<<Γ	Η	Γ	Υ	И	ψ-x
d	Δ	Δ	λ	Δ	И	
h	X+			+	И	
h'						
e ²	E M P	E M P	≠ P E	↑ P	κ	
e ¹	B 4	И D				
z	I J H	I		I	I	
θ	OC S	Θ		IC	OO	
i	Q Q P	I	I	E I	Y P	
y					κ	
k	ψ ψ	K	X	Y Q	>	
c				K	K	
q			Φ	Ж		
l	Λ Γ	Λ	Γ	Λ	Κ	
m	M N B	M	~	M	C	
n	N И	N	~	N	3>	
ñ	H E	H		E		
t	↑ ↑ +		≠ T	W T	Γ	↑-τ
ts		≡				
f	⊕					
o	○	○	○		ϛ	
ω						
x	Σ 8	X				
r	P 4 9	9 P	9 P	P	Λ	
s			IT	S	NP	
ss	WM	WM	IT			
ss						
f	Φ	Φ	8 8			
λ	Θ Φ Φ	Φ				

Пд. Памфілії V – поч. II ст. до Р.Х.). Виникли із західно-семітських *консонантних* писемностей, швидше за все, – з

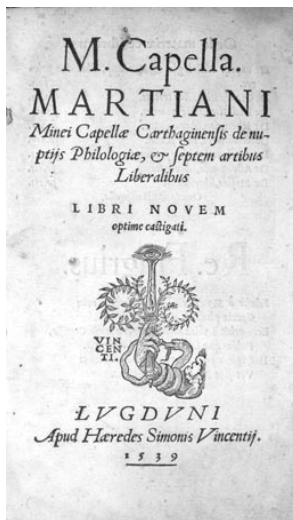
фінікійського *алфавіту*, з часом пристосувавши *консонантне письмо* для передачі *голосних звуків*. Ззнали також впливу південно-семітських писемностей та інтерференції з грец. *алфавітами*. М.п. різниться між собою кількістю та формою знаків, фонетичним значенням близьких або ідентичних за формою знаків. За доби *еллінізму* М.п. було витіснено грец. *алфавітом*. Частково дешифроване завдяки грецьким *білінгвам*. Л.О.

MARMOR PARIUM (Пароський мармур, або Пароська хроніка) – мармурова стела з хронологічною таблицею, що містить запис подій політичного, релігійного і культурного (в основному. літературною) життя грец. світу, починаючи від міфічних часів (правління царя Афін Кекропа, 1581 до Р.Х.) і завершуючи війнами діадохів (299 р. до Р.Х.). Особливу увагу приділено історії Афін. Автор невідомий. Перший запис стосується часу створення хроніки – 264–263 рр. до Р.Х. (архонтат Діогнета). З трьох відомих фрагментів збереглися два: 1-й зберігається в Оксфорді (виявлений 1627 р. в Смирні), 2-й знаходиться на Паросі (знайдений у 1897 р.). М.Р., записи на якому, ймовірно, зроблені з дидактичною метою, є найважливішою історичною пам'яткою. Текст написаний *аттичним діалектом давньогрец. мови* з невеликими домішками *іонійського*.

Першу частину напису на М. Р. було перекладено Джоном Селденом і двома помічниками та опубліковано в Лондоні 1628 р. під назвою "Marmora Arundelliana" (за іменем Томаса Говарда, графа Арундела, в колекції якого вона перебувала). Н.К.

МАРЦІАН КАПЕЛЛА (лат. *Martianus Felix Capella*, 1-ша пол. V ст.) – рим. юрист і письменник, родом з Карфагену. Автор 9-ти тт. твору "De nuptis Philologiae et Mercurii" – свого роду енциклопедії граматики, діалектики, риторики, геометрії, арифметики, астрономії, гармонії (музики). Ця праця М. К. користувалася великою популярністю у *Середні віки* серед учених з огляду на те, що тут зібрані основні знання *античності* з перелічених дисциплін, які склали *сім вільних мистецтв*. Л.З.

МАСЛЮК Віталій Петрович (1920–2005) – укр. філолог-класик, перекладач, зав. каф. *класичної філології* Львівського ун-ту. Автор монографії "Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні". М. має чималі здобутки в галузі художнього перекладу: "Портрети" Лукана, "Дафніс і Хлоя" Лонга, міміямби Геронда, поезії Архілоха, Мімнерма, Анакреонта і його наслідувань, Феокрита, Лукіана, восьма еклога Вергілія, епіграми Марціала, "Пісня про зубра" М. Гусовського, твори Митрофана Довгалевського, Симона Пекаліда, Григорія Чуя, Павла Русина, Севастіана Кленовича, Феофана Прокоповича та інші. Автор підручників та посібників з *давньогрец. та лат. мови*. С. Л.

МАФФЕЇ (італ. Maffei) Шипіоне (1675–1755) – італ. поет, археолог і мистецтвознавець; автор численних статей і театральних п'єс. Засновник веронського музею-лапідарію (1714) та укладач його першого каталогу. Автор праці "Ars critica lapidaria" (1749), яка поклала початок розробці теоретичних питань лат. *епіграфіки*. М. вказав, що національні типи лат. письма розвинулися на основі античного письма. Його перу також належать: "La prima radunanza della colonia arcadica Veronese" (1705), "Dell' antica condizione di Verona" (1719), "Istoria diplomatica" (1727), "Galliae antiquitates quaedam selectae" (1733), "Graecorum siglae lapidariae collectae atque explicatae" (1746), "Supplemento al Tesoro delle Inscrizioni di Muratori" (1765). Н.К.

МАЦЦОКІ (лат. Mazochius, італ. Mazzocchi) Якопо (поч. XVI ст.) – італ. антиквар, видавець. Відомий завдяки виданню рідкісних книг, серед яких перша друкована збірка написів м. Рима "Epigrammata antiquae urbis Romae" (1521) авторства *Альбертіні*. В типографії М. видруковані численні лат. переклади грец. творів, серед яких як класичні (Гомер, Плутарх, Лісій), так і маловідомі на той час візантійські автори (Прокопій Кесарійський, Василь Великий). Книги, видані типографією М., становлять значний інтерес через раннє використання широкоформатних заголовків і назв римським шрифтом (з'являється з 1513 р.). До того часу назви і заголовки виконувалися в тому ж стилі й розмірі, що й сам текст (німецький видавець Й. Фробен розробляє подібні шрифти у 1516 р.). Друк "Epigrammata antiquae Urbis" спричинив появу аналогічних проєктів інших авторів, перенісши дослідження в сферу порівняння написів з реальними пам'ятками із застосуванням методів *текстології* в царині *епіграфіки*. Н.К.

МАЮСКУЛ (лат. maiusculus "трошки більший") – велика літера, переважно в текстах стародавньої писемності. М. буває *капітальним* (у грец. та лат. *епіграфіці*), *рустичним* (в лат. *епіграфіці*), *унціальним* (в грец. та лат. *палеографії*). Протилежне

– *мінускул*. Термін вживається (лише в одн.) також на позначення тексту, написаного лише великими літерами (напр., "Візантійський м."). У словах, написаних М., *діакритики* не ставляться (ΑΝΘΡΩΠΟΣ). Якщо слово написано М., йота в невласних *дифтонгах* пишеться поряд з літерою (ΑΙ, ΗΙ, ΩΙ); напр., ΑΙΔΗΣ. Ο.Ι.Ι.-Π.

ΚΛΙΥΜΕΙΣ ΕΘΝΑ ΤΩ ΟΝΤΕ ΤΩ ΝΟΜΩ
 ΔΙΑ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΧΥ.
 ΕΙΣ ΤΟ ΓΕΝΕΣΘΑΙ ΜΑΣ ΕΤΕΡΩ.
 ΤΩ ΕΚ ΝΕΚΡΩΝ ΕΓΕΡΘΕΝΤΙ.
 Ο ΤΕ ΓΑΡ ΗΜΙΝ ΕΝ ΤΗΣ ΑΡΚΙ
 ΤΑ ΠΛΟΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ
 ΤΑ ΔΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΕΝΕΡΓΕΙΤΟ
 ΕΝ ΤΟΙΣ ΜΕΛΕΣΙΝ ΗΜΩΝ.
 ΕΙΣ ΤΟ ΚΑΡΠΟΦΟΡΗΣΑΙ ΤΩ ΘΑΝΑΤΩ.
 ΗΥΜΕΙΣ ΑΕ ΚΑΤΗΡΓΗΘΗΜΕΝ
 ΑΠΟ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ.
 ΕΝΩ ΚΑΤΕΙΧΟΜΕΘΑ
 ΩΣΤΕ ΑΟΥΛΕΥΣΙΝ ΗΜΑΣ ΕΝ ΚΙΝΩ ΤΗ ΤΙΠΙΝ.
 ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΛΙΟΥ ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΟΣ.
 ΤΙ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΜΕΝ
 ΟΝΟΜΟΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΝ ΓΕΝΟΙΤΟ.
 ΔΑΔΑ ΤΗΝ ΜΑΡΤΥΡΙΑΝ ΟΥΚ ΕΓΝΩΜ.
 ΕΙΜΗ ΙΑΝΟΜΟΥ.
 ΤΗΝ ΤΕ ΓΑΡ ΕΠΙΘΥΜΙΑΝ ΟΥΚ ΗΕΝ
 ΕΙΜΗ ΟΝΟΜΟΣ ΕΛΕΓΕΝ

Маюскул у грецькій палеографії

Маюскул у латинській палеографії

МЕДІЙ / МЕДІАЛЬНИЙ СТАН (грец. ἡ μέση, лат. *medium*) – один із різновидів *стану* дієслова в *давньогрец. мові*. М. позначає дію, яка тією чи іншою мірою безпосередньо чи опосередковано стосується суб'єкта. Розрізняють 1) М. зворотний, який може бути: а) безпосередньо зворотний М. (грец. ἡ εὐθεῖα μέση, лат. *medium directum*), який вказує на те, що суб'єкт дії є одночасно її об'єктом; напр., λούομαι "митися", γυμνάζομαι "тренуватися", ὀπλίζομαι "споряджатися"; б) опосередковано зворотний М. (грец. ἡ περιποιητικὸς μέση, лат. *medium commodi*), який означає, що суб'єкт виконує дію для себе або в своїх інтересах; напр., φυλάττομαι "зберігати (для себе)", πορίζομαι "постачати (для себе)"; 2) М. взаємності (грец. ἡ ἀλλοπαθῆς μέση, лат. *medium reciprosum*), який виражає дію, в якій беруть участь два або більше суб'єкти; напр., μάχομαι "боротися"; 3) М. динамічний (грец. ἡ δυναμικὴ μέση, лат. *medium dynamicum*), який вказує на активну участь суб'єкта у дії: суб'єкт виконує дію з більшим напруженням, докладаючи більше зусиль; має певний стилістичний відтінок, оскільки його значення не відрізняється від значення цього дієслова в *активі*; напр., πέλω і πέλομαι "рухатися"; ἀποφαίνω і ἀποφαίνομαι "заявляти". Дієслова, які мають лише медіальні граматичні форми при відносно активному значенні, називаються медіально *відкладними* (депонентними) (грец. τὰ μέσα ἀποθετικά, лат. *deponentia media*, DM); напр., αἰτιάομαι "звинувачувати", ἐργάζομαι "працювати", λωβάομαι "ображати". Деякі дієслова мають М. *футура* з активним значенням; напр., ᾄδω "співати" – ᾄσομαι "співатиму", κλέπτω "красти" – κλέψομαι "крастиму". О.Л.-П.

МЕЙЄ (франц. Meillet) Антуан (1866–1936) – франц. мовознавець, компаративіст, індоевропеїст. Член Академії написів і художньої літератури, член-кор. Петербурзької АН, секретар Празького лінгвістичного гуртка. Учнями М. були *Бенвеніст*, *Ерну*, *Л. Щерба*, *Курилович* та ін. Науковий спадок М. – 24 монографії та бл. 540 статей. М. відомий як блискучий знавець славістики, іраністики, арменістики,

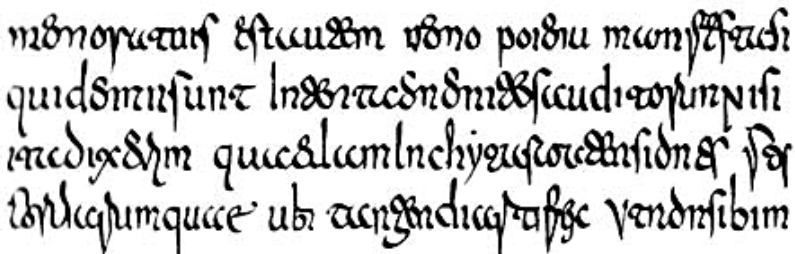
давньогрец., лат. мов та їх діалектів і різновидів, албанської мови, а також низки неіндоєвропейських мов. Найповніше концепція М. з питань *порівняльно-історичного мовознавства* викладена в праці "Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes" (1903), характерними рисами якої є заперечення об'єктивної можливості точної реконструкції *праіндоєвропейської мови* та прагнення зіставляти та порівнювати не окремі факти мов, а цілі мовні системи. М. вважав, що *праіндоєвропейська мова* була мовою флективного типу з дво- та трискладовою структурою типового слова та складною і розвиненою системою словозміни. Історія розвитку *індоєвропейських мов* з мови-основи характеризувалася, на думку М., процесами диференціації та уніфікації її *діалектів*. М. надавав великого значення дослідженню "неправильних" форм у мові (напр., дієвідмінювання "бути": санскрит. *asmi, santi*; грец. *εἰμί, ἐστί, εἰσίν(v)*, лат. *sum, est, sunt*, франц. *il est, ils sont* тощо). Важливими для *класичної філології* є праці М., присвячені *історії давньогрец. та лат. мов*: "Aperçu d'une histoire de la langue grecque" (1913), "Les origines indo-européennes des mètres grecs" (1923), "Esquisse d'une histoire de la langue latine" (1928), "Dictionnaire étymologique de la langue latine" (1932). Інші роботи М.: "Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique" (1903), "Les dialectes indo-européens" (1908), "Les langues dans l'Europe nouvelle" (1918), "Linguistique historique et linguistique générale" (1921), "La méthode comparative en linguistique historique" (1928) та ін. Н.Р.

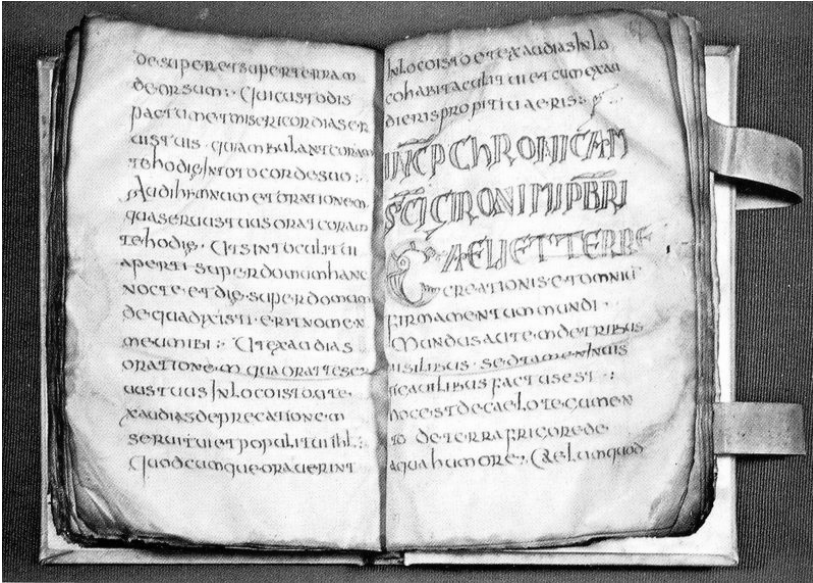
МЕЛАНХТОН (нім. Melanchthon) Филип (1497–1560) – основоположник нім. гуманістичної класичної освіти, прозваний "Praeceptor Germaniae" ("Учитель Німеччини"). 1526 р. склав компілятивну, елементарну популярно-дидактичного характеру лат. *граматику* ("Grammatica Philippi Melancthonis Latina"), в якій відродив значно спрощений староримський граматичний канон. Вона стала однією з

найвідоміших пам'яток теоретико-лінгвістичної думки нім. (й загалом усього європейського) *Відродження*, будучи пристосованою відповідно до шкільних потреб і завдань, маючи поширення навіть у країнах греко-православного кола. С. Л.

МЕРОВІНЗЬКЕ ПИСЬМО – письмо *кодексів* і документів, написаних у Галлії в VI–VIII ст. Умовність терміна М.п. полягає в тому, що ним позначається не тип конкретного письма (напр., *ірландське*) і навіть не група більш-менш однорідних різновидів письма (напр., *північноіталійське*), а велика кількість різноманітних за своїм характером типів письма. В Пн. Галлії було зосереджено найбільша кількість великих монастирів; в їх бібліотеках, поряд з *кодексами*, виготовленими у власних *скрипторіях*, знаходилося чимало рукописів з Італії, Іспанії, Англії. Все це сприяло тому, що саме ця область стала в VI–VIII ст. центром книгописання, де схрещувалися найрізноманітніші впливи в галузі писемності: античне письмо, острівне письмо, іспанське письмо, північноіталійське тощо. Внаслідок цього й продукція майже кожного з великих *скрипторій* була різноманітною; окремі варіанти того чи іншого типу письма змінювали один одного або існували одночасно. Однак це різноманіття не зводилося до простого наслідування зразків.

Наявність численних впливів призводило до різноманітності шляхів, за якими розвивалося письмо в різних *скрипторіях*, але разом з тим саме їх інтенсивна діяльність і привела до створення *каролінгського мінускула*, що мало величезне значення для лат. письма в цілому. О.Л.

Кодекс меровінзьким письмом VII ст.

МЕРТВА МОВА – мова, яка вийшла зі щоденного вжитку або внаслідок зникнення її носіїв, або внаслідок їх етно-мовної *асиміляції* (напр., *лат. мова*); також терміном М. м. називаються архаїчні форми живих мов (напр., *давньогрец. мова*). М. м. часто зберігається в живому використанні як мова релігійного культу, будучи витісненою з інших сфер спілкування (напр., *лат. мова* в римо-католицькій церкві, старослов'янська в православній церкві). Найважливішою проблемою при вивченні більшості М. м. є її *реконструкція*, яка зазвичай ґрунтується на відносно невеликій вибірці текстів, яка, на відміну від мовного матеріалу живих мов, ніколи не дає повного набору всіх словоформ і їх можливих сполучень. Найважчим, як правило, виявляється відтворення вимови. Для М. м., у яких існують споріднені їм живі мови, відбудова внутрішньої структури здійснюється за допомогою методу *порівняльно-історичного мовознавства*. Н.Р.

МЕСАПЬСЬКА МОВА – індоєвропейська *мертва мова*, різновид *ілірійської мови*. Засвідчена в написах VI–I ст. до Р.Х.,

знайдених у пд.-сх. Італії, та декількома *глосами*. Тексти написів виконані *месапським письмом*, майже повністю ідентичним з грец. тарентським *алфавітом*. *Фонетика* М.м. характеризується зведенням трьох рядів індоєвропейських *голосних* [*a, *e, *o] до двох [e, a], наявністю п'яти *дифтонгів* [ai, ei, au, eu, ou], переходом індоєвропейських *придихових* [*bh, *dh, *gh] у дзвінкі проривні [b, d, g]. У *морфології* встановлено п'ять *відмінків* у системі іменника (називний, родовий, давальний, знахідний, інструментальний), форми *аориста*, *перфекта* та *оптатива*. *Синтаксис* частково реконструйований за текстами написів. Властиві дві синтаксичні моделі: 1) дієслово + іменник в *акузативі*; 2) іменник у *номінативі* + іменник у *генетиві* + дієслово. Переважна більшість *лексики* – власні назви та апелятиви. Л.О.

Λ λ	Β β	Γ γ	Δ δ	Ε ε	Ϝ ϝ	Ι ι	Η η	Θ θ	Ι ι	Κ κ	Λ λ
a	b	c	d	e	v	z	h	th	i	k	l
Μ μ	Ν ν	Ξ ξ	Ο ο	Ρ ρ	[Ϻ]	Φ φ	Ρ ρ	Σ σ	Τ τ	Χ χ	Ϡ ϡ
m	n	ξ	o	p	é	q	r	s	t	kh	

МЕСАПЬСЬКЕ ПИСЬМО – алфавітне письмо іллірійського племені месапів, майже повністю ідентичне з грец. тарентським *алфавітом*. М. п. використовувалося для передачі текстів *месапською мовою*, що належала до палеобалканської групи індоєвропейських мов. Збереглося бл. 350 написів, знайдених в пд.-сх. Італії, датованих VI ст. до Р.Х. – I ст. Л.О.

МЕТАТЕЗА (грец. ἡ μετάθεσις, лат. transpositio "перестановка") – у *давньогрец. мові* при збігові довгого і наступного короткого *голосних звуків* відбувається їх часокількісна зміна (metathesis quantitatis, ἀντιμεταχώρησις): ηο дає εω: πόλεως < *ποληος;

ηα змінюється на εα: βασιλέα < *βασιληα. У лат. мові М. – переставляння звуків у словах, зумовлене прагненням уникнути важких для вимови словосполучень; напр., *librorumque tuos, docte Menandre, sales* (Prop. Eleg. 3, 28) "сіль книг твоїх, мудрий Менандре". Л.З., В.М.

МЕТАФОРА (грец. ἡ μεταφορά, лат. *translatio* "перенесення") – стисле порівняння ознак і особливостей двох схожих явищ з метою розкриття суті одного з них та досягнення певного естетичного ефекту мовлення. Одна істота може порівнюватися з іншою істотою або неістотою, а неістота – з іншою неістотою або істотою, родове поняття з видовим або навпаки; напр., οὗτος δ' Αἴας ἐστὶ πέλωριος ἔρκος Ἀχαιῶν (Hom. Il. 3, 229) "цей велетень Еант – оплот ахейців"; τὸν δ' ἄχεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα "чорна хмара печалі його окрила" (Hom. Od. 24, 315); νηὺς δέ μοι ἦδ' ἔστηκεν ἐπ' ἀγροῦ νόσφι πόλης. (Hom. Od. 1, 185) "свій корабель я близ поля далеко від міста поставив"; *effrenata audacia* (C. Or. 1, 1) "рознуздана зухвалість"; *notat et designat oculis* (C. Or. 1, 2) "помічає і визначає очима"; *luce sunt clariora nobis tua consilia omnia* (C. Or. 5, 12) "вдень всі твої рішення для нас ясніші". А.П., В.М.

МЕТОНИМІЯ (грец. ἡ μετωνῶμία, лат. *denominatio* "перейменування") – метафоричний *τροπ*, основу якого складає заміна одних назв іншими на ґрунті асоціації за суміжністю їх значень. М. має такі різновиди: 1) ім'я творця чи власника вживається замість назви його твору чи речі; напр., σπλάγγχα δ' ἄρ' ἀμπεύραντες ὑλείρεχον Ἡφαίστοιο (Hom. Il. 2, 426) "середина була охоплена Гефестом (= вогнем)"; 2) назва вмісту чи складу замість речі або форми – замість змісту; напр., ἐνὶ δὲ σώματι πολλὰ σώματα συνήγαγεν ἀνδρῶν (Gorg. Hel. 4, 3–4) "вона одна (досл. одним тілом) поєднала (досл. тіла) батьох мужів"; 3) вживання замість назви предмета назви матеріалу, з якого він складається або виготовлений, родового поняття взамін видового; напр., ὅταν πολέμα σώματα [καὶ] πολέμιον ἐπὶ πολεμίοις ὀπλίσι κóσμον χαλκοῦ καὶ σιδήρου. (Gorg. Hel. 16, 1–2) "коли тіла воїнів і підготований до воєн бойовий порядок озброються

міддю і залізом". М. справляє враження мовлення "напростоць" і є стильовою рисою живої розмовної мови: *Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur* (Cs. V. G. 2, 6) "бельги беруть початок від кордонів Галлії"; *agrum Helvetium a Germanis dividit* (Cs. V. G. 2, 3) "поле відмежовувало гельветів від германців". А.П., В.М.

МЕТР (грец. μέτρον, лат. *metrum* "розмір") – спосіб звукової організації *вірша*; розмір, для утворення якого потрібні дві двоскладові *стопи*; три- і чотирискладові *стопи* утворюють водночас *стону* і М.; напр., $\hat{A}-\hat{A}$ – 1ja (ямбічний монометр), $\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}$ – 3 ja (ямбічний триметр), $-\hat{A}\hat{A}$ 1da (дактилічний монометр), $-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}$ 3da (дактилічний триметр). Диметр – *вірш*, який складається з чотирьох двоскладових *стоп* або з двох три-/чотирискладових *стоп*; напр., $\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}$ – (2ja), $-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}$ (2da). Триметр – *вірш*, який складається з шести двоскладових *стоп* або з трьох три-/чотирискладових *стоп*; напр., $\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}$ – (3ja), $-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}$ (3da). Тетраметр – *вірш*, який складається з восьми двоскладових *стоп* або з чотирьох три-/чотири- складових *стоп*; напр., $\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}$ – (4ja), $-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}$ (4da). Пентаметр – *вірш*, який складається з десяти двоскладових *стоп* або з п'яти три-/чотири- складових *стоп*; напр., $\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}$ – (5ja), $-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}$ (5da). Гекзаметр – *вірш*, який складається з дванадцяти двоскладових *стоп* або з шести три-/чотирискладових *стоп*; напр., $\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}/\hat{A}-\hat{A}$ – (6ja), $-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}/-\hat{A}\hat{A}$ (6da). В.Ш.

МЕТРИКА АНТИЧНА (грец. ἡ μετρικὴ τέχνη, лат. *ars metrica*) – система будови поетичних текстів у давньогрец. літературі, яка була перейнята згодом і давньорим. поетами. М. а. базується на квантитативній системі побудови *вірша* та музичному *наголосові*, їй властиве ритмічне чергування довгих і коротких *складів*, що повторюються у *вірші*. Найменшою одиницею міри у *вірші* є *мора* (*μοῦρα*, *χρόνος πρώτος*) – час, потрібний для вимови одного короткого *складу* (відповідно, довгий *склад* був двоморним і вимовлявся удвічі довше, ніж короткий). Першу письмову працю з М. а. традиція приписує

афінянину Дамону (сер. V ст. до Р.Х.). Геліодор Александрійський написав твір "Περὶ μέτρων", у якому вперше розвинув теорію про самодостатність об'єкта вивчення М. а. Повністю збережена праця з М. а., яка дійшла до наших днів, – "Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων καὶ ποιημάτων", укладена *Гефестіоном Александрійським* у II ст. у 48 кн. У Римі теорією М.а. займався *Цесій Басс* (I ст.), який написав твір "De metris", що зберігся фрагментарно. У III ст. *Теренцій Мавр* написав три трактати: "De litteris", "De syllabis", "De metris", які збереглися 7-тт. вид. Р. Кейля "Grammatici Latini" (1857–1880). Серед пізніших дослідників М. а. не було одностайності в поглядах на предмет цієї науки: одні, за *Варроном* і *Бассом*, розглядали її як розділ граматичної науки (*Теренцій Мавр*, *Сацердот*, *Вікторин*, *Діомед*), інші, за *Геліодором*, підтримували ідею оригінальності метричних законів. До останніх належали більшість грец. авторів римської та візантійської доби: Аристид Квінтіліан, фундаментальний твір якого "Περὶ μουσικῆς", – джерело більшої частини наших знань з ритміки і музики; неоплатонік Лонгін (III ст.), який продовжив дослідження *Гефестіона*. У візантійські часи брати Ісаак та Іоан Цеци (XII ст.) написали віршовані праці з М.а. Паралельно з вивченням відокремленої від *граматики* М., від музики відділилася і теорія ритміки. Відомі в цій галузі праці *Діонісія Галікарнаського* (I–II ст.) "Μουσική ἱστορία" в 36-ти кн. і "Ῥυθμικὰ ὑπομνήματα" в 24-х, Михайла Пселла (XI ст.) "Προλαμβάνόμενα εἰς τὴν ῥυθμικὴν ἐπιστήμην", у якій він помістив фрагменти праці Аристоксена та розвинув його ідеї. Серед дослідників М. XIX–XXI ст. варто виділити таких: Wolfgang Joseph Emmerig "Anleitung zur lateinischen Verskunst" (1825), Wilhelm Christ "Metrik der Griechen und Römer" (1874), Richard Volkmann "Rhetorik und Metrik der Griechen und Römer" (1901), Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff "Griechische Verskunst" (1921), Friedrich Crusius "Römische Metrik. Eine Einführung" (1967), Hans Dexler "Einführung in die römische Metrik" (1974), Sandro Boldrini "Prosodie und Metrik der Römer" (1999), Christian Lehmann "La structure de la syllabe latine" (2002), Christian Zgoll "Römische Prosodie und Metrik" (2012). В.ІІІ.

МИНУЛИЙ ЧАС, див. ІМПЕРФЕКТ, АОРИСТ, ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ

МІКЕНОЛОГІЯ (за назвою Мікен – одного з центрів Крито-мікенської культури) – синтез археології, філології та історії у вивченні Крито-мікенської культури. Філологічна складова М. – дослідження *мікенського діалекту давньогрец. мови*, представленого *лінійним письмом Б*. Основоположником М. вважається Г.Шліман (1822–1890). Внесок у розвиток М. зробили А.Еванс, Б.Грозний, *Георгієв*, А.Кобер, *Вентріс*, Дж. Чедвік, *Лур'є*, Г. Нойман, А. Хойбек та ін. Л.З.

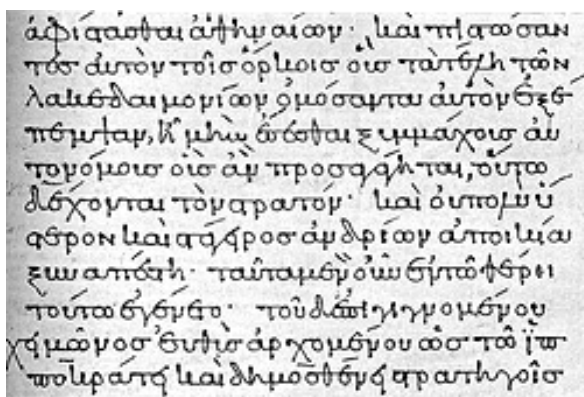
МІКЕНСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення о-ва Крит, Пелопоннесу (Пілос, Мікени, Тиринф, Фіви) періоду мінойської, або крито-мікенської культури 3–2 тис. до Р.Х. Найдавніші грец. писемні пам'ятки представлені *лінійним письмом Б* (1450–1200 рр. до Р.Х.), яке містить понад 90 *силабограм*, знахідками в Кноссі на Криті (понад 3000 табличок), в Мікенах, Пілосі (1400 табличок), Фівах, Тиринфі. В 1952 р. ці написи вдалося дешифрувати англ. *Вентрісу*. *Лінійне письмо Б*, яке ще називають мікенським, використовувало одні й ті ж графеми для позначення дзвінких, глухих та *придихових приголосних*. Не було різниці в написанні довгих і коротких *голосних*, не позначалася *ι* в *дифтонгах*; усі *склади* були відкритими. Напр., запис *te mi*г тлумачитися як *δε, τε, θε, δη, τη, θη, δει, τει, θει, δι, τι, θι*; *te-o* = *θεός / θεοί*; *te-ke* = *θήκη*, *pa-te* = *πατήρ*, *ro-me* = *ποιμήν*, *e-ke* = *ἔχει*, *ki-to* = *χιτών*, *ka-ke-u* = *χαλκεύς*. *Сонанти* *λ, ρ* передавалися через *g*: *me-gi* = *μέλι*. Не позначалися геміновані приголосні : *a-ke-ro* = *ἄγγελος / ἄγγελοι*. *Сонорний* або *s* у сполученні з наступним *приголосним* не позначалися: *pa-ta* = *πάντα*, *e-ko-si* = *ἔχουσι*, *a-pi* = *ἀμφί*, *ka-ko* = *χαλκός*. І навпаки, спостерігався плеоназм *голосних* на стикові *приголосних*: *a-ko-ro* = *ἀγρός*, *ti-gi-ro* = *τίριος*, *ku-ru-so* = *χρυσός*. Губно-піднебінні *приголосні* позначалися *g*: *ge* = *τε*, *ge-ro-me-no* = *τελόμενος / πελόμενος*. У крито-мікенському складовому письмі не позначалися кінцеві *приголосні*, а групи приголосних в середині слова позначалися за "сингармонічним" принципом: *ko-no-so* = *Κνωσσός*, *a-mi-ni-so* = *Ἄμινοσ*, *ru-ki-to* = *Λύκτος*

(l та r не розрізнялися), ko-wo = ном. sg. ko/rFoj "юнак", асс. ko/rFon, ном. pl. ko/rFoi (*сонорні*, що закінчували *склад*, також не позначалися). Така недосконала система звукового письма не могла використовуватися ані для монументальних написів, ані для запису офіційних і художніх текстів. Утім, на ґрунті непрямих реконструкцій (за матеріалами пізніших часів) можна припускати, що основи норм літературної *давньогрец. мови* (в тому числі поетичного мовлення) почали формуватись у крито-мікенську (ахейську) добу. Л.З.

МІНОЇСТИКА (від імені міфічного правителя Криту – царя Міноса) – синтез археології, філології та історії у вивченні догрецької культури о. Крит. Філологічна складова М. – дослідження різновидів *крито-мікенського письма*: ієрогліфічного письма А (XXI–XIX ст. до Р.Х.), ієрогліфічного письма Б (XIX–XVII ст. до Р.Х.), *лінійного письма А* (XIX–XVI ст. до Р.Х.) т. зв. мінойською мовою, а також *кіпро-мінойського письма*. Гіпотетично, мінойською мовою зроблений напис на *Фестському диску*. Внесок у розвиток М. зробили *Бартошек, Вентріс, Дж. Чедвік, Лур'є, А. Молчанов, Дж. Пульзе* Карателлі та ін. Л.З.

МІНУСКУЛ (лат. minusculus "маленький, трішки менший") – мінускульне письмо (minuscula scriptura) – античне, а також середньовічне лат. і грец. (у т. ч. візантійське) письмо, написане малими літерами, тобто М., на відміну від *маюскулів*. Порівняно з *унціалом*, М. був більш компактним, що мало неабияке значення для роботи з дорогим матеріалом для письма, як от *пергамент*. Окрім того, використання М., який дозволяв скорочене написання слів за допомогою *лігатур* і *скорочень* (*аббревіатур*), підвищувало швидкість роботи переписувачів. Вважається, що М. розвинувся з *курсиву*, котрий в свою чергу пішов від *унціалів*. У грец. письмі цей розвиток проходив дуже повільно (майже тис. років), лише в IX ст. М. набуває класичних форм. Рукописи, писані грец. М., в науці поділено на декілька категорій. Рукописи класичного періоду М. (IX ст. – 1-ша пол. X ст.) мають назву *codices vetustissimi*. Це час розквіту т. зв. "чистого" М. письма (в різних *скрипторіях* сформувалися свої типи М.: стиль Миколая, стиль рукописів філософської колекції, діамантовий М., або стиль Отців Церкви,

італо-грецький стиль, стиль bouletée). Проте період "чистого" М. (без вкраплення унциальних форм) тривав недовго, й уже в кін. IX ст. починають проникати унциальні форми літер; до кінця X ст. простежуються альтернативні форми усіх літер і, водночас, змінюється графіка М. З пол. X ст. до пол. XIII ст. рукописи носять назву *codices vetusti* (типи М. цього періоду: перлинний, en as de pique, стиль епсильон прямокутний та округлий, стиль Євстафія, стиль Отранто, росанський стиль, мессинський стиль, стиль Реджоді-Калабрія). Манускрипти обох перших часових груп написані на *пергаменті*. З пол. XIII ст. і до пол. XV ст. рукописи називалися *codices recentiores* (типи М. цього періоду: стиль Fettaugenmode, стиль бета-гамма, каліграфічні стилі Плануда, Триклінія, Метохіта, Галісіота, *скрипторію* Феодори Раулени). В XIV ст. вчені часто самі (а не професійні переписувачі) переписували класичні твори для себе, з великою кількістю *скорочень* і *лігатур*. У цей період М. сильно змінюються, як самі літери, так і знаки *скорочення*, письмо стає сильно "пов'язаним", навіть *наголоси* часто пишуться за один прийом з літерою. Хоча традиції М. колишніх часів зберіглися і в XIII–XVI ст. в рукописах т. зв. *codices novelli*, але це письмо має вже наслідувальний характер. Після підкорення Візантії чимало грец. каліграфів переїхали до Італії, привізши з собою два основних тогочасних типи письма. Це книжкове *гуманістичне письмо*, каліграфія якого лягла в основу перших грец. Типографських шрифтів, та доволі консервативне літургійне письмо.

Грецький мінукул X ст.

Грецький мінукул XV ст.

На основі лат. *alfavitu* визначають *каролінзький М.* (кін. VIII–XII ст.); *готичний М.*: ранній (кін. XI–XIII ст.), власне готичний (XIV ст.), пізній (XVI ст.); т.зв. *острівний М.* (VIII–XII ст.), поширений на англо-ірландських територіях, *вестготський М.*, який з VIII ст. вживається на Піренейському півострові, у X ст. вживається замість *каролінзького М.*, а з XII ст. входить до широкого вжитку. З XIII ст. у лат. письмі починають вживати *маюскул* і *М.* з різною функцією. Л.З., Н.К.

МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК, див. ЛОКАТИВ

МОВА БОГІВ – в уявленні стародавніх особливо значущі, сакральні слова, якими володіють боги та які мають магічну владу над речами. Напр., у анатолійських хетів було дві мови: для світського вжитку і для храмового. У давньоіндійській спільноті спеціальне зацікавлення вивченням мови з'явилося в зв'язку з її магічною інтерпретацією. Глибоке переконання служителів релігійного культу – брахманів – в магічній силі мови священних текстів, Вед, зумовило прагнення зберегти їхню первісну формально-семантичну чистоту, яка починала втрачатися. Стародавні єгиптяни свої ієрогліфи називали *mdw-ntr* "М. б.", приписуючи їхнє походження богу Анубісу, а фінікійці вважали, що їм писемність подарував бог Тауту. В архаїчних

пам'ятках як *індоєвропейських*, так і неіндоєвропейських мов М. б. протиставляється мові людей, слова якої не здатні виразити істинну природу речей (прагнення пізнати істинну природу речей підштовхнуло грец. мислителів до тлумачення їхніх назв – *етимології*). Так, у гомерівському епосі неодноразово говориться про предмети, що мають дві назви – одна належить М. б., інша – мові людей; напр., ὄν Ξάνθον καλέουσι θεοί, ἄνδρες δὲ Σκάμανδρον (Ном. II., 20, 71) "Ксантом богами його називають, а люди – Скамандром"; χαλκίδα κικλήσκουσι θεοί, ἄνδρες δὲ κύμινδιν (Ном. II., 14) "богами мідяним звать ковалем, а північним яструбом – люди". Про М.б. писав у XVIII ст. і видатний італ. філософ Джамбатиста Віко: в книзі "Principi di una scienza nuova d'intorno alia comune natura delle nazioni" він виділяє три періоди історії людської мови: М. б. (найглибша істина, недоступна людям), мова героїв (прояв мови в людському началі найдосконалішої реалізації), мова розуму (мова як характерна риса людини в масовому прояві). Н.Р.

МОВИ-КЕНТОМ (дн.-лат. centom, centum "сто") – індоєвропейські мови, які мають задньоязикові (або фарингальні) рефлекси (грецька, італо-кельтські, германські, *анатолійські*) мови, які мають передньоязикові (або середньоязикові) рефлекси (балто-слов'янські і албанська, вірменська, *арійські*, можливо, *агнео-кучанська*) умовно називаються *мовами-сатем* (авест. satəm *сто*); напр., грец. καρδία, лат. cor, дн.-ірл. cride, хет. ke-ir, гот. hairto, лит. širdis, вірм. sirt, ст.-слов. **сръдѣцѣ**. Іноді в *мовах-сатем* наявні, всупереч загальному правилу, задньоязикові рефлекси (грец. κέρω, τὸ κέρμα, ὁ κορμός, дн.-інд. kṛtāti, cárman, хет. karšmi, дн.-ірл. scar(a)im, лит. skiriù, прус. kėrmens, ст.-слов. **кръмя**). Л.З.

МОВИ-САТЕМ, див. **МОВИ-КЕНТОМ**.

МОДИСТИ (лат. Modistae) – представники пізньосередньовічного етапу в розвитку лат. граматичного вчення, розвинутого в струнку й "універсальну" логіко-граматичну теорію на основі "універсальної" *латини*. Найширше розповсюдження ідей модистів (назва походить від їхнього базового терміна – modus

significandi "спосіб позначення") припадає на останні десятиріччя XIII – I-шу пол. XIV ст. і локалізується переважно в Паризькому ун-ті (Мартін Данський, Сігерій із Куртре, Мішель із Марбе, Фома Ерфуртський та ін.). Ними мова визначається насамперед як інструмент пізнання, який дозволяє відкрити "приховану реальність" світу, вибудовується чітко організована структура мовної системи, взаємодіюча з людським мисленням. Кожна річ (res) сама по собі має власний спосіб буття (modus essendi "рівень існування"), має властивість людського усвідомлення (modus intellegendi "рівень сприйняття"), стаючи словом (dictio) й частиною мови (pars orationis), спільність і відмінність між якими полягає в "способі позначення" (modus significandi – рівень мови). Цей узагальнений modus significandi вичленовується на основі властивостей речей, реальної дійсності, кажучи сучасною термінологією (за І. К. Кучеренком), "реального значення". Замість триєдиного критерію античних граматистів стосовно класифікації слів за *частинами мови* М. їх розподіляли тільки за характером вияву "способу позначення", здійснюючи поділ лише за однією ознакою, як того вимагають закони логіки (подібну класифікацію слів за *частинами мови* згодом чинили П. Ф. Фортунатов, І. І. Мещанінов, І. К. Кучеренко, які брали як істотну виключно одну-єдину ознаку – відповідно морфологічну, синтаксичну, семантичну). Імена в теорії М. позначають субстанцію, дієслова – акцію (притаманний "модус рухання" "modus movendi"), займенники – субстанцію без референції до якості. Ці різні modi significandi маніфестуються в мові граматичними категоріями. Важливою здогадкою М. було твердження про наявність лексичного значення в службових *частинах мови*, яким притаманний modus disponentis ("модус розташування"), до цього Аристотель заперечував існування лексичного значення в службових слів. У *синтаксисі* М. відійшли від формального опису сполучуваності в реченнях, що мало місце в античних *граматиках*, а подали логічну систематизацію синтаксичних конструкцій на основі транзитивного й інтранзитивного типу (сама ідея належить Аристотелю), описали *синтаксис* як систему відношень між одиницями безвідносно до їх лексичного значення (у XX ст. значних успіхів у цьому досяг Л. В. Щерба). У М. правильними

визнавалися словосполучення на зразок *sarra categorica* ("категорична шляпа"), що становить головну ознаку сучасного синтаксичного підходу до визначення словосполучення. Логічне спрямування граматичного вчення знайшло своє найяскравіше вираження в Раймонда Луллія (Raymond Lullius, 1235–1315/1325), відомого філософа і теолога, основоположника і класика каталанської літератури, поета-лірика, який пропонував на базі *лат. мови* створити універсальну філософську мову, структура якої мала б ґрунтуватися на механічному моделюванні логічного мислення (праця "Велике мистецтво", де Луллій висловлював також ідею логічної машини і робив спробу її реалізації). Філологічні досягнення М., оригінальні й сміливі ідеї яких доволі випереджали граматичну науку свого часу, лише в ХХ ст. стали повномасштабним набутком лінгвістики. С. Л.

МОЙРІД (грец. Μοῦρις) Елій – давньогрец. граматист, лексикограф (II ст.), один з аттикістів – граматистів, які займалися тлумаченням давньоаттичних виразів відповідниками з *койне*. Був автором "Αττικαὶ λέξεις" – більшою частиною збереженого словника форм та виразів *аттичного діалекту*. В словникових статтях лексикону подаються елліністичні паралелі, а також зауваги щодо правил вимови та особливостей семантики. Н.Р.

МОММЗЕН (нім. Mommsen) Теодор (1817–1903) – нім. історик, правознавець і політичний діяч. Почесний громадянин Рима, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури. Проф. ун-тів Лейпцига, Цюриха, Бреслау, Берліна. Досліджував римську історію: питання держави і права, лінгвістики, етнографії, нумізматики тощо. М. видав "Corpus iuris civilis" Юстиніана (1868–70) та дослідження з джерел римського права "Fontes iuris Romani antiqui" (1887), коментар деяких написів: Monumentum Ancyranum (1865), Commentarium ludorum saecularium. М. належать твори з *епіграфіки* "Die unteritalischen Dialekte" (1850),

"Inscriptiones regni Neapolitani latinae" (1852) та збірка лат. написів Швейцарії (1854). 1858 р. за ініціативи М. та за його редакцією починається друк найвідомішого і найповнішого зібрання лат. написів "*Corpus Inscriptionum Latinarum*". Усього вийшли 15 тт., одні з них були видані безпосередньо М., інші він просто переглянув, а їхню обробку було доручено його співробітникам. Найвизначнішою працею М. вважається фундаментальна "Римська історія" (т. 1–3, 1854–1857; т. 5, 1885), в якій автор обґрунтував і розвинув ідею "демократичної монархії" із сильною централізованою владою, вбачаючи її втілення в диктатурі Юлія Цезаря. С. Л., Н. К.

МОНОСУБ'ЄКТНІ КОНСТРУКЦІЇ – речення з одним *підметом*; у них простий дієслівний *присудок* або дієсловозв'язка узгоджуються з *підметом* в числі й особі. Відхилення від цього правила в *давньогрец. мові*: 1) якщо *підмет* в одн. виражає збірне поняття або є топонімом, який метонімічно позначає жителів, то *присудок* нерідко ставиться в мн. Цей тип називається узгодженням за смислом (*σχήμα κατὰ οὐνεσις*): ἡ Ἑλλάς καὶ τῆς θαλάσσης μᾶλλον ἀντείχοντο (Th. 1, 13) "Греція (= греки) більше приділяла уваги морським справам"; 2) *підмет* у сер. *роді* мн. поєднується з дієслівною формою *присудка* в одн. (*σχήμα Ἀττικόν*, оскільки найчастіше трапляється в аттичних авторів): πάντα τὰ δίκαια καλὰ ἐστὶ (Pl. Alc. 115a) "усе справедливе – прекрасне"; 3) *підмет* у *двоїні* має при собі *присудок* у мн.: σφῶ νῦν διαλάττεσθε καὶ ζυμβαίνετε (Aristoph. Av. 1683) "ви обоє сьогодні примиряєтесь і сходитесь"; 4) *підмет*, виражений прикметником *пᾶς* "кожен" та займенниками *ἕκαστος* "кожен", *τις* "хтось", *οὐδεὶς* "ніхто" внаслідок свого узагальнюючого значення сполучається з *присудком* у мн.: τῶν ἑαυτοῦ ἕκαστος καὶ παίδων καὶ χρημάτων ἄρχουσι (Xen. An. 7, 7, 6) "кожен керує своїми слугами і статками"; 5) при *підметі* в мн., який має при собі *прикладку* з розділовим значенням, *присудок* узгоджується з *прикладкою*: αἱ τέχναι τὸ ἑαυτῆς ἑκάστη ἐργάζεται (Pl. R. 346d) "мистецтва – кожне: знати свою справу". Предикатив, виражений прикметником або *діеприкметником*, узгоджується з *підметом* у *роді*, *числі* й *відмінку*, проте часто іменна частина *присудка* стоїть у сер. *роді* в одн. (узгоджено з

словами κτήμα, χρέμα, πρᾶγμα, які маються на увазі) при *підметі* іншого *роду* і *числа*: ποιηρὸν (sc. χρέμα) ὁ σοκοφάντης (Dem. 18, 242) "донощик – зло (лиха річ)". У *лат. мові* простий дієслівний *присудок* також узгоджується з *підметом* в *числі* та *особі*. Відхилення від цього правила: 1) якщо *підмет* в одн. виражає збірне поняття (pars, copia, multitudo, turba) або є топонімом, який метонімічно позначає жителів, то *присудок* часто ставиться у мн.; таке узгодження *присудка* відбувається не з граматичною формою *підмета*, а з його значенням (constructio ad sententiam): affinium et amicorum pars ab Iugurtha in cruce acti, pars bestiis obiecti sunt (Sl. B. I. 2, 6) "частину родичів та друзів Югуртою було розіп'ято, частину кинули хижим звірям"; 2) якщо *підмет* вжитий у чол. чи жін. *роді* одн. або мн., то *прикметник* як іменна частина *присудка* іноді ставиться в сер. *роді* одн.: bonum liberi, miserum orbitas, bonum patria, miserum exsilium, bonum valetudo, miserum morbus, bonum integritas, corporis miserum debilitas, bonum incolumis acies, miserum caecitas (C. Fin. 5, 28, 84) "діти – добре, бездітність – зле, батьківщина – добре, вигнання – зле, здоров'я – добре, хвороба – зле, міцність тіла – добре, слабкість – зле, невражений зір – добре, сліпота – зле"; 3) при *підметі*, вираженому *інфінітивом* або цілим реченням, *прикметник-присудок* вживається в сер. *роді* одн.: dulce et decorum est pro patria mori "солодко і прекрасно померти за батьківщину"; 4) якщо при *підметові* є *прикладка*, то *присудок* узгоджується з нею: amicus et fidus Carthago a Scipione deleta est "друг і союзник Карфаген був знищений Сціпіоном"; 5) якщо *вказівний* або *відносний займенник* є *підметом*, то він узгоджується з іменною частиною *присудка* в *роді* та *числі*: haec mea culpa non est (Plaut. Epid. 591) "це не моя провина"; 6) *прикметник-присудок* у найвищому ступені, поєднуючись з *genetivus partitivus*, узгоджується з *підметом* у *роді*: elephas est omnium bestiarum maximus "слон – найбільший з усіх тварин"; 7) *присудок*, який має іменну частину, здебільшого узгоджується не з *підметом*, а з самою іменною частиною: unum erat omnia vulnus (O. Met. 15, 529) "все було однією раною". Л.З., В.Ш.

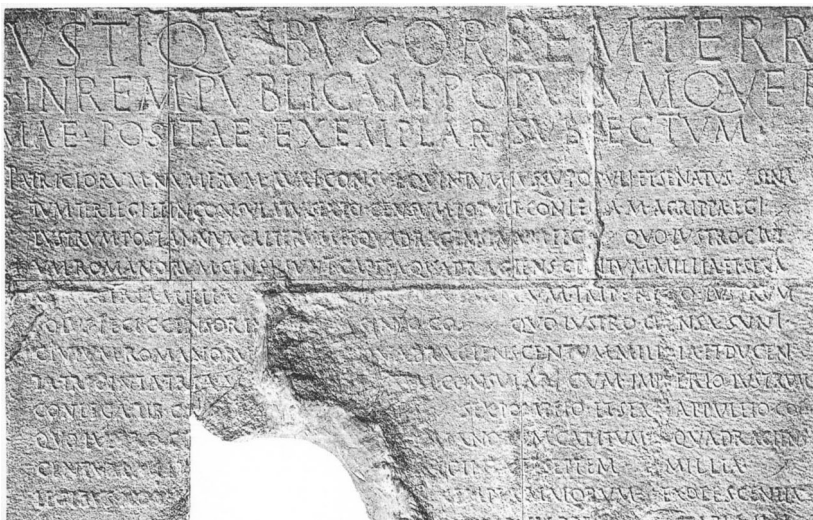
МОНОФТОНГІЗАЦІЯ – явище втрати власними *дифтонгами* вимови як цілісний подвійний звук. У *давньогрец.*

мові дифтонг *αι*, пройшовши проміжний етап з переважанням у вимові [e] та з редукацією *α*, наблизився у вимові до [ē], а із зникненням квантитативної різниці – до [e]: *αι* > *αιε* > *ē* > *e*. Написи V ст. до Р.Х. з Беотії та Коринфа: *Ἀέσχροῦνδας*, *Ἰθνανάεα*; в еолійському діалекті з III ст. до Р.Х. другий елемент дифтонга [j] повністю зникає, і в написах трапляються форми: *Ἰλκαος* = атт. *Ἰλκαίος*, *πάλαος* = атт. *παλαιός*; у Беотії після впровадження іонійського алфавіту дифтонг *αι* графічно передається через *η*, що підтверджує його звучання на зразок [ē]: *χῆηρε* = атт. *χαίρε*. Із сер. II ст. до Р.Х. в александрійській койне та малоазійських діалектах замість *αι* пишеться *ε* (κλέε = атт. κλαίε). У літературних аттичних текстах свідчення М. компонентів первісного дифтонга *αι* трапляються лише з II ст. Історичний процес розвитку грец. дифтонга *οι* пройшов чимало стадій: *οι* > *οε* > *ο̄* > *ü* > *i*. Цей дифтонг найшвидше почав спрощуватися в беотійському діалекті (V ст. до Р.Х.). III ст. до Р.Х. датується мішанина *οι* та *υ* у папірусах (*συν τους υγυς* = атт. *σὺν τοῖς υἰοῖς*, *Χυριλος* = атт. *Χοιρίλος*). Графічне співіснування *οι* та *υ* (ποίλη = атт. πύλη, *υκία* = атт. οἰκία тощо) тривало й у візантійські часи аж до X ст., коли відбулася остаточна ітацизація дифтонга *οι*. Приблизно на цей же час припадає й ітацизація голосних *η*, *υ* та дифтонга *ει*. Остаточний перехід до монофтонгічної вимови можна датувати VII ст. (за писемними свідченнями; напр., *πάρικι* = атт. *πάροικοι*). Найраніше розпочався процес М. дифтонгів *ει* [ei] та *ου* [ou]. Власний первинний дифтонг *ει* (τέιχος, εἶδος) вже з V ст. до Р.Х. збігається у вимові з вторинним дифтонгом *ει* (εἶμί, ποιείτε). У деяких діалектах (зокрема, в беотійському і аргоському) вже з V ст. до Р.Х. доволі швидко відбулася ітацизація вторинного дифтонга і перехід в голосний звук *ī*, в Атиці перехід *ει* > *ī* датується III–II ст. до Р.Х. Написи і папірусні тексти до I ст. цього періоду засвідчують хитання у графіці поміж *ει* та *ι* (ίς = атт. εἶς), що призводило і до гіперкорекції. Дифтонг *ου* в III–II ст. до Р.Х. перейшов у [ū], дифтонг *ευ* перетворився в сполуку [ew] в II–I ст. до Р.Х. (пізніше [ev] / [ef]). Л.З.

MONUMENTUM ADULITANUM – напис з описом походів і завоювань Птолемея III Евергета (247–221 рр. до Р.Х.) поблизу

міста Адуліс в Аксумському царстві. Напис був розміщений на мармуровому троні та базальтовій стелі, на якій стояла статуя царя в образі Гермеса. Скопійований у VI ст. александрійським купцем, згодом монахом на Синаї, Козьмою Індікопловом, та уміщений в описі його мандрівок у 12-титомній праці "Χριστιανικὴ τοπογραφία" (складає 88 т. у Patrologia Graeca). Це єдине свідчення про цю епіграфічну пам'ятку, оскільки до сьогодні М.А. не зберігся. Л.З.

MONUMENTUM ANCYRANUM (Анкірський монумент) – пам'ятник давньоримської архітектури та епіграфіки поч. I ст., напис-білінгва, вирізьблений на стінах храму Августа і Роми (кін. I ст. до Р.Х.), що знаходиться в провінції Галатія (Галац) на території міста Анкіра (сучасна Анкара, Туреччина). Після смерті Октавіана Августа в 14 р. на стінах храму була записана копія "Діань божественного Августа" (Res gestae divi Augusti) лат. (на внутрішніх стінах) та давньогрец. (на зовнішніх стінах) мовами. Згодом храм Августа і Роми був перетворений на мечеть. У Європі напис став відомим у 1555 р. завдяки австрійському дипломату О. де Бусбеку, послу імп. Фердинанда I до султана Сулеймана. М.А. виданий і пояснений Моммзенем і Т. Бергком. Н.К.

МОНФОКОН (франц. Montfaucon)

Бернар де (1655–1741) – франц. історик, філолог, член конгрегації мавристів, бенедиктинець. М. заклав основи грец. *палеографії* як науки. Базуючись на аналізі грец. рукописів, досліджував історію грец. письма з найдавніших часів до падіння Візантійської імперії. У 1708 р. видав фундаментальну працю "Palaeographia Graeca sive de ortu et progressu litterarum Graecarum et de variis omnium saeculorum scriptionis Graecae generibus: itemque de abbreviationibus de notis variorum atrium ac disciplinarum. Additis figures et schematibus ad fidem manuscriptorum codicum" (скор. "Palaeographia Graeca", де

вперше вжив термін *палеографія*. Ця праця М. не втратила значення і досьогодні. Уклав перший каталог відомих на той час рукописних колекцій. Автор праць з історії та археології. Інші праці: "Analecta graeca, sive varia opuscula graeca inedita" (1688), "S. Athanasii opera omnia" (1698), "Collectio nova patrum graecorum" (1706), "Bibliotheca Coisliniana, olim Segueriana" (1715), "Sancti patris nostri Ioannis Chrisostomi opera omnia" (1718–1738), "Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova" (2тт., 1739), "L'antiquité expliquée et représentée en figures" (15 тт., 1719–1724), "Les monuments de la monarchie française" (5 тт., 1729–1733). Л.З.

МОРА (грец. χρόνος πρῶτος, лат. mora, tempus primum) – одиниця вимірювання кількості *стопи*; найменша одиниця вимірювання часу у *вірші*. М. вважають одиницю часу, необхідну для вимови короткого *складу*; вимова довгого *складу* складає дві М. (напр., *ямб* має три М., *дактиль* – чотири М.). На основі рівної кількості разноскладових *стоп* виникає явище іпостаси, тобто заміни однієї *стопи* іншою; напр. *дактиль* (чотири М.) може бути замінений спондеєм (чотири М.).

МОРФОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ (грец. морφή "форма" і λόγος "слово, вчення") – сукупність ідей, положень та принципів, які описують морфологічну систему мови. М.т. почала формуватися

в надрах стародавніх мовознавчих традицій. Так, давньоінд. лінгвістами виділялося чотири *частини мови*: akhyata (слово, що позначає дію), pama (слово, що позначає предмет), upasarga (елемент, що вказує на відношення), pirāta (формальний елемент, що використовується у віршах). При дослідженні текстів увага зверталася на подібні за формою та звучанням слова, в результаті чого створювалися словозмінні та словотвірні парадигми. Потім, порівнюючи ці парадигми, виділяли корені, суфікси, флексії (усвідомлювалося навіть існування нульових морфем та внутрішніх флексій), застосовуючи принцип самскра – поділ слова на первинні елементи. В результаті аналізу та опису словозмінних парадигм було виділено сім *відмінків*, які, проте, в давньоінд. *граматиках* спеціальних назв не мали і позначалися номерами. Були детально описані й морфонологічні явища, які мають місце при словозміні та словотворенні. Метод аналізу слова за його морфемною структурою вперше застосований, очевидно, давньоінд. мовознавцями, використовується й досі. В *греко-римській мовознавчій традиції* було сформульовано основи традиційної класифікації *частин мови*, описана система граматичних категорій та значень (акциденцій), введено низку граматичних понять і термінів, хоча власне поняття морфеми було невідомим античній науці досить тривалий час. Розробку М. т. у грецькій лінгвістичній традиції пов'язують насамперед з дослідженнями стоїків, які розробляли вчення *про частини мови*, їх граматичні характеристики (*акциденції*), теорію *часів* дієслова тощо, та граматистів *Александрійської школи*, однією з визначних заслуг яких є розробка формальних аспектів *морфології давньогрец. мови* та впровадження і обґрунтування принципу *аналогії*. В римській лінгвістичній традиції питання *морфології* розроблялися в роботах *Варрона*, *Плінія Старшого*, *Квінтіліана*, *Палемона*, *Елія Доната*, *Амвросія Макробія*, *Прісціана* та ін. Вчення греко-римських мовознавців про *частини мови* було використано у *Середні віки* арабськими лінгвістами. Розробка власне поняття морфеми, зокрема кореня, є визначною заслугою арабської лінгвістичної традиції, яка ґрунтовно описала всі види морфем – як кореневих, так і афіксальних – та дослідила низку питань словотвору і словозміни. В епоху *Відродження* та *Просвітництва* в мовознавчій науці значно поглиблюються

знання про мови світу, усвідомлюється різноманітність останніх як у формальному, та і в змістовому плані, а завдяки активному створенню *граматик* для живих європейських мов удосконалюється на усталюється морфологічна терміносистема. Власне термін *морфологія* було введено в лінгвістичну науку в ХІХ ст. під впливом представників натуралістичного напрямку в мовознавстві, які широко застосовували біологічні терміни по відношенню до мовних явищ. Саме в ХІХ ст. в зв'язку з виникненням порівняльно-історичного методу в мовознавстві М.т. отримала найгрунтовнішу розробку – зіставлення парадигм словозміни великої кількості мов не лише доводило спорідненість останніх, але й пояснювало закономірності розвитку морфологічних форм, загальні закони і процеси, які обумовлюють їх подібності та відмінності. Надзвичайно важливою для розвитку М.т. була теорія аглютинації *Боппа*. В цей же час закладаються і підвалини морфологічної типології мов – одну з перших класифікацій мов за морфологічною будовою запропонували брати Фрідріх і Август-Вільгельм *Шлегелі*, які виділяли органічні, або флективні (синтетичні та аналітичні), афіксуєчі та аморфні мови. Усвідомлюючи надзвичайно велике різноманіття мовних структур, нім. філософ-лінгвіст *Гумбольдт* виділяв основні чотири їх типи: флективні, ізолюєчі (аморфні), аглютинуючі та інкорпоруєчі. Майже ті ж самі типи мов виділялися і в морфологічній класифікації мов А. Шлейхера, який визнавав флективність найвищим ступенем розвитку мовної будови. Залучення до дослідження великої кількості сучасних мов і діалектів представниками молодогограматичного напрямку розширило та поглибило М.т. Цінний вклад у розвиток М.т. зробили представники східнослов'янської граматичної традиції, зокрема надзвичайно важливими виявилися розробка питань граматичної семантики українського мовознавця О.О. Потєбні та вчення корифея московської лінгвістичної школи П.Ф. Фортунатова про граматичні класи слів і форму слова та його морфологічна класифікація мов. Термін морфема було введено представником казанської лінгвістичної школи І.О. Бодуеном де Куртене, який запропонував нові підходи до типологічного вивчення мов, розробляв принципи типологічної класифікації і, залучаючи до дослідження як споріднені, так і неспоріднені мови,

зробив цінні зауваги щодо типології елементів (морфем) слова в мовах різної структури. Морфологічні положення І. О. Бодуена де Куртене розвивалися в роботах його учнів – Миколи Крушевського та Василя Богородицького. В ХХ ст. М. т. розвивалася в рамках структуралістичної парадигми, зокрема в роботах представників Празької лінгвістичної школи, дескриптивної лінгвістики та Лондонської школи структуралізму. В ХХІ ст. М.т. розвивається як в рамках традиційних напрямків мовознавства – типологічного, *порівняльно-історичного*, зіставного тощо, – так і в нових напрямках та теоріях – теорії граматикизації, реалізаційно-інференційному напрямку, теорії парадигматичних функцій тощо. Н.Р.

МОРФОЛОГІЯ — розділ мовознавства, що вивчає будову слова залежно від морфем, з яких воно складається, форми словозміни (відмінювання слів за *числами*, *відмінками*, особами та ін.). При вивченні М. *класичних мов* необхідне чітке засвоєння основ змінюваних слів та формотворчих елементів – суфіксів та закінчень. Одним із найважливіших для М. є поняття *частин мови* – класів слів, котрі виділяються на основі спільності логіко-семантичних (поняттєвих), морфологічних і синтаксичних властивостей. І.Ш.

МУРАТОРІ (італ. Muratori) Лудовіко Антоніо (1672–1750) – італ. історик-ерудит, видавець документів з історії середньовічної Італії. Хранитель міланської *бібліотеки Амброзіани*, згодом головний бібліотекар і архівіст герцогів Моденських. Автор праць: "Rerum Italicarum Scriptores" (1723–51), до якої входять усі основні джерела середньовічної Італії (бл. 2200, з яких 2 тис. опубліковано вперше), "Annali d'Italia" (1744–49), де докладно викладена переважно політична історія Італії від I ст. до 1749 р., "Antiquitates Italicae medii aevi" (1738–42), яка присвячена історії закладів, звичаїв, побуту Італії V–XIII ст. М. належить також низка праць з *палеографії* та нумізматики, він є автором одного з найбільш повних видань лат. написів (бл. 15 тис.) "Novus thesaurus veterum inscriptionum" (1739–1742). Н.К.

НАБАТЕЙСЬКЕ ПИСЬМО – західно-семітське алфавітне *консонантне* письмо, яке виникло з *арамейського* письма, використовувалося в Набатеїському царстві (сучасна Йорданія та Синайський п-ів) у II ст. до Р.Х. – II ст. В.н.п. використовувалося багато *лігатур*. З Н.п. розвинувся арабський *алфавіт*. Збереглися написи на камені та монетах, більша частина яких зосереджена в Петрі, столиці Набатеїського царства. Л.О.

Набатеїське письмо

Набатеїський напис із Петри

Набатеїський напис із Хеджри, I ст. до Р.Х.

НАГОЛОС (грец. ἡ προσῳδία, лат. *acutus*) – у *давньогрец. мові* Н. був музичним, тобто характеризувався зміною тону наголошеного *голосного*. Н. був рухомим, тобто міг якісно та / або позиційно змінюватися залежно від словоформи (напр., ῥῆμα "слово" > ῥήματα "слова", δῆμος "народ" > δήμου "народу"; ἄνθρωπος "людина" > ἀνθρώπου "людини", εὑρηκα "я знайшов" > εὔρηκαμεν "ми знайшли"; ρίς "ніс" (*номінатив*) > ῥινός "носа" (*генетив*) > ῥῖνα "ніс" (*акузатив*); παιδεύω "виховую" > παίδευε "виховуй!"). В *аттичному діалекті* Н. визначався правилом трисилабії (грец. τρεῖς "три" і ἡ συλλαβή "склад"), тобто ставився на одному з трьох останніх *складів* слова. В сучасній вимові, замінюючи музичний Н. динамічним, ми не розрізняємо на слух три типи грец. Н.: 1) гострий (грец. ἡ προσῳδία ὀξεῖα, лат. *accentus acutus*) (графічне позначення ´; напр., βῆτραχος, φίλος, σοφός), 2) тупий (грец. ἡ προσῳδία βαρεῖα, лат. *accentus gravis*) (графічне позначення ; напр., τὰ ἄλλα, ἐπεὶ δὲ ἡσθῆνει, παρῶν ἐτύχχανε) та 3) огорнений (грец. ἡ προσῳδία περισπωμένη, лат. *accentus circumflexus*) (графічне позначення ~ або ^; напр., σῶμα, ῥεῦμα, καλῶς, τιμῶ). Знаком гострого Н. позначався висхідний тон, який міг мати короткий (одноморний) *голосний*, довгий (двоморний) *голосний* або *дифтонг*. Знаком огорненого Н. позначався переломлений тон (висхідний на першій *морі* та нисхідний на другій), який міг мати довгий (двоморний) *голосний* або *дифтонг*. Усі слова поділяються на такі, які мають обов'язковий Н., *проклітики* та *енклітики*. Залежно від місця та типу Н. усі слова поділяються на *окситони*, *парокситони*, *пропарокситони*, *периспомени*, *пропериспомени*. Усі слова, які мають Н. не на останньому *складі*, називаються *баритони* (грец. βαρύτονα "які низько звучать", лат. *barytona*). Гострий Н. може стояти на одному з трьох останніх *складів*, огорнений – на одному з двох останніх *складів*, тупий – лише на останньому *складі* слова. Гострий Н. може стояти на третьому, а огорнений – на другому *складі* з кінця лише у випадку, коли останній *склад* короткий (напр., πρόσωπον, δοῦλος); якщо ж останній *склад* подовжується, слово стає *парокситоном* (напр., πρόσωπον, δούλους). Огорнений Н. може стояти лише на довгих за природою *голосних* або *дифтонгах*. Якщо перший *склад* з кінця короткий, а другий довгий та наголошений, то Н. на ньому буде обов'язково огорнений (γλῶττᾶ, οἶκος). Гострий Н., який стоїть

на останньому складі слова, змінюється на тупий, якщо після слова не стоїть розділовий знак (напр., ἀδελφός "брат" – ἀδελφός λέγει "брат говорить", καλός "хороший" – καλός ἄνθρωπος "хороша людина"). Гострий Н. на останньому складі не змінюється на тупий, якщо після слова стоїть *енклітика*. Лише гострий Н. мають односкладові питальні займенники. Н. може виконувати смисло- або форморозрізняючу функцію: δῆμος "народ" – δημός "жир"; τρίχος "біг" – τροχός "колесо", δίκαια "справедлива", δίκαια "справедливі", οἴκοι "будинки" – οἴκοι "вдома". У дієслівних особових формах Н. рецесивний, тобто ставиться якомога далі від кінця слова (але є й винятки; напр., авгментовані форми, *контраговані дієслова*). В іменних формах Н. залишається на тому самому складі, що і в початковій формі, якщо це не суперечить правилам наголошення (винятками є односкладові іменники III *відміни*, форми з часо-кількісною заміною). Н. міг різнитися залежно від *діалекту*; для *еолійського діалекту* характерний рецесивний наголос; у *пізньоаттичному діалекті* Н. змінювався за *законом Вандрієса* (напр., ἔτοῖμος > ἔτοϊκος). Н. не позначається у словах, написаних *маюскулами* (напр., ΖΕΥΣ, ΘΕΟΣ). Із поступовим стиранням часо-кількісної різниці поміж *голосними звуками*, що розпочинається з III ст. до Р.Х., зникає підгрунтя музичної просодичної системи. Н. перетворюється на експіраторний і силовий. Відродили графіку музичної акцентуації *александрійські* граматики II–III ст., які ставили Н. у давніх літературних текстах, головним чином, у важких для смислорозрізнення випадках (напр., ποιῆσαι / ποιήσαι, νόμος / νομός тощо) для використання їх негреками (римлянами, єгиптянами), що вивчали грец. мову. Н. у *лат. мові* класичного періоду Н. був переважно музичним, тонічним, що виражалося в підвищенні тону при його вимові. На поч. V ст. Н. став силовим, експіраторним. З точки зору місця Н. *лат. мова* належить до мов з фіксованим *наголосом*. Місце Н. визначається такими правилами: а) у двоскладових словах Н. падає на другий *склад* з кінця слова (fā-ma, ví-a); б) у багатоскладових словах Н. падає на другий *склад* з кінця, якщо він довгий (hu-mā-nus, fru-men-tum); в) якщо другий (з кінця слова) *склад* короткий – Н. падає на третій *склад*, незалежно від того, довгий він чи короткий. О.Л.-П., І.Ш.

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК, див. НОМІНАТИВ

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК З НЕОЗНАЧЕНОЮ ФОРМОЮ ДІСЛОВА, див. НОМІНАТИВ З ІНФІНТИВОМ

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК ІЗ ДІСПРИКМЕТНИКОМ, див. НОМІНАТИВ ІЗ ДІСПРИКМЕТНИКОМ

НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК САМОСТІЙНИЙ, див. НОМІНАТИВ САМОСТІЙНИЙ

НАКАЗОВИЙ СПОСІБ, див. ІМПЕРАТИВ

НАПИС З ФЕРИ – зразок архаїчного алфавітного грец. письма на скелях о. Фери VIII–VII ст. до Р.Х., який ще дуже близький до фінікійського. А.П.

НАПИС НА ЧАШІ З ПТЕКУСИ створений північно-дорійським діалектом бл. 650/25 р. до Р.Х. [Π]οτεδά[ν]·Σιμίον μ' ἀνέθ(ε)κε Ποτεδάρον[ι | ρά]νακτι. Переклад: Посейдоне. Сіміон присвятив мене володарю Посейдону. А.П.

НАПИС НІКАНДРИ походить з Кікладського регіону Центр. Іонії. Текст написаний бл. 650 р. до Р.Х. *бустрофедоном* на найдавнішій грец. статуї жінки, яка була знайдена на о. Делос. У цьому алфавіті: 1) "h" все ще позначає важкий *прідих*; 2) ο відповідають /o/, /ō/ = ω або /ō/ = ου, οι = ω; 3) ε позначає /e/, /ē/ = η, /ē/ = ει, (4) ξσ ймовірно означає [χσ] = ξ. Напис: Νικάνδρη μ' ἀνέθεκεν ηεκηβόλοι ιοχεαίρηι, φόρη Δεινοδίκηο τῷ Ναξσίο, ἔξσοχος ἄλλον, Δεινομένεος δὲ κασιγνέτη, Φηράξσο δ' ἄλοχος ν[ῦν?]. Переклад: Мене присвятила далекосяжній стрілометательці Нікандра, дочка Дейнодіка з Наксосу, найвидатніша з-поміж інших жінок, сестра Дейнеомена, (нині?) дружина Фракса. А.П.

НАПИСИ АДМІНІСТРАТИВНІ – у грец. *епіграфіці* написи таких груп: результати підрахунків виборів урядовців (ἀπολογοσμοί); списки громадян (κατάλογοι πολιτῶν); податкові списки (φορολογικοὶ κατάλογοι); списки кораблів (ναυτικοὶ κατάλογοι);

перелік визначних державних справ (εὐρητέρια); межеві камені (ὄροι); списки ефебів (ἐφηβικὸὶ κατάλογοι). Останні були особливо розлогими, включали, окрім переліку юнаків, списки їхніх наставників і фізичних керівників, містили вказівки різноманітних обов'язків молоді військового, суспільного, а в елліністично-римські часи й освітнього характеру. *Лат. мовою див. актуарні написи.* Л.З.

НАПИСИ КУЛЬТОВІ – у грец. і лат. *епіграфіці* написи релігійної сфери. Оскільки релігія в *античності* пронизувала громадське і приватне життя, тому Н. к. значна кількість. Серед грец. та лат. Н. к. вирізняють законодавчі (ἱεροὶ νόμοι, *leges sacrae, vel religiosae*), устави служіння (κανόνες, *canones, vel regulae*), списки членів релігійної спільноти (ἱερατικὸὶ κατάλογοι, *catalogi sacerdotales, vel pontificales*), гімни (ᾠμοὶ, *hymni, vel carmina*), віщування (χρησμοί, *vaticinia*), знамення (θαύματα, *scaevae, vel monitus*), заклинання (ἀραί, *devotiones, vel defixiones*) тощо. Н. к. писалися також на предметах, які жертвувалися за обітницею, т. зв. *написи присвятні* (ἀναθήματα, *tituli sacri*) або через визнання своїх провин (προσκυήματα, *precēs*), на сувенірах із священних місць (ἐνθυμήματα, *memorialia*). Л.З., Н.К.

НАПИСИ ПРИСВЯТНІ (лат. *tituli sacri, vel dedicationes*) – написи, які засвідчують такі комунікативні дії, як: висловлення покори, а також прохання і подяки богам. Деякі з них містять ознаки інших жанрів. Присвята божеству може бути водночас подарунком деякій громаді, імператору тощо або виконувати вторинну комплементарну функцію. Структурними елементами типового Н.п. є: 1) ім'я божества в *датові*; 2) ім'я того, хто здійснює присвяту, в *номінативі* в кінці або на початку вислову; 3) позначення об'єкта посвяти в *акузативі*; 4) позначення процесу посвячення; 5) інформація про кошти, якими був сплачений об'єкт. А.П.

НАПИСИ УРОЧИСТІ (лат. *tituli honorarii*) – стислі, порівняно з *декретами*, написи, що уславлюють осіб, які зарекомендували себе як народні благодійники або виконавці визначних громадських обов'язків. Н.у. не мають формальної

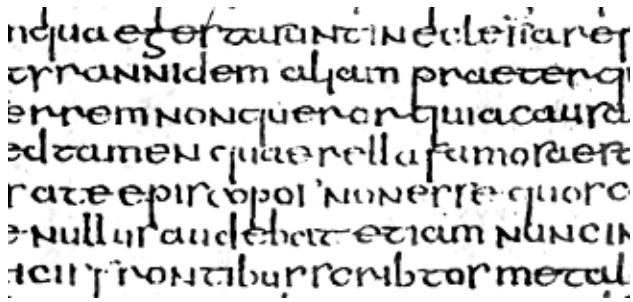
структури *декрету*, однак передбачають попереднє офіційне рішення. Н.у. включають досить широкий жанровий спектр текстів, присвячених ушануванню і винагородженню людей за певні заслуги: урочисті *декрети*, написи на постаментах та меморіальних дошках, урочисті написи з присвятою богам. Структурні елементи в типових У.н.: 1) ім'я бенефіціанта ставилося в *акузативі*; ім'я групи, яка здійснювала присвяту (напр., ὁ δῆμος, ἡ βουλή, οἱ φυλῆται), вживалося в *номінативі*; 2) дієслова на позначення дії вшанування, винагородження (ἀνέστησεν, ἔστησεν, ἀνέθηκεν, ἔθηκεν, ἐτίμησεν, καθιέρωσε, ἀνέστησεν); 3) причина похвали часто формулюється в підсумку. А.П.

НАПВІДКЛАДНІ ДІЄСЛОВА (лат. *verba semideponentia*)

– у лат. мові дієслова з неповною парадигмою, яким властиві деякі особливості формотворення *відкладних дієслів*. Н. д., подібно до *відкладних дієслів*, мають 3 *словникові форми* та 2 *основи*, але, на відміну від *відкладних дієслів*, словникові форми Н. д. можуть бути *активного* та *пасивного стану*. Більшість Н. д. утворюють форми системи *інфекта* в *активному стані*, а системи *перфекта* – в *пасивному* з активним значенням (напр., *gaudeo, gavisus sum, gaudere* 2 "радіти"; *confido, confisus sum, confidere* 3 "вірити"), але можливий варіант, коли від основи *перфекта* утворюються форми *активного стану*, а від основи *інфекта* – *пасивного стану* з активним значенням (напр., *revertor, reverti, reverti* 3 "повертатися"). О.М.

НАПВУНЦІАЛ (грец. ἡ ἡμικεφαλαιογραμμάτῃ γραφή, лат. *semi-* "напів" та лат. *uncialis* "унціальний") – у грец. *палеографії* дрібний *унціал*, який використовувався для *схолій*. У лат. *палеографії* Н. (*scriptura semiuncialis*) – спрощена форма *унціалу*, що виникла бл. VI ст. як симбіоз *унціалу* та римського *курсиву*. Через те, що до унціального письма почали все більше потрапляти елементи курсивного, в V ст. був порушений принцип розміщення букв рядка в межах двох ліній (саме це об'єднувало *унціал* з *капітальним письмом*) і *унціал* наблизився до рядкового *курсиву*. Якщо в *капітальному письмі* лише "хвостик" літери Q був виведений за нижню лінію, дещо порушуючи встановлену закономірність рядка, то в *курсиві* такі

"порушення" (подовжена форма букви S і інші) стають звичними. Н. перейняв усі ці нововведення – верхні і нижні подовження окремих букв (d, h, l, f, p, q) чітко виділялися своєрідністю форми написання серед інших літер рядка.

Розвиток Н. знаменував перехід від *маюскулів* до *мінускулів*, у якому простежується низка прообразів малих літер сучасного алфавіту (a, d, e, g, h тощо). Л.З., Н.К.

НАРОДНА ЛАТИНА (лат. *vulgus* "народ") – розмовна форма *лат. мови*. Зміст цього терміна ще й досі залишається дискусійним. Всі теорії та гіпотези з цього питання розподіляються на декілька груп: 1) визначення Н. л. як мови соціальних низів Риму (Діц, Г. Гребер, Шухардт, Е. Льофстедт, К. Гранджент), 2) визначення Н. л. як розмовної мови всього римського населення упродовж усього періоду існування *лат. мови* (Мейер-Любке, Г. Рольфс, Ф. Лот); 3) обмеження Н. л. як живої розмовної мови певними хронологічними межами (К. Баттісті); 4) визначення Н. л. як певної диференційованої мови, яка реконструюється з лат. джерел (М. Лейман); 5) визнання принципової відмінності між літературною і народною формами *лат. мови* аж до співіснування двох *лат. мов* (К. Зітль). На даний час більшість романістів поділяють таку точку зору, що Н. л. – це загальнорозмовна *лат. мова* в усі періоди її існування, з особливим урахуванням усіх тих інновацій, які з'явилися в пізній період її розвитку, та яка безпосередньо передувала періоду формування *романських мов*. Така точка зору отримала обґрунтування в працях багатьох

вчених (М. В. Сергієвський, К. Тальявіні, Г. Рейхенкрон, Г. Рольф та ін.). О.Л.

НЕДОСТАТНІ ДІЄСЛОВА (грец. τὰ ἑλλειπτικά ῥήματα, лат. *verba defectiva*) – дієслова, які мають неповну парадигму дієвідмінювання, оскільки не мають усіх видо-часових *основ*, характерних для регулярних дієслів. У *давньогрец. мові* серед них виокремлюють: 1) дієслова, які утворюють форми лише від *основи презенса*; напр., *νεάζω* "бути молодим" утворює форми лише *презенса*, *ῥομαί* "турбуватися", *στενάχω*, *στεναχίζω* "стогнати" та *πλήθω* "наповнювати" – *презенса* та *імперфекта*; сюди ж належать усі дієслова I класу II дієвідміни (крім *τίθημι* "класти", *δίδωμι* "давати", *ἵημι* "посилати", *ἵστημι* "ставити"); напр., *εἶμι* "бути" та *φημί* "говорити" утворюють форми лише *презенса*, *імперфекта* та *футура*, *εἶμι* "йти" – лише *презенса* та *футура*; 2) дієслова, які утворюють виключно або переважно форми від *основи перфекта*; напр., *κεῖμαι* "лежати" та *οἶδα* "знати" мають форми лише *перфекта* (зі значенням *презенса*), *плюсквамперфекта* (зі значенням *імперфекта*) та *футура*, а *κάθημαι* "сидіти", *ἔοικα* "бути схожим" та *εἶωθα* "мати звичку" – лише *перфекта* (зі значенням *презенса*) та *плюсквамперфекта* (зі значенням *імперфекта*); 3) дієслова, які утворюють лише окремі часові форми; напр., **πρήθω* "запалювати" вживається лише в *аористі*. О.Л.-П.

НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА, див. **ІНФІНІТИВ**

НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА, див. **ПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА**

НЕПРАВИЛЬНІ ДІЄСЛОВА (грец. τὰ ἀνόμαλα ῥήματα, лат. *verba irregularia*) – у *давньогрец. мові* у вузькому значенні – дієслова V-VIII класів I дієвідміни, спосіб утворення *основи презенса* яких відрізняється від способу творення *основи презенса* дієслів I-IV класів (т. зв. правильних дієслів): для багатьох Н. д. характерна наявність декількох дієслівних *основ* або їх *суплетивізм*; *основи* без певних правил (то одна, то інша) використовуються для утворення часових форм. Відмінювання Н. д. відбувається за зразком відповідних часових парадигм

правильних дієслів I–IV класів. У лат. мові до Н.п. належать volo, volui, velle "хотіти"; nolo, nolui, nolle "не хотіти"; malo, malui, malle "надавати перевагу"; fero, tuli, latum, ferre "нести"; fio, factus sum, fieri "траплятися"; eo, ii, itum, ire "іти"; edo, edi, esum (essum), ēre (esse) "їсти"; queo, quivi, quitum, quire "могти"; nequeo, quivi, quitum, quire "не могли". У більш широкому значенні під Н. д. розуміють групу дієслів, які мають неповну парадигму часових та / або особових форм; серед них виокремлюють *безособові дієслова та недостатні дієслова*. О.Л.-П., I.Ш.

НЕПРЯМА МОВА / ORATIO OBLIQUA вживається при дієсловах зі значенням відчувати та говорити (verba sentiendi et declarandi). У давньогрец. мові для передачі чужої мови встановлюють такі способи вираження *присудка*: 1) після головних часів керуючого дієслова без жодних змін зберігаються такі *способи і часи*, які були б у прямій мові (зміна можлива лише із суб'єктивних міркувань мовця): λέγει ὡς οὐδέν ἐστιν ἀδικώτερον φήμης (Aesch. 1, 125) "він каже, що немає нічого несправедливішого за погосл"; 2) якщо керуюче дієслово стоїть в історичному часі, то в Н. м. *індикатив* і *кон'юнктив* може замінюватись на *оптатив* відповідного часу (такий *оптатив* називається лат. optativus orationis obliquae, грец. εὐκτική τοῦ πλαγίου λόγου): οἱ Πλαταιεῖς ἐβουλεύοντο εἴτε κατακαύσωσι τοὺς Θηβαίους εἴτε ἄλλο τι χρήσονται (Th. 2, 4) "платейці радилися, чи їм підпалити фіванців чи вдатись до чогось іншого". При цьому *імперфект* та *плюсквамперфект*, оскільки вони не утворюють форм *оптатива*, можуть залишатись без змін або заступатись *оптативом презенса* чи *перфекта*: ἦκεν ἄγγελος λέγων ὅτι λελοιπῶς εἶη (= ἐλέλοιπει) Σύννεσις τὰ ἄκρα (Xen. An. 1, 3, 20) "прибув вісник, кажучи, що Сіеннесій залишив укріплення"; 3) *індикатив* історичних часів з ἄν (indicativus irrealis), як і *оптатив* з ἄν (optativus potentialis) у Н. м. залишається без змін: Κλεάνωρ ἀπεκρίνατο ὅτι πρόσθεν ἂν ἀποθάνοιεν ἢ τὰ ὄπλα παραδοίεν (= ἂν ἀποθάνοιμεν ἢ παραδοίμεν) (Xen. An. 2, 1, 10) "Клеанор відповів, що швидше помре, ніж складе зброю"; 4) при передачі Н. м. інфінітивними чи дієприкметниковими конструкціями утримується частка ἄν, коли вона стояла б при формах *присудка* в прямій мові: σκοπούμενος εὕρισκεν οὐδαμῶς ἄν

ἄλλως τοῦτο διαπραξάμενος (= διαπραξάιμην ἄν) (Is. 15, 7) "поглянувши, він збагнув, що я нічого іншого не міг би зробити"; 5) без змін залишається *умовний період* ірреального виду (*modus irrealis*); частка ἄν при *кон'юнктиві умовних періодів* евентуального, потенційного видів у Н. м. пропускається, коли цей *спосіб* замінюється на *оптатив* Н.м.: Αναξίβιος ἀπεκρίνατο ὅτι βουλεύσοιτο περὶ τῶν στρατιωτῶν ὃ, τι δύναιτο ἀγαθόν (= βουλεύσομαι...ὃ, τι ἄν δύνωμαι...) (Xen. An. 7, 1, 35) "Анаксибій відповів, що порадиться стосовно воїнів, що він міг би доброго (зробити)". У *лат. мові присудок* головного речення Н. м. може виражатись зворотом *акузатив з інфінітивом* (*accusativus cum infinitivo*) або *кон'юнктивом*. Якщо *присудок* головного речення прямої мови в *індикативі* і воно не питальне, то у Н. м. воно стає зворотом *accusativus cum infinitivo*: Cicero ad haec respondit: non esse consuetudinem populi Romani ullam accipere ab hoste armato condicionem (Cs. B.G. 5, 40) "Цицерон на це відповів, що не в звичаях у римського народу приймати умови від озброєного ворога". Якщо головне речення *прямої мови* було питальним та індикативним, то в Н. м. воно ставиться або в *акузативі з інфінітивом* (якщо питання відноситься до 1-ї чи 3-ї ос.) або *присудок* виражається формою *кон'юнктива* (якщо питання відноситься до 2-ї ос.): legati flentes ad genua consulis provolvuntur. Orant: Ne se in rebus tam trepidis deserat. Quo enim se, repulsos ab Romanis, ituros? (L. 34, 11, 5) (= quo ibimus) "легати, плачучи, кинулись до ніг консула і благають, щоб у небезпеці він не кидав їх. Куди вони, вигнані римлянами, повинні йти?" *Присудок* головного речення Н.м. вживається в *кон'юнктиві*, якщо головне речення *прямої мови* питальне, індикативне і відноситься до 2-ї ос.; якщо *присудок* головного речення прямої мови вживався в *кон'юнктиві* або в *імперативі*, то в Н. м. він набуває форми *кон'юнктива*, в *риторичних запитаннях*: Ariovistus Caesari respondit: se prius in Galliam venisse quam populum R. Quid sibi vellet? Cur in suas possessiones veniret? (Cs. B. G. 1, 44, 7) "Ариовіст відповів Цезарю, що він (Ариовіст) раніше до Галлії прибув, ніж римський народ. Що йому (Цезарю) треба? Чому він прийшов у його (Ариовіста) володіння?" cum duces undique vociferarentur: quid non ludibrium illud distraherent? (L. 25, 36, 9). "тоді вожді звідусіль закричали: чого їх вивели на це

посміховище?" *Присудок* підрядного речення в Н. м. вживається в *кон'юнктиві* за правилом *послідовності часів* (consecutio temporum). У керуючому реченні Н. м. *дієслово* переважно ставиться в історичному *часі*, тому praesens, imperfectum coniunctivi, perfectum coniunctivi prohibitivi головного речення прямої мови в Н. м. переходить в imperfectum coniunctivi. *Присудок* підрядного речення прямої мови, який вживався в praesens, imperfectum, futurum I indicativi, praesens et imperfectum coniunctivi в Н. м. переходить в imperfectum coniunctivi; perfectum, plusquamperfectum indicativi et coniunctivi, futurum II у Н. м. переходить в plusquamperfectum coniunctivi. Таким чином, imperfectum у Н. м. може означати теперішній, майбутній та минулий *час* недоконаного виду, а plusquamperfectum – минулий та майбутній *час* недоконаного виду. В Н. м. вживається *заперечення* ne: in his oratoribus illud animadvertendum est, posse esse summos, qui inter se sint dissimiles (С. Br. 56, 204) "відносно цих ораторів потрібно звернути увагу на те, що найкращими можуть бути ті, які між собою не є схожими". Якщо в прямій мові був займенник 1-ї ос., у Н. м. він стає зворотним *займенником* sui, sibi, se, а в *номінативі* ipse (meus, noster > suus). Якщо в прямій мові був займенник 2-ї ос., то в Н. м. він ставиться в 3-й ос. і виражається вказівними ille або is (tuus, vester > illius, illorum, eius, eorum): si (Ariovistus) furore impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? Aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? (Сс. В.Г. 1, 40, 4) "якщо Ариовіст, лютуючи, спричинив війну, чому ж вони вагаються? Або чому на його мужність або на його заповзятість не сподіваються?" Л.З., В.Ш.

НЕПРЯМЕ ПИТАННЯ / QUESTIO OBLIQUA – у *давньогрец. мові* Н. п. вводяться: 1) тими самими питальними займенниками й прислівниками, що і *прямі питання* (τίς, ποῦος, πόσος, πῶς, ποῦ тощо); 2) неозначено-відносними або непрямопитальними займенниками (ὅστις, ὅπολος, ὅπόσος, ὀπηλίκος, ὅπως, ὅπου, ὅποι, ὀπότε, ὀπη тощо); 3) питальними частками: одночленне непряме питання: εἰ чи, чи не; двочленне – πότερον...ἢ, εἰ...ἢ, εἴτε...εἴτε. У Н. п., залежних від головних *часів*, зберігаються *часи* і *способи* прямого питання: *індикатив* усіх *часів*: οἷσθα Εὐθύδημον ὀπόσοις ὀδόντας ἔχει; (Pl. Euthyd. 294c) "чи ти

знаєш, скільки зубів має Евтидем?"; *індикатив* історичних часів з *ἄν*: ἡδέως ἂν ὑμῶν πυθοίμην, τιν' ἂν γνώμην περὶ ἐμοῦ εἶχετε, εἰ μὴ ἐτριηράρχησα (Dem. 30, 67) "мені було б приємно довідатись від вас, яку думку ви про мене мали б, коли б я не очолив трієри"; *оптатив* з *ἄν* : ἤρουτο εἰ τύχοιεν ἂν εἰρήνης (Xen. Hell. 7, 4, 6) "вони запитали, чи досягли б вони миру"; *кон'юнктив* вагання, сумніву: ἐρωτᾷ ὁ Κρίτων πῶς με θάπτῃ (Pl. Phaed. 115d) "Крітон запитує, як мене поховати". Після історичних часів можлива заміна *індикатива* дійсності та *кон'юнктива* вагання на *оптатив* відповідного часу: Κύρος συγκαλέσας στρατηγούς συνεβουλεύετό τε πῶς τὴν μάχην ποιοῖτο (Xen. An.1, 7, 2) "Кір, скликавши стратегів, радився, як повести битву"; ἡ μήτηρ διηρώτα τὸν Κύρον πότερον βούλοιο μένειν ἢ ἀπιέναι (Xen. Cug. 2, 6) "мати запитала Кіра, хоче він залишитися чи піти". У *лат. мові* Н. п. містить переважно *кон'юнктив* за правилом *послідовності часів* (consecutio temporum); поєднується з головним реченням питально-відносними *займенниками* quis, qui "хто, що", *частками* не "чи не" або num (чи), ne, nonne "невже не", num "невже". Багаточленні Н. п. вводяться *частками* utrum...an; ne...an; -...an; -...ne; -...an non (nescne). В одночленних Н. п. an вживається переважно лише у виразах haud scio an, nescio an, dubito an не знаю, не...чи... Якщо *присудок прямого питання* стояв у *кон'юнктиві* (coniunctivus dubitativus або coniunctivus potentialis), то в Н. п. praesens coniunctivi переходить в imperfectum coniunctivi, коли в керуючому реченні стоїть історичний час: consultabam, utrum Romam proficisceretur, an Capuam teneret, an iret ad tres legiones Macedonicas (C. Att. 1, 41, 105) "він думав, чи йому іти до Риму, чи вирушати до Капуї, чи йти з трьома македонськими легіонами"; perturbantur, copiasne adversus hostem ducere, an castra defendere, an fuga salutem petere praestaret (Cs. V. G. 4, 14, 2) "вони розгубилися, що краще: чи війська проти ворога повести, чи табір захищати, чи шукати порятунку втечею?" Л.З., В.Ш.

НЕРОЗНАК Володимир Петрович (1939–2015) – рос. філолог, директор Центру мов Євразії, лауреат Державної премії РФ, засновник *палеобалканістики* (термін запровадив Н.). Займався вивченням *палеобалканських мов* (зокрема, *давньомакед.*,

фракійської і фригійської, писемність якої дешифрував) та палеобалканського субстрату, реконструкцією палеобалканської ономастики. Досліджував давньогрец. глоси, зокрема "Словника" Гесихія, венетську мову, грец. мову мікенського періоду. Основні праці: "Палеобалканские элементы в словаре Гесихия" (1970), "Фракийский язык. Источники и их интерпретация" (1970), "Малоазийские и палеобалканские ономастические изоглоссы" (1971), "Древнемакедонский и древнегреческий. Проблемы родства" (1976), "Палеобалканские языки" (1978), "Глоссы и их значение для истории и диалектологии" (1979), "Phrygian" (1985, співавт. Дьяконов І. М.), "Памятники древнейшей греческой письменности" (1988, співавт. Молчанов А. А., Шарипкін С.Я.), "Древнегреческая этимология в свете данных крито-микенских надписей" (1994). Л.З.

НИКІТСЬКИЙ (рос. Никитский)

Олександр Васильович (1859–1921) – філолог-епіграфіст, проф. Новоросійського, Юр'ївського та Московського ун-тів, акад. Російської АН. Основні праці: "Надписи из Зап. Локриды" (1884); "Надписи из Дельф" (1884); "Греческая эпиграфика" (1892); "Дельфийские эпиграфические этюды" (1895); "Тлиподем Артапатов Ликийский" (1895); "Исследования в области греческих надписей" (1901). С.Н.

НОВИЙ ЗАВІТ (грец. *ἡ Καινὴ Διαθήκη*, лат. *Novum Testamentum*) – зібрання книг, які викладають основні положення християнського віровчення. Становлять одну з частин Біблії, нарівні зі *Старим Заветом*. Більша частина книг Н. З. була написана до кін. I ст. Канон Н. З. формувався впродовж перших століть християнства. Сучасний Новозавітний канон, який включає 27 кн., був остаточно затверджений на Трульському соборі 692 р. До нього входять чотири Євангелія, Діяння апостолів, сім соборних послань, чотирнадцять послань апостола Павла, а також

Одкровення Іоана Богослова. Апокаліпсис Петра, включений до т.зв. Канону *Мураторі* (бл. 200 р.), було віднесено до апокрифічних книг. Прийнято вважати, що книги Н. З. були написані грец. *койне*, однак на сьогодні все більше прихильників здобуває гіпотеза *арамейського* чи *давньоєврейського* оригіналу Євангелія від Матвія, яка висловлювалася ще Отцями Церкви II–III ст. Також постає питання авторства Послання до євреїв, яке традиційно приписується ап. Павлу. Н. З. зберігся в 5800 грец. рукописів, 10000 лат. рукописів та в 9300 рукописів іншими давніми мовами, зокрема *сирійською*, *вірменською*, *ефіопською* та церковнослов'янською. Л.О.

НОМІНАТИВ / НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК (грец. ἡ ὀνομαστική, лат. *nominativus*) – один з прямих *відмінків давньогрец.* і *лат. мови*. Н. є *відмінком підмета* та іменної частини складеного *присудка*; напр., ψυχὴ πᾶσα ἀθάνατος (Pl. Phaed. 245c) "всяка душа безсмертна". Н. *підмета*, поєднуючись з Н. іменного предиката, може утворювати конструкцію подвійного Н. (грец. ὀνομαστικὴ διπλή, лат. *nominativus duplex*); напр., αὐτοὶ νομοθέται κληθήσονται (Pl. Leg. 681d) "вони будуть названі законодавцями". В *лат. мові* Н. є *відмінком підмета* та іменної частини складеного *присудка* в сполученні з допоміжним дієсловом *esse*; напр., *iucunda memoria est praeteritorum malorum* (C. Fin. 2, 105) "приємною є згадка про минулі нещастя". *Перехідні дієслова в пасивному стані* із значенням: "називатися" (*nominari, vocari, appellari*); "вважатися" (*existimari, putari, haberi*); "призначатися", "обиратися" (*designari, creari, legi*) та *неперехідні дієслова* зі значенням: "бути", "ставати" (*esse, fieri*); "здаватися" (*videri*); "народжуватися", "вмирати" (*nasci, mori*) утворюють подвійний Н. (*nominativus duplex*) *підмета* та іменної частини *присудка*; напр., *nemo nascitur dives* (Sen. Ep. 20, 13) "ніхто не народжується багатим". О.Л.-П., О.М.

НОМІНАТИВ З ІНФІНІТИВОМ / НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК З НЕОЗНАЧЕНОЮ ФОРМОЮ ДІЄСЛОВА (лат. *nominativus cum infinitivo*) – синтаксична конструкція, яка виконує в реченні функцію поширеного *підмета* і складається з іменної частини у формі *номінатива* (логічний *підмет* звороту)

та *інфінітива* (логічний *присудок* звороту); якщо логічний *присудок* складений іменний, то предикатив також ставиться в *номінативі*. У *давньогрец. мові* зворот вживається після керуючого дієслова (лат. *verbum regens*), вжитого в *пасивному стані*, зі значенням: 1) "говорити" (грец. τὰ λεκτικὰ ῥήματα, лат. *verba dicendi*); напр., λέγω, φημί "говорити", ἀγγέλλω "сповіщати", διδάσκω "навчати", ὑπισχνέομαι "обіцяти", ὄμνυμι "присягатися", ὁμολογέω "погоджуватись", ἀρνέομαι "заперечувати"; 2) "думати" (грец. τὰ δοξαστικὰ ῥήματα, лат. *verba cogitandi*): δοκέω, οἶομαι, νομίζω, λογίζομαι, ἠγέομαι "думати, вважати", κρίνω "судити", πιστεύω "вірити", ὑπολαμβάνω, ὑποπτεύω, εἰκάζω "припускати", ἐλπίζω, προσδοκάω "надіятися, очікувати", ἀκούω "чути", οἶδα "знати", μνησκόω "пам'ятати" (напр., Ἐπὶ αὖξᾳ ἐλέγετο Κύρῳ δοῦναι χρήματα πολλὰ (Хер. Ап. 1, 2, 12) "кажуть, Епіакса дала Кіру чимало грошей"). Керуюче дієслово, узгоджене з *підметом* звороту в особі та *числі*, перекладається безособово ("кажуть, вважають, думають" тощо), а конструкція Н. з і. – підрядним додатковим реченням із сполучником "що". Зворот Н. з і. вживається також при виразах ἐνδεής εἶμι "не вистачає", "далеко до того, щоб", ὀλίγον ἀπολείπω "ледве не; не вистачає, щоб я", ἐπίδοξός εἶμι "можна очікувати". В *давньогрец. мові* вживання конструкції Н. з і. необов'язкове; замість неї можливе вживання *підрядного з'ясувального речення* зі сполучником ὅτι або ὥς. У *лат. мові* інфінітивний зворот Н. з і. в порівнянні з синтаксичним зворотом *акузатив з інфінітивом* є пасивною конструкцією, що залежить від форми *пасивного стану* тих самих груп дієслів із значенням розумово-емоційної діяльності; напр., *putare* "вважати", *dicere* "говорити", *tradere* "передавати", *iubere* "наказувати", *videre* "бачити" та ін. Особливість звороту Н. з і. полягає в тому, що логічний *підмет* звороту виконує роль *підмета* всього речення та впливає на граматичну форму (особа та *число*) керуючого дієслова-*присудка* (*verbum regens*). Зворот перекладається укр. мовою *підрядними з'ясувальними реченнями* зі сполучниками "що", "щоб"; напр., *audire magnos iam videor duces* (Н. Od. 2, 1, 21) "мені здається, що я вже чую видатних полководців"; *disciplina druidum in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur* (Сс. В. Г. 6, 13) "вважають, що вчення друїдів

виникло в Британії і звідти було перенесено в Галлію". Іноді в поезії Н. з і. вживається замість *акузатива з інфінітивом*; напр., *phaselus ille, quem videtis, ait fuisse navium merrimus* (Catul. 4, 1) "він говорить, що фазел, якого ви бачите, був найшвидшим із кораблів". О.Л.-П., О.М.

НОМІНАТИВ ІЗ ДІСПРИКМЕТНИКОМ / НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК ІЗ ДІСПРИКМЕТНИКОМ (лат. *nominativus cum participio*) – в *давньогрец. мові* синтаксична конструкція, яка складається з іменної частини мови у формі *номінатива* (логічний підмет звороту) та узгодженого з нею в *роді, числі та відмінку дієприкметника* (логічний присудок звороту). Зворот Н. із д. вживається після керуючого дієслова зі значенням сприйняття, знання, почуттів (див. *акузатив із дієприкметником*), якщо ці дієслова вжиті в *пасивному стані* або якщо логічний підмет дієприкметника і підмет керуючого дієслова є одним і тим же. Напр., ἡ ψυχὴ ἀθάνατος φαίνεται οὕσα (Pl. Phaed. 107c) "видається, що душа є безсмертною". Керуюче дієслово узгоджується з іменною формою та *дієприкметником* звороту в *числі* та *особі*. Укр. мовою зворот Н. із д. перекладається підрядним додатковим реченням, а керуюче дієслово – безособово. В *давньогрец. мові* вживання конструкції Н. з д. необов'язкове; замість неї можливе вживання *підрядного з'ясувального речення* зі *сполучником* ὅτι або ὥς. О.Л.-П.

НОМІНАТИВ САМОСТІЙНИЙ / НАЗИВНИЙ ВІДМІНОК САМОСТІЙНИЙ (грец. ἡ ἀπόλυτος ὀνομαστική, лат. *nominativus absolutus*) – у *давньогрец. мові* зворот, який складається з іменної частини мови та узгодженого з нею *дієприкметника*. Н. с. позначає дію, незалежну від дієслова-присудка, яка тільки уточнює його значення в якості обставини; напр., ἀποβλέψας πρὸς τοῦτον τὸν στόλον ἔδοξε μοι πάγκαλος εἶναι (Pl. Leg. 686d) "коли я поглянув на цей одяг, мені видалося, що він є прекрасним". О.Л.-П.

НОНІЙ (лат. Nonius) Марцел (III – поч. IV ст.) – мандрівний філософ, рим. граматист і лексикограф з Тубурсіка в Нумідії, відомий також під іменем Peripateticus Tubursicensis

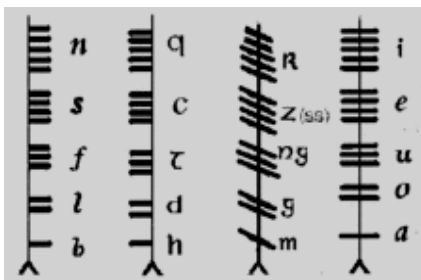
(Перипатетик із Тубурсіка). Автор значного за обсягом твору "Conpendiosa Doctrina", який є словником чи енциклопедією в 20 кн., з великою кількістю цитованих авторів від Плавта до Апулея. Перші дванадцять із двадцяти розділів присвячені питанням значення слів чи їх форм, решта вісім згруповані за темами: мореплавство, одяг, зброя, продукти харчування тощо. Кожна лексична одиниця містить визначення та ілюструючі його цитати з авторів. Цитати розташовані в певному порядку, починаючи від Плавта і закінчуючи *Варроном* і Катоном. Основна цінність роботи Н. полягає власне не в коментарі слів, а у великій кількості залучених ілюстративних джерел, переважно не оригінальних текстів, а цитат із творів Авла Гелія, *Веррія Флакка*, Марка Корнелія Фронтоні та інших. Н.К.

ОБЕЛ (грец. ὀβελός *вертел*) – редакторський символ, уведений Зенодотом Ефеським для позначення сумнівного місця в тексті. О. мав вигляд горизонтальної риски з крапками вгорі і внизу ÷ Л.З.

ОГАМІЧНЕ ПИСЬМО (давньоірл. Ogam за ім'ям його міфічного винахідника) – дохристиянське письмо, поширене в кельтських народів Ірландії, Уельсу та Шотландії, вживалося для написів давньоірландською і піктською мовами. Походження О. п. не з'ясовано. Ймовірно, належить до таємних знаків кельтських друїдів. Зазвичай вважається,

що О. п. споріднене з *рунічним письмом*. Алфавіт О.п. складався з 20 літер, у яких від горизонтальної лінії вгору або вниз відходять прямі або косі риски; в інших випадках риски відходять вліво або вправо від вертикальної лінії. О. п.

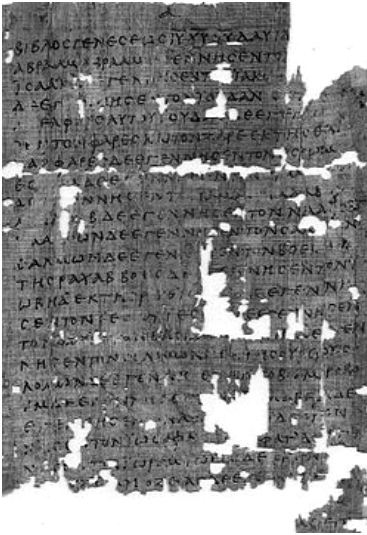

виникла не раніше IV ст.; найдавніші написи належать до III–IV ст., більшість датуються V–VI ст., декілька найпізніших – IX–X ст. Загальна кількість виявлених написів понад 500, з них бл. 20 латино-огамічні *білінгви* з Уельсу і Корнуоллу, містять цінний матеріал для вивчення еволюції фонетичної системи ірландської мови IV–VII ст. У написах представлені, головним чином, антропоніми і теоніми, а також кілька апелятивів. Бл. 30 написів, знайдених в Шотландії і представляють собою пам'ятки піктської мови VIII–IX ст. Знання О.п. зберіглося в Ірландії аж до XIX ст. О.Л.

ОКСИМОРОН (грец. ὀξύμωρον, лат. *soacutio*, *oxumoron* "загострене безглуздя") – поєднання протилежних, несумісних понять, яке створює ефект смислового парадоксу; напр., фёр', ὀλωσ ἄχαρις χάρις (Aesch. PV. 545) "сподівайся подяки невдячної";

ἀπόλεμος ὁδε γ' ὁ πόλεμος, ἄπορα πόριμος (Aesch. PV 904); "борня то незборенна, непрохідна путь"; cum tacent, clamant (C. Cat. 1, 21) "коли мовчать, кричать". А.П., В.М.

ОКСИТОНИ (грец. τὰ ὀξύτονα, лат. oxytona) – давньогрец. слова, які мають гострий *наголос* на першому складі з кінця; напр., πατήρ "батько". О.Л.-П.

ОКСИРІНХСЬКІ ПАПРУСИ

– *папіруси* переважно *давньогрец.*, а також *лат.*, *давньоєврейською*, *сирійською*, *арамейською*, *арабською*, *нубійською* та *давньоперською мовами*, виявлені англ. вченими *Бернардом Гренфеллом* (Grenfell, 1869–1926) і *Артуром Хантом* (Hunt, 1871–1934) у кін. XIX ст. в містечку *Оксирінха* (160 км від Каїра). Завдяки особливому сухому клімату тут збереглася величезна кількість найдавніших писемних документів, датованих від I ст. до Р.Х. до VII ст. Значна частина *папірусів* була перевезена до

Англії і передана в Оксфордський ун-т. Було знайдено 400 тис. фрагментів, бл. 920 *папірусів* літературного змісту, з них 350 раніше не відомих. Серед знахідок невідомі твори *Сапфо*, *Піндара* (понад 300 рядків "Пeanів"), *Івіка*, *Софокла*, *Еврипіда* (трагедія "Гіпсіпіла"), *Вакхїліда*, *Менандра* (великі фрагменти з п'яти не збережених комедій), *Тита Лівія*, фрагменти "Елементів" *Евкліда*, історичний твір т.зв. "Оксирінхська Еллініка", а також численні *ранньохристиянські тексти*, включаючи апокрифічні. Серед О.п. є найдавніший фрагмент *Євангелії* від Івана 18:31–33 (поч. II ст., т.зв. *папірус Райленда*). Л.З.

ОМОНІМІЯ (грец. ὁμός "однаковий" та ὄνομα "ім'я") – звукова і графічна (рідше граматична) тотожність мовних одиниць, семантично не пов'язаних одна з одною. Вперше в

мовознавстві явище О. було виявлене та описане Аристотелем у контексті його спостережень над мовною багатозначністю; Аристотель відокремив О., як явище існування формально тотожних, але семантично не пов'язаних мовних одиниць (напр., ὄνος "осел" та ὄνος "кубок, чаша"), від *πολισημῖ*; Аристотель же ввів і власне термін омонім. В "Κατηγορία" Аристотель визначає О. так: "Ὁμόνομα λέγεται ὅν ὄνομα μόνον κοινόν, ὁ δὲ κατὰ τοῦνομα λόγος τῆς οὐσίας ἕτερος". Явище мовної О. було ще одним підтвердженням, на думку Аристотеля, раціональності *теорії найменування* тесей. Сучасне мовознавство виокремлює повні та часткові омоніми, з-поміж останніх: омофони (які однаково звучать: мене – мене), омографи (які однаково пишуться: рўки – руки), омоформи (граматичні омоніми: віз – віз). Н.Р.

ОМОН (франц. Omont) Анрі (1857–1940) – франц. філолог, бібліограф, історик. Головний хранитель Національної бібліотеки (описав фонди її грец. рукописів), член Академії написів і художньої літератури. Автор праць: "Notes sur les manuscrits grecs du British Museum" (1884), "Facsimilés des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du IXe et XIVe siècle" (1891), "Facsimilés des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du IVe et XIIIe siècle" (1892), "Catalogus codicum hagiographicorum graecorum Bibliothecae nationalis" (1896), "Le fonds grec de la Bibliothèque nationale" (1897), "Psautier illustré (XIIIe siècle): reproduction des 107 miniatures du Manuscrit latin" (1906), "Nouvelles acquisitions du département des manuscrits de la Bibliothèque nationale pendant les années 1924–1928" (1928). Л.З.

ОПІЛ (лат. Opillus) Аврелій (II ст. до Р.Х.) – римський філософ-епікуреєць, ритор, граматист. Його головна лінгвістична праця "Musarum libri" присвячена тлумаченню рідкісних та незрозумілих слів, які траплялися в поетичних творах. Книга збереглася лише в невеличких фрагментах. Також О. займався проблемою автентичності комедій Плавта. Н.Р.

ОПТАТИВ / БАЖАЛЬНИЙ СПОСІБ (грец. ἡ εὐκτικὴ, лат. optativus) – один зі *способів* давньогрец. дієслова. Вживається в

незалежних судженнях або головних реченнях та як граматикизований *спосіб* присудка підрядних речень. Морфологічними ознаками *О.* служать суфікси *οι, αι, ει* (для I *дієвідміни*), *ι, ιη* (для II *дієвідміни*) та історичні закінчення усіх часів (*презенса, аориста, перфекта, футурума*). У незалежних судженнях *О.* вживається для вираження: 1) бажання, яке стосується теперішнього або майбутнього і суб'єктивно вважається здійсненим; можуть використовуватися частки *εἴθε, εἰ γάρ* "о якби"; *заперечення μή*; напр., *ὦ παῖ, γένοιο πατρός εὐτυχέστερος* (Soph. Ai. 550) "о сину, якби ти був щасливіший за батька!"; *μή μοι γένοιθ' ἄ βούλομ' ἄλλ' ἄ συμφέρεῖ* (Men. Mon. 481) "нехай би у мене було не те, чого я хочу, а те, що приносить користь"; 2) можливості, спроможності виконання дії в теперішньому або майбутньому (лат. *optativus potentialis*); вживається з часткою *ἄν* (у поезії та в *риторичних запитаннях* деколи без *ἄν*); *заперечення οὐ*; напр., *τὰ γὰρ ἀληθῆ, οἴομαι, οὐκ ἄν ἐθέλοιεν λέγειν* (Pl. Ar. 23d) "я думаю, правду він не хотів би сказати". У підрядних реченнях *О.* вживається за правилом *послідовності способів. О.Л.-П.*

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК, див. АБЛАТИВ, ІНСТРУМЕНТАЛЬ

ОСКЬСКА МОВА – одна з мертвих *італійських мов* (*осксько-умбрська група*); загальна назва мови сабельських племен Центр. та Пд. Італії (кампанців, самнітів, френтанів, гіршінів, луканів, бруттіїв), споріднена з мовою вестинів, мар(р)уцинів і пелігінів. *О. м.* відома з написів сер. V ст. до Р.Х. – I ст.; їх виявлено бл. 400, здебільшого коротких. Найвідоміший т. зв. *Tabula Vantina* – Бантинська таблиця, виклад муніципального права м. Банті. Більшість з цих написів написані оскським письмом, що походить від одного з південноетруських *алфавітів*. Особливості *фонетики* *О.м.* у порівнянні з *лат. мовою*: перехід [**bh*], [**dh*], [**g^wh*] > [*f*] у всіх позиціях; рефлексі *лабіовелярних* як [*b*], [*p*]; збереження давніх *дифтонгів* і кінцевих *приголосних*, відсутність *ротацізму*; регулярна *анаптикаса*. В *морфології*: збереження *локатива*; не з'ясовані за походженням форми слабкого *перфекта* на *-tt-, -ff-*. Існує точка зору, зокрема в італ. лінгвістиці, що *осксько-умбрські мови* й *лат. мова* спочатку

належали до різних гілок і конверговані тільки після переміщення носіїв на територію Італії.

Α Π Α Λ	β	γ	Δ Δ ρ ρ	Ε Ε Ε	Ϝ Ϝ Ϝ	Ζ Ζ Ζ	Θ Θ Θ
a	b	c	d	e	v	z	h
Ι	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π
i	k	l	m	n	š	o	p
Ϛ Ϛ	ρ ρ	σ σ σ	τ τ τ	υ υ	ϕ	ι	υ
q	r	s	t	u	f	i	ú

Однак специфічні лексичні інновації, загальні інновації або паралельні новоутворення в *морфології*, ідентичність *синтаксису* свідчать про споконвічному спорідненість мов італ. гілки. О.Л.

ОСКО-УМБРСЬКА / САБЕЛЬСЬКА МОВНА ГРУПА

налічує більше десяти споріднених між собою мов самнітських племен, які заселяли Центр. та, частково, Пд. Італію, зокрема, Кампанію, Самній, Апулію, Луканію. Провідне місце серед цих мов посідали *оскська* та *умбрська* мови. *Оскська мова* засвідчена майже 400 написами IV ст. до Р.Х. – I ст. Ця мова була головною в Центр. Італії до підкорення її Римом. *Умбрська мова* відома з 30 написів, основні з яких є Tabulae Iguvinae (Ігувінські таблиці – ритуальні приписи жрецької колегії). В.М.

Ігувінська таблиця

ОСНОВИ ДІЄСЛОВА (грец. τὸ θεμέα, лат. basis "основа") – частина дієслова, від якої за допомогою формотвірних суфіксів та закінчень утворюються дієслівні форми. Серед О. давньогрец. дієслова на основі вищо-часового значення форм, які від них утворюються, виокремлюють: дієслівну / первинну О. (грец. τὸ ἀρχικὸν θεμέα, лат. basis initialis) – це частина дієслова, від якої можна утворити часові основи, а саме: О. *презенса*; О. *аориста*; О. *перфекта*; О. *футура*. Значна кількість дієслів *давньогрец. мови* має дві та більше дієслівних О., які відрізняються кореневим *голосним*, наявністю / відсутністю додаткових елементів тощо; напр., γίγνομαι – дієслівна О. γεν-, γενη-, γον-, О. *презенса* γιγν-, О. *футура* γενη(σ)-, О. *аориста* γεν-, γενη-, О. *перфекта* γεγον(α)-, γεγενη-. Деколи для утворення форм одного часу використовуються дві різні часові О., одна з яких утворена шляхом приєднання приголосного суфікса до дієслівної О. (від цієї основи утворюються *слабкі часи*), а інша – без додавання суфікса (від цієї О. утворюються *сильні часи*). О. *презенса*, яка позначає тривалу дію, може збігатися з дієслівною О. або утворюватися від дієслівної О. шляхом додавання інфіксів, суфіксів, *редуплікації*, чергування в корені або суплетивно. Презентна О. визначається шляхом відкидання закінчення -ω (для дієслів I *дієвідміни*) або -μι (для дієслів II *дієвідміни*) від першої *словникової форми дієслова* (напр., κρύπτω "закривати" > презентна О. κρυπτ-). Від О. *презенса* утворюються форми *презенса* всіх *способів та станів та імперфект індикатива*. Залежно від способу творення О. *презенса* від дієслівної О. дієслова *давньогрец. мови* поділяються на десять *класів* (вісім *класів* дієслів I *дієвідміни* та два *класи* дієслів II *дієвідміни*). О. *аориста* позначає доконану дію; для переважної більшості регулярних дієслів I *дієвідміни* та більшості дієслів II *дієвідміни* О. *слабкого аориста* утворюється за допомогою суфікса -σ(α)-; для утворення форм *сильного аориста* від різних *дієслів* може використовуватися: 1) дієслівна О. на довгий *голосний* (напр., γυγύσσω > γυω-); 2) дієслівна О. на *приголосний* з коротким *голосним* в корені (напр., λείπω > λπ-); 3) для деяких дієслів II *дієвідміни* дієслівна О. з додаванням суфікса -κ- (напр., τίθημι > θηκ-). О. *перфекта* позначає результативність дії; утворюється шляхом *редуплікації* та / або чергування кореневого

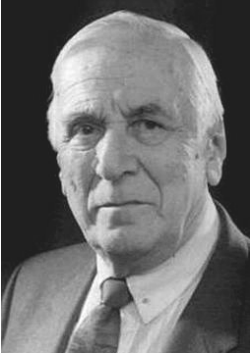
голосного та / або аспірації та / або приєднання суфікса -к-; залежно від способу творення, виокремлюють такі різновиди О. *перфекта*: 1) О. слабкого *перфекта* *активного стану*, яка утворюється за допомогою *редуплікації* та суфікса -к- (напр., παιδεύω > πεπαιδευκ-); 2) О. слабкого *перфекта* *медіально-пасивного стану* з *редуплікацією* (напр., δύναιμι > δεδυνη-); 3) О. сильного *перфекта* *активного стану* без суфікса -к-, але з *редуплікацією*, чергуванням *голосного* в корені (не у всіх дієслів) та *аспірацією* кінцевого *приголосного* О. (не у всіх дієслів) (напр., τρέφω > τε-троф-); 4) О. сильного *медіально-пасивного перфекта*, яка, в деяких випадках, відрізняється від О. сильного *перфекта* *активного стану* кореневим *голосним* (напр., γίγνομαι > γεγον-). Від О. *перфекта* утворюється О. *плюсквамперфекта*; залежно від способу творення, виокремлюють такі різновиди О. *плюсквамперфекта*: 1) О. слабкого *плюсквамперфекта*, яка утворюється шляхом *авгментації*, *редуплікації* та додавання суфікса -к- (напр., παιδεύω > ἐ-πε-παιδευ-к-); від неї утворюються форми лише *індикатива* *активного* та *медіально-пасивного стану*; 2) О. сильного *плюсквамперфекта*, яка утворюється шляхом *авгментації*, *редуплікації*, чергування кореневого *голосного* та / або *аспірації* кінцевого звука О. (напр., τρέφω > ἐ-τε-троф-); від неї утворюються форми лише *індикатива* *активного стану*. Залежно від способу творення, виокремлюють такі різновиди О. *футура*: 1) О. слабкого *футура*, яка утворюється за допомогою суфікса -σ- (напр., παύω > παύσ-); 2) О. сильного *футура*, яка утворюється від основи сильного *аориста* за допомогою суфіксів -η- та -σ- (напр., τρέλω > τραπησ-); 3) О. *футура* III (exactum) утворюється шляхом *редуплікації* та додавання суфікса -σ- (напр., παιδεύω > πε-παιδευ-σ-). Дієслова I *дієвідміни* можуть також класифікуватися залежно від кінцевого звука О.; за цією ознакою *дієслова давньогрец. мови* поділяють на: 1) "чисті *дієслова*" (verba pura), до яких належать *дієслова* з О. на *голосні звуки* та *дифтонги*: на -ι (напр., ἀγκονίω "поспішати"), -υ (напр., λύω "розв'язувати"), -αι (напр., δαίω "запалювати"), -ει (напр., σείω "трясти"), -αυ (напр., παύω "стримувати"), -ευ (напр., ἀγορεύω "говорити"), -ου (напр., ἀκούω "чути") та *контраговані дієслова* (лат. verba contracta) з О. на -α (напр., τιμάω "шанувати"), -ε (напр., κοσμέω "вибудовувати"), -ο (напр., δουλόω "підкорювати"); 2) "нечисті *дієслова*" (лат. verba

impura), серед яких виокремлюють О. на німі *приголосні* (лат. *verba muta*) (напр., ἄγω "вести") та О. на плавні *приголосні* (лат. *verba liquida*) (напр., φαίνω "(ви)являти"). У лат. *дієслова* розрізняють О. *інфекта*, *перфекта*, *супіна*. О.Л.-П.

ОСОБОВІ ЗАКІНЧЕННЯ – закінчення, які використовуються (разом з іншими морфологічними засобами) при утворенні часових форм дієслова. В *давньогрец. мові* виділяють закінчення головних *часів* (див. *первинні закінчення*) та історичних *часів* (див. *вторинні закінчення*). За допомогою О. з. головних *часів* утворюються форми головних *часів* у *індикативі* та головних і історичних *часів* у *кон'юнктиві*. За допомогою О. з. історичних *часів* утворюються форми історичних *часів* у *індикативі* та історичних і головних *часів* у *оптативі*. В *імперативі* не існує відмінності між О. з. головних та О. з. історичних *часів*. У лат. мові О.з. – це дієслівні закінчення *активного* та *пасивного стану*. У системі *інфекта активного стану* використовується закінчення в 1-й ос. одн. -o /-m, у 2-й -s, у 3-й -t; у 1-й ос. мн. -mus, у 2-й -tis, у 3-й -nt. *Пасивний стан* системи *інфекта* застосовує закінчення в 1-й ос. одн. -or /-r, у 2-й -ris, у 3-й -tur, у 1-й ос. мн. -mur, у 2-й -mīni, у 3-й -ntur. Ці самі О. з. використовуються в системі *перфекта*, окрім форм *перфекта активного стану*, який має власні О.з.: у 1-й ос. одн. -i, у 2-й -isti, у 3-й -it; у 1-й ос. мн. -imus, у 2-й -istis, у 3-й -erunt. О.Л.-П., І.Ш.

ОСТРАКОН (грец. τὸ ὄστρακον "глиняний черепок") – черепок глиняної посудини, зрідка осколок мушлі чи вапняка. В стародавньому світі (особливо в Єгипті) О. слугували для коротких записів, листів, квитанцій; на О. учні виконували шкільні вправи. В Афінах О. використовувалися для голосування в процедурі остракізму. О. вивчає *папірологія*; колекціонування О. відноситься до баллотики. Л.З.

ОТКУПЩИКОВ Юрій Володимирович (1924–2010) – рос. лінгвіст, проф. та зав. каф. *класичної філології* Петербурзького ун-ту. Фахівець в області етимологічного аналізу, індоєвропейстики, балтійських, слов'янських і *класичних мов*. Основні праці: "Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации" (1988); "Фестский диск: Проблемы дешифровки" (2000); "Очерки по этимологии" (2001); "Opera philologica minora (Античная литература. Языкознание)" (2001); "К истокам слова" (2005); "Из истории индоевропейского словообразования" (2005). С.Н.

ОХОПЛЕННЯ (грец. ὁ κύκλος, лат. circus "кільце") – схема, за якою речення або *період* завершуються тим самим словом чи виразом, що й починалися; напр., ἤλθε γάρ, ὡς ἤλθε (Gorg. Hel. 19, 6–7) "бо прийшла, як прийшла"; σοὶ μὲν γὰρ ἦν κλέπτης ὁ πατήρ, εἵπερ ἦν ὁμοῖος σοί (Dem. 10, 73) "у тебе батько був злодієм, хоча й був схожий на тебе". А.П.

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ – процес пом'якшення *приголосних звуків* у результаті підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння. В *давньогрец. мові* в результаті П. утворилися африкати, *гемінати* і *палатальні приголосні звуки*, що з часом втратили палатальність (напр., *b^holjom > φύλλον). Спорадичні сліди П. γ після *голосних* ε, ι трапляються в написах уже з IV до Р.Х. (ὄλιον = атт. ὀλίγον, ρηειαλαν = атт. μεγάλην). У візантійську добу інтervoкальна γ поступово перейшла в спірант h, після *голосних* зберегла палатальну вимову j (λόγος [lohos], Γεωργός [Jorhós]); такий фонетичний стан зберігається й у новогрец. мові. Одним із важливих у *народній латині* й невідомих до того часу явищ у системі консонантизму була П. *приголосних*, у результаті якої утворилися африкати й м'які *приголосні*. Процес П. проходив у чотири етапи. Першим й основним нововведенням *народної латини* (з IV ст.) було утворення відсутніх у *класичній латині* африкат [ts], [tʃ], [dʒ], [dz] як позиційних варіантів фонем [t] і [d] перед напівприголосними [j]; напр., кл. лат. puteus > н. лат. [putju]; кл. лат. diurnum > н. лат. [djoiuo] > [dʒorno]. Сама ж фонема [j], відома вже в *класичній латині*, розширила сферу свого вживання завдяки звуженню *голосних* [i] та [e] в позиції *гіату*. При цьому звуки [dj], [gj] [j] злилися в африкаті [dʒ] (або [dz], або [j] – в деяких обл.); напр., лат. medium > італ. mezzo, порт. meio. Звуки [tj] і [kj] у деяких обл. збіглися; напр., terminationes > terminaciones, утворивши африкати [ts], [[tʃ], [iz]; напр., кл. лат. lancea > н. лат. lancía. В мовах балкано-романської підгрупи *приголосні* [t] і [d] перед -e та -i перейшли відповідно в [ts] та [dz] або [zj]; напр., лат. texere > tese, лат. decem > zese. Другим, але майже одночасним із першим етапом була П. задньопіднебінних *велярних приголосних* звуків [g], [k] перед *голосними* переднього ряду [i], [e], яка по-різному проходила в різних обл. Романії. Так, у Галлії, Італії та Дакії звук [g] + e, і породив африкату [dʒ];

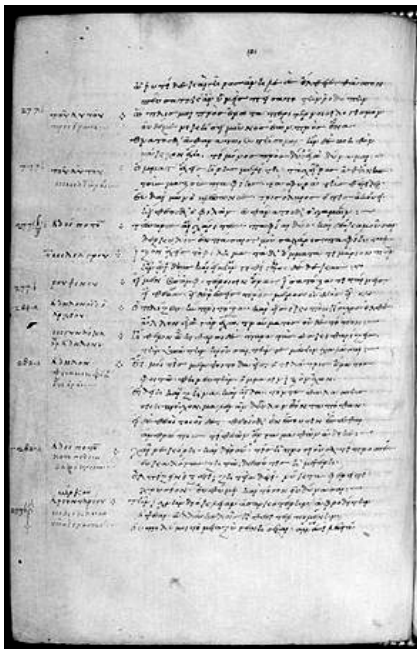
напр., кл. лат. *gelum* > н. лат. *gelu*. Пізніше, в деяких *романських мовах*, африката [dʒ] спростилася, а саме: у франц., португал. та каталан. мовах вона дала звук [ʒ] (напр., давньофранц. *gele* > франц. *gele*; порт., *gelo*; кат. *gel*), в ісп. мові перетворилася на звук [j] (напр., *hielo*). В Центр. та Пд. Італії, в Окситанії та Дакії звук [k] + e, і перетворився на африкату [tʃ] або [tʃ̥]; напр., лат. *caelum* > італ. *cielo*, оксит. *cel*, кат. *cel*, рум. *cer*. У зх. провінціях на основі цієї ж групи фонем була утворена африката [ts], яка пізніше розвинулася у фрикативний *приголосний* [s] або [θ]; напр., лат. *cinerem* > н. лат. [tsinerem] > франц. *cendre*, ісп. *ceniza*. Мова Сардинії та Далмації не зазнала подібної П., а зберегла лат. *велярні* [c], [g] у позиції перед [e], [i]; напр., лат. *dulce* > сард. *dulke*; лат. *gelum* > сард. *gelu*, лат. *gelatum* > далмат. *ghelut*. Щодо процесу П. *приголосних* [c], [g], часу й місця його зародження, а також характеру його прояву в *народній латині* й *романських мовах* існують досить суперечливі погляди. Одні лінгвісти, вважаючи цей процес результатом франкського впливу, переносять його на більш пізній час і звужують обл. розповсюдження (А. Доза). Інші стверджують, що П. *приголосних* [c], [g] відбувалася завдяки впливу кельтського *субстрату* (Ф. Бекер). На думку румунських романістів Й. Йордан і М. Маноліу, обидві ці точки зору помилкові, а причину П. слід шукати в самій *лат. мові*. Латиністи спостерігають появу палаталізованих *приголосних* вже в добу *класичної латини*. Незважаючи на те, що сполучення [c] + [e], [i] та [g] + [e] стали африкатами лише в період перших романо-германських контактів, тобто вже в період *пізньої латини*, фонологізація африкат – явище романське (Ж. Хубшмід). Третім етапом, розповсюдженим у всіх областях Романії, була П. *сонорних приголосних* [l], [n] у позиції перед [j], яка зумовила появу звука [λ] та [ŋ]; напр., кл. лат. *palea* > н. лат. [palja] > італ. *paglia*, кат. *palla*, порт. *palha*; кл. лат. *vinea* > н. лат. [vinja] > італ. *vigna*, порт. *vinha*, ісп. *vina*, франц. *vigne*. Умовно виокремлюють четвертий етап П. після розпаду Римської імперії, коли відносна єдність розмовної *лат. мови* була порушена й кожна обл. по-своєму продовжила цю тенденцію до П. *приголосних*. П. четвертого етапу отримала найбільше поширення у франц. та ісп. мовах, найменше – в італ. та румун. Інтервокальні -kt-, -ks-

– певним чином змінилися майже в усіх мовах, тоді як інтервокальні -mj-, -bj-, -vj-, початкові ka-, ga- палаталізувалися лише у франц. мові, *гемінати* ll, nn – лише в ісп., початкові di- – лише в румун. Л.З., О.Л.

ПАЛАТАЛЬНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – індоєвропейські пом'якшені *приголомні звуки*, які зазнали *асиміляції* з *велярними* ще в догрецький період. Із індоєвропейських зімкнених середньопіднебінних походять грец. задньоязикові, які в італ., кельтських, *анатолійських мовах* мають відповідниками задньоязикові, в індоіранських – середньоязикові, у балтослов'янських – передньоязикові *приголомні звуки*. Залежно від типу рефлексів П. п. з. розрізняють *мови-кентом* та *мови-самем*. Задньоязиковий задньопіднебінний глухий напружений непридиховий звук [k] відповідає в грец. – κ, в італо-кельт. – k, в герм. – h, в дн.-інд. – ç, у лит. – š, в слов'ян. та вірм. – s; напр., грец. κεντέω, κέντρον, дн.-ірл. centir, кімр. cethr, брет. kentr, двн. hantag, латв. sīts, алб. thundër, вірм. santr. Задньоязиковий дзвінкий ненапружений звук [g] у грец. мові відповідає γ, у дн.-інд. – африкаті j, в італо-кельт. – g, у герм. – k, у лит. – ž (латв. z), у слов'ян. – з; напр., грец. γένος, γίγνομαι, лат. genus, gigno, дн.-інд. janas, janaṃ, осет. заенæг, дн.-ірл. gein, кім. gēn, дн.-англ. (ge)synd, двн. knōt, латв. znuōts. Глухий ненапружений щільний фарингальний [h] має аналогічний відповідник в італ. мовах (після носових – g), у грец. мові – χ, відповідає дзвінкому зімкненому непридиховому g в кельтських і германських мовах, задньоязиковому (k або g) в *анатолійських*, первісно дзвінкому *придиховому* середньоязиковому (фрикативному чи африкаті) в арійській (пізніше в давньоінд. – h, в авест. – z, перськ. – d), у вірменській – африкаті dz (j), в литовській – шиплячому ž, в слов'янській – з; напр., грец. χείρ (дор. χήρ, еол. χέρρ, χέρραç, новофриг. ζεϋρ), дн.-інд. harati, hasta- s, авест. zasta-, дн.-перс. dasta-, хет. keššar, лит. (діал.) žēris, вірм. jern (pl. jerk'); грец. χαμῖ, лат. humus, homo, дн.-інд. kṣāḥ (jmāḥ), дн.-ірл. dú, гот. guma, лит. žemė, прус. semmai, ст.-слов. зємѣи. Л.З.

ПАЛАТИНСЬКА АНТОЛОГІЯ (лат. Antologia Palatina, Antologia Graeca) – збірка в 15-ти кн. античних і середньовічних

грец. епіграм (усього близько 3700), укладена візантійським граматистом X ст. Костянтином Кефалою (Κεφαλῆς). Назва антології пояснюється тим, що єдиний її список зберігся в Палатинській бібліотеці (м. Гейдельберг). П. А. містить антології, укладені в епоху *еллінізму* Мелеагром Гадарским (I ст. до Р.Х.) і (сторіччям пізніше) Філіпом Солунським, а також антологію візантійських поетів VI в. Агафія Мірінейського, Павла Сіленціарія та інші невідомі нам збірники. Сюди включені також написи на християнських надгробках, у пошуках яких Кефала багато подорожував Грецією і Малою Азією (Кн. III "Присвятний напис з храму в Кізіку"). Написи для Кн. VI "Античні присвятні епіграми", Кн. VII "Античні *epitafii*" Кефалі допомагав збирати Григорій Магістр – настоятель однієї з церков в м. Кампс. Кн. VIII П.А. складають 256 епіграм Григорія Богослова. А.П.

ПАЛЕМОН (лат. Palaemon) Квінт Ремій (бл. 4–68 pp.) – римський граматист. Відомий тим, що, будучи вільновідпущеником, заснував у Римі власну граматичну школу, яка була надзвичайно популярною завдяки численним новаторствам у методиці та програмі навчання. Римський письменник Светоній Транквілл відзначав феноменологічну здатність П. до поетичної імпровізації з використанням усіх можливих віршових розмірів. Автор низки граматичних посібників, серед яких "Ars", що не зберігся, та "Ars grammatica" – першої ґрунтовної *граматики лат. мови*, яка лягла в основу подальшої римської граматичної традиції та була зразком граматичних компіляцій у *Середні віки*. У цій роботі для опису

лат. мови П. застосовував переважно систему понять, термінів і визначень *Александрійської школи*, проте доречно зауважував і низку власне латинськомовних нюансів. Насамперед новаторством було виділення в окрему *частину мови* вигуків, які грецькі мовознавці відносили до прислівників. П., на відміну від багатьох римських мовознавців, враховував відсутність у лат. мові *артикля*, тому не виділяв його серед інших *частин мови*: імені (*nomen*), займенника (*pronomen*), дієслова (*verbum*), *дієприкметника* (*participium*), прислівника (*adverbium*), прийменника (*praepositio*), сполучника (*coniunctio*) і вигука (*interiectio*). Описуючи *частини мови*, П. детально розглядав їх відношення в синтаксичному аспекті: узгодження імен у складному реченні, взаємозалежність прийменників та *відмінків*, *синтаксис відмінків* тощо. Дехто з дослідників (напр., С. Marschall "De Remmii Palaemonis libris grammaticis" (1887) та J. E. Sandys "History of Classical Scholarship" (1906) вважають, що авторство "Ars grammatica" приписується П. помилково. Н.Р.

ПАЛЕОБАЛКАНІСТИКА – галузь спеціального мовознавства, що вивчає групу палеобалканських мов. До палеобалканського ареалу, за *Нерознаком* (який увів термін П.), відносяться мови: *фригійська* (історично розповсюджена в Малій Азії, але в давнину локалізована на Балканах) у двох її різновидах (давньофригійська та новофригійська), *месанська* (розповсюджена на території давньої Пд. та Пд.-сх. Італії, але споріднена з іншими палеобалканськими мовами), *ілірійська*, *давньомакедонська*. В інших джерелах виділяються ще *фракійська* (фрако-дакійська), албанська, мізійська, пеласгська та ін. мови. Палеобалканські мови були розповсюджені на Балканському пів-ві, на пд. Італії, на о-вах Середземномор'я і в Малій Азії. Для П. досі цілковито не вирішеними є питання генетичного зв'язку мов палеобалканського ареалу, місця кожної з них в системі індоєвропейської мовної спільноти, при виділенні групи палеобалканських мов досі чітко не встановлено єдиного критерію: залучаються і генетичний, і географічний (ареальний) принципи. Лексичні елементи палеобалканського походження трапляються в сучасних болгар., грец., албан., румун. мовах. Найвизначнішими дослідженнями з

питань П. є такі роботи: *Нерознак В. П.* "Палеобалканские языки" (1978); *Гиндин Л. А.* "Древнейшая ономастика Восточных Балкан" (1981); *Откупщиков Ю. В.* "Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации" (1988); *Дьяконов И. М.* "Хетты, фригийцы и армяне" (1961); *Дьяконов И. М., Нерознак В. П.* "Очерк фригийской морфологии" (1977); *Баюн Л. С., Орёл В. Э.* "Язык фригийских надписей как исторический источник" (1988); *Diakonov I. M., Neroznak V. P.* "Phrygian" (1985); *Krahe H.* "Die Sprache der Illyrier" (1955–1964); *Untermann J.* "Die messapischen Personennamen" (1964); *Mayer A.* "Die Sprache der alten Illyrier" (1957–1959); *Russu I. I.* "Illirii" (1969); *Katičić R.* "Ancient languages of the Balkans" (1976); *Parlangeli O., Santoro C.* "Il messapico" (1978); *Ramsay W. M.* "Phrygian inscriptions of the Roman period" (1887); *Gusmani R.* "Studi sull'antico frigio" (1958); *Haas O.* "Die phrygischen Sprachdenkmäler" (1966); *Young R. S.* "Old Phrygian inscriptions from Gordion" (1969); *Brixhe C., Lejeune M.* "Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes" (1984) та ін. Н.Р.

ПАЛЕОБАЛКАНСЬКІ МОВИ, див. ПАЛЕОБАЛКАНІСТИКА.

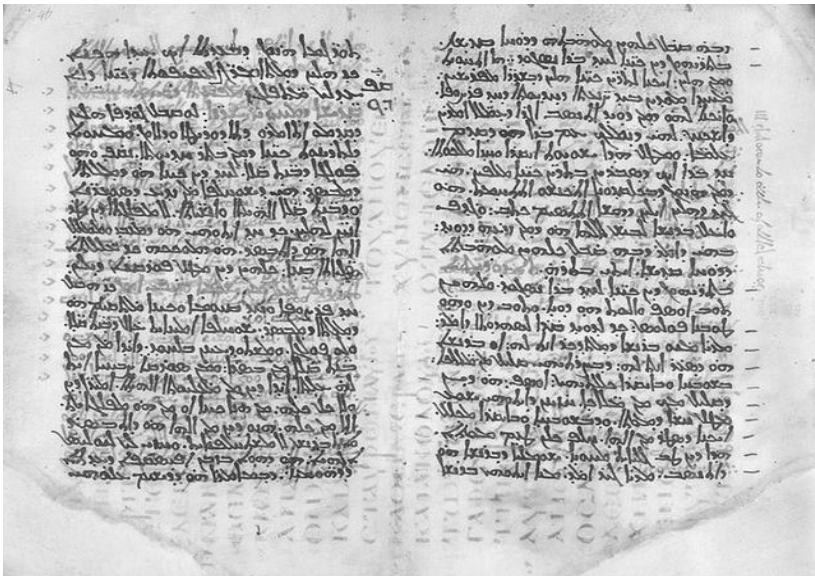
ПАЛЕОГРАФІЯ (грец. *παλαιός* "давній" та *γράφω* "писати") – історико-філологічна дисципліна, об'єктом дослідження якої є історія рукописного письма, його еволюція та характерні особливості на певних етапах розвитку. Також ця наука займається вивченням систем *тахиграфії* та *скорочень*, особливостей оформлення та оздоблення рукописів, зокрема, орнаментів, мініатюр. П. вивчає системи письма, а також предмети, пов'язані з письмом (матеріали, на які нанесено текст та *писемні приладдя*; форми рукописних книжок тощо). Матеріалами для написів, які досліджує наука П., є *папірус*, *пергамент* і *папір*. Грец. та лат. П. вивчає письмо двох стилів: а) літературного, або книжного; б) *курсив*. Перший вид письма представлений *унціалами* і *мінускулами*. Як окрема дисципліна П. виникла в Європі у XVIII ст. Уперше термін П. увів у вжиток франц. учений-чернець *Монфокон*, який виділив її з дипломатики та який вважається засновником грец. П. Засновником лат. П. був франц. вчений-чернець *Мабільон*. У лат. П. розрізняють

"римську" П., яка вивчає пам'ятки писемності з I ст. до Р.Х. до V ст., і лат. П., що вивчає середньовічні латинськомовні пам'ятки різних народів. Найбільш повно в теоретичному відношенні лат. П. була розроблена в XX ст. проф. Мюнхенського ун-ту Л. Траубе. Він висунув принцип вивчення рукописів за місцем їх створення в середньовічних *скрипторіях*; його учні і послідовники виявили особливості графіки, властиві різним майстерням. Відомі також дослідники та систематизатори в галузі грец. і лат. П.: *Фільельфо, Ваттенбах, Гардгаузен, Тишendorф, Томпсон, Кейон, Лампрос, Церетелі, Рішар, Ден*. П. допомагає правильному прочитанню текстів, встановленню часу, місця створення й авторства недатованих, нелокалізованих та анонімних пам'яток, виявленню підробок, підтвердженню автентичності текстів. Дослідницькою діяльністю палеографів різних країн керує Палеографічний міжнародний комітет (створений в 1957 р.), до якого входять представники 13 держав, зокрема, Франції, Австрії, Бельгії, Іспанії, Англії, Італії, Нідерландів, Швейцарії, Швеції, Чехословаччини, Польщі, Німеччини та Ватикану. Л.З., О.Л.

ПАЛІМПЕСТ (грец. *ὁ παλίμψηστος* від *πάλιν* "знову" та *ψάω* "зішкрябувати", лат. *palimpsestus*) – рукопис, з якого був видалений початковий текст. Зазвичай, П. були пергаментними, зрідка з *папірусу*. Звичай писати на П. особливо поширився після падіння Римської імперії і був причиною загибелі багатьох античних рукописів, поверх яких, зазвичай, наносилися християнські твори, але бувало і навпаки, що особливо часто відбувалося у Візантії (напр., Ватиканський кодекс 2061, унікальний манускрипт V ст., на якому поверх знищеного тексту *Нового Завіту* записали "Географію" Страбона). Особливо багато П. походить з VII–IX ст. Серед грец. П. відомі: *Єфремів кодекс*, який містить текст *Нового Завіту* V ст., а у XII ст. замість нього були записані твори Єфрема Сиріна; *Нітрійський кодекс*, у якому поверх листків з різних творів ("Іліада", Євангелія від Луки та "Елементи" Евкліда) в IX ст. перпендикулярно до первісного тексту був записаний сирійський твір Севіра Антіохійського; т. зв. П. Архімеда, на якому в X ст. були записані твори Архімеда, а в XIII ст. – богословський текст.

Вольфенбюттельські кодекси А (VI ст.) і В (Vст.). Палімсести

Нітрійський кодекс VI ст. Палімпсест

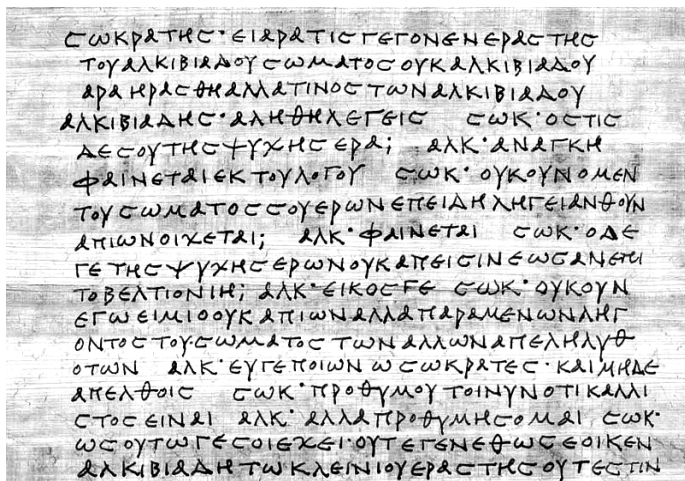
Серед лат. П. відомі: текст комедій Плавта, записаний рустичним *капітальним письмом* IV ст., у IX ст. покритий текстом Біблії; унціальний текст IV ст. твору Цицерона "De republica", зверху в VII ст. – коментарі Августина на Псалми. Збереглися й подвійні П.: сирійський текст Іоана Златоустого IX або X ст. покриває лат. граматичний трактат VI ст., під яким міститься твір лат. історика Гранія Ліціана, переписаний в V ст. Коли *пергамент* використовували для чернеток, він ставав багаторазовим П. Л.З.

ПАПІР (грец. ó *пáпyрос*, лат. *раругус*) – матеріал для письма. П. з коконів шовкопряда був винайдений у Китаї в II ст. до Р.Х. Араби при захопленні Самарканду в 704 р. ознайомились з виробництвом цього матеріалу; через них він потрапив до Європи, де став відомий під назвою *charta Damascena* (Дамаск був одним з центрів виробництва П.). Залежно від сировини П. називали *charta serica, vel bombycina, vel gossypina, vel cuttunea, vel хуліна*. Незважаючи на схожість технології виготовлення, європейський П. біло-сірового кольору доволі відрізнявся від східного жовтавого з гладкою лискучою поверхнею. Типових форматів східного П. було три: 720 x 560мм, 560 x 360мм, 360 x 280мм. Західний, або європейський П. мав розміри 490 x 350мм та 450 x 290мм, а згодом сформувалося чотири формати: 740 x 510мм, 615 x 450мм, 504 x 350мм, 450 x 318мм. Початково використання П. в Європі було дуже незначним, лише з XIII ст. паперові рукописи трапляються частіше, ніж пергаментні. Найстаріший документ на П. датується 1102 р. У 2-й пол. XIV ст. П. був в загальному користуванні по всій Європі і почав конкурувати з *пергаментом*, як матеріал для книг. Рукописи цього періоду іноді складалися з *пергаменту* і П.: зазвичай, з *пергаменту* перший і останній аркуш кожного зошита, а з П. всі інші аркуші. Хоча ще й в XV ст. часто писали на *пергаменті*, котрий був матеріалом гарнішим і міцніший. У монастирях Афону взагалі до кін. XVIII ст. зберігалася практика писати на *пергаменті*. Важливими для датування рукописів є водяні знаки на П., котрі в різних місцях і в різні часи були різні. Найстаріший П. з водяними знаками походить з 1293 р. Л.З.

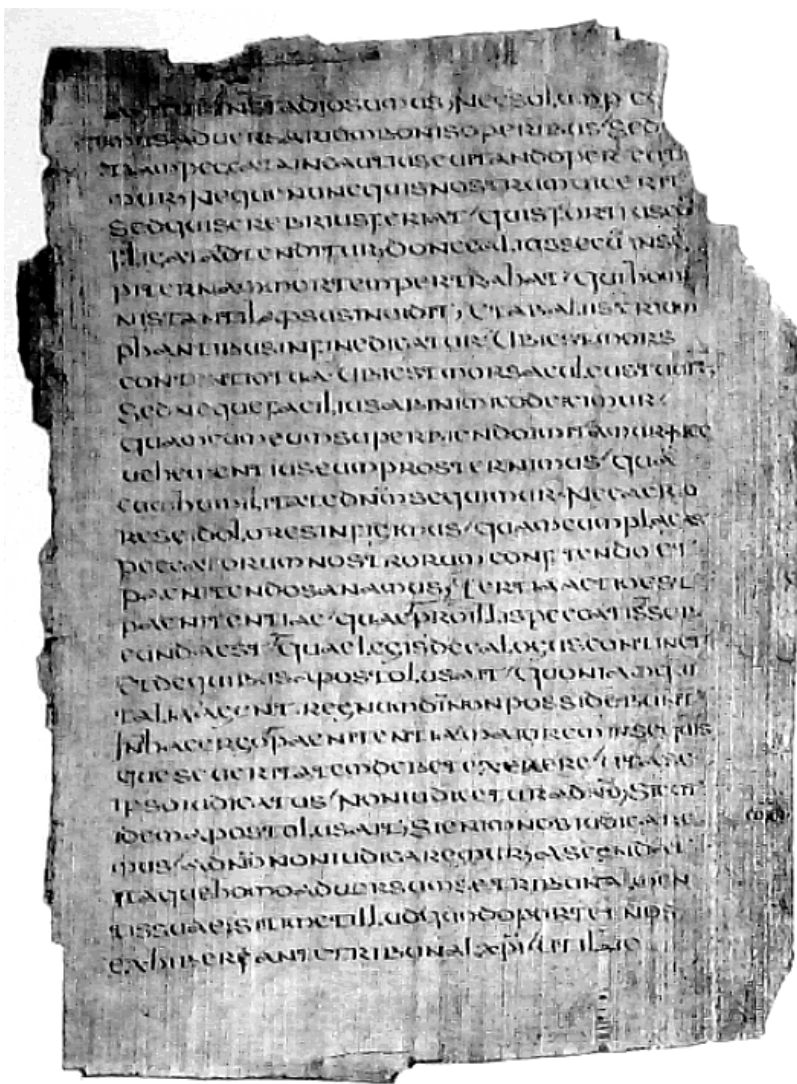
ПАПРОЛОГІЯ (від *papyrus* і логос букв. "папірусознавство") – допоміжна історико-філологічна дисципліна, відгалуження *палеографії*, що вивчає давні *папіруси*. Термін П. є дещо ширшим за предмет, що вивчається цією дисципліною: в завдання П. входить читання, інтерпретація і видання лише грец., пізніх лат. (римських, візантійських та доби еллінізму), демотичних і коптських *папірусів*, а також написів на глиняному череп'ї (*остраконах*) і на дерев'яних табличках, що прикріплялися до мумій. Ієратичні, ранні демотичні, старосврейські, арамейські та ін. *папіруси* вивчаються єгиптологією, семітологією й іншими дисциплінами. П. класифікує *папіруси* за періодами, місцями знахідок, змістом, а також вивчає форми і виводження літер і знаків, особливості граматики і стилю. У грец. П. прийнята така класифікація рукописного матеріалу: *папіруси* Птолемеївської доби (323–30 рр. до Р.Х.), *папіруси* римської доби (30 р. до Р.Х. – IV ст.), *папіруси* візантійської доби (кінець III–VIII ст.). У лат. П. первісно П. займалася виключно грец. *папірусами* (див. *Оксирінхські папіруси*), меншою мірою – лат.; після дешифрування єгипетської писемності предметом П. стають єгипетські тексти. В Єгипті були віднайдені *папіруси арамейською, давньоєврейською, сирійською, лівійською, нубійською, коптською, ефіопською, арабською мовами*. При розкопках у Геркуланумі, засипаному Везувієм в 79 р., знайдена ціла *бібліотека* з лат. папірусних *сувоїв* (див. *Вілла папірусів*). Л.З.

ПАПРУС (грец. ὀπάτυρος, лат. papyrus) – матеріал для писання, що виготовлявся із смуг стовбуру рослини родини очеретяних *Sagittaria papyrus*, яка росла в Єгипті, Нубії, Абіссинії, Сирії, а в X ст. арабами була завезена в Сицилію. П. використовувався в Єгипті щонайменше з III тисячоліття до Р.Х., а в античному світі з'явився приблизно з VII ст. до Р.Х. У грец. літературі опис П. нам залишили Гомер ("Одіссея" (XXI, 391), Есхіл ("Молільниці", 761), Геродот ("Історія", II, 92), Теофраст ("Історія рослин", IV, 8, 3) і Страбон ("Географія", XVII, 788). Найдавніші папірусні фрагменти *давньогрец. мовою*: П. з Дафні біля Афінів (V ст. до Р.Х.), який містить уривки орфічних поем, та з Дербені поблизу Салонік (сер. V ст. до Р.Х.), що містить виклад учення Анаксагора. Особливо велику роль у виробництві

П. аж до кінця *античності* відгравала Александрія. Матеріал для письма з П. мав назви грец. ὁ χάρτης, лат. charta, а також ὁ πάπυρος, ἡ βύβλος, τὸ βυβλίον, τὸ βιβλίον. Приготування матеріалу для писання П. описано Плінієм в його "Historia naturalis" (XIII, 11, 13). Пліній описує різні сорти П. (ієратика, лівіана, клавдіана, фанніана, амфітеатрика, саїтика, тенеотика, корнеліотика, емпоритика), що використовувалися за його часів. За форматом аркуші П. були різні, лише довжина (в середн., 30–35 см) завжди була більша за ширину (в середн., 15–25 см). Певна кількість спеціально підготовлених аркушів П. склеювалась, а отриману таким чином довгу та вузьку стрічку змотували в *сுவій*. До III ст. П. відігравав переважну роль як матеріал для літературних творів, з IV ст. його місце зайняв *пергамент*. Підкорення Єгипту арабами в 640 р. нанесло смертельний удар по грец. писемності на П. в Єгипті. В Європі П. ще довго використовували для нелітературних цілей (зберігся лист імп. Костянтина V до Піпіна Короткого на П. 756 р.; декілька папських булл на П., найпізніша 1011 р.). Серед писемного матеріалу П. має найдовшу історію використання – аж до XII ст., коли був остаточно витіснений *папером*. Дослідженнями П. займається окрема галузь *палеографії* – *папірологія*. Л.3.

Грецький папірус IV ст.

Латинський папірус VII ст.

ПАПРУС АРТЕМІСІЇ – грец. *papyrus* часів Александра Македонського, віднайдений в Саккарі (бл. 30 км на пд. від Каїра, де міститься найдавніший некрополь столиці Давнього Царства –

Мемфіса). У П.А. якесь Артемісія, донька Амасиса, закликає бога Серапіса про помсту. Текст записаний *капітальним* маюскульним *письмом*, що є характерним для *епіграфіки* і трапляється лише в дуже ранніх рукописах. П.А. зберігається у Відні. Л.З.

ПАРАКАРІЙСЬКЕ ПИСЬМО – алфавітне *малоазійське* *письмо*, представлена написами на глиняних табличках з Карії та кароподібними написами VII–II ст. до Р.Х. з Ефеса, Стратонікеї та Халкетора. П.п. налічує понад 45 знаків. Л.О.

ПАРАЛЕЛІЗМ (грец. ὁ παραλληλισμός, лат. paralellismus "відповідність") – повторення подібного розміщення слів або речень у *periodi*; напр., εἰ μὲν γὰρ πάντες περὶ πάντων εἶχον τῶν [τε] παροιχομένων μνήμην τῶν τε παρόντων [ἔννοιαν] τῶν τε μελλόντων πρόνοιαν, οὐκ ἂν ὁμοίως ὁμοίος ἦν ὁ λόγος. (Gorg. Hel. 11, 2–4) "якби в усьому всі мали про минуле пам'ять, про теперішнє розуміння, а про майбутнє передбачення, то подібні слова подібним чином нас би не обманювали"; superavi dignitate Catilinam, gracia – Galbam (C. Or. 5, 10) "я переміг Катіліну гідністю, Гальбу – витонченістю". Різновидами П. є *ісоколон*, *парісон*. А.П., В.М.

ПАРАЛЕПСИС / ВИПУЩЕННЯ (грец. ἡ παράλειψις, лат. praeteritio "пропуск") полягає в тому, що автор висловлює своє бачення суті явища, заявляючи, що все це він пропускає,

омінає, ніби апелюючи до уваги слухачів; напр., οὐκ ἀπορῶν δ' ὅ τι χρῆ περὶ σοῦ καὶ τῶν σῶν εἰπεῖν, ἀπορῶ τοῦ πρώτου μνησθῶ: πότερ' ὡς ὁ πατήρ σου Τρόμης ἐδοῦλευε παρ' Ἑλλάϊα τῷ πρὸς τῷ Θησεῖω διδάσκοντι γράμματα, χοίνικας παχείας ἔχων καὶ ξύλον; ἢ ὡς ἡ μήτηρ τοῖς μεθημερινοῖς γάμοις ἐν τῷ κλεισίῳ τῷ πρὸς τῷ καλαμίτῃ ἦρῳ χρωμένη τὸν καλὸν ἀνδριάντα καὶ τριταγωνιστὴν ἄκρον ἐξέθρεψέ σε; ἀλλὰ πάντες ἴσασι ταῦτα, κἂν ἐγὼ μὴ λέγω (Dem. 18, 129) "хоча мені не важко сказати про тебе і про твоїх близьких, але мені важко на рахунок того, про що згадати в першу чергу – чи про те, що твій батько Тромет був рабом у Ельпія, який тримав школу грамоти біля храму Тесея, і носив товсті колодки і дерев'яний ошийник, або про те, що твоя мати, що займалася серед білого дня розпустою в хижці у героя "Каламіта", виховала з тебе гарненького істукана і чудового ... тригоніста? Але про це всі знають, якщо навіть я не буду говорити". А.П.

ПАРЕМІОГРАФІЯ (грец. ἡ παροιμία "прислів'я, приказка; притча" і γράφω "писати") – збирання, запис та видання *паремій*. Збиранням *паремій* займалися грецькі та римські вчені. В період *античності* систематичним збиранням та класифікацією *паремій* займався Аристотель (його твір "Περὶ παροιμιῶν" не зберігся), аттичний історіограф Демон (кін. IV ст. до Р.Х.; твір "Περὶ παροιμιῶν" у 40 кн. не зберігся). В II ст. до Р.Х. перший збірник лат. прислів'їв та приказок уклав Марк Порцій Катон Старший (твір не зберігся); в I ст. до Р.Х. Публій Сир уклав та видав збірник "Сентенції". В епоху *еллінізму* збірник грец. *паремій* переважно з творів комедійних поетів з їх тлумаченням уклав *Аристофан Візантійський*; відомі також збірники грец. *паремій* *Дідіма* Александрійського (13 кн.) та *Лукія Тарейського* (Критянина) (3 кн.). Плутарх зібрав "Ἀπορθέγματα λακωνικά" та "Βασιλέων ἀπορθέγματα καὶ στρατηγῶν", серед яких значна кількість *паремій*. У II ст. грец. софіст Зенобій на основі творів *Лукія Тарейського* та *Дідіма* Александрійського створив збірник *паремій*, який у *Середні віки* був впорядкований в алфавітному порядку та поєднаний з двома іншими колекціями в корпус *паремій* під назвою "Epitome proverborum Lucili Tarrhaei et Didymi Alexandrini secundum ordinem alphabeticum graece"

(виданий у Флоренції 1487 р., у Венеції 1505 р., у Гаазі 1535 р. та в Антверпені 1612 р.; найновіше видання під назвою "Paroemiographi graeci" було здійснене Th. Gaisdorf у Оксфорді в 1836 р). Відомим пареміографом римського періоду є також Діогеніан Геракліот; саме його збірник згодом став джерелом для Плутарха та для Григорія Кіпрського. Найбільш відому гномологію уклав для свого сина Іоан Стобей (Ἰωάννης ὁ Στοβαῖος, V ст.); традиційно її ділять на дві частини: "Еклоги" (кн. I – фізика, кн. II – етика) та "Флорилегіум" (кн. III–IV – гноміка, популярна моралістика). Антологія організована за тематичним принципом, однак у межах однієї теми матеріал розташовується відповідно до хронології філософів та поетів, які цитуються. До збірника ввійшли вислови понад 500 поетів, філософів, ораторів, комедіографів, істориків тощо. Значна частина збірника збереглася. Протягом усієї візантійської історії Стобей залишався головним джерелом для збірників висловів книжної та народної мудрості. Повністю антологія Стобея не перекладена жодною сучасною мовою. В *Середні віки* використання *паремій* у монастирях, у проповідях, гоміліях, дидактичних творах зробили їх популярними. В XV ст. грец. теолог та ритор Міхаель Апостолій (Michael Apostolius), переписуючи рукописи, зібрав велику кількість *паремій* з творів античних авторів і створив збірник "Іонія, або зібрання грецьких паремій". Ця збірка була опублікована: частина його колекції приказок ("Παροιμία") вийшла в Базелі (1538 р.; рідкісне видання; копія зберігається в Британському музеї); найповніше видання вийшло в Лейдені (1619; 1653). Популяризації античних прислів'їв та приказок у різних країнах Європи в період *Відродження* сприяло латинськомовне видання голландського гуманіста *Еразма Роттердамського* "Adagia" (або "Adagiorum collectanea"), видане в Базелі 1500 р. Крім лат. *паремій*, у ньому наводиться переклад близько 3 тис. грец. *паремій*, які згодом, у первісному вигляді чи перероблені, були включені в національні мови Європи, відтак стали спільним надбанням усіх європейських мов. Античні паремійники перекладалися слов'янськими мовами та були широко відомі в слов'янських країнах (збірники "Бджола", "Мудрість Менандра" тощо). Найбільш повним виданням давньогрец. *паремій* є "Corpus Paroemiographorum Graecorum": I т.

– вислови, зібрані Зенобієм, Діогеніаном, Плутархом, Григорієм Кіпрським, а також *Appendix proverbiorum* (1839); П т. – колекції Діогеніана, Григорія Кіпрського, Езопа, Макарія, Апостоля, а також *Mantissa Proverbiorum* (1845). У ХХ–ХХІ ст. з'явилося чимало популярних видань лат. *паремій*. В Україні це зокрема: Цимбалюк Ю. В., Краковецька Г. О. "Крилаті латинські вислови" (1976); Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. "Із скарбниці античної мудрості" (1988); Цимбалюк Ю. В. "Латинські прислів'я і приказки" (1990); Литвинов В. Д., Скорина Л. П. "500 крилатих висловів" (1993); Лучканин С. М. "Латинські сентенції" (2009); Литвинов В. Д. "Золота латина: 2000 латинських крилатих висловів" (2010). Уперше в Україні видання грец. *паремій* (4067 од.) здійснено Лазер-Паньків О. В. "ΠΑΡΟΙΜΙΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ: Давньогрецькі прислів'я та приказки" (2015). О.Л.-П.

ПАРЕМІЯ (грец. ἡ παροιμία, лат. paroemia) – в *давньогрец. мові* термін використовувався на позначення прислів'їв та приказок; у *Новому Завіті* – притч. У сучасному мовознавстві термін може вживатися у вузькому значенні (на позначення лише прислів'їв та приказок) або в більш широкому (на позначення прислів'їв, приказок, примовок, загадок, прикмет, повір'їв, скоромовок, замовлянь, небилиць, нісенітниць, одномоментних анекдотів, казкових формул тощо). Сам термін походить від грец. *прийменника* παρά "при, поблизу" та *іменника* οἶμος "шлях, дорога", оскільки в давнину була традиція викарбовувати повчальні вислови на статуях, присвячених Гермесу (гермах), які встановлювалися на перехрестях та найважливіших шляхах. Найвлучніші з них ставали широкоживаними, перетворюючись таким чином на крилаті вислови. О.Л.-П.

ПАРІСОН (грец. πάρισον, лат. figura compar) – *фігура*, у якій частини *періоду* приблизно рівні; напр., κίνησις γὰρ αὐτῆ μεγίστη δὴ τοῖς Ἑλλῆσιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὡς δὲ εἶπεῖν καὶ ἐπὶ πλείστον ἀνθρώπων (Th.1, 1, 2) "цей [народний] рух був найбільшим серед греків і якоюсь мірою й серед варварів та, можна сказати, й серед більшості народів". А.П.

ПАРОКСИТОНИ (грец. τὰ παροξύτονα, лат. paroxytona) – давньогрец. слова, які мають гострий *наголос* на другому *складі* з кінця; напр., γίγας "велетень". О.Л.-П.

ПАРОНОМАЗІЯ (грец. ἡ παρονομασία, лат. agnominatio "гра слів") – вживання співзвучних, але різних за значенням слів: λαβοῦσα καὶ οὐ λαθοῦσα ἔσχε (Gorg. Hel. 4, 1) "відверто являючи і не приховуючи", περίβλεπτον καὶ περσιμάχητον τὴν φύσιν (Isocr. Hel. 10, 17) "зовнішність, яка викликає загальний інтерес і конкуренцію"; hic est sepulcrum haud pulchrum feminae pulchrae (*επιταφία*) "це не зовсім красива могила красивої жінки". А.П., В.М.

ПАСИВ / ПАСИВНИЙ СТАН (грец. ἡ παθητική, лат. passivum) – один із різновидів *стану* дієслова. Дієслово у П. вказує, що *підметом* виражається об'єкт дії, який зазнає впливу іншої дії або речі. В *давньогрец. мові* дійсний суб'єкт дії виражається здебільшого *генетивом* з прийменником ὑπό (рідше ἐκ, παρά, πρός), якщо виконавцем дії є особа (грец. ἡ γενική τοῦ ἐνεργούντος προσώπου, лат. genetivus auctoris), або *дативом*, якщо дія виконується предметом (грец. ἡ δοτική τοῦ ὀργάνου, лат. dativus instrumenti). Діюча особа ставиться в *датові* при П. *перфекта*, *плюсквамперфекта*, *футура III*, при (*від*)дієслівних *прикметниках*. П. утворюють не лише активні *перехідні дієслова*, але й ті, що сполучаються з *генетивом* та *дативом*; напр., ἄρχω "паную" – ἄρχομαι "наді мною панують", πιστεύω "довіряю" – πιστεύομαι "мені довіряють". Дієслова, П. яких має активне або медіальне значення, називаються пасивно *відкладними* (грец. τὰ παθητικὰ ἀποθετικά, лат. deponentia passivi, DP); напр., βούλομαι "хотіти", ἐπίσταμαι "знати", σέβομαι "шанувати". У *лат. мові* граматичне значення П. часів системи *інфекта* (praesens, imperfectum, futūrum I) передається за допомогою флексій (-or /-r, -ris, -tur, -mur, -mīni, -ntur), а П. часів системи *перфекта* (perfectum, plusquamperfectum, futūrum II) утворюється аналітично, шляхом комбінування форм *дієприкметника* минулого часу доконаного виду П. (participium perfecti passivi) з формами *дієслова* esse в часах системи *інфекта*. У *лат. мові* дійсний суб'єкт дії виражається *аблативом* з прийменником a (ab), якщо виконавцем дії є особа (ablativus

auctoris), або без прийменника, якщо дія виконується предметом (ablativus instrumenti). Пасивні форми утворюють переважно *перехідні дієслова* (verba transitiva). *Неперехідні дієслова* (verba intransitiva) утворюють безособовий П., який має лише форми 3-ої ос. одн. (котрі перекладаються 3-юю ос. мн.); напр., itur "йдуть", curritur "біжать", invidētur "заздрять". О.Л.-П., І.Ш.

ПАСИВНА КОНСТРУКЦІЯ – в *давньогрец. мові* речення, в якому об'єкт дії виражається *підметом* (у *номинативі*), суб'єкт дії виражається *генетивом* з *прийменником* ὑπό (рідше ἐκ, παρά, πρός), якщо виконавцем дії є особа (грец. ἡ γενική τοῦ ἐνεργούντος προσώπου, лат. genetivus auctoris), або *дативом*, якщо дія виконується предметом (грец. ἡ δοτική τοῦ ὀργάνου, лат. dativus instrumenti), а дієслово-*присудок* вжите в *пасивному стані*; напр., αἱ πόλεις ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἀναίρουνται "міста знищуються ворогами". У *лат. мові* П.к. можлива лише тоді, коли *присудок* виражений *перехідним дієсловом*. Суб'єкт дії виражається *аблативом* з прийменником а (ab), якщо виконавцем дії є особа (ablativus auctoris), або *аблативом* без прийменника, якщо дія виконується предметом (ablativus instrumenti); напр., oppida a militibus defenduntur "міста захищаються воїнами", terra stellis illustratur "земля освітлюється зірками". О.Л.-П., І.Ш.

ПАТРИСТИКА (від грец. πατήρ "батько") – наука, яка займається вивченням богослов'я і філософії Отців Церкви та християнських письменників I–VIII ст. У православній традиції П. не обмежують кін. VIII ст., натомість продовжують до падіння Візантії (1453 р.). Розрізняють грец. та лат. П. До найвідоміших представників грец. П. належать Юстин Філософ, Іринеї Ліонський, Климент Александрійський, Ориген, Афанасій Александрійський, Василь Великий, Григорій Богослов, Григорій Нисський, Іоан Златоуст, Кирило Александрійський, Псевдо-Діонісій Ареопігит, Максим Сповідник, Іоан Дамаскин; до лат. П. – Тертуліан, Кіпріан Карфагенський, Августин Блаженний, Амвросій Медіоланський, Ієронім Стридонський, Боецій, Григорій Двоєслов. П. також називають сукупність богословських учень Отців Церкви та напрям філософської думки, який представляють Отці Церкви I–VIII ст. Л.О.

ПАТРОЛОГІЯ (грец. *πατήρ* "батько") – 1) те саме, що й *патристика*; 2) наука, яка займається біографічними та критико-бібліографічними дослідженнями Отців Церкви та християнських письменників, а також виданням їх творів. Елементи П. як науки спостерігаються в творах Євсевія Кесарійського "Historia ecclesiastica" та Ієроніма Стридонського "De viris illustribus". Л.О.

ПАУЛІ-ВІССОВА (Pauly-Wissowa) – повна назва "Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft" ("Реальна енциклопедія науки про класичну старовину"). Разом зі своїми додатками включає понад 100 тт. Перший том був виданий Августом Паулі (1796–1845) в 1839 р., після смерті Паулі в 1845 р. його робота залишилася незакінченою, і Крістіан Вальтц і Вільгельм Тоффель завершили її в 1852 р. Перше видання енциклопедії містило 6 тт. Друге видання, що готувалось у 1861–1866 рр, так ніколи і не було випущено. В 1890 р. Георг Віссова (1859–1931) розпочав нове видання. Планувалося, що робота буде закінчена за десять років, однак останній із 83-х томів вийшов у 1978 р., а том зі змістом – у 1980 р. Кожна стаття була написана визнаним фахівцем у своїй галузі, але, що не дивно для роботи, котра виходила за життя трьох поколінь, багато положень ранніх статей застарівали до моменту виходу пізніших томів. Ціна і розмір П.-В. були дуже значні, тому в 1964–1975 рр. видавництво "Метцлер" випустило скорочене видання в 5-и тт. "Der Kleine Pauly" ("Малий Паулі"). Оновлена версія під назвою "Der Neue Pauly" ("Новий Паулі"), що містить 18 тт. (з яких тільки 15 були плановими) і зміст, виходила з 1996 по 2003 рр. З 2004 р. з'являються додаткові томи (заплановано 7). Англ. версія "Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World" була опублікована в 2006 р. С.Н.

ПЕЛАСГІЧНА ТЕОРІЯ (грец. *Πελασγοί* "пеласги") – теорія, за якою основна частина грец. *субстрату* належить мові пеласгів. Сучасні етимологічні словники грец. мови виділяють у ній значний прошарок мовних одиниць, які не виводяться зі спільноіндоєвропейської мови, і водночас відтворюють реалії Греції – т. зв. догрец. *субстрат*. Пеласгами давньогрец. автори

називали народ (чи сукупність народів), що населяв Грецію до виникнення Мікенської цивілізації, а також упродовж деякого періоду після приходу греків. Про пеласгів в античних істориків настільки суперечлива інформація, що довгий час їх існування вважалося чи не міфічним. Першим відомості про пеласгів з античних джерел систематизував У. Гладстон. На думку Л. Гіндіна та В. Цимбурського, пеласги були першою хвилею індоєвропейського заселення Іонії та Балкан (теорію індоєвропейського походження мови пеласгів підтримував *Нерознак*, частково А. Молчанов), яке згодом асимілювалося автохтонними племенами, мови яких не належали до індоєвропейської мовної сім'ї. Дж. Серджи висунув гіпотезу походження пеласгів з середовища протоберберського населення Пн. Африки. Деякі історики ототожнюють пеласгів з біблійними філістимлянами. Окрім того, ще античні історики ототожнювали пеласгів з тирренами (етрусками), проте Р. Беекес, який займався реконструкцією пеласгського *субстрату*, доводить, що він відрізняється від будь-якої з тирренських мов. Н.Р.

ПЕРВИННІ ЗАКІНЧЕННЯ – дієслівні закінчення, утворені від *вторинних* за допомогою форманта *-i. В *давньогрец. мові* 1 ос. одн. в атематичному типі виступає первісне активне закінчення -μι < *-mi (аналогічно: лат., гот., дн.-ірл. -m, лит. -mi, ст-слов. -мь, дн.-інд., авест., хет. -mi); в тематичному типі власне закінчення немає, тут відбувається розтягнення з'єднувального *голосного звука* o > ω (аналогічно й у *лат. мові*). Медіальна флексія -μαι (< *-ai, дн.-інд. -e: dadé, bháre) виступає в обох *дієвідмінах* і у формах *кон'юнктива*. Це закінчення поширюється і на форми *перфекта*. В 2 ос. одн. давнє атематичне закінчення *-si збережено лише в *еолійському* та *дорійському діалектах* (напр., ἔσσι, атт. εῖ; лат. es, дн.-інд. asi, авест. ahi, ст.-лит. esi, ст-слов. еси); кінцевий звук -s запозичений із *вторинних закінчень*. З медіальної індоєвропейської флексії *-sai маємо в обох типах парадигм -σαι, при випадінні інтервокальної σ постає -η; в атематичній *дієвідміні* флексійна -σ- затримувалася (κέσαι, τίθησαι). Це ж закінчення використане й у формах *перфекта*. В 3-й ос. одн. в атематичному типі флексія -τι (іон.-атт., лєсб., арк. -σι) < *-ti (ἔστι, дор. τίθητι, іон.-атт., лєсб. τίθησι);

тематичні дієслова мають закінчення -ει, походження якого таке ж неясне, як і закінчення 2 ос. одн. -εις. Вважається, що закінчення *медіально-пасивного стану* первісно було -τοι; це закінчення збереглося в *ахейському діалекті* та *лінійному письмі Б*: e-u-ke-to = εὐχεται, арк. βόλεται, кіпр. κεῖται. В більшості давньогрец. *діалектів* *-τοι замінилось на -ται (за аналогією до форми 1-ї ос. *-αι > -μαι). В 1 ос. мн. різниці поміж активними П. з. і *вторинними закінченнями* немає – -μεν (дн.-інд. -mā / -mā) в атематичній і тематичній групах (в *західногрецьких і дорійському діалектах* закінчення -μες). Медіальне закінчення -μέθα також було обопільним. У 2 ос. мн. активне закінчення -τε та медіальне закінчення -σθε також обопільні. У 3 ос. мн. для тематичного дієвідмінювання характерна флексія -*nti, яка в *дорійському діалекті* збереглось без змін (ἔχοντι, ἄγουσι), в *беотійському діалекті* τ > θ (ἔχονθι); в решті *діалектів* відбулася *асибіляція* (аркад. καθέρπονσι, лесб. ἀπάγγελονσι, атт. ἄγουσι; іон.-атт. ἔχουσι, дор. φέρουσι, лесб. φέροισι, атт. φέρουσι; пор. лат. ferunt, гот. baīrand, дн.-інд. bhārantī). В атематичних основах спостерігається чергування флексійних форм *enti / *onti / *nti (дор. ἐντι = атт. εἰσί, ὀμνύουσι = атт. ὀμνύουσι; дор. φαντί, лесб. φαῖσι, іон.-атт. φασί); поряд з цим існували закінчення -αντι, -ατι, -ασι (διδόασι, ἰστᾶσι, гом. ἔασι, ἴασι); основи з *редуплікацією* отримали закінчення -*nti, зберігаючи перед ним кореневий *голосний звук* (дор. δίδοντι, τίθεντι). Медіальне закінчення -ντοι в деяких *діалектах* зберігає індоєвропейську огласовку: *ахейський діалект* та *лінійне письмо Б* e-so-to = ἔστοιτοι, арк. διαδικάσωντοι; в більшості *діалектів* це закінчення замінилось на -νται (за аналогією до 1-ї ос. одн.): φέρονται, також -αται, гом. ἦαται. Л.З.

ПЕРГАМЕНТ (з нім. Pergament від грец. Πέργαμον Пергам, місто в Малій Азії, де в II ст. до Р.Х. широко застосовувався П.) – матеріал для письма з недубленої шкіри тварин (телят, овець, кіз та ін.). Достеменно невідомо, коли П. увійшов до використання в Греції та Римі (з VII ст. до Р.Х. є згадки про те, що спартанці користувалися т.зв. скиталами (σκυτάλη) – намотаними на дерев'яний жезл шматками шкіри з записами), але П. не швидко замінив *папірус*. Спочатку П. був конкурентом

не папірусу, а *вощеним дощечкам* і використовувався для чернеток. З кін. I ст. з'являються літературні твори на П., але вони цінувалися нижче за папірусні. Найстарший екземпляр (поч. II ст.) античної літературни на П. – це два маленьких аркуші П. з уривком промови Демосфена "*Περὶ τῆς παραπροσβείας*", віднайдені в Єгипті. В порівнянні з чудовими папірусними рукописами цього періоду цей пергаментний рукопис являє собою зразок книги низької якості. Бл. IV ст. папірус перестав бути основним матеріалом для літературних творів, і його місце зайняв П. Так, імп. Константин бл. 330 р., наказав виготовити для константинопольських церков 50 екземплярів Біблії на П. У IV–VI ст. П. відзначається високою якістю і такою прозорістю, що літери написані з одного боку, просвічуються на іншому. В цьому відношенні пергаментні кодекси (*Синайський кодекс, Ватиканський кодекс* Біблії, *Лауренціанський кодекс* Вергілія) не мають собі рівних у пізніші часи. Технологія виготовлення П. в різні часи і в різних країнах Європи була неоднаковою. П. останніх віків *античності* (IV–VI ст.) вирізняється тонкістю; з VII ст. П. стає гіршим, мабуть, із-за підвищення попиту на нього. В Пд. Італії, у Франції і Греції П. жорсткий, і текст на ньому часто осипається; натомість, у Пн. Європі П. м'який. У XV ст. італ. П. нерідко досягав надзвичайної білизни. З П. робили книги-кодекси. Зрідка виготовлялися і пергаментні *сувої*, але для імператорських *хрисовулів*, дипломатичних листів; збережені і деякі пергаментні *сувої* з книгами Біблії, зокрема книга Ісуса Навина (X ст.), літургії Василя Великого (XII ст.) тощо. П. рукописи часто прикрашалися з великою розкішшю і були справжніми мистецькими шедеврами. Л.З.

ПЕРГАМСЬКА ШКОЛА – лінгвофілософський напрямок у філології *античності*, що склався в м. Пергам (Мала Азія) в III ст. до Р.Х. Головний представник – *Кратет Малоський*. У П. ш. переважав інтерес до філософських, історичних і фізичних проблем, які ставилися на основі дослідження гомерівських текстів. Проте активно розроблялися й питання *морфології давньогрец. мови*, в цьому аспекті пергамські вчені були *аномалістами*. Н.Р.

ПЕРЕЛЬМУТЕР Ілля Аронович (нар. 1929 р.) – спеціаліст в області *класичної філології* та загального мовознавства. Ст. наук. співроб. Ін-ту мовознавства АН СРСР (Ленінград); зараз проживає в Німеччині. Займається проблемами функціональної *морфології давньогрец. мови*, давньогрец. *синтаксисом*, проблемами порівняльно-історичної *граматики*, історією мовознавства. Основні праці: "Общеиндоевропейский и греческий глагол: видо-временные и залоговые категории" (1977); "Залог древнегреческого глагола" (1995); "Греческие мыслители 5 в. до Р.Х." (1980); "Индоевропейский медий и рефлексив (Опыт функционального анализа)" (1984); "К исторической типологии залоговых структур (на материале индоевропейских языков)" (1989); "Stative, Resultative, Passive and Perfect in Ancient Greek (Homeric Greek)" (1988); "Грамматическое учение модистов" (1991); "Юлий Цезарь Скалигер о залогe латинского глагола" (1999). С.Н.

ПЕРЕХІДНІ та **НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА** – в *давньогрец. мови* умовний поділ дієслів, які належать до *активного* та *медіального станів*, за ознакою співвіднесеності суб'єкта, об'єкта та дії. П. д. (грец. τὰ μεταβατικά, лат. transitiva) – це дієслова, які скеровують дію на відмінний від суб'єкта об'єкт (завжди вживається в *акузативі*). Н. д. (грец. τὰ ἀμετάβατα, лат. intransitiva) – дієслова, які виражають дію, пов'язану з об'єктом у непряму *відмінку* або через *прийменникове* керування. Дія Н. д. може обмежуватись суб'єктом – це т. зв. "нейтральні" *дієслова* (грец. τὰ οὐδέτερα); напр., ζῶ "живу", πάσχω "страждаю". Численні дієслова в *активі* можуть мати, залежно від контексту, перехідне або неперехідне значення; напр., ἔχω τι "маю щось" – καλῶς ἔχω "добре почувуюсь", μένω τοὺς ὀπλίτας "очікую гоплітів" – μένω "перебуваю", πιστεύω λόγοις "вірити словам" – πιστεύω τὴν ἀρχὴν "доручати владу". Деякі Н. д. (головним чином ті, що позначають рух) стають П. д. при додаванні префікса; напр., βαίνω "йти" – καταβαίνω "принижувати" – ἀναβαίνω "саджати (на щось)" – ἀμφιβαίνω "обходити; оточувати" – προσβαίνω "знаходити". Деякі П. д. мають неперехідне значення у формах *аориста* I та *футура* I (напр., αἰσχύνω "соромити" – ἤσχύονθην "я (о)соромився" – αἰσχυνοῦμαι "буду соромитись"; ὀργίζω "сердити" – ὀργίσθητι "я розсердився" – ὀργισθήσομαι "буду сердитись") та у

формах *аориста* II та *перфекта* II (напр., ἐρείκω "розривати" – ἦρικον "я тріснув, розбився"; τρέφω "годувати" – τέτροφα "я зробився, став"; ἐγείρω "будити" – ἐγρήγορα "я прокинувся"). Дієслова, які утворюють форми і *слабких*, і *сильних часів*, можуть мати в одних формах перехідне, в інших – неперехідне значення; напр., ἀναγιγνώσκω "знати" – ἀνέγνωσα (aoristus I) "я переконав" – ἀνέγνων (aoristus II) "я довідався"; ὄλλυμι "нищити" – ὀλώλεκα (perfectum I) "я знищив" – ὄλωλα (perfectum II) "я загинув". У *лат. мові* П. д. (verba transitīva) скеровують дію на відмінний від суб'єкта об'єкт, який завжди стоїть у знахідному *відмінку*: Belgae cum Germānis bellum continenter gerunt (Cs. B. G. 1, 1, 4) "Бельги з германцями постійно ведуть війну". Н. д. (verba intransitīva) виражають дію, яка пов'язана з об'єктом, вираженням непрямым *відмінком* або через прийменникове керування: penetrant aulas et lumina regum (V. Ae. 2, 504) "вони потрапили на подвір'я й [з'явилися] перед очі царів". Дія Н. д. може обмежуватися і на суб'єкті (т. зв. нейтральні дієслова). О.Л.-П., І.Ш.

ПЕРИСПОМЕНИ (грец. τὰ περισπόμενα, лат. perispomena) – давньогрец. слова, які мають огорнений *наголос* на першому *складі* з кінця; напр., γῆ "земля". О.Л.-П.

ПЕРИФРАЗА (грец. ἡ περίφρασις, лат. circumlocutio "описовий вираз") – описовий зворот, який полягає в заміні назви явища або предмета характеристикою їх ознак або особливостей, унаслідок чого одне поняття виражається двома або більше словами; напр., παῖδες Ἑλλήνων = Ἕλληνες, λόγους ποιεῖσθαι = λέγειν; τοῦ δ' αὐτοῦ ἀνδρὸς λέξαι τε τὸ δέον ὀρθῶς καὶ ἐλέγξαι ... τοὺς μεμφομένους Ἑλένην (Gorg. Hel. 2, 1-2) "одній й тій самій людині (= автору) слід сказати правду і викрити обвинувачів Єлени"; соῦς et animus "тіло і душа" (= людина). А.П.

ПЕРІОД (грец. ἡ περίοδος "обхід навколо") – побудова складного речення для точного вираження смислової завершеності фрази, її "заокругленості". На відміну від інших синтаксичних конструкцій П. є тематично, структурно та інтонаційно відносно замкненою побудовою, своєрідним мікротвором. П. розділяється на окремі смислові відрізки,

колони, кожен з яких також є відносно завершеним. Колони (κῶλον "відрізок") можуть збігатися з реченнями, а можуть і не збігатися. Короткий, стислий колон, близький до *сентенції*, називається коммою (κόμμα "чеканка", 'обрубок'). Ідеальний П. будується за схемою: підвищення – напруга – зниження. Напр., ἐγὼ γὰρ πρὸς μὲν τὸ πολιτεύεσθαι πάντων ἀφύεστατος ἐγενόμην τῶν πολιτῶν (οὔτε γὰρ φωνὴν ἔσχον ἰκανὴν οὔτε τόλμαν δυναμένην ὄχλῳ χρῆσθαι καὶ μολύνεσθαι καὶ λοιδορεῖσθαι τοῖς ἐπὶ τοῦβήματος κυλινδομένοις), τοῦ δὲ φρονεῖν εὖ καὶ πεπαιδεῦσθαι καλῶς, εἰ καὶ τις ἀγροικότερον εἶναι φήσει τὸ ῥηθέν, ἀμφισβητῶ, καὶ θείην ἂν ἐμαυτὸν οὐκ ἐν τοῖς ἀπολελειμμένοις ἀλλ' ἐν τοῖς προέχουσι τῶν ἄλλων. διὸ περ ἐπιχειρῶ συμβουλεύειν τὸν τρόπον τοῦτον, ὃν ἐγὼ πέφυκα καὶ δύναιμαι, καὶ τῇ πόλει καὶ τοῖς Ἑλλήσι καὶ τῶν ἀνδρῶν τοῖς ἐνδοξοτάτοις (Isoc. Phil. 81-82) "я виявився до державної діяльності найменш придатним з громадян: нема в мене ані достатньо сильного голосу, ані сміливості, щоб звертатися до натовпу, потерпати від образ і лягтися з тими, хто товчється на трибуні. Що стосується здорового розуму і гарної освіти – хоча хтось скаже, що занадто нескромно так говорити, – я дотримуюсь іншої думки і зарахував би себе не до останніх, а до тих, хто виділяється серед інших. Тому я і беруся давати поради так, як це дозволяють мої здібності та можливості, і нашій державі, і всім еллінам, і самим знаменитим людям". П. вважається *фігурою* високого, піднесеного, урочистого стилю, опоетизованого мовлення. А.П.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ (грец. ἡ προσωποποιία, лат. personificatio "уособлення") – різновид *метафори*, що утворюється перенесенням ознак особи на предмети, речі, явища, тваринний і рослинний світ; напр., ὡς δυστυχῆς μὲν ἡ Ἑλλάς τοιοῦτων ἀνδρῶν ὀρφανὴ γενομένη, εὐτυχῆς δ' ὁ τῆς Ἀσίας βασιλεὺς ἐτέρων ἡγεμόνων λαβόμενος (Lys. 2, 60) "наскільки нещасна осиротіла Еллада, яка втратила таких мужів, і наскільки щасливий цар Азії, що на її чолі стали інші"; οὐ γὰρ ἡ Μακεδονία κακοῦς ἢ χρηστοῦς ποιεῖ, ἀλλ' ἡ φύσις (Aeschin. 2, 152) "адже не Македонія робить людей підлими або чесними, а природа"; nunc te patria quae communis est parens omnium nostrum, odit ac metuit et iam diu nihil te iudicat nisi de patricidio suo cogitare... quae tecum sic agit et quodam modo tacita

loquitur (С. Cat. 1, 17) "тепер батьківщина, спільна для нас усіх, тебе ненавидить, боїться і вважає, що ти вже давно ні про не думаєш, окрім її вбивства... вона так звертається до тебе і, так би мовити, мовчки говорить". А.П., В.М.

ПЕРФЕКТ (грец. ὁ παρακείμενος, лат. perfectum) – один із різновидів категорії часу. В давньогрец. мові належить до головних часів. Морфологічною ознакою П. є редуплікація. Від дієслівної основи існує два різновиди формотворення П. активного: П. I (за допомогою суфікса -κ-) і безсуфіксальний П. II та єдиний тип П. медіально-пасивного. Форми П. II мають небагато дієслів з основами на губні і задньоязикові приголосні звуки та декілька дієслів з основами на передньоязикові та плавні (напр., ἄγω "вести" > ἤχα, ἔαχα; γράφω "писати" > γέγραφα; λείπω "залишати" > λέλοιπα). Деякі дієслова утворюють форми і П. I, і П. II, другий з яких має неперехідне значення; напр., ἐγείρω "будити" – perf. I ἐγήγερκα "я розбудив" – perf. II ἐγρήγורה "я прокинувся"; οἶγω "відкривати" – perf. I ἔωχα "я відкрив" – perf. II ἔωγα "я відкрився". І в першому, і в другому П. утворюються всі чотири способи, інфінитив та дієприкметник. Індикатив П. може позначати: 1) сучасний стан, який виник у минулому і продовжує існувати дотепер; напр., οἶδα γὰρ ὅτι ὀλίγοις τοῖς ταῦτα καὶ δοκεῖ καὶ δοῦναι (Pl. Crit. 49d) "знаю, що таким це видається і видаватиметься для якихось небагатьох"; 2) майбутню дію, коли мовець уявляє очікувану подію як таку, що вже відбулась (perfectum futurum); напр., εἰ με τόξων ἐγκρατῆς αἰσθήσεται, ὄλωλα (Soph. Phil. 75) "якщо він довідається, що я володію луком, я загину"; 3) позачасову дію (perfectum gnomicum); напр., διαβολή τε καὶ ὁ φθόνος, ἃ δὴ πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς ἄνδρας ἤρηνεν (Pl. Ap. 28a) "наклеп і заздрість, які багатьох хороших людей згубили"; 4) теперішню дію, але виконувану з більшою інтенсивністю (від verba sentiendi); напр., μάλλον πεφόβημαι τὰς οἰκείας ἡμῶν ἀμαρτίας ἢ τὰς τῶν ἐναντίων διανοίας (Th. 1, 143) "я більше боюся наших власних помилок, ніж замислів супротивників". З III ст. до Р.Х. П. почав вживатися для позначення минулої дії, а з часом втратив свою своєрідність і вживався паралельно з аористом як його експресивна заміна. В лат. мові П. – це час системи перфекта, що позначає

доконану дію в минулому. *Індикатив активного стану* П. утворює додаванням до основи *перфекта* закінчень -i, -isti, -it, -imus, -istis, -ērunt /-ēre. *Індикатив пасивного стану* утворюється аналітично, поєднанням форм *дієприкметника* минулого часу *пасивного стану* (participium perfecti passīvi) з формами дієслова esse в praesens indicatīvi (sum, es, est, sumus, estis, sunt). *Кон'юнктив активного стану* П. утворює шляхом приєднання до перфектної основи форманта *-is-(>er-), суфікса -i- (суфікс атематичного *оптатива*) та особових закінчень *активного стану* -m, -s, -t, -mus, -tis, -nt. *Кон'юнктив пасивного стану* утворюється сполученням participium perfecti passīvi з особовими формами дієслова esse в praesens coniunctīvi (sim, sis, sit, simus, sitis, sint). Лат. П. є результатом злиття праіндоєвропейського *аориста* та *перфекта*, внаслідок чого має подвійну семантику: вживається як perfectum praesens і як perfectum historicum (aoristum). Perfectum praesens (logicum) виражає наявний в теперішньому стан, який є наслідком минулої дії; увага акцентується на процесі, що триває, а не на дії, котра відбулася чи відбувалася в минулому: urbs condita est "місто засноване" (і тепер воно існує). Однак може констатуватися лише дія, обмежена в часі: urbs condita est eodem anno "місто було засноване в той самий рік". У значенні perfectum praesens виступають здебільшого пасивні форми: pugna magna victi sumus (L. 22, 7, 8) "ми переможені у великій битві". Perfectum historicum (aoristum) виражає минулу завершену дію, яка констатується як здійснений факт без огляду на результат у теперішньому: Hannibal, quotiescunque cum Romānis congressus est in Italia, semper discessit superior (Nep. 23, 1, 2) "Ганнібал, де б не зустрівся з римлянами в Італії, завжди виходив переможцем". Іноді П. вживається у футуральному значенні, коли мовець точно впевнений, що дія відбудеться (perfectum futuricum): perii, si me aspexerit (Plaut. Am. 320) "я помру, якщо він мене побачить". О.Л.-П., І.Ш.

ПЕРФЕКТНІ ЗАКІНЧЕННЯ – в *давньогрец. мові* закінчення форм *перфекта*. Закінчення 1-ї ос. одн.: активне закінчення -ᾶ дуже давнє, за походженням з індоєвропейського -m (напр., λέλυκα, πέποιθα, οἶδα, дн.-інд. véda); медіальне закінчення

запозичене з *первинних закінчень*: λέλυμαι. Первісне активне закінчення 2-ї ос. одн. -θα, якому відповідає санскритське -tha (дн.-інд. -tha, гот.-tha, хет. -ta): збереглося в небагатьох формах: οἶσθα < *Foid-θα (дн.-інд. véththa), ἦσθα; в *Гомерівському діалекті* (напр., τίθησθα, ἔφησθα). В пізніших формах виступає вторинне закінчення -ς, перенесене за аналогією з парадигми *аориста*. Медіальне закінчення 2-ї ос. одн. запозичене з *первинних закінчень*. Активне закінчення 3-ї ос. одн. -ε споріднене з дн.-інд. -a: οἶδε, дн.-інд. véda; λέλοιπε, ἔστηκε. Це закінчення було за аналогією перенесено і на форми сигматичного *аориста*. Медіальне закінчення 3-ї ос. одн. -ται запозичене з *первинних закінчень*. Активні закінчення 1-ї та 2-ї ос. мн. та медіальні закінчення 1-ї, 2-ї та 3-ї ос. мн. збігаються з *первинними* та *вторинними*. Активне закінчення 3 ос. мн. -ασι використало індоєвропейську флексію -nti, в якій n після *приголосного* вокалізувався, а -τι > -σι. Л. 3.

ПЕТРАРКА (італ. Petrarca) Франческо (1304–1374) – італ. поет та вчений, один із засновників ренесансного гуманізму. Фактично є засновником *класичної філології* як науки. Твори П. розподіляються на дві нерівні частини: італ. поезію (Canzoniere) та різноманітні твори, написані *латиною*. П. присвятив життя пошуку й вивченню стародавніх рукописів: знайшов дві промови Цицерона (серед них – "Pro Archia poeta"), окремі його листи, основну працю Квінтіліана "Institutio oratoria". П. погано розбирався в *давньогрец. мові*, через те його знання в галузі античної літератури обмежувалися переважно давньоримською, хоча в ній він і вбачав грец. першоджерело. Не маючи змоги прочитати Гомера в оригіналі, він використовував лат. переклад його поем, що здійснив за дорученням *Боккаччо* заїжджий калабрійський грек Леонтій Пілат. На відміну від *Данте* П. надавав перевагу писати не італ., а *латиною*, яку вважав справжньою літературною мовою Італії, намагався очистити *латину* від середньовічних нашарувань, наблизивши її

до мови давніх класиків. Латинськомовні твори П. умовно можна поділити на дві групи – твори поетичні й морально-філософські: героїчна поема "Africa" (1338–1342), історико-біографічний твір "De viris illustribus" (1338–1358), дванадцять еклог "Vicolicon Carmen" (1346–1348), де наслідувано "Буколіки" Вергілія, сповідь у діалогах "De sui ipsius et multorum ignorantia" (1342–1343) та ін. Найвідомішою і найзначнішою серед поетичних латинськомовних творів П. є велика (з 9 пісень) незакінчена поема "Африка", написана *гекзаметром* як наслідування "Енеїди" Вергілія; цей патріотичний національний епос уславлює подвиги Сципіона Африканського Старшого, його перемогу над Ганнібалом при Замі (202 до Р.Х.). У книзі "Про знаменитих людей" П. подав біографії славетних римлян, а також Александра Македонського, Пірра та Ганнібала, за зразком "Паралельних життєписів" Плутарха, фактичні відомості було взято в Тита Лівія. Своєю суспільною діяльністю та багатогранною творчістю П., по-суті, заснував Республіку Знань, що так перегукувалося з ідеями філософських шкіл античного світу. В цьому його величезне значення у становленні *класичної філології* як науки з її всеохопним вивченням античного світу, "модельованням" його ідей на сьогодення. С. Л.

ПЕТРОВСЬКИЙ (рос. Петровский) Федір Олександрович (1890–1978) – рос. вчений, філолог-класик, викладач давніх мов, перекладач античних авторів. П. входив до складу редколегії серії "Литературные памятники". Йому належать переклади "Сну Сципіона" Цицерона, сатир Ювенала (у співавторстві з Д.С. Недовичем) і Персія, епіграм Марціала, "Апофеозу божественного Клавдія" Сенеки, "Заповіту поросяти" Сульпіція, "Кубишки" Плавта, а також видання Лукреція з паралельним віршованим російським перекладом і детальними коментарями (1946–1947), повний коментований переклад твору Вітрувія "Про архітектуру" (1936), книга "Латинские эпитафические стихотворения"

(1962), переклади фрагментів багатьох творів грец. та рим. авторів, уміщені в збірках "Античные авторы об искусстве" (1938), "Греческие эпитагмы" (1935), "Архитектура античного мира" (1948). Н.К.

ПИСЕМНІ ПРИЛАДДЯ – інструменти для письма в *античності*. Найпоширенішим матеріалом в *епіграфіці*, головним чином мрамур; на ньому шкребок (грец. τὸ λίστρον, ἡ ξύστρα, лат. radula, rutrum, pala) стісували шерховатості і вирівнювали поверхню, далі за допомогою різця (грец. ἡ γλυφίς, лат. celtis) і долота (ὁ κολαπτήρ, лат. tornus), які були різної величини, видовбували (вибивали) букви різного розміру. На металі (бронза, свинець, олово, рідше – срібло і золото), кераміці написи прошкрябувалися різцем або стилосом. На *вощених дощечках* писали загостреною паличкою з металу або кістки (грец. ὁ στυλος, τὸ γραφεῖον, лат. stylus, graphium). Для письма на *папірусі* та *пергаменті* використовували тростину (грец. ὁ κάλαμος, ὁ σχοῖνος, лат. salamus). Для письма на *пергаменті* використовували також перо (лат. penna), головним чином, гусяче, яке потім придалося й для *паперу*. Перша згадка про перо з'являється в літературі з VI ст. Перочинний ніж називається грец. ἡ σμίλη, τὸ κονδύλομάχαρον, лат. scalprum, librarium; для письма золотом використовували також пензель (грец. τὸ κονδύλιον, лат. peniculus). Чорнила (грец. τὸ μέλαν, τὸ μελάνιον, лат. atramentum); в *Середньовіччі* чорнила іноді варили, звідки їх назва грец. ἕγκαυστον, лат. incaustum. Чорне чорнило робили з сажі, камеді й води. Для червоного чорнила використовували суміш камеді та крейди. Також як чорнило вживалася суміш капустияного соку, мідного купоросу і жовчі, згодом – суміш гумміарабіка і пива або вина. Чорнильниця мала назву грец. τὸ μελανδόκον, τὸ μελανδοκεῖον, лат. atramentarium. Л.З., Н.К.

ПІЗАНИ (італ. Pisani) Вітторе (1899–1990) – італ. лінгвіст, індоєвропейст. Викладав в ун-тах Флоренції, Кальярі та Мілану; в 1946 р. заснував журнал "Paideia". Вивчав *умбрську*, *венетську*, *ілірійську*, *давньомакедонську мови*. Основні праці: "Grammatica dell'antico indiano" (1930–1933); "Geolinguistica e indoeuropeo"

(1939); "Storia delle letterature antiche dell'India" (1954); "Indoeuropeo ed Europa", 1974; "Lingue preromane d'Italia: origini e fortune", 1978; "Manuale storico della lingua greca" (1947, 1973). Автор відомої книги "Етимологія" (1947), яка вийшла в перекладі рос. мовою в Москві 1956 р. С.Н.

ΠΔΜΕΤ (грец. ὑποκείμενον, лат. subiectum) – у *давньогрец.* і *лат. мовах* головним чином виражається іменником або особовим займенником. Але Π. може бути й будь-яка інша *частина мови*, особливо в *давньогрец. мові*, де було поширеним явище *субстантивациї*: 1) *прикметник*: αἱ μὲν πολλαὶ ἐπεπτώκεσαν, ὀλίγαι δὲ περιῆσαν (Th. 1, 80) "більшість жінок загинуло, мало залишилось живими"; probi laudantur, improbi vituperantur "хороших хвалять, поганих сварять"; 2) *числівник*: οἱ μὲν οὖν τριάκοντα τοῦτον τὸν τρόπον κατέστησαν (Arist. Ath. pol. 35) "тридцять (тиранів) встановили такий порядок"; ex quis unus legeretur (Tac. Ann. 4, 16) "одного з них вибирали"; 3) *інфінітив*: τὸ ψεύδεσθαι ἀσχιστον τῶν κακῶν "обманювати – найганебніший з недоліків"; dulce et decorum est pro patria mori (H. Od. 3, 2, 13) "померти за батьківщину – солодко і почесно"; 4) *дієприкметник*: αἱ δὲ γινώσκουσαι ὅ τι τε ἀγαθὸν καὶ ὅ τι κακόν (Pl. Gorg. 500b) "ті, які розпізнають добро і зло"; factorum innocens sum "я невинний у скоєному"; 5) *прислівник*: ἐστὶν ἕχθιστα τὰ ἐναντιώτατα ψυχρὸν θερμῷ, πικρὸν γλυκεῖ, ξηρὸν ὑγρῷ (Pl. Crat. 435c) "протилежне є найдужче ворожим: холодне – гарячому, гірке – солодкому, сухе – вологому"; dic mihi, cras istud, Postume, quando venit? (Mart. 5, 58) "скажи мені, Постуме, коли це завтра настане?"; 6) *прийменникова конструкція*: ἐξέπεσον οἱ περὶ τὸν Ἰσαγόραν (Arist. Ath. pol. 28) "загинули ті, що були при Ісагорові"; postero die cum classis inde retro ad Oceanum unde venerat fugisset, ad octingenti homines caesi inter murum litusque et ad duo milia armorum inuenta (L. 28, 36, 13) "наступного дня (Магон) з флотом утік назад до Океану; між мурами й берегом були вбиті близько восьмисот осіб і знайдено близько двох тисяч щитів, мечів та іншої зброї"; 6) *синтаксичний зворот*: ἀδύνατον ἦν τοὺς Λοκροὺς ἀμύεσθαι (Th. 4, 1) "неможливо було завоювати Локри"; 7) *ціле речення*: περὶ ἐκείνων λέγεται, τὸ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνάβασις

ἐπιχειρεῖν ποιεῖν (Pl. Smr. 190 b) "це про них кажуть, що вони мали намір піднятись на небо"; et in agro Amiternino multis locis hominum specie procul candida veste visos nec cum ullo congressos (L. 21, 62, 5) "в околицях Амітерна у багатьох місцях показувалися здалеку привиди (з людським виглядом) в білому одязі, але ні з ким не зустрілися". Основним *відмінком* П. є *номінатив*. Однак П. може стояти в *акузативі* з прийменником: εἰς, πρός, περί, ἀμφί, ὑπέρ, коли приблизно виражає час або кількість: ὑπὲρ τοὺς τετρακισχιλίου ἀπέθανον (Th. 4, 26) "загинуло понад чотири тисячі"; κατὰ з розділовим значенням: καθ' ἑκάστους ἔκαλοῦντο Ἕλληνες (Th. 1, 2) "кожен називався греком"; circa quingentos Romanorum sociorumque victores ceciderunt (L. 27, 42) "у переможців загинуло близько п'ятисот римлян і союзників". Л.З., В.Ш.

ПІКТОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО

(лат. *pictus* *намальований* та грец. *γράφω* *писати*) – одна з найбільш ранніх форм писемності через зображення предметів, подій тощо спрощеними умовними знаками, схемами, малюнками. П. використовувалося месопотамською, єгипетською, ацтекською культурами; у деяких народів збереглося до новітніх часів. Л.З.

Шумерська піктограма
2600 р. до Р.Х..

ПІСЛЯКЛАСИЧНА ("СРІБНА") ЛАТИНА – лат. мова І–ІІ ст., коли остаточно стабілізувалися *фонетика* й *морфологія*. Словниковий склад поповнювався переважно науковою термінологією, культовою та абстрактною *лексикою* (напр., *sabbatum*, *Pascha*, *ecclesia*, *baptizare*). Літературі цього періоду була властива штучна витонченість та використання поетичних рис у прозі. Найхарактернішою ознакою П. л. є архаїзаторський напрям, який полягає у використанні слів та форм, запозичених у авторів *докласичної латини*. В П. л. розпочалося

розмежування літературної та розмовної мов, оскільки літературна мова застигла в розвитку і перестала відображати зміни, що відбувалися в розмовній мові. В.М.

ПІТЯМБОВА СТРОФА ДРУГА – *строфа*, яка складається із двох *віршів*: перший *вірш* – *дактилічний гекзаметр*, другий – *ямбічний акаталектичний триметр*. П.с.д. часто трапляється в Горация. Має таку структуру: F ∆∆F ∆∆F ∆∆F ∆∆F ∆∆F J // ∆F ∆F ∆F ∆F ∆F ∆J; напр., altera iam teritur bellis civilibus aetas, // suis et ipsa Roma viribus ruit (Н. Ер. 16). В.Ш.

ПІТЯМБОВА СТРОФА ПЕРША – *строфа*, яка складається із двох *віршів*: перший *вірш* – *дактилічний гекзаметр*, другий – *ямбічний акаталектичний диметр*. П.с.п. часто трапляється в Горация. Має таку структуру: F ∆∆F ∆∆F ∆∆F ∆∆F ∆∆F J // ∆F ∆F ∆F ∆J; напр., nox erat et caelo fulgebat Luna sereno // inter minora sidera (Н. Ер. 15). В.Ш.

ПЛЕОНАЗМ (грец. ὁ πλεονασμός, лат. pleonasmus "надмір") – додавання до будь-якого поняття слова, яке, пояснюючи зміст поняття, є абсолютно зайвим для значення; напр., ἕως ἄν ἐμπνέω οὐ μὴ παύσομαι φιλοσοφῶν (Pl. Ar. 29d) "допоки я дихаю, я не припиню займатись філософією"; τοὺς ποιητοὺς οὐ μὴ ποτε βελτίους ποιήσετε (Aesch. 3, 177) "лихих ви ніколи не зробите кращими"; sic ore locuta est (V. Ae. 1, 614) "так вустами промовили"; quum oculis videretis "коли ви очима бачили" (C. Cat. 3, 4). До П. не відноситься epitheton ornans (епітет-прикраса), тобто означення, яке використовується лише як прикраса до означуваного слова; напр., atra mors "чорна смерть". Л.З., В.М.

ПЛЕОНАЗМ ЗАПЕРЕЧЕНЬ, див. ЗАПЕРЕЧЕННЯ ПОДВІЙНЕ

ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ / ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС (грец. ὁ ὑπερσυντελής, лат. plusquamperfectum) – один із різновидів категорії *часу*. В *давньогрец. мові* належить до історичних *часів*. Форми утворюються від *основи перфекта* за допомогою *авгмента*, суфіксів (κ) / ε(ι) та *вторинних закінчень*. Існує два

різновиди формотворення давньогрец. П.: П. I (лише *індикатив актива, медія та пасива*) та П. II (лише *індикатив актива*).
 Форми П. II мають небагато дієслів з *основами* на губні і задньоязикові *приголосні звуки* та декілька дієслів з *основами* на передньоязикові та плавні. *Індикатив* П. позначає доконану дію і обмежений у тривалості стан, який існував у минулому внаслідок цієї дії; напр., Αθηναῖοι ἐς Συκελίαν ἀπέστειλαν Εὐρυμέδοντα καὶ Σοφοκλέα· Πυθόδωρος γὰρ ὁ τρίτος ἤδη προαφίκτο ἐς Συκελίαν (Th. 4,2) "афіняни послали на Сицилію Евримедонта і Софокла, третій з посланих, Питодор, уже там перебував". В *лат. мові* П. належить до *часів системи перфекта*. *Індикатив активного стану* П. утворює додаванням до основи *перфекта* форманта *-is-*, який в інтервокальній позиції перейшов в *-er-* (закон *ротацізму*), суфікса *-a-* та особових закінчень *активного стану* *-m, -s, -t, -mus, -tis, -nt*. *Індикатив пасивного стану* утворюється аналітично, поєднанням форм *дієприкметника* минулого часу *пасивного стану* (*participium perfecti passīvi*) з формами дієслова *esse* в *imperfectum indicatīvi* (*eram, eras, erat, erāmus, erātis, erant*). *Кон'юнктив активного стану* П. утворює шляхом приєднання до перфектної основи форманта **-is(->-er-)*, суфікса *-se-* та особових закінчень *активного стану* *-m, -s, -t, -mus, -tis, -nt*. *Кон'юнктив пасивного стану* утворюється сполученням *participium perfecti passīvi* з особовими формами дієслова *esse* в *imperfectum coniunctīvi* (*essem, esses, esset, essēmus, essētis, essent*). П. вживається в підрядних реченнях для передачі минулої дії, яка передує іншій минулій дії: *Gracchus vitam, quam glorissīme degēre potuērat, immatūra morte finīvit* (Vell. 2, 3, 2) "своє життя, яке Гракх міг прожити у великій славі, він скінчив передчасно". О.Л.-П., I.Ш.

ПОВТОРЕННЯ (грец. ἡ ἐπαναδίπλωσις, лат. *iteratio* "подвоєння, повторення") – *фігура* слова, яка полягає в уживанні в реченні того самого слова або виразу двічі або й тричі; напр., ἦν δέδοικα μέν, ὃ ἄνδρες Αθηναῖοι, δέδοικα, μὴ λελήθαμεν ὥσπερ οἱ δανειζόμενοι ἐπὶ πολλῶ ἄγοντες (Dem. 19, 96) "щодо нього [миру], боюся, мужі афіняни, боюся, щиро кажучи, що обійшовся він нам дорого, як позика в лихваря"; *quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent memoriam deponere, posse?* (Cs. B. G. 1, 14, 4)

"хіба він може забути, що едуїв, що амбаррів, що аллоброгів вони спустошили". А.П., В.М.

ПОДОВЖЕННЯ – збільшення тривалості короткого *голосного звука* з однієї *мори* звука до двох; короткий *голосний* подовжується за такими правилами: $\alpha > \bar{\alpha}$ або $\eta > \bar{\eta}$; $\epsilon > \bar{\epsilon}$ або $\eta > \bar{\eta}$; $o > \bar{o}$ або $\omega > \bar{\omega}$; $\iota > \bar{\iota}$; $\upsilon > \bar{\upsilon}$. Після зникнення наступних *приголосних звуків* *голосний* зазнає т. зв. замінного П. (*ἀνέκτασις*): при зникненні μ чи ν перед σ ($\epsilon\acute{\iota}\varsigma < *σεμς$, $\tau\acute{o}\upsilon\varsigma < *τωνς$); при зникненні σ після λ , μ , ν , ρ у середині слова ($\acute{\epsilon}\phi\eta\nu\alpha < *εφανσα$, $\acute{\epsilon}\mu\epsilon\nu\alpha < *εμενσα$); після зникнення σ перед λ , μ , ν , ρ ($\epsilon\acute{\iota}\mu\acute{\iota} < *εσμ\acute{\iota}$); внаслідок зникнення j після $\bar{\iota}$ переходу до кореневих ι , υ (явище *епентези*), після яких йдуть ν , ρ ($\kappa\rho\acute{\iota}\nu\omega < *κριν\acute{\omega}$). У групі звуків νj , ρj із попередніми α , ϵ ці звуки не подовжуються, а переходять у *дифтонги* $\alpha\iota$, $\epsilon\iota$ ($\phi\alpha\acute{\iota}\nu\omega < *φαν\acute{\omega}$, $\phi\theta\acute{\epsilon}\rho\omega < *φθερ\acute{\omega}$). Л.З.

ПОЛІПТОТОН (грец. πολύπτωτον, лат. *varietas casuum* "різновідмінковість") – *фігура* вживання в реченні одних і тих самих слів у різних *відмінках*; напр., ὅσοι δὲ ὅσους περὶ ὅσων καὶ ἔπεισαν καὶ πείθουσι δὲ ψευδῆ λόγον πλάσαντες. (Gorg. Hel. 11, 1–2) "скільки скількох у скількох [справах] переконали і переконують творці оманливих слів"; οὗτοι γὰρ ἠγοῦνται, τοῦτοις πείθεσθ' ὑμεῖς, ὑπὸ τούτων δέος ἐστὶ μὴ παρακρουσθῆτε (Dem. 19, 298) "вони вами керують, їх ви слухаетесь, їх боїтесь, щоб не бути обманутими"; ex nihilo nihilum, ad nihilum nil posse reverti (Pers. 3, 84) "з нічого ніщо, на ніщо нічого не може перетворитися". А.П., В.М.

ПОЛІСЕМІЯ (грец. ἡ πολυσημεία "багатозначність") – наявність у мовної одиниці більше одного значення за умови семантичного зв'язку між ними чи переносу спільних чи суміжних ознак або функцій з одного денотату на інший. Може бути лексичною та граматичною. В античному мовознавстві явище П. було виявлене та описане Аристотелем, який розрізняв два типи словесної багатозначності: *омонімію* та власне П. У власне П. він також виділяв два типи: 1) коли слово позначає однорідні явища (в суч.зн. – гіперонім; напр., ζῶον позначало і людину, і бика); 2) коли слово позначає хоча й неоднорідні, проте певним чином взаємопов'язані явища (П. в сучасному

смысле этого слова; напр., ῥίζα – і корінь, і підніжжя). Існування П. Аристотель вважав однією з небезпек мови: використовуючи одну й ту ж мовну одиницю, мовець свідомо чи неусвідомлювано може підмінити одне значення іншим, тому спостереженням над мовною багатозначністю Аристотель приділив значну увагу: окрім лексичної П., він виділив граматичну (багатозначність *відмінків*) та синтаксичну (напр., речення βούλεσθαι λαβεῖν με τοὺς πολεμίους можна перекласти і "я бажаю захопити ворогів" і "вороги бажають захопити мене"). Н.Р.

ПОЛСУБ'ЄКТНІ КОНСТРУКЦІЇ – речення при двох і більше *підметах*, де узгодження підпорядковується в *давньогрец. мові* таким правилам: 1) якщо *підметів* більше, ніж один, то дієслівний *присудок* виступає відповідно в двоїні або мн.; 2) якщо *присудок* узгоджується в *числі* з найближчим *підметом*, маємо фігуру притягнення (ἔλξις): οἱ ἐν τῇ Μιλήτῳ καὶ ὁ Ἀστύοχος ἐθάρσησε (Th. 8, 63) "мілетці й Астіох набрались хоробрості"; 3) при декількох *підметах* у формі різних осіб *присудок* стоїть у мн., причому 1-а ос. має перевагу перед 2-ю і 3-ю, а 2-а – перед 3-ю: οὐκ ἔσμεν ποιηταὶ ἐγὼ τε καὶ σύ (Pl. R. 378e) "ми не є поетами, я і ти"; ἐγὼ τε καὶ Πολύευκτος καὶ οἱ ἄλλοι πρέσβεις περιήλθομεν (Dem. 9, 72) "я й Поліевкт, і інші послы прибули"; οὐ σὺ μόνον οὐδὲ οἱ σοὶ φίλοι πρῶτοι ταύτην τὴν δόξαν περὶ θεῶν ἔσχετε (Pl. Leg. 888b) "першими мали таку думку про богів не лише ти і твої друзі". При двох *підметах* і більше спільний предикатив може виражатися, зважаючи на такі обставини: 1) при *підметах*, що означають живих істот і є спільного *роду*, іменна частина *присудка* стоїть у такому ж *роді* й мн.; 2) якщо *підмети* на позначення живих істот є різного *роду*, то *присудок* вживається в мн., а чол. *роду* надається перевага перед жін. і сер., а жін. – перед сер.: καὶ ὁ ἀνὴρ καὶ ἡ γυνὴ ἀγαθοὶ εἶσι (Pl. Men. 73b) "і чоловік, і жінка – хороші"; 3) якщо *підмети* називають неживі предмети, то *присудок* ставиться в мн. сер. *роду*, якщо *підмети* різного *роду*, або в тому ж *роді*, що й *підмети*, коли вони мають спільний граматичний *рід*: ἡ διαβολὴ τε καὶ ὁ φθόνος, ἃ δὴ πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς ἀνδρας ἤρκεν (Pl. Ap. 28a) "наклеп і заздрість, які багатьох хороших людей згубили"; 4) при поєднанні назв живих предметів з

неживими предикатив стоїть в мн. у тому ж *rodī*, що й живі особи, або в сер. *rodī*: ἡ καλλίστη πολιτεία καὶ ὁ κάλλιστος ἀνὴρ λοιπὰ, ἃ ἂν ἡμῖν εἴη διελεθῆιν (Pl. R. 562a) "решта, про що нам можна б розказати – це про найкращий державний устрій і найкращу людину". В *лат. мові* при декількох *підметах присудок* вживається в мн.: Romulus et Remus urbem condiderunt "Ромул і Рем заснували місто". Відхилення від цього правила: 1) якщо *підмети* за змістом семантично близькі, то *присудок* ставиться в одн.: cibo et potiore fames sitisque depellitur "їжа та пиття втамовують голод та спрагу"; 2) при декількох *підметах*, вжитих у різних *родах*, перевага надається чол. *роду* перед жін. та сер, а жін. – перед сер.: pater et mater mortui sunt (Ter. Eun. 518) "батько і мати померли"; 3) якщо *підмети* – назви неістот однакового *роду*, то *присудок* або ставиться в тому ж *rodī*, або вживається в сер. *rodī* мн., або узгоджується з найближчим *підметом*: beneficium et iniuria inter se contraria sunt "доброчинство і несправедливість протилежні одне оджному"; 4) при декількох *підметах*, які означають істот і неістот, *присудок* вживається або в сер. *rodī* мн., або узгоджується з найближчим *підметом*: rex, reginaque classis una profecti sunt "цар, цариця разом з флотом виправились"; 5) якщо в реченні декілька *підметів*, виражених різними особами, то 1-й ос. надається перевага перед 2-ю і 3-ю, а 2-й– перед 3-ю, але можливе також узгодження з найближчим *підметом*: haec neque tu neque ego fecimus "цього ані ти, ані я не зробили"; 6) іноді другий *підмет* поєднується з першим прийменником cum, у цьому випадку *присудок* часто вживається в мн.: pares cum paribus facillime congregantur "рівні з рівними найлегше сходяться"; 7) якщо декілька *підметів* з'єднані сполучниками aut-aut, et-et, neque-neque, vel-vel, то *присудок* ставиться переважно в одн.: in hominibus iurandis aut mores spectari aut fortuna solet "коли люди дають клятви, то зазвичай беруться до уваги або звичаї або блага"; 8) якщо прикметник, займенник, числівник у формі сер. *роду* вжиті в значенні іменників і означають кілька окремих предметів, то вони вживаються не в одн., а в мн.: omnia humana sunt fragilia "все людське – слабке"; futura incerta sunt "майбутнє – невідоме". Л.З., В.Ш.

ПОЛУКС (грец. Πολυδεύκης) Юлій (2-а пол. II ст.) – грец. лексикограф, софіст, ритор, родом з Єгипту. Навчався риторському мистецтву в Афінах у ритора Адріана; пізніше був учителем софіста Антипатра. Відкрив приватну школу в Афінах, де навчали *граматиці* та *риториці*. З усіх творів П. зберігся його "Ὀνομαστικόν" в 10-ти кн., але не в оригіналі, а в пізнішому перевиданні. Кожна книга являє собою самостійний трактат і містить найважливіші слова та вислови, що стосуються того чи іншого поняття; до кожного слова подається коротке тлумачення, а також приклад вживання в цитатах античних авторів. Напр., 1-а кн. була присвячена богам, відповідно, містила слова та вислови, що так чи інакше стосувалися цього поняття; 2-а кн. була присвячена людині, 3-я – поняттям соціального життя; 4-а – галузям науки та мистецтвам; 5-а – тваринам і т.д. Оскільки словник укладено за лексико-семантичним принципом, алфавітного порядку не дотримано. Ця праця виявилася надзвичайно цінним джерелом про грец. *античність*, оскільки подає тлумачення до маловідомих понять, а також містить численні фрагменти творів стародавніх авторів. Перше видання словника датується 1502 р. (Venice: Aldus), перше видання з лат. перекладом – 1608 р. (Frankfort: Seber), останнє перевидання – 1846 р. (Berlin: Bekker). Н.Р.

ПОМПОНІЙ ПОРФІРІОН (лат. Pomponius Porphyrio) – римський граматик поч. III ст., який походив, ймовірно, з Африки. За його ім'ям дійшов до нас коментар до Горация та Лукана, типовий зразок шкільного тлумачення цього поета в III ст. Він дає уявлення про те, як вивчали лат. класиків в римських школах пізньої *античності*. П.П. особливо дбав про встановлення справжнього змісту в спірних місцях, визначення граматичних конструкцій, вираження поетичних красот і способи виголошення. П.П. цікавиться переважно формальною стороною досліджуваних текстів, однак подає також відомості про історичні постаті та античні реалії. Л.З.

ПОНТІЙСЬКА МОВА / ПОНТІЙСЬКИЙ ДІАЛЕКТ (грец. ἡ Ποντιακή γλώσσα, ἡ Ποντιακή διάλεκτος) – умовне найменування кількох груп *діалектів*, на яких розмовляло грец.

населення пд. узбережжя Чорного моря в Малій Азії (особливо в обл. Понт) у *Середньовіччі* та в Новий час. Ареал поширення П.М., в цілому, збігався з територією Трапезундської імперії XIII-XIV ст. Носії мови існували в регіоні до 1923 р., до часу депортації греків з Туреччини в Грецію. Загальне число мовців на сьогодні – бл. 324 тис. у Греції, Туреччині, Росії, Україні, Грузії, Казахстані, Німеччині, Нідерландах, США. П.М., як і споріднена з нею, але ще більш тюркізована *каппадокійська мова*, – певний залишковий *діалект* середньогрец. (візантійської) мови. *Фонетика* і *лексика* П.М. не зазнали процесів формування *димотики*, тому багато в чому зберігають ранньовізантійські і, навіть, давньогрец. риси. Запозичення, на відміну від новогрец. мови, мають переважно джерелами східні мови (вірменську, грузинську, турецьку). Л.З.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО – лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов. П.-і. м. використовує порівняльно-історичний метод – сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку. Однією з основних передумов для зародження П.-і. м. стало знайомство європейської науки з *санскритом*: регулярні збіги в *морфології* та *лексичі санскриту*, *давньогрец.*, *лат.* та ряду новітніх мов послугували поштовхом до порівняльного вивчення останніх та доведення їхнього походження від спільної прамови. З часом кількість мов, залучуваних до П.-і. досліджень постійно зростає. Основи П.-і. м. закладено на початку XIX ст. Основоположниками П.-і. м. є *Бопп*, *Грімм*, *Раск*, *Востоков*. Подальший розвиток П.-і. м. пов'язаний з іменами *Потта*, *Бенфея*, який показав початкову архаїчність грец. вокалізму, *Куриціуса*, котрий широко впровадив порівняльно-історичний метод спеціально у вивчення всієї історії грец. мови, *Шлейхера*, який підготував основи вчення про послідовне членування спільноіндоєвропейської прамови на гілки і малі відгалуження (мови і *діалекти*) і про непорушність фонетичних законів, *Фікка*, з іменами рос. вченого *Фортунатова* та лейпцігських младограматиків (*Остгофа*, *Бругмана*, який

випустив у 1886 р. "Griechische Grammatik", а в 1897–1916 рр. разом із Дельбрюком фундаментальну розробку найповнішого курсу індоєвропейської *граматики* "Grundriß der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen"); Тумба, автора порівняльно-історичних досліджень з давньогрец. *діалектів*, а також з новогрец. мови і *санскриту*; Сосюра, який впровадив до індоєвропейського мовознавства (передусім на матеріалі *давньогрец. мови й санскриту*) прийоми структурного аналізу. В ХХ ст. П.-і. м. також продовжувало розвиватися передусім на ґрунті поглибленого вивчення грец. мови, але до кола мов, що порівнюються, було введено також *псевдотохарські* (*агнео-кучанські*) і *хетську* (та інші *анатолійські*), вдосконалювалися прийоми завдяки впровадженню до дослідницької практики елементів структурного аналізу. Тут передусім слід назвати праці В. А. Богородицького (1857–1941), Мейс, Х. Педерсена (1867–1953), В. К. Поржезинського (1870–1929), Куриловича, Бенвеніста. Особливе значення для порівняльно-історичного вивчення *давньогрец. мови* мають два видатних відкриття ХХ ст.: дешифрування *хетського письма* Б. Грозним (у 1917–1918 рр.) та *крито-мікенського письма* (дослідження Вентріса і Дж. Чедвіка в 1952–1956 рр.). За висновками, отриманими в результаті П.-і. м. створено генеалогічну класифікацію мов. Н.Р.

ПОСЛІДОВНІСТЬ СПОСОБІВ / CONSECUTIO MODORUM – у *давньогрец. мові* правило вживання *способів присудка* підрядного речення залежно від *часів* і *способів присудка* головного речення. Після головних *часів* (*презенс, футурум, перфект*) *присудка* головного речення в підрядному реченні зберігається той *спосіб*, що був би в ньому, коли б воно було незалежним: *індикатив усіх часів* (indicativus realis); *індикатив історичних часів* з *ǰv* (indicativus irrealis); *оптатив* з *ǰv* (optativus potentialis). Після історичних *часів* (*імперфект, аорист, плюсквамперфект*) *присудка* головного речення в підрядному *індикатив* дійсності змінюється на *оптатив* відповідного часу (*індикатив* недійсності та *оптатив* можливості ніколи не замінюються). В значенні головних *часів* розглядаються також *гномічний аорист*; усі форми *кон'юнктива, оптатива, імператива*, коли вони знаходяться в незалежних реченнях;

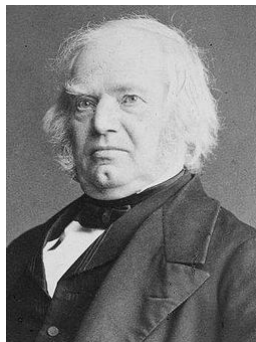
кон'юнктив, оптатив, імператив, інфінітив та *дієприкметник*, вживання яких залежать від головного часу. Як історичні *часи* сприймаються також історичний *презенс*; *кон'юнктив, оптатив, інфінітив, дієприкметник*, залежні від історичного часу. Л.З.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ЧАСІВ /CONSECUTIO TEMPORUM

– у *лат. мові* правило узгодження *часів присудка* підрядного речення з *часами присудка* головного речення. П. ч. після головних *часів* (*praesens, perfectum praesens, futurum I, futurum II*): для передачі попередньої дії (доконаної або недоконаної) в підрядній частині речення вживається *perfectum coniunctivi*, одночасної дії – *praesens coniunctivi*, наступної (доконаної або недоконаної) – конструкція *futurum periphrasticum praesentis (-urus sim)*. П.ч. після історичних *часів* (*imperfectum, perfectum historicum, plusquamperfectum*): для передачі попередньої дії в підрядній частині речення вживається *plusquamperfectum coniunctivi*, одночасної дії – *imperfectum coniunctivi*, наступної – *futurum periphrasticum imperfecti (-urus essem)*. Напр., *quae res sua sponte scelerata et nefaria est, ut, etiamsi lex non esset, magnopere vitanda fuerit* (С. Verr. 1. 42. 108) "ця справа його сама по собі є злочинною і нечесливою, щоб, навіть якби не було закону, настійливо слід було б уникнути"; *me reprimis, ne aegre quicquam ex me audias* (Тер. Нес. 765) "він мене стримав, щоб ти не почув від мене нічого неприємного". До головних *часів* відносять також форми *інфінітива*, *coniunctivus prohibitivus perfecti, coniunctivus potentialis perfecti*. До історичних – *infinitivus historicus. Praesens historicum* може розглядатись і як головний, і як історичний *час*. В.Ш.

ПОТТ (нім. Pott) Август (1802–1867) – нім. філолог, індоевропеїст, компаративіст, засновник наукової *етимології*, попередник молодограматизму. Проф. ун-ту в Галле, доктор філософ. наук. Першим чітко вказав на необхідність встановлення строгих звукових відповідностей між спорідненими мовами. Автор перших систематичних зіставлень звуків *індоевропейських мов*, представлених у вигляді таблиць. Основною працею П. вважається "Etymologische Forschungen auf dem Gebiet der Indogermanischen Sprachen mit besonderem Bezug auf die

Lautumwandlung im Sanscrit, Griechischen, Lateinischen, Litauischen und Gothischen" (1833–1836) у 2-х тт., в якій аналізуються звукові переходи в *санскриті*, *давньогрец.*, *лат.*, литовській та готській мовах. Інші праці П.: "Die Zigeuner in Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen" (1844–1845), "Die Sprachverschiedenheit in Europa an den Zahlwörtern nachgewiesen sowie die quinare vigesmale Zahlmethode" (1868), "Einleitung in gemeine Sprachwissenschaft" (1885), "Wurzel-Wörterbuch der indogermanischen Sprachen" (1867–1873) та ін. Н.Р.

ПРАВИЛО ГРЕНВІЛЯ ШАРПА – правило, сформульоване франц. мовознавцем Г. Шарпом (Granville Sharp, 1735–1813) щодо особливостей вживання *артикля* в тексті *Нового Завіту*: в іменних конструкціях зі *сполучником* *каї*, коли *артикль* ставиться лише перед першим словом та не повторюється перед другим (за умови, якщо обидва компоненти вжито в одн. та в однаковому *відмінку*, обидва стосуються особи, але не є власними назвами), вони мають одного референта; напр., тоῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος "Великого Бога і Спаса" (Тит. 2:13). О.Л.-П.

(ПРА)ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА МОВА (англ. Proto-Indo-European language) – гіпотетична мова-предок, *діалекти* якої розвинулися в самостійні мови і утворюють генетично споріднену індоєвропейську родину (сім'ю) мов. Термін "індоєвропейські мови" ввів англ. дослідник Т. Юнг у 1813 р., проте поняття прамови було усвідомлене мовознавцями ще наприкінці XVIII ст., коли історичний підхід до дослідження мов, а також залучення до сфери лінгвістичних інтересів давньоіндійської літературної мови *санскрит*, призвели до виникнення гіпотези про спорідненість тих мов, які *Шлегель* називав "індогерманськими", *Раск* "яфетичними", *Гумбольдт* "санскритськими". В дослідженнях, спрямованих на відтворення моделі прамовного стану *індоєвропейських мов*, встановлення

часу їх виокремлення з мови-основи та подальшого розвитку в самостійному статусі, а також на діахронічний опис, вико ристовують спеціальний лінгвістичний метод – порівняльно-історичний. Усвідомлення мовознавцями спорідненості мов зумовило появу генеалогічної (генетичної) класифікації останніх. Одним із перших запропонував генеалогічну класифікацію мов індоєвропейської сім'ї *Шлейхер*. Сучасна загальноприйнята класифікація мов-нащадків П. м. містить такі групи: індійську, іранську, слав'янську, балтійську, германську, романську, італійську, кельтську, грецьку, анатолійську, тохарську, палеобалканську, албанську та вірменську мови. Індоєвропейська сім'я мов нараховує більше 2,5 млрд. носіїв. Припускається, що П. м. як єдність існувала приблизно 5–6 тис. років тому, її носії проживали на території між Європою та Азією. Загальноприйнятої періодизації історії П. м. не існує, проте дослідники виділяють ранньо- (6000–4500 до Р.Х.), середньо- (4500–3500 до Р.Х.) та пізньоіндоєвропейський (3500–2500 до Р.Х.) мовні стани. П. м. була мовою синтетичної будови флективного типу. Перша спроба *реконструкції* П. м. була здійснена *Шлейхером*. *Реконструкцією* П. м. та дослідженням *індоєвропейських мов* займається спеціальний розділ *порівняльно-історичного мовознавства* – індоєвропейістика. Основи індоєвропейістики були закладені на поч. XIX ст., хоча ідеї про спорідненість мов висловлювалися й раніше, зокрема в роботі Й. Ю. Скалігера "Opuscula varia antehac non edita" (1610). Знайомство європейців із *санскритом* та помічені формально-структурна подібність і регулярні лексико-граматичні збіги між ним та деякими європейськими мовами зіграли вирішальну роль у зародженні індоєвропейістики. Першими роботами по доведенню спорідненості *індоєвропейських мов* були "Über die Sprache und Weisheit der Indier" (1808) *Шлегеля*, "Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse" (1814) *Раска*, "Über das Konjugationsystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech.-lat., pers. und german. Sprache" (1816) *Бонна*, "Deutsche Grammatik" (1819) *Грімма*. В 2-й пол. XIX ст. в індоєвропейістиці склалося відносно чітке уявлення про мову-предка всіх *індоєвропейських мов*, саме в цей період здійснюються перші спроби її *реконструкції* та встановлення

хронології розвитку. В 1861–1862 рр. *Шлейхер* опублікував "Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen", у якому, так би мовити, підбито підсумок індоєвропеїстики за минулі півстоліття. Цінними дослідженнями цього періоду були роботи *Востокова*, *Пота*, Ф. Ре(й)нуара, *Діца*, Й. Домбровського, Ф. Міклошича, *Курціуса*, Ф. Куна, *Бенфея*, *Шлейхера*, Й. Шмідта та ін. Активне використання методологічних принципів мовознавчого напрямку молодограматизму (70–80 рр. XIX ст.) у індоєвропеїстиці призвело до нового потрактування мовних, зокрема фонетичних, явищ *індоєвропейських мов* та прамови. Більша частина фонетичних досліджень, проведених у цей час була присвячена вокалізму, і зроблені в цій області відкриття виявилися принципово важливими для подальших студій. Індоєвропеїстичні дослідження в цей період пов'язані з іменами К. Вернера, *Соссюра*, Г. Мюллера, А. Кюні, *Куриловича*, *Бенвеніста*, Е. Сепіра, Е. Стертеванта, У. Ф. Лемана, В. М. Ілліча-Світича, Р. Ф. Адрадоса, Я. Пухвела, А. Мартіне, Х. Педерсена, Г. Хендріксена, Р. Кросланда, *Іванова*, Л. Хаммеріха, Л. Згусті, О. Семерен'ї, Л. Г. Герценберга, *Мейс*, П. П. Фортунатова, Г. Асколі та ін. Узагальненням досягнень у індоєвропеїстиці цього часу стали "Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen" (1886–1900) *Бругмана* і *Дельбрюка*. В цій роботі були ретельно описані та історично пояснені численні явища *індоєвропейських мов* та визначено місце кожного з них у системі П. м. Залучаючи величезний фактичний матеріал, автори дали детальну характеристику фонетичної системи П. м. та окремих явищ праіндоєвропейської *морфології*, що зробило роботу гордістю індоєвропеїстики XIX ст. та й досі важливим довідковим виданням. Виникнення низки нових методів дослідження мови XX ст. знайшли своє відображення і в індоєвропеїстиці. В 1948–1952 рр. амер. лінгвістом М. Сводешом був запропонований метод глотохронології, який надав можливість вимірювати швидкість мовних змін і, відповідно до результатів, визначати час розпаду споріднених мов та ступінь спорідненості між ними. Були розроблені нові прийоми *реконструкції*. В цей період індоєвропеїстика досягла значних успіхів завдяки введенню та опрацюванню нового мовного матеріалу, насамперед фонетичних і морфологічних даних

анатолійської групи мов (*Бенвеніст, Х. Педерсен, Курилович та ін.*), що сприяло зміні уявлень про структуру П. м. та про час її розпаду. Особливе значення мали розшифровка в 1917–1918 рр. *хетських* клинописних текстів чеським орієнталістом Б. Грозним та дешифровка в 1952–1956 рр. *крито-мікенського письма* в дослідженнях *Вентріса* і Дж. Чедвіка. Був доведений історичний та генетичний зв'язок між найдавнішими та пізнішими (античними) *анатолійськими* мовами, залучені до дослідження малозбережені в пам'ятках та маловідомі мови, з'явилися нові теорії вокалізму та консонантизму П. м., були реконструйовані найдавніші стани низки граматичних категорій, сформувалися нові уявлення про давню структуру речень, почали друкуватися етимологічні та перекладні словники давніх *індоєвропейських мов*, прокинувся інтерес до індоєвропейської міфології. Була побудована ностратична теорія, згідно з якою *індоєвропейські мови* разом із семіто-хамітськими, картвельськими, уральськими, алтайськими, дравідськими утворюють ностратичну "надгрупу" мов. У роботі "Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры" (1984) *Іванова і Гамкрелідзе* досліджується проблема взаємовідношень *індоєвропейської* та інших ностратичних мов і питання індоєвропейської прабатьківщини. На сьогодні найкраще реконструйовано фонетичну систему П. м. Н.Р.

ПРЕЗЕНС / ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС (грец. ὁ ἐνεστώς, лат. praesens) – один із різновидів категорії *часу*. В *давньогрец. мові* належить до головних *часів*, утворює форми всіх чотирьох *способів, інфінітив* та *дієприкметник*. Може позначати: 1) дію, яка відбувається або триває тепер; напр., φημί δεῖν ἡμᾶς τοῖς Ὀλυθίοις βοηθεῖν (Dem. 2, 11) кажу, що нам слід допомогти олімпійцям; 2) дію, яка розпочинається, або спробу, намагання її виконати (грец. ὁ ἐνεστώς τῆς ἀπολείρας, лат. praesens de conatu); напр., αὐτήν τὴν δόξαν πείθουσιν ἡμᾶς ἀποβαλεῖν (Is. 6, 12) "вони намагаються переконати нас відкинути цю славу"; 3) дію, яка відбувалася в минулому (грец. ὁ ἐνεστώς ἱστορικός, лат. praesens historicum); напр., ἀναβαίνει ὁ Κῦρος λαβῶν Τισσαφέρην ὡς φίλον (Xen. An. 1, 1, 2) "Кір виступає (= виступив) з Тиссаферном як другом"; 4) дію, яка відбуватиметься в

майбутньому, або майбутній стан (лат. praesens futurum); напр., ἦν νικήσωμεν, τὴν δέ τε προσηκῶσθε καὶ ἐκείνην ἐλευθεροῦτε (Th. 4, 95) "якщо ми переможемо, що здобуваємо (= здобудемо), а ту звільняємо (=звільнемо)"; 5) позачасову дію, виступаючи в *пареміях*, *гномах*, описі часто повторюваних подій, звичаїв, постійних ознак; *індикатив* П. має позачасове значення недоконаного виду (грец. ὁ γνωμικὸς ἐνεστώς, лат. praesens gnomicum); напр., νέα γὰρ φροντὶς γὰρ ἀλγεῖν φιλεῖ (Eur. M. 46) "молодь не любить журитися"; 6) стан, що виник внаслідок минулої дії (лат. praesens perfectum); напр., ἀπαγγέλετε Ἀριαίω ὅτι ἡμεῖς νικῶμεν (Xen. An. 2, 1, 4) "повідомте Арією, що ми переможці".

Форми П. дієслів ἦκω "я прибув", οἴχομαι "я відійшов" мають завжди перфектне значення; напр., ἦκω νεκρῶν κευθμῶνα καὶ σκότου ληπῶν (Eur. Hes. 1) "я прибув, полишивши пристанище мертвих".

В лат. мові П. – це час системи *інфекта*, який умовно дорівнює теперішньому часу в укр. мові. П. має всі три *способи*: *індикатив*, *імператив*, *кон'юнктив*, а також форми *інфінітива* *активного* та *пасивного стану* (infinitivus praesentis actīvi et passīvi) та *дієприкметника* *активного стану* (participium praesentis actīvi). Форми *індикатива* утворюються додаванням до основи *інфекта* особових закінчень *активного* (-o,-s,-t,-mus,-tis,-nt) та *пасивного стану* (-or,-ris,-tur,-mur,-mīni,-ntur). Слід враховувати, що форма 1-ої ос. одн. дієслів I *дієвідміни* утворюється шляхом злиття кінцевого *голосного* основи а- з особовим закінченням -o: пега + o > пего. В *дієсловах* III *дієвідміни* між основою і закінченнями з'являється тематичний *голосний* -ī- (крім 3-ї ос. мн., де використовується тематичний -u-). У формі *пасивного стану* 2-ї ос. одн. використовується тематичний *голосний* -ē-.

Особливістю IV *дієвідміни* є поява тематичного *голосного* -u- в 3-й ос. мн. *Кон'юнктив* дієслів II, III та IV *дієвідмін* утворюється шляхом приєднання до основи *інфекта* суфікса -a-, а для дієслів I *дієвідміни* суфікса -e- та особових закінчень *активного* (-m, -s, -t, -mus, -tis, -nt) та *пасивного стану* (-r, -ris, -tur, -mur, -mīni, -ntur). П. означає теперішню дію чи стан. Часто вживається в позачасовому значенні, зокрема в прислів'ях та приказках (гномічний П.): dulce et decōrum est pro patria mori "Приємно і почесно померти за батьківщину". Теперішній час дійсного

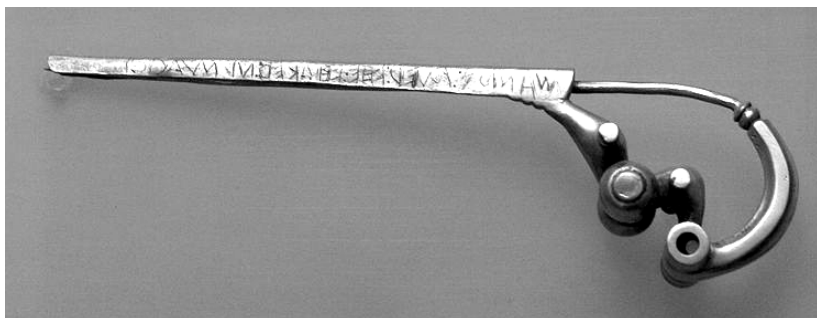
способу може використовуватися в описах минулих подій (praesens historicum): Caesar in deditiōnem accēpit exercitumque in Bellovācos ducit (Cs. B. G. 1, 46, 2) "Цезар прийняв капітуляцію і повів (досл. веде) військо на белловаків". П. може служити і для передачі майбутньої дії (praesens futuricum): rex sum, si ego illum ad me allexō (Plaut. Poen. 358) "я стану царем, якщо прийму його прихильно". О.Л.-П., І.Ш.

ПРЕЗЕНСА ОСНОВА – основа давньогрец. дієслова для утворення форм *презенса* та *імперфекта*; основні типи П. о. можуть мати різноманітну структуру: деякі основи складаються лише з кореня, деякі – суфіксальні, інші – редульовані, при цьому співіснують два різних типи *дієвідміни*: тематичний і атематичний. Не всі типи П. о. однаково давні: одні походять від *аориста основи* (напр., атематична *дієвідміна* з інфіксом -υυ-), тому *презентс* не слід вважати центром усієї дієслівної системи. Основи кореневого атематичного *презенса* – дуже архаїчний тип, характерний для дієслів εἶμι "піду", εἶμι бути", φημί "говорити". Як пережиток *давньогрец. мова* класичного періоду зберегла декілька атематичних форм infinitivus praesentis activi et medii (напр., ἀήμεναι "дути", ἔδμεναι "їсти", ἔρυσθαι "рятуватися") та participium κτίμενος < κτίζω. П. о. атематичного типу з *редуплікацією* виступають у дієслів δίδωμι, τίθημι, ἵημι, ἴσθημι, в яких наявне чергування *основ* на повному ступені з коротким *голосним* та ступені *подовження* з довгим *голосним* чи *дифтонгом*: δω/δο; θη/θε; ἦ/ἔ; σθη/στα. Основи кореневого тематичного *презенса* – широко представлений тип, який має прості флексії. Не кожен тематичний тип є давнім; з індоєвропейських коренів походять дієслова з кореневим ε: напр., δέρω, ἔλκω, ἔχω, στρέφω, меншою мірою – з η; напр., ἦδομαι, κήδω, σήπω, τήκω; значну групу давніх основ утворюють дієслова з кореневим [a]; напр., ἄγω, лат. ago, дн.-інд. ajati; до цього типу була близька особлива група дієслів з нульовою огласовкою кореня; напр., γράφω; кореневий звук [o] трапляється зрідка; напр., βόλομαι (*Гомерівський діалект*), οἶχομαι. Основи тематичного *презенса* з *редуплікацією* є безперечно давніми: грец. γίνομαι, лат. gigno; грец. ἴζω, лат. sido < *si-sdo. Такі основи мають

також дієслова для вираження цілеспрямованого процесу: μένω / μίμνω, ἔχω / ἴσχω. П. о. з назальною характеристикою *-ne/*-no використовують дієслова атематичного архаїчного типу (напр., δάμνημι) та переважно тематичного. Інфікс -v- замість давніх двоскладових атематичних форм мають П.о. дієслів V класу; напр., κάμνω (пор. κάματος), τέμνω (пор. τέμαχος). Інфікс -av- мав значне поширення в *давньогрец. мові*, особливо в *іонійському* та *аттичному діалекті*; в одних випадках цей інфікс приєднувався до *основ аориста*; напр., ἀμαρτάνω (аор. ἤμαρτον), αἰσθάνομαι (аор. ἤσθόμην); в інших – до П.о. (паралельні О.п.); напр., ἰσχάνω / ἴσχω, ἐρुकάνω / ἐρούκω, ἀλυσκάνω / ἀλύσκω. Варіантами назального інфікса були також -νε-, -υv- у незначній кількості дієслів; напр., ἀφικνέομαι, ἐλαύνω. Основи атематичного *презенса* з назальною характеристикою *-ne/*-n та *-neu/*-ni на грец. ґрунті мають інфікс νυ-; напр., στόρνυμι, δείκνυμι. Тип основ на -νυ іноді залучав дієслова тематичної групи; напр., δαίνυμι / δαίομαι, οἴγνυμι / οἴγω, φράγνυμι / φράσσω. З часом багато дієслів атематичного типу перейшли до тематичного; напр., δείκνυμι > δεικνύω. Інфікс -*sk- в *праіндоєвропейській мові* характеризував тривалість дії й одночасно її цілеспрямованість; на грец. ґрунті служив для створення ряду ітеративних дієслів; напр., βάσκω < βαίνω, φάσκω < φημί, βιώσκομαι < βιόω. Інфікс -*je/*-jo міг приєднуватися безпосередньо до коренів; за його допомогою багато первинних атематичних дієслів перейшли до тематичного типу; напр., βάλλω < *βλjω, δείρω < *δεrjω, χαίρω < *χάρjω, φαίνω < *φάνjω. Цей самий інфікс використовують відіменні основи на проривні *приголосні звуки* (verba muta); напр., πράττω < праγjω. П. о. *контрагованих дієслів* найчастіше відіменного походження, зокрема для більшості дієслів на áω (напр., τιμή > τιμάω, τόλμα > тоλμάω). Група дієслів на -έω є змішанням кореневих основ (напр., δοκέω, ποτέομαι, κομέω, які мали значення ітеративності: пор. σοβέω / σέβομαι, κομέω / κάμνω) та відіменних; напр., κοινωνός > κοινωνέω. П. о. групи дієслів на -έω (в Гомера чергуються з -είω) була утворена від основи на σ-; напр., νεκέω, τελέω, αἰδέομαι. Інколи О. п. була вторинним утворенням від *основи аориста*; напр., στυγέω

< ἐστύγον. Дієслова на -όω – новотвір *давньогрец. мови*; основою його послужили *віддієслівні прикметники* на *-otos: στεφανωτός < στεφανόω. Непродуктивним типами П. о. були основи на проривні *приголосні звуки*, які мали відповідники, як правило, з основами на *голосний звук*: напр., τρύχω / τρύω, στενάχω / στένω, ἀνύτω / ἀνύω. Л.З.

ПРЕНЕСТИНСЬКА ФІБУЛА (лат. fibula Praenestina) – золота застібка для одягу (фібула), що зберігається в Римі, знайдена в м. Пренесте 1871 р. Вигравіруваний на П.ф. текст вважається найдавнішим лат. написом: Manios med fhe | fhaked Numasioi "Маній зробив мене для Нумерія" (у класичну епоху текст мав би вигляд: Manius me fecit Numerio). Напрямок письма – справа наліво. Форма букв дозволяє датувати напис бл. 600 р. до Р.Х.

MANIOS MED FHE | FHAKED NUMASIOI

Напис на Пренестинській фібулі

В 1980 р. після обстеження напису (що включав аналіз металу) італ. дослідниця М. Гвардуччі висловила сумнів щодо його достовірності. Однак не виключено, що напис був ретельно скопійований з античного оригіналу. Одним із доказів цього припущення слугує відкритий пізніше, ніж П.ф., фаліський напис VI або V ст. до Р.Х., відомий під назвою "напис Церери", у якому трапляється форма *перфекта* re | para [i] (= клас. лат. reregi) з такою ж інтерпункцією, як у слові fhe: fhaked. Н.К.

ПРЕФІКСАЦІЯ – один зі способів *словотвору*. Більшість префіксів за походженням прислівники та невідокремлювані частки. Розрізняють дієслівну та іменну П. У *давньогрец. мові* до найчастотніших префіксів прислівникового походження належать наступні: ἀπο-, ἀνα-, δια-, εἰς- (ἐς-), ἐξ- (ἐκ-), ἐν-, ἐπι-, κατα-, μετα-, παρα-, περι-, про-, προς-, συν-, ὑπερ-, ὑπο-. Приєднання префікса до кореня часто супроводжується фонетичними процесами *асиміляції* кінцевого *приголосного звука* префікса до початкового *приголосного кореня* або *апостоли кінцевого голосного звука* префікса перед початковим *голосним кореня*; напр., συμπάσχω "співчувати" (сυν- + πάσχω), ὑπέρχομαι "закрадатись" (ὑπο- + ἔρχομαι), μετέχω "брати участь" (μετα- + ἔχω). З метою уточнення або розширення значення слова в *давньогрец. мові* може використовуватися подвійна або навіть потрійна П.; напр., συνεκβάλλω "викидати разом" (сυν-+ἐκ-+βάλλω), ὑπεκπροφεύγω "таємно втікати", "уникати" (ὑπο-+ἐκ-+προ-+φεύγω). До найчастотніших префіксів, які за походженням є невідокремлюваними частками, належать ἀ-(ἀν-) та δυσ-. Префікс ἀ-(ἀν-) має семантику заперечення і називається alpha privativum. П. у *лат. мові* показова для дієслів. Префікси, як правило, не виводять слово за межі відповідної частини мови, утворюючи від дієслова дієслово (dicere "говорити" > indicere "оголошувати"), від іменника – іменник (consul > proconsul). Значення більшості префіксів зазвичай збігається зі значенням співзвучних з ними прийменників. П. утворені також нечисленні іменники недієслівного походження. Дієслівний префікс або зберігає своє первинне значення, або надає дієслову видового відтінку. Іноді дієслівний префікс кардинально змінює своє колишнє значення. Напр., префікси per (рух через, крізь) і inter (перебування або дія між, всередині): eo "йду" > per-eo "гину"; facio "роблю" > inter-ficio "вбиваю". Крім того, префікси можуть переводити похідне слово в інший лексико-граматичний розряд: dies, ei f "день" > perdius, a, um "той, що триває цілий день"; color, oris m "колір" > discolorius, a, um "різноколовий". При П. кінцеві *приголосні* префіксів піддаються *асиміляції*: n > m перед b та p; n повністю асимілюється перед l, r, m; d зазвичай повністю асимілюється перед c, f, g, n, p, t. Приєднання префіксів може також

супроводжуватися звуковими змінами основи слова відповідно до фонетичних законів *лат. мови*. Л.О., Н.К.

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (грец. τὰ σύμφωνα, лат. consonantes) *давньогрец. мови* класифікуються за місцем творення та за типом артикуляції. За місцем творення всі П. з. поділяються на губні (грец. χειλικά, лат. labiales: β, π, φ), передньоязикові (грец. ὀδοντικά, лат. dentales: δ, τ, θ) та задньоязикові (грец. λαρυγγικά, лат. gutturales: γ, κ, χ). За типом артикуляції всі П. з. поділяються на проривні (грец. ἄφωνα, лат. mutae) (серед них виокремлюють глухі (грец. ψιλά, лат. tenues: π, τ, κ), дзвінки (грец. μέσα, лат. mediae: β, δ, γ) й *придихові* (грец. δασέα, лат. aspiratae: φ, θ, χ)), *сонанти* (грец. ἡμίφωνα, лат. sonantes) (серед них виокремлюють плавні (грец. ὑγρά, лат. liquidae: λ, ρ) та носові (грец. ἔρρινα, лат. nasales: μ, ν)), африкати (грец. διπλά, лат. affricatae: ψ, ζ, ξ) й фрикативний (грец. σπυριστικόν, лат. spirans: σ). Замість ν перед задньоязиковими γ, κ, χ та ξ пишеться γ, яка вимовляється, як [н]: ἄγγαρος [ángaros], ἄγκυρα [ánküra], ἄγγι [ánhi], φάλαγξ [fálankš]. У лат. транскрипції грец. θ, φ, χ та ρ передавались буквосполученнями th, ph, ch та rh відповідно (напр., Θαλήης > Thales, Φάρος > Pharus, Χάρων > Charon, Ῥόδος > Rhodos). У *лат. мові* П.з. класифікуються за місцем творення (губно-губні: b, p, m; губно-зубні: f; передньоязикові: d, t, l, n, r, s; задньоязикові: g, k, ŋ; лабіовелярні: g[u], q[u]; фарингальні: h;) та за типом артикуляції (проривні, *сонанти* та фрикативні s, z). Серед проривних виокремлюються дзвінки (b, d, g, g[u]) та глухі (p, t, k, q[u]) звуки, а *сонанти* поділяються на плавні (l), носові (m, n, ŋ) та вібрант (r). О.Л.-П., І.Ш.

ПРИДИХ (грец. τὸ πνεῦμα, лат. spiritus) – різновид надрядкової *діакритики*. Знак Π. був уведений александрійськими філологами. Походження знаків Π. виводять із знаків † та † (права та ліва половинки *літери* Н), які використовувались в епіграфічних пам'ятках на позначення відсутності або наявності придиховості. Π. обов'язково ставиться над початковим *голосним* або *дифтонгом* та над початковим ρ-. Легкий Π. (грец. τὸ ψιλὸν πνεῦμα, лат. spiritus lenis) графічно позначається ', але не вимовляється (напр.,

ἀκούω, Ἰωνία). Важкий П. (грец. τὸ δασὸ πνεῦμα, лат. spiritus asper), графічно позначається $\text{'}^{\text{}}$ та вживається для позначення *аспірації* початкового *голосного* або *дифтонга* (напр., αἴρεσις, ἦρως) (за *еразмовою вимовою*, читається як [h]; за *рейхліною вимовою* не читається). Важкий П. у *давньогрец. мові* походить: 1) з індоєвропейського початкового превокального й серединного інтервокального спіранта *s (напр., грец. ἐπτά, лат. septem, дн.-інд. saptá, авест. hapta, ст.-слов. днь); 2) з індоєвропейського початкового превокального й серединного інтервокального *j (напр., τὸ ἦλαρ, лат. iesur, дн.-інд. yakt-t, лит. jėknos); 3) з індоєвропейського *-s- поміж двома *приголосними* (напр., ἐφθός < *ἐλθ-τός < *ἐπσ-τό-ς < ἔψω); 4) з початкових σF: (ἐκυρός < *hFεκρός, лат. socer, дн.-інд. śvácira-s, дн. swehur, ст.-слов. свєкърь). Початковий υ- в *аттичному діалекті* завжди вимовляється з важким П. (напр., ὕμνος). Над початковим р- ставиться знак важкого П., який не вимовляється (напр., ῥητορική); придиховість, яку має ρ в такому положенні, в лат. запозиченнях відображається *диграфом*; напр., Ῥόδος – Rhodus. У сполученні -ρρ- над обома літерами або ставляться знаки П. (-ῥῥ-), або не ставляться взагалі (-ρρ-); напр., πυρρίχη / πυρρίχη. При лат. транслітерації важкий П. передається літерою h (напр., αἶμα – haema), сполучення -ῥῥ- – -rth- (напр., διάρροια – diarrhoea). У власних *дифтонгах* та в *дифтонгові* ου П. ставиться над другою літерою (напр., εἰς, οὗτος); у невласних *дифтонгах*, записаних з великої *літери*, знак П. ставиться перед першою літерою вгорі ліворуч (Αἰδής). У словах, написаних *маюскурами*, П. не ставиться (напр., ΑΘΗΝΑΙ, ΠΟΝΤΟΣ); перед початковою великою літерою П. ставиться ліворуч вгорі (напр., Ἰέρων). При поєднанні знаків П. та *наголосу* П. ставиться зліва від гострого та тупого *наголосу* (напр., ἦρως) та під огорненням *наголосом* (напр., οἶκος). О.Л.-П.

ПРИДИХОВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – в *давньогрец. мові* *приголосні* звуки з *аспірацією*: θ [th], φ [ph], χ [ch]. До кінця класичної доби трапляється графічне (факультативне) позначення придиховості в написах; напр., Δελθήιον = атт. Δελφίιον. У післякласичну добу П.п.з. поступово втрачають придиховість. В епоху *койне* θ поступово перетворився на інтердентальний спірант, яким і залишається в сучасній *новогрец. мові*. В

лаконському діалекті θ ще в класичну добу перейшов у свистячий спірант σ, що засвідчують епіграфічні пам'ятки (напр., ἀνέσσηκε = атт. ἀνέθηκε; σέλει = атт. θέλει). Впродовж візантійської доби приголосний φ поступово повністю втратив придиховість (ph > fh > ff > f); таким він залишається й у новогрец. мові. П.п.з. χ у візантійську добу під асимілятивним впливом другого елемента h спростився до задньоязикового недзвінкого спіранта ch; ця ж вимова існує й у новогрец. мові; напр., χαίρω = khajrō (давньогрец.) = chjero (новогрец.). Л.З.

ПРИЙМЕННИК (грец. ἡ πρόθεσις, лат. praepositio) – службова частина мови, яка вживається з формами іменних частин мови в усіх непрямих відмінках для вираження залежності від інших слів у словосполученні або в реченні. З відмінковими формами іменників та субстантивованих частин мови П. можуть виражати час, простір, причину, мету, спосіб дії, порівняння, відношення до матеріалу, предмет, на який спрямована дія. За походженням П. давньогрец. мови поділяються на первинні / властиві (непохідні, походження яких встановити важко) (напр., ἀνά "на", πρὸς "до", εἰς "у") та вторинні / невластиві (похідні, утворені від інших частин мови) (напр., ἐναντίον "навпроти", κατόπιν "після", ἔξω "зовні"). Більшість П. були первісно прислівниками, деякі з них зберегли це значення (ἀντί "навпроти, замість", κατά "вниз" тощо). Похідні від прислівників П. можуть приєднуватися до слів як префікси; зберігаючи своє значення, П. в ролі префіксів надають слову нових смислових відтінків. П., утворені не від прислівників, не виступають в ролі префіксів і вживаються лише з одним непрямим відмінком (напр., з генетивом ἄνευ "без", μεταξύ "між"; з дативом ὁμοῦ "разом", ἅμα "разом"; з акузативом ὡς "до"). П. інколи може вживатися після іменника, до якого відноситься (анастрофа). П. ἔνεκα "через, заради" та χάριν "задля, заради" вживаються в постпозиції з іменником у генетиві. Деколи трапляється відокремлене вживання П.-префікса і дієслова (тмеза); напр., ката δάκρυ χεῦομαι (Нот. П. I, 413) (замість δάκρυ катаχεῦομαι). В системі давньогрец. П. розрізняють лексико-синтаксичні групи: П., які вживаються з одним непрямим відмінком (ἀντί, ἀπό, ἐκ, πρό, ἔνεκα, χάριν – з генетивом; εἰς, σύν, ἅμα, ὁμοῦ – з дативом; ἀνά, εἰς, ὡς – з

акузативом); П., які вживаються з двома непрямими відмінками (διά, κατά, μετά, ὑπέρ – з *генетивом* та *акузативом*); П., які вживаються з трьома непрямими відмінками (ἀμφί, ἐπί, παρά, περί, πρός, ὑπό – з *генетивом*, *дативом* та *акузативом*). П. *лат. мови* також поділяються на первинні (in "в", ad "до", inter "між", sub "під" тощо) та вторинні, утворені безпосередньо від іменників та прикметників (adversus "проти", causa "з причини", gratia "заради" тощо). За кожним П. закріплене постійне керування, котре обов'язково зазначається в словнику. Більшість П. керують одним відмінком, і лише незначна кількість, залежно від функціональної семантики, – двома. П. in "в", sub "під", super "понад", керуючи *акузативом*, вказують на напрямок (in Romam "до Риму", sub aquam "під воду", super astra "понад зорі"), а з *аблативом* – на місце (in Romā "у Римі", sub aquā "під водою", super astris "понад зорями"). П. causa "з причини" та gratia "заради" ставляться в постпозиції слів, якими керують: exempli gratia "для прикладу"; bello causa "з причини війни". П. cum "з" ставиться після особових і зворотного займенників і пишеться злито з ними: tecum "зі мною"; nobiscum "з нами"; secum "із собою". Односкладові П. часто ставляться між означенням та означуваним словом: magna cum cura "з великим піклуванням"; iusta de causa "через поважну причину". О.Л.-П., I.Ш.

ПРИКЛАДКА – це іменник (чи субстантивована форма), який сполучається з іншим іменником або особовим займенником, уточнюючи чи розширюючи його значення; напр., Ἀρχίδαμος, ὁ βασιλεύς (Th.1, 79) "Архідам, цар"; victor Romulus rex (L. 1, 10, 6) "переможець Ромул, цар". Коли П. відноситься до *підмета*, вираженого 1-ю або 2-ю ос., то особовий займенник пропускається: ἦκω Θεμιστοκλῆς (= ἐγώ, ὁ Θεμιστοκλῆς) (Th. 1, 187) "прибув я, Фемістокл"; haec tibi victor Romulus rex regia arma fero (L. 1, 10, 6) "я, Ромул, непереможний цар, приношу тобі цю царську зброю". П. узгоджується з означуваним іменником у *відмінку*, але зберігає свій граматичний *рід* і *число*: Ἄγρις καὶ Κλεομένης, οἱ βασιλεῖς (Plut. Ag. 2) "Агріс і Клеомен, царі"; L. Genucio et Q. Servilio consulibus (L. 7, 1, 7) "при консулах Л. Генуції і К. Сервілії". П. може відноситися до цілого речення чи судження: ὁ θάνατος

τυγχάνει ὡν δυοῖν πραγμάτων διάλυσις, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος (Pl. Gorg. 525e) "смерть – роз'єднання двох речей, душі і тіла". П. може стояти: 1) у препозиції: ὁ τάχιστος τῶν λόγων, τέθηκε θεῖον Ἰοκάστης ἄρα (Soph. OT. 1234) "нагальна звістка – померла Іокаста"; a consule Poetelio (L. 7, 11, 7) "консулом Петелієм"; 2) у постпозиції: ὁ κοινὸς ἰατρός σε θεραπεύσει, χρόνος "спільний лікар, час, вилікує тебе"; C. Sulpicio Petico C. Licinio Stolone consulibus (L. 7. 2, 1) "при консулах Гаю Сульпіцію Петику й Гаю Ліцинію Столоні". В якості П. може виступати підметове речення із сполучником ὅτι: τὸ δὲ ἔσχατον πάντων, ὅτι ... θόρυβον παρέχει (Pl. Phaed. 66d) "а останнє з усього: ... воно створює сум'яття". У *лат. мові* П. може виражатися формою *генетива* (genetivus appositivus): urbem Patavi (V. Ae. 1, 127) "місто Патавій". Л.З., В.Ш.

ПРИКМЕТНИК (грец. τὸ ὄνομα ἐπίθετον, лат. nomen adiectivum) – самостійна частина мови, що виражає ознаку предмета, граматично виявлену в категоріях *роду*, *числа* і *відмінка* та відповідає на питання "який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?". В *давньогрец. мові* П. може виступати в ролі узгодженого означення (атрибутивна функція) (узгоджується з означуваним іменником у *роді*, *числі* та *відмінку*) та іменної частини складеного іменного *присудка* (предикативна функція). В атрибутивній функції П. ставиться між *артиклем* та іменником або після іменника з *артиклем* із емпатичним повторенням *артикля* перед П.; напр., ὁ ἄγριος ἀνὴρ або ὁ ἀνὴρ ὁ ἄγριος "(цей) злий чоловік". У предикативній функції П. ставиться перед або після іменника з *артиклем*; напр., ἄγριος ὁ ἀνὴρ або ὁ ἀνὴρ ἄγριος "чоловік злий". П. може субстантивуватись; у цьому випадку отримує *артикль* пропущеного іменника; напр., οἱ ἀθάνατοι (θεοί) "безсмертні (боги)". *Словниковий запис* П. може бути повним або скороченим. П. можуть мати одне (спільне для усіх трьох *родів*), два (одна спільна форма для чол. і жін. *родів* та окрема форма для сер. *роду*) або три (окремо для кожного *роду*) родових закінчення. За кількістю родових закінчень та за типом відмінювання всі П. *давньогрец. мови* поділяються на кілька груп. П. І *відміни* – це П., які вживаються лише у формі чол. *роду*; відмінюються за зразком

іменників I *відміни* чол. *роду* (напр., ἦβητής, οὗ "юнацький"). П. II *відміни* – це П., які в називному *відмінку* одн. мають одну спільну форму із закінченням -ος для чол. та жін. *родів* та форму із закінченням -ον для сер. *роду*; відмінюються такі П. за зразком іменників II *відміни* чол. та сер. *родів* відповідно (напр., ἄδικος, ον "несправедливий"). П. I–II *відмін* – це П., які в називному *відмінку* одн. мають форму із закінченням -ος для чол., із закінченням -η (для П. з основою на -ρ-, -ε-, -ι- із закінченням -ᾱ) – для жін., із закінченням -ον – для сер. *роду*; відмінюються такі П. за зразком іменників I (форми жін. *роду*) та II (форми чол. та сер. *родів*) *відмін* (напр., αἰσχρός, ἄ, ὄν "ганебний", θεῖος, α, ον "божественний", νέος, α, ον "молодий", δῆλος, η, ον "очевидний", καλός, ἦ, ὄν "красивий"). Деякі П. можуть мати паралельні форми для жін. *роду*: із закінченням -ος (як П. II *відміни*), або із закінченням -α / -η (як П. I–II *відмін*); напр., ὠφέλιμος або ὠφέλιμη "корисна", βέβαλος або βεβαία "надійна". Деякі П. II та I–II *відмін* можуть мати *контраговане відмінювання* або відмінюватися за *аттичною відміною*. П. I–III *відміни* трьох родових закінчень відмінюються: форми чол. та сер. *роду* – за зразком іменників III *відміни*, форми жін. *роду* – за зразком іменників I *відміни*. Залежно від типу основи та кількості родових закінчень, П. III *відміни* поділяються на П. з основою на 1) губні (одного родового закінчення; напр., ἀγλαῶψ, ὄπος "яскравий"); 2) задньоязикові (одного родового закінчення; напр., ἀπορρώξ, ὄγος "стрімкий"); 3) *передньоязикові* (одного родового закінчення; напр., πένης, ἦτος "бідний"; двох родових закінчень; напр., εὐέλπς, ι "надійний"); 4) *сонанти* (одного родового закінчення; напр., μάκαρ, αρος "щасливий", αἶθων, ωνος "палаючий"; двох родових закінчень; напр., εὐδαίμων, ον "щасливий"; трьох родових закінчень; напр., μέλας, αῖνα, αν "чорний"); 5) -εσ- (двох родових закінчень; напр., συνήθης, ες "приручений"); 6) -ντ- (одного родового закінчення; напр., ἀκάμας, αντος "невтомний"; двох родових закінчень; напр., γέρων, ον "старий"; трьох родових закінчень; напр., χαρίεις, ἴεσσα, ἰεν "приємний"); 7) -υ-/-ε- (одного родового закінчення; напр., πρέσβυς, εως "старий"; двох родових закінчень; напр., ἄθηλυς, υ "нежіночний"; трьох родових закінчень; напр., ἦδύς, ἦδεῖα, ἦδύ "солодкий"); 8) -υ- (одного

родового закінчення; напр., ἄδικος, υος "безсилий"; двох родових закінчень; напр., εὐβωτρως, υ "багатий виноградом"); 9) -ι- (одного родового закінчення; напр., θέσις, ιος "віщий"; двох родових закінчень; напр., δύσμητις, ι "сердитий"); 10) -ευ/-ε- (одного родового закінчення; напр., ἀτρεύς, έως "нестрашний"). П. лат. мови також мають категорії *роду*, *числа* та *відмінка*. В реченні можуть виступати в ролі узгодженого означення (атрибутивна функція) та іменної частини складеного *присудка* (предикативна функція). За кількістю родових закінчень у називному *відмінку* одн. П. поділяються на три групи: 1) трьох родових закінчень (для кожного *роду* використовується своє окреме закінчення): albus, a, um "білий, а, е"; niger, gra, grum "чорний, а, е"; acer, cris, cre "гострий, а, е"; 2) двох родових закінчень (мають спільне закінчення -is у називному *відмінку* одн. для чол. і жін. *роду*, та окреме закінчення -e – для сер.): brevis, e (brevis "короткий / коротка", breve "коротке"); 3) одного родового закінчення (для всіх трьох *родів* використовується спільне закінчення -r, -s, -ns або -x): felix "щасливий, а, е". П. поділяються на дві групи: П. I–II *відмін* (із закінченнями чол. *роду* -us та -er, жін. *роду* -a, сер. *роду* -um) та П. III *відміни* (це П. трьох родових закінчень на -er, -is, -e та всі П. одного та двох родових закінчень). Якісні прикметники можуть утворювати *ступені порівняння*. О.Л.-П., I.Ш.

ПРИСЛІВНИК (грец. τὸ ἐπίρρημα, лат. adverbium) – повнозначна самостійна незмінна частина мови, що виражає ознаку дії, стан предмета або ознаку якості і відповідає на питання "як? де? звідки? коли? наскільки? якою мірою?". П. *давньогрец. мови* за походженням поділяються на похідні та непохідні. Похідні П. утворені шляхом *суфіксації* від прикметників або *дієприкметників*, та застигли відмінкові форми іменників. Від якісних прикметників та від *дієприкметників* П. утворюються за допомогою -ως, яке додається до основи прикметника (напр., καλός, з "хороший" – καλῶς "добре", χαρίεις, з "приємний" – χαρίεντως "приємно") або *дієприкметника* (напр., ὄν "який є" – ὄντως "дійсно", ὁμολογούμενος "який погоджується" – ὁμολογούμενως "за загальною згодою"). П. на позначення способу дії можуть утворюватися за допомогою суфікса -ιότη

(переважно від етнонімів; напр.; Αἰγυπτιστί "по-єгипетськи", Περσιστί "по-перськи"); на позначення місця – за допомогою локативних суфіксів -θι (-ι, -σι) (відповідають на питання "де?"; напр., ἄλλοθι "деінде", Ὀλυμπίασι "в Олімпії"), -σε (-δε) (відповідають на питання "куди?"; напр., ἄλλοσε "кудись", Ὀλυμπίαζε "в Олімпію"), -θεν (відповідають на питання "звідки?"; напр., ἄλλοθεν "звідкись", Ὀλυμπίαθεν "з Олімпії"). В ролі Π. використовуються також застигли адвербіалізовані відмінкові форми іменників у *номінативі* (напр., ἅπαξ "одноразово", ἀναμίξ "як-небудь"), *генетиві* (напр., ἐκποδῶν "далеко", ἐξῆς "поряд"), *дативі* (напр., ἡσυχῇ "тихо", κοινῇ "спільно", ἰδίᾳ "особисто"), *акузативі* (напр., κρύβδην "потаї", σχεδὴν "поблизу", τέλος "нарешті"), *інструменталі* (напр., ἄνω "зверху", ὧδε "таким чином"), *локативі* (напр., ἐκεῖ "там", πανδημεῖ "всенародно", πάλαι "раніше"). Π., походження яких встановити неможливо, вважаються непохідними (напр., νῦν "тепер", ἀεὶ "завжди"). Π., утворені від якісних прикметників, та деякі непохідні Π. можуть утворювати *ступені порівняння*. Π., які в реченні перебувають у певному логічному і синтаксичному зв'язку (один із них містить запитання, інший – часткову відповідь), називаються співвідносними. За лексичним значенням співвідносні Π. бувають: питальні, неозначені (є *енклітиками*), вказівні, відносні, неозначено-відносні, заперечні (напр., ποῦ; "де?" – ποῦ "десь" – ἐνταῦθα "тут" – οὗ "де" – ὅπου "де б не" – οὐδαμοῦ "ніде"). Здебільшого початковий звук слова вказує на вид Π.: π- – для питальних (напр., πότε; "коли?"); ὁπ- – для неозначених (напр., ὁπότε "коли б не"); τ- – для вказівних (напр., τότε "тоді"); οὐδ- – для заперечних (напр., οὐδέποτε "коли б не"); *голосний* з важким *придыхом* – для відносних (напр., ὅτε "коли"). Співвідносні Π. можуть позначати місце (напр., πόθεν; "звідки?" – ποθέν "звідкись" – ἐνθένδε "звідси" – ὅθεν "звідки" – ὁπόθεν "звідки б не" – οὐδαμόθεν "нізвідки"), час (напр., πότε; "коли?" – ποτέ "колись" – τότε "тоді" – ὅτε "коли" – ὁπότε "коли б не" – οὐδέποτε "ніколи") або спосіб дії (напр., πῆ; "яким чином?" – πῆ "якось" – τῆδε "так" – ἧ "як" – ὅτῃ "як би не" – οὐδαμῆ "ніяк"). Деякі Π. вживаються в ролі прийменників і керують *генетивом* (напр., ἀντιπέρα(ς) "напроти", ἄχρι "поверх", ἐγγύς "близько", χωρὶς "окремо"). Π.

лат. мови за походженням також поділяються на дві групи: первинні (непохідні) та вторинні (похідні). До первинних (*adverbia primitiva*) належать прислівники: *ubi* "де", *ibi* "там", *ut* "як", *ita* "так". Похідні П. поділяються на два типи: 1) суфіксальні утворення від якісних прикметників (напр., *acriter* "гостро"); 2) застигли відмінкові форми іменників, прикметників, займенників (*primum* "спершу", *rao* "зрідка"). У низці випадків установити походження П. неможливо: *nun* "тепер", *saepe* "часто". Від прикметників I–II *відмін* П. утворюються додаванням до прикметникової основи суфікса -e: *laetus* "приємний" > *laet-e* "приємно"; *pulcher* "красивий" > *pulchr-e* "красиво". Від прикметників III *відміни* П. творяться за допомогою приєднання до прикметникової основи суфікса -iter: *felix* "щасливий" > *feliciter* "щасливо"; *acer* "гострий" > *acr-iter* "гостро". П., утворені від прикметників, основа яких закінчується на -nt (у *номінативі* -ns), мають суфікс -er: *sapiens* (*sapient-*) "розумний" > *sapienter* "розумно". П. *citatim* "швидко" (від *citātus* "швидкий"), *contemptim* "зневажливо" (від *contemptus* "зневажливий"), *pedetemptim* "поступово" (від *pedetemptus* "поступовий") утворюються за допомогою суфікса -im. О.Л.-П., І.Ш.

ПРИСУДОК (грец. τὸ κατηγορημα, лат. *praedicatum*) – головний член речення, який виражає дію, буття, стан або властивість *підмета*. Розрізняють два структурно-семантичних типи П.: простий дієслівний (процесний) П. та складений іменний (кваліфікативний) П. Процесний П. виражається дієсловом в особовій формі: λέγεις δὲ δὴ τί; (Pl. *Phaedr.* 242d) "що ти кажеш?"; *res tuas tibi non solum reddent cives tui auctore me, sed si quid deest munifice augebunt* (L. 2, 2, 6) "твоє майно не тільки віддадуть тобі громадяни за моєю пропозицією, але, якщо чогось не вистачає, щедро додадуть". Кваліфікативний П. складається з дієслова-зв'язки та іменної частини – предикатива (грец. *κατηγορούμενον*, лат. *praedicativum*). У ролі дієслова-зв'язки найчастіше виступає дієслово εἶμι "бути"; трапляються дієслова γίγνομαι "бути, поставати, ὑπάρχω "бути, існувати", πέφυκα "бути за природою", ἔφυν "з'являтися" та інші; іменна частина може виражатись тими ж формами, які здатні

виконувати функцію *підмета*; напр., οἱ ληφθέντες ἦσαν ὀγδοήκοντα (Th. 2, 5) "тих, що залишилися, було вісімдесят"; ita persuasum est animis cum gente Tarquinia regnum hinc abiturum (L. 2, 2, 7) "усі переконані в тому, що лише з родом Тарквініїв піде звідси царська влада". Л.З., В.Ш.

ПРІАПЕЄВА СТРОФА (грец. στροφὴ Πριάπεια, лат. systema Priageium) – *строфа*, яка складається із повторення *пріапеевого вірша* (поєднання *гліконя* і *ферекратея*). Назва *строфи* пов'язується з іменем Пріапа – давньогрец. ітіфалічного бога родючості (в римлян – полів та садів), на честь якого склалися пісні такої метричної структури. Напр., F̂ÂÂC/ ÂF̂Â~/F̂ÂÂ~/JFJ: ἐκ ποταμοῦ ἑπ'ἀνέρχομαι πάντα φέρουσα λαμπρά. // Σίμαλον εἶδον ἐν χορῶ πηκτίδ' ἔχοντα καλὴν (Anacr. Fr. 23). FĪ / F̂ÂÂC/ I I //F J/ F̂ÂÂ~/ J: o Colonia, quae cupis ponte ludere longo, // et salire paratum habes, sed vereris inepta // crura ponticuli axulis stantis in redivivis, // ne supinus eat cavaque in palude recumbat (Catull. Carm. 17). В.Ш.

ПРІАПЕЇВ ВІРШ (грец. μέτρον Πριάπειον, лат. metrum Priageium) – поєднання *гліконя* і *ферекратея*. Залежно від місця *хоріямба* в першій частині *вірша* розрізняють П. в. перший: F̂ÂÂC/ ÂF̂Â~/F̂ÂÂ~/JFJ; напр., ἐκ ποταμοῦ ἑπ'ἀνέρχομαι πάντα φέρουσα λαμπρά (Anacr. Fr. 23). П. в. другий: FĪ / F̂ÂÂC/ I I //F J/ F̂ÂÂ~/ J; напр., ψάλλω πηκτίδα τῇ φίλῃ κωμάζων παιδὶ ἀβρῆ (Anacr. Fr. 17). У лат. *метриці* трапляється тільки П. в. д.: o Colonia, quae cupis ponte ludere longo (Catull. Carm. 17). В.Ш.

ПРІСЦІАН (лат. Priscianus, ? – 530) – один із найвидатніших давньорим. граматистів, походив із мавританської Цезареї (Пн. Африка). Викладав *латину* в Константинополі за імп. Анастасія I (491–518), якому присвятив панегірик "De laude Anastasii imperatoris". Пов'язаний із сенаторськими колами Риму, П. присвятив консулові Юліану свій основний твір – "Institutiones grammaticae", найповнішу граматичну працю пізньої *античності*, котра особливо вирізняється детальною розробкою лат.

синтаксису. П. займався також математикою й теорією віршування, порівнював лат. *граматику* з грец. й щедро ілюстрував свій трактат прикладами з класичних авторів. Виклад вирізняється ясністю, мова може посперечатися з мовою найкращих письменників класичної давнини. До недоліків П. відносять повтори, деяку непослідовність викладу й суперечності. Його *етимології*, як і в більшості авторів його часу, значною мірою фантастичні. П. йшов, особливо в *синтаксисі*, за знаменитим грец. граматистом II ст. *Аполлонієм Дисколом*, а також наслідував інших давньогрец. мовознавців, твори яких не збереглися й відомі лише за їх відображенням у граматичному трактаті П. *Граматики* П. (разом із граматичними трактатами *Доната*) стала базовою для вивчення лат. мови за *Середньовіччя*. Перше видання *граматики* П. вийшло у Венеції 1470. С.Л.

ПРОБ (лат. Probus) Марк Валерій (20/30 – 105 pp.) – римський граматист і філософ. Відомий коментарями до творів Лукреція, Горация, Вергілія, Теренція та ін. Присвятив свою наукову діяльність збиранню та вивченню рукописів давніх авторів, видавав їх, застосовуючи метод *критики тексту* александрійських граматистів. П. прагнув якнайточніше відтворити автентичність творів класиків, зберігши мову оригіналів. У деяких роботах П. розглядав питання стилістики та *граматики*, проте вони не збереглися. П. приписуються такі праці: "Catholica Probi", "Instituta artium", "Appendix Probi", "De nomine excerpta", проте його авторство викликає суперечки. Також П. вважається автором не збережених "De occulta litterarum significatione", "De Notis" і "De inaequalitate sermonis". Н.Р.

ПРОКЛІТИКИ (грец. τὰ προκλιτικά, лат. procliticae "нахилені вперед"), або **АТОНИ** (грец. ἄτονα "ненаголошені", лат. atona) – слова, які, не маючи власного *наголосу*, у вимові приєднуються до наступного слова. В *давньогрец. мові* П. є заперечна частка οὐ (οὐκ, οὐχ); прийменники εἰς, ἐκ, ἐν; форми *артикля* ὀ, ῆ, οἰ, αἰ; сполучники εἰ, ὅς. У *лат. мові* традиційно атонними є частки que, ne, ve, se, cum. О.Л.-П., I.Ш.

ПРОКСЕНІЯ (грец. ἡ προξενία "узи або права взаємної суспільної гостинності") – особливий інститут міжнародного права, що забезпечувався як моральним звичаєм, так і нормами писаних угод, за якими громадянин приймав іноземних послів за свій рахунок в обмін на почесні звання з боку держави. Громадянин-посередник (свого роду почесний консул), що піклувався про інтереси громадян іншої держави, називався проксеном (πρόξενος / πρόξεινος). У проксенічних *декретах* цей статус засвідчувався типовим кліше "проксен і благодійник" – πρόξεινός (τε εἶη) καὶ εὐεργέτης.

Проксенія з Херсонеса II ст.

Незважаючи на те, що тексти П. значно відрізняються один від одного, все ж можна виділити загальні положення і найбільш важливі обов'язки проксена: 1) приймати посольства та окремих громадян; 2) забезпечувати посольствам доступ до народних

зборів, домагатися для них прийому в різних магістратів, сприяти укладанню військово-політичних союзів, мирних договорів на більш вигідних для обох сторін умовах; 3) домагатися для гостей права брати участь в окремих релігійних церемоніях або здійснювати їх від імені чужинців; 4) у приватній сфері повноваження проксена включали в себе роль помічника в ході судового розгляду, свідка при складанні заповіту або розпорядника грошима померлого тощо. Привілеї, надані державою проксену, були призначені не тільки для іноземців, їх у ряді випадків дарували і громадянам власного полісу. Найчастіше в П. згадуються такі привілеї, як: ἀσφάλεια – особиста і майнова безпека під час миру і війни, ἀτέλεια – звільнення від податків, що накладаються на іноземців, προδικία – право першочергового розгляду справи в суді, προεδρία – надання почесного місця під час релігійних свят, ігор і різних громадських зборів, на які допускалися або всі іноземці, або тільки проксени, προαυτιεία – право першочергового звернення за пророкуванням (практикувалося тільки у великих релігійних центрах), ξένια – пригостання за державний рахунок або подарунки та ін. А.П.

ПРОПАРОКСИТОНИ (грец. τὰ προπαροξύτονα, лат. prorafoxytona) – давньогрец. слова, які мають гострий *наголос* на третьому *складі* з кінця; напр., γέρανος "журавель". О.Л.-П.

ПРОПЕРИСПОМЕНИ (грец. τὰ προπερισπόμενα, лат. properispomena) – давньогрец. слова, які мають огорнений *наголос* на другому *складі* з кінця; напр., μῦθος "міф". О.Л.-П.

ПРОСВІТНИЦТВО (франц. Le siècle des Lumières; італ. Illuminismo) – широка ідейна течія, яка відображала антифеодальний, антиабсолютистський настрій освіченої частини населення в 2-й пол. XVII–XVIII ст. П. зародилося практично одночасно в країнах Зх. Європи: Британії, Франції, Нідерландах, Німеччині, Італії, Іспанії, Португалії, але швидко поширилося в усій Європі, включно з Річчю Посполитою і Російською імперією. В *історії класичної філології* доба П. подала нове витлумачення й

розуміння *античності*, котра в XVIII ст. знову стала необхідною для формування естетико-художньої програми, цілком звернутої до сучасності, вона давала новому варіанту *класицизму* (просвітницькому класицизму) зразки "справжнього мистецтва", що поєднувало велич і простоту, гармонію й оптимізм при загальному драматизмі дії, людяність і пафос громадянськості. У відповідності з новими установками новий *класицизм* шукає собі "точку опори" вже не в мистецтві "золотого віку Октавіана Августа" (як це було з французьким *класицизмом* XVII ст.), а рішуче звертається до класичної Давньої Греції та республіканського Риму, а імператорський період засуджується. Пробуджується також інтерес до вивчення справжніх пам'яток античної культури і мистецтва, виявляється те, що сучасні дослідники називають "*археологічним класицизмом*": 1711 р. розпочалися розкопки Геркуланума (Herculaneum); ще більшого значення набули розкопки в Помпеях (Pompeii), що розпочалися 1748 р. Наслідування *античності* розумілося вільніше і ширше, воно не пов'язувалося з суворими нормативними приписами, регламентацією й кодифікацією. В першу чергу в епоху П. високого злету досягла історіографія античної історії, майже всі представники європейського П. були авторами спеціальних досліджень із проблем античної, передусім римської історії. Найвидатнішими просвітниками, що збагатили просвітницьку *класичну філологію* (в її найширшому розумінні, в тісному зв'язку з історичною наукою, філософією, літературною теорією та критикою і т.д.) своїми дослідженнями, були Джамбатиста Віко (Vico, 1668–1744) в Італії, Шарль Монтеск'є (Charles-Louis de Montesquieu, 1689–1755), Вольтер (Voltaire, 1694–1778) та Дідро (Diderot, 1713–1784) у Франції, Едуард Гіббон (Gibbon, 1737–1794) в Англії. Окремо слід виділити *класичну філологію* П. в Німеччині, представлену іменами *Вінкельмана*, Лессінга (Gotthold Ephraim Lessing, 1729–1781), Гердера (Johann Gottfried Herder, 1744–1803), а також накопичення в XVIII ст. матеріалу джерел та методики їх історико-філологічного дослідження. С. Л.

ПРОТАСИС (грец. ἡ πρότασις "передумова") – підрядне речення умовного періоду (*складнопідрядного умовного речення*). Л.З.

ПРОТОСИНАЙСЬКЕ ПИСЬМО –

письмо наскельних написів, знайдених у 1905 р. на Синайському п-ві, найбільш близьке до *фінікійського*. Поширене в II тис. до Р.Х. на Синайському п-ві. Вважається першим у світі консонантним протоалфавітом, від якого походять *фінікійське*, ханаанське та *угаритське письмо*. П.п. остаточно не дешифроване (дешифруванням займалися учені А. Гардинер, К. Зете, В. Струве, У. Олбрайт, А. Лундін). Встановлено, що П.п. містить близько 30 символів, візуально схожих з єгипетськими *ієрогліфами*. Л.О.

ПРЯМЕ ПИТАННЯ (просте питальне речення) має предикат в *індикативі* або *кон'юнктиві*. *Індикатив* вживається тоді, коли питання є простим без будь-яких додаткових семантичних відтінків. *Кон'юнктив* – коли виражаються семантичні відтінки сумніву, вагання, можливості (*coniunctivus dubitativus, potentialis*). П. п. вводиться або питальними словами (частками, прислівниками, займенниками) або без них (інтонаційно). В *давньогрец. мові* П. п. уводяться питальними займенниками (τίς "хто", ποῖος "який", πόσος "який великий", πηλίκος "якого віку", πότερος "хто з двох") та питальними прислівниками (πῶς "як", πόθεν "звідки", ποῦ "де", ποῦ "куди", πότε "коли" тощо): τί δέ μοι ζῆν ἔτι κέρδος; (Eur. M. 145) "яка мені користь з життя?" πῶς δ' οὐ δύο τῶ θεῶ; (Pl. Smp. 180d) "як же не дві богині?" Якщо П. п. є одночленним, то воно також може вводиться питальними частками ἄρα, ἄραγε, ἦ (= не) "чи" – можлива апофатична або

катафатична відповідь; ἄρα μή, μή, μὴν = μὴ οὐν (= num) "невже (не)" – очікується заперечна відповідь; οὐκ οὐν, ἄρ' οὐ, οὐ (= nonne) "чи не" – відповідь буде ствердна: ἄρα σὺ εἶ Σωκράτης, ὁ φροντιστῆς ἐπικαλούμενος; (Xen. Smr. 6, 6) "чи ти є Сократом, названим мислителем?" μὴν καὶ πρὸς ἡμᾶς τοῦτο τεῖνει ἐν τῷ παρόντι (Pl. R. 454a) "хіба це й зараз скероване проти нас?" У двочленних П. п. перед першою частиною ставиться πότερος (-α, -ου), а перед другою – ἤ (= utrum ... an ne): πότερον βούλει μένειν ἢ ἀπιέναι (Xen. Cug. 4, 8, 13) "чи ти хочеш залишитися чи піти геть?" П. п., які містять судження, утримують способи незалежних речень: *індикатив* усіх часів, *індикатив* історичних часів з ἄν, *оптатив* з ἄν. П. п., що передають сумнів чи вагання, містять *кон'юнктив*. У *лат. мові* П. п. уводять питальні займенники: quis?, quid? "хто?, що?"; qui?, quae?, quod? "котрий?", "який?", "що за?"; qualis? "який?", "якої якості?"; quot? "скільки?"; uter? – "хто з двох?" тощо. Питальні прислівники: ubi? "де?"; unde? "звідки?"; quo? "куди?"; cur?, non?, quidni?, quin? "чому не?"; quam? "як?, наскільки?"; quotiens? "як часто?", "скільки разів?"; quantopere? "як?, наскільки?" тощо: quid agis? "що робиш"? ut vales? "як живеш"? quin, quod est ferendum, fers? (Ter. Phorm. 429) "чому ти не робиш те, що слід робити"? Одночленні П. п. вводяться частками ne, num, nonne, an. Частка ne може передбачати стверджувальну відповідь; заперечну дію; може виражати просто нейтральне запитання: videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? (Cat. M. 10, 31) "хіба ви не бачите (= ви ж бачите), що в Гомера Нестор згадує найчастіше про свої чесноти". Частка num передбачає заперечну відповідь: numquid duas habetis patrias? (C. Leg. 2, 2, 5) "та невже ви маєте дві батьківщини"? Частка nonne передбачає стверджувальну відповідь: nonne ipsam domum metuet? non parietes conscios; non noctem illam funestam perhorrescet? (C. Cael. 24, 60) "хіба ж він не боїться самого будинку? хіба не лякають його знайомі стіни і ця кровопролитна ніч"? Диз'юнктивні (розділові) питальні речення вводяться сполучниками quid... quid "що... що"; aut ... aut "або... або"; quis... quis "хто... хто": ratio docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit (C. Att. 1, 28, 101) "розум вчить і тлумачить, чи робити слід чи уникати". Л.З., В.Ш.

(ПСЕВДО)ТОХАРСЬКІ МОВИ, див. АГНЕО-КУЧАНСЬКІ

ПСИЛОЗА (грец. ἡ ψίλωσις "облисіння, оголення") – використання непридихових *приголосних звуків* або *голосних* з легким *придихом*; втрата *аспірації*. Явище П. було поширеним в іонійському діалекті, характерне для *рейхлінової вимови*. Л.З.

ПУНІЙСЬКА / КАРФАГЕНСЬКА МОВА (лат. Poeni "карфагеняни") – семітська *мертва мова*, якою розмовляли в Карфагені та на узбережжі Пн. Африки; *діалект фінікійської мови*. Відома за написами та власними іменами; Плавт у комедії "Роенулус" наводить декілька слів П.м. У часи Августина (IV ст.) П.м. ще була у використанні; з поширенням християнства П.м. було перекладено Біблію. Завоювання Пн. Африки арабами в VIII ст. принесло з собою арабську мову, споріднену з *фінікійською*, і П.м. остаточно вийшла з ужитку. Л.З.

РАСК (дан. Rask) Расмус Крістіан (1787–1832) – данський мовознавець, орієнталіст, один із засновників індоєвропейістики, *порівняльно-історичного мовознавства*, проф. східних мов у Копенгагенському університеті. Поліглот – володів 25 мовами. Автор *граматик* іспан., італ., фризської, давньоангл., швед. та ін. мов. Для вивчення східних мов усвідомлював важливість спілкування з носіями, тому певний час проживав в Індії, Росії, Персії. Основною працею Р. вважається "Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse" (1818), в якій доводиться спорідненість готських (германських) мов з *фракійськими* – лат. та грец. (*фракійською* Р. називає не власне мову Фракії, а зниклу мову Пд.-Сх. Європи, нащадками якої, на його думку, є *латина* та грека). Ця робота надзвичайно цінна новизною методики дослідження, яка полягала в послідовному порівнянні ісландської мови з іншими мовами, в результаті чого було встановлено ступінь спорідненості цих мов. Головним методичним прийомом Р. при встановленні спорідненості мов було виявлення граматичних відповідностей, а вже потім лексичних та фонетичних. Як виявилось згодом, саме фонетичні відповідності (звукові переходи) здобули найважливіше значення в системі порівняльно-історичних досліджень. Думка Р. про важливість встановлення фонетичних відповідностей була розвинута *Грімом* та викладена в його "законі звукових переходів". Інші роботи Р.: "Spansk Sproglære" (1824), "Frisisk Sproglære" (1825), "Italiensk Sproglære" (1827), "Dansk Retskrivningslære" (1826), "Om Zendsprogets og Zendavestas ælde og ægthed" (1826), "Engelsk Formlære" (1833) та ін. Н.Р.

РЕДУПЛІКАЦІЯ (грец. ὁ ἀναδιπλασιασμός, лат. reduplicatio) – подвоєння першого *приголосного* звуку основи із наступним *голосним* ε- (в основі *перфекта*) або ι- (в деяких презентних *основах*). Р. є морфологічною ознакою часових форм *давньогрец. мови*, утворених від *основи перфекта* (*перфекта*, *плюсквам-перфекта* та *футура III*). Р. в основі *перфекта* відбувається за правилами: 1) якщо *основа дієслова* починається одним простим *приголосним звуком* (за винятком ρ-), то початковий *приголосний* з наступним -ε- утворює *склад* перед *основою*; напр., παιδεύω > πεπαίδευκα, λύω > λέλυκα; 2) якщо *основа дієслова* починається одним *придиховим приголосним* (φ-, χ-, θ-), то перед *основою* додається *безпридиховий приголосний* (π-, κ-, τ-) з -ε-; напр., θαυμάζω > τε-θαύμακα, χορεύω > κε-χόρευκα; 3) якщо *основа дієслова* починається з групи *muta cum liquida* (γ-, κ-, χ-, β-, π-, φ-, δ-, τ-, θ-+ -λ-, -μ-, -ν-, -ρ), за винятком βλ-, γλ-, γν-, то перед *основою* додається *перший з приголосних* з -ε-; напр., κλίνω > κέ-κλικа (але γνωρίζω > ἐ-γνώρικα); 4) якщо *основа дієслова* починається із декількох *приголосних* (крім *muta cum liquida*) або *подвійних* ζ-, ξ-, ψ- та ρ-, то в ролі Р. виступає *складовий авгмент*; напр., ψαύω > ἔ-ψαυκα, κτίζω > ἔ-κτικα, γιγνώσκω > ἔ-γνωκα, ρίπτω > ἔ-ρριφα; 5) якщо *основа дієслова* починається з *голосного* або *дифтонга*, то в ролі Р. виступає *часовий авгмент*; напр., ἄγω > ἦ-χα, ἁμαρτάνω > ἦ-μάρτηκα. Деякі дієслова отримують т. зв. аттичну Р. (грец. ὁ Ἀττικὸς ἀναδιπλασιασμός, лат. reduplicatio Attica) – *перший склад* повторюється із *подовженим голосним*; напр., ἀπ-όλλυμι > ἀπ-όλ-ωλα, ὄζω > ὄδ-ωδα, ἐμέω > ἐμ-ήμεκα. Деякі дієслова, *основа* яких починається з *голосного* звуку, отримують Р. у вигляді і *складового*, і *часового авгмента*; напр., ἀν-οίγνυμι > ἀν-έ-ωχα, ὀράω > ἐ-ώρακα, ὠθέω > ἔ-ωσμαι. Деякі дієслова (головним чином, із початковим λ-) отримують *склад* -ει- замість Р.; напр., δια-λέγομαι > δι-είλεγμαι, λαμβάνω > εἰ-ληφα, λαγχάνω > εἰ-ληχα. Дієслова з *префіксом*, який може *самостійно* виступати в ролі *прийменника*, отримують Р. між *префіксом* і *основою*; напр., ὑπερ-βάλλω > ὑπερ-βέ-βληκα, εἰς-βαίνω > εἰς-βέ-βηκα, συν-ρίπτω > συν-έ-ρριφα, ἐξ-άγω > ἐξ-ἦ-χα, συ-στρατεύω > συν-ε-στράτευκα, ἀπ-αιτέω > ἀπ-ἦ-τηκα. Дієслова з *префіксом*, який не може *самостійно* виступати в ролі

прийменника, отримують Р. на початку слова; напр., $\delta\upsilon\sigma\text{-}\tau\upsilon\chi\acute{\epsilon}\omega > \delta\epsilon\text{-}\delta\upsilon\sigma\text{-}\tau\acute{\upsilon}\chi\eta\kappa\alpha$, $\acute{\alpha}\text{-}\theta\upsilon\mu\acute{\epsilon}\omega > \acute{\eta}\text{-}\theta\acute{\upsilon}\mu\eta\kappa\alpha$. Деякі дієслова з префіксом отримують Р. і в префіксі, і в основі; напр., $\acute{\epsilon}\nu\text{-}\omicron\chi\lambda\acute{\epsilon}\omega > \acute{\eta}\nu\text{-}\acute{\omicron}\chi\lambda\eta\kappa\alpha$, $\acute{\epsilon}\lambda\text{-}\alpha\nu\text{-}\omicron\rho\theta\acute{\omicron}\omega > \acute{\epsilon}\lambda\text{-}\eta\nu\text{-}\acute{\omicron}\rho\theta\omega\kappa\alpha$. Презентна основа деяких дієслів (зокрема, деяких дієслів VI класу I дієвідміни та I класу II дієвідміни) утворюється шляхом Р. дієслівної основи; напр., $\beta\iota\beta\rho\acute{\omega}\sigma\kappa\omega$ (βρω-), $\mu\iota\mu\eta\acute{\iota}\sigma\kappa\omega$ (μνη(σ)-), $\tau\iota\tau\rho\acute{\omega}\sigma\kappa\omega$ (τρω-); $\delta\acute{\iota}\delta\omega\mu\iota$ (δω-/δο-), $\pi\acute{\iota}\mu\lambda\lambda\eta\mu\iota$ (πλη-/πλα-). О.Л.-П.

РЕЙХЛІН (нім. Reuchlin) Йоганн (1455–1522) – один із найвидатніших нім. гуманістів. Першим у Німеччині став систематично викладати *лат.*, *давньогрец.* та *давньоєврейську мови*. Проф. в Інгольштадті та Тюбінгені.

Бл. 1478 р. Р. написав грец. *граматику*, видавав для шкільних потреб грец. авторів із лат. перекладами. Р. – автор словника *лат. мови*, що охоплював лексику класичних авторів – "Vocabularius breuiloquus" (1475), підручників *давньоєврейської мови* – "Rudimenta Hebraica" (1506), "De accentibus et orthographia linguae Hebraicae" (1518). Р. запровадив вимову давньогрец. слів за зразком новогрец.

мови (т.зв. *ітацизм*). Позиція Р. у питанні щодо збереження іудейських творів, котрі не входили до *Старого Завіту*, стала приводом до створення "Epistulae obscurorum virorum" ("Листів темних людей", 1515–1517) і значною мірою посприяла згуртуванню гуманістично настроєних кіл у боротьбі з клерикальною схоластиком. С. Л.

РЕЙХЛІНОВА ВИМОВА – спосіб читання давньогрец. літер та буквосполучень, запропонований у XV ст. *Рейхліном*. Норма вимови *Рейхліна* (т. зв. *ітацизм*; назва за вимовою η як [i]) зорієнтована на середньовічну візантійську вимову. Саме Р. в. послуговуються при читанні давньогрец. текстів у сучасній богослужбовій практиці. Особливості читання деяких літер та буквосполучень за Р. в.:

η – [i]	αι – [e]	γ – [h], [j]	μλ, νπ – [mb, nb]
υ – [i]	ει – [i]	ζ – [z]	γκ, κκ – [ng]
αυ – [av], [af]	οι – [i]	β – [v]	ντ – [nd]
ευ – [ev], [ef]	υι – [i]	θ – [th]	' – [Ø]
ηυ – [iv, if].			

О.Л.-П.

РЕКОНСТРУКЦІЯ МОВНА (лат. re- "поновлення" і constructio "побудова") – у *порівняльно-історичному мовознавстві* комплекс прийомів і процедур відтворення незасвідчених мовних станів, форм, явищ шляхом історичного порівняння відповідних одиниць окремої мови, групи чи сім'ї мов. Р. відтворює явища, форми або стани, на основі яких формується модель знання (реконструкт) про раніші етапи розвитку мови, систему відношень споріднених мов на різних рівнях мовної структури в різні хронологічні періоди. Центральним поняттям у моделюванні відношень спорідненості мови є прамова, або модель прамови. Лінгвістична Р. об'єднує декілька методичних процедур: 1) зовнішню Р. (орієнтуючись на системні відношення в розвитку мови та порівнюючи матеріал споріднених мов, зовнішня Р. розкриває закономірності історичного розвитку порівнюваних мов, на основі чого реконструюється вихідний мовний *архетип*; прикладом зовнішньої Р. є встановлення форм *праіндоєвропейської мови* з опорою на дані *санскриту, лат., давньогрец. мов*); 2) внутрішню Р. (передбачає порівняння одиниць у межах однієї мови, відтворюючи інвентар варіантів у різних підсистемах мови і класифікуючи їх відповідно до часових меж; напр., шляхом порівняння елементів однієї і тієї ж мови було встановлено, що колись існували ларингальні *приголосні*, які зникли, при чому *голосні* або *сонанти*, котрі стояли перед ними, завжди подовжувалися, а коли *ларингали* були між двома *приголосними*, то вони переходили в [ə] редуковане, яке дало в індоіранських мовах [i], а в інших – [a]); 3) філологічний метод (системне дослідження старописемних текстів мовами певної генетичної спільноти для виявлення більш архаїчних, ніж пізніші, мовних форм; напр., дослідження найдавнішої писемної традиції *хет., давньогрец., лат., санскрит.* та ін. мов). У мовознавстві переважає використання зовнішньої Р., хоча, як правило, методика Р. залучає до процесу відтворення

мовних форм усі її різновиди, які доповнюють одне одного. Для відрізнєння реконструйованих форм від реально засвідчених використовується знак "астериск" (*). Реконструйовані прамовні форми називаються праформами, або *архетипами* чи прототипами реальних форм мов-нащадків. А форми мов-нащадків по відношенню до праформ називаються рефлексами. Н.Р.

РЕСТО (лат. *rectum* "лицьова сторона") – в *палеографії* письмо на лицьовій стороні *папірусу*. Правило писання на R. дуже важливе для *палеографії*: якщо *сувій* списаний з обох боків, то письмо R. майже завжди давніше, ніж *verso*. Л.З.

РИТОРИКА АНТИЧНА (грец. ῥητορικὴ τέχνη) – ораторське мистецтво Давньої Греції та Риму. За висловом П'єра Гіро, Р. є тією "з античних галузей знання, яка найбільшою мірою достойна йменуватися наукою". Проїшовши шлях від логографічних вправ до предмету шкільної освіти, а згодом – до об'єкту наукового пізнання, Р. фактично сягнула статусу "антистрофи" античної філософії зі своїм власним категоріальним апаратом та способом упорядкування дійсності за допомогою "готового слова". Принцип "готового слова" передбачав використання стандартного набору жанрів, тем, типових зразків аргументації (названих "топосами", "топікою" від грец. τόπος "місце" або латинським еквівалентом *loci communes* "загальні місця") та стилістичних прийомів. З огляду на те, що до V ст. до Р.Х. не існувало писемного засвідчення поняття ῥητορικὴ τέχνη, його вважають термінологічним новотвором Платона (діалог "Горгій", 380-ті рр. до Р.Х.). Дата виникнення цього терміну фактично фіксує початок формування Р. як теорії. Тобто, до свого понятійного вираження мистецтво красномовства вважалось менш диференційованим і більш узагальнюючим, ніж у IV ст. до Р.Х. при розмежуванні Р. і філософії як окремих дисциплін. Традиційна Р. у своїй зрілій фазі, окрім філософії, була протиставлена *граматиці*, *поетиці* і *герменевтиці*. В першій своїй опозиції Р. (*bene dicendi scientia* "наука про гарне мовлення", за визначенням *Квінтіліана*) протиставлялася *граматиці* (*recte dicendi scientia* – "науці про правильне мовлення") на основі розмежування прагматико-

естетичного та нормативного принципів. Предметом традиційної Р., на відміну від *поетики*, були тільки прозове мовлення і прозові тексти. Від *герменевтики* Р. відрізняв переважний інтерес до переконливої сили слова і лише слабко виражений інтерес до інших компонентів змісту, що не впливали на головний перлокутивний ефект. Визначення предмета і завдань Р. в історії античної культури складалося поступово. Відтак, еволюція поняття "Р." дозволяє визначити принаймні чотири способи його використання в добу *античності*: 1) Р. як зразок для створення усних текстів суспільного значення (ораторське мистецтво); 2) Р. як техніка аргументації; 3) Р. як прагматична функція використання мови, що виражалася у виділенні *тропів* та *фігур* мовлення та формуванні теорії стилю; 4) Р. як освітня програма – *παιδεία*, яка прищеплює риторську майстерність. Сучасне вивчення Р. а. мотивоване двома цілями: реконструкція відповідного дискурсу або його сучасна імплементація. "Історична реконструкція" полягає у встановленні інтертекстуальних зв'язків та з'ясуванні ролі певного тексту для інтелектуальної або естетичної складової античної культури. "Сучасне застосування" спрямоване на пошук в античних текстах ідей, актуальних для сучасного риторико-теоретичного, політичного, освітнього дискурсів тощо. А.П.

РИТОРИЧНЕ ЗАПИТАННЯ (грец. ἡ ἐρώτησις, лат. interrogatio "питання") – питання, яке не вимагає відповіді, а містить її як таку, що сама собою мається на думці; напр., πῶς ἂν ὁ ἦσων εἴη τοῦτον ἀλώσασθαι καὶ ἀμύνασθαι δυνατός; (Gorg. Hel. 19, 3–4) "як може настільки слабкий за нього відбитися і захиститися?" τίς ἄνθρωπον ἐλύπησεν ἂν ἢ εἰρήνη, ἔξω τοῦ ἄδοξος γεγενῆσθαι; (Dem. 19, 97) "яких би людей засмутив мир, якби тільки він не був ганебним?"; quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? (C. Or. 1, 1) "як довго, Катіліна, ти будеш зловживати нашим терпінням? як довго цей твій гнів буде уникати нас? якої межі сягатиме твоя зухвала нахабність?". А.П., В. М.

РІД (грец. τὸ γένος, лат. genus) – граматична категорія іменних *частин мови*. Іменники *класичних мов* розрізняються за

трьома граматичними Р.: чол. (грец. ἀρσενικόν, лат. masculinum), жін. (грец. θηλικόν, лат. femininum), сер. (грец. οὐδέτερον, лат. neutrum). Належність імен до того чи іншого граматичного Р. визначається або за їх лексичним значенням (напр., назви осіб чоловічої статі, назви місяців, вітрів та річок належать до чол. Р., а назви осіб жіночої статі, більшості дерев, міст, країн та островів – до жін. Р.) або за формальною ознакою (флексією та кінцевими звуками основи). Чол. Р. назви осіб чоловічої статі (напр., ὁ ἀνὴρ "чоловік", ὁ στρατιώτης "воїн", ὁ ναύτης "моряк"), назви вітрів та річок (напр., ὁ Νότος "нот, південний вітер", ὁ Βορέας "борей, північний вітер", ὁ Τίγρης "Тигр", ὁ Νεῖλος "Ніл"), назви місяців (напр., ὁ Ποσειδεὼν "посидеон", ὁ Πυανεψιών "піанепсион"). Жін. Р. назви осіб жіночої статі (напр., ἡ γυνή "жінка", ἡ γραῦς "стара жінка", ἡ ἑταῖρα "подруга"), назви країн, островів, міст, дерев та рослин (напр., ἡ Αἴγυπτος "Єгипет", ἡ Σικελία "Сицилія", ἡ Λακεδαίμων "Лакедемон", ἡ δρῦς "дуб", ἡ ἄμπελος "виноград"), абстрактні назви, які позначають якість або стан (напр., ἡ δύναμις "сила", ἡ δίκη "справедливість"). Виняток становлять іменники чол. Р. ὁ ἔρινεός "інжир", ὁ φοῖνιξ "фінікова пальма", ὁ Τάρας "Тарент", οἱ Δέλφοι "Дельфи"; чол. або жін. Р. ὁ / ἡ κέρασος "вишня", ὁ / ἡ κότινος "дика маслина", ὁ / ἡ πάπυρος "papyrus", ὁ / ἡ Σελινοῦς "Селінунт", ὁ / ἡ Σικυών "Сикіон"; іменники сер. Р. τὸ Ἴλιον "Іліон", τὸ Δουλίχιον "Дуліхій", τὸ Ἄργος "Аргос", τὰ Κύπελα "Кипсели", τὰ Ἐκβάτανα "Екбатани", τὰ Λεῦκτρα "Левктри". Сер. Р. є зменшувальні назви на -ιον (напр., τὸ ἀνθρώπιον "людинка", τὸ παιδίον "дитячко", τὸ γύναιον "жіночка"), цитати, назви літер (напр., τὸ γῶθι σεαυτόν "(вислів) 'пізнай себе'", τὸ Α καὶ τὸ Ω "альфа і омега"), *інфінітиви* (напр., τὸ σπουδάζειν "старання"), невідмінювані іменники (напр., τὸ χρεών "доля, необхідність"). Деякі іменники, залежно від статі, можуть уживатися в чол. або жін. Р. (т. зв. іменники спільного Р., грец. κοινὸν γένος, лат. genus commune): назви осіб (ὁ / ἡ μάντις "віщун(ка)", ὁ / ἡ κάσις "брат / сестра"; fur (m, f) "злодій"/"злодійка"), назви тварин (ὁ / ἡ βοῦς, bos (m,f) "бик / корова", ὁ / ἡ ἵππος "кінь / кобила"). Деякі зооніми, незалежно від статі тварини, можуть уживатися лише в чол. або жін. Р. (т. зв. іменники сумісного Р., грец. ἐπίκοινων γένος, лат. genus promiscuum): ἡ ἀλώπηξ "лисиця", ὁ λαγῶς "заець"; leo "лев"; ricus "дятел". О.Л.-П., І.Ш.

РІЄНЦО (італ. Rienzo) Кола ді (1313–1354) – італ. політичний діяч, великий шанувальник *античності*. Повне ім'я Нікола ді Лоренцо Габріні (Cola di Lorenzo Gabrini). В 1344 р. К. д. Р., близький друг *Петрарки*, створив перший опис пам'яток Давнього Риму під назвою "Descriptio urbis Romae eiusque excellentiae". Саме він знайшов постанову сенату про владу, надану імп. Веспасіану. Поділяючи гуманістичні погляди *Петрарки*, К. д. Р. мріяв про відновлення колишньої величі Риму. Маючи неабиякі ораторські здібності, викривав у публічних промовах феодалів, які, захопивши владу в Римі під час авіньйонського полону пап, грабували місто і чинили безлад. У 1347 р. К. д. Р. очолив антифеодальне повстання посполанів, результатом якого стало встановлення Римської республіки, а сам він був проголошеним народним трибуном. У грудні того ж року влада феодалів була відновлена, а К. д. Р. змушений утікати з Риму. В 1354 р. К. д. Р. повернувся до Риму як посланець папи Інокентія VI і знову очолив Республіку. Однак тиранічні методи правління та збільшення податків призвели до того, що 1354 р. під час повстання К. д. Р. був убитий. Н.К.

РІШАР (франц. Richard) Марсель (1907–1976) – франц. палеограф, священник, очолював грец. відд. Ін-ту історії тексту в Парижі, досліджував патристичні та агіографічні рукописи, працював у *бібліотеках* монастирів Афону; результати опублікував у "Corpus Christianorum Series Graeca" (1977). Статті Р. у виданні "Most of Richard's articles can be found in Opera Minora" (3 тт., 1976). Л.З.

РОДОВИЙ ВІДМІНОК, див. **ГЕНЕТИВ**

РОДОВИЙ ВІДМІНОК САМОСТІЙНИЙ, див. **ГЕНЕТИВ САМОСТІЙНИЙ**

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ – елементи писемності, які виконують допоміжну функцію розділення (виділення) смислових відрізків

тексту, речень, словосполучень, слів, частин слова, вказівки на граматичне та логічне відношення між словами, вказівки на комунікативний тип речення, його емоційне забарвлення, завершеність тощо. Перші свідчення вживання Р. з. датуються V ст. до Р.Х.: Еврипід позначав зміну мовця загостреним значком, Платон деколи закінчував розділи своїх книжок знаком, аналогічним сучасній двокрапці. Поява Р. з. пов'язана з іменем граматаста та лексикографа *Аристофана Візантійського* (III–II ст. до Р.Х.), який використовував параграф (грец. ἡ παράγραφος γραμμή) – коротку горизонтальну лінію внизу на початку рядка. Саме йому приписують винахід системи трьох крапок: крапки внизу (кома), яка ставилася в кінці найкоротшого відрізка, крапки зверху (*period*), яка ділила текст на великі відрізки, та крапки в центрі (*колон*), яка ділила текст на середні відрізки. Є припущення, що *Аристофан* винайшов також велику кількість інших Р. з. (дефіс у написанні складних слів; похилу риску, яка ставилася біля слів з незрозумілим значенням), однак вони вживалися спорадично та безсистемно, а тому не набули поширення. В сучасних виданнях текстів *давньогрец. мовою* використовуються такі Р. з.: крапка (грец. τελεία στιγμή, за значенням дорівнює укр. крапці; напр., Λύκοι ἄρν' ἀγαπῶσιν. "Вовки люблять ягнят."); кома (грец. ὑλοστιγμή, за значенням дорівнює укр. комі; напр., Οἴκοι μὲν λέοντες, ἐν μάχῃ δ' ἀλώπεκες "Вдома вовки, а в битві лисиці"); колон (грец. μέση στιγμή "середня крапка", графічно позначається ·; вказує на логічну паузу в реченні, як укр. крапка з комою, тире або двокрапка; напр., Οἱ δὲ ἠδέως ἐλείθοντο· ἐπίστευον γὰρ αὐτῷ "Вони радо підкорилися: вірили-бо йому"); знак питання; (грец. ἐρωτηματικόν, за значенням дорівнює укр. знаку питання; напр., Ὅταν τὸ ὕδωρ πνίγη, τί δεῖ ἐπιπίνειν; "Коли вода душить, що ж тоді пити?"). О.Л.-П.

РОМАНІЗАЦІЯ (від лат. Romanus "римський") – 1) поширення на захопленій Римом території *лат. мови*, римських звичаїв, римської культури; засвоєння основних елементів романської культури і мови Давнього Риму народами Зх. Європи; 2) передача нелат. писемності засобами розширеного лат. *алфавіту*, із застосуванням *діакритичних знаків* і буквосполучень, один з різновидів транслітерації. О.Л.

РОМАНСЬКІ МОВИ (лат. Romanus "римський") – група мов індоєвропейської сім'ї, які пов'язані спільним походженням з *лат. мови*, загальними закономірностями розвитку та елементів мовної структури. До цієї групи належать іспанська, галісійська, португальська, каталанська, окситанська, французька, італійська, сардинська, ретороманська, румунська, далматинська мови. Уніфікована класифікації Р. м. на сьогоднішній день відсутня. Спроби "виміряти" ступінь близькості Р. м. на підставі комплексу мовних рис (Ж. Мулячич, Дж. Пеллегріні) не дали переконливих результатів. Зазвичай, Р. м. класифікуються за політико-географічним принципом. Виділяється 5 підгруп Р. м.: іберо-романська (португальська, галісійська, іспанська, каталонська мови), галло-романська (французька, провансальська мови), італо-романська (італійська, сардинська мови), ретороманська, балкано-романська (румунська, молдавська, аромунська, меглено-румунська, істрорумунська мови). Деякі вчені відносять ретороманську підгрупу до італо-романської, каталонську мову до галло-романської (К. Тальявіні), або об'єднують каталонську і провансальську мови в особливу підгрупу (П. Бек). При цьому виділяються "мови-мости" (проміжні між групами мов); напр., далматинська мова посідає проміжне місце між італо-романською і балкано-романською підгрупами. Загальна кількість носіїв Р. м. становить близько 576 млн. чол. Р. м. використовуються як національні та офіційні більше, ніж у 60 країнах (у т. ч. франц. – 30, ісп. – 20, португал. – 7, італ. – 3 країни). Р. м. належать до флективного типу з тенденцією до аналітизму. Писемність Р. м. базується на лат. *алфавіті*; для зображення звуків, відсутніх у *лат. мові*, використовуються буквосполучення, *діакритики*, позиції букви в слові. О.Л., Н.Р.

РОТАЦИЗМ (грец. ρ+ίσμος) – фонетичний закон, внаслідок якого *приголосний звук* [s] переходить в [r]. У *давньогрец. мові* був непоширеним, існував в *елейському* та *лаконецькому діалектах*. У *лат. мові* Р. характерний для інтервокального [s]; напр., *es-a-m>eram, *es-o>ero. Суфікс *інфінітива* -re (laudā-re, audī-re) також виник в результаті дії закону Р. з більш давнього суфікса -se (пор. es-se). Р. не відбувається в таких випадках:

1) якщо в інтервокальній позиції знаходилася *геміната ss* (яка згодом спростилася в s): *caussa > causa; 2) в запозиченнях: *basilīce* "по-царському"; 3) в складених словах початкове s другого компонента не переходило в r: *desum* (однак префікс *dis-* перед *голосним* кореня переходить в *dir-*: *disēmo>dirīmo). І.Ш.

РУНІЧНЕ ПИСЬМО / ФУТАРК (futhark за назвою перших літер) – алфавітне письмо, що існувало в германців з II–III ст. до пізнього *Середньовіччя*. Знаки Р. п., або руни, вирізьблювалися переважно на металі, камені та дереві, звідси їх своєрідні загострені накреслення. Найдавнішим вважається напис на наконечнику списа з Евре-Стабія (Норвегія, бл. 200 р). Склад *алфавіту* і накреслення рун з плином часу змінювалися.

Розрізняють старші ("старший футарк"), або загальнонімецькі руни (до IX ст., 24 руни) і молодші ("молодший футарк"), або скандинавські руни. Відомо бл. 150 старших рунічних написів (переважно в Шлезвігу, Ютландії та на Скандинавському пів-ві, але також трапляються й в інших районах Європи) і понад 3500 написів молодшими рунами.

Особливий варіант Р. п. –

англо-саксонські руни Англії в VII–X ст. (бл. 33 рун). Старші і молодші

руни розрізняються як за функціями, так і за мовою.

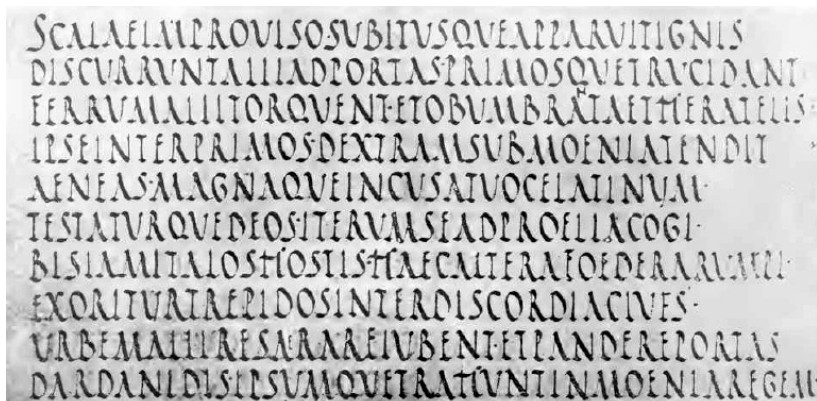

Старші рунічні написи зустрічаються на зброї, прикрасах, а з V ст. також на каменях. Написи, зроблені Р. п. вирізняються великою одноманітністю і архаїчністю, не можуть бути ототоженні з написами, зробленими якоюсь конкретною давньогерманською мовою. Існує думка, що Р. п. є особливим типом загальногерманської *койне* (Е. А. Макаєв). Припускають, що старші руни використовувалися в магічних написах (пор. гот. *gūpa* "таємниця", давньогерм. *gūpōn* "шепотіти"). Особливу роль у написах Р.п. відіграють власні імена і сакральна *лексика*, які не завжди піддаються тлумаченню. Фонетичний склад *алфавіту* рун не має нічого спільного зі звучанням лат., грец. та

інших літер; в рунах є також знаки на позначення характерних звуків німецької мови. Форми рунічних літер вкрай прості: в більшості випадків літера представляє собою вертикаль з додаванням однієї або декількох косих ліній; їх різне розташування по відношенню до вертикалі і надає літерам своєрідного вигляду. Завдяки тому, що косі лінії підходять до вертикалі під гострим кутом, все письмо має різко виражений характер вуглуватості; горизонталі і заокруглення в ньому майже відсутні. Примітивна їх форма свідчить про архаїчне походження, а характер вуглуватих накреслень дозволяє припустити, що вони виникли як різьблення ножем на дерев'яних палицях. Походження Р. п. нез'ясоване; існує кілька гіпотез про вплив лат., грец., етрусського *алфавітів*. Р. п. було витіснено лат. письмом християнських книг. Однак, *латина* не витіснила Р. п. давньоанглійської мови; в VI–XI ст. закони, хроніки, твори церковних авторів і навіть грамоти писалися національною мовою, потім перекладалися *латиною*. О.Л.

РУСТИКА / РУСТИЧНЕ ПИСЬМО (лат. *scriptura capitalis rustica* від *rusticus* "сільський, простий") – один із різновидів лат. капітального письма *маюскулом*, більш просте у виконанні, ніж монументальне письмо, що застосовувалося для парадних написів і для написів важливого змісту. Р. є також одним з видів рукописного *маюскула*. Літери такого письма характеризуються плавними потовщеннями і зарубками, вертикальним звуженням й декоративністю. Характерною рисою капітальної Р. є наявність тонких вертикальних і широких горизонтальних штрихів, що обумовлено великим кутом письма. Кут письма в Р. поступово збільшувався й до V ст. досяг майже 90°, від чого горизонтальні штрихи дорівнювали ширині пера. В капітальному рустичному письмі V ст. відчувається вплив *унціалу* й *напівунціалу*. Р. використовувалася до X в. в назвах, цитатах як видільний шрифт. Р. п. мало декілька різновидів: римська орнаментальна Р., книжна Р. тощо. Так само, як і в квадратному маюскульному письмі, в Р. вертикалі букв перпендикулярні рядку, а горизонталі паралельні. Вертикальні лінії мають на кінцях обмежувальні штрихи. Однак, на відміну від квадратного письма, горизонтальні елементи букв Е, Т дуже короткі і не мають потовщень на кінцях. У букви А,

завичай, відсутня перекладина. Букви, які мають округлі елементи, відрізняються від відповідних форм квадратного письма тим, що їх округлі частини витягнуті – букви O і Q представляють собою овал (а не коло), а напівколо букви D – частину овалу. Буква V гострокутна і використовується для позначення як *голосного* [u], так і *приголосного* [v] звуків.

У Р. проміжки дорівнюють половині корпуса літери, що в поєднанні з видовженими формами букв надає письму ніби звуженого вигляду. Рукописне Р.п. було поширеним у IV–VII ст., воно мало вузькі стрільчасті літери, в яких поперечні риси були ледь позначеними (напр., у літерах E, F, L, T). У рукописах VI–VII ст. рядок Р. п. розбивався на окремі слова, розділені крапками або пробілами (spatiola). Н.К., О.Л.

САНСКРИТ – літературна давньоіндійська мова, поширена з I тис. до Р.Х. в Пн. Індії. Вирізнявся розгалуженою та чітко уніфікованою системою *граматики*, вважається однією з найбагатших флективних мов. Назва "санскрит" означає "складений", що вказує на складну граматичну систему. Розрізняють декілька видів санскриту: епічний (мова "Махабхарати" та "Рамаяни"), класичний (уніфікована мова, описана давньоіндійськими граматистами), буддійський та джайнський (середньоіндійська мова буддійських та джайнських текстів). Л.О.

САПФІЧНА БІЛЬША СТРОФА (грец. строφή Σαπφική μέλιζων, лат. systema Sapphicum maius) – *строфа*, яка складається із чотирьох *віршів*: три перші – *сапфічні менші вірші*, четвертий – *адоній*. С. б. с. уперше була вжита давньогрец. поетесою Сапфо (VI ст. до Р.Х.). С. б. с. використовували також Алкей, Гораций, Катулл. Має структуру: F[∧]FI F[∧]∧F[∧]FI // F[∧]FI F[∧]∧F[∧]FI // F[∧]FI F[∧]∧F[∧]FI // F[∧]∧FI ; напр., Ποικιλόθρον' ἀθανάτ' Ἀφρόδιτα, // παῖ Δίος δολόπλοκε, λισσομαί σε, // μή μ' ἄσαισι μηδ' ὀνίαισι δάμνα, // πότνια θῦμον' (Sapph. Mel. 1); Mercuri, facunde nepos Atlantis, // qui feros cultus hominum recentum // voce formasti catus et decorae // more palaestrae (H. Carm. 1, 10). В.Ш.

САПФІЧНА МЕНША СТРОФА (грец. строφή Σαπφική μικρότερα, лат. systema Sapphicum minus) – *строфа*, яка складається із двох *віршів*: перший – *аристофанів менший вірш*, другий – *сапфічний більший вірш*. Уживається в Сапфо та в Горация. Має таку структуру: F[∧]∧-∧F J // F[∧]J-/F[∧]∧-/F[∧]∧-∧F J ; напр., Lydia, dic, per omnis // te deos oro, Sybarin cur properes amando (H. 1, 8). В.Ш.

САПФІЧНИЙ ВІРШ БІЛЬШИЙ (грец. μέτρον Σαπφικὸν μέζον, лат. metrum Sapphicum maius) – *вірш*, названий за іменем давньогрец. поетеси Сапфо. Вживається в Сапфо та в Горация. Має таку структуру: F \hat{A} J –/F $\hat{A}\hat{A}$ –/F $\hat{A}\hat{A}$ –/ \hat{A} F J; напр., σὺ δ' στεφάνοις, ὦ Δίκα, πέρθεσθ' ἐράτοις φόβαισιν (Sapph. Mel. 4); te deos oro, Sybarin cur properes amando (H. 1, 8). В.Ш.

САПФІЧНИЙ ВІРШ МЕНШИЙ (грец. μέτρον Σαπφικὸν μικρότερον, лат. metrum Sapphicum minus) – *вірш*, названий за іменем давньогрец. поетеси Сапфо. Уживається в Сапфо, Горация, а особливо в Катулла. Має таку структуру: – \hat{A} FI / F $\hat{A}\hat{A}$ –/ \hat{A} F J; напр., Φαίνεται μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν (Sapph. Mel. 1); iam satis terris nivis atque dirae (H. 1, 2). В.Ш.

САТУРНІВ ВІРШ (лат. Saturnius numerus) – найдавніший давньоримський народний *вірш*, який названо на честь італійського бога Сатурна. С.в. складається із двох напіввіршів – 7-складового та 6-складового. С.в. зустрічається у творах Лівія Андроніка та Невія, а також у культових текстах та епітафіях. Схеми С.в.: $\tilde{C} \tilde{C} \tilde{J} \parallel \tilde{C} \tilde{C} \tilde{J} \parallel C \sim J \parallel \tilde{C} \tilde{C} \tilde{J}$ або $\tilde{C} \tilde{C} \tilde{J} \parallel \tilde{C} \tilde{C} \tilde{J} \parallel \tilde{C} \tilde{C} \tilde{J}$. Напр., 1) Postquam auem aspexit in templō Anchīsa // 2) sacr(ā) in mēnsā Penātium ordine pōnuntur // 3) immolābat auream uictimam pulchram (Naev. Bell. Poen. Fr. 2–4): 1) C ~ ~ ~ || C C ~ || C C C C C J // 2) ~ C C C || ~ C C || C ~ C C C J // 3) C ~ C C || C ~ C || C ~ C C J. В.Ш.

САЦЕРДОТ (лат. Sacerdos) Марій Плотій (III ст.) – рим. граматист. Автор "Ars grammatica" в 3-х кн.: 1-а "De institutis artis grammaticae" присвячена *частинам мови* та питанням *риторики*, 2-а "De nominum verborumque" – *морфології* та *синтаксису*, 3-я "De metris liber" розкриває питання *метрики*. "De metris liber" уперше було опубліковано в "Grammaticae Latinae Auctores antiqui" 1605; у 1837 в "Scriptores Latini rei metricae". Н.Р.

СЕМІТСЬКЕ ПИСЬМО (західносемітська писемність) – квазіалфавітне буквено-звукове письмо з напрямом письма справа наліво, яке містить знаки "*приголосний* + довільний або

нульовий *голосний*". Західносемітський протоалфавіт виник у 1-й пол. чи сер. II тис. до Р.Х. в Сх. Середземномор'ї від протобіблського письма. До найдавніших варіантів С.п. належать *протосинайське*, *протоханаанське*, *угаритське* та *південно-аравійське письмо*. У I тис. до Р.Х. – 1-й пол. I тис. були поширені такі західносемітські *алфавіти*: фінікійський, арамейський, самаритянський, єврейський квадратний, пальмірський, набатейський та сирійський. С.п. має спільні риси з *малоазійським письмом* та грец. *алфавітом*. Л.О.

СЕНТЕНЦІЯ (лат. *sententia* "думка, судження") – короткий лат. вислів, апофтегма, *паремія*, як правило, з античного джерела, цитований поза контекстом. Назва С. трапляється в Квінтіліана, який присвячує їй окремий розділ у "Повчанні оратору". Н.К.

СЕПТУАГІНТА (лат. *Interpretatio Septuaginta Seniorum*, LXX) – перший переклад *Старого Завіту давньогрец. мовою*, створений у III–II ст. до Р.Х. в Александрії. Своєю назвою він завдячує легенді, викладеній у посланні Аристея (бл. 100 р. до Р.Х.), згідно з якою цар елліністичного Єгипту Птолемей II Філадельф (285–247 рр. до Р.Х.) замовив переклад П'ятикнижжя Мойсея сімдесяти двом тлумачам з Єрусалиму, які виконали його на о. Фарос за сімдесят два дні. С. містить численні відхилення від Масоретського тексту. Це пояснюється існуванням кількох редакцій книг *Старого Завіту*, що підтвердилося після відкриття рукописів Мертвого моря. С. мала велике значення в історії християнства, оскільки саме з неї робилися переклади *Старого Завіту* іншими мови, зокрема церковнослов'янською. Л.О.

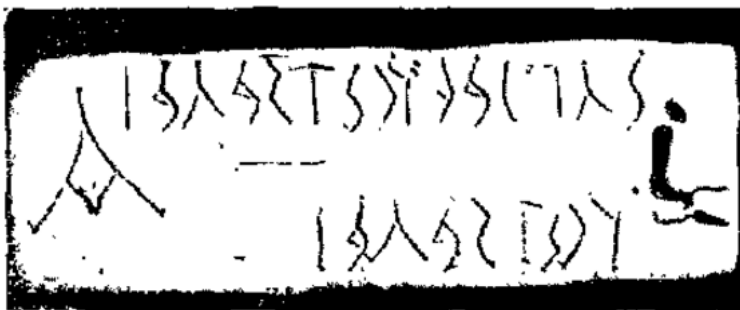
СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛАТИНА – мова, якою написані літературні та наукові твори, дипломатичні, юридичні, адміністративні документи VI–XIII ст. у Європі. В мовному відношенні С. л. ділиться на два періоди: 1) III–VIII ст. – час вільного розвитку усного лат. мовлення, виникнення інновацій на всіх мовних рівнях; 2) IX–XIII ст. – час відновлення класичної мовної норми і наслідування її в писемній практиці і літературній

творчості. С. л. – це досить гнучка мовна система зі збереженою від *класичної латини* граматичною і лексичною системами, оновленою численними розмовними елементами пізнього походження, що відображали як внутрішньомовний розвиток, так і вплив східних мов. В.М.

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ / СЕРЕДНІ ВІКИ (лат. *aevum medium, aeva media*) – період європейської історії від V ст. (падіння Зх. Римської імперії 476 р. і Велике переселення народів) до епохи *Відродження* та Реформації (кін. XV ст. – поч. XVI ст.). Термін С. виник в Італії у XIV–XVI ст. у колі істориків і літераторів, передових людей свого часу, котрі схилялися перед культурою Давньої Греції і Давнього Риму, намагалися відродити її. "С. в." вони назвали час між *античністю* і своєю епохою. Надалі в науці закріпився розподіл історії на давню, середньовічну і нову. С. в сучасній періодизації *всесвітньої історії* охоплює час від краху Західної Римської імперії в V ст. до епохи Великих географічних відкриттів (рубіж XV–XVI ст.), причому повне панування саме середньовічного типу культури в Європі пов'язують не з усім періодом, а з V–XIII ст. Потім в Італії зароджується перехідна культурна епоха – *Відродження*, що охоплює кінець С. і початок Нового часу. Оцінка С. в науці змінювалася. Гуманісти епохи *Відродження* (котрі запровадили термін) і просвітники XVIII ст. (Монтеск'є, Вольтер, Дідро, див. *Просвітництво*) називали їх "темними віками", писали про глибокий занепад культури. На противагу їм романтики XIX ст. у наукових і, особливо, в художніх творах ідеалізували С., були схильні бачити в ньому втілення вищої моралі. Сучасні вчені переважно уникають крайнощів. Визнається, що в порівнянні з *античністю*, було чимало втрачено з досягнень культури, але водночас у сферу культурного розвитку були залучено нові народи, зародилися національні культури, розвинулося письмо. Протягом VI–XII ст. у Зх. Європі зусилля вчених були спрямовані переважно на засвоєння латинськомовної спадщини, *давньогрец. мова* перестала бути об'єктом вивчення. *Лат. мову* опановували з дидактичною метою за найвідомішими давньорим. *граматиками* – "Ars minor" і "Ars maior" *Елія Доната* (IV ст.) та "Institutiones grammaticae" *Прісціана* (VI ст.), в яких просто й водночас

усеохоплююче описано *фонетику*, орфографію, *морфологію* й *синтаксис лат. мови*; при цьому дескриптивним еталоном стала дещо видозмінена система александрійської *граматики*. Вивчення лат. *граматики* було цілком підпорядковане логіці, визнано логіко-граматичні ідеї Аристотеля. *Граматику Доната* застосовували для тлумачення явищ інших мов. Лише з XIII ст., у передренесансний період, коли європейські вчені ширше і глибше ознайомились із працями Аристотеля, лат. *граматика* стає частиною філософії, ключем до розуміння природи людського мислення. Формується концепція філософської *граматики* на основі лат. мови, яка протиставляється практичній *граматиці* лат. мови. На основі логічних ідей у XIII ст. виникає логіко-граматична школа *модистів*. З літературних жанрів з міською культурою С. пов'язаний розквіт латинськомовної літератури. Її яскраве явище – лірика вагантів (так називали бідних бурсаків – студентів, школярів), яка вирізнялася вільнодумством, насолодами життя, презирством до будь-яких, у тому числі церковних, авторитетів. Одна з найвідоміших пам'яток – цикл "Carmina Burana". С.Л.

СИДЕТСЬКЕ ПИСЬМО – алфавітне письмо м. Сіди в Памфілії, не схоже на інші різновиди *малоазійського письма*. Засвідчене написами на монетах та двома сидетсько-грецькими *білінгвами*, частково дешифрованими Г. Босертом. С. п. містить 25 літер, графічні аналоги деяких з них простежуються в біблійському та *угаритському письмі*, що зближує С. п. з *карійським письмом*. Л.О.

Π(ΥΑΞΛΟ ΞΘ<ΓΛΣ ΞΞΣΟΣΥΖ
ΙΣΠΣ)<Ι<Κ<Ζ

Сидетський напис

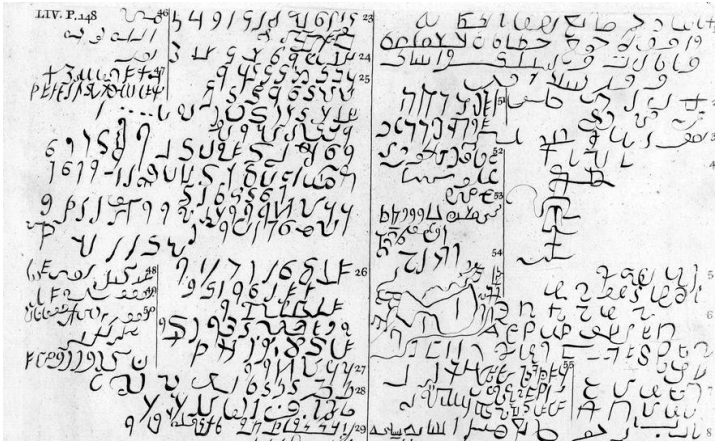
СИЛАБАРІЙ (грец. ἡ συλλαβή "склад") – 1) складове письмо; 2) сукупність знаків, які позначають окремі *склади* в силабічних системах письма. Л.О.

СИЛЬНІ ЧАСИ, див. СЛАБКІ ЧАСИ

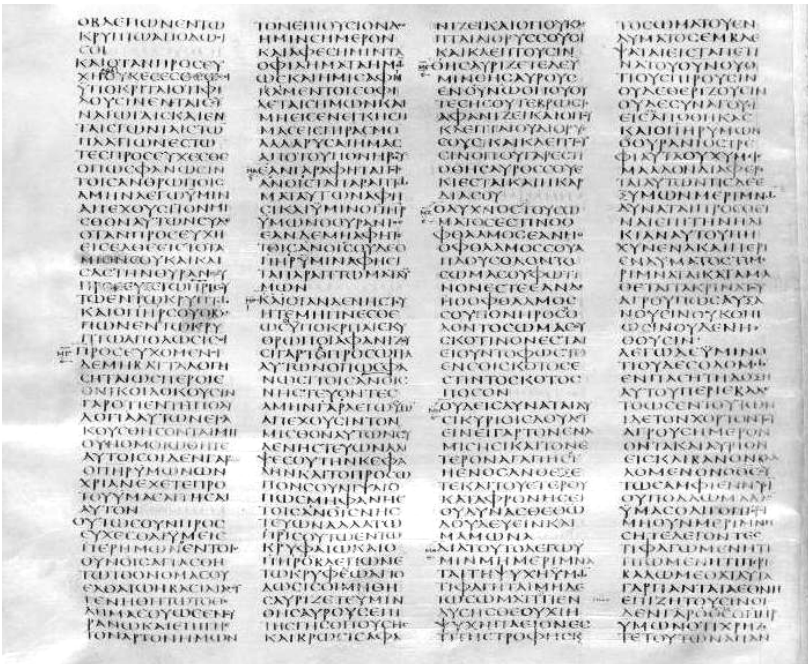
СИММАХ (грец. Σύμμαχος, поч. II ст.) – перекладач *Старого Завіту давньогрец. мовою*. Переклад С. у ранньохристиянську добу вважався одним з найкращих завдяки літературній довершеності і прагненню С. уникати гебраїзмів, якими рясніє *Септуагінта*. В перекладі С. були враховані правила давньогрец. синтаксису та стилістики, вжиті численні грец. еквіваленти для давньоєврейських слів, які в інших перекладах залишені неперекладеними. Перекладач перефразовував єврейські антропоморфізми, не заперечував ідею воскресіння мертвих. На думку дослідників, С. належав до секти юдеохристиян. Переклад С. зберігся в "*Гексаплі*" Оригена, ним користувався бл. Ієронім під час створення лат. *Вульгати*. Переклад С. спирається на палестинську рукописну традицію. Л.О.

СИМПЛОКА (грец. ἡ συμπλοκή "сплетіння") – поєднання *анафори* з *епіфорою*; напр., εἰδέτω δὲ πόντος, εἰδέτω (Σιμ. 13) *засни, море, засни*; roenas populous Romanus iustitia vicit. Roenas armis vicit, libertate vicit (С. Ор. 4, 9.) "пунійців римський народ переміг справедливістю. пунійців переміг зброєю, переміг свободою". Л.З., В.М.

СИНАЙСЬКЕ ПИСЬМО (новосинайське письмо) – західно-семітське алфавітне консонантне письмо, скорописний варіант *набатейського письма*, поширене на Синайському п-ві в 1-й пол. I тис. Збереглася велика кількість написів II–IV ст., зокрема, у Ваді аль-Мукаттабі ("долині написів") на Синайському п-ві. С. п. є проміжною ланкою між *набатейським* та арабським письмом. Л.О.

СИНАЙСЬКИЙ КОДЕКС (лат. Codex Sinaiticus) – один з найдавніших уніцальних пергаментних рукописів грец. Біблії, який датується серединою IV ст.

Кодекс був знайдений у 1844 р. *Тишендорфом* у бібліотеці монастиря св. Катерини на Синайському п-ві. С. к. містить повний текст *Нового Завіту*, проте частина *Старого Завіту* втрачена. В науковій літературі С. к. позначається першою літерою давньоєврейського *алфавіту* № або номером 01. Грец. текст манускрипту належить до александрійської редакції з вкрапленнями різночитань західної редакції, зокрема в Ін. 1: 1–8, 39. С. к. був написаний на тонкому *пергаменті* й налічував, ймовірно, 730 листів. До нашого часу збереглося 148 листів *Нового Завіту* та 199 листів *Старого Завіту*. Розмір кожного листа становить 38,1 x 33,7–35,6 см. Текст розміщений у чотири колонки по 48 рядків. На думку вчених, С. к. належав до 50-ти рукописів Біблії, які на замовлення імператора Костянтина були виконані в *скрипторії* Євсевія Кесарійського в 331 р. Л.О.

СИНАЛОЙФА (грец. ἡ συναλοιφή "стягнення", лат. *synaloephe*) – злиття в один метричний *склад* двох *голосних*, які належать до різних слів: ἦ οὐχ ἄλλος ὅτι γυναικας ἀνάγκιδας ἡπεροπεύεις (Ном. II. 1, 349); et tremere et sordes farris mordere canini? (Juven. Sat. 5, 11). В.Ш.

СИНАТРЕЗА (грец. ὁ συναθροισμός "сполучення") – сполучення слів одного семантичного ряду спільної морфологічної структури – безсполучникове, асиндетон (ἀ-σύνдетον) або за допомогою сполучників, полісиндетон (πολυσύνдетον); напр., Κόσμος πόλει μὲν εὐανδρία, σώματι δὲ κάλλος, ψυχῇ δὲ σοφία, πράγματι δὲ ἀρετή, λόγῳ δὲ ἀλήθεια (Gorg. Hel. 1, 1–2) "окрасою місту служить мужність, тілу – привабливість, душі – мудрість, ділу – добродієність, слову – правдивість"; ἄνδρα δὲ καὶ γυναῖκα καὶ λόγον καὶ ἔργον καὶ πόλιν καὶ πρᾶγμα χρῆ τὸ μὲν ἄξιον ἐπαίνου ἐπαίνοι τιμᾶν, τῷ δὲ ἀναξίῳ μῶμον ἐπιτιθέναι (Gorg. Hel. 1, 3–5) "чоловіка і жінку, слово і діло, державу і політичну владу, якщо вони достойні похвали, схвалювати, а якщо не достойні, то ганьбити"; Caesar celeriter concilium dimittit, Liscum retinet (Cs. B. G. 18, 2) "Цезар швидко розпустив збори, Ліска залишив"; non feram, non patiam, non sinam (C. Or. 5, 10) "не витримаю, не потерплю, не дозволю"; quorum tu et frequentiam videre et studia perspicere et voces paulo ante exaudire potuisti (C. Or. 8, 21) "яких ти міг і велику кількість побачити, і настрої відчути, і голоси щойно почути". А.П., В.М.

СИНГАРМОНІЗМ (грец. συν "разом" + ἡ ἄρμονία "співзвучність") — морфонологічне явище, процес уподібнення (*асиміляції*) звуків за фонологічними характеристиками на рівні складу (складовий С.) або слова (гармонія *голосних* та *приголосних*). С. спостерігається в аглютинативних мовах (тюркських, фіно-угорських, монгольських тощо) Принцип С., не характерний для *давньогрец. мови*, використовувався в *лінійному письмі Б* (напр., a-ko-ro = ἀρός, ti-ti-po = τρίπος, ku-ru-so = χρυσός), що додатково підтверджує негрецьке походження цього типу письма. Л.З.

СИНЕКДОХА (грец. ἡ συνεκδοχή, лат. intellectio) – різновид *метонімії*, побудований на кількісному зіставленні предметів, явищ і кількісній заміні одного поняття іншим. Розрізняють такі варіанти цього *тропа*: 1) вживання частини замість цілого; напр., Φοίνισσα κόπη ταχύπορος γενήσεται (Eur. Hel. 1272) "з'явиться стрімке багряне весло (= корабель)"; 2) вживання одн. замість мн. однорідних понять; напр., ψευδῆ λόγον πλάσαντες (Gorg. Hel. 11, 2) "творці оманливих слів"; 3) родова назва замість видової і навпаки: ἡ δὲ τῶν ἀνδριάντων ποιήσις καὶ ἡ τῶν ἀγαλμάτων ἐργασία (Gorg. Hel. 18, 3–4) "статуї людей і богів"; tecta urbis (= aedificiis) "дахи міста" замість "будинків"; moenia (= urbe) "міські мури" замість "місто"; ferrum (= gladium) (C. Or. 13, 3; 2, 5; 6, 13). А.П., В.М.

СИНІДЗЕЗА (грец. ἡ συνίζησις "осідання", лат. synizesis) – злиття в один метричний *склад* двох *голосних*, які знаходяться не в різних словах, а в одному й тому ж слові; напр., τοῦ Μεγαρέως πάντας δὲ κατ' ἀνθρώπους ὀνομαστός (Theog. Eleg. 23); Italiam fato profugus Laviniaque venit (V. Ae. 1, 2). В.Ш.

СИНКОПА (грец. ἡ συκοπή "відсікання", лат. constrictio / syncore) – випадіння *складу* або звука в слові; напр., σχολαῖος > σχολαίτερος > σχολαίτατος; aspris (= asperis). Явище С. в *народній латині* спостерігалось в посттонічних *складах* у пропароксигонних словах, зокрема в позиціях: 1) між *приголосними*, які утворювали вже існуючі в *класичній латині* групи muta cum liquida (напр., oculus "око" > oclus); 2) між двома носовими (напр., homines "людина" > homnes); 3) між двома вибуховими (напр.,

frigidus > frigus "холодний"); 4) між носовим і плавним (напр. camera "склеп" > camra); 5) між приголосним s та іншим приголосним (напр., insula "острів" > isola). Л.З., В.М., О.Л.

СИНТАКСИС (грец. ἡ σύνταξις "побудова, розташування") – розділ *граматики*, що вивчає способи поєднання слів у словосполучення і речення, а також властивості цих одиниць. Термін С. у граматичну науку ввели стоїки, хоча С. для них був швидше логічною дисципліною, ніж граматичною, тому що цією назвою ними йменувалася не граматична теорія речення, а логічна теорія судження. Найвідомішою синтаксичною працею *античності* є "Περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μέρων" александрійця *Аполлонія Дискола*, в якій науково викладена синтаксична теорія *давньогрец. мови* і яка вплинула на становлення та розвиток римської граматичної науки, зокрема використана в "Institutiones grammaticae" *Прісціана* – підручнику, який близько 8 століть слугував основою лінгвістичної теорії в країнах Зх. Європи. Н.Р.

СИРІЙСЬКЕ ПИСЬМО – західно-семітське алфавітне *консонантне письмо*, яке виникло з *арамейського письма*, використовувалося з I ст. для фіксації сирійської мови, одного з літературних діалектів *арамейської мови*.

Сирійське письмо XI ст.

Від С. п. походить естрангело, західно-сирійське (серта) та східно-сирійське письмо (несторіанське). Сирійський *алфавіт* містить 22 знаки, які писалися *курсивом* справа наліво. В С. п., як і в *арамейському письмі*, використовувалися "матері читання" (*matres lectionis*), а з VII–VIII ст. – надрядкові та підрядкові *діакритики* для *голосних звуків* у вигляді крапок (східно-сирійське письмо) або маленьких грец. літер (західно-сирійське письмо). Л.О.

SIGNA SPECIALIA (лал. *signum* "знак" та *specialis* "особливий") – спеціальні знаки в *стенографії* / *тахиграфії*. Спеціальні знаки вживаються замість займенників та прийменників, деякі з них запозичені з системи *Тіронових значків*. Над скороченим словом зазвичай ставилася спеціальна позначка (*titulus*), яка попереджала читача про те, що слово зазнало *скорочення*. До спеціальних знаків можна також зарахувати невелику групу слів, що часто трапляються, скорочених до мінімуму за допомогою т. зв. надписних букв. Зазвичай, перша буква слова писалася в рядок, а дрібно над нею – остання буква (принцип *суспенсії*). В *лат. мові* цей прийом отримав також широке застосування при пропуску букви *г*: якщо над *приголосним* поставлений *голосний*, між ними треба вставити пропущене *г*. Назву *S. s.* мають також нечисленні спеціальні *скорочення*, які проіснували до X ст., але використовувалися не для *тахиграфії*, а для приміток внизу дипломів (грамот) меровінзьких та каролінзьких королів. В деякій мірі *S. s.* відігравали роль тайнопису і служили підтвердженням оригінальності та достовірності документа. Н.К., О.Л.

СІМ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ (лат. *septem artes liberales*) – коло навчальних наук (дисциплін) у Давній Греції доби *еллінізму*, в Давньому Римі та в середньовічній Зх. Європі. В Давньому Римі *artes liberales* називалися взагалі заняття наукою й мистецтвом, не пов'язані з професійною діяльністю, тобто розумова праця, якою могли займатися лише вільнонароджені громадяни. На зламі *античності* й *Середньовіччя* синтез античного знання з новими реаліями перемагаючого християнського світогляду здійснили *Марціан Капелла* та Боецій концепцією *septem artes liberales* (С. в. м.), до складу яких

увіходили *граматика, риторика* й діалектика, які стали називатися "трипуттям" (trivium). У ньому було сконцентроване власне гуманітарне знання. "Трипуттю" до певної міри протиставлялися такі чотири мистецтва, що склали "чотирипуття" (quadrivium): арифметика, геометрія, астрономія, музика, що подавали знання, які переважно стосувалися природи. Ще за доби Передвідродження С. в. м. становили основу вищої освіти. С. Л.

СІМІЙ (Σίμῖας ὁ Ρόδιος) Родоський – давньогрец. граматист і поет III ст. до Р.Х., автор лексикологічних праць (Γλωσσαί), поем та гімнів. У *Палатинській Антології* збереглося 11 епіграм С., три з яких (XV 22, 24, 27; Πέλεκυς, Πτέρυγες Ἐρωτος, Ωτιόν) написані у формі фігурних фіршів, т. зв. *каліграм*. Л.З.

СКЛАД (лат. syllāba) – склад у *давньогрец.* і *лат. мові* характеризується наявністю в ньому *голосного звука* чи *дифтонга*. С. може бути відкритим чи закритим. Відкритий С. закінчується на *голосний звук, дифтонг* або *диграф* (напр., glo-ri-a, neu-ter, sae-pe). Закритий С. закінчується на *приголосний звук* (напр., ac-cep-tus, pas-sus). С. розрізнялися за кількістю складотвірного *голосного*: вони могли бути або довгими, або короткими. Довгота С. була зумовлена наявністю в ньому *дифтонга, диграфа* чи довгого *голосного* (природна довгота) (напр., na-tū-ra). Також довгим вважався С., *голосний* якого знаходився перед збігом *приголосних* (позиційна довгота) (напр., ma-gis-ter) та перед літерами х та z (оскільки вони позначають два звуки). Коротким називався С., що містив короткий *голосний* (за природою) (напр. in-sū-la); відкритий С. перед *голосним* (позиційна короткість) (напр. glo-ri-a); С. перед літерою h, перед буквосполученнями th, ph, ch, rh та перед сполученням muta cum liquida (проривних з *сонантами*), тобто [b, p, d, t, g, c] + [r, l] (te-ne-brae, a-ra-trum, ca-pra). В *давньогрец. мові* існують довгі та короткі С., довгота та короткість яких може визначатися за природою *голосного звука* та за відкритістю/ закритістю *складу*. Коротким С. вважається, якщо він містить короткий *голосний* і є відкритим за позицією (за ним слідує один *приголосний* або *голосний звук*); напр, у словах фї-λό-σο-φος, θά-νᾱ-τος, ἔ-τε-ρος усі *склади* є короткими). Довгим

С. вважається, якщо він містить довгий *голосний* (напр., δῶ-ρον, σφαῖ-ρα) або якщо він закритий, тобто, після короткого *голосного* стоять два або три *приголосні звуки*, у т.ч. звуки, позначені літерами ξ, ψ, ζ (наприклад, μέ-γισ-τος, ἐχ-θρός, ὄρ-γή, τρά-πε-ζα). І.Ш. , Л.О.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ в давньогрец. мові вводяться *сполучниками* εἰ (ἐάν, ἄν) з καί чи з οὐδέ або μηδέ: εἰ καί, ἐάν καί, ἄν καί, καὶ εἰ, καὶ ἐάν, οὐδ' εἰ, μή εἰ, οὐδ' ἐάν, μηδ' ἐάν, εἰ μηδέ, ἐάν καὶ μή, ἐάν μηδέ, ἄν μή, καίπερ, καίτοι. С. д. р., як і *складнопідрядні умовні речення*, можуть мати форми чотирьох періодів, вживання часів і способів у яких підпорядковується тим самим правилам: 1) спосіб дійсності: καὶ εἰ μυθώδης ὁ λόγος γέγονεν, ὅμως αὐτῶ καὶ νῦν ῥηθῆναι προσήκει (Is. 4, 28) "хоча вислів став притчею, все одно однаково йому і зараз годиться бути сказаним"; 2) спосіб обумовленості: οὐδ' ἄν δεκάκις ἀποθάνῃ, οὐδὲν μᾶλλον κινήσεσθε (Dem. 8, 37) "хоча б десять разів він помер, нічого більше ви не зрушите"; 3) спосіб можливості: οὐδ' εἰ πάντες ἔλθοιεν Πέρσαι, πλήθει γε οὐχ ὑπερβαλοίμεθ' ἄν τοὺς πολεμίους (Xen. Cyr. 2, 1, 8) "навіть якщо б не всі перси прибули, ми не змогли б кількістю перевершити ворожі сили"; 4) спосіб недійсності: εἰ καὶ ἠπιστάμην, ὁ βίος μοι δοκεῖ ὁ ἐμὸς τῶ μήκετι τοῦ οὐκ ἔξαρκει (Pl. Phaed. 108d) "якщо б я знав, то і мого життя, як мені видається, не вистачило б". Трапляються змішані типи допустових періодів; напр., пристосування *протасису* евентуального виду до *аподосису* потенційного або реального виду: καὶ ἄν αὐτός τι πάθῃ, ταχέως ὑμεῖς ἕτερον Φίλιππον ποιήσαιτε ἄν (Dem. 4, 11) "навіть якщо б він чогось зазнав, ви б могли швидко зробити для себе іншого Філіппа"; ἦν ἐγγὺς ἔλθῃ θάνατος, οὐδεὶς βούλεται θιῆσκειν (Eur. Alc. 671) "хоча смерть вже близько, ніхто не хоче вмирати". В *лат. мові* С. д. р. поєднуються *сполучниками* si, etsi, etiamsi, tametsi, quamquam, quanquam, quamvis, licet, quum (cum), ut (ne) "хоча, навіть якщо, нехай". У головному реченні залежать від слів tamen, at, attamen, veruntamen, certe, at certe, tamen certe, saltem, nihilominus, tamen "однак, тим не менше, все ж таки, зрештою". Підрядні речення, які вводяться *сполучниками* si, etsi, etiamsi, tametsi, близькі за значенням до умовних; вони тісно

пов'язуються з поняттями реального, потенціального і нереального способів (*modus realis, potentialis, irrealis*). Вживання часів підпорядковується тим самим правилам, що й у складнопідрядних умовних реченнях. Спосіб дійсності допустового речення означає дійсний факт; сполучники, які вводять підрядне реальне речення, перекладаються українською мовою "хоча, хоч", і вживається в цьому випадку *індикатив*. Способи можливості та недійсності означають бажаний або неможливий факт, який припускається. Перекладаються укр. мовою сполучниками "нехай навіть, навіть якщо". Ирреальні і потенціальні відношення передаються *кон'юнктивом*. Напр., Caesar, etsi nondum hostium consilium cognoverat, suspicabatur (Cs. B. G. 4, 13, 1) "Цезар, хоч ще не зрозумів планів ворогів, все ж таки підозрював..."; quibus etiamsi ingenium non maxime defuit, doctrina certe, et otium et hercule etiam studium illud discendi acerrimum defuit (C. De or. 1, 17, 79) "хоча у них природні здібності не зовсім відсутні, зрештою ж вченість, заняття науками і навіть, клянусь Гераклом, навчання повністю відсутні". С. д. р. зі сполучниками *quamvis, quamquam* можуть вживатись як з *індикативом*, так із *кон'юнктивом* (аналогічно до *si, etsi, etiamsi, tametsi*). *Quamvis* має підсилювальне значення ("і скільки б не", "як би не", "хоч би") і вживається переважно з *кон'юнктивом* (за правилом *послідовності часів*): nihil agis, dolor! quamvis sis molestus, nunquam te esse confitebor malum (C. Tusc. 2, 25) "ти нічого не робиш, о біль! Навіть якщо ти є неприємною, я ніколи не визнаю, що ти є лихом". Підрядні речення зі сполучником *licet* ("дозволено щоб", "нехай", "хоча") вживається з *кон'юнктивом* (*coniunctivus concessivus*) у *презенсі* або *перфекті* та часто поєднується з *quamvis*: quamvis licet insectemur Stoicos, metuo, ne soli philosophi sint (C. Tusc. 4, 24) "хоча ми і переслідуюмо стоїків, боюсь, що саме вони і є філософами". Підрядні речення зі сполучником *ut, ne* "нехай, припустимо що (не)" поєднуються з *кон'юнктивом* (*coniunctivus concessivus*): ne sit sane summum dolor, malum certe est (C. Tusc. 2, 14) "нехай біль не є найбільшим злом, все ж таки він – зло". С. д. р. зі *сполучником cum* (*concessivum*) має в підрядній частині *присудок* у *кон'юнктиві* за *consecutio temporum*: Phocion fuit perpetuo pauper, quum divitissimus esse

posset (Нер. 9, 1, 2) "Фокіон завжди був бідним, хоча міг бути найбагатшим". Л.З., В.Ш.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ З'ЯСУВАЛЬНІ (ДОДАТКОВІ) РЕЧЕННЯ в давньогрец. мові вводяться сполучниками ὅτι, ὥς і залежать від дієслів мовлення (verba dicendi), мислення (verba cogitandi), відчуттів (verba sentiendi) та безособових виразів. Уживання часів і способів присудків у С. з. р. регулюється такими правилами: 1) після головних часів присудка головного речення в підрядному із сполучниками ὅτι, ὥς зберігається той спосіб, що був би в ньому, коли б воно було незалежним: а) *індикатив* усіх часів (indicativus realis): ὄρας οὖν, ὅτι καὶ σὺ "Ерота οὐ θεὸν νομίζεις (Pl. Con. 202d) "отже, ти бачиш, що й ти не вважаєш Ерота богом"; б) *індикатив* історичних часів з ἄν (indicativus irrealis); в) *оптатив* з ἄν (optativus potentialis): εὖ γὰρ ἴστε ὅτι τὴν ἐλευθερίαν ἐλοίμην ἂν ἀντὶ ὧν ἔχω (Хен. Ап. 1, 7, 3) "ви ж добре знаєте, що я міг би обрати свободу замість того, чим володію"; 2) після історичного часу присудка головного речення в підрядному зберігаються всі вищеперелічені форми вираження присудка або ж *індикатив* дійсності змінюється на *оптатив* відповідного часу: ἐβόα ὅτι βασιλεὺς προσέρχεται (Хен. Ап. 1, 8, 1) "він почав гукати, що наближається цар"; ἔλεγον ὅτι Κῦρος μὲν τέθνηκεν, Ἀριαῖος δὲ πεφευγὼς ἐν τῷ σταθμῷ εἶη (Хен. Ап. 1, 2, 13) "вони сказали, що Кір помер, Аріей же втік до табору". С. з. р. з дієсловами чи виразами, що передають страх чи боязнь (verba timendi) δέδοικα, φοβοῦμαι "боятися", φυλάττομαι, εὐλαβοῦμαι "остерігатися", ὑποπτέω "підозрювати", φόβος (κίνδυνός) ἐστὶ "є побоювання" виступають зі сполучниками μή чи μή οὐ. Сполучник μή "щоб не", "що" вказує на факт, небажаний для особи, яка боїться, μή οὐ "щоб", "що не" – на факт, бажаний для неї: φοβοῦμαι δε, μή εὐρήσομεν (Pl. Phil. 13a) "боюся, що ми не знайдемо"; καὶ τοὺς θεοὺς ἂν ἔδεισας παρακινδυνείειν, μή οὐκ ὀρθῶς αὐτὸ ποιήσεις (Pl. Euthyphr. 15d) "боячись богів, ти б остерігався небезпеки, чи правильно це робиш". Присудок такого С. з. р. виражається кон'юнктивом презенса або аориста чи *індикативом* майбутнього часу, коли передбачається побоювання в майбутньому: εὐλαβοῦ μή φανῆς κακός (Soph. OR. 1129)

"остерігайся, щоб не виявитись лихим"; δέδοικα μή τι βουλεύση νέον (Eur. M. 37) "боюся, щоб не замислила чогось нового". Якщо *присудок* головного речення стоїть в історичному *часі*, то можлива заміна *способу присудка* підрядного речення з *кон'юнктива* на *оптатив*: ἔδεισαν οἱ Ἕλληνες μή προσάγοιεν πρὸς τὸ κέρασ καὶ αὐτοὺς κατακόψειαν (Xen. An. 1, 10, 9). "греки боялися, щоб вони не наблизилися до флангів і не перебили їх". С. з. р. можуть мати відтінок мети і вводяться сполучником ὅπως (ὅπως μή) "щоб", "що не", після якого ставиться майбутній *час* дійсного *способу* або умовний *спосіб аориста*; після історичного *часу присудка* головного речення дієслівні форми *присудка* підрядного речення залишаються без змін або замінюються *оптативом* відповідного *часу*. Такий тип підрядних виступає після дієслів, що мають значення: ἐπιμελοῦμαι, φροντίζω, μέλει μοι "турбуватися", "піклуватися": ἐπιμελοῦνται ὅπως μή τοιοῦτοι ἔσονται οἱ πολῖται (Xen. Cug. 1, 2, 3) "вони турбуються, щоб громадяни не стали такими"; ὄράω, σκοπέω, σκέπτομαι "спостерігати, обмірковувати": σκοπεῖν οὖν χρῆ καὶ τὸ τούτων, μή τινας αὐτῶν κατέχομεν (Pl. Gorg. 458c) "отож слід зважити, чи не стримуємо ми когось з них"; πράττω, παρασκεύαζομαι "діяти", "робити": ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἔροιτο (Xen. Oec. 7, 5) "він жив великою турботою, щоб якнайменше побачити, якнайменше почути, якнайменше сказати". В *лат мові* засобами зв'язку частин С. з. р. є сполучники ut, ne (ut ne) "що, щоб, що не, щоб не", neve "і щоб не". Вживання *часів* та *способів* у С. з. р. за правилом *послідовності часів*. С. з. р. у функції логічного *додатка* залежить від таких дієслів, як facio, efficio, perficio, curo, cura mihi est, caveo, laboro, elaboro, do operam, id ago, suadeo, persuadeo, auctor sum, statuo, constituo, concedo, permitto тощо; напр., ante senectutem curavi, ut bene viverem, in senectute, ut bene moriar (Sen. Ep. 61, 2) "перед старістю я турбувався, щоб добре жити, а на старість – про те, щоб добре померти". С. з. р. у функції логічного *підмета* залежить від дієслів accidit, contingit cadit, fit, icidit, evenit, proximum est, extremum est, reliquum est, necesse est, hoc optimum est, illud falsum est тощо; напр., non est, ut copia maior ab Iove donari possit tibi (H. Ep. 1, 12. 2) "не буває так, щоб ще більше багатство могло бути тобі подароване Юпітером"; ita fit, ut

omnino nemo esse possit beatus (C. Tusc. 2, 6, 16) "так ведеться, що ніхто не може бути повністю щасливим". С. з. р. вживаються також при виразах страху (ut (ne) при verba timendi). При verba timendi (timeo, metuo, vereor, formido, adformido, paveo тощо) С. з. р. з ut (ne) мають певну специфіку. Речення зі сполучником ne "що", "як би не" вказує на небажану дію для особи, а з ut (non ne) "що не" – на бажану дію; вживання часів і способів – за consecutio temporum: vereor, ut satis diligenter actum sit (C. Att. 6, 4, 2) "я боюся, що дії не будуть достатньо рішучими"; periculum est, ne ille te verbis obruat (C. Caecil. 14, 46) "є небезпека, що він тебе засипле словами (= як би він тебе не засипав словами)". С. з. р. при дієсловах і виразах перешкоди (ut (ne) при verba impediendi: impedio, impedimento sum, prohibeo, me teneo, reprimo, me reprimo тощо) вживаються зі *сполучниками* ne, quominus, quin; узгодження часів головного і підрядного речення – за consecutio temporum: me reprimit, ne aegre quicquam ex te audias (Ter. Нес. 765) "він мене стримав, щоб ти не почув від мене нічого неприємного". Сполучники quominus та quin переважно вживаються тоді, коли в головній частині речення є *заперечення* (напр., non impedio, non reprimo, me non teneo, non teneor тощо): prorsus nihil abest, quin sim miserrimus (C. Att. 11, 15, 3) "у мене взагалі немає жодних підстав, щоб бути нещасливим". С. з. р. зі сполучником quod (quod explicativum) мають у підрядній частині *індикатив*, у головній кореляти ex eo, de eo, in eo, pro eo, cum eo, ad id, nisi quod, tantum quod, excerpto quod; дієслова зі значенням "додавати" (accedit, addo, adicio); дієслова зі значенням "не звертати увагу" (praetereo, mitto); звороти bene, male, prudente...facio добре тощо: id ei vitium maximum est, quod nimis tardus est (Pl. Merc. 596) "для нього те є найбільшою вадою, що він занадто неповороткий". С. з. р. зі сполучником cum (explicativum / coincidens) вказує на дію, що збігається з головним реченням (coincidens), є тотожною їй: nulla est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non volt, alter ad mentiendum paratus est (C. Lael. 26. 98) "отже, ніяка то не дружба, коли один не хоче слухати правду, а другий готовий до брехні". Л.З., В.Ш.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ НАСЛІДКОВІ РЕЧЕННЯ в давньогрец. мові вводяться *сполучниками* ὅστε, ὥς "так

що", "щоб", "оскільки"; в головному реченні залежність підкреслюється вказівними займенниками (τοιοῦτος, τοσοῦτος тощо), прислівниками (οὕτως...). С. н. р. виражаються через *способи* незалежних речень відповідно до смислу, який вкладає мовець у своє твердження про реальні (indicativus realis), передбачувані (coniunctivus prospectivus), можливі (optativus potentialis) чи недійсні (indicativus irrealis) наслідки. Наслідок може виражатися *інфінітивом* або, якщо *підмет* наслідкового речення є іншим, ніж *підмет* головного речення, інфінітивними абсолютними конструкціями (заперечення μή). Це буває в випадках: 1) коли наслідок припускається як можливий і такий, що логічно випливає з судження головного речення: ὁ ποταμὸς τοσοῦτος ἦν τὸ βάθος, ὡς μηδὲ τα δύρατα ὑπερέχειν (Xen. An. 3, 5, 7) "річка була такої глибини, що навіть не перевищувала списів"; 2) якщо наслідок подається як мета дії головного речення: ἐθέλω ὑμᾶς συμφῶσαι εἰς τὸ αὐτό, ὥστε δὴ ὄντας ἕνα γεγυμέναι (Pl. Smp. 192e) "хочу вас з'єднати в одне таким чином, щоб, будучи двома, стали єдиним"; 3) після апофатичного головного речення: οὐκ ἔχομεν ἀργύριον, ὥστε ἀγοράζειν τὰ ἐπιτήδεια (Xen. An. 7, 3, 5) "ми не маємо грошей, щоб купити провіант"; 4) коли ὥστε рівнозначне ἐπὶ τῷδε, ἐπὶ τοῖσδε "при умові", "з тим, щоб" : ἀφίεμέν σε, ἐπὶ τούτῳ μέντοι, ἐφ' ᾧ τε μηκέτι φιλοσοφεῖν (Pl. Ar. 29c) "ми прощаємо тобі при тій умові, щоб ти ніколи не займався філософією"; 5) якщо підрядне речення залежне від *інфінітива*: ἔφασαν τοὺς στρατιώτας εἰς τοῦτο τρυφῆς ἐλθεῖν, ὥστε οὐκ ἐθέλειν πίνειν εἰ μὴ ἀνθοσμίας εἶη (Xen. Hell. 6, 2, 5) "вони сказали, що воїни зніжилися настільки, що не хотіли пити, якщо вино не було з приємним букетом"; 6) якщо *інфінітив* з ὥστε заступає *індикатив* історичних часів з *ἄν* або *оптатив* з *ἄν*: οὕτως ἐσήμηναν ὥστε καὶ ἰδιώτην ἄν γινῶναι (= ἄν ἐγνώ) (Xen. An. 6, 1, 3) "це так позначили, що і неук збагнув би"; ἢ ὀψοποικὴ προσποιεῖται ὥστε, εἰ δέοι, διαγωνίζεσθαι ὀψοποιόν τε καὶ ἱατρόν, λιμῶ ἄν ἀποθανεῖν τὸν ἱατρόν (Pl. Gorg. 464d) "кухарське мистецтво зарекомендувало себе так, що, коли б змагалися кухар і лікар, лікар міг би померти з голоду". Якщо С. н. р. залежне від *дісприкметника*, то ὥστε також з'єднується з *дісприкметником* (див. уподібнення

способів). У лат. мові С. н. р. уводяться сполучниками *ut* (що), *ut non* (що не) (*ut nemo, ut nihil, ut nunquam*), *neque* "і що не". Узгодження *часів* і *способів* у головній та підрядній частині здійснюється за загальними правилами *послідовності часів* (*consecutio temporum*). У головній частині містяться співвідносні слова (або лише маються на увазі) зі значенням: "так, настільки, до того, до такої міри": *ita, sic, tam, tantopere, adeo, eo, usque eo, cum eo, ea condicione*; вказівні займенники: *talis, is, hic, iste, eiusmodi, tantus, tot: quis tam demens est, ut sua voluntate maereat?* (С. Tusc. 3, 29, 71) "хто є настільки безумним, щоб хотів жити в смутку". В С. н. р. вживається переважно *imperfectum coniunctivi* (для історичних *часів*) та *praesens coniunctivi* (для головних *часів*): *tanta vis admonitionis inest in locis, ut non sine causa ex his memoriae ducta sit* (С. Fin. 5, 1, 2) "ці місця є на стільки сприятливі для пам'яті, що без всіляких стимулів тут наука закладається в пам'ять". Якщо в головному реченні наявний історичний *час*, у підрядному може вживатись *praesens coniunctivi*, який виражає дію, сучасну на момент мовлення (а не дії головного речення): *Traianus rem publicam ita administravit ut omnibus principibus merito praeferatur* (Eutrop. 8, 2) "Траян так послужив державі, що заслужено вважався вище всіх правителів". Якщо в головному реченні вживається *perfectum praesens*, то в підрядному – *perfectum coniunctivi*: *ita a patronis res cognita est, ut nulla in re a ceterorum sententiis Sulla dissenserit* (С. Sull. 21, 60) "справа настільки була обміркована патронами, що Сулла ні в чому не суперечив думці всіх інших". При послідовній підрядності вживання *часів* таке: а) після *перфекта* – *імперфекта*; б) після *перфекта* першої підрядної частини – *перфекта* другої підрядної частини; в) після *перфекта* – *презенса*; напр., *ea demum vox ita animos accendit, ut tanta vi se in hostem intulerint, ut sustineri non possent* (L. 24, 6, 1) "цей голос так запалив душі, що вони з такою силою пішли на ворога, що не можна їх було стримати". Л.З., В.Ш.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ ОЗНАЧАЛЬНІ (ВІДНОСНІ) РЕЧЕННЯ вводяться відносними займенниками або прислівниками місця, часу, способу дії. Прості відносні займенники (бс,

οἶος, ὅσος) та прислівники (ἐνθα, ὅθεν, ἐνθεν, οἶ, ἦ, ἦνίκα, ὅτε, ὡς) вживаються, коли мовиться про поодинокі предмети. Складними займенниками (ὅστις, ὅποιος, ὅπόσος) та прислівниками (ὅπου, ὅπόθεν, ὅποι, ὅπη, ὅπως тощо) визначається цілий клас предметів. Аналогічні сполучні засоби в *лат. мові*: qui, quod, quis, qualis, talis, ubi, unde, quo, quomodo, quicunque, quisquis, qualiscunque, quantuscunque, quotquot, ubicunque, undecunque, quocunque, utcunque. С. о. р. поділяють на власне означальні та відносно-означальні. Власне означальні речення передають означення будь-якому слову в головному реченні без обставинних відтінків; вони рівнозначні поширеному розгорнутому означенню або *прикладці*; використовують *способи присудка* і види *заперечень* незалежних речень; напр., οὐκ ἄξιον τοῖς λόγοις πιστεῦσαι μᾶλλον ἢ τοῖς ἔργοις καὶ τῷ χρόνῳ ὃν ὑμεῖς σαφέστερον ἔλεγχον τοῦ ἀληθοῦς νομίζατε (Lys. 89, 61) "не годиться, щоб словам довіряти більше, ніж ділам і часові, якого ви вважаєте за найясніший доказ правди"; tum lex Portii aliaeque leges paratae sunt, quibus legibus exsilium damnatis permissum est (Sl. Cat. 51, 40) "тоді було викладено закон Порція і ряд інших законів, у яких був дозвіл на засудження до вигнання". Відносно-означальні речення мають відтінок обставини (причини, допусту, наслідку, мети, умови); в *лат. мові* вживання часів – за загальним правилом *послідовності часів*: te omnes amant mulieres, qui sis tam pulcher (Plaut. Mil. 59) "тебе люблять всі жінки, оскільки ти такий красивий". У *давньогрец. мові* відносно-означальні речення з відтінками причини та наслідку затримують *способи незалежних речень*: θαυμαστὸν ποιεῖς, ὃς οὐδὲν ἡμῖν δίδως (=ὅτι οὐδὲν ἡμῖν δίδως) (Xen. Mem. 2, 7, 13) "дивно чиниш, тому що нам нічого не даєш"; οὐδεὶς ἂν γένοιτο οὕτως ἀδαμάντινος, ὃς (ᾧ)στε ἂν μείνειεν ἐν τῇ δικαιοσύνῃ (Pl. R. 360b) "ніхто з них не зміг бути настільки несхибним, щоб залишитися справедливим". С. о. р. з відтінком мети мають *присудок* в майбутньому *часі*: πρὸς βέλαιον πέμπειν, ἥτις ταῦτ' ἐρεῖ καὶ παρέσται τοῖς πράγμασι (=ἵνα ταῦτα εἴπη καὶ παρῆ τοῖς πράγμασι) (Dem. 1, 2) "послати посольство, яке б це сказало і посприяло справі". С. о. р. з відтінком умови у вживанні *способів і заперечень* пристосовуються до типів *умовних періодів*. Л.З., В.Ш.

СКЛАДНОПДРЯДНІ ПОРІВНЯЛЬНІ РЕЧЕННЯ мають сполучники *ut (uti), sicut (sicuti), quemadmodum, quomodo* "як", які переважно вживаються з *індикативом*; у головному реченні залежать від слів *ita, sic, item* "так". С. п. р. зрідка також уводяться сполучниками *tanquam* і *quasi*. *Кон'юнктив* у цих реченнях вживається для передачі нерішучості, можливості: *ego tui Bruti rem sic ago, ut suam ipse non ageret* (С. Att. 5, 18, 4) "я так справу твого Брута веду, як він сам свою не вів". Сполучники *ut ita (sic)* можуть вказувати на протиставлення чи контраст: *Pausanias ut virtutibus eluxit, sic vitiis est obrutus* (Нер. 4, 1, 1) "Павсаній, як засвітився доблестю, так і був засипаний вадами". Підрядні речення зі сполучниками *quasi, quasivero, tanquam, tanquam si, tam...quam si, quam si, ut si, velut si, ac si, et si* "як ніби, ніби, якби" є умовно-порівняльними, вони залежать від слів *ita, sic, perinde, similiter, aequae, non secus* "так, подібно до того" і мають лише *кон'юнктив* за *consecutio temporum*: *Xenomanes hospes tam te diligit, quam si vixerit tecum* (С. Fam. 16, 5, 1) "недосвідчений Ксеноман так тебе шанує, нібито з тобою жив". В.Ш.

СКЛАДНОПДРЯДНІ ПРИЧИНОВІ РЕЧЕННЯ в *давньогрец. мові* вводяться сполучниками: *ὅτι, διότι, ὡς* "тому що", "оскільки", "бо"; часовими сполучниками *ἐπεὶ, ἐπειδὴ, ὅτε, ὁπότε*; умовним сполучником *εἴπερ (siquidem)*. Після керуючого дієслова в головному *часі способи* і *часі присудка* підрядного речення залишаються такими самими, які були б у ньому, якби воно було незалежним: *νὺν τρυφᾶς, διότι πάντες εἰσὶ διδάσκαλοι ἀρετῆς* (Pl. Prot. 327e) "тепер ти ніжишся, бо всі є учителями добродетелі"; *ἐπεὶ ὑμεῖς ἐμοὶ οὐκ ἐθέλετε πείθεσθαι οὐδὲ ἔπεσθαι, ἐγὼ σὺν ὑμῖν ἔψομαι* (Хен. Ап. 1, 3, 6) "оскільки ви не хочете підкоритись і послідувати за мною, я піду з вами"; *τὸ αὐτὸ οὖν τοῦτο καὶ ἐμοὶ γενέσθω, εἴπερ ἐμοῦ θέλοντος ἔλεγχον λαβεῖν αὐτοὶ μὴ ἠθέλησαν δοῦναι* (Ant. 1, 12) "те саме нехай буде і зі мною, бо коли я захотів отримати доказ, вони не захотіли дати". Якщо в головному реченні виступає історичний *час*, то в підрядному реченні можлива заміна *індикатива* дійсності (*indicativus realis*) на *оптатив* (*optativus obliquus*), коли причина подається як суб'єктивне припущення *підмета*

керуючого речення: οἱ Ἀθηναῖοι τὸν Περικλέα ἐκάκιζον, ὅτι στρατηγὸς ὢν οὐκ ἐπεξάγοι ἐπὶ τοὺς πολεμίους (Th. 2, 21) "афіняни ганьбили Перікла, що, будучи стратегом, він не повів на ворогів". У лат. мові засобами зв'язку в С. п. р. слугують сполучники quod, quia, quoniam, quum "тому що, бо", "оскільки" і можуть співвідноситися з корелятами propterea, ideo, idcirco, ob eam causam "тому (з тієї причини)"; quum / cum causale вживається з *кон'юнктивом*; напр., dolo erat pugnandum, quom non esset armis (Nep. 23, 10, 4) "треба було воювати хитрістю, оскільки не було зброї". Речення з quod, quia, quoniam вживається як з *індикативом*, так і з *кон'юнктивом* (за правилом *послідовності часів*). *Кон'юнктив* вживається в тому випадку, якщо підрядне речення розкриває причину не від імені того, хто повідомляє інформацію, а від імені особи, яка згадується в головному реченні; quod і quia, quoniam вживаються тоді, коли причина є одночасною дії головного речення. Сполучники quando, quandoquidem, quoniam вказують на те, що причина склалась і закріпилась раніше по відношенню до дії головного речення: quando hic servio, haec patriast mea (Plaut. Pers. 641) "оскільки я тут служу – це моя батьківщина"; id omitto, quando vobis ita placet (Sl. 1, 110, 7) "я це пропущу, оскільки вам так подобається". concedo, et quod animus aequus est, et quia necesse est (R. Am. 50, 145) "я помираю, бо вже і дух збайдужів, і необхідність настала". В заперечних підрядних реченнях, які вводяться сполучниками non quod, non quia, non quoniam, non quin, non quod вживається *кон'юнктив*, якщо він вказує, що зміст запереченої причини – умовний, вигаданий, припущений. *Індикатив* може бути тільки тоді, коли факт відбувається дійсно і не слугує причиною: me accusas, non quod tuis rationibus non assentiar, sed quod nullis (C. De or. 2, 18, 74) "ти мене звинувачуєш не за те, що я не погоджуюся з твоїми думками, а за те, що ні з чийми не (погоджуюсь)". Л.З., В.Ш.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ МЕТИ в *давньогрец. мові* вводяться сполучниками ἵνα, ὅπως, ὡς "щоб"; ἵνα μὴ, ὅπως μὴ "щоб не". Вживання способів у підрядних реченнях С. р. м. підпорядковуються правилу *послідовності способів*: напр., σιγῆ δόμους εἰσβασ', ἵν' ἔστρωται λέχος (Eur. M. 41) "мовчки у дім

увійшовши, щоб постелити ложе"; Κῦρος φίλων ᾤετο δεῖσθαι ὡς συνεργοὺς ἔχει (Xen. An. 1, 9, 29) "Кір уважав, що потребує друзів, аби мати соратників". Дієслово-*присудок* підрядного речення С. р. м. значно залежить від *присудка* головного речення і переймає його *спосіб* (див. *уподібнення способів*). У *лат. мові* засобами зв'язку частин С. р. м. є *сполучники* ut (uti) "щоб", ne (ut ne) "щоб не", neve і "щоб не". Якщо в головному реченні вжито головний *час*, то *присудок* підрядної частини виражається формою praesens coniunctivi, якщо історичний час – imperfectum coniunctivi (за consecutio temporum). Perfectum і plusquamperfectum у цих реченнях не вживаються. Ut finale залежить від таких слів головного речення: eo, ideo, idcirco, propterea, eo (hoc) consilio (animo), eo condicione; напр., hanc ideo rationem subiecimus, ut hoc causas genus ipsum, de quo agimus, cognosceretur (Inv. 2, 23) "ми підкинули цю думку, з тим щоб цей народ, про який ми говорили, сам зрозумів причини". Л.З., В.Ш.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ УМОВНІ РЕЧЕННЯ / УМОВНІ ПЕРІОДИ. Умовним періодом називається зв'язок головного речення (*apodosic*) з підрядним (*protasis*). У *давньогрец. мові* залежно від співвідношення умови і наслідку до дійсності та суб'єктивної оцінки цього відношення мовцем встановився поділ на чотири види У. п.: 1) Спосіб дійсності (modus realis). Умовне речення вводиться сполучником εἰ і містить *індикатив* усіх часів. У головному реченні виступає *індикатив* або будь-яка форма *присудка* незалежних речень, окрім ірреального *індикатива* історичних часів з ἄν: εἰ γενήσεται πόλεμος πρὸς ὑμᾶς αὐτοῖς, τὰ μὲν κακὰ πάνθ' ἔξουσιν αὐτοί (Dem. 5, 15) "якщо настане війна проти вас самих, то вони самі зазнають усіляких лих". 2) Спосіб обумовленості (modus eventualis). Умовне речення вводиться сполучниками εἰάν, ἄν, ἦν і містить *кон'юнктив презенса* або *аориста*: а) коли умова уявляється як очікувана, то в *apodosici* виступає майбутній час дійсного *способу*: εἰάν ζητῆς καλῶς, εὐρήσεις (Pl. Gorg. 503d) "якщо добре шукатимеш, віднайдеш"; б) якщо умова носить ітеративний характер, то в *apodosici* стоїть переважно теперішній *час* дійсного *способу* або гномічний *аорист*: εἰάν τις ἀναιδῶς τὸν ἥλιον θεᾶται, τὴν ὄψιν ἀναίρειται (Xen. An. 4, 3, 14) "якщо хтось

зухвало дивиться на сонце, втрачає зір"; εἰ μὴ ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλῆς φιλοσοφήσωσι γνησίως, οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα ταῖς πόλεσι (Pl. R. 473d) "якщо філософи не правитимуть у державах, а правителі не будуть гідно займатися філософією, то не буде для держав спокою від лих". У *непрямій мові* εἰ з *кон'юнктивом* замінюється на εἰ з *оптативом*: Τισσαφέρνης ὤμοσεν Ἀγησιλάῳ εἰ σπείσαιτο... διαπράξεσθαι ἀφεθῆναι αὐτονόμους τὰς ἐν τῇ Ἀσίᾳ Ἑλληνίδας πόλεις (Xen. Ag. 1, 10) "Тиссаферн пообіцяв Агесілаю, якщо той укладе договір, надати автономію грецьким містам в Азії". 3) Спосіб можливості (modus potentialis). У *protasis* виступає εἰ з *оптативом*, *apodosic* виражається через *оптатив* з ἄν (optativus potentialis): φαίη ἄν ἢ θανοῦσα, εἰ φωνήν λάβοι (Soph. El. 548) "якщо б померла могла з'явитися, то подала б голос". 4) Спосіб недійсності (modus irrealis). Умова виражається через εἰ з *індикативом* історичних часів, а головне речення містить *індикатив* історичних часів з ἄν (indicativus irrealis): εἰ μὲν γὰρ εἷς ἦν Ἐρως, καλῶς ἄν εἶχε (Pl. Smp. 180c) "якщо б Ерот був один, це було б добре". Трапляються випадки неповних або нерозгорнутих У. п.; найчастіше не виражається *protasis*, якщо він легко встановлюється з попереднього судження або в прихованій формі міститься в якомусь слові, найчастіше – *дієприкметнику* головного речення: οὐκ ἐσθίουσι πλείω ἢ δύνανται φέρειν, διαρράγειεν γὰρ ἄν (εἰ πλείω ἐσθίοιεν) (Xen. Cug. 2, 2, 21) "вони не їдять більше, ніж спроможні, бо можуть лопнути (якщо з'їдять більше)"; можливий *elipsis* дієслів *protasis*: εἰ(περ) τις (καὶ) ἄλλος "більше когось іншого", "більш, ніж хтось інший": εἰποτε καὶ ἄλλοτε якщо взагалі колись інше: εἰς τὰ πολεμικά, εἰπερ ποτέ, μάλιστα δὴ ὀκνηρότεροι ἐγένοντο (Th. 3, 38) "у військових справах, якщо взагалі колись (постане потреба), виявляються дуже нерішучими". Нерідко трапляються змішані У. п., тобто сполучення *protasis* і *apodosic* різних періодів. Особливо частим є поєднання *protasis* способу можливості з *apodosic* способу дійсності та змішання *protasis* способу недійсності з *apodosic* способу дійсності або можливості: εἰ μὲν ἐπίοιεν οἱ Ἀθηναῖοι, ὑπεχώρουν, εἰ δὲ ἀναχωροῖεν ἐπέκειντο (Th. 7, 29) "якщо б афіняни могли наблизитися, то вони пішли в

наступ, якщо б могли відступити, то були б відтіснені", або способу бажання із способом можливості: ἐὰν φυλάττωμεν, ἦττων ἂν δύναιτο οἱ πολέμοι ἡμᾶς θηρᾶν (Хен. Ап. 5,1,9) "якщо ми захищатимемося, менше зможуть вороги нас ловити". Засобами зв'язку в С. у. р. лат. мови слугують сполучники *si* (якщо) та *nisi* (*nisi non* "якщо не". В лат. мові виділяються три типи У. п.: *modus realis* (спосіб дійсності), *modus potentialis* (спосіб можливості), *modus irrealis* (спосіб недійсності). 1) Спосіб дійсності (*modus realis*) вказує на об'єктивний виклад умови дії, без власної оцінки чи відношення позиції автора. Реальний період вживається з *індикативом* усіх часів і в *protasis*, і в *apodosi*. В *apodosi* зрідка може вживатись *imperativus* та *coniunctivus* (*coniunctivus adhortativus*, *coniunctivus prohibitivus*, *coniunctivus optativus*): *si id facis, hodie postremum me vides* (Тер. Андр. 322) "якщо ти це зробиш, сьогодні ти бачиш мене востаннє"; *ne sim salvus, si aliter scribo ac sentio* (С. Fam. 16, 13а, 1) "нехай я не буду здоровим, якщо інше пишу та відчуваю". 2) Спосіб можливості (*modus potentialis*) виражається через *coniunctivus praesentis vel perfecti* в *apodosi* та *protasis* і передає можливий факт у майбутньому через призму суб'єктивного сприйняття мовця. *Modus potentialis* означає можливий факт, незалежно від реальності його здійснення: *pol haut rogem te, si sciam* (Plaut. Men. 640) "клянусь, я не спитав би тебе, якби знав". 3) Спосіб недійсності (*modus irrealis*) виражає припущення, яке суперечить дійсності і відноситься до площини теперішнього або минулого. В *protasis* та *apodosi* вживаються *imperfectum vel plusquamperfectum* *coniunctivi*. *Імперфект* означає незавершену або повторювану дію і за значенням дорівнює *презенсу*. *Плюсквамперфект* означає як завершену, так і незавершену дію і співвідноситься з минулими часами (*перфектом*, *плюсквамперфектом*): *in Graecia philosophia tanto in honore nunquam fuisset, nisi doctissimorum contentionebus viquisset* (С. Tusc. 2, 2, 4) "у Греції філософія ніколи б в такій пошесті не була, якби не розвивалась зусиллями найбільш вчених людей". Усі відхилення від загальних правил вживання часо-способових форм в У. п. пов'язані безпосередньо із співвідношенням умови та наслідку: 1) якщо виражається ітеративна дія: *apodosi* – *indicativus imperfecti*; *protasis* –

coniunctivus imperfecti/ plusquamperfecti; 2) якщо адресат повідомляє умову не як дійсну, а як очікувану у майбутньому: *apodosic* – indicativus futuri або praesens imperativi; *protasic* – coniunctivus praesentis; 3) у *protasici* imperfectum і plusquamperfectum можуть взаємо замінюватися, *імперфект* означає в цьому випадку минулу дію, яка була одночасною іншій минулій; 4) у *protasici* – coniunctivus, в аподосисі – futurum I indicativi (futurum I має відтінок можливості або побажання). Виділяють також умовно-бажальні речення, підрядна частина яких приєднується сполучниками *dum, dum ne, dummodo, dummodo ne, modo, modo ne, modo ut, tantum ne* "якби, тільки, (не)", *присудок* виражається *кон'юнктивом* за правилом *послідовності часів*: *neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque facit* (Sl. Cat. 14, 6) "ані витрат, ані скромності не шкодуй, тільки б він їх підвладними і вірними зробив". Л.З., В.Ш.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ ЧАСОВІ РЕЧЕННЯ в *давньогрец. мові* С. ч. р. вводяться *сполучниками*: 1) при відношенні до запитання "з якого часу?": *ἐξ οὗ, ἀφ' οὗ, ἐξ ὅτου* "з тих пір як"; "з того часу як"; "відколи": *ἀφ' οὗ δ' ἂν ἐξέλθωσι χρόνου, οὗτοι αὖ πάντε καὶ εἴκοσι ἔτη διάγουσι ὧδε* (Xen. Cyr. 1, 2, 13) "бо коли вони вийдуть з такого періоду, то двадцять п'ять років провадять отак"; 2) при невизначеному відношенні до запитання "коли?": *ὅτε, ὁπότε, ἐπεί, ἐπειδὴ, ἤνικα, ὡς, ἐν ᾧ, ἐν ᾧσιν* "коли": *ἀποδοτέον δέ γε ὁπωστιοῦν τότε, ὁπότε τις μὴ σωφρόνως ἀπαιτοῖ* (Pl. R. 332a) "слід у будь-якому разі віддавати і тоді, коли він вимагає нерозсудливо"; 3) при визначеному відношенні до запитання "коли?": *ὡς τάχιστα, ἐπειδὴ τάχιστα, ἐπειδὴ πρῶτον* "як тільки": *ἕως, μέχρι, μέχρι οὐ* "доки", "доки не"; (οὐ) *πρότερον πρίν* "(не) раніше ніж": *μέχρι τούτου ποιήσονται τὴν διαφοράν, μέχρι οὗ ἂν οἱ αἴτιοι ἀναγκασθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀνατίων ἀλγούντων δοῦναι δίκην* (Pl. R. 471b) "до тих пір вони ворогуватимуть, допоки ті, хто невинно потерпає, не примусять винних понести покарання". В С. ч. р., у яких констатується дія, яка справді відбувається, відбулась або відбудеться, вживається дійсний *спосіб*: *ὅτε ἡ μάχη ἐγένετο, Τισσαφέρην ἐν Σάρδεσιν ἔτυχεν ὧν* (Xen. Hell. 3, 5, 25) "коли відбулась битва, Тиссаферн був у Сардах"; *ταῦτα ἐποίουν*

μέχρι σκότος ἐγένετο (Хен. Ап. 4, 2, 4) "вони це робили, допоки настала темрява". В С. ч. р. виступає *кон'юнктив* у таких випадках: 1) коли мовиться про очікувану подію; в головному реченні *присудок* стоїть у майбутньому часі: ἐπειδὴν διαπράξωμαι, ἃ δέομαι, ἤξω (Хен. Ап. 3, 3, 27) "коли виконаю те, що мені належить, прибуду"; 2) для позначення повторюваної, ітеративної дії в теперішньому (в головному реченні присутній *презенс* або гномічний *аорист*): μηδένα φίλον ποιοῦ, πρὶν ἂν ἐξετάσης πῶς κέχρηται τοῖς πρότερον φίλοις (Is. 1, 24) "нікого не роби другом, перш ніж не довідаєшся, як він поведився з попередніми друзями". *Оптатив* уживається в двох взаємопов'язаних випадках: 1) коли майбутня дія розглядається як суб'єктивне припущення мовця; в головному реченні тоді виступає потенційний *оптатив* з ἂν: ὁπότε, ᾧ πάτερ, ἔχοιεν μὲν τὰ ἐπιτήδεια οἱ στρατιῶται, ὑγάινοιεν δέ, ποιεῖν δὲ δύναιντο, τὰς πολεμικὰς τέχνας ἤσκηκότες εἶεν, οὐκ ἂν τίς σοι δοκοίη σωφρονεῖν διαγωνίζεσθαι βουλόμενος τοῖς πολεμίοις (Хен. Суг. 1, 6, 26) "коли б воїни мали необхідне, були здоровими, могли переносити труднощі, були навчені військового мистецтва, чи тобі видався б не розсудливим той, хто захоче їх повести на боротьбу з ворогами"; 2) в часових ітеративних реченнях на заміну *кон'юнктива* з ἂν, коли в головному реченні стоїть *імперфект* (зрідка з ἂν) або *індикатив аориста* з ἂν: Κῆρος ἐθήρευεν, ὁπότε βούλοιο γυμνάσαι ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἵππους (Хен. Ап. 1, 2, 7) "Кір полював, коли хотів повправлятися сам і потренувати коней". С. ч. р. із сполучником πρὶν мають різні форми вираження *присудка*. Коли головне речення стверджувальне, причому *підмет* головного і підрядного той самий, то πρὶν з'єднується з *інфінітивом*; якщо *підмети* головного і підрядного речень різні, то після πρὶν ставиться зворот *акузатив з інфінітивом*: πολλοὶ ἀποθνήσκουσι πρότερον πρὶν δῆλοι γενέσθαι, οἳοι ἦσαν (Хен. Ап. 5, 2, 9) "багато хто померли раніше, ніж виявилось, якими вони були"; πρὶν καταλῦσαι τὸ στρατεύμα πρὸς ἄριστον, βασιλεὺς ἐφάνη (Хен. Ап. 1, 10, 19) "перш, ніж військо закінчило сніданок, з'явився цар". Коли головне речення містить *заперечення*, то *присудок* підрядного може виражатись *інфінітивом* або особовими формами в *індикативі*, *кон'юнктиві* з ἂν, *оптативі* за вищезазначеними правилами на вживання цих *способів*. У лат.

мові С. ч. р. також можуть вказувати на одночасність, попередність та наступність дії підрядного речення щодо дії головного речення. Для передачі одночасних відношень вживаються сполучники *cum* (*quum*) "коли", *quamdiu, dum, quoad, donec* "доку", *quotienscunque* "коли б то не". Для вираження попередньої дії слугують сполучники *quum* (*cum*) "коли", *postquam* (*posteaquam*) "після того як"; *ut, ubi, simulac, simulatque, simul ut, quum primum, ut primum, ubi primum* "як тільки"; *ex eo* "з тих пір як". Якщо дія підрядного речення є наступною по відношенню до головного, то вживаються сполучники *priusquam, antequam* – "перш ніж", *dum, donec, quoad* "доки не". В головному реченні можуть виступати прислівники *tum* (*tunc*) "тоді", *nunc* "тепер", *iam* "уже", *tam diu* "до тих пір", та іменники з темпоральною семантикою: *mensis* "місяць", *dies* "день", *tempus* "час" тощо. Часові речення виражають як дуративну (одноактну) дію так й ітеративну (повторювану). В С. ч. р. з *індикативом* при передачі дії, яка передує дії головного речення, вживається *perfectum* або *praesens historicum* (замість *plusquamperfectum*). *Praesens* служить для передачі одночасної дії, стану, який зберігся: *postquam nec ab Romanis vobis ulla est spes, nec vestra vos iam aut arma aut moenia defendunt; pacem adfero ad vos* (L. 21, 13, 4) "після того, як у римлян не залишилось до вас ніякої довіри, і ваша зброя та укріплення не захищають вас, я несу до вас мир". У підрядному реченні може вживатись *імперфект* для передачі початку дії (*imperfectum de conatu*): *postquam Romam adventabant, senatus consultus est* (Sl. I. 28, 2) "після того, як стали швидко наближатись до Риму, сенат вжив заходів". *Plusquamperfectum* у С. ч. р. реченні виражає стан, який зберігся та існував у минулому: *ubi abductas senserant legiones, agros incursabant* (L. 2, 48, 5) "коли вони побачили, що легіони відведені, напали на поля". Для передачі дії, яка є попередньою по відношенню до дії головного речення, вживається *futurum II* (у головному реченні – *futurum I* або *praesens*): *simul aliquid audiero, scribam ad te* (C. Att. 8, 11, 7) "як тільки я щось почую – напишу тобі". Якщо підрядні речення зі сполучниками *postquam, ubi, ut* мають відтінок причини, то вони вживаються з *кон'юнктивом*, в іншому випадку – з *індикативом*: *postquam mihi nihil neque a te ipso neque ab ullo alio de adventu tuo scriberetur, verebar, ne id ita caderet, quod etiam*

nunc vereor, ne ante, quam tu in provinciam venisses, ego de provincia decederem (С. Fam. 2, 19, 1) "після того, як (= оскільки) мені про твій прихід ані тобою самим, ані ніким іншим не було написано, я боявся, аби не сталося так (чого я навіть і зараз боюся), щоб я не пішов із провінції раніше, ніж ти туди прийдеш". С. ч. р. зі сполучниками priusquam, antequam вживаються як з *індикативом* так і з *кон'юнктивом*. *Кон'юнктив* вживається тоді, коли підрядне речення виражає намір або можливість. У головному реченні вживається praesens або futurum (в інших випадках виступає indicativus praesentis): antequam de praecceptis oratoris dicamus, videtur dicendum de genere ipsius artis (С. Inv. 1, 4, 5) "перш, ніж ми станемо говорити про ораторські правила, здається, слід сказати про походження самого цього мистецтва". С. ч. р. зі сполучниками dum, quoad, donec, quamdiu вживаються як з *індикативом*, так і з *кон'юнктивом*. *Присудок* в *індикативі* означає ітеративну дію, яка за тривалістю дорівнює дії головного речення. В таких реченнях можуть вживатись усі часи *індикатива*: neque, dum eram vobiscum, animum meum videbitis (С. Cat. m. 22, 79) "доки я був з вами, ви не бачили моєї душі". С. ч. р. з cum iterativum виражає повторювану дію і вживається з *індикативом*. У головному реченні найчастіше ставиться praesens або imperfectum indicativi. В ітеративному значенні також вживаються сполучники quotiens, quotienscunque: ager, quom multos annos quievit, uberiores effere fructus solet (С. Br. 4, 16) "поле, коли багато років відпочиває, як правило, приносить більше плодів". Л.З., В.Ш.

СКЛАДОВЕ ПИСЬМО / СИЛАБІЧНЕ ПИСЬМО – тип письма, знаки якого передають окремі *склади*. Складові знаки вперше почали використовуватися в словесно-складових системах письма для написання власних імен та граматичних формантів, а вже згодом для запису слів як доповнення до *логограм*. Складові знаки вживалися в деяких клинописних системах письма Месопотамії, зокрема, в *еламському*, *хурритському*, *хетському* та *давньоперському клинописах*, а також в давньоєгипетській *ієрогліфіці*, критському *лінійному письмі А і Б*, *кіпро-мінойському* та *кіпрському письмі*. Складові знаки, як правило, передавали сполучення "*приголосний + голосний*" або *одинарний голосний*. Зі

складового типу письма розвинулися фонетичні буквенні писемності, зокрема, консонантні квазіалфавітні західно-семітські писемності, в яких графічні знаки позначали сполучення "приголосний+нульовий голосний". У С. п. кількість знаків, як правило, не перевищує 120 графем. Л.О.

СКЛАДОПОДІЛ – складотворчими в *давньогрец.* та *лат. мові* є всі *голосні звуки, дифтонги* та *голосні диграфи*. Межа С. в давньогрец. слові, як правило, проходить між *голосним* і *одиничним приголосним* (πρό-δο-τος, φι-λό-σο-φος), між двома *голосними*, якщо вони не утворюють *дифтонг* (i-δε-α, βα-σι-λει-α), між двома *приголосними*, в т. ч. між *гемінантами*, крім буквосполучень *muta cum liquida* (τέχ-νη, ἦρ-πος). У сполуках з трьома *приголосними* межа С., як правило, проходить між першим та другим *приголосним* (ἐχ-θρός), проте в деяких *діалектах* С. міг бути іншим (ἄ-στρον, ἐ-χθρός). Буквосполучення *muta cum liquida* та літери ξ, ψ, ζ належать до наступного С. (κυ-κλος, ἄ-πλοῦς, κέ-κμη-κα, τρα-πέ-ζα, ὄ-ψο-μαι). Складені слова діляться на С. згідно зі словотвірними формантами (ἐν-άγω, ἐκ-λύω, προσ-φέρω). У *лат. мові* С. відбувається: 1) між двома *голосними* чи *дифтонгом / диграфом* та *голосним* (du-o, Gnae-us); 2) перед одним *приголосним* та між двома *приголосними* (окрім сполучення *muta cum liquida* (проривних з *сонантами*)) (fi-li-a, sil-va); 3) перед буквосполученням *qu* (an-ti- quus); 4) перед сполученням *muta cum liquida* (проривних з *сонантами*), тобто b, p, d, t, g, c + r, l (a-gri-cō-la); 5) у групі з трьох і більше *приголосних* (при цьому *muta cum liquida* не розділяються) (iunc-tus, cas-tra); 6) передньоязиковий фрикативний *приголосний* j у позиції між *голосними* позначає два звуки [jj], перший з яких закінчує *склад*, а другий розпочинає наступний; напр., mai-ior). Префікс виступає окремим *складом* (abs-ti-ne-o, in-scri-bo, con-sci-en-ti-a). Л.О., І.Ш.

СКОРОЧЕННЯ – в *давньогрец. мові* довгий *голосний звук* скорочується: 1) перед наступним довгим *голосним* (напр., νεῶν < *νηων, τεθνεῶς < *τεθνηως); 2) перед плавними λ, ρ, μ, ν із наступними *приголосними* (закон *Остгофа*: γνόντων < *γνωντων (пор. ἔγνων); 3) як перший компонент *дифтонга*, що стоїть перед приголосним (напр., Ζεύς < *Ζηυς, βούς < *βους); 4) при явищі

квантитативної метатези (напр., πόλεως < *πολῆος; βασιλέα < *βασιλῆα). В лат. мові скорочується: 1) *голосний звук* перед наступним *голосним* (напр., flēo, але flēre; виняток – займенниковий суфікс -ius; напр., unīus); це не поширюється на запозичення з *давньогрец. мови* (напр., Enēas); 2) перед сполученнями -nd-, -nt- (напр., amānt, amāndus); 3) перед *приголосними*, за винятком [s], у закритих кінцевих *складах* (напр. amāt, але amās); 4) *ямбічне С*. 5) в односкладових словах перед [t], [m] (напр., flēt, rēm) 6) у сполученні з *енклітиками* (напр., tūquidem). Л.З., В.М.

СКОРОЧЕННЯ в рукописах / АБРЕВІАЦІЯ – запис слів у скороченому вигляді. Найдавніший спосіб С. полягає в тому, що слово просто не дописувалося до кінця, причому остання літера ставилася перед попередньою, а як символ С. ставилася похилена лінія над словом (titulus). У церковних текстах є інший спосіб С., теж давній, за яким писався початок слова і його кінець, а середина пропускалася. В грец. *палеографії* використовувався лише для найбільш використовуваних 15 слів (т.зв. *nomina sacra*); напр., ΚΣ – κύριος. С. трапляються в *унціалах* і *мінускулах*. З *курсиву* були взяті спеціальні знаки (*signa specialia*) замість займенників та прийменників, деякі з них запозичені з системи *Тиронових значків*. Цей спосіб був започаткований з I ст. і використовувався до IV ст.. хоча спорадично з'являється навіть до IX–X ст. Він зводиться виключно до використання надписного штриха, що розміщувався в різних положеннях над першою літерою скорочуваного слова, від котрого залишається тільки перша літера. Був обмежений невеликою кількістю слів та складів (сполучники, декілька відмінкових та дієслівних закінчень, а також деякі слова). Видами С. були також *контрація* та *суспенсія*. Л.З., Н.К.

СКРИПТОРІЙ (лат. scriptorium "приміщення для писарів") – приміщення для переписування книг. При великих *бібліотеках античності* (Александрійській, Пергамській, Кесарійській тощо) існували С. У *Середньовіччі* славилася своїми грец. С. Італія (з VIII по XI ст. у Пд. Італії було засновано близько 200 грец. монастирів). Центром грец. книгописання Італії X – поч. XII ст. був Гротта-Ферратський монастир.

Мініатюра з Ам'ятинського кодексу (VIII ст.)
зображає Ездру як писаря

У Візантії відомими були С. Студійського монастиря (IX–XI ст.), канцелярії візантійських імператорів (X–XII ст.) та монастиря Одигон (XIV ст.) в Константинополі, монастирів Афону і Містри, монастирів Св. Катерини на Сінаї та Св. Іоана Богослова на о. Патмос (в трьох останніх, в основному, переписувалася церковна література), та "приватні" С. патріарха *Фотія*, Арефи Кесарійського (кін. IX–X ст.) та Вісаріона Нікейського (XV ст.), де виготовлялися також копії творів античних авторів. У пізньоантичні та ранньосередньовічні часи (VI ст.) відомими центрами лат. книгописання були С. при монастирі Св. Іоана Богослова в Ріміні, Св. Касіодора в Равенні та Св. Бенедикта Нурсійського, засновника монастиря в Монте-Кассіно. З VI ст. існували С. у монастирях Пн. Ірландії та Британії, місіонери з яких поширили свої каліграфічні школи й на континенті (Св. Колумбан в абатствах Луксей у Франції та Боббіо в Італії, Св. Ерхард у Регенсбурзі в Німеччині). Найзначимішими

осередками лат. книгописання в *Середньовіччі* були монастирі ордену бенедиктинців (напр., з VII ст. Санкт-Галлен в Швейцарії, з VIII ст. Аньянський в Іспанії та Корбі у Франції, з X ст. Кава-ді-Тірені в Італії тощо). Найбільшою славою в епоху *Каролінзького відродження* користувався С. Турського монастиря Св. Мартина, абатом котрого був бенедиктинець Алкуїн. З XIII ст. монастир-юбські С. занепадають, оскільки виготовленням книг починають займатися цехи ремісників. Л.З.

SCRIPTIO / SCRIPTURA CONTINUA – у грец. і лат. *епіграфіці* та *палеографії* запис тексту без інтервалів між словами, поділу на фрази та речення. S. c. записувався практично без розділових знаків, тому коли текст переписувався мінускульним письмом, могли виникати різночитання. Напр., фраза ΗΨΥΧΗΝΑΝΟΜΟΣΗΝΔΙΑΣΤΕΛΛΟΥΣΑ могла прочитуватися як ἡ ψυχὴ ἢ ἄνομος ἢ διαστέλλουσα або як ἡ ψυχὴ ἢ ἄ ὁμοση διαστέλλουσα. Іноді цьому сприяло сусідство слів, суміжні *склади* яких могли з однаковою долею ймовірності приєднуватися до попереднього чи до наступного слова; напр., ὄδαμεν або οἶδα μέν. Свого роду S. c., яка об'єднувала ряд слів, написаних одним розчерком пера, була монокондилья (μονοκονδυλιά), яка містила інформацію про ім'я писаря, його посаду, місце написання рукопису. У монокондильячому записі, який вимагав від писаря значної вправності і вміння, літери вишукано перепліталися, часто розміщувалися одна в одній, але водночас легко прочитувалися. Л.З.

СЛАБКІ та **СИЛЬНІ ЧАСИ** (грец. ἀσθενεῖς / ἰσχυροὶ χρόνοι, лат. tempora prima / secunda) – в *давньогрец. мові* умовна назва, яка використовується для дієслівних часових форм залежно від наявності / відсутності приголосного суфікса в конкретних видо-часових *основах*, від яких утворені ці форми. Слабкі (перші) *часи* (aoristus I activi, medii et passivi, futurum I activi, medii et passivi, perfectum I activi, medii et passivi, plusquamperfectum I activi, medii et passivi) – часові форми, при утворенні яких використовується *приголосний* суфікс; сильні *часи* (aoristus II activi, medii et passivi, futurum II passivi, perfectum II i plusquamperfectum II activi) – часові форми, при утворенні яких використовується *голосний* суфікс, тематичний *голосний* або чергування в *основі*. Назва "С. / С. ч."

стосується лише системи *аориста*, *футурума* та *перфекта*. Сильні *часи* утворюються лише для незначної кількості *verba muta* і значно рідше – для *verba liquida* та у більшості *неправильних дієслів*. *Verba pura* не мають форм сильних *часів*. У класичний період у більшості випадків дієслово має форми або лише слабких, або лише сильних *часів*. Якщо утворюються обидва типи, то вони, як правило, мають різне значення: часто сильні *часи* набувають неперехідного або медіального значення, тоді як слабкі *часи* цих *дієслів* мають перехідне значення; напр., βαίνω "йти" – аог. I ἔβησα "я перекинув", аог. II ἔβην "я прийшов"; ἐρείπω "руйнувати" – аог. I ἤρειψα "я знищив", аог. II ἤριπον "я упав"; ἐγείρω "будити" – perf. I ἐγήγερκα "я розбудив", perf. II ἐγρήγορα "я прокинувся". О.Л.-П.

СЛОВНИКОВА ФОРМА ДІЄСЛОВА – традиційний словниковий запис дієслова. В *давньогрец. мові* С. ф. д. складається з повної форми дієслова в 1-й ос. одн. теперішнього часу дійсного способу *активного стану* із закінченням -ω (дієслова I *дієвідміни*) або -μι (дієслова II *дієвідміни*); напр., παιδεύω "виховувати", δίδωμι "давати". Для непохідних дієслів (і правильних, і *неправильних*) вказуються основні форми із зазначенням часу; їх кількість для кожного давньогрец. дієслова залежить від морфо-фонетичної складності часових форм, способу (суфіксальний чи безсуфіксальний) формотворення, суплетивності основ, відхилень від правильного типу часової парадигми тощо. Для типового правильного дієслова в С. ф. подаються форми 1-ї ос. одн. *презенса* та усіх *станів* у *футурі*, *аористі* та *перфекті*; напр., βάλλω (fut. βαλῶ; аог. 2 ἔβαλον; pf. βέβληκα; pass.: fut. βληθήσομαι / βεβλήσομαι, аог. ἐβλήθην, pf. βέβλημαι) "кидати". Для *відкладних дієслів* першою подається у словнику медіальна або пасивна форма із закінченням -μαι (напр., γίγνομαι "народжуватись", δύναμαι "могти"). В *лат. мові* С. ф. д. має чотири основних форми: 1) 1-а ос. одн. теперішнього часу дійсного способу *активного стану* (praesens indicatīvi actīvi). Ця форма завжди закінчується на -o, відкидаючи яке, отримуємо основу *інфекта* (для дієслів II–IV *дієвідмін*). Для дієслів I *дієвідміни* для визначення основи інфекта опорною є четверта форма (*інфінітив*), від якої відкидається закінчення -re; 2) 1-а ос.

одн. минулого часу доконаного виду дійсного способу активного стану (*perfectum indicatīvi actīvi*), яка завжди закінчується на -i, відкинувши яке, отримуємо основу *перфекта*; 3) *супін* (*supīnum*) – віддієслівний іменник, відкинувши від якого закінчення -um, знаходимо основу *супіна*; 4) неозначена форма теперішнього часу активного стану (*infinitīvus praesentis actīvi*), яка закінчується на -re. Зазвичай, повністю подається тільки перша форма, інші ж подаються в скороченому записі; напр., *doseo, cui, ctum, ēre* (тобто *doseo, docui, doctum, docēre*). *Відкладні дієслова* (*verba deponentia*) як ряд формально пасивних дієслів, котрі вживаються в активному значенні, мають у словниковому записі три форми: 1) 1-а ос. одн. *praesens indicatīvi passīvi*; 2) 1 ос. одн. *perfectum indicatīvi passīvi*; 3) *infinitīvus praesentis passīvi*. Напр., *patior, passus sum, pati* "терпіти". Для *напіввідкладних дієслів* (*verba semideponentia*), які утворюють частково активні форми, а частково – пасивні, також подається три форми; напр., *gaudeo, gavīsus sum, gaudēre* "радіти"; *revertor, reverti, reverti* "повертатися". О.Л.-П., І.Ш.

СЛОВНИКОВА ФОРМА ІМЕННИКА – традиційний запис іменника в словнику, який у *давньогрец. мові* складається з трьох компонентів: 1) повної форми іменника в *nominativus singularis* (для *pluralia tantum – nominativus pluralis*), 2) закінчення (чи кінцевих звуків основи та закінчення) *genetivus singularis* (для *pluralia tantum – genetivus pluralis*), 3) *артикля*. Ця інформація дозволяє визначити *рід, відміну* та тип основи іменника (напр., *ῥῶμα, ἡς ἡ* "мова"; *δικαστής, οὗ ὁ* "суддя"; *λόγος, οὗ ὁ* "слово"; *δῶρον, οὗ τό* "дарунок"; *βασιλεύς, ἑως ὁ* "цар"; *εἰκὼν, ὀνος ἡ* "зображення"; *σῶμα, ατος τό* "тіло"; *γένος, γένους τό* "рід"). У *лат. мові* С. ф. і. має такий запис: 1) повна форма називного *відмінка* одн. (*nominatīvus singulāris*); 2) закінчення (чи кінцевих звуків основи та закінчення) родового *відмінка* одн. (*genetīvus singulāris*); 3) скорочене позначення *роду*: (m) – *masculīnum* (чоловічий), (f) – *feminīnum* (жіночий) чи (n) – *neutrum* (середній); 4) переклад іменника. Напр., *patria, ae (f), populus, i (m), bellum, i (n)*. Для іменників *pluralia tantum* С. ф. і. передбачає лише аналогічні форми мн.: *arma, ōrum (n) pl.* О.Л.-П., І.Ш.

СЛОВНИКОВА ФОРМА ПРИКМЕТНИКА – традиційний запис прикметника в словнику. Склад С. ф. п. залежить від кількості родових закінчень, які може мати прикметник, та від типу відмінювання прикметника. В *давньогрец. мові* для прикметників трьох родових закінчень у словнику подається: 1) повна форма чол. *роду* в *nominativus singularis*, 2) закінчення (або кінцеві звуки основи та закінчення) жін. *роду*, 3) закінчення (або кінцеві звуки основи та закінчення) сер. *роду* (напр., νέος, α, ον "молодий"; μέλας, αἶνα, αὐ "чорний"). Для прикметників двох родових закінчень у словнику подається: 1) спільна для чол. та жін. *родів* форма в *nominativus singularis*, 2) закінчення (або кінцеві звуки основи та закінчення) сер. *роду* (напр., ἄδικος, ον "несправедливий"; εὖελις, ι "який сподівається"; εὖβοτρυς, υ "багатий виноградом"). Для прикметників одного родового закінчення в словнику подається: 1) повна форма *nominativus singularis* (спільна для чол., жін. та сер. *родів*), 2) кінцеві звуки основи та закінчення *genetivus singularis* (напр., πένης, ητος "бідний"; μάκαρ, αρος "щасливий"; αἶθων, ωνος "палаючий"; ἀγλάωψ, ὄπος "яскравий"). Прикметники трьох та двох родових закінчень можуть подаватися в словнику також у скороченій С. ф., яка складається з повної форми чол. *роду* в *nominativus singularis*, цифри, яка вказує на кількість родових закінчень (напр., αἰσχροός, 3 "ганебний"; ἴλεως, 2 "прихильний"; εὐδαίμων, 2 "щасливий"; συνήθης, 2 "звичний"). У *лат. мові* С. ф. п. I–II *відміни* складається з повної форми чол. *роду* (із закінченням -us чи -er) та скороченого запису жін. (із закінченням -a) та сер. *роду* (із закінченням -um); напр., altus, a, um; pulcher, chra, chrum. Прикметники III *відміни* поділяються на три групи (залежно від кількості родових закінчень). Для прикметників трьох родових закінчень у словнику вказується повна форма чол. *роду* (на -er) та скорочений запис форм жін. (на -is) та сер. *роду* (на -e): напр., acer, cris, cre; для прикметників двох родових закінчень – спільна повна форма чол. та жін. *родів*, що закінчується на -is та закінчення форми сер. *роду* -e: напр., levis, e. Прикметники одного закінчення мають єдину форму, спільну для усіх *родів*, котра має одне з таких закінчень: -r, -s, -ns, -x. Окрім цієї форми в словниковому записі для даної групи прикметників обов'язково вказується форма *genetivus singularis* (на -is), котра дає

можливість визначення основи того чи іншого прикметника: напр., *ingens, ntis*. Оскільки в основі прикметників, форма чол. роду в називному *відмінку* одн. яких закінчується на *-er*, може відбуватися чергування – в словнику обов'язково вказується не лише закінчення жін. та сер. *родів*, а й кінцеві звуки основи: напр., *liber, ěra, ěrum; niger, gra, grum*. О.Л.-П., І.Ш.

СЛОВОСКЛАДАННЯ / КОМПОЗИЦІЯ – один із способів *словотвору*, що полягає в поєднанні двох і більше основ; утворене в такий спосіб слово називається складним, або композитом. У давньогрец. *словотворі* розрізняють копулятивне та субординативне С. При копулятивному С. частини складеного слова поєднуються сурядним зв'язком; напр., *λευκομέλας* "біло-чорний" < *λευκός + μέλας*. При субординативному С. частини композита поєднуються за допомогою підрядного зв'язку. Серед композитів, утворених субординативним С., виділяють: 1) складені слова з означальним зв'язком (*composita determinativa*); напр., *ἄκροπόλις* (= *ἄκρα πόλις*) "акрополь", букв. "високе місто"; 2) складені слова з присвійним зв'язком (*composita possessiva*); напр., *γλαυκῶπις* (= *γλαυκὰ ὤπα ἔχουσα*) "совоока", букв. "та, що має очі, як у сови"; 3) складені слова з предикативним зв'язком (*composita praedicativa*); напр., *μισάνθρωπος* (= *ὁ μισῶν τοὺς ἀνθρώπους*) "людино-ненависник", букв. "той, хто ненавидить людей". При утворенні композитів основи можуть поєднуватися декількома способами: 1) приляганням; напр., *ἄστυείτων* "сусід по місту"; 2) за допомогою інтерфікса *-o-* (зрідка *-η-*); напр., *λογο-ποιός* "прозаїк". Якщо на стику основ містяться два *голосних звуки*, то кінцевий *голосний* першої основи елідується, а початковий *голосний* другої основи подовжується; напр., *στρατ-ηγός* "полководець" (*στρατός* "військо" + *ἄγω* "вести"). Якщо слово має декілька основ (основи називного та непрямих *відмінків*), то вони обидві можуть бути використані при С.; напр., *αἵματ-ο-σταγής* "той, хто стікає кров'ю" та *αἵμ-ο-βόρος* "той, хто живиться кров'ю". В *класичній лат. мові* С. представлено порівняно мало. Утворення складних імен відбувається шляхом поєднання: 1) іменника й дієслова: *agricola*, ае m "землероб" (*ager, agri* m "поле" + *colo, colui, cultum, ere* "обробляти"); 2) імені та прикметника, прислівника, числівника: *unoculus*, а, um "одноокий" (*unus, a, um* "один" + *oculus, i* m "око").

Утворення складних дієслів відбувається шляхом поєднання: 1) іменника і дієслова: animadverto, vertī, versum, ere "звертати увагу" (animus, і m "дух, увага, намір" + adverto, vertī, versum, ere "обертати"); 2) прислівника і дієслова: maledico, dixi, dictum, ere "лихословити" (male "погано" + dico, dixi, dictum, ere "говорити"); 3) двох дієслів: calefacio, fēcī, factum, ere "нагрівати" (caleo, uī, -, ēre "бути теплим" + facio, fēcī, factum, ere "робити"). На сьогодні С. – найпродуктивніший спосіб утворення термінів з різних галузей науки, при цьому відбувається чисте складання або складання, що поєднується з суфіксацією. С. відбувається не лише від основ лат. походження, часто нові утворення є гібридними, де один із компонентів лат. походження, а, інший, наприклад, – грец. Л.О., Н.К.

СЛОВОТВІР / ДЕРИВАЦІЯ (лат. derivatio "відведення, відхилення") – розділ лінгвістики, що вивчає структуру слів і способи їх творення. В *давньогрец. мові* продуктивними є такі способи С.: *словоскладання*, афіксація (*суфіксація* та *префіксація*), *конверсія*. *Префіксація* більше поширена в системі давньогрец. дієслова, а суфіксація – в системі імені. Серед похідних іменників переважають віддієслівні деривати, а серед прикметників – відіменні. Давньогрец. С. супроводжується численними морфологічними процесами: 1) чергуванням кореневого *голосного* (κλέπτω "красти" > κλοπή "крадіжка"); 2) *асиміляцією приголосних* на межі префікса та кореня або кореня та суфікса (συν- "разом" + βάλλω "кидати" > συμβάλλω "приєднувати"; πλέκω "плести" > πλέγμα "сплетіння"); 3) зміною *наголосу*, яка супроводжується кількісною або якісною зміною *голосного* (πατήρ "батько" > εὐπάτωρ "той, хто має благородного батька"). В *лат. мові* розрізняють два основні способи С.: афіксальний і безафіксний. До афіксальних зараховують способи утворення похідних слів шляхом приєднання афіксів (*префіксація*, *суфіксація*) до продуктивної основи. Безафіксні способи використовуються переважно для утворення складних слів. Складним є слово, яке складається більш ніж з однієї продуктивної основи. Слово, в структурі якого є тільки одна основа, називається простим. Напр., costoarticularis – складне слово, а costalis і articularis – прості слова. Існують також змішані способи С.: *префіксація* + *суфіксація*, *складання* + *суфіксація* тощо. Як окремий спосіб С. виділяють також *конверсію*. Л.О., Н.К.

СМЕЦІЙ (лат. Smetius) Мартін (XVI ст.) – автор першої систематичної збірки лат. написів "Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam", виданої в Антверпені 1588 р. Н.К.

СОБОЛЕВСЬКИЙ (рос. Соболевский)

Сергій Іванович (1864–1963) – рос. філолог-класик, перекладач, проф. Московського ун-ту, завідувач античного відд. Ін-ту світової літератури АН СРСР, член-кор. АН СРСР. Основні праці: "De praepositionum usu Aristophaneo" (1890); "Syntaxis Aristophaneae capita selecta. De sententiarum condicionalium temporalium relativarum formis et usu" (1891); "Аристофан и его время" (1957).

Підручники та *граматики*: "Хрестоматія для переводов с латинского языка на русский" (1938); "Древнегреческий язык: Учебник для высших учебных заведений" (1948); "Грамматика латинского языка. Ч. I (теоретическая). Морфология и синтаксис" (1948; 1950); "Грамматика латинского языка. Ч. II (практическая). Синтаксис" (1947); "Учебник латинского языка" (1953). С. перекладав Цезаря, Теренція, Езопа, Епікура та ін. Разом з *Церетелі* видав два альбоми грец. рукописів "Exempla codicum Graecorum" (1901–1913). Був редактором і автором граматичного додатку до фундаментального "Древнегреческо-русского словаря" *Дворецького* (1958). С.Н.

СОДОМОРА Андрій Олександрович

(нар. 1937 р.) – філолог-класик, перекладач, письменник, проф. Львівського ун-ту, Почесний громадянин Львова. С. здійснив найповніші (а часто й перші) переклади укр. мовою: "Комедії" Аристофана (1980), "Твори" Горація (1982), "Метаморфози" Овідія (1985), "Про природу речей" Лукреція (1988), трагедії Софокла (1989), Есхіла (1990), Еврипіда (1993), "Моральні листи до

Луцилія" Сенеки (1996), "Любовні елегії", "Мистецтво кохання", "Скорботні елегії" Овідія (1999), "Розрада від Філософії" Боеція

(2002), "Пісня про зубра" Миколи Гусовського (2007), "Дистихи" Катона і "Римська елегія" (обидві – 2009), "Буколіки. Георгіки. Малі поеми" Вергілія, "Салернський кодекс здоров'я" Арнольда з Віланови, "Відлуння золотого віку. Антологія пізньолатинської поезії" (усі – 2011), "Елегії вигнанця Теогніда" і "Любовні пісні" Сапфо (обидві – 2012). Його перу належать також чотири монографічні праці з рецепції *античності* в сучасному світі, проблем перекладу з античних літератур укр. мовою. С. досліджував лат. написи Львова ("Anno Domini. Латинські написи Львова", співавтор – Домбровський М.Б., 2008). С. Л.

СОЛЕЦИЗМ (грец. ὁ σολοικισμός, лат. soloecismus від назви давньогрец. міста Σόλοι) – неправильний синтаксичний зворот, помилкове використання граматичних форм. Термін С. був уведений античними ораторами від назви м. Соли, грец. колонії в Малій Азії, жителі якої розмовляли зіпсованим *аттичним діалектом давньогрец. мови*. Термін вживається й у лат. авторів *Квінтіліана*, *Авла Геллія* та ін. Л.З.

СОЛОМОНІК Елла Ісааківна (1917–2005) – рос. філолог-класик, епіграфіст, відомий фахівець з історії Стародавнього світу. Досліджувала написи й античні держави Пн. Криму, керувала Херсонеською археологічною експедицією. Найвідоміші праці: "Сарматские знаки Северного Причерноморья" (1959), "Новые эпитафические памятники Херсонеса" (1964, 1973), "Латинские панятники Херсонеса Таврического" (1973), "Латинские надписи Херсонеса Таврического: Тексты, перевод, комментарий" (1983), "Граффити с хоры Херсонеса" (1990), "Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени" (1990). Л.О.

СОНАНТИ / СОНОРНІ ЗВУКИ – в *праіндоевропейській мові* λ, μ, ν, ρ виступають у функції *голосних*, тому називаються складотвірними С. Складотвірні ḡ, ḥ, ṃ, ṅ, у грец. мові зникли:

перед *голосними* вони перейшли в *приголосні* λ, μ, ν, ρ, а перед *приголосними* λ і ρ – у λᾱ, ρᾱ; μ, ν дають ᾱ (βάλλω < *βλιω, πατᾶσιν < *πατρσιν, ἔπαθον < *ἐπιθον). У сполученні з С. відбуваються такі явища: в сполучі λν прогресивна *асиміляція* (ὄλλυμι < *ὄλυμι); в групах νλ, νμ, νρ регресивна *асиміляція* (ἐλλείπω < *ἐνλειπω, ἐμμένω < *ἐμμενω, συρρέω < *συνρεω). Носовий μ у поєднанні з проривними дає такі зміни: з губними – μμ (βέβλαμμαι < *βεβλαβμμαι), з передньоязиковими – σμ (ἴσμεν < *ἴδμεν), з задньоязиковими – γμ (δέδεγμαί < *δέδεχμαι). Л.З.

СОСЦИОР (франц. Saussure) Фердинанд

де (1857–1913) – швейцарський мовознавець, філолог-класик, індоевропеїст. Проф. порівняльно-історичної *граматики індоевропейських мов*, проф. *санскриту та індоевропейських мов*, зав. каф. загального мовознавства Женевського ун-ту. Досконало володів багатьма мовами, зокрема *латиною та грекою*; в 1873 р. у результаті роздумів над *санскритом та класичними мовами* дійшов висновку про існування носового *сонанта* в *праіндоевропейській мові*, на три роки випередивши це ж відкриття *Бругманом*. У Женевському ун-ті викладав класичні та германські мови, *санскрит*, порівняльну та історичну *граматику класичних мов*, грец. і лат. *етимологію, словотвір, діалектологію, епіграфіку*, курс *глас Гесихія*. Автор "Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes" (1879), в якій висунув гіпотезу про існування в індоевропейській прамові *голосних* (пізніше названих ларингальними), втрачених у дочірніх *індоевропейських мовах* (напр., у *санскриті, давньогрец., лат.*), які можна відтворити шляхом вивчення чергувань в індоевропейських коренях; ця гіпотеза С. лягла в основу *ларингальної теорії* і допомогла прояснити багато питань *фонетики праіндоевропейської мови*. Окрім того, С. висунув фундаментальне та для його часу нове положення про те, що індоевропейський корінь (у пізнішій лінгвістиці це стосувалося будь-якої мови) повинен мати строго визначену структуру. Питанням історичної компаративістики присвячена також докторська дисертація С. "De

l'emploi du genitif absolu en sanskrit" (1880) та робота "Essai d'une distinction des differents a indoeuropeens" (1877). Особливе значення для загального мовознавства має праця С. "Cours de linguistique générale" (1916). Заслуга С. перед лінгвістикою полягає у визначенні ним мови як системного утворення, розробці питання взаємозв'язку мови та мовлення, закладенні основ семіології та структуралізму, виділенні синхронії та діахронії як основних аспектів дослідження мовних явищ, виокремленні зовнішньої та внутрішньої лінгвістики та ін. С. називають "батьком" лінгвістики ХХ ст. Н.Р.

СПРАНТИЗАЦІЯ – набуття *приголосними звуками* ознак спірантів, або фрикативних *приголосних*, при вимові яких через щільності між артикуляторами проходить свистячий шум. У *давньогрец. мові* С. зазнали *придихові приголосні звуки та дентальні*. В епоху *койне* θ перетворюється на інтердентальний спірант, яким він і залишається в сучасній *новогрец. мові*; в *цаконському діалекті*, *нащадкові лаконського*, послідовно відтворюється через σ: θέρως = serī, θηλυκό = siliko. В елліністичну добу δ, як і θ, ставала плоскощільним спірантом (подібно *англ. th*). Фонема χ, яка вимовлялася як [kh], у *візантійську добу* перетворилася на задньоязиковий недзвінкий спірант ch; ця ж вимова існує й у *новогрец. мові*. Тенденція до С. характерна для *південних діалектів*, де вона проявилася досить рано (напр., у *написах з Еліди VII–VI ст. до Р.Х.* ΟΛΥΜΠΙΑΖΟΝ; в *Елеї* – ζίκαα = δίκαια; в *Сицилії* – Σεγεσταζίη). Л.З.

СПОЛУЧНИК (грец. ὁ συνδεσμός, лат. coniunctio) – службове слово, що зв'язує члени речення, частини складного речення, самостійні речення. С. за складом поділяються на прості (et, que, aut, sed, ubi), похідні (postquam, antequam, propterea) та складені (aut – aut, cum – tum, non solum – sed etiam), за характером синтаксичного зв'язку – на *сурядні* (координативні) та *підрядні* (субординативні). Сурядні С. поділяються на: 1) *еднальні* (συμπλεκτικοί, copulativae); напр., καί, καί – καί; τέ, τέ – τέ, τέ – καί; και οὐ (καὶ μὴ), οὐ – οὐδέ (μῆ – μῆδέ), οὐτε – οὐτε (μῆτε – μῆτε), οὐτε – τε (μῆτε – τε); et, neque – neque; 2) *розділові* (διαζευκτικοί, disiunctivae); напр., ἢ,

ἢ – ἦ, ἦτοι – ἦ, εἶτε – εἶτε; aut, vel, sive; 3) протиставні (ἐναντιωματικοί, adversativae); напр., (μέν) – δε; μάλλον δέ; ἀλλά; οὐ μόνον – ἀλλὰ καί, οὐχ ὅτι – ἀλλὰ καί, οὐχ ὅπως – ἀλλὰ καί, οὐχ ὅπως (μὴ ὅτι) – ἀλλ' οὐδέ; μέν – (οὐ) μέντοι; ὁμως; ἀλλὰ μὴν, καὶ μὴν; οὐ μὴν... ἀλλά, οὐ μέντοι... ἀλλά; καίτοι; sed, sed verum, tamen, at, at vero, atqui, et tamen, verum tamen, quamquam; 4) причинові (αἰτιολογικοί, causales); напр., γάρ; nam, enim, etenim; наслідкові (συμπερασματικοί, conclusivae); напр., ἄρα, οὖν, δή, οὐκοῦν, οὕκουν; itaque, igitur, ergo, scilicet, nimium. Підрядні С. поділяються на: 1) часові (coniunctiones temporales); напр., cum historicum, cum temporale, dum, postquam; 2) мети (coniunctiones finales); напр., ut, ne finale; 3) умовні (coniunctiones condicionales); напр., si, nisi; 4) причинові (coniunctiones causales); напр., cum causale, nam, propterea; 5) наслідкові (coniunctiones consecutivae); напр., ut consecutivum; 6) допустові (coniunctiones concessivae); напр., cum concessivum, quamquam, etsi, додаткові (coniunctiones obiectivae); 7) напр., ut, ne obiectivum. Підрядні С. *давньогрец. мови*, яких значна кількість, розглядаються у відповідних типах складнопідрядних речень. Л.З., О.М.

СПОСОБИ КОПИВАННЯ НАПИСІВ поділяються на механічні і немеханічні. До способів механічного копіювання належать, зокрема, каучуковий відбиток, гіпсовий зліпок та паперовий естампаж (франц. estampages "відбиток"). Каучуковий відбиток дає точну копію напису внаслідок застигання розплавленого каучука на поверхні каменя з написом. Така копія вирізняється міцністю і легкою вагою, що робить його зручним у використанні, на відміну від гіпсового відбитку, який дає лише негативне відображення, тобто форму, з якої відливають позитивне зображення. Більш доступною технікою копіювання напису є естампаж, для чого використовується вологий фільтрувальний папір, який сухою губкою щільно притискається до поверхні. Коли папір висихає, він легко знімається з рельєфу, точно відтворивши напис. Для більшої тривкості виготовляють два- або тришарові естампажі, оброблені крохмальним клейстером. У зв'язку з тим, що частка естампажів погано відтворює деякі деталі, їх доповнюють окремим малюнком, котрий можна робити меншим за розміри оригіналу. Серед

новітніх матеріалів для естампажів – плівки та рідкі пластмаси зі швидким застиганням на повітрі. Існує метод сухої паперової копії, для чого використовується гладкий тонкий папір, прикріплений до поверхні, і барвник для натирання. Для копіювання монет та інших дрібних пам'яток використовується фольга. До немеханічних способів копіювання відносять фотографування. За допомогою новітньої технології RTI (Reflectance Transformation Imaging) бл. 50 фотографій з'єднуються в одне зображення, створюючи цифрове зображення предмета під різними кутами освітлення. Це зображення можна переглядати за допомогою спеціальної програми, змінюючи кут освітлення. Фотографія RTI дозволяє розглядати форму і особливості букв до найдрібніших подробиць у тривимірному зображенні і фактично замінює естампажі, які досі були основним способом копіювання написів в *епіграфіці*. А.П.

СПРЕТ (лат. Spretus) Дезидерій (1414 – бл. 1474) – автор першого друкованого видання збірки лат. написів "De amplitudine, vastatione, instauratione urbis Ravennae" (1489), присвяченого старожитностям Равенни. Робота була передрукована в 1588 р., а в 1574 з'явився італ. переклад. До збірки увійшли як написи з ранньої історії Равенни, так і візантійські пам'ятки, проте автор концентрується виключно на лат. написах, оминаючи увагою грецькомовний матеріал. Значний інтерес до твору зумовлений використанням типографських матеріалів при поданні інскрипцій. Н.К.

СТАН (грец. ἡ διάθεσις, лат. genus) – граматична категорія, що визначає співвідношення між *підметом* та суб'єктом дії. В *давньогрец. мові* дієслово може стояти в *активному (актив)*, *медіальному (медій)* або *пасивному (пасив)* С. У *лат. мові* розрізняються два С.: *активний (актив)* та *пасивний (пасив)*. Ця категорія характерна як для особових дієслівних форм (*verba finita*), які співвідносять дію з певною особою, так і для неособових (*verba infinita*), які не співвідносяться з особою, але мають граматичні категорії *часу* та *стану* (*інфінітив* та *дієприкметник*). *Медіальний С.* у *лат. мові* не має специфічного граматичного вираження і передається або дієсловом в

активному С. з особовим чи зворотним займенником (зазвичай в *акузативі*) (*me mutō* "я змінююся", *se mutat* "він (вона, воно) змінюється") або дієсловом у *пасивному С.* з рефлексивним значенням (*lavor* "я миюся"). Слід зважати, що одне і те саме дієслово може вживатися і як медіальне, і як пасивне: *congregāgi* "бути зібраним"; "збиратися". В *давньогрец.* і *лат. мові* є також група *відкладних дієслів* (*verba deponentia*), котрі граматично є пасивними, а за своєю семантикою можуть бути активними, пасивними та медіальними. Деякі з цих *дієслів* мають і депонентну, і активну форму: *vago/vagor* "я блукаю"; *venĕro/venĕror* "я шаную". О.Л.-П., І.Ш.

СТАРИЙ ЗАВІТ (грец. ἡ παλαιὰ Διαθήκη, лат. Vetus Testamentum) – перша частина християнської Біблії, яка складається з книг, успадкованих з єврейської Біблії. На формування канону С.З. вплинула *Септуагінта*, грецький переклад єврейської Біблії (III ст. до Р.Х.). Книги, що увійшли до С.З., були написані з XIII по I ст. до Р.Х. *давньоєврейською мовою*, за винятком деяких, які були написані *арамейською* (частини книг пророка Даниїла та книг Ездри). Склад і кількість книг С.З. різняться в різних християнських конфесіях, зокрема, в православ'ї виділяють канонічні та неканонічні книги, в католицизмі – канонічні та девтероканонічні. За змістом книги С.З. поділяються на: 1) Мойсееве П'ятикнижжя (Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення Закону); 2) історичні книги (книга Ісуса Навина, книга Суддів, 1-а та 2-а кн. Самуїла, 1-а та 2-а кн. Царів, 1-а та 2-а кн. Параліпоменон та інші); 3) повчальні книги (Псалтир, книга Йова, Екклезіаст, Притчі, Премудрості Соломона, Пісні пісень); 4) пророчі книги (книга пророка Ісаї, книга пророка Єремії, книга пророка Єзекіїля, Плач Єремії та книги 12-и малих пророків). Збереглися до нашого часу численні рукописи книг С.З. *давньоєврейською, давньогрец., лат., сирійською, коптською, грузинською, старослов'янською та ін. мовами.* Л.О.

СТЕНОГРАФІЯ, див. **ТАХИГРАФІЯ**.

СТІЛОН ПРЕКОНІН (лат. Stilo Praeconinus) Луцій Елій (бл. 150–90 рр. до Р.Х.) – римський філолог і граматист. Був учителем Цицерона та *Варрона*. Першим почав систематичне

вивчення найдавніших пам'яток лат. писемності. Широкою популярністю користувалися його коментарі до "Carmen Saliare" та "Leges Duodecim Tabularum". Вніс значний вклад у римську *граматику*; його трактат "De proloquiis" був чи не першим дослідженням *синтаксису лат. мови*, також С. займався й етимологічними пошукам. С. багато зробив для відмежування справжніх комедій Плавта від підробок. Н.Р.

СТОЙХЕДОН (грец. ὁ στοῖχος "ряд, лінія" та -δόν, "подібно, на зразок") – спосіб письма, при якому букви записувалися одна від одної на рівних інтервалах у вертикальних і горизонтальних рядах, у результаті чого суцільний текст без членування на слова нагадував собою таблицю. Оскільки подальше видалення букв або дописування в готовий текст, виконаний С., порушувало його порядок, цей вид письма виконує роль засобу захисту інформації. Найбільш ранні тексти, записані С., датуються VI ст. до Р.Х., а найбільш пізні – III ст. Хоча С. широко використовувався по всьому грецькому світі; напр., у Дельфах, на Хіосі, Самосі, але більшість таких пам'яток походить з Аттики – в-основному, це офіційні документи V–IV ст. до Р.Х. С. майже не поширений у лат. *епіграфіці*. А.П.

СТОПА (грец. ὁ ποῦς, лат. pes) – найменша складова частина *вірша*, утворена поєднанням довгих і коротких *складів*, підпорядкованих одному ритмічному *наголосу*. Двоскладові С.: – – спондей (sp), –Ā хорей, або трохей (ch), Ā– ямб (ja), ĀĀ пірихій (pur). Трискладові С.: – – – молос (mo), ĀĀĀ трибрах (tbr), –ĀĀ дактиль (da), ĀĀ– анапест (an), Ā– – бакхій (ba), – –Ā антибакхій (aba), Ā–Ā амфібрахій (abr), –Ā– амфімакр (ama). Чотирискладові С.: ĀĀĀĀ прокелевсматик, –ĀĀ– хоріямб, Ā– –Ā антиспаст, ĀĀ– – висхідних іонік, – –ĀĀ нисхідний іонік, –ĀĀĀ I пеон, Ā–ĀĀ II пеон, ĀĀ–Ā III пеон, ĀĀĀ– IV пеон, Ā– – – I епітрит, –Ā– – II епітрит, – –Ā– III епітрит, – – – Ā IV епітрит. В.Ш.

СТРОФА (грец. ἡ στροφή, лат. strophā) – система кількох *віршів*, не обов'язково ідентичних за ритмом і розміром. У певній метричній структурі С. повторюється один раз або частіше. В *античній метриці* відомими й використовуваними були С. *Алкеєва*, *Сапфічна менша*, *Сапфічна більша*, *Асклепіадова перша*, *Асклепіадова друга*, *Асклепіадова третя*, *Асклепіадова четверта*, *Анакреонтова більша*, *Анакреонтова менша* та інші. В.Ш.

СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ (грец. οἱ βαθμοὶ συγκρίσεως, лат. gradus comparationis) – форми, які утворюють якісні прикметники, прислівники та деякі іменники на позначення вищої, дуже сильної або найвищої міри вияву ознаки. В *класичних мовах* існує три С. п.: звичайний (грец. ὁ θετικὸς βαθμὸς, лат. gradus positivus), вищий (грец. ὁ συγκριτικὸς βαθμὸς, лат. gradus comparativus) та найвищий (грец. ὁ ὑπερθετικὸς βαθμὸς, лат. gradus superlativus). У звичайному С. п. (позитиві) прикметники класифікуються за кількістю родових закінчень і належністю до певних *відмін*, а для III *відміни* – і за типами основ. Вищий С. п. вказує на те, що в одному предметі / дії ознака виявляється більшою мірою, ніж в іншому. Найвищий С. п. може вказувати на те, що в предметі / дії ознака виявляється найбільшою мірою порівняно з іншими предметами / діями (власне найвищий С. п.) (напр., ὁ πλουσιώτατος πάντων τῶν πολιτῶν "найбагатший з усіх громадян"), або на дуже високий ступінь прояву ознаки без порівняння з цією самою ознакою інших предметів / дій (т.зв. елятив (лат. elativus), тобто абсолютний найвищий С. п.) (напр., ὁ πλουσιώτατος πολίτης "дуже багатий

громадянин"). У давньогрец. мові якісні прикметники утворюють С. п. переважно за допомогою суфіксів -τερ- (у вищому С. п.) / -τατ- (у найвищому С. п.), які додаються до основи *прикметника*, та родових закінчень -ος (для чол. *роду*), -α / -η (для жін. *роду*) та -ον (для сер. *роду*); напр., βέβαιος, ον "надійний" – βεβαιότερος, α, ον "більш надійний" – βεβαιότατος, η, ον "найбільш / дуже надійний"; γλυκός, εἶα, ύ "солодкий" – γλυκύτερος, α, ον "солодший" – γλυκύτατος, η, ον "найсолодший / дуже солодкий"; σαφής, ἐς "зрозумілий" – σαφέστερος, α, ον "більш зрозумілий" – σαφέστατος, η, ον "найбільш / дуже зрозумілий". При утворенні С. п. *прикметників* I–II відмін, у яких передостанній склад короткий, кінцевий *голосний звук* основи подовжується (*закон Соссюра*). При утворенні С. п. деяких *прикметників* відбувається *синкопа* кінцевого *голосного звука* основи (напр., σχολαῖος, α, ον "повільний" – σχολαίτερος, α, ον "повільніший" – σχολαίτατος, η, ον "найповільніший / дуже повільний"). При утворенні С. п. деяких *прикметників* між основою та суфіксами -τερ- / -τατ- можуть додаватися: 1) -αι-; напр., ὄψιος, α, ον "пізній" – ὄψιαίτερος, α, ον "пізніший" – ὄψιαίτατος, η, ον "найпізніший / дуже пізній"; 2) -(ε)σ- (при утворенні С. п. *прикметників* III відміни з основою на -ον, *контрагованих прикметників* I–II відмін (*прикметника* ἀπλοῦς, ἦ, οὔν "простий" та всіх складених з ὁ νοῦς "розум"), деяких інших *прикметників*); напр., εὐδαίμων, ον "щасливий" – εὐδαμονέστερος, α, ον "щасливіший" – εὐδαμονέστατος, η, ον; εὖνοους, ουν "прихильний" – εὐνούστερος, α, ον "більш прихильний" – εὐνούστατος, η, ον "найбільш / дуже прихильний"; 3) -ισ- (як правило, при утворенні С. п. *прикметників*, які позначають негативну характеристику людини); напр., ἄρπαξ, αγος "хижий" – ἀρπαγίστερος, α, ον "більш хижий" – ἀρπαγίστατος, η, ον "найбільш / дуже хижий". Деякі *прикметники* утворюють С. п. за допомогою формантів -ίων (форма чол. та жін. *родів*), -ιον (форма сер. *роду*) у вищому С. п. та -ιστος, η, ον – у найвищому С. п.; напр., ἥδύς, ἥδεῖα, ἥδύ "солодкий" – ἥδιών, ον "солодший" – ἥδιστος, η, ον "найсолодший / дуже солодкий"; форми вищого С. п. таких *прикметників* відмінюються за зразком іменників III відміни з основою на -ον. Деякі *прикметники* утворюють *суплетивні* С. п.; напр., μικρός, ἄ, ὄν "малий" – ἐλάττων, ον "менший" – ἐλάχιστος, η, ον "найменший / дуже малий". Деякі *прикметники* не мають

звичайного С. п. (т. зв. недостатні С. п.); напр., ὕστερος, α, ον "пізніший" – ὕστατος, η, ον "найпізніший". С. п. можуть утворювати прислівники, утворені від якісних прикметників (у вищому С. п. форма прислівника дорівнює формі accusativus singularis сер. роду відповідного прикметника у вищому С. п. (напр., ἀνδρείότερον "більш мужньо", ἥδιον "приємніше", πλεόν "більше"), а в найвищому С. п. – формі accusativus pluralis сер. роду відповідного прикметника в найвищому С. п. (напр., ἀνδρείότατα "найбільш / дуже мужньо", ἥδιστα "найбільш / дуже приємно", πλεῖστα "найбільше / дуже багато") та деякі непохідні прислівники; напр., πρῶι "рано" – πρῶϊάτερον "раніше" – πρῶϊάτατα "найраніше". С. п. можуть утворювати також деякі іменники; напр., τὸ κέρδος "вигода" – κερδίων, ἰον "вигідніший" – κέρδιστος, η, ον "найвигідніший / дуже вигідний". У лат. мові прикметники та прислівники також утворюють вищий (gradus comparativus) та найвищий (gradus superlativus) С. п. Вищий ступінь прикметників утворюється шляхом приєднання до основи суфікса -ior (для творення спільної форми чол. та жін. родів) та -ius для сер. роду (напр., altus, а, um "високий, а, е" – altior "вищий, вища" – altius "вище"). Більшість прикметників утворюють найвищий С. п. за допомогою суфікса -issim- та родових закінчень -us, -a, -um, котрі приєднуються до основи прикметника (altissimus, а, um "найвищий, а, е"). Прикметники, основа яких закінчується на -r, у gradus superlativus мають суфікс -rīm- < *-sīm-, що виник внаслідок асиміляції і приєднується до повної форми чол. роду (напр., pulcher, chra, chrum "красивий, а, е" – pulcherrimus, а, um "найкрасивіший, а, е"). Шість прикметників на -lis (facilis, е "легкий", difficilis, е "важкий", similis, е "схожий", dissimilis, е "несхожий", gracilis, е "стрункий", та humilis, е "низький") у gradus superlativus мають суфікс -lim- < *-sīm- (напр., facillimus < *facilsimus "найлегший"). Прикметники, котрі закінчуються на -ficus, -dicus, -völus, утворюють С. п. за загальним правилом, однак з додаванням суфікса -ent-: maledicus, а, um "лихослівний" – maledicentior, ius – maledicentissimus, а, um. Прикметники з основою на *голосний* утворюють аналітичні ступеневі форми: perpetuus "постійний" – magis / maxime perpetuus. При творенні С. п. певних прикметників спостерігаємо явище *суплетивізму*. Лат. мова фіксує також ряд прикметників,

які не мають повної парадигми ступеневих форм; їх називають недостатніми. Gradus comparatīvus прислівників – це застигли форми вищого ступеня прикметників сер. *роду*, а у gradus superlatīvus до суфікса -issim- додається закінчення -e: longe – longius – longissime; feliciter – felicius – felicissime. О.Л.-П., І.Ш.

СУБСТАНТИВАЦІЯ – явище семантичного перетворення на іменник самостійних частин мови. В давньогрец. мові С. відбувалася при додаванні артикля. Субстантивуються: 1) прикметники: τὰ ἀγαθὰ "блага"; 2) займенники: οἱ ἐμοί "мої рідні"; 3) дієслівні форми: а) *інфінітиви*: τὸ βούλεσθαι "бажання"; б) *дієприкметники*: ὁ ἄρχων "правитель"; в) *(від)дієслівні прикметники*: ὁ λέκτορ "обранець"; 4) числівники: οἱ ἑπτὰ "сім (мудреців)"; 5) прислівники: τὰ νῦν "сучасність". Л.З.

СУБСТРАТ (лат. sub "під" і stratum "прошарок, пласт") – сукупність рис мовної системи, які не виводяться з внутрішніх законів розвитку цієї мови, а є залишками витісненої мови, раніше розповсюдженої на цій лінгвогеографічній території. Автором лінгвістичної теорії С. був італійський мовознавець Г. І. Асколі. На відміну від запозичень, С. виникає внаслідок етнічного змішання і мовної *асиміляції* народу-прибульця та автохтонного населення через стадію двомовності. Явища С. можуть існувати на будь-якому рівні мовної системи: чи то як мовні одиниці та категорії, чи то як процеси історичних змін у системі мови, що перемогла, зумовлені діахронічними законами переможеної мови. Наприклад, Г. Хірт пояснював діалектне розмежування *праіндоєвропейської мови* впливом неіндоєвропейського С. У давньогрец. мові С. вважається значна кількість слів та власних назв, які, ймовірно, є залишком мови чи мов, поширених на території Давньої Греції до приходу носіїв протогрец. мови, оскільки походження цих лексем не може бути пояснене з реконструйованих протоіндоєвропейських слів та морфем. Існує декілька теорій походження догрец. С., проте жодна з них не підтверджується повністю, більшість дослідників говорять про існування та вплив двох чи більше етнокультур. Найвідоміші теорії такі: Анатолійський С. (Л. Палмер та А. Хойбек уважали, що С. могла послугувати одна з анатолійських мов – можливо, лувійська); Пеласгський С.;

Мінойський С. (Мінойська цивілізація, що існувала на о. Крит, справила значний вплив на мікенську цивілізацію, саме впливом мінойського С. пояснює деякі особливості грец. мови *Георгієв*); Палеобалканський С. (*Откупщикова* долучав до догрец. С. *індоєвропейські та палеобалканські мови: фракійську, фригійську, карійську та давньомакедонську*). *Нерознак* у складі догрец. лексики виявив три прошарки: найдавніший – мова доіндоєвропейського населення Балкан та Егеїди, та пізніші – хетолувійський та палеобалканський (*пелагський*). На основі аналізу "Лексикону" *Гесихія Александрійського* (V в.) він виявив значну кількість палеобалканської лексики. Вірогідно, що й *лексика італійських мов* містить значну частину слів етрусського походження та інших доіндоєвропейських мов Італії. Н.Р.

СУВІЙ (грец. τὸ τεῦχος, τὸ κύλινδρον, τὸ κυλιστόν, ὁ χάρτης, τὸ εἰλητάριον, лат. volumen) – змотана валиком певна кількість спеціально підготовлених аркушів *папірусу*, склеєних у довгу та вузьку стрічку. За словами Плінія, на С. йшло не менш 20 аркушів, тобто довжина С. перевищувала 4 м. Як свідчать знахідки, найчастіше зустрічалися С. довжиною 2-3 м (такими були С., що містили кожен окрему книгу "Іліади" та "Одіссеї"). Висота С. відповідала тому, що зараз називається форматом книги: максимальна висота була 40 см, мінімальна – 5 см; більшість знайдених *папірусів* має висоту від 20 до 30 см. Писали з одного боку С., на котрому були менш короткі горизонтальні смуги (*recto*); письмо на зворотній стороні називалося *verso*. Списані з обох сторін папірусні рукописи називаються опістографи. На С. писали колонками (κί σελίδες) паралельно його довжині; ширина колонки в-середньому дорівнювала довжині *вірша гекзаметра*; в прозаїчних творах ширина була дещо меншою. У збережених *папірусах* кількість знаків у рядку коливається від 48 (як у найдавнішому, IV ст. до Р.Х., з 250 віршами з поеми "Перси" Тимофія Мілетського) до 15-10, як у *папірусі* з коментарями до діалогу Платона "Теетет". З розділових знаків використовувалися дві крапки ("диколон") для поділу фраз. Кінець тексту позначався значком *коронісом*, аналогічним для позначення *красису*. Поля використовувалися для позначення рядків: через кожні 50 чи 100 рядків ("*віршів*") ставилася порядкова цифра. Поміж

колонками або на маргінальних полях записувалися примітки, коментарі, т. зв. *схолії*, які писалися, як правило, дрібним курсивним письмом. Списаний С. називали по-різному: ὁ τόμος, ἡ βύβλος, τὸ βιβλίον, τὸ βιβλίον, ὁ λόγος, τὸ σύγγραμμα, τὸ σύνταγμα, ἡ σύνταξις. Перша сторінка античної книги-С. називалася протокол ("перший приклеєний лист"), остання сторінка – есхатокол ("останній приклеєний лист"). У візантійську добу на протоколі ставився своєрідний штамп, який засвідчував, що *папірус* виготовлений державою, або підтверджував сплату мита. Цей протокол надавав офіційного характеру документам, написаним на *папірусі*; з таким значенням термін "протокол" увійшов у сучасне використання. Заголовок твору писався на есхатоколі або на маленькому шматочку *папірусу* чи *пергаменту* (грец. ὁ σίλλυβος, τὸ πττάκιον, ἡ γλώσσα, τὸ γλωσσάριον, лат. index, titulus), котрий приклеювався або пришивався до одного з зовнішніх країв С. Переписана книга-С. редагувалася і виправлялася, далі в колофоні ставилося слово διώρθωται "виправлено", від якого походить термін "діортоза", який уживався античними граматистами в значенні "видання". С. накручувався на дерев'яний або кістяний валик (грец. ὁ ὀμφαλός, лат. umbilicus), прикріплений до останнього аркуша. Такий валик мав на обох кінцях виступаючі кінці, "роги" (грец. τὰ κέρατα, лат. cornua). Краї С. загладжували пемзою, фарбували, часто змащували кедровим маслом, щоб уберегти від шкідників. На С. надягали покришку, зазвичай, із *папірусу* (charta imporetica); для дорогих С. робили шкіряний чохол із *пергаменту* (ὁ φαινόλης, ὁ φελόνης). Для збереження С. робилися коробки циліндричної форми (грец. ἡ κίστη, ὁ κιβωτός, лат. capsula). Великі літературні твори нерідко складалися з декількох С., наприклад, поеми Гомера із 48 С.; такі С. зв'язувалися разом і зберігалися в одному ящику. С. – це єдиний вид книги, який знала *античність* у класичну епоху. Зрідка С. робили з *пергаменту*, але, зазвичай, лише для листів, *хрисовулів* та інших булл візантійських імператорів та європейських монархів. Л.З.

СУДА (грец. Σούδα або Σουίδα) – визначний візантійський словник енциклопедичного типу, написання якого відносять до кін. Х ст. Авторство не встановлене. Містить понад 30 тис.

тлумачень грец. слів, як загальних, так і власних назв. Автори подають численні цитати з античних джерел, в тому числі тих, які не збереглися до нашого часу, біографії відомих письменників, софістів та політичних діячів античного часу. С. організований за алфавітним принципом. Уперше С. був виданий у 1499 р. в Мілані. Л.О.

СУПЕРСТРАТ (лат. *super* "над" і *stratum* "прошарок, пласт") – сукупність рис мовної системи, які не виводяться з внутрішніх законів розвитку цієї мови, а є залишками мови народу-прибульця, яка асимілювалася до мови корінного населення певної лінгвогеографічної території. Поняття С. було введено В. фон Вартбургом (1936) як антонім до поняття *субстрат* для пояснення деяких романських інновацій, походження яких не виводилося ані з *лат. мови*, ані з мов переможених римлянами народів, а з мов германських племен франків, які вторглися в Галлію. С. у *лат. мові* вважаються залишки поглинутих нею (але не зниклих повністю) місцевих (італійських, етрусських та ін.) говорів. На відміну від поняття *субстрат*, поняття С. в лінгвістиці використовується значно рідше, проте при суперстратних явищах та процесах дослідникам завжди відомі і мова-переможець, і переможена, тоді як *субстрат* нерідко виявляється невідомим, і науковці здійснюють численні дослідження на підтвердження тих чи інших гіпотез. Н.Р.

СУПЛЕТИВИЗМ (лат. *suppletivus* "який доповнює") – утворення граматичних форм одного й того ж слова від різних основ або коренів. У *давньогрец. мові* С. характерний для парадигми деяких особових займенників (напр., εἰώ – ἐμοῦ), окремих дієслів (напр., ἐσθίω – ἔδομα – ἔφαγον – ἐδήδοκα), прислівників (напр., εὖ – ἄμεινον – ἄριστα) та числівників (напр., εἶς – μία – ἕν), *ступенів порівняння* прикметників (напр., ἀγαθός – ἄμεινον / βελτίων / κρείττων / λῶων – ἄριστος / βέλτιστος / κράτιστος / λῶστος; κακός – χείρων / ἥττων – χείριστος / ἥκιστος). *Лат. мова*, як і більшість *індоевропейських мов*, має ряд слів, які повністю або частково змінюють свою основу при творенні вищого та найвищого *ступенів порівняння*. С. пояснюється або рядом фонетичних змін, які виникають у слові, або доповненням вихідної форми словами у вищому чи найвищому ступенях,

утвореними від інших синонімічних лексем. У *лат. мові* спостерігаємо С. творення форм вищого та найвищого *ступенів порівняння* таких прикметників: bonus, a, um "хороший" – melior, ius – optimus, a, um; malus, a, um "поганий" – peior, ius – pessimus, a, um; magnus, a, um "великий" – maior, ius – maximus, a, um; parvus, a, um "малий" – minor, us – minimus, a, um; multi, ae, a "численні" – plures, a – plurimi, ae, a. Суплетивні *ступені порівняння* утворюють і прислівники: bene – melius – optime; male – reius – pessime. У *лат. мові* явище С. також можна спостерігати на прикладі особового займенника ego "я" (mei "мене", mihi "мені" тощо), деяких дієслів (sum, fui, esse "бути"). О.Л.-П., І.Ш.

СУСПЕНСІЯ (лат. suspensio "підвішування") – тип *скорочення* у вигляді недописаного слова. С. були дуже поширені в римській писемності, особливо в написах. Зазвичай, це були *ініціали* власних імен (ця практика перейшла в *Середньовіччя* та існує до сьогодні), а також перші букви деяких часто вживаних у певних текстах слів. Широко застосовувалися С. для коротких прислівників, дієслів і деяких прикметників. С. не викликають труднощів при читанні документів, оскільки значення слів відновлюється легко за контекстом; напр., у документах королівської канцелярії формула teste rege виражена за допомогою одних перших літер – tr; у регістрах папської канцелярії букви as означає apostolica scriptio, букви fn – frater noster і т. п. Подвоєння перших літер слів означало мн.; напр. ff – filii, dd – domini, ss – clarissimi і т. п. Уживання перших букв слів, що означають грошові одиниці, увійшло в загальне правило: l – libra (фунт стерлінгів), s – solidus (шиллінг), d – denarius (пенс). О.Л., Н.К.

СУФІКСАЦІЯ – один зі способів *словотвору*, який полягає в приєднанні суфікса до продуктивної основи. Отримане в такий спосіб похідне слово називається суфіксальним. У *давньогрец. мові* С. – продуктивний спосіб *словотвору* в системі іменника, прикметника та дієслова. За допомогою С. від дієслів утворюються: 1) nomina actionis – іменники на позначення дії, стану чи їх результату (суфіксальні форманти -μός, -μη, -μή, -μα, -σις, -σία, -ή, -ά, -ία, -εία, -ος); 2) nomina agentis – іменники, що вказують на суб'єкта дії (суфіксальні форманти -της, -τήρ, -τωρ,

-εύς, -ος, -ης, -α); 3) nomina instrumenti et loci – іменники, що позначають знаряддя чи місце дії (суфіксальні форманти -τήριον, -τρον, -τρα, -θρον). Від прикметників за допомогою суфіксальних формантів -ία, -εία, -οία, -η, -α, -της, -σύνη, -ος утворюються іменники, що означають абстрактні поняття і вказують на властивість. Іменники, які утворюються від іменників, як правило, вказують на суб'єкта дії (суфіксальні форманти -της, -εύς), означають збірне поняття або вміст (суфіксальні форманти -ών, -έων, -ία, -ίον, -είον), називають осіб жіночої статі за родом занять чи етнічною належністю (суфіксальні форманти -τετρα, -τρια, -τρίς, -ις, -αινα, -εία, -σσα), вказують на належність до народу чи місце проживання (суфіксальні форманти -ιος, -αίος, -ηρός, -ανός, -ινος, -ίτης, -ήτης, -άτης, -ώτης, -εύς для осіб чоловічої статі та -ή, -α, -ις, -άς – для осіб жіночої статі), означають походження чи родовід (суфіксальні форманти -ίδης, -άδης, -ιάδης, -ίων, -είδης (-είδης) для осіб чоловічої статі та -ίς, -άς, -ηίς, -ιώνη, -ίνη – для осіб жіночої статі), мають демінутивне значення (суфіксальні форманти -ίον, -ίδιον, -άριον, -ύλλιον, -ύδριον, -ίσκος, -ίσκη, -ίς, -υλος, -ιδεύς, -κη, -χνη). В системі *словотвору* прикметника виділяють відіменне та віддієслівне утворення. Від іменників та прикметників шляхом С. утворюються прикметники, які означають відношення, належність чи походження (суфіксальні форманти -ιος, -αίος, -είος, -οιος, -ωος), вказують на здатність, властивість (суфіксальні форманти -ακός, -ικός, -τικός), називають матеріал предмета (суфіксальні форманти -οῦς (< εος), -ινος), вказують на час та місце (суфіксальні форманти -ινός, -ήσιος). Прикметники, похідні від дієслів, утворюються за допомогою формантів -ος, -νός, -ανός, -ρος, -ερος, -ης, -ας. У системі дієслова переважна більшість дієслів утворюється від іменників та прикметників за допомогою суфіксальних формантів -άω, -έω, -όω, -εύω, -άζω, -ίζω, -αίνω, -ύνω, -λλω, -ττω, -αίρω. Дієслова, що утворюються від дієслів, як правило, означають бажання, прагнення (verba desiderativa, суфіксальний формант -σείω), початок чи розвиток дії (verba inchoativa, суфіксальний формант -σκω). С. в *лат. мові* показова для іменників і прикметників. У системі дієслова С. представлена слабо – лише п'ятьма суфіксами -se-, -t (a) -, -s (a) -, -it (a) -, -ur (i) -, причому малопродуктивними. Суфікси можуть як модифікувати

значення мотивуючого слова в межах тієї ж частини мови (напр., vas > vasculum, liber > librarium, piscis > piscina), так і здійснювати транспозицію, переводячи похідне слово в інший лексико-граматичний розряд. На відміну від префіксів, суфікси, характеризуючи морфологічну структуру слова, оформляючи її, виступають і як категоризатори (напр., iustus > iustitia, facilis > facultas, magnus > magnitudo). Крім того, суфікси використовуються в ролі лексичного індикатора, визначаючи місце похідного слова у відповідному лексичному полі. Л.О., Н.К.

СХОЛІЇ (грец. σχολίον "шкільний") – невеликі коментарі на полях чи між рядками античного та середньовічного рукопису, писані *напівунціалом* або *курсивом*. Зазвичай С. присвячені граматичним, міфологічним, географічним, текстологічним та ін. питанням. С. – важливе джерело різноманітної інформації про *античність*, і зокрема цитат із не збережених творів. Л.З.

ТАХИГРАФІЯ / СТЕНОГРАФІЯ (грец. ταχύς "швидкий", στενός "вузький, стислий" та γράφω "писати") – прийоми та знаки швидкого письма. Виникнення Т. у Давній Греції відносять до IV ст. до Р.Х. На *папірусах* і *вощених табличках* збереглося приблизно 810 груп символів грец. Т., які увійшли в випущене в Лондоні в 1934 р. видання "Greek Shorthand Manuals. Syllabary and Commentary". В Давньому Римі Т. пов'язана з *Тіроновими значками*. Лат. С., яка виникла на потребу активного громадського життя Давнього Риму, не мала активного попиту в добу *Середньовіччя*. Проте деякі знаки і принципи лат. Т. проникли в середньовічне письмо, оскільки не тільки дозволяли економити матеріал для письма, але й регулювали роботу канцелярій. Т. зв. книжна Т. представляла собою італо-грецьку систему, яка звалася також "система Гроттаферрата", і використовувалася при переписуванні книг з VII–VIII ст. У кінці IX ст. тахіграфічні знаки входять в рамки певної системи і стають необхідною складовою пергаментного рукопису. Система Т. утримувалась в рукописах до введення друку (навіть в друкованих книгах *е скорочення*), а найбільш вагомі зміни в формах окремих знаків вона відчуває X–XI ст. Наступні варіації знаків поволи віддаляли їх від прототипів, і починаючи з XII ст. тахіграфічні *скорочення* перетворюються в ряди незрозумілих гачків та завитків. Розвиток суспільного життя, культури та освіти в XIII–XV ст. знову викликав потребу в записуванні лекцій, судових процесів, засідань адміністративних органів тощо. Однак загальний темп подібної діяльності був ще досить повільний. Сучасна Т./С. з'явилася лише в XIX ст. Л.З., О.Л.

ТЕЗА (грец. ἡ θέσις, лат. thesis) – ненаголошена частина *стопи*. В давніх греків ненаголошена частина *стопи* називалася *арсою*. В.Ш.

ТЕКСТ РУКОПИСНИЙ (лат. *textus* "сплетіння тканини") – рукописні різновиди античних творів. Т. оригіналу: 1) автограф – Т., написаний самим автором; 2) апограф – Т., написаний під диктовку автора чи ним редагований; 3) рукопис, або манускрипт – Т., який був записаний каліграфом і зберігався в *бібліотеці*. Різновиди копій: 1) тотожна, на тому ж матеріалі та в тому ж типові письма; 2) транслітерована, на іншому матеріалі (напр., оригінал виконаний на *папірусі*, а копія на *пергаменті*; оригінал писаний унціальним письмом, а копія мінускульним). Прототип чи антиграф (найчастіше, мінускульний рукопис) – це початковий Т. для рукописної традиції чи першодруків. Л.З.

ТЕКСТОЛОГІЯ (лат. *textus* "сплетіння тканини" та грец. *ὁ λόγος* "наука") – прикладна філологічна наука, яка вивчає літературні та фольклорні пам'ятки з точки зору *критики тексту*, історії виникнення та розвитку тексту пам'яток для подальшого дослідження, інтерпретації і публікації. Т. займається критичним прочитанням та осмисленням тексту пам'ятки шляхом аналізу джерел (рукописів, друкованих видань, історичних свідчень про твір), виявленням пізніших редакцій, вставок та виправлень у творі з метою встановлення автентичного тексту пам'ятки. Встановлений методами Т. автентичний текст розглядається як гіпотетичний. Розрізняють Т. античної літератури, *Старого* та *Нового Завіту*, медієвістичну та нової літератури. Найважливішим завданням Т. є історично осмислене і критичне прочитання тексту із зануренням у його історію, вивчення джерел тексту, класифікація та інтерпретація авторських варіантів тексту. Практичними результатами Т. є критичні видання текстів, зокрема, античних авторів та Біблії, з критичним апаратом, що містить усі наявні різночитання з вказівкою на їх джерело, інформацію про історію тексту та першоджерела, список найважливіших рукописів та *кодексів* з вказівкою часу створення та місця їх зберігання. Початки Т. відносять до античної епохи, зокрема, до діяльності *Аристарха Самофракійського* (II ст. до Р.Х.), який займався тлумаченням та *критикою тексту* поем Гомера. Значний поштовх у розвитку Т. отримала в пізньоантичну та середньовічну епоху в ексегетичних творах представників грец.

та лат. *патристики*, присвячених тлумаченню книг Біблії. Одним з грандіозних текстологічних проектів пізньої *античності* вважають "Гексаплу" Оригена. Бурхливого розвитку Т. античної літератури, Біблії та творів *патристики* набула в XIX та XX ст. внаслідок відкриття великої кількості рукописів та вдосконаленню текстологічних методів. Конкретним матеріалом для розвитку та вдосконалення методів Т. є: 1) пам'ятки, які збереглися в незначних фрагментах (напр., тексти давньогрец. ліриків); 2) пам'ятки, які збереглися в численних редакціях (напр., тексти більшості античних авторів, які видозмінювалися при численних переписах); 3) пам'ятки, які вважаються зведеними текстами низки пам'яток різних періодів (напр., Біблія, частково поеми Гомера, літописи); 4) пам'ятки, збережені в одній редакції (наприклад, твори нової літератури, не надруковані за життя автора твори); 5) фальсифікації (напр., деякі книги Тита Лівія). В.М., Л.О.

ТЕОРІЇ НАЙМЕНУВАННЯ – теорії античної філософії мови, в основі яких лежить уявлення про характер зв'язку між словом та позначуваним ним об'єктом. Найпоширенішими були дві точки зору: теорія фюсей (φύσει < грец. φύσις "природа") про природний зв'язок між назвами та речами та теорія тесей (θέσει < грец. θέσις "встановлення") про умовний зв'язок (за звичаєм ἕθει / постановою συνθήκη / за прийнятим законом νόμος) Згідно з теорією фюсей, назва речі відповідає її суті, оскільки між ними існує внутрішній природний зв'язок. Так вважали Геракліт, пізніше – стоїки, частково – гностики та піфагорейці. Прихильники теорії тесей – Демокріт, Аристотель, частково Платон – вбачали між назвами та названими речами умовний зв'язок, свідомо встановлений та прийнятий людьми. Обидві теорії найяскравіше представлені в одному з найвідоміших діалогів Платона "*Кратил*". Н.Р.

ТЕОРІЯ КОНВЕРГЕНЦІЇ – трактування подібних мовних явищ як наслідок тривалих культурних та мовних контактів первісно відмінних доісторичних груп; напр., одні з яких були предками латино-фалісків, а інші – оско-умбрів. В.М.

ТЕОРІЯ МАЛЛОНА – теорія розвитку римського письма, обґрунтована франц. палеографом Жаном Маллоном (1904–1982). Франц. вчені Ж. Маллон, Ш. Перра та Р. Маришаль, включивши до сфери своїх досліджень письмо *papirusiv* та написів і вивчивши таким чином усі види пам'яток писемності I ст. до Р.Х. – V ст., запропонували в 1940–1950-х рр. теорію розвитку пізньоримського письма. Згідно з Т. М. форми літер лат. *алфавіту* з'явилися вже в III ст. в римському книжному письмі. В основі розвитку письма Маллон вбачає видозміну графіки т. зв. "звичайного письма", більш швидкого й вільного, порівняно з його каліграфічними формами. Основні причини розвитку письма Маллон і його послідовники вбачають у зміні організації праці писаря та техніки писання. Маллон запропонував нову методику палеографічного дослідження, засновану на вивченні технічних прийомів роботи писаря, і створив самостійний розділ лат. *палеографії* – римську *палеографію*, яка вивчає римське письмо I ст. до Р.Х. – V ст. Н.К.

ТЕОРІЯ ПОДВІЙНОГО ПОХОДЖЕННЯ – теорія італ. лінгвіста Дж. Девото, згідно з якою *лат. мова* має подвійне походження – "індоєвропейське" та "середземноморське", або "середземноморський *субстрат*", які були джерелом низки лексем незрозумілої *етимології*. Зокрема лексем з *дифтонгом* [au] в корені: *laus, fraus, causa, laurus*; ботанічних та зоологічних назв: *cupressus, ficus, lilium, rosa, hirundo*; лексем із суфіксами -ix, -ox, -ex: *larix, cortex, balux*. На підставі згаданих запозичень Дж. Девото і запропонував Т.п.п. Така гіпотеза, однак, вважається помилковою, оскільки передбачає зіставлення явищ різної вагомості, базового словникового складу і структури мови з поодинокими структурними та семантичними групами лексичних запозичень. В.М.

ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС, див. **ПРЕЗЕНС**

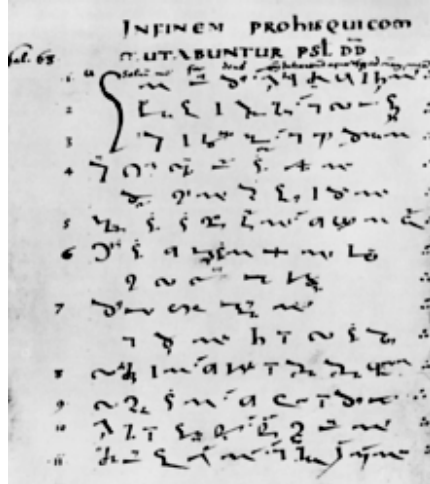
ТЕРМІНОЛОГІЯ ГРАМАТИЧНА – поняттєвий апарат *філології*. Підвалини сучасної лінгвістики, а таким чином і основи Т. г., було закладено в Давній Греції, а пізніше їх розвинули вчені-філологи Давнього Риму, доповнивши розділи

грец. мовознавства відомостями з *лат. мови* та переклавши давньогрец. Т. г. *лат. мовою*. Приблизно з V ст. до Р.Х. починається укладання *глос*. Мовознавчими питаннями цікавилися в цей період головним чином софісти. Протагор уперше вказував на три граматичні *роди*, розрізняв чотири *способи* дієслова. З іменами Демокріта і Платона пов'язаний перший поділ мовного матеріалу на частини мови – ім'я і дієслово. Аристотель виокремлює елемент, *склад*, член, *відмінок*, речення, сполучник, ім'я, дієслово (до *частин мови* відносить лише останні три); усі непрямі форми та форми мн. імені та дієслова називає *відмінками*; вводить поняття початкової форми (для імен – форма *номінатива*, для дієслів – форма 1-ої ос.) і граматичного *роду* (розрізняє три *роди*: ἄρρην "чоловічий", θήλυς "жіночий", τό μεταξὺ "середній; те, що знаходиться посередині"). Перші ґрунтовні, систематичні дослідження мови пов'язані зі стоїками: Зенон та Клеант виокремлювали чотири частини мови, Хрисіп і Діоген Вавилонський – п'ять (дієслово, сполучник, *артикуль* і як самостійні частини мови – власні імена і загальні назви). Стоїки вперше ввели термін *μετοχή* "спільність" на позначення *дієприкметника* (вважаючи його еквівалентом дієслівного іменника, а не окремою частиною мови), поняття *відмінків* (обмеживши їх тільки іменами), поділили *відмінки* на прямі і непрямі та дали їм назви, вперше використали термін "*синтаксис*", розглядали зв'язки між компонентами складного речення (причинові, наслідкові, умовні, єднальні). Стоїки сприяли створенню нової мовознавчої дисципліни – *етимології* (хоча деколи й довільно тлумачили значення слів). Розквіт давньогрец. мовознавства припадає на елліністичну епоху. *Александрійська бібліотека* та *бібліотека* в Пергамі відкривали необмежені можливості для філологічних досліджень. Дискусія між *аналогістами* на чолі з *Аристархом* (Александрія) та *аномалістами* на чолі з *Кратетом* (Пергам) дала практичні наслідки: виявлені в дискусії мовні факти стали матеріалом для побудови систематичної *граматики*, де поряд з регулярними граматичними правилами знайшли своє місце і винятки з них. Саме тоді з давньогрец. філософії виокремилася давньогрец.

мовознавство як наука, а тому постала потреба формування її термінологічного апарату та систематизації накопичених знань. Александрійські мовознавці опрацьовували *фонетику*: чітко розрізняли звуки й букви; звуки класифікували на *голосні* та *приголосні*. Найбільшу увагу александрійські філологи приділяли *морфології*. *Аристархом Самофракійським* було створено повну класифікацію *частин мови*; він виокремив ім'я (ὄνομα), дієслово (ῥῆμα), *дієприкметник* (μετοχή), займенник (ἀντωνυμία), прислівник (ἐπίρρημα), сполучник (σύνδεσμος), прийменник (πρόθεσις) та *артикуль* (ἄρθρον). Його учень *Діонісій Фракійський* створив перший підручник з *граматики*, в якому ввів поняття категорій: так, у дієслові він виділяє категорії *часу* (теперішній, минулий, який мав чотири різновиди, і майбутній), *стану* (активний, пасивний і середній), *способу* (дійсний, наказовий, бажальний, підпорядковуючий і неозначений) та три особи; ввів термін ἀριθμός для позначення граматичної категорії *числа*, а також терміни ἐνικός "однина", δυϊκός "двоїна" та πληθυντικός "множина"; для сер. роду використовує термін οὐδέτερον "жоден із двох"; він увів також поняття сумісного (ἐπίκοινων) та спільного (κοινόν) роду. Основоположником грец. синтаксису вважають *Аполлонія Дискола*, "Синтаксис" якого було взято за основу багатьох пізніших шкільних *граматик давньогрец. мови*. Проте античні філософи не запропонували сукупності власне синтаксичних термінів: *синтаксис* опрацьований надто фрагментарно, з опорою на логічні категорії. Вплив давньогрец. філологічної науки на римську виявився, передусім, у копіюванні, засвоєнні, переповіданні поглядів давньогрец. мовознавців, у пристосуванні принципів мовного аналізу стоїків та александрійців до аналізу *лат. мови*. Дослівно було перекладено *лат. мовою* майже всі граматичні та фонетичні терміни (римські філологи додали лише вигук як окрему частину мови). Переклад грец. *граматик*, починаючи з перекладу *граматики* Дамаскіна, який здійснив Іоан, екзарх Болгарський, сприяв тому, що саме з давньогрец. філологічної традиції бере свій початок, безпосередньо чи опосередковано, фонетична, граматична, лексикологічна і стилістична термінологія сучасного мовознавства. О.Л.-П.

ТРОНОВІ ЗНАЧКИ

(лат. *notae Tironianae*) – значки римської *тахиграфії/стенографії*, які отримали назву від імені вільновідпущеника Цицерона, Марка Тулія Тірона (I ст. до Р.Х.), якого вважають їх винахідником. Уперше стенографічний запис Т. з. офіційно було використано 63 р. до Р.Х. під час засідання сенату, на якому вирішувалась доля Катіліни. Т.з. були утворені з римських великих літер шляхом їх

скорочення й спрощення або злиття; для деяких використовувалися символічні позначення; іноді на позначення слів могли вживатися окремі букви або при написанні слова певна літера могла опускатися, хоча чіткої системи в *скороченнях* не існувало. В Давньому Римі скорописці (*notarii*) записували такими значками публічні промови та протоколи засідань сенату. Також Т. з. часто використовували письменники. Удосконалення Т. з. відбулося в ранній період Римської імперії Віпсанієм Філаргіром, Аквілою (вільновідпущеником Мецената) і Сенекою (або його вільновідпущеником), після якого ця система письма нараховувала близько 5 тис. символів. За часів імперії система Т. з. вивчалася в школах, а згодом нею користувалася й християнська церква. З падінням Римської імперії система Т. з. втрачає свою значимість, проте продовжує існувати до часів Каролінгів. У рукописах XI–X ст. нараховується бл. 13 тис. символів. Востаннє Т. з. з'являються в одному з документів франц. короля Філіпа I, датованому 1067 р. О.Л., Н.К.

ТМЕСИС / ТМЕЗА (грец. ἡ τμήσις, лат. *tnesis* "розрізання") – явище відділення частин складного слова іншим словом; напр., *κατὰ δάκρυ χεῦομαι* (Hom. II, 413) замість *δάκρυ καταχεῦομαι*; *quo nos cumque feret fortuna* (H. Carm. I 4, 25) замість *quosumque nos feret fortuna*. В *давньогрец. мові* Т. часто

полягає у відокремленому вживанні прийменника-префікса та дієслова (дуже часто в Гомера, рідко в інших поетів, а в прозі (за винятком кількох випадків у Геродота) – майже ніколи). О.Л.-П.

ТОМПСОН (англ. Thompson) Едвард (1840–1929) – англ. палеограф, фундатор та перший директор бібліотеки Британського музею (1888–1909), стараннями якого було упорядковано колекції, опрацьовано каталоги та збагачено фонди. Член Британської АН та її другий президент (1907–09), професор ун-тів Оксфорду та Манчестера. Основні праці Т.: "English illuminated manuscripts" (1895), "An Introduction to Greek and Latin Palaeography" (1912); "Facsimiles of Ancient Manuscripts" (1913–30). Л.З.

ТРЕМА (грец. τὸ τρῆμα, лат. trema "діра") – різновид надрядкової *діакритики*. Графічно позначається як дві крапки над літерою (ї, ү, ё). Ставиться над другою з двох літер, які позначають *голосні звуки*, для вказівки на їх роздільне читання (явище *дієрези*); напр., ѳїς "вівця", ѳүλος 2 "нематеріальний" (пор. ó αὐλός "флейта"); аєґ "повітря", роєта "поет". У випадку, коли над літерою має стояти і знак *наголосу*, і Т., огорнений *наголос* ставиться над знаком Т., а гострий та тупий *наголоси* – між крапками Т. (ї̇, ї̈, ї̉, ү̇, ү̈, ү̉). О.Л.-П.

ТРОНСЬКИЙ (рос. Тронский, Троцкий) Йосип Мойсейович (1897–1970) – рос. та радян. філософ-класик, індоевропеїст, один з найвидатніших спеціалістів з античної літератури; поліглот. Зав. каф. *класичної філології* Ленінградського ін-ту філософії, лінгвістики та історії. Автор праць, присвячених давнім мовам, античній літературі, *порівняльно-історичному мовознавству*, історії мовознавства. Редактор видання та коментатор "Іліади" та "Одіссеї" Гомера. Автор "Истории

античної літератури" (1947), перекладеної багатьма мовами, яка досі не перевершена глибиною та повнотою викладеного матеріалу. Найважливіші роботи: "Очерки из истории латинского языка" (1953), "Историческая грамматика латинского языка" (1960), "Древнегреческое ударение" (1962), "Общеиндоевропейское языковое состояние: Вопросы реконструкции" (1967), "Вопросы языкового развития в античном обществе" (1973). Н.Р.

ТРОП (грец. ὁ τρόπος, лат. tropus "зворот") – слово, вживане в переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його "внутрішньої форми". Основними різновидами Т. є: *метафора*, *метонімія*, *синекдоха*, *персоніфікація*, *алегорія*, *гіпербола*, *літота*, *катахреза*, *іронія* тощо. А.П.

ТРОЯНСЬКЕ ПИСЬМО – знаки невідомого походження на кераміці з Трої; припускають, троянською мовою, яка була негрецькою. Деякі вчені вважають її однією з *анатолійських мов* (К. Уоткінс пояснює ім'я Пріам як лувійське Paṛiya-tuwa "надзвичайно сміливий"); інші споріднюють її з *етрусською мовою* (ім'я Капіс, поширене серед троянців, зіставляють з етруським сарус "орел" або "сокіл"). В античній літературі етруски часто згадуються в зв'язку з Троадою, а назва одного з "народів моря" TRS інтерпретується то як "троянці", то як "тирсени/тиррени" (етруски). Л.З.

ТУМБ (нім. Thumb) Альберт (1865–1915) – нім. мовознавець, проф. Марбурзького та Страсбурзького ун-тів. Основні праці стосуються історії діалектології *давньогрец. мови*. Займався також проблемою *койне*; описав новогрец. розмовну мову (*димотіку*). Основні праці: "Handbuch der neugriechischen Volkssprache" (1895); "Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus" (1901); "Handbuch der griechischen Dialekte" (1909); "Handbuch des Sanskrit" (1958). С.Н.

УГАРИТСЬКЕ ПИСЬМО – квазіалфавітне консонантне письмо, яке виникло в XV ст. до Р.Х. в Угариті, місті на сирійському узбережжі Середземного моря, та використовувалося в XV–XIII ст. до Р.Х. для запису текстів угаритською мовою, а також зрідка хурритською та аккадською мовами. Графеми У. п. нагадують клинописні знаки, проте їх генетична спорідненість з шумеро-аккадським *клинописом* малоїмовірна. Існують гіпотези про спільне походження У. п., *фінікійського* та південно-аравійського письма. У. п. налічувала 30 знаків на позначення *приголосних звуків* (спочатку це були сполучення *приголосний+голосний*, у тому числі "нульовий *голосний*"), а також використовувала вертикальні риси для словоподілу та "матері читання" (*matres lectionis*) для огласовки *приголосних*. У 2-й пол. II тис. до Р.Х. існував скорочений варіант угаритського *алфавіту*, який виник під впливом фінікійського та налічував 22 літери. Збереглися міфи, релігійні тексти, листи та адміністративні документи, виконані У.п. Л.О.

УМБРСЬКА МОВА – одна з *італійських мов* (*осксько-умбрська група*). Мова одного з італ. племен, яке населяло територію обл. Умбрія на пн.-сх. від Риму. У.м. відома за короткими написами IV–I ст. до Р.Х. (нараховується бл. 20) і за 7 бронзовими таблицями, що містять культові записи колегії жерців м. Ігувій (сучасний Губбіо), які датуються 200–270 рр. до Р.Х. Значна частина написів, таблиці I–IV та частина V написані

умбрським *алфавітом* (модифікований варіант архаїчного етруського письма); інші написи виконані лат. письмом.

А	В	Е	У	З	Н	Т	І	К	Л	М
a	b	e	v	z	n	t	i	k	l	m
И	О	Р	Д	С	Т	У	[8]	Р	С	Ч
n	o	p	r	s	t	u	f	rs	ch	

У фонетичному відношенні У. м. значно еволюціонувала в порівнянні з *оскською* і *лат.* мовами: всі давні *дифтонги* монофтонгізувалися, інтервокальне й кінцеве $s > r$ (в ауслауті часто відпадає), всі короткі ненаголошені *голосні* підпадають *синкопі* всередині слова, а кінцеві довгі скорочуються; багато *приголосних* в ауслауті також зникають, наприклад $-ns- > -f- > -\emptyset$. Прадавній *велярний* k перед *голосними* переднього ряду $> \zeta$ (шиплячий або африката нез'ясовано); інтервокальний $d > \check{r}$ (в лат. графіці rs , фонетичний характер нез'ясований); початковий l часто переходить в v . За рахунок фонетичних процесів існує значна *омонімія* форм у називному *відмінку*. В дієслівній системі є специфічні форми: *перфект* із суфіксами $-nki-$ та $-lo-$, нез'ясовано значення форми на $-fi-$ та ін. Розвинена система постскладів

(афіксів), які зливаються з іменною формою, утворюючи т. зв. аглютинативні *відмінки*. В *лексиці* багато архаїзмів (особливо в сакральних формулах); багато слів ще не отримали коректну інтерпретацію; є окремі запозичення з *етрусської* та *лат. мов.* О.Л.

УМОВНИЙ СПОСІБ, див. КОН'ЮНКТИВ

УМОВНІ ПЕРІОДИ, див. СКЛАДНОПДРЯДНІ УМОВНІ РЕЧЕННЯ

УНЦІАЛ (лат. uncialis від uncia "дюйм", тобто розмір 24,5 мм) – каліграфічний варіант одного з основних типів грец. та лат. палеографічного письма. Період унціального письма (ή κεφαλαιογραμμάτη γραφή) розпочинається з самої давньої епохи грец. письма, про яку нам відомо з літературних *папірусів* IV ст. до Р.Х., і триває до IX ст. Характеризується крупними рівними округлими літерами, які майже не виходять за межі рядка, без гострих кутів і ламаних ліній. *Лігатури* і поділ на слова відсутні. Термін У. запозичений палеографами зі слів св. Ієроніма. *Палеографія* розрізняє У. на *папірусі* та У. на *пергаменті*. На *папірусах* Птолемеївської доби (323–30 рр. до Р.Х.) У. спочатку кутастий і нагадує епіграфічний *маюскл* (трапляються й винятки, напр., *папірус Артемідії*), а на *папірусах* римської доби (30 р. до Р.Х. – IV ст.) – заокруглений. Товщина ліній літер на *папірусі* завжди майже однакова; на *пергаменті* різниця між більш товстими

ΚΑΙ ΔΘΕΝ ΤΩ ΣΜΗΓ
 ΜΑΚΑΙ Η ΑΟΙ ΠΗΕ
 Η ΜΕΛΙΑ ΚΑΙ ΓΥΝΗ
 Η ΑΝΑΡΕΣΗ ΤΩ ΕΜΙ
 ΔΕΙ ΚΑ ΣΙ ΔΥ ΣΕ Ι ΑΝ
 ΤΙΑ ΣΤΗ Ν ΚΑΙ Η ΡΕ Σ
 ΤΩ Ε ΚΑ ΣΙ ΔΕ Ι ΤΟ ΓΡΑ
 ΓΜΑ ΚΑ ΔΕ Ι Π Ο Ι Η Σ Σ
 ΟΥ ΤΩ Σ
 ΚΑ Ι Α Ν Θ Ρ Ω Π Ο Σ Η Ν
 Ι ΟΥ Α Ι Ο Σ Ε Ν Σ Ο Υ
 Σ Ο Ι Σ Τ Η Π Ο Δ Ε Ι Κ Α Ι
 Ο Ν Ο Μ Α Κ Υ Τ Ο Μ Α Ρ
 Δ Ο Χ Α Ι Ο Σ Ο Τ Ο Υ Κ Α Ι
 Ρ Ο Υ Τ Ο Υ Σ Ε Μ Ε Ε Ι Ο Υ
 Ι Ο Υ Κ Ε Ι Σ Α Ι Ο Υ Κ Ε
 Φ Υ Α Η Σ Κ Ε Ν Ι Α Μ Ε Γ
 Ο Σ Η Ν Α Ι Χ Μ Α Λ Ω
 Τ Ο Σ Ε Ι Τ Η Μ Η Ν
 Η Χ Μ Α Λ Ω Τ Ε Υ Σ Ε Ν
 Ν Α Κ Ο Υ Χ Ο Δ Ο Ν Ο
 Σ ΟΥ Ε Κ Α Σ Ι Δ Υ Σ Ε Α
 Κ Υ Α Ω Ν Ο Σ Κ Α Ι Η Ν
 Τ Ο Υ Τ Ω Γ Ι Α Ι Σ Ο Ρ Ε
 Π Τ Η Θ Υ Γ Α Τ Η Σ Α Μ Ι
 Ν Α Δ Ε Α Δ Ε Χ Θ Υ
 Η Α Τ Ρ Ο Σ Α Υ Τ Ο Υ Κ Α Ι
 Τ Ο Ν Ο Μ Α Α Υ Τ Η Σ
 Ε Σ Θ Η Ε Ν Δ Ε Τ Ω
 Μ Ε Τ Α Δ Α Ζ Α Ι Α Υ
 Τ Η Σ Τ Ο Υ Σ Ο Ν Ε Ι Σ
 Ε Π Ε Δ Υ Σ Ε Ν Α Υ Τ Η Σ
 Ε Α Υ Τ Ω Ε Ι Σ Φ Υ Ν Α Ι
 Κ Α Κ Α Ι Η Ν Τ Ο Κ Ο Ρ Α
 Σ Ι Ο Ν Κ Α Ι Η Τ Ω Ε Ι Δ Υ
 Κ Α Ι Ο Τ Ε Ν Κ Ο Υ Σ Ε Ν
 Τ Ο Τ Ο Υ Β Α Σ Ι Λ Ε Ο Σ
 Τ Ρ Ο Σ Τ Ε Γ Μ Α Σ Υ Ν Η
 Χ Ο Ν Σ Α Ν Τ Η Ν Π Ο
 Λ Ι Ν Υ Π Ο Χ Ε Ι Ρ Α Γ Α Ι

Грецький унціал
з Codex Sinaiticus

і тонкими штрихами завжди помітна; на *папірусі* У. меншого розміру, ніж на *пергаменті* тощо. В рукописах раннього У. майже повністю відсутні діакритики та обмежена кількість *скорочень*.

εξ εσαν:

SCISSUM EST ET CENTURIO CLAMANS
HONORIFICABAT D^M DICENS UERE
IUSTOSE RAT NICOMACH ET OMNES
QUI SIMUL UENEBANT AD SPECTACULUM REPTI
UIDENTES QUAE FACTAS UNT
PERCUPIENTES RECTORA ET FRONTE
REUERTEBANTUR STABANT AUTEM OMNES
NOTIUS ALONCE ET MULIERES
QUAE SECUTAE SUNT CUM
ACATHILAEA UIDENTES HAEC
ET ECCE UIK NOMEINE IOSEPH
DESCENDIT CUM ESSE BONUS ET IUSTUS
NICOMACH CONSENTIENS CONSILIO
ET ACTIONICORUM AB ARIMATHIA
CIVITATE IUDAEORUM QUI EXPECTABAT
RECUM D^M ET ACCEDENS AD PRILATUM
PETUIT CORPUS I^HU ET DEPONENS
IN UOLUIT CORPUS I^HU IN SINDONE
ET POSUIT EUM IN MONUMENTO
SCULPTO UBI ADHUC
NEMO POSUITUS ET POSITO EO IN POSUIT
IN MONUMENTO LAJ IDEM QUEM UICENT
MOUEBANT. CAT AUTEM DIES ANTESABBATUM
SECUTAE SUNT AUTEM DUAE
MULIERES QUAE EGDANT SIMUL UENIENTES
ACATHILAEA ET UIDERUNT
MONIMENTUM EIUS REUERSAE AUTEM
MULIERES UNTA ROMATA ET UNCUENTA
ET QUIDEM SABBATUM RE QUIE UERUNT IN AUTE
SABBATI MANE DILUCULO
UENIEBANT AD MONIMENTUM AD RESENTES
IN AERAE UERUNT ET QUIDAM CUM ILLIS
LOCUTABANT AUTEM IN T^SAE

Латинський унціал з Codex Bezae

В історії грец У. на *пергаменті* розрізняють три періоди: раннього, або старшого (IV–VI ст.), пізнього, або молодшого (VII–IX ст.) та літургійного (IX–XII ст.). У період раннього, або старшого У. існувало декілька його різновидів (біблійний; "стрільчастий" – нахилений і вертикальний варіанти; західний, або латинський; александрійський, або коптський; палестинський тощо). З X ст. У. в літературі, світському та духовному письмі уступають *мінускулам*. Проте ще декілька століть У. продовжували служити в заголовках і в другорядних текстах, для *схолій*. У. використовуються в книгах, призначених для читання в Церкві, в

книгах для хору. Лат. У. (*scriptura uncialis*), один із основних типів письма III–V ст., яке іноді називають також первісним *мінускулом*, пізніше – каліграфічний варіант книжного письма, поширений у IV–IX ст. Лат. У. в IV–VI ст. мав діагональний, приблизно 45-градусний кут нахилу пера і був без засічок, невеличкі засічки з'явилися в V–VIII ст. З VIII ст. У. виходить з ужитку, а з IX ст. вживається виключно для заголовків і рубрик. Лат. У. письмо, як і грец., виконувалося каламом чи пером. На сьогодні відомі бл. 500 унциальних рукописів з візантійських, італійських, іспанських, англійських, французьких та пн.-африканських *скрипторіїв*. У старовинних унциальних рукописах текст писався суцільно, без відступу між словами; цей звичай тривав до IX ст. – тип запису, успадкований ще з античних часів, т. зв. *scriptio, vel scriptura continua* без проміжків між словами, *діакритиків* та розділових знаків. Розвитком У. є *напівунціал*. Л.З., Н.К.

УПОДІБНЕННЯ (грец. ἡ παρομοίωσις, лат. *similitudo*) – розгорнуте порівняння предметів чи явищ не лише за їх зовнішньою подібністю, а й за схожістю внутрішньою суті; напр., ὄσπερ γὰρ τῶν φαρμάκων ἄλλους ἄλλα χυμούς ἐκ τοῦ σώματος ἐξάγει, καὶ τὰ μὲν νόσου τὰ δὲ βίου παύει, οὕτω καὶ τῶν λόγων οἱ μὲν ἐλύτησαν, οἱ δὲ ἔτερψαν, οἱ δὲ ἐφόβησαν, οἱ δὲ εἰς θάρσος κατέστησαν τοὺς ἀκούοντας, οἱ δὲ λειθοῖ τι κακῆι τὴν ψυχὴν ἐφαρμάκευσαν καὶ ἐξεγοήτευσαν (Gorg. Hel. 14, 3–8) "подібно до того, як різні отрути по-різному виводять соки з тіла (одні припиняють хворобу, а інші – життя), так і серед промов: одні засмучують, інші радують, одні залякують, інші вселяють відвагу слухачам, а деякі недобрими переконаннями отруюють і чаклюють". А.П.

УПОДІБНЕННЯ СПОСОБІВ / ATTRACTIO MODI (MODORUM) – уподібнення *способу присудка* залежного речення до *способу присудка* головного речення. В *давньогрец. мові* виступає в *непрямій мові, складнопідрядних реченнях мети, складнопідрядних умовних реченнях, складнопідрядних наслідкових реченнях, складнопідрядних означальних реченнях*. У *непрямій мові*, залежній від форм *оптатива* та з'ясувальних речень із сполучниками γάρ, οὖν, δέ, ставиться *оптатив*: ἀπεκρίνατο

Ποσειδῖππος ὅτι τριήραρχος ἐγὼ τῆς νεως εἶην πλεύσοιτο οὖν οἱ ἐγὼ κελεύω (Dem. 50, 50) "Посейдип відповів, що я є триєрархом корабля, отже, він попливе, куди я накажу". В *складнопідрядних реченнях мети* відбувається уподібнення *присудка* підрядного речення, якщо: 1) керуюче дієслово стоїть у *оптативі*: θυμὸν γένοιτο πληρῶσαι ποτε, ἴν' αἰ Μυκῆναι γνοίεν (Soph. Phil. 324) "якщо б він розгнівався, щоб Мікени довідалися"; 2) після іронічного твердження, за яким насправді не слід прагнути цієї мети: ἐχρήν σε Πηγάσου ξεῦσαι πτερόν, ὅπως ἐφαίνου τοὺς θεοὺς τραγικώτερος (Aristoph. P. 136–137) "потрібно було, щоб ти зв'язав Пегасу крила, аби він з'явився до богів ще трагічніше". В *складнопідрядних умовних реченнях* У. с. відбувається: 1) якщо головне речення виражає нездійсненне бажання: εἰ γὰρ ὤφελον οἰοί τε εἶναι οἱ πολλοὶ τὰ μέγιστα κακὰ ἐξεργάσεται, ἴνα οἰοί τε ἦσαν αὐτὰ καὶ ἀγαθὰ τὰ μέγιστα (Pl. Crit. 44d) "о, якщо б багато хто, котрі спроможні чинити найбільші лиха, могли б (робити) найбільші блага"; 2) після умовного ірреального періоду на позначення недосягнутої мети: εἰ τῆς ἀκονούσης ἔτι ἦν πηγῆς δι' ὠτων φραγμός, οὐκ ἂν ἐσχόμην τὸ μὴ 'ποκλήσαι τοῦμόν ἄθλιον δέμας, ἴν' ἦν τυφλός τε καὶ κλύων μηδέν (Soph. OR 1386–1389) "якщо б я міг джерела вух замкнути для слуху, то не мав би чим закрити свою нещасну плоть, щоб бути сліпим і нічого не чути". Якщо *підрядне наслідкове речення* залежне від *дієприкметника*, то ὥστε також з'єднується з *дієприкметником*: ὁρῶ τὰ πράγματα εἰς τοῦτο προσήκοντα, ὥστε σκέψασθαι δεόν (Dem. 3, 1) "дивлюся: справи так повернули, що слід поміркувати". В *складнопідрядних означальних реченнях присудок* головного речення в *оптативі* викликає У.с. *присудка* підрядного речення, який також ставиться в *оптативі*: ἔρδοι τις ἦν ἕκαστος εἰδείη τέχνην (Aristoph. 1431) "нехай кожен робить те, до чого має хист". У відносних реченнях, залежних від *протасиса умовного періоду* ірреального виду, *присудок* набирає форми *індикатива історичного часу*: εἰ μὲν τις ἐν τῇ πόλει ἀρχὴ ἦν ἰσχυροτέρα αὐτῆς, ὑφ' ἧς αὐτῷ προσετατέτω παρὰ τὸ δίκαιον ἀνθρώπους ἀπολλύναι, ἴσως ἂν εἰκότως αὐτῷ συγγνώμην εἴχετε (Lys. 13, 29) "якщо якась влада в державі була б сильнішою за ту, яка наказувала б йому нищити людей всупереч справедливості, то, можливо, все одно ви охоче вибачили б йому".

В *лат. мові індикатив* вживається в підрядних реченнях, які вводяться неозначеними та відносними *займенниками* *quisquis, quisque, quicumque, qualiscunque, qualisqualis, quantuscunque, quantusquantus, quantiquanti, ubiubi, utcunque, utut* тощо: *quocunque adspexisti, tuae tibi occurrunt iniuriae* (С. Parad. 2, 18) "куди б ти не подивився, перед тобою постають усі твої злочини". *Кон'юнктив* у підрядних реченнях вживається тоді, коли інформація, виражена підрядною частиною, подається не від автора, а від іншої особи. *Кон'юнктив* уживається в усіх підрядних частинах, які залежать від головних, що, у свою чергу, містять *кон'юнктив, акузатив з інфінітивом* або *інфінітив*: *Aristides nonne ob eam causam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset?* (С. Tusc. 5, 36) "Аристид хіба не тому був вигнаний із батьківщини, що надто справедливим був?" Найчастіше *кон'юнктив* вживається в підрядному реченні для вираження дії, яка не збігається з реальністю: *vellem scriberes, cur ita putares* (С. Att. 11, 24, 5) "я хотів би, щоб ти написав, чому ти так думаєш". Л.З., В.Ш.

УРАРТСЬКЕ ПИСЬМО –

клинопис, який використовувався для передачі урартської мови на початку I тис. до Р.Х. Поряд з *клинописом* в Урарту, стародавній державі IX–VI ст. на території Вірменії та Іраку, існувало ієрогліфічне письмо

(дійшло декілька десятків написів), версію часткового дешифрування якого запропонував А. Мовсіян. У. п. є різновидом новоассирійського *клинопису*, який відрізняється від свого прототипу лише своєрідною формою знаків. Урартські *клинописні* знаки на камені рівномірно звужуються на відміну від *ассирійських*, які мають трикутну голівку та стержень у вигляді лінії. У. п. містить *силабограми, ідеограми* та *детермінативи* і, на відміну від *ассирійського клинопису*, має меншу кількість знаків та тяжіє до уникнення їх *полісемії*. Збереглося близько 600 пам'яток У. п. Л.О.

ФАЛЕКЕЙСЬКА ОДИНАДЦЯТИСКЛАДОВА СТРОФА
(грец. *στροφὴ ἑνδεκασυλλάβη*, лат. *systema hendecasyllabum*) – *строфа*, яка складається із повторення *фалекейського одинадцятискладового вірша*: –J J / F $\hat{A}\hat{A}$ –/ $\hat{A}J$ / $\hat{A}F \hat{A}$ / напр., τὸν τοῦ Ζανὸς ὄδ' ἕμιν υἷὸν ὠνήρ // τὸν λεοντομάχαν, τὸν ὀξύχειρα, // πρᾶτος τῶν ἐπάνωθε μουσοποιῶν (Theocr. Ep. 19–21); *stellae delictum mei Columba, // verona licet audiente dicam, // vicit, Maxime, Passerem Catulli. // tanto Stella meus tuo Catullo // quanto passere maior est columba* (Mart. Epigr. L.1, 7). В.Ш.

ФАЛЕКЕЙСЬКИЙ ОДИНАДЦЯТИСКЛАДОВИЙ ВІРШ
(грец. *μέτρον ἑνδεκασύλλαβον*, лат. *metrum hendecasyllabum*) – *вірш*, названий на честь Фалека (александрійського поета III ст. до Р.Х.). Ф. о. в. використовувався переважно в римській поезії в творах *Варрона*, Кальва, Катулла, Марціала, Стація, Плінія Молодшого, Авзонія. Має таку схему: J J / F $\hat{A}\hat{A}$ –/ $\hat{A}J$ / $\hat{A}F \hat{A}$; напр., τὸν λεοντομάχαν, τὸν ὀξύχειρα (Theocr. Ep. 20); *vivamus mea Lesbi(a), atqu(e) amemus* (Catull. Carm. 5). В.Ш.

ФЕОДОТИОН / ТЕОДОТИОН (грец. Θεοδοτίων, 2-а пол. II ст.) – перекладач *Старого Завіту давньогрец. мовою*. Переклад Ф. був виконаний бл. 150 р. у м. Ефес з метою нової редакції *Септуагінти* та набув поширення серед християн з 2-ї пол. II ст.; зокрема, біблійні цитати у версії Ф. містяться в "Діалозі з Трифоном іудеєм" Юстина Філософа та в "Пастирї Герми". Текст перекладу Ф. зберігся в одній з колонок у "*Гексаплі*" Оригена. Багато єврейських назв рослин, тварин та одягу в перекладі Ф. передано за допомогою транслітерації: біблеїсти це пояснюють або недосконалим знанням *давньоєврейської мови*, або надмірною ретельністю перекладача в збереженні культурно маркованої *лексики*. Найбільшого поширення набула Феодотіонова редакція Книги Даниїла, яка фактично замінила версію цієї книги в *Септуагінті*. Л.О.

ФЕРЕКРАТИВСЬКИЙ ВІРШ / ФЕРЕКРАТЕЙ (грец. μέτρον Φερεκράτειον, лат. metrum Pherecratium) – вірш, названий на честь давньогрец. аттичного комедіографа, поета Ферекрата. Ф. в. має дві форми: 1) F̂ÂÂ/F̂Â-Â; 2) F J / F̂ÂÂ- / J. Найчастіше використовується друга форма Ф. в.: F J / F̂ÂÂ- / J; напр., τοὶ μὲν ἄρ ποτὶ πόρουσ (Aisch. Nepta 295); grato, Pyrrha, sub antro (H. Carm. 1, 5). В.Ш.

ФЕСАЛІЙСЬКИЙ ДІАЛЕКТ – мова населення Фесалії, Гестіотиди, Пеласгіотиди, Магнезії і Пд. Фтиотиди; різновид *еолійських діалектів*. Основні особливості: поява о замість α перед носовими; закінчення genetivus singularis -οι / -οιο замість -ο / -ου; вказівний займенник ὅνε = атт. ὅδε; κίς= атт. τίς; *інфінітив* на -μεν при тематичних основах. Писемні пам'ятки датуються, починаючи з VII ст. до Р.Х. Л.З.

ФЕСТСЬКИЙ ДИСК – пам'ятка епохи бронзи, унікальна в своєму роді, знайдена в 1908 р. італ. археологом Луїджі Перньє (Pernier, 1874–1937) у Фесті на о. Крит. Діаметр глиняного диску в-середньому 16 см, товщина 1,5–2 см. З обох сторін по спіралі в 4–5 витків Ф. д. покритий витисненими на глиняній поверхні 242 знаками 45-типів, згрупованими в 61 групи. Ще в 1909 г. Італ. дослідник А. делла Сета встановив, що напрямком напису – справа наліво. Ізольованість пам'ятки та незначний епіграфічний матеріал не дають змоги достеменно встановити мову напису та прочитати його. Гіпотетично написи на Ф. д. відносять до мінойської писемності. Дешифрувати письмо Ф. д. намагалися чимало учених: Л. Перньє, А. делла Сета, *Еванс*, Г. Іпсен, В. Порціг, Ф. Шахермайр, С. Марінатос, А. Маккей, Э. Грумах, Г. Нойман, К. Даварас, В. Нам, В. В. Шеворошкін, А. М. Кондратов, В. П. Назаров, Ю. Л. Мосенкіс. Ю.М.

ФИГУРА (грец. τὸ σχῆμα, лат. figura) – специфічна будова фраз, речень для досягнення образності, емоційності, естетичного ефекту. Ф. поділяються на Ф. слова (σχῆματα λέξεως) та Ф. думки (σχῆματα διανοίας). Ф. слова (*анафора, епіфора, симплока, градація, політотон, гомеотелевтон, паралелізм, антиметабола, хіазм* та ін.) пов'язані з синтаксичною побудовою фрази щодо її розширення, звуження, розміщення *періодів*. Ф. думки (*вигук, риторичне запитання, апострофа, корекція, випущення, еліпсис, зевгма* та ін.) уточнюють суть висловлення, підсилюють його сприйняття шляхом належної побудови викладу. Заміна слова на близьке за змістом не руйнує Ф. думки, на відміну від Ф. слова. А.П.

ФІЛОЛОГІЯ (грец. ἡ φιλολογία "любов до слова") – сукупність гуманітарних дисциплін – мовознавства, літературознавства, фольклористики, *текстології, палеографії* та ін., які вивчають духовну культуру людини через мовний та стилістичний аналіз писемних текстів. Традиція європейської Ф. бере витоки з грец. джерел. Ф. як наука, що досліджує пам'ятки писемності, а також її відгалуження – *граматика*, як наука про мову, сформувалися в Александрії – найважливішому з III ст. до Р.Х. аж до кінця *античності* центрі філологічної науки. Цікаво, що слово *φιλολόγος*, яке існувало в грец. мові в Александрійську епоху, позначало не тільки спеціаліста в сфері вивчення пам'яток писемності, але й будь-яку високоосвічену людину, вченого, а філолог у сучасному розумінні цього слова називався терміном *γραμματικός*. Н.Р.

ФІЛОСОФІЯ МОВИ (лінгвофілософія) – міждисциплінарна галузь дослідження сутності, природи, походження, функцій мови, її взаємозв'язків з навколишньою дійсністю, а також людським мисленням, зокрема ролі мови в процесах пізнання людиною світу, структуризації цих знань у свідомості та їх представлення в національних картинах світу. Термін Ф. м. був уведений до наукового обігу в XVIII ст. працями нім. мислителів *Гумбольдта, Г. К. Ліхтенберга, Й. Г. Гердера* та ін. Незважаючи на те, що Ф.м. як окремий напрямок гуманітарних досліджень сформувалася в XX ст., її питання та проблематика цікавили мислителів ще з давніх-давен. Так, питання

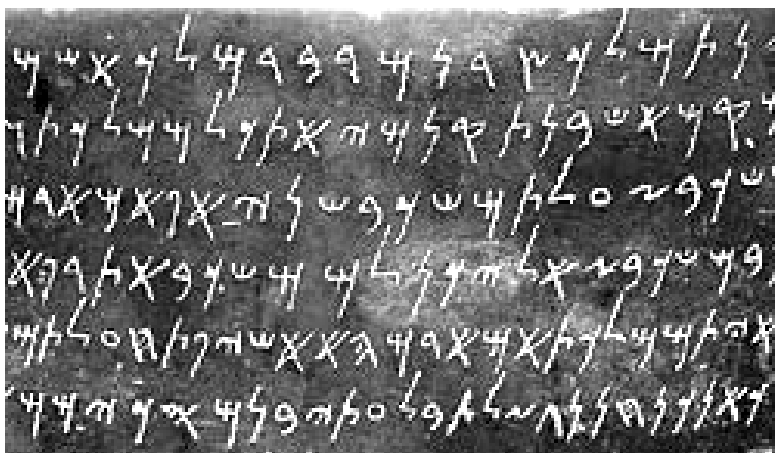
походження мови викликали інтерес у давніх єгиптян, шумерів, юдеїв, індусів та ін.; останні дотримувалися концепції мови (Слова) як вищого божества, а подальша еволюція релігійно-філософських поглядів призвела до ототожнення божества Слова з Брахманом (найвищим абсолют). Прагнення пізнати світ за допомогою мови стало першим кроком до осмислення мовних явищ давніми греками, які вірили в існування внутрішнього, природного зв'язку між словом та позначуваним ним об'єктом, відповідно до чого слово вважалося носієм властивостей цього об'єкта, його магічним замісником. Імпульсом до формування античної концепції мови стала філософська дискусія з *теорії найменувань* поміж прихильниками природного зв'язку (теорія фюсей) та умовного (конвенціонального) зв'язку (теорія тесей) між речами та їх назвами. Погляди давньогрецьких мислителів на проблему відношення мови до об'єктивної дійсності, а також деякі інші лінгвофілософські роздуми викладені в творах Геракліта, Демокріта, Платона, Аристотеля, стоїків, епікурейців та ін. Питання відношення мови до позначуваної дійсності цікавило і китайських мовознавців, зокрема конфуціанців. Проблема походження мови набула широкої популярності в арабській науці про мову та мусульманській теології IX–XI ст. Прихильники теорії божественного походження захищали первородство арабської мови. Їхні ж опоненти стверджували, що мова є витвором мудреців (чи певного колективу мовців), але в будь-якому разі вона – результат домовленості людей. Як і грецькі філософи арабські мовознавці вели дискусії про зв'язок між звуковою формою слів і позначуваними нею предметами – чи він природний, чи встановлений за домовленістю людей. У період *Середньовіччя* питання походження мови було апріорі вирішене догматом креаціонізму, який наполягав на ідеї її створення Богом. Центральне ж місце в середньовічних лінгвофілософських дискусіях посідала проблема природи загальних понять – мовних універсалій – і їхнього відношення до конкретних предметів та до мисленнєвого відображення цих предметів, яку в тривалих суперечках намагалися вирішити представники філософських напрямків реалізму, номіналізму, концептуалізму, термінізму. Проблеми відповідності між граматичними характеристиками мовних одиниць і ознаками

явищ позамовної дійсності й, відповідно, взаємозв'язків логіки та граматики, мислення та мовних форм його вираження, відображення об'єктів навколишньої дійсності в людській свідомості розглядалися *модистами*. З появою філософського напрямку раціоналізму (бл. XVII ст.) в мовознавчій науці посилилися тенденції розглядати граматичні категорії будь-якої мови як втілення категорій логіки, розроблялася проблема співвідношення мислення і мови, з раціоналістичних позицій осмислювалися питання взаємодії процесів, які здійснюють синтез мисленнєвої і мовленнєвої діяльностей. Лінгвофілософські пошуки Нового часу з позицій раціоналізму та емпіризму призвели вчених (Ф. Бекона, Р. Декарта, Г. Лейбніца, Дж. Локка та ін.) до усвідомлення необхідності створення штучної філософської мови – досконалого універсального засобу спілкування, знаки якого точно та однозначно позначали б ті чи інші поняття. Значної популярності в цей період набувають теорії походження мови (звуконаслідувальна, емоційна, трудових вигуків, соціального договору та ін). У XIX ст. для розвитку Ф.м. велике значення мали ідеї Й. Гердера про мову як специфічний продукт особливої психічної організації людини, який розвивається за певними законами у взаємодії з культурним удосконаленням суспільства. Романтичні ідеї Й. Гердера про мову як найважливіший компонент національного духу, силу, що об'єднує все людство, справили вплив на формування лінгвофілософської антропології *Гумбольдта*, одне з положень якої стверджує, що мова відображає національний дух, характер народу, і, навпаки, духовні особливості народів визначають національну своєрідність мов. В XIX ст. філософські питання мови розглядалися в дослідженнях низки лінгвістичних та філософських напрямків – натуралізму, психологізму, молодограматизму, неокантіанства та ін. В XX–XXI ст. питання Ф.м. ставляться та розв'язуються представниками найрізноманітніших гуманітарних напрямків – неогумбольдтіанства, структуралізму, когнітивізму, *герменевтики*, феноменології, комунікативної лінгвістики, теоантропокосмічної теорії мови та багатьох ін. Н.Р.

ФІЛЬЕЛЬФО (італ. Filelfo, лат. Philolphus) Франческо (1398–1481) – італ. гуманіст. Був послом Венеційської республіки в Константинополі, де вивчив грец. мову і звідки привіз в Італію численні грец. рукописи. Ф. писав лат. і грец. *вірші*, епіграми, сатири, епос *гекзаметром* ("Sphortias"), політичні, морально-філософські твори, листи (лат. і грец. мовами), перекладав давньогрец. авторів *лат. мовою*. Л.З.

ФІНІКІЙСЬКЕ ПИСЬМО – фонетичне письмо, що виникло в 2-й пол. II тис. до Р.Х. і стало основою для багатьох систем сучасного алфавітного письма. Фінікійський *алфавіт* походить від західно-семітського (*протосинайського*) алфавітного *письма*. Перші написи Ф. п. датовані XIII ст. до Р.Х. В основі фінікійської системи фонетичного письма лежить консонантизм, тобто графеми передавали лише *приголосні звуки*, а *голосні звуки* не позначалися на письмі. Фінікійська абетка налічувала 22 фонетичних знаки. Ф. п. дала поштовх розвитку багатьом писемностям фонетичного типу, зокрема, *малоазійського письма*, *арамейського письма* (від якого походить єврейське та арабське письмо), грец. *алфавіту* (від якого походить латиниця та кирилиця), вірменському та грузинському *алфавіту*. Л.О.

досліджує становлення й розвиток фонологічної мовної системи) та синхронному аспекті (описова Ф., яка досліджує стан фонологічної системи на певному етапі розвитку мови). Аналіз фонетичних особливостей *давньогрец. мови* і *лат. мови* може проводитися порівняно з іншою / іншими мовами (зіставна Ф.). Об'єктом дослідження може бути як звуковий склад мови загалом, так і її функціональних різновидів, тому виокремлюють Ф. літературної мови, діалектну Ф., фоностилістику. Дослідження Ф. *класичних мов* можливе лише в межах теоретичної Ф. (у якій використовують теоретичні методи дослідження), адже застосування емпіричних методів експериментальної Ф. стосовно *класичних мов* неможливе. Об'єктом Ф. *давньогрец. мови* і *лат. мови* є звуки (*голосні, дифтонги та приголосні*), їх класифікація, властивості (*довгота та короткість*), закономірності поєднання (*дифтонги, диграфи*), діахронні фонетичні процеси всередині слова (*контракція, асиміляція, дисиміляція, аспірація, палаталізація, аблаут, метатеза, епентеза, гаплогія, синкопа, синідеза, ротацізм*) та на стику слів (*апокопа, афереза, красис, синалойфа*), фонетичні закони (напр., *закон Грасмана*), особливості *наголосу* та закономірності його зміни (*види наголосу, енклітики, проклітики, просодія, мора, придих, складоподіл*), особливості читання давньогрец. текстів (*ерамова та рейхлінова вимови*). О.Л.-П., І.Ш.

ФОНКИЧ Борис Львович (нар. 1938 р.) – рос. палеограф, професор Московського ун-ту, член-кор. Афіньської АН, член Міжнародного комітету з грец. *палеографії*. Ф. обґрунтував принципи ідентифікації писарів по почерку, виявив автографи багатьох з них. Ф. опубліковані описи ряду фондів грец. рукописів, внесені виправлення і доповнення в атрибуції та датування рукописів у старі каталоги. Учений досліджував історію середньовічних *бібліотек* (особливо Афонських). Основні праці: "Греческие рукописи Московской Синодальной библиотеки" (1993); "Греческие рукописи европейских собраний" (1999); "Греческие рукописи и документы в России" (2003). Л.З.

ФОНОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ – мовознавча теорія, згідно із якою довгота кореневого *голосного звука* у *лат. мові* пояснюється дією наступного дзвінкого *приголосного*, згодом асимільованого

під впливом т. Теорія не дає змоги з'ясувати причини збереження коротких кореневих *голосних* у положенні, де мали бути довгі; напр., *sēdeo* – *sēssus* (<*sēd̥tos), але *vīdeo* – *vīsus* (<*vid̥tos). В.М.

ФОРТУНАТОВ Пилип Федорович (1848–1919) – рос. мовознавець, індоєвропеїст. Проф. Московського ун-ту, член Російської АН, Сербської АН, доктор філософії ун-ту в Осло. Дослідник слов'янських, балтійських, *давньогрец.*, *лат.*, *давньоіндійської*, готської, вірменської, бактрійської мов. Ф. запропонував метод реконструкції *праіндоєвропейської мови*, який полягав у тому, що при визначенні та відтворенні кожного звука та кожної форми проводяться діахронічні та синхронічні зіставлення з показниками всіх окремих *індоєвропейських мов*. *Праіндоєвропейську мову* в період її розподілу на *діалекти* Ф., на відміну від багатьох компаративістів, уважав дуже розвиненою, зокрема її фонетичну систему. З іменем Ф. пов'язана розробка проблематики історичної акцентології – він відкрив закон про пересування *наголосу* з початку на кінець слова в слов'ян. та балтійськ. мовах ("закон Фортунатова-Соссюра"). Основні праці з компаративістики: "Склонение и спряжение индоевропейских языков" (1897), "Сравнительное языковедение" (1898), "Сравнительная фонетика индоевропейских языков (древнеиндийский, латинский, греческий и старославянский)" (1902), "Сравнительная морфология" (1901). Н.Р.

ФОТІЙ (грец. Φώτιος, бл. 820–896 рр.) – візантійський богослов, Константинопольський патріарх. Відомий як поціновувач та популяризатор світської науки в церковних колах. Автор "Міріобібліона" (Μυριοβιβλίον, букв. "тисяча книг") – короткого синопсису прочитаних ним книг, адресованого його брату Тарасію. Цей твір містить 279 відгуків на праці античних граматистів, риторів, натуралістів, істориків, лікарів. Особливо цінними є цитати Ф. з історичних творів, які не збереглися до нашого часу. Ф. (чи його учням) належить об'ємний "Лексикон" (Λέξεων συναγωγή), укладений з метою тлумачення

античних авторів та Біблії. За значенням "Лексикон" можна зіставити із *Судою*. Л.О.

Константинопольскій Патріархъ Фотій.

ФРАКІЙСЬКА МОВА – індоєвропейська *мертва мова*, якою розмовляли племена фракійців, що населяли пн.-сх. частину Балканського пів-ва та пн.-зх. частину Малої Азії. Належить до *палеобалканських мов*, її сліди знаходять у сучасних балканських мовах (болгарській, румунській та албанській). Засвідчена в написах VI–III ст. до Р.Х., виконаних грец. *алфавітом*, а також у численних *гlossen* у творах давньогрец. і візантійських авторів.

Збережена лексика Ф.м. містить власні імена (бл. 1500), глоси (бл. 30), дакійські назви рослин (бл. 40), слова з написів. *Фонетика*

характеризується наявністю довгих та коротких *голосних*, *дифтонгів* [ai, ei, au, eu], перестановкою *приголосних* та чергуванням *голосних* у корені. В системі іменника виділяють називний, родовий, давальний та місцевий *відмінки*; для прикметників властиві суфікси -enos і -menos; *синтаксис* не реконструйований.

Дослідженням Ф.м. займалися В. Томашек, Д. Дечев, *Георгієв*, В. Бешевлієв, І. Дуриданов та ін. Л.О.

ФРАНКО ІВАН (1856–1916) – поет, прозаїк, драматург, перекладач, багатогранний учений, громадсько-політичний діяч, доктор філософії (1893), почесний доктор Харківського ун-ту (1906). Значне місце займає в творчості Ф. *античність*, Ф. проявив себе як талановитий перекладач поезії і драматургії Давньої Греції і Давнього Риму, вдумливий її дослідник. Античну історію та культуру Ф. вивчав на філософському факультеті Львівського ун-ту, де *латиною* написав студентський реферат "Лукіан та його епоха" (1877). У перекладацькому доробку Ф. – фрагменти з "Іліади" (зокрема, "Щит Ахілла") та "Одіссеї" Гомера, Гомерівські гімни (Гомера Ф. відносив разом із Софоклом, *Данте* і Шекспіром до "найбільших велетнів людського слова", називав його "вітцем грецького духовного і національного життя"), "Війна жаб з мишами" ("Батрахоміомахія"), "Труди і дні" і "Теогонія" Гесіода, лірика Сапфо, трагедії Софокла "Едіп-цар" і "Едіп у Колоні", фрагменти комедій Аристофана "Хмари" і "Жаби", "Скити і Скитія. Історичні оповідання" Геродота, "Симпозіон" ("Бенкет") Платона, цикл із п'яти ідилій Феокрита, новела про кохання

Амура і Психеї з роману Апулея "Метаморфози, або Золотий осел", фрагменти з Лукреція, Вергілія, Горація, Овідія (Ф. називав Овідія "найгеніальнішим оповідачем між поетами старого Риму"). Переклади Ф. вирізняються достатньою точністю. Заслуговують на увагу і самостійні розробки Ф. (з добіркою перекладів поезій) про Орфея, Солона, "Алкей і Сапфо" (Львів, 1913), де було вміщено більше ста перекладів *віршів* та фрагментів творів цих поетів, "Публій Овідій Назон у Томіді" (1915), до складу якої ввійшли вибрані переклади з Овідієвих "Tristia" та "Послань з Понту". Створені Ф. на схилі віку поетичні новели (балади) з історії Давнього Риму – яскравий зразок його натхненної популяризації вічних ідей і образів античної культури. Чимало думок античних ораторів і мислителів увійшли у філософську поезію і публіцистику Ф., що наповнена і крилатими лат. виразами, їх переробками ("Semper tiro", "Vivere memento" та ін.). Діяльність Ф. – яскрава сторінка в історії творчого освоєння античної спадщини укр. культурою. С.Л.

ФРИГІЙСЬКЕ ПИСЬМО – алфавітне *малоазійське письмо*, найбільш близьке до грец. *алфавіту*, поширене на території Стародавньої Фригії.

Засвідчено понад 400 старофригійських написів VIII–III ст. до Р.Х., виконаних Ф. п., та понад 100 новофригійських написів III–II ст. до Р.Х., виконаних грец. *алфавітом*. Фригійський *алфавіт* налічує 20 символів. Дві третини написів Ф. п. написані зліва направо, близько третини – справа наліво, лише невелика частина – *бустрофедоном*. Ф. п. дешифроване *Нерознаком* та І. М. Дьяконовим. Л.О.

ФРІДРІХ (нім. Friedrich) Йоганнес (1893–1972) – нім. мовознавець, член Саксонської АН. Найбільший внесок уніс у галузь хетології, а також досліджував *урартське, хурритське, фінікійське письмо*. Основні праці: "Hethitisches Elementarbuch" (1940), "Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen" (1954), "Kurzgefasstes Hethitisches Wörterbuch" (1966). У рос. перекладі вийшли такі праці вченого: "История письма" (1979), "Дешифровка забытых письменностей и языков" (2007). Л.З.

ФРІНІХ (грец. Φρίνιχος) з Віфінії – давньогрец. лексикограф II ст., теоретик *аттикізму*, автор праці "Οἱ ἐκλόγεσ ρημάτων καὶ ὀνομάτων Ἀττικῶν" в 37 кн., у якій Ф. порівнює два випадки: сучасний Ф., вживання якого він засуджує, і "правильне" використання (δόκιμος) за каноном *аттикізму*. Спектр аналізу охоплює всі мовні рівні; зауважує фонетичні та просодичні зміни (напр., спрощення сполучень *приголосних* із тенденцією до відновлення основи), морфологічні явища (напр., зникнення часового *авгмента*); синтаксичні явища (напр., зміна дієслівного керування, розширення семантики сполучників), відхилення в семантиці та *словотворі*. Ф. коментує лексико-граматичні явища тексту *Нового Завіту*, які не відповідають нормам *аттичного діалекту*. Л.З.

ФУТУР(УМ) / МАЙБУТНІЙ ЧАС (грец. ὁ μέλλον, лат. futurum) – один із різновидів категорії *часу*. В *давньогрец. мові* належить до головних *часів*. існує три різновиди формотворення Ф.: futurum I, futurum II та futurum III. *Індикатив* Ф. I може позначати: 1) дію, яка в майбутньому почнеться і буде продовжуватись; напр., τὸν χρόνον δὲ τῷ λόγῳ τὸν τότε νῦν ὑπέρβας ἐπὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ μέλλοντος λόγου προβήσομαι (Gorg.

Hel. 6) "завершивши опис минулих подій, перейду до початку розповіді про майбутнє"; 2) узагальнююче гномічне значення; напр., οὐδέεις ἀνθρώπων ἀδικῶν τίσιν οὐκ ἀποτίσει (Her. 5, 56) "жоден злочинець за злочин кари богів не уникне"; 3) пом'якшений, порівняно з *імперативом*, наказ; напр., χεῖρὶ δ' οὐ ψαύσεις ποτέ (Eur. M. 1310) "ніколи не торкайся рукою". Ф. II має форми лише *пасива*; їх утворюють лише дієслова, які утворюють *аорист* II *пасивного стану*. Ф. III – дуже рідко вживана форма; позначає майбутній стан, який виникне внаслідок майбутньої дії. В *лат. мові* існує два *часи*, що означають майбутню доконану або недоконану дію: *futūrum I (simplex)* та *futūrum II (exactum)*. Ф. I належить до системи *інфекта* і виражає доконану чи недоконану дію (в підрядних реченнях – майбутню дію, яка є одночасною іншій майбутній дії): *ut tu me esse voles, ita ero* (Plaut. Ps. 240) "яким ти хочеш, щоб я був, таким я буду"; *dum coquētur, intērim potabimus* (Plaut. Men. 214) "доки буде варитися, тим часом ми будемо пити". Ф. дійсного *способу* іноді вживається в значенні теперішнього *часу* умовного *способу* при вираженні бажання, яке стосується майбутнього: *ita me amābit iuppiter!* (Plaut. Trin. 447) "якби мене так любив Юпітер!". Ф. II означає майбутню завершену дію. Вживається переважно в підрядних реченнях для передачі майбутньої дії, котра передує іншій майбутній дії: *si sensērit te timidum pater esse, arbitrabitur commeruisse culpam* (Ter. Ph. 205) "якщо батько зрозуміє, що ти боягуз, то він розцінить це як провину". Ф. II може використовуватися і в головному, і в підрядному реченні у випадку передачі двох одночасних дій, коли одна дія впливає з іншої: *si tu argentum attulēris, cum illo perdidēro fidem* (Plaut. Ps. 376) "якщо ти принесеш срібло, разом з ним я втрачу віру". Ф. I утворює форми *індикатива* додаванням до основи інфекта суфікса -*vo/bi-* (для I та II *дієвідміни*) та -*e-* для III та IV *дієвідміни* (в 1-ій ос. одн. суфікс -*a-*) та особових закінчень *активного* (-*o/-m, -s, -t, -mus, -tis, -nt*) та *пасивного* (-*or/-r, -ris, tur, -mur, -mīni, -ntur*) *стану*. О.Л.-П., І.ІІІ.

ФУТУРУМА ОСНОВИ – основи давньогрец. дієслова для утворення форм *футурума*. Серед Ф.о. розмаїття та стійка тенденція до аналітичного формотворення. Напоширеніший тип – сигматичний *футурум*, основи якого, як припускають, походять

від основ дезидеративів типу $\nu\acute{\iota}\sigma\omicron\mu\alpha\iota$, $\beta\omicron\upsilon\lambda\omicron\mu\alpha\iota$. Архаїчні форми Ф. о. сигматичного типу мали тенденцію узагальнювати медіальні закінчення; напр., $\acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\acute{\omega}$ > $\acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\sigma\omicron\mu\alpha\iota$, $\beta\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ > $\beta\acute{\eta}\sigma\omicron\mu\alpha\iota$. Дієслова з основами на *голосні звуки* утримують -σ- за аналогією до дієслів з основами на проривні *приголосні звуки* і сигматичних основ (типу $\tau\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\sigma\omega$); напр., $\tau\iota\mu\acute{\eta}\sigma\omega$ за зразком $\gamma\rho\acute{\alpha}\psi\omega$, $\delta\acute{\epsilon}\iota\zeta\omega$. При утворенні Ф. о. в дієслів з основами на -λ, -ν, -ρ виступає суфікс -εσ-; інтервокальна σ у цьому випадку зникає, а є контрагується з наступним з'єднувальним *голосним* за правилами, аналогічними для *контрагованих дієслів* на -έω: $\phi\alpha\acute{\iota}\nu\omega$ > * $\phi\alpha\nu\text{-}\epsilon\sigma\text{-}\omega$ > $\phi\alpha\nu\acute{\omega}$. Трискладові або більше дієслова на -ίζω утворюють Ф. о. за допомогою суфікса -σε-; це – т. зв. *futurum atticum*, який має відміну за зразком майбутнього часу для дієслів з основами на *сонорні* або ж *контрагованих дієслів* типу $\rho\omicron\acute{\epsilon}\omega$. В *койне* регулярний сигматичний *futurum* витісняє *futurum atticum*. Деякі дієслова утворюють т. зв. *дорійський майбутній час* (*futurum doricum*), який є поєднанням сигматичного та аттичного *футурума* і завжди має лише медіальні форми; напр., $\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega$ > $\pi\lambda\epsilon\upsilon\sigma\omicron\upsilon\mu\alpha\iota$. Форми Ф. о. для форм *пасива* утворюються через приєднання до дієслівної *основи* часових ознак -(θ)η- і -σ-: $\pi\alpha\iota\delta\acute{\epsilon}\upsilon\omega$ > $\pi\alpha\iota\delta\epsilon\upsilon\text{-}\theta\acute{\eta}\text{-}\sigma\text{-}\omicron\text{-}\mu\alpha\iota$, $\tau\rho\acute{\epsilon}\pi\omega$ > $\tau\rho\alpha\pi\text{-}\acute{\eta}\text{-}\sigma\text{-}\omicron\text{-}\mu\alpha\iota$. Деякі *основи презенса* мають *футуральне* значення; напр., $\epsilon\acute{\iota}\mu\iota$, $\gamma\acute{\iota}\gamma\upsilon\omicron\mu\alpha\iota$ (Геродот), $\tau\acute{\epsilon}\lambda\omicron\mu\alpha\iota$, $\nu\acute{\epsilon}\omicron\mu\alpha\iota$ (Гомер). У *гомерівському діалекті* від Ф. о. можуть бути утворені претеритальні форми; напр., $\acute{\omicron}\rho\acute{\epsilon}\omicron\nu\tau\omicron$, $\acute{\epsilon}\delta\acute{\upsilon}\sigma\epsilon\tau\omicron$, $\beta\acute{\eta}\sigma\epsilon\tau\omicron$. Л.З.

ХЕТО-ЛУВІЙСЬКІ МОВИ, див. АНАТОЛІЙСЬКІ МОВИ

ХЕТСЬКЕ ПИСЬМО – ієрогліфічне письмо, яке в період розквіту Хетського Царства використовувалося поряд із запозиченим з Месопотамії *клинописом*.

a	e	i	u ú
ba	be	bi	bu
pa	pé	pí	pu
da	de	di	du dú
ta	te	ti	tu
ga	ge	gi	gu
ka	ke	ki	ku
qa	.	.	.
ha	he hé	hi	hu
ra	re	ri	ru
la	le	li	lu
ma	me mé	mi	mu
na	ne né	ni	nu
ya	.	.	.
wa	.	wi	.
ša	še	ši	šu šú
za	ze	zi	zu

Х. п. написані пам'ятки Хетського царства 1400–1200 рр. до Р.Х. та пізньохетські пам'ятки з Пн. Сирії, зокрема, написи з Каркемиша біля витоків Євфрату (X–VIII ст. до Р.Х.). Х. п. використовувалося для монументальних написів на камені та зрідка на печатках, а *клинопис* – для повсякденних потреб. Х. п. містить словесні (*ідеограми*) та фонетичні знаки і *детермінативи* (ставляться перед або після слова, якого стосуються). Фонетичні знаки є *силабограмами*, що містять *голосний*. Основна частина слова, як правило, позначається словесним знаком, а флексія – фонетичними комплементом. Напрямок письма – *бустрофедон*. У 30-х рр. XX ст. було встановлено читання окремих знаків Х. п. та їх граматичні форми, більшість яких були підтверджені фінікійсько-хетською *білінгвою*, знайденою на пагорбі Каратепе в Кілікії в 1947 р. Наразі встановлено індоєвропейських характер хетської ієрогліфічної мови та її тісний зв'язок з *лувійською*. Л.О.

ХІАЗМ (грец. *ὁ χιασμός*, лат. *crucitatio* "хрестоподібне розташування") – зворотний порядок членів у двох паралельних частинах речення; напр., *δῆλον γὰρ ὡς μητρὸς μὲν Λήδας, πατρὸς δὲ τοῦ μὲν γενομένου θεοῦ, λεγομένου δὲ θνητοῦ, Τυνδάρεω καὶ Διός, ὃν ὁ μὲν διὰ τὸ εἶναι ἔδοξεν, ὁ δὲ διὰ τὸ φάναι ἠλέγχθη, καὶ ἦν ὁ μὲν ἀνδρῶν κράτιστος, ὁ δὲ πάντων τύραννος* (Gorg. Hel. 3, 3–6) "відомо, що матір'ю її була Леда, а батьком – один, який є богом, а інший – названий смертним, – Тіндарей і Зевс, з яких одного таким вважали через його сутність, а іншого відносили до таких за загальною згодою, один – серед людей наймогутніший, а інший – володар над усім"; *impetrat, ut ...patiantur, obsidesque uti...dent, perficit* (Cs. V. G. 9, 4) "вимагав, щоб вони... дозволили (іти гелветам), і переконав, щоб вони заручниками обмінялися"; *fragile corpus animus sempiternus movet* (C. Or. 6, 26) "вразливе тіло вічна душа рухає". А.П., В.М.

ХОЛІАМБ (грец. *χολιάμβος*, лат. *choliambus* "кривий ямб") / **СКАДЗОН** (грец. *σκάζων*, лат. *scazon*) – *вірш*, *ямбічний триметр* або *ямбічний сенар*, остання *стоп* в якому не ямб, а спондей. Х. створив Гіппонакт (VI ст. до Р.Х.). Х. має таку структуру: J F \hat{A} –/J F \hat{A} –/ \hat{A} F—. напр., *δύ' ἡμέραι γυναικός*

είσιν ἥδισται (Hipp. Fr. 29); petit Gemellus nuptias Maronillae (Mart. Epigr. 1, 9). В.Ш.

ХОЛЯМБИЧНА СТРОФА (στροφὴ χολιαμβέιος, systema choliambeum) – *строфа*, яка складається із повторення *хольамбів*. Х. с. була вживана в римських поетів. Напр., οὐκ ἄτταγέας τε καὶ λαγούς καταβρύκων, // οὐ τηγανίτας σφράμοισι φαρμάσσω (Hipp. Fr. 26); tonstrix Suburae faucibus sedet primis, // cruenta pendent qua flagella tortorum // argique letum multus obsidet sutor (Mart. Epigr. 50, 9). В.Ш.

ХОЛОДНЯК Іван Ілліч (1857–1913) – рос. філолог-класик, перекладач. Відомий перекладами Секста Проперція, Плавта, Лукреція, Сенеки та Петронія. До сфери досліджень з *епіграфіки* належать праці Х. "К надгробным надписям в сборниках Στέφανος и Comentationes philologicae" (1895–1897), "О некоторых типах римских метрических надгробий" (1899). Найвідомішим твором є багаторічна праця "Carmina sepulcralia Latina: Древнеримские стихотворные эпитафии" (1897), у якій Х. поставив собі за мету зібрати всі римські віршовані надгробки. Н.К.

ХОРЕЇЧНИЙ ТЕТРАМЕТР (грец. τετράμετρον τροχαϊκόν, лат. tetrametrum trochaicum) – *вірш*, який використовується в грец. і лат. поезії як складова різних віршових систем. Трапляється *акаталектичний вірш* (4cho): F^ˆ – J F^ˆ – J (F^ˆ – J F^ˆ – J та *каталектичний* (4choΛ): F^ˆ – J F^ˆ – J F^ˆ – J F^ˆ J. напр., τοῖς θεοῖς τίθει τὰ πάντα· πολλάκις μὲν ἐκ κακῶν (Arch. Fr. 56. 1); nummo sum conductus: plus iam medico mercedist opus (Plaut. Aul. 448). В.Ш.

ХОРИЯМБ (грец. χορίαμβος, лат. choriambus) – в античній *метриці* чотирискладова *стопа*, що поєднує хорей та *ямб*. Х. зустрічається переважно в *логаедах* у поєднанні з іншими *стопами*. Схема Х.: – ◡ – ◡ –. Напр., σὺ δ' στεφάνοις, ὦ Δίκα, περθεσθ' ἐράτοις φόβοισιν (Σαφφ.) F ◡ – (F ◡ – (F ◡ – G ◡ F ◡; Iam satis terris nivis atque dirae (Hor.) – ◡ F – (F ◡ – G ◡ F –.

ХРИСОВУЛ (грец. τὸ χρυσόβουλλον від ἡ χρυσῆ βούλλα, лат. bulla aurea "золота печатка") – урочиста грамота візантійського імператора, складена за певною формою і скріплена золотою печаткою. Печатка була діаметром 2,5-4 см, з одного боку із зображенням імператора, з іншого – ім'я і титули. У формі Х. видавалися закони, укладалися угоди з іноземними державами, оприлюднювалися важливі імператорські дарунки. На Х. імператор власноруч пурпурними чорнилами проставляв дату (місяць, індікт і рік від створення світу) та підпис. Найдавніший із збережених Х. датується 840 р. Менш урочисті акти скріплялися срібною печаткою (ἡ ἀργυρᾶ βούλλα) і, відповідно, називалися аргіровулами. Л.З.

ХУРРИТСЬКЕ ПИСЬМО – клинописна писемність III–II тис. до Р.Х., яка використовувалася для фіксації текстів хурритською мовою. Внаслідок значного поширення (від столиці хетського царства Хатуси до пд. Месопотамії) збережені тексти записані різними орфографічними системами хурритського *клинопису*: староаккадською, вавилонською, хуррито-хетською, мітанійською. Найбільш виваженою та оригінальною вважається мітанійська система орфографії, засвідчена в "Мітанійському листі" та інших документах мітанійської канцелярії. Мітанійський варіант хурритського *клинопису* містить близько 80 *фонограм*, більшість яких передають відкритий *склад*, невелику кількість *ідеограм* та *детермінативів*. У староаккадській та вавилонській орфографії переважають шумеро-аккадські клинописні знаки. Велика частина текстів Х. п. є *білінгами*. Л.О.

Найдавніший текст хурритського письма на кам'яному постаменті (поч. 2-го тис. до Р. Х.)

ЦВСТАЄВ (рос. Цветаев) Іван Володимирович (1847–1913) – рос. учений-історик, археолог, філолог, проф. Московського ун-ту, член-кор. Петербурзької АН, засновник і перший директор Музею образотворчих мистецтв імені імр. Олександра III при Московському ун-ті (нині Державний музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна). Автор низки праць з давньоіталійських *діалектів*: "Сборник Осских надписей с очерком фонетики, морфологии и глоссарием" (1877), "Sylloge inscriptionum Oscarum ad archetyporum et librorum fidem" (1878), "Италийские надписи" (1882–1886), "Inscriptiones Italiae mediae dialecticae ad archetyporum et librorum fidem" (1884), "Inscriptiones Italiae inferioris dialecticae" (1886). Н.К.

ЦВІКЛІНСЬКИЙ (польськ. Świkliński) Людвік (1853–1942) – філолог-класик, проф. і ректор Львівського ун-ту, міністр освіти Австро-Угорщини. Займався грец. поезією, польсько-лат. літературою. Основні праці: "Über die Entstehung des Herodoteischen Geschichtswerkes" (1878); "Homer i Homerycy. Rzecz o studyach i przekładach Homera, szczególnie w Polsce" (1881); "Gramatyka języka greckiego. Gramatyka Curtiusa i Hartla – do języka polskiego zastosował Ludwik Świkliński" (1890); "Opis zarazy ateńskiej w dziele Tukidydesa II.47, 2–54" (1891); "Liryk grecki. Rzecz o nowo odkrytych poezyach Bakchylidesa" (1899); "Animadversiones in aliquot locos Xenophontis de re ditibus libelli" (1920); "Cesarz Juljan Apostata i jego satyra Symposion" (1936). С.Н.

ЦЕЗУРА (грец. ἡ τομή, лат. caesura) – пауза, необхідна для виголошення *вірша*. Зазвичай *вірш* має одну Ц., зрідка дві. Частини *вірша*, обмежені Ц., називаються періодами; напр., ἔξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα // διαστήτην ἐρίσαντε (Hom. II, 1, 6); Musa, mihi causas memora, // quo numine laeso (V. Ae. 1, 8) В.Ш.

ЦЕНТОН (лат. cento "покривало з клаптиків") – поетичний вірш, повністю складений з розрізаних вішованих рядків іншого автора чи авторів, відомих потенційному читачеві. У Греції були популярні гомероцентони (homero-centones) – твори, складені з віршів Гомера. У Римі Ц. складали з віршів Вергілія, Овідія, Лукана. Відомий "Весільний центон" (лат. cento nuptialis) Авсонія, написаний в 374 р. на честь весілля імп. Граціана, містив 131 *гекзаметр*, взятий з творів Вергілія. Згодом з'явилися християнські Ц., в яких через рядки класичних поетів втілювався релігійний зміст. До ранньохристиянських часів відносяться невеликий за обсягом центон Іринія Ліонського (130–202) про спуск Геракла в підземне царство і приписувана, зазвичай, Григорію Назіанзину (329–389) трагедія "Христос-страстотерпець", що складалася з цитат із Есхіла, Евріпіда та Лікофрона. До ранньовізантійського часу належить грецький гомероцентон, створений імператрицею Євдокією (401–460), дружиною імператора Феодосія II, який нараховує 2343 *гекзаметри* про життя Ісуса Христа. Латиномовними Ц. на християнську тематику написана поема на біблійні сюжети, створена у IV ст. Пробою, дружиною префекта Риму. Жанр Ц. був поширений також в епоху *Каролінзького відродження*. Л.З.

ЦЕРЕТЕЛІ (груз. ზურაბ წერეთელი) Григорій Філімонович (1870–1938) – філолог-класик, відомий папіролог, засновник *класичної філології* в Грузії. Членкор. АН СРСР, почесний член Папірологічного товариства Німеччини, проф. Юрьєвського (Гартуського), Петербургського та Тбіліського ун-тів (у двох останніх завідував каф. *класичної філології*). Працював з рукописами на Синаї,

в Константинополі, на Афоні. Репресований, розстріляний у тюрмі. Автор праць: "Сокращения в греческих рукописях преимущественно по датированным рукописям СПб. и Москвы" (1896), "Berliner Griechische Urkunden (III, 1900), Berliner Griechische Urkunden" (I–IV Bd., 1904), "Новые комедии Менандра" (1914), "La Papyrologie Greque, en Russie. Chronique d'Egypte, XI" I (1931), "Papyri Russischer und Georgischer Sammlungen" (I–V, 1925–1935), "Der Koridethi-Kodex und seine griechischen Beischriften" (1937). Л.З.

ЧАС (грец. ὁ χρόνος, лат. tempus) – одна з граматичних категорій дієслова, яка виражає співвідношення часу дії, яка описується в мовленні, з моментом мовлення. В *давньогрец. мові* існує шість часових форм: *презенс*, *футур*, *перфект* (т. зв. головні Ч.), *імперфект*, *аорист*, *плюсквамперфект* (т. зв. історичні Ч.). Часове значення притаманне лише формам *індикатива*, інші способи, *інфінітив* та *дієприкметник* мають видове та відносно-часове значення (в *презенсі* позначають дію, що триває або повторюється; в *аористі* – дію, що починається або одномоментну, в *перфекті* – результативну). Часо-видове співвідношення дієслівних форм: *imperfectum* – недоконаного виду; *aoristus* – доконаного виду; *perfectum*, *plusquamperfectum*, *futurum* III – результативного виду; *praesens*, *futurum* I–II – видово індиферентні. Система *лат. мови* налічує шість Ч. в *індикативі*, котрі поділяються на Ч. системи *інфекта* та Ч. системи *перфекта*. До Ч. системи *інфекта* (Ч. недоконаного виду) належать: *praesens* (теперішній Ч.), *imperfectum* (минулий Ч. недоконаного виду), *futurum* I (simplex) (майбутній Ч. недоконаного та доконаного виду). До Ч. системи *перфекта* відносяться: *perfectum* (минулий Ч. доконаного виду), *plusquamperfectum* (давноминулий Ч.), *futurum* II (exactum) (майбутній Ч. доконаного виду). О.Л.-П., І.Ш.

ЧАСТИНИ МОВИ (грец. μέρος τοῦ λόγου, лат. pars orationis) – класи слів, що виокремлюються на основі семантичного, синтаксичного та морфологічного критеріїв. Першу класифікацію слів (на імена та дієслова) здійснив Платон, проте вона базувалася на логічній основі. Найбільший вклад у розвиток вчення про Ч. м. зробили Аристотель та давньогрец. вчені стоїчної та *александрійської шкіль*. Аристотель у своїй "Поетиці" виділив елемент (στοιχείον), *склад* (συλλαβή), сполучник (σύνδεσμος), ім'я (ὄνομα), дієслово (ῥήμα), *артикуль* (ἄρθρον), *відмінок* (πτώσις),

речення (λόγος), змішуючи при класифікації не лише морфологічні та синтаксичні ознаки, але й позамовні, суто логічні. В стоїків розподіл слів за Ч. м. побудовано на значно раціональнішій основі. Вони розглядали вчення про Ч. м. як особливу сферу своїх лінгвістичних пошукувань: Хрисіпп виділив ім'я власне (ὄνομα), ім'я називне (προσηγορία), дієслово (ῥῆμα), сполучник (σύνδεσμος) сюди належав й прийменник) і член (ἄρθρον; *артикуль*, займенник), пізніше Антипатр Тарський додав ще прислівник (μεσότης). Діонісій Фракійський виділив вісім Ч. м.: ім'я (ὄνομα), дієслово (ῥῆμα), *артикуль* (ἄρθρον), *дісприкметник* (μετοχή), займенник (ἄντωνυμία), прийменник (πρόθεσις), прислівник (ἐπίρρημα, сюди ж відносилися частки та вигуки), сполучник (σύνδεσμος), кожна з яких має свої *акциденції*. *Александрійська школа* класифікувала Ч. м. за семантичним, морфологічним та синтаксичним критеріями, саме цей підхід переважав і в європейській граматичній традиції, і зберігається досі. Н.Р.

ЧАСТКА (грец. τὸ μέρος, лат. particula) – *частина мови*, що виражає модальну, дейктичну чи емоційну оцінку судження. У *давньогрец. мові* модальна Ч. ἄν застосовується: 1) *індикативом* історичних часів (indicativus irrealis) та з *оптативом* (optativus potentialis) на позначення ірреальної або дійсної можливості: οὐ γὰρ ἂν ἐκείνη ἦν ἐκείνου οὐσία (Pl. Par. 142b) "бо це буття не могло б бути його буттям"; οὐκοῦν καὶ ἡ οὐσία τοῦ ἐνὸς εἶη ἂν οὐ ταῦτόν οὐσα τῶ ἐνί (Pl. Par. 142b) "отже, буття єдиного не могло б бути тотожним єдиному"; 2) з *кон'юнктивом* у *складнопідрядних реченнях часу, умови, допусту* та конструкціях і зворотах, що їх замінюють (див. відповідні статті); 3) іноді після сполучників мети ὅπως, ὥς: τὰς ἀρετὰς ἐπιτηδεύομεν, ὅπως ἂν μετὰ πλείστων ἀγαθῶν τὸν βίον διάγωμεν (Is. 3, 2) "ми потребуємо чеснот, щоб з найбільшими благами провадити життя". Вказівні та підсильні Ч.: 1) *енклітична Ч.* γε "сама, справді, напевне" має стверджувальне значення і підкреслює думку речення, в якому виступає: οὐ τῆν γε μὴ θιγοῦσαν (Soph. Ant. 771) "напевне ж не ту, що не торкнулася". Додаванням γε після виразів ἀλλὰ μὴν, οὐ μὴν, καὶ μὴν, ἀλλ' οὖν, καίτοι, ἦ που, νῆ Δία, μά Δία надають їм певного обмежувачого значення – "принаймні, звичайно лише": ἴκανά μοι

νομίζω εἶρησθαι, καίτοι πολλά γε παραλίπων (Lys. 31, 34) "мені видається, я достатньо сказав, хоча багато, звичайно ж, пропустив"; 2) *Ч.* που пом'якшує категоричність *сполучника* δὴ: οὐ δῆπου τὸν ἄρχοντα τῶν ἀρχομένων ποιηρότερον προσήκει εἶναι (Xen. Cyt. 7, 5, 3) "очевидно ж, не годиться, щоб правитель був гірший за підданих"; 3) *Ч.* δῆτα використовується в діалогічній мові, надаючи певних емоційно-стилістичних відтінків категоричності: καὶ δῆτ' ἐτόλμας τοῦσδ' ὑπερβαίνειν νόμους; / οὐ γάρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε (Soph. Ant. 449- 450) "і як ти наважилась переступити ці закони? / не Зевс же повелів мені таке"; 4) *Ч.* δῆθεν надає вдаваному твердженню іронічного забарвлення: γνώμης παραινέσει δῆθεν τῷ κοινῷ ἐπρεσβεύσαντο (Th. 1, 92) "неначе вони послали посольство спільно радитися"; 5) *Ч.* ἦ "справді, очевидно" завжди ставиться на початку речення: ἦ νῦν ἐγὼ μὲν οὐκ ἀνὴρ, αὕτη δ' ἀνὴρ (Soph. Ant. 484) "тепер, очевидно, я – не чоловік, а чоловік – вона"; 6) *Ч.* μὴ "безсумнівно": τοῦτου μὴν δεῖ, ὦ Горγία (Pl. Gorg. 449 C) "це, Горгію, потрібно беззаперечно". У запитаннях *Ч.* μὴ за значенням прирівнюється до *сполучника* δὴ "зрештою": τίνος μὴν ἔνεκα μαυθάνετε τοξεύειν; (Xen. Cyt. 1, 6, 28) "навіщо, зрештою, ви навчаєтеся стріляти з лука?" 7) *енклітика* περ "точно, безпосередньо" поєднується з відносними займенниками і прислівниками, *сполучником* εἰ: μεμερισμένον ἄρα, εἴπερ μὴ ὄλον (Pl. Par. 144d) "воно, вочевидь, вже поділене, якщо, насправді, не ціле"; 8) *енклітика* τοι "безумовно" підкріплює тверде переконання мовця: πόνου τοι χωρὶς οὐδὲν εὐτυχεῖ (Soph. El. 945) "без праці, безперечно, ні в чому не щастить"; 9) *Ч.* νῆ (ναί) "так", μὰ "ні" вживаються у присягах, поєднуючись з еліптичним знахідним відмінком: ἴσως ἄρα νῆ Δί' ἔσται (Pl. Crat. 431e) "так, клянусь Зевсом, буде справедливо"; μὰ Δί' οὐκ ἐγώ γε (Pl. Crat. 409d) "ні, клянусь Зевсом, не я". Питальні *Ч.*: εἰ; πότερον, ἦ, εἴτε "чи, чи не": σκοπεῖτε εἰ δίκαια λέγω ἢ μῆ (Pl. Ar. 18a) "погляньте, чи справедливо кажу, чи ні". У *лат. мові* питальні *Ч.*: 1) не приєднується до попереднього слова і має таку семантику: а) передбачає стверджувальну відповідь: videtis ne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? (Cat. M. 10. 31) "хіба ви не бачите (= ви ж бачите), що у Гомера Нестор найчастіше згадує про свої чесноти?"; б) передбачає

заперечну відповідь: potestne virtus servire? (C. De or. 1. 52. 226) "хіба ж доблесть може бути підвладною?"; с) не передбачає конкретної семантики відповіді і вводить нейтральне запитання: hicin tu eras? (Pl. Truc. 1. 2. 86 (92) "чи ти був тут?"; 2) num передбачає заперечну відповідь: numquid duas habetis patrias? (C. Leg. 2. 2. 5) "та невже ви маєте дві батьківщини?" Як варіанти Ч. num виступають numnam, numne, numquid (з підсилювальним значенням): numnam haec audivit? (Andr. 591) "та невже він цього не чув?"; 3) nonne передбачає стверджувальну відповідь: nonne ego video? (Pl. Truc. 2. 2. 2) "хіба я не бачу?" 4) an передбачає заперечну відповідь: an est quisquam similis insaniae, quam ira? (C. Tusc. 4. 52) "чи ж є що небудь більш схоже на безумство, ніж гнів?" Annon (як варіант an): annon dixi esse hoc futurum? (Ter. And. 621) "чи не казав я, що так це станеться?". Про заперечні частки див. *Заперечення*. Л.З.

ЧИСЛІВНИК (грец. τὸ ἀριθμητικὸν ὄνομα, лат. nomen numerale) – *частина мови*, що позначає кількість предметів, їх порядок при лічбі або кількість разів повторення дії і відповідає на питання "скільки? котрий? скільки разів?". Давньогрец. Ч. поділяються на кількісні (грец. ἀπόλυτα, лат. cardinalia), порядкові (грец. τακτικά, лат. ordinalia) Ч. та числівникові прислівники (грец. ἀριθμητικὰ ἐπιρρήματα, лат. adverbia numeralia). Для позначення чисел давні греки використовували літери *алфавіту* з позначками вгорі праворуч (числа від 1 до 900) або внизу ліворуч (тисячі); для позначення числа, більшого за 10000, над літерою ставилися дві крапки (напр., ι̅ = 100000). У складених кількісних Ч. між компонентами ставиться сполучник καί, якщо менше число стоїть перед більшим (напр., ὀκτὼ καὶ τριάκοντα); якщо більше число стоїть перед меншим, то вживання сполучника καί факультативне (напр., τριάκοντα (καὶ) ὀκτώ). Кількісні Ч. від 1 до 4 відмінюються за зразком I та III *відмін*; назви сотень від 200 до 900 та ἀμφότεροι, αὐα "обидва" – за зразком мн. прикметників I–II *відмін*. За зразком εἷς, μία, ἕν відмінюються також заперечні форми οὐδεὶς, οὐδεμία, οὐδέν та μηδεὶς, μηδεμία, μηδέν "жоден, жодна, жодне"; за зразком δύο "два" відмінюється ἄμφω "обидва (обидві)". У складених порядкових Ч. кожен компонент виражається порядковим Ч. і кожен відмінюється; числові

елементи обов'язково поєднуються сполучником *καί*; їх послідовність може бути від меншого до більшого або навпаки: *εἰκοστὸν καὶ τρίτον βιβλίον* або *τρίτον καὶ εἰκοστὸν βιβλίον* "23-а книга". Порядкові Ч., до складу яких входить "перший", вживаються з кількісним Ч. *εἷς, μία, ἓν* (замість *πρῶτος, η, ον*): *γεγονῶς ἔτος ἓν καὶ ἑβδομηκοστὸν* "у віці 71 року". Для позначення кількісних та порядкових Ч., складених з 8 та 9, може використовуватися описова конструкція, яка складається з назви наступного десятка, *διεπρικметника* дієслова *δέω* "не вистачати" та *γενετιва* Ч. *εἷς, μία, ἓν* та *δύο* (напр., *δυοῖν δέοντες εἰκοσὶν μῆνες* "18 місяців", *ἐνὸς δέουσαι εἰκοσὶν ἡμέραι* "19 днів"; *ἡ δυοῖν δέουσα εἰκοστή ἡμέρα* "18-й день", *τὸ ἐνὸς δέον εἰκοστὸν ἔτος* "19-й рік"). Аналогічно в *лат. мові* поміж корені від Ч. *duo* "два" та *unus* "один" та назви наступного десятка додається інфікс *de* (за походженням від префікса *de-* в значенні "не вистачати"); напр., *duodeviginti* "вісімнадцять", *undeviginti* "дев'ятнадцять". Числівникові прислівники позначають, скільки разів повторюється дія. Вони утворюють форми за допомогою форманта *-άκις*, який додається до основи кількісних Ч. (крім *ἄλλαξ, δίς, τρίς*, які зберігають давні основи). Від основ кількісних Ч. утворюються іменники, що позначають абстрактну кількість (напр., *μονάς, ἄδος ἢ ἐνάς, ἄδος ἢ* "одиниця"; *δυάς, ἄδος ἢ* "двійка"; *τριάς, ἄδος ἢ* "трійка"; *δεκάς, ἄδος ἢ* "десятка"; *χιλιάς, ἄδος ἢ* "тисяча"; *μυριάς ἄδος ἢ* "міриада – десять тисяч") та числівникові прикметники (кратні; напр., *ἁπλοῦς, 3* "одноразовий", *διπλοῦς, 3* "дворазовий"; відносні; напр., *διπλάσιος, 3* "подвійний"; часові; напр., *δευτεραῖος, 3* "дводенний", *τριταῖος, 3* "триденний"). Для позначення дробів використовуються описові конструкції; напр., $\frac{1}{5}$ – *τὸ πέμπτον μέρος*; $\frac{2}{5}$ – *τῶν πέντε τὰ δύο μέρη* або *τῶν πέντε μερῶν τὰ δύο*; $\frac{4}{5}$ – *τῶν πέντε τὰ τέτταρα μέρη* або *τῶν πέντε μερῶν τὰ τέτταρα*; $\frac{1}{3}$ – *τὸ τρίτον μέρος* (третім'юріон). У *лат. мові* серед кількісних Ч. відмінюються лише Ч. від 1 до 3, назви сотень від 200 до 900 та Ч. 1000 (лише у мн.). Порядкові та розділові Ч. *класичних мов* відмінюються за зразком *прикметників I–II відміни*. Числівникові прислівники не відмінюються. О.Л.-П., I.Ш.

ЧИСЛО (грец. *ὁ ἀριθμός*, лат. *numerus*) – граматична категорія, характерна для іменників, прикметників, дієслів,

дієприкметників, займенників, числівників, яка узагальнено відображає кількісні відношення іменних та дієслівних форм. У давньогрец. мові категорія Ч. реалізується у протиставленні форм однини (грец. ἐνικός, лат. singularis), двоїни (грец. δυϊκός, лат. dualis) та множини (грец. πλῆθυντικός, лат. pluralis). За наявності форм Ч. іменники поділяються на три групи: іменники, які мають форми одн. і мн. (переважна більшість); іменники, які вживаються лише в одн. (лат. singularia tantum; напр., αἰδώς, οὗς ἢ "сором", Περικλῆς, εὖος ὁ "Перикл", ἡ Ἑλλάς "Еллада", ὁ χρυσός "золото"); іменники, які вживаються лише в множині (лат. pluralia tantum; напр., Ἀθήναι, ὧν αἰ "Афіни", Θῆβαι, ὧν αἰ "Фіви", αἰ δυσμαί "захід"). У лат. мові за Ч. змінюються майже всі іменники, навіть ті, що позначають абстрактні чи одиничні поняття: mel – mella "мед"; sol – soles "сонце"; amor – amōres "любов". Невелику групу складають слова, що використовуються лише у формах одн. (singularia tantum) чи мн. (pluralia tantum); напр., castra, ὄγυμ (n) "військовий табір". О.Л.-П., І.Ш.

ЧИСЛОВЕ ЗНАЧЕННЯ ГРЕЦЬКИХ ЛІТЕР – у давньогрец. мові літера Α (альфа) мала три значення: перша літера *αλφάβητου*, перше число – одиниця, перша нота музичного ряду. Цифрові позначення одиниць, десятків та сотень мали надписний штрих вгорі праворуч букви з відповідним цифровим значенням, а тисяч і більше – внизу ліворуч, наприклад: α´ = 1; α = 1000. Β (бета) в грец. числовій системі має такі значення: β´ = 2; β = 2000. Γ (гамма) має числове значення γ´ = 3. Літера Δ має числове значення δ´ = 4. Літера Ε має числове значення ε´ = 5 та символізує п'ять космогонічних стихій (земля, повітря, вода, вогонь і ефір). Архаїчна літера Ϝ (*дигамма*) в системі числових позначень Ϝ означає цифру 6 і в цій якості використовувалася незалежно від наявності чи відсутності в *αλφάβητι*. У візантійські часи це значення перейняла на себе стигма (Ϛ ϛ) (що є *лігатурою* двох літер στ) через схожість мінускульного написання з *дигаммою*. Літера Ζ має числове значення: ζ´ = 7. Літера Η у числовому позначенні η´ = 8; маюскульна літера Η без надписних знаків є *скороченням* архаїчного запису слова ἑκατόν "сто". Літера Θ у числовому вираженні θ´ = 9. Літера Ι має числове значення ι´ = 10. Літера Κ, κ´ = 20. Літера Λ має числове значення: λ´ = 30. Літера Μ,

$\mu' = 40$. Літера Ν, $\nu' = 50$. Літера Ξ має цифрове значення: $\xi' = 60$.
 Літера Ο, $\omicron' = 70$. Літера Π, $\pi' = 80$. Літера "коппа", яка має архаїчну графіку Ϟ ϟ та сучасну Ϡ, використовувалася на позначення $\zeta' = 90$.
 Літера Ρ має цифрове значення: $\rho' = 100$. Літера Σ, $\sigma' = 200$. Літера Τ має цифрове використання: $\tau' = 300$. Літера Υ, $\upsilon' = 400$. Літера Φ має числове значення: $\phi' = 500$. Літера Χ як маюскульна графема Χ є скороченням слова χίλια "тисяча"; з надписним штрихом $\chi' = 600$.
 Літера Ψ має числове значення $\psi' = 700$. Літера Ω, $\omega' = 800$. Сампі, або дисигма Ϙ ϙ у числовому значенні $\xi' = 900$. Окрім позначення чисел за допомогою надписних та підписних штрихів, існував і акрофонічний запис. Напр., вертикальна лінія Ι означала одиницю, літера Π означала "п'ять" (πέντε), Δ – "десять" (δέκα) тощо. Η позначало "сто", оскільки ἑκατόν записувалося ΗΕΚΑΤΟΝ, Χ (χίλιοι) означала "тисяча", Μ (μύριοι) – 10000. Числове значення літер розвивається з V ст. до Р.Х. і до I ст. до н.е повністю витісняє інші позначення цифр. У пізньовізантійські часи поступово вводиться система арабських числових позначень. Л.З.

Α'	1	Ι'	10	Ρ'	100	,Α	1000
Β'	2	Κ'	20	Σ'	200	,Β	2000
Γ'	3	Λ'	30	Τ'	300	,Γ	3000
Δ'	4	Μ'	40	Υ'	400	,Δ	4000
Ε'	5	Ν'	50	Φ'	500	,Ε	5000
Ζ'	6	Ξ'	60	Χ'	600	,Ζ	6000
Ζ'	7	Ο'	70	Ψ'	700	,Ζ	7000
Η'	8	Π'	80	Ω'	800	,Η	8000
Θ'	9	Ϛ'	90	ϛ'	900	,Θ	9000

ШАНТРЕН (франц. Chantraine) П'єр (1899–1974) – франц. філолог, один з найвидатніших дослідників *давньогрец. мови*. Проф. Сорбонни, член Академії написів та художньої літератури. Після дешифрування *лінійного письма Б* ґрунтовно займався вивченням мікенської мови, Писав роботи з *історії, фонетики, морфології, синтаксису, етимології давньогрец. мови*. Основні праці: "Histoire du parfait grec" (1927), "La Formation des noms en grec ancien" (1933), "Grammaire homérique" (1945), "Morphologie historique du grec" (1945), "Dictionnaire étymologique de la langue grecque" (2 тт., 1968). Н.Р.

ШВИЦЕР (швед. Schwyzer) Едвард (1874–1943) – швед. філолог-класик та індоєвропеїст. Спеціалізувався на дослідженні *давньогрец. мови* та давньогрец. *діалектів*. Проф. у Цюриху, Бонні та Берліні. Основні праці: "Grammatik der Pergamenischen Inschriften" (1898), "Dialectorum graecarum exempla epigraphica potiora" (1923), "Griechische Grammatik" (I т. – 1939, II т. – 1950). О.Л.-П.

ШЛЕГЕЛЬ (нім. Schlegel) Фрідріх (1772–1829) – нім. філософ, філолог-класик, письменник та мовознавець. В одному зі своїх ранніх есе, присвячених грец. літературі, Ш. виділив 4 епохи в історії грец. поезії: іонічну, коли переважав епос і панувало відчуття природи; доричну, коли переважала лірика і відбувся перехід від натури до ідеалу; аттичну, коли було досягнуто ідеалу в трагедії, александрійську

– епоху занепаду та розкладу. За Ш., антична історія є "природною історією моральної та духовної людини". Він підкреслює всевітнє значення грец. культури, яка досі залишається прообразом художнього розвитку всіх часів. Перекладав, коментував та аналізував твори Гомера, Гесіода, Аристофана, Софокла, Платона та ін. Ш. – один із передвісників *порівняльно-історичного мовознавства*. У розвідці "Über die Sprache und Weisheit der Indier" (1808) довів близькість *санскриту* з *лат.*, *давньогрец.*, німецькою та перською мовами як за лексичним складом, так і за граматичною структурою. Автор праць: "Vom ästhetischen Werte der griechischen Komödie" (1794), "Über das Studium der griechischen Poesie" (1797), "Die Griechen und Römer" (1797), "Geschichte der Poesie der Griechen und Römer" (1798), "Philosophie der Geschichte" (1829) та ін. Н.Р.

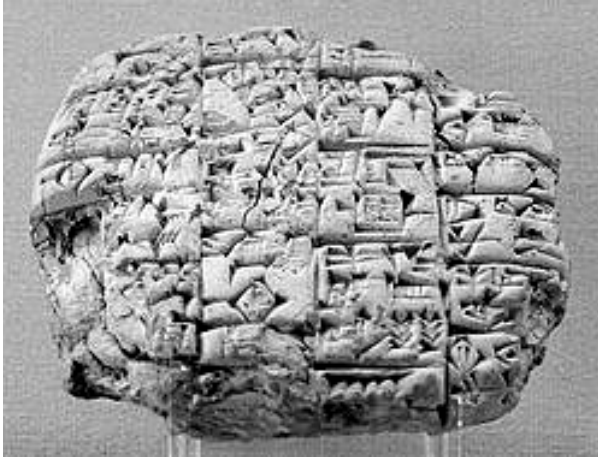
ШРИФТИ КЛАСИЧНИХ МОВ – графіка перших типографських видань інкунабул та книг *лат.* і *давньогрец. мовами*. Перші друкарські шрифти безпосередньо пов'язані з традицією *текстів рукописних*. Одним з перших за часом та, беззаперечно, найвідомішим і найавторитетнішим було видавництво у Венеції італ. гуманіста Альда Мануція (Manuzio, 1449–1515). Створена ним "Нова Академія" об'єднувала тридцять відомих учених, які займалися *критикою тексту* і підготовкою до друку кожного видання, тому видання, т.зв. *Альдїни*, відзначаються автентичністю текстів. Альд Мануцій увів в обіг маленькі (кишенькові) видання in octavo та розробив перший зразок грец. шрифту: художник і гравер Франческо Гриффо (Griffo, 1450–1518) вирізьбив нахилений шрифт, відомий тепер як курсивний шрифт, або *курсив*. На замовлення Мануція були створені також лат. шрифти, які впродовж століть використовувалися в книгодрукуванні: Bembo, Poliphilus, Garamond, Palatino й Aldus. Перший друкарський лат. шрифт отримав назву Antiqua, оскільки в основу його при створенні в 1465 р. першої в Італії типографії було покладено *гуманістичне письмо*, яке його творцями визначалося як створене за античними зразками. Лат. *гуманістичне письмо* також стало прототипом низки шрифтів Times Roman. В Іспанії в 1514–1517 рр. була видана "Комплутенська поліглата" в 6 тт. in folio – оригінальний текст і основні переклади Біблії. Це

Поліграфічний дизайн представляє велику складність і відображає на одній сторінці шрифти різних *alfavitiv*. На основі грец. шрифта "Поліглоти" був створений шрифт Otter Greek для Оксфордських видань давньогрец. авторів. Франц. видавець Клод Гарамон (Garamont, бл. 1490–1561) застосував шрифти за графікою візантійського письма для друку тексту Біблії видання Роберта Етьєна (т. зв. *textus receptus*) та низки творів давньогрец. авторів. Упродовж століть у книгодрукуванні використовувалися шрифти типографії Гарамона, такі як Garamond, Sabon, Granion. Гійом Ле Бе (Le Be, 1523–1598) запропонував у друк компактні не курсивні шрифти, а Пьер Олтин (Haultin, 1510–1587) подав модифікацію *маюскулів*. Л.З.

ШТЕЙНТАЛЬ (нім. Steintal) Гейман (1823–1899) – нім. філолог і філософ. Один із засновників та найяскравіших представників психологізму в мовознавстві. Проф. Берлінського ун-ту. Розробляв проблему походження мови, висунув звуконаслідувальну теорію, запропонував одну з типологічних класифікацій мов. Автор одного з найважливіших джерел з історії античної лінгвістики "Geschichte der Sprachwissenschaft bei Griechen und Römern, mit besonderer Rücksicht auf die Logik" (1863). Інші роботи: "Die Klassifikation der Sprachen, dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee" (1850), "Der Ursprung der Sprache" (1851), "Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältnis zueinander" (1855), "Charakteristik der hauptschlichsten Typen der Sprachbaus" (1869), "Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft" (1871). Н.Р.

ШУМЕРСЬКЕ ПИСЬМО – *клинопис*, система письма, яку винайшли шумери; розвинулося з *піктографічного письма*. Складалося з *логограм*, *силабограм* та *детермінативів*. Писемні пам'ятки датуються, починаючи з XXVIII ст. до. та до XVIII ст. до. Л.З.

ШУХАРДТ (нім. Schuchardt) Гуго Ернст Маріо (1842–1927) – нім. лінгвіст, фахівець з лінгвістичної компаративістики, креольської, *романських* і баскської мов. Вивчав класичну і романську філологію в Єні в *Шлейхера*, потім з 1861 р. у Бонні в *Діца*. В роботі "Про вокалізм вульгарної латини" (1866) заклав основи дослідження протороманських мов за допомогою методики лінгвістичної генеалогії, розробленої *Шлейхером*. Ш. визначав *народну латину* як "суму мовних ступенів і діалектів", які починають складатися після V ст., причому в різних обл.

цей процес проходив неоднаково, оскільки взаємовідносини між окремими *романськими мовами* та *латиною* були різними. Внутрішню історію *народної латини*, тобто історію мовних змін Ш. ділить на 5 періодів. Ш. справедливо вважає, що розбіжності між літературною та народною мовою головним чином проявляються в галузі *фонетики*. Виступав критиком молодограматизму. Його підхід вплинув на подальший розвиток лінгвістичної географії та структуралізму *Сосюра*. О.Л.

ЯМБІЧНА СТРОФА (грец. *στροφὴ ἰαμβική*, лат. *systema iambicum*). Я. с. складається із двох *віршів*: перший *вірш* – ямбічний *акаталектичний* триметр, другий – ямбічний *акаталектичний* диметр. Я. с. трапляється в Горация: $\hat{A}F \hat{A}-/\hat{A}F \hat{A}-/\hat{A}F \hat{A}J // \hat{A}F \hat{A}-/\hat{A}F \hat{A}J$. *Ibis Liburnis inter alta navium // amice, propugnacula* (Н. Ер. 1, 1–2). В.Ш.

ЯМБІЧНЕ СКОРОЧЕННЯ – в лат. мові *скорочення* останнього *складу* в двоскладових словах з ямбічною структурою ($\sim \sim$), внаслідок чого *ямб* змінювався на *пірихій*. Уперше на цю закономірність звернув увагу Р. Бенлі в XVII ст., охарактеризувавши її як *brevis brevians*. Я. с. було факультативне, властиве ізольованим лексемам, здебільшого службовим частинам мови; напр., *bēnĕ, mālĕ, mōdō*. Я. с. не зазначали *голосні звуки*, які були носіями морфологічних ознак; напр., *mōdō* (прислівник) – *mōdō* (*dativus/ablativus singularis*). В.М.

ЯМБІЧНИЙ ТРИМЕТР (грец. *τριμέτρον ἰαμβικόν*, лат. *trimetrus iambicus*) – *вірш*, який складається із повторення ямбічного метра. Трапляється *акаталектичний* *вірш* (3ja): $\hat{A}F \hat{A}-/\hat{A}F \hat{A}-/\hat{A}F \hat{A}J$ та *каталектичний* (3ja Λ): $\hat{A}F \hat{A}-/\hat{A}F \hat{A}-/\hat{A}F \hat{A}$. Напр., *εἶθ' ὥφελ' Ἄργουδς μὴ διαπτᾶσθαι σκάφος* (Eur. Med. 1); *iam iam efficaci do manus scientiae* (Н. Ер. 17). В.Ш.

Навчальне видання

Л. Л. Звонська,
Н. В. Корольова, О. В. Лазер-Паньків та ін.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК КЛАСИЧНИХ МОВ

2-ге видання, виправлене і доповнене

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"
Виконавець *В. Гаркуша*

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 32.08. Наклад 100. Зам. № 217-8087.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф15.
Підписано до друку 23.03.17.

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет",
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02